

Марія Долинська

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ**

На славу Бога

*Присвячується моїм батькам:
Степану Івановичу та Софії Григорівні*

«... Є в ньому щось і від священика
й від судді, від чиновника й адвоката ...»

(О. Бальзак)

Львівський державний університет
внутрішніх справ

М. С. Долинська

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ

Монографія

Львів
2015

УДК 347.961(477)“00/20”

ББК 67.76я73

Д64

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 28 жовтня 2015 р. № 3)

Рецензенти:

Гетьманчук М. П., доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри українознавства Львівського державного університету внутрішніх справ;

Кобилецький М. М., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка;

Сливка С. С., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри теорії та філософії права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

Долинська М. С.

Д64 Становлення та розвиток правового регулювання
нотаріальної діяльності в Україні: монографія /
М. С. Долинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 988 с.

ISBN 978-617-511-193-2

Проаналізовано стан і методологію дослідження формування та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. Розглянуто генезис нотаріальної діяльності в Давній Європі, а також у Римській та Візантійській імперіях. Виявлено передумови та простежено еволюцію правового регулювання нотаріальної діяльності на різних етапах становлення Української держави. Досліджено значення інституту нотаріату в правовій системі незалежної України та сформульовано пропозиції щодо його вдосконалення.

Для науковців, практичних працівників нотаріальної сфери, аспірантів і студентів юридичних вишів і всіх, хто цікавиться окресленою проблематикою.

УДК 347.961(477)“00/20”

ББК 67.76я73

ISBN 978-617-511-193-2

© Долинська М. С., 2015

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	7
<i>Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ</i>	15
1.1. Стан дослідження проблем становлення та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні.....	15
1.2. Методологія дослідження становлення і розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні.....	34
<i>Розділ 2. ГЕНЕЗИС НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ</i>	58
2.1. Генезис нотаріальної діяльності в державах древньої Європи	58
2.2. Нотаріат та його еволюція у Римській та Візантійській імперіях.....	81
2.3. Формування моделі нотаріату в Західній Європі.....	150
2.4. Генезис нотаріальної діяльності на українських землях у Київській Русі (IX–XII ст.) та Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.).....	225
<i>Розділ 3. РОЗВИТОК НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.</i>	334
3.1. Становлення нотаріальної діяльності на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI ст.).....	334
3.2. Нотаріальна діяльність на українських землях у складі Польського Королівства (1387–1569 рр.) та Речі Посполитої (1569–1772 рр.)	392
3.3. Генезис нотаріальної діяльності на українських землях за часів Запорізької Січі та Гетьманської держави.....	466

<i>Розділ 4. СТАНОВЛЕННЯ НОТАРІАТУ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....</i>	<i>533</i>
4.1. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності на українських землях у складі Російської імперії	533
4.2. Нотаріальна діяльність на українських землях у складі Австрійської імперії (1772–1867 рр.) та Австро-Угорської монархії (1867–1918 рр.).....	589
4.3. Здійснення правового регулювання нотаріальної діяльності на західноукраїнських землях у складі Польщі (1921–1939 рр.).....	637
<i>Розділ 5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....</i>	<i>662</i>
5.1. Нотаріальна діяльність у Радянській Україні: становлення та правове регулювання	662
5.2. Законодавче регулювання нотаріальної діяльності в незалежній Україні	779
ВИСНОВКИ.....	887
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	891

ВСТУП

Ступінь розвитку нотаріальної діяльності є важливим показником і рівня правової системи країни, і суспільної свободи. Культура є необхідною передумовою державності, її інститутів, охоплюючи право, яке ґрунтується на народному побуті, його суспільній організації та деякою мірою релігійності. Право виникло в результаті тривалого процесу розвитку культури та свідомості народу, поступового розвитку суспільного життя та необхідності усвідомлення людських потреб, захисту суб'єктів суспільства, зокрема прав і законних інтересів щодо набуття, володіння та розпорядження правом власності.

Стародавні релігії суттєво впливали на розвиток правової культури. Зауважимо, що нотаріат виник спершу в церкві та на три століття випередив світський нотаріат.

Виникненню нотаріату як складової правової культури передуює насамперед необхідність легалізації різних юридично значущих подій (фактів). Без нотаріуса практично не може обійтися будь-яка держава, фізична чи юридична особа, адже він є з'єднувальною ланкою між громадянами щодо їх ставлення до цивільних прав та обов'язків.

Культура нотаріуса невід'ємна від правової культури суспільства, а рівень останньої істотно залежить від професійної культури юриста. Від професійного рівня нотаріуса як юриста значною мірою залежить стан правової культури громадян, які звертаються до нотаріуса і по отримання високкваліфікованої юридичної допомоги, і по вчинення правомірних (законних) нотаріальних дій.

Нотаріат, як і будь-який правовий інститут, має свою історію виникнення та розвитку, що сягає періоду республіки у Стародавньому Римі. Він є однією з найдавніших професій, адже передумови його появи з'явилися в історії разом з утворенням первісного суспільства та усвідомленням

людиною себе в ньому. Необхідність права виникає від початку суспільної формації, бо розбіжності завжди існували і між окремими особистостями, і між групами людей. Із часом поступово почали виникати перші рукописні правила поведінки, що стали основою для утворення правознавства, а це, своєю чергою, стимулювало появу нотаріату.

Термін «нотаріус» походить від латинського *notarius*, тобто писар, стенограф, секретар. Нотаріат – це правовий інститут, носії якого – нотаріуси – уповноважені державою здійснювати та посвідчувати юридичні акти, надаючи їм публічної сили. Саме тому історія нотаріату збігається з історією доказів, коли письмові докази замінили усні.

Слід зауважити, що більшість країн є нотаріальними. Нині в світі існують два типи нотаріальних систем, де форми організації нотаріату відрізняються залежно від того, яке значення в сфері реалізації прав має нотаріат у тій чи іншій державі та ґрунтуються на континентально-європейській та англосаксонській системах права. Зокрема у системі латинського нотаріату нотаріус є незалежним представником держави, яка наділяє його повноваженнями вчиняти нотаріальні дії. Нині український нотаріат розвивається в напрямі нового латинського нотаріату. Про перспективність розвитку нотаріату латинського типу для України свідчить історія розвитку та сучасний стан нотаріату в Стародавньому Римі, Візантії та нових країнах Західної Європи (Італії, Франції, Німеччині та ін.).

Саме поняття нотаріату (нотаріальної діяльності), його ідеї та цінності, зразки поведінки людей під час учинення нотаріальних дій (зокрема правочинів), які передаються із покоління в покоління, в своїй генезі становлять правову традицію нотаріальної діяльності.

Право кожного на отримання правової допомоги, зокрема нотаріально-правової, є основоположним та гарантованим Конституцією України, яке забезпечується насамперед через систему органів, наділених правом учиняти нотаріальні дії.

Нотаріальна діяльність – це різновид юридичної діяльності, що має превентивний (попереджувальний) характер, та охоплює сукупність постійно або систематично здійснюваних

публічних дій, спрямованих на юридичне закріплення безспірних цивільних прав і фактів (надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам), які виконуються органами нотаріату та квазінотаріату, з метою забезпечення захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які звернулися по вчинення нотаріальних дій та надання правової допомоги.

Нотаріат та нотаріальна діяльність співвідносяться як правовий інститут та система правовідносин, які виникають у зв'язку і з організацією нотаріату, і безпосереднім учиненням нотаріальних дій (нотаріальним процесом).

Правове регулювання нотаріальної діяльності – це державно-владний вплив на нотаріальні суспільні відносини за допомогою правових засобів з метою їх впорядкування, утвердження, охорони та розвитку.

Правове регулювання нотаріальної діяльності зумовлене низкою чинників, зокрема: рівнем економічного розвитку суспільства, соціальною структурою суспільства, рівнем освіченості та правової культури громадян, рівнем засобів та методів правового регулювання. Правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні здійснюється спеціально дозвільним типом.

Нотаріальна діяльність завжди виконувала важливу роль у суспільному житті країн, адже нею забезпечувалася приватна власність на майно, зокрема нерухоме.

Сучасний стан правового регулювання нотаріальної діяльності не може бути достатньо глибоко осмислений, не беручи до уваги колишні стадії його розвитку. Під час реформування всієї правової системи України, появи нових нормативно-правових документів очевидним є аналіз минулого, об'єктивне та ретельне вивчення історії, адже, не вивчаючи та не аналізуючи історію, немає перспективи розвитку і інститут нотаріату, і нотаріальне законодавство.

Розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності є системою надбань суспільних, культурних, релігійних та інших цінностей, що охоплюються правом, зокрема цивільним, і мають визначальний вплив на розвиток правового інституту нотаріату.

Сучасний стан правового регулювання нотаріальної діяльності є логічним результатом його історичного розвитку, системне розуміння якого передбачає висвітлення і становлення нотаріальної діяльності, і її правового регулювання на кожному етапі розвитку.

В Україні правове регулювання нотаріальної діяльності є невіддільним від держави та моралі з елементами релігійності. Воно характеризується відсутністю прямої дії нотаріального законодавства через значний масив підзаконних актів.

Органи нотаріату та квазінотаріату України виконують важливу роль під час здійснення функції держави, зокрема: надання правової допомоги особам, які звернулися по вчинення нотаріальних дій; забезпечення законності (правоохорони) під час учинення нотаріальних дій; попереджувально-профілактичного (попереджувального (превентивного) правосуддя); забезпечення безспірності та доказової сили документів; фіскальної тощо. Функції нотаріату є взаємопов'язаними та системно впливають на нотаріальну діяльність.

Нотаріальна діяльність отримала в Україні офіційне визнання від держави та здійснюється в правовому полі. Органи нотаріату як органи безспірної юрисдикції захищають суб'єктивні права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надаючи вчинюваним нотаріальним діям більшої доказової сили.

Із проголошенням незалежності в Україні здійснено низку радикальних реформ. Зокрема було проведено економічні реформи, які сприяли розвитку та зміцненню інституту приватної власності в державі та потребували радикальних змін також в правовій сфері. Правове регулювання нотаріальної діяльності перебуває на стадії постійного реформування.

Поява значної кількості приватних власників передбачає постійний перерозподіл власності, зокрема нерухомості. Формування ринкових відносин зумовило також необхідність проведення радикальної реформи органів нотаріату, які є однією з ланок правової системи.

Від якості нотаріальної діяльності залежить нормальне функціонування цивільного обороту держави, ефективність

охорони і захисту майнових прав та законних інтересів громадян й інших суб'єктів господарювання.

Саме нотаріат має важливе значення під час регулювання економічних відносин, забезпечує більшу стійкість і гарантованість у поведінці учасників цивільних та господарських правовідносин, дає змогу зменшити кількість правопорушень, ліквідує об'єктивні передумови їх учинення.

Вивчення питання становлення правового регулювання нотаріальної діяльності є логічною ланкою дослідження питань нотаріату та невід'ємним елементом удосконалення нотаріального законодавства, що дозволить дати наукову оцінку і сучасного правового регулювання нотаріальної діяльності, і правильно визначити напрями його реформування.

На жаль, і у минулій, і в сучасній історико-правовій літературі практично немає фундаментальних досліджень з історії правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні.

На вибір теми монографії вплинуло недостатнє дослідження у науковій літературі питань, що стосуються еволюції правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. В умовах становлення основних державно-правових інститутів України зростає інтерес до поглибленого вивчення процесів правотворення минулого, зокрема й у сфері нотаріальної діяльності.

Науковий аналіз еволюції правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні від потестарного суспільства до сьогодення дає змогу глибше зрозуміти специфіку розвитку нотаріату як правового інституту, пізнати систему нотаріальних правовідносин, що характеризують самобутність правової системи України, з'ясувати закономірності та забезпечити подальший розвиток правового регулювання національного права, зокрема нотаріального та нотаріального процесуального.

Під час зростання значення приватної власності громадян в умовах ринкової економіки, розширення сфери застосування приватного права важливою є необхідність розроблення механізму захисту прав і законних інтересів суб'єктів нотаріальних правовідносин, що неможливо здійснити без

розгляду історичних витоків нотаріальної діяльності та правової природи й особливостей цього явища.

Недостатність знань з історії становлення нотаріальної діяльності в Україні, існування значної кількості дискусійних проблем, необхідність удосконалення законодавства стосовно правового регулювання нотаріальними органами в державі також зумовлює актуальність дослідження.

Проблемам нотаріату були присвячені дослідження вчених-юристів, проте вони вже не задовольняють потреби теорії та практики через істотні зміни цивільного та нотаріального законодавства, необхідність ревізії сталих доктрин нотаріального права та формування нових відповідно до реалій сьогодення.

Визначною подією в історії сучасної України є ухвалення нового Закону України «Про нотаріат», що набув чинності 1 січня 1994 р., створив новий правовий інститут – нотаріуса, який реалізується приватною нотаріальною діяльністю. Останніми роками законодавство, яке регулює нотаріальну діяльність, зазнало суттєвих змін, що зумовлює необхідність перегляду низки базових юридичних концепцій, напрацювання нових підходів до регулювання нотаріальних відносин у суспільстві та визначення стратегії їх розвитку.

Монографія містить комплексне висвітлення особливостей правового регулювання нотаріальної діяльності на різних етапах його становлення.

Основні положення монографії покликані сприяти подальшому розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності, використанню сформульованих пропозицій у законотворчій та практичній діяльності.

Зміст монографії спрямований на формування історико-теоретичної основи реформ правового регулювання нотаріальної діяльності, зокрема в сфері захисту прав та законних інтересів громадян України під час учинення нотаріальних дій.

Дослідження дає змогу висвітлити цілісність становлення та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні.

Для реалізації обраної мети здійснено комплексний аналіз еволюції і нотаріальної діяльності, і правового регулювання нотаріатом, зокрема:

- розкрито загальні засади дослідження становлення та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні, а також проведено аналіз історіографії та методології дослідження;

- глибше досліджено передумови виникнення та розвитку інституту нотаріату в державах Давньої Європи, його еволюцію у Римській та Візантійській імперіях, формування моделі нотаріату в Західній Європі;

- виявлено передумови становлення та простежено еволюцію правового регулювання нотаріальної діяльності на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності. Зазначено, що генезис нотаріальної діяльності відбувся на українських землях у Київській Русі (IX–XII ст.) та Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.);

- з'ясовано основні особливості нотаріальної діяльності на українських землях за часів Запорізької Січі та Гетьманської держави;

- встановлено особливості здійснення нотаріальної діяльності на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої;

- простежено особливості правового регулювання нотаріальної діяльності на українських землях у складі Російської імперії, Австрійської імперії (1772–1867 рр.) та Австро-Угорської монархії (1867–1918 рр.);

- відображено європейські впливи та специфіку розвитку нотаріальної діяльності на західноукраїнських землях у складі Польщі (1921–1939 рр.);

- визначено особливості правового регулювання нотаріальної діяльності в Радянській Україні;

- досліджено правове регулювання нотаріальної діяльності в сучасній Україні та сформульовано певні пропозиції щодо його вдосконалення. Наголошено, що у незалежній Україні правове регулювання нотаріальної діяльності має

суттєві зміни, які пов'язані з розвитком ринкових відносин, процесами євроінтеграції та інформатизації суспільства.

Основні положення монографії покликані сприяти подальшому розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні, зокрема ефективному захисту прав та законних інтересів громадян країни у сфері власності, в процесі вчинення нотаріальних дій, використанню сформульованих пропозицій у законотворчій діяльності, науково-дослідній роботі та навчальному процесі.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

1.1 Стан дослідження проблем становлення та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні

На думку П. Рабіновича, право – це обумовлені рівнем розвитку суспільства можливості людини (чи групи людей) отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення її біологічно та соціально обґрунтованих – у конкретно-історичних умовах – потреб існування й розвитку і забезпечувані обов'язками інших суб'єктів¹. Одним із таких прав особи є право на отримання кваліфікованої нотаріальної допомоги від нотаріальних органів (на яких державою покладено такий обов'язок) шляхом учинення нотаріальних дій.

Ми погоджуємося з В. Чернишом, що впродовж усієї історії розвитку держави і права нотаріат був і є складовою правової системи будь-якої країни, оскільки здійснювані нотаріусом функції об'єктивно необхідні та затребувані суспільством².

Питання історіографії дослідження правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні є логічною ланкою дослідження питань нотаріату.

¹ Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного правознавства: деякі сучасні тенденції / П. Рабінович // Право України. – 2014. – № 1. – С. 15.

² Черниш В. Нотаріат України на шляху до європейських та міжнародних стандартів / В. Черниш // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 24.

Історіографія (від грец. *istoria* – дослідження, розповідь про те, що є вивченим, пізнаним, дослідженим, і *grapho* – пишу, буквально – опис історії). «Історична енциклопедія» дає три значення терміна «історіографія»: 1) історія історичної науки, або сукупність досліджень, присвячених певній визначеній темі (хронологічному періоду) чи сукупність історичних праць, пов'язаних внутрішньою єдністю в теоретико-методологічному, соціальному чи національному відношенні; 2) наукова дисципліна, яка вивчає історію історичної науки; 3) у найширшому (і найменш застосовуваному в сучасній мові) значенні історіографією називається сама історична наука (звідси – «історіограф», тобто те саме, що й «історик»)¹.

Створення історіографії будь-якої галузі знань – це показник зрілості певної науки, необхідний елемент її самосвідомості: відслідковуючи історичний розвиток нотаріату, вчені можуть ліпше розуміти його сучасний стан, проблеми та суперечності, більш чітко побачити перспективу. Тому закономірним є те, що з розвитком науки нотаріату та нотаріального процесу зростає й інтерес до її історії, а поява історіографічних праць є свідченням цього².

В історіографії інституту нотаріату, що розуміється як його інтелектуальна історія, має перспективи розширення та поглиблення історіографічне дослідження за допомогою акцентування двох взаємопов'язаних аспектів: творчого потенціалу джерела в найширшому його охопленні та інтелектуальних можливостей самого історіографа. Аналіз взаємодії інтелектуальних світів (у першому випадку статичного, взятого як завершений результат наукової діяльності, й у другому – такого, що володіє динамікою стосовно історіографа) дає змогу включити до історіографічного дослідження інституту нотаріату пошук не тільки відмінностей, які очевидні, а й точок перетину, позицій наступності юридичних наукових традицій, досліджувати

¹ *Историография // Советская историческая энциклопедия. – М.: Сов. энцикл., 1965. – Т. 6. – С. 455.*

² Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 39.

не тільки «розриви» і «розломи» історіописання, а й континуїтет¹.

На думку Т. Сидорової, історії науки про інститут нотаріату характерна функція ретрансляції в концентрованому вигляді згустків колективної пам'яті про його минуле, якщо мається на увазі сукупний досвід осмислення «історичного» відтворення образів цього минулого, відображеного в теоріях і концепціях, що мають ознаки індивідуальності їхніх творців і «знаки» їх часу. Сучасне якісне дослідження з історії науки про інститут нотаріату є комплексним, системним, ґрунтується на міждисциплінарному підході, що синтезує можливості суміжних юридичних наук².

Нотаріат не є суто вітчизняним інститутом. Підставою формування нотаріату ще з часів Стародавнього Риму була потреба в підтвердженні у майбутньому юридично набутих відповідним суб'єктом цивільних прав³.

Багатовікова історія нотаріальних органів підтверджує те, що цей інститут, на відміну від спірної судової юрисдикції, розвивався як безспірна публічна юрисдикція і виник як інститут громадянського суспільства, що забезпечував захист приватної власності та безспірності майнових прав, охорону всіх учасників цивільного обороту⁴.

Правовий інститут нотаріату нашої держави формується не одне століття і повторив усі етапи, які з найдавніших часів пройшов нотаріат і Римської імперії, і інших держав⁵.

¹ Попова Т. Н. Историография в контексте дисциплинарной истории / Т. Н. Попова // Теории и методы исторических наук: шаг в XXI век: материалы научно-практической конференции (г. Москва, 12–14 ноября 2008 г.). – М., 2008. – С. 234.

² Сидорова Т. А. Историография как интеллектуальная история: проблемы междисциплинарности и контекста / Т. А. Сидорова // Теории и методы исторических наук: шаг в XXI век: материалы научно-практической конференции (г. Москва, 12–14 ноября 2008 г.) – М., 2008. – С. 236.

³ Єфіменко Л. В. Теоретико-методологічні засади нотаріату України / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 9. – С. 31.

⁴ Черниш В. Нотаріат України на шляху до європейських та міжнародних стандартів / В. Черниш // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 25.

⁵ Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12 (98). – С. 41.

На думку К. Чижмарь, історіографія інституту нотаріату – це сукупність досліджень у галузі права, сукупність юридичних робіт, що володіють внутрішньою єдністю, присвячені зародженню, становленню та перспективам розвитку інституту нотаріату в конкретний історичний період, які відображають еволюційний процес накопичення та вдосконалення правового знання, є логічно взаємопов'язаною та несуперечливою системою правових джерел наукових знань про інститут нотаріату¹.

Українська історія загалом й історія українського нотаріату зокрема визначаються певними особливостями, які пов'язані із своєрідним історичним процесом розвитку української нації, держави і права².

Українська держава перебуває на етапі свого розвитку, який супроводжується процесом реформування найважливіших сфер суспільних відносин загалом і сфери забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина зокрема. Одним з інститутів, який входить до такої сфери, є нотаріат, існування якого зумовлюється розвитком соціально-економічних відносин у суспільстві. У становленні нотаріату в Україні можна виокремити три найважливіші етапи, які характеризують його розвиток у нашій державі, а саме: нотаріат дореволюційного, радянського та сучасного періодів. Такий підхід зумовлений тим, що процес розвитку нотаріату в нашій державі був пов'язаний з історичними процесами становлення нотаріату в зазначені періоди³.

Досліджуючи питання правового регулювання нотаріальної діяльності на різних етапах європейської історії,

¹ Чижмарь К. І. Питання історіографії дослідження інституту нотаріату / К. І. Чижмарь // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія право. – 2014. – Вип. 25. – С. 70.

² Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 40.

³ Досінчук К. Ф. Розвиток наукових підходів до осмислення правового забезпечення організації та діяльності органів нотаріату в Україні / К. Ф. Досінчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 170–171.

автором використано праці українських та зарубіжних учених. Зокрема необхідно виокремити праці українських дослідників нотаріату: В. Баранкової, М. Башти, Н. Василюк, Л. Єфіменка, М. Дякович, М. Кальницького, Ю. Козьякова, В. Комарова, О. Король, О. Неліна, Ю. Нікітіна, Ю. Орзіх, Л. Сміян, О. Спектор, В. Черниша, П. Хоменко, В. Шишленко, Л. Ясінської та ін.

Також у монографії використано праці дослідників істориків-правників та вчених-цивілістів, серед яких: С. Шижка, Н. Хома, В. Макарчук, В. Глиняний, Г. Трофанчук, С. Місевич, Л. Сопільник, М.-Б. Камінський, С. Сливка, О. Підпригора, Г. Федущак-Паславська, Є. Орач, А. Нагорна, С. Гринько, Л. Дячук, В. Омельчук, В. Бездрабко, Л. Бостан, С. Бостан, М. Страхів, В. Короткий.

Водночас зауважимо, основна частина наукових здобутків належить переважно вченим-історикам, історикам-правникам та вченим-цивілістам, які порушували окремі проблемні питання нотаріату. Наприклад, деякою мірою аспекти нотаріальної діяльності стародавнього періоду висвітлено у працях науковців, серед яких: І. Бойко, В. Шатіло, Р. Лашенко, О. Бальцер, Т. Бондарук, М. Василенко, М. Владимирський-Буданов, Б. Греков, П. Добковський, А. Дубровіна, А. Загорівський, Б. Кістяківський, Г. Кониський, В. Кульчицький, Ф. Леонтович, Х. Майкут, Д. Малец, Д. Міллер, В. Момотов, П. Музиченко, К. Неволін, А. Нольде, К. Софроненко, Б. Тищик, А. Ткач, І. Усенко, С. Юшков, А. Яковлів, В. Янін, М. Ясінський, Є. Харитонов, О. Харитонів, Д. Дорошенко, І. Франко, О. Бунчук, І. Безклубий, І. Гриценко, О. Шевченко, І. Крип'якевич, М. Терлецький, П. Захарченко, Б. Совенко, М. Ливак, І. Терлюк, М. Грушевський, Д. Забзалюк, В. Бліхар, Р. Достдар, Н. Полонська-Василенко, В. Грищук, С. Благовісний, Ф. Леонтович, О. Вовк, Л. Білецький, Р. Лашенко, О. Бунчук, В. Рубаник, В. Єрмолаєв, Г. Демиденко, В. Орленко, А. Кольбенко, М. Настюк, М. Кобиляцький, М. Демкова, Ю. Гошко, М. Шандра, Н. Єфремов, А. Ткач, О. Добров, І. Грозівський, О. Макаренко, О. Субтельний, Т. Матвєєва, О. Зайцев, П. Лепісевич, Д. Яворницький, І. Паньонко, Ю. Шемшученко та ін.

Також використано праці таких зарубіжних науковців, як: І. Вольман, М. Долгов, С. Вименець, І. Черемних, Л. Шапова-

лова, А. Тюменев, М. Коростовцев, Г. Пригоровский, С. Карплюк, Д. Сидоренко, А. Єрьоменко, В. Анев, В. Томсинов, Я. Щапов, І. Медведєв, О. Філіпова, А. Квітко, Ю. Пожарская та ін.

Висвітлюючи питання історії правового регулювання нотаріальної діяльності на українських землях, автором опрацьовано джерелознавчі, історико-правові та соціально-політичні дослідження з історії Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій і Польщі (1921–1939).

Історико-правові аспекти зазначеної проблематики відображено у працях дослідників нотаріату: В. Баранкової, Н. Василюк, Л. Єфіменко, М. Дякович, В. Черниша, В. Степаненка, Г. Трофанчук, І. Неліна, Р. Кочерьянца, М. Кальницького, Ю. Козьякова, В. Озель, Б. Петришак, Л. Шевчук (Ясінської) та ін.

У дореволюційному вітчизняному правознавстві та історичній науці питання становлення та розвитку інституту нотаріату досліджувалися і у теоретичному, і прикладному контексті такими вченими: М. Ляпидевським, Л. Мандельштамом, М. Коркуновим, П. Мигуліним, О. Лаппо-Данилевським, С. Богоявленським, І. Озеровим, Г. Котошихінін, Г. Шершеневичем, А. Фемеліді та ін.

Серед вказаних дослідників необхідно виокремити М. Ляпидевського та його працю «История нотариата»¹, яка вважається найбільш системною, змістовною та узагальнюючою. В ній викладено матеріал щодо історії інституту нотаріату від античності до сучасної автору епохи. На думку Л. Ясінської, це найцінніше і найцікавіше дослідження середньовічного етапу розвитку нотаріату, в якому автор аналізує рідкісні історичні документи, що належать до каролінгського етапу європейської історії аж до XIV ст. Деякою мірою ця праця не втратила своєї актуальності й тепер².

¹Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – 310 с.

²Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С 10.

Висвітлюючи початкові етапи розвитку європейського нотаріату, вчений зробив висновок, що нотаріат своїм походженням непов'язаний із державною владою. Навпаки, влада тривалий час мирилася з незалежним становищем нотаріату і лише на певному етапі перетворила його в одну зі своїх установ¹. Л. Єфіменко зауважив, що цінність цього дослідження виявляється не лише у встановленні суб'єктів, які вчиняли дії, аналогічні нотаріальним, а насамперед у тому, що вченим в історико-правовому вимірі розкриваються зміст та значення складових нотаріальної діяльності в контексті охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав².

Важливе значення у дослідженні інституту нотаріату має і праця А. Фемеліди «Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апреля 1866 г.». У цій праці проаналізовано широке коло проблем щодо історії становлення нотаріату. Автором наведено інші дані з історії давньоримського та середньовічного нотаріату, ніж М. Ляпідевським. Здійснено ґрунтовний критичний аналіз праць видатних російських юристів із проблем правового забезпечення російського нотаріату, а саме: К. Победоносцева, К. Неволіна та ін. Також автор проаналізував низку юридичних документів останніх десятиліть³.

З огляду на те, що за радянських часів інститут нотаріату втратив своє значення порівняно з дореволюційним періодом, ґрунтовних наукових досліджень у сфері нотаріату не було. Окремі питання нотаріату відображено у працях М. Авдюкова, О. Клейнмана, Л. Лесницької, А. Рубанова, К. Юдель-

¹ Москаленко И. В. Нотариат: модель юрисдикции. Превентивный правоохранительный механизм реализации гражданского (частного) права: монография / И. В. Москаленко. – М.: ФРПК, 2007. – С. 79.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 69.

³ Досінчук К. Ф. Розвиток наукових підходів до осмислення правового забезпечення організації та діяльності органів нотаріату в Україні / К. Ф. Досінчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 171.

сона та ін. Зокрема, існують окремі розвідки, що зводились, як правило, до міркувань про необхідність нотаріату взагалі або до окремих проблем нотаріальних органів. Характерно, що в дисертаціях, захищених у цей період із загальних проблем правоохоронних органів, нотаріат взагалі не згадувався¹.

У радянський період фундатором ідей сутності нотаріату прийнято вважати К. Юдельсона, автора праці «Советский нотариат», де розкрито природу нотаріату та його місце в системі державних органів, характерні нотаріату функції та правові механізми способи нотаріальної діяльності того часу². Досліджуючи правову природу основоположних елементів радянського нотаріату, К. Юдельсон зробив висновок, що нотаріальні контори є органами державного управління, діяльність яких полягає в юридичному закріпленні суб'єктивних цивільних прав, довготерміновому зберіганні документів, в яких відображені ці права, посвідченні безспірних обставин, що мають значення для здійснення правомочностей, провадженні охоронних дій, забезпеченні виконання зобов'язань та сприянні їх здійсненню, примушуванні до виконання безспірних зобов'язань та вчиненні інших дій, тісно пов'язаних із цивільним оборотом³. Учений доводив, що тодішній нотаріат також здійснював державну функцію нагляду за законністю правочинів обороту та надавав всебічну допомогу необізнаним у праві громадянам⁴.

Досліджуючи інститут нотаріату, К. Юдельсон насамперед зосередив увагу на практичній стороні діяльності

—¹ Досінчук К. Ф. Розвиток наукових підходів до осмислення правового забезпечення організації та діяльності органів нотаріату в Україні / К. Ф. Досінчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 171.

² Юдельсон К. С. Советский нотариат / К. С. Юдельсон. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 228.

³ Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – С. 55.

⁴ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 71.

нотаріату. Основним змістом практичного посібника є розгляд правового регулювання нотаріальних функцій, узагальнення досвіду з їх здійснення в союзних республіках¹.

Також К. Юдельсон у співавторстві з А. Кац підготували до друку «Науково-практичний коментар до Положення про державний нотаріат»².

Надалі творче піднесення досліджень у сфері нотаріату припадає на 70–80 рр. ХХ ст. Характеризуючи нотаріат цього періоду, Л. Лесніцкая зазначила, що сутність нотаріальної діяльності полягає в тому, що вона, маючи посвідчувальний, підтверджувальний характер, юридично закріплює цивільні права з метою попередження їх можливого порушення³.

Аналіз праць із питань нотаріату радянського періоду, на думку Л. Єфіменка, свідчить, що саме тоді намітилась тенденція розуміння інституту нотаріату не стільки в укріпленні ним цивільних прав, скільки у закріпленні безспірних прав за певним суб'єктом задля попередження їх можливого порушення. Завдяки цьому появилася тенденція зміни пріоритетності предмета дослідження, що підсилило публічний, а надалі й процедурний аспект нотаріальної діяльності, оскільки укріплення належить до форми юридичного акта, а закріплення до дії уповноваженої особи⁴.

У 70–80-і роки ХХ ст. проблеми нотаріату розглядалися здебільшого «всесоюзними» науковцями, зокрема у збірниках законодавчих актів. Наприклад, можна виокремити праці

¹ Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – С. 37.

² Юдельсон К. С. Научно-практический комментарий к Положению о государственном нотариате / К. С. Юдельсон, А. К. Кац. – М.: Юрид. лит., 1970. – 216 с.

³ Нотариат в СССР. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 4.

⁴ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 72.

М. Бондарева, Е. Ейдінової, А. Яковлевої¹, А. Кліманової, А. Степанової², Р. Виноградової, Р. Нізовського³ та ін.

Слід зауважити, що основну увагу науковці приділяли порядку вчинення нотаріальних дій і тому в Українській РСР була поширена практика видання збірників законодавчих актів. Наприклад, 1969 року було видано збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих «Нотаріат»⁴, 1982 року збірник офіційних матеріалів «Государственный нотариат»⁵, 1987 року «Порядок совершения нотариальных действий: в помощь работникам исполкомов местных Советов»⁶.

Характеризуючи правове регулювання нотаріальної діяльності в Радянській Україні, автором зауважено, що український нотаріат радянського періоду починає активно розвиватися з 20 квітня 1923 року, коли було затверджено «Положення про державний нотаріат»⁷. Досліджено і праці науковців, і практиків: В. Баранкової, Н. Василини, Л. Єфіменка, М. Дякович, Ю. Ільїної, Ю. Козьякова, В. Черниша, Г. Чванова, В. Степаненка, М. Ждана, І. Кузнецова, Г. Трофанчук, О. Неліна, М. Кальницького, О. Король, М. Башти, Л. Радзівської, С.Пасіч-

—¹ Бондарев Н.И. Нотариат / Н. И. Бондарев, Э. Б. Эйдинова, А. Л. Яковлева. – М.: Юрид. лит., 1968. – 120 с.; Бондарев Н. И. Право на наследство и его оформление / Н. И. Бондарев, Э. Б. Эйдинова. – М.: Юрид. лит., 1971. – 88 с.

² Сборник государственного нотариуса (сборник официальных материалов). – М.: Юрид. лит., 1968. – 488 с.

³ Государственный нотариат: сборник нормативных актов. – М.: Юрид. лит., 1989. – 480 с.

⁴ Нотаріат: збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих / відп. ред. Д. І. Чорпіта. – К.: Видавництво політичної літератури, 1969. – 275 с.

⁵ Государственный нотариат: сборник официальных материалов / сост.: М. А. Лещенко (руководитель), А. А. Первой, Г. Н. Чванов, А. М. Яременко; под ред. С. И. Рудика. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 543 с.

⁶ Порядок совершения нотариальных действий: В помощь работникам исполкомов местных Советов / сост.: М. А. Лещенко (руководитель), Ю. Н. Козьяков, А. А. Первой, А. М. Яременко. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 367 с.

⁷ Положення про державний нотаріат: Постанова РНК від 20.04.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 13. – Арт. 232. – С. 419–428.

ник, Л. Шевчук (Ясінської), М. Настюка, П. Гураля, М. Парпан, К. Юдельсона, А. Олейнова, А. Кодинцева, Н. Демина, Л. Лесницької та ін. Наприклад, історія становлення та розвитку нотаріату в Україні розглядалася в дисертації М. Настюка «Створення та діяльність радянських органів юстиції в західних областях УРСР (1939–1941 рр.)»¹.

Більше уваги в нашій державі проблемам нотаріату приділялося вітчизняними науковцями вже після проголошення незалежності України. Дослідження здійснювали в різних аспектах: історія становлення, організація та управління, правові засади діяльності органів нотаріату та ін.².

Аналізуючи розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в незалежній Україні, оцінюючи його стан та перспективи, визначаючи його місце у правовій державі, роль в умовах ринкової економіки та значення для захисту майнових прав фізичних та юридичних осіб, ми спиралися на здобутки і українських, і російських, і зарубіжних учених, науковими пошуками яких були й є проблеми теорії нотаріату. Це праці таких науковців, а саме: В. Баранкової, В. Комарова, М. Мерлотті, Р. Ніклауса, Ж. Пієпу, Х. Пютцера, Л. Радзієвської, В. Рєпіна, С. Фурси, Є. Фурси, В. Черниша, І. Черемних, Г. Черемних, Ж. Ягра, В. Яркова.

Окремим питанням діяльності органів нотаріату були присвячені праці українських науковців та практиків: В. Баранкової, М. Башти, Г. Гулевської, Л. Данюк, М. Долинської, М. Дякович, Н. Василюк, Л. Єфіменка, Ю. Ільїної, Н. Ільєвої, М. Кальницького, О. Король, В. Комарова, Х. Майкут, О. Неліна, М. Нікіфорака, С. Пасічник, Л. Радзієвської, В. Степаненка, В. Черниша, С. Фурси, Є. Фурси, К. Чижмарь, В. Шатіла, Л. Шевчук (Ясінської) та інших науковців.

Крім того, частково проблеми історії становлення нотаріальної діяльності в Україні відображено в наукових статтях

—¹ Настюк М. І. Становление и развитие органов юстиции и прокуратуры в западных областях УССР (1939–1941 гг.): автореф. автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / М. І. Настюк. – К., 1977. – 20 с.

² Досінчук К. Ф. Розвиток наукових підходів до осмислення правового забезпечення організації та діяльності органів нотаріату в Україні / К. Ф. Досінчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 173.

та дисертаціях українських науковців: Р. Кочерьянца¹, В. Черниша², Л. Єфіменка³, Н. Василича⁴, В. Баранкової⁵, С. Фурси⁶, Г. Гулевської⁷, О. Гріненко⁸, К. Федорової⁹, Л. Данюк¹⁰, Н. Горбань¹¹, І. Аршава¹² та ін.

¹Кочерьянц Р. Г. Возникновение, развитие и сущность советского государственного нотариата: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Р. Г. Кочерьянц. – К., 1973. – 17 с.

²Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – 20 с.

³Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – 20 с.

⁴Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. В. Василина. – К., 2012. – 18 с.

⁵Баранкова В. В. Проблеми нотаріальної форми охорони та захисту прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. В. Баранкова. – Х., 1997. – 24 с.

⁶Фурса С. Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 / С. Я. Фурса. – К., 2003. – 42 с.

⁷Гулевська Г. Ю. Організаційно-правові аспекти державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Г. Ю. Гулевська. – Ірпінь, 2004. – 21 с.

⁸Гріненко О. О. Особливості правового статусу консула при виконанні нотаріальної функції: міжнародно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / О. О. Гріненко. – К., 2005. – 26 с.

⁹Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / К. І. Федорова. – К., 2008. – 20 с.

¹⁰Данюк Л. В. Управління нотаріатом в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Л. В. Данюк; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2011. – 20 с.

¹¹Горбань Н. С. Принципи нотаріального процесу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. С. Горбань; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2014. – 21 с.

¹²Аршава І. О. Державне управління розвитком нотаріату в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 / І. О. Аршава; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Донецьк, 2013. – 20 с.

Особливо слід відзначити праці з історії нотаріату, які написані О. Неліним «Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення»¹, М. Кальницьким «Нариси історії нотаріату України»², О. Король, М. Баштою «Чорнила нотаріуса віками не вицвітають»³, а також дисертацію Л. Ясінської «Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект)»⁴, в якій автор зробила висновок, що нотаріальна діяльність на території України розвивалась у контексті західноєвропейських традицій та зазнала еволюції від звичаєвих форм посвідчення до державно-правових, а вітчизняний нотаріат, зважаючи на його історичний розвиток, більше тяжіє до публічно-, а не приватноправових засад.

Зокрема, у монографії «Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення» О. Неліним висвітлено процес виникнення, становлення й розвитку нотаріальної діяльності впродовж усієї багатовікової історії його існування. Зазначено, що окремі нотаріальні функції здійснювалися ще у найдавніших цивілізаціях, проте найближчою до сучасної була та модель нотаріату, яка сформувалася у Стародавньому Римі, звідки її було запозичено багатьма європейськими країнами, зокрема й Україною⁵.

У книзі М. Кальницького «Нариси історії нотаріату України» відтворено становлення та розвиток нотаріальної справи на теренах України від давньої доби до сьогодення.

—¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 130 с.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – 144 с.

³ Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – 144 с.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 210 с.

⁵ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 130 с.

Важливе наукове значення також має монографія Л. Данюк «Управління нотаріатом в Україні: історія та сучасність: (адміністративно-правове регулювання відносин у сфері управління нотаріатом)». Автор розглянула історію формування нотаріату та теоретичні засади управління нотаріатом в Україні, визначила співвідношення понять «управління нотаріатом», «державне регулювання нотаріальною діяльністю» та «організація нотаріальної діяльності», з'ясувала сутність управління нотаріатом в Україні та шляхи його вдосконалення¹.

У книзі «Чорнила нотаріуса віками не вицвітають» укладачами висвітлено історію нотаріальної справи, особливості її формування у закордонних країнах, процес становлення в Україні. Окрему увагу приділено нотаріату Європи епохи Середньовіччя та Відродження, доби Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, Запорізької Січі, Російської імперії, післяреформеного та довоєнного періодів, Другої світової війни та післявоєнного періоду, а також сучасного періоду.

Питання дослідження історії становлення нотаріальної діяльності відображено також в окремих розділах навчальних видань із нотаріату, зокрема підготовлених українськими науковцями, а саме: В. Баранковою та В. Комаровим², М. Дякович³, Л. Радзівською та С. Пасічник⁴, Х. Майкут⁵, Л. Сміян, Ю. Нікітіним, П. Хоменком⁶, Ф. Медвідем, В. Усенком,

¹ Данюк Л. В. Управління нотаріатом в Україні: історія та сучасність (адміністративно-правове регулювання відносин у сфері управління нотаріатом): монографія / Л. В. Данюк; за наук. ред. А. О. Селіванова. – К.: Логос, 2011. – С. 45.

² Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – 384 с.

³ Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посібник / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. – 683 с.

⁴ Радзівська Л. К. Нотаріат в Україні: навч. посіб. – 2-е вид., стер. / Л. К. Радзівська, С. Г. Пасічник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 528 с.

⁵ Майкут Х. В. Нотаріат: курс лекцій / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 212 с.

⁶ Сміян Л. С. Нотаріат в Україні: навч. посібник. – 3-тє вид., доп. і перероб. / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко; за ред. Ю. В. Нікітіна. – К.: КНТ, 2008. – 632 с.

Я. Медвідем¹, С. Фурсою та Є. Фурсою² В. Бесчастним³, О. Котухою⁴, М. Долинською⁵ та ін.

Детальний аналіз Закону України «Про нотаріат» зроблено О. Коротюк⁶ та авторським колективом за загальною редакцією О. Остапенко⁷ шляхом видання науково-практичних коментарів до Закону України «Про нотаріат».

Значний внесок у розвиток національної науки про нотаріат зроблено Л. Радзівєвською та С. Пасічник, що підтверджується їхньою працею «Нотаріат в Україні»⁸. У зв'язку з розширенням змістовного розуміння сутності нотаріальної діяльності, Л. Радзівєвська вказує на значимість регуляторної функції нотаріату в посиленні правового регулювання господарських відносин, визначає основні завдання нотаріату, які полягають у захисті та охороні власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, здійсненні контролю за законністю в цивільному обороті та запобіганні можливим правопорушенням. На її думку, сутність нотаріальної діяльності полягає в посвідченні та підтвердженні певних прав і фактів, у юридичному закріпленні цивільних прав з

— ¹ Медвідь Ф. М. Нотаріальний процес в Україні: навч. посібник / Ф. М. Медвідь, В. Ф. Усенко, Я. Ф. Медвідь; за ред. Ф. М. Медвідя. – К.: Атіка, 2006. – 324 с.

² Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Загальна частина: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: Вентурі, 1999. – 208 с.

³ Нотаріат в Україні: навч. посібник / за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – 494 с.

⁴ Нотаріат України: навч. посіб. для студ. галузі знань «Право» на пряму підгот. «Правознавство» ден. та заоч. форм навчання / уклад.: О. С. Котуха; Укоопспілка; Львів. комерц. акад. – Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2014. – 207 с.

⁵ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посібник / М. С. Долинська – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 248 с.

⁶ Коротюк О. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат» / О. В. Коротюк. – Х.: Право, 2012, – 648 с.

⁷ Остапенко О. І. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат»: станом на 01.01.2012 / О. І. Остапенко, О. В. Шамрай, Ю. І. Руснак та ін.; за заг. ред. О. І. Остапенко. – К.: Професіонал, 2012. – 606 с.

⁸ Радзівєвська Л. К. Нотаріат в Україні: навч. посіб. – 2-е вид., стер. / Л. К. Радзівєвська, С. Г. Пасічник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 528 с.

метою запобігання можливим порушенням або є засобом захисту вже порушених прав¹.

Українські вчені В. Комаров та В. Баранкова також досліджували становлення нотаріату в Україні в підручниках з нотаріату «Нотариат и нотариальный процесс»² та «Нотариат в Україні»³. На думку вчених, нотаріальна діяльність спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам. Особливість нотаріальної форми полягає в тому, що вона, як правило, спрямована не на безпосередній захист, а на попередження права⁴.

Наприклад, у підручнику «Нотариат в Україні» В. Комаров та В. Баранкова висвітлили історію виникнення та розвитку нотаріату в Західній Європі й Україні.

Значним внеском у дослідження нотаріату є спільні праці С. Фурси та Є. Фурси, зокрема навчальні посібники «Нотариат в Україні»⁵ і «Нотариат в Україні. Теорія і практика»⁶, монографія С. Фурси «Нотаріальний процес: Теоретичні основи»⁷, а також науково-практичний посібник «Теорія нотаріального процесу»⁸ та підручник за загальною редакцією С. Фурси «Нотариат в Україні: Книга 1. Організація нотаріату з практикумом»⁹.

Важливим із погляду на нотаріат як на правовий інститут є вклад С. Фурси у розроблення концепції охорони та захисту

¹ Радзівєвська Л. К. Нотариат в Україні: навч. посіб. – 2-е вид., стер. / Л. К. Радзівєвська, С. Г. Пасічник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 9–10.

² Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – 240 с.

³ Комаров В. В. Нотариат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – 384 с.

⁴ Там же. – С. 41.

⁵ Фурса С. Я. Нотариат в Україні. Загальна частина: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: Вентурі, 1999. – 208 с.

⁶ Фурса С. Я. Нотариат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса – К.: А.С.К., 2001. – 976 с.

⁷ Фурса С. Я. Нотаріальний процес: Теоретичні основи / С. Я. Фурса. – К.: Істина, 2002. – 320 с.

⁸ Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посібник / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта, 2012. – 920 с.

⁹ Нотариат в Україні: підручник: у 3 кн. – 3-тє вид., доповн. і переробл. – Книга 1. Організація нотаріату з практикумом / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта, 2015. – 484 с.

прав фізичних і юридичних осіб та держави у нотаріальному порядку, у закладенні правових основ науки про нотаріат та комплексному розкритті правової природи нотаріальних правовідносин. На підставі проведених досліджень запропоновано теоретичну модель нотаріату в Україні як структуру нотаріальних органів, на яку покладається правозахисна державна функція, що має здійснюватися відповідно до змісту нотаріального процесу та передбаченої законодавством процедури. Змістом діяльності нотаріату визначають правоохоронну та правозахисну діяльність, яка державою покладена на спеціальну структуру органів та на окремих посадових осіб¹.

Серед дисертацій, на нашу думку, слід виокремити праці:

Л. Єфіменка «Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності»², у якій висвітлено низку питань, що характеризують нотаріат як правовий інститут та як систему правовідносин, що виникають у зв'язку з нотаріальною діяльністю та її організацією, а також нотаріальну дію як складову нотаріальної діяльності, надано загальнотеоретичну характеристику нотаріату.

Н. Василюк «Охорона та захист права власності нотаріусом»³, у якій здійснено аналіз поняття і характеристики охорони та захисту права власності нотаріусом, моделі організації нотаріату як інституту охорони та захисту права власності, визначено компетенції нотаріуса у справі охорони та захисту права власності.

В. Черниш «Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні»⁴, в якій простежені питання виникнення,

¹Фурса С. Я. Нотаріальний процес: Теоретичні основи / С. Я. Фурса. – К.: Істина, 2002. – С. 33.

²Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – 20 с.

³Василюк Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. В. Василюк. – К., 2012. – 18 с.

⁴Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес» / В. М. Черниш; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 20 с.

становлення та розвитку нотаріату, здійснено аналіз двох типів нотаріату, на яких ґрунтується діяльність сучасного нотаріату – публічного (державного) та латинського (вільного). Обґрунтовується необхідність діяльності в Україні нотаріату лише латинського типу, як такого, що найбільше відповідає сучасним вимогам європейського законодавства.

А. Гуледзи «Нотаріальна діяльність в Україні: становлення, розвиток, удосконалення (адміністративно-правовий аспект)»¹, у якій проаналізовано теоретичні та практичні питання становлення, розвитку та вдосконалення нотаріальної діяльності в Україні. Здійснено історичну періодизацію становлення та формування інституту нотаріату, узагальнено його розуміння в науці та практиці. Визначено поняття, завдання й ознаки нотаріальної діяльності в Україні, а також її правове регулювання. Досліджено сутність і структуру адміністративно-правового статусу нотаріальних органів. Охарактеризовано мету, функції та принципи нотаріальних органів. Закцентовано на дослідженні компетенції нотаріальних органів щодо вчинення нотаріальних дій. Розкрито зміст та особливості юридичної відповідальності державних і приватних нотаріусів. На підставі вивчення зарубіжного досвіду щодо здійснення нотаріальної діяльності визначено перспективні напрями та можливості адаптування його до діяльності нотаріальних органів України. Обґрунтовано науково-теоретичні висновки та практичні пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства, норми якого регулюють порядок реалізації нотаріальної діяльності в Україні.

Зокрема, Г. Гулевська у дисертації «Організаційно-правові аспекти державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні»² проаналізувала еволюцію розвитку державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні та в

—¹Гуледза А. Г. Нотаріальна діяльність в Україні: становлення, розвиток, удосконалення (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / А. Г. Гуледза; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2012. – 19 с.

² Гулевська Г. Ю. Організаційно-правові аспекти державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Г. Ю. Гулевська. – Ірпінь, 2004. – 21 с.

зарубіжних країнах, розглянула нотаріальну діяльність як об'єкт державного регулювання, зацентрувала на елементах механізму державного регулювання нотаріальної діяльності, розглянула питання співвідношення державного регулювання та управління нотаріальною діяльністю.

Л. Данюк у дисертації «Управління нотаріатом в Україні»¹ довела, що специфіка управління нотаріатом виявляється в існуванні декількох його видів, що виокремлено залежно від суб'єкта й об'єкта управління, а також спрямованості управлінського впливу. Визначено державне, громадське та муніципальне управління. За ознакою об'єкта управління виокремлено управління державним нотаріатом та приватними нотаріусами. Здійснено розмежування державного управління та державного регулювання нотаріату. Систематизовано адміністративні процедури щодо управління нотаріатом, учасниками яких є державні органи та суб'єкти нотаріальної діяльності, а також за ознакою наявності (чи відсутності) негативних правових наслідків застосування таких процедур. За першою ознакою виокремлено три види процедур, а саме: нормотворчі, правореалізаційні, юрисдикційні. За другою – два види: юрисдикційні, неюрисдикційні.

Н. Ільєва досліджувала адміністративно-правові засади регулювання нотаріальної діяльності в Україні. Автор зосередила увагу на загальній характеристиці нотаріальної діяльності, особливостях правового регулювання окремих напрямів нотаріальної діяльності та шляхах удосконалення правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні².

У дослідженні В. Баранкової «Проблеми нотаріальної форми охорони та захисту прав»³ зроблено висновок, що під

¹ Данюк Л. В. Управління нотаріатом в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Л. В. Данюк; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2011. – 20 с.

² Ільєва Н. В. Правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні: адміністративно-правові засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Н. В. Ільєва; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – С. 10.

³ Баранкова В. В. Проблеми нотаріальної форми охорони та захисту прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. В. Баранкова. – Х., 1997. – 24 с.

час розвитку системи юстиції нотаріат став порівняно самостійною структурою й є органом публічної влади, а термін «приватний» належить не до нотаріату, а до організаційної форми діяльності нотаріуса як особи, уповноваженої державою на вчинення нотаріальних дій. Науковцем зазначено, що сутність діяльності нотаріальних органів полягає в тому, щоб забезпечити реальність цивільних прав, що набуваються, їх закріплення у встановленій юридичній формі, посвідчення тих фактів, які пов'язані з виникненням різних цивільних правовідносин. На думку В. Баранкової, відносини, які виникають у зв'язку з проведенням нотаріальної діяльності, за своїм характером є процесуальними, спрямованими на вирішення матеріально-правових питань. Правник також зробила висновок, що всі суб'єкти у нотаріальному процесі є у правовому зв'язку з нотаріусом, оскільки необхідність у процесуальних відносинах виникає тоді, коли суб'єкти права не можуть самостійно реалізувати свої законні права та інтереси¹.

1.2 Методологія дослідження становлення і розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні

Ми підтримуємо думку Л. Єфіменка, що стає не тільки актуальним, але й дуже важливим вивчення феномена нотаріальної діяльності, яка, з одного боку, безпосередньо спрямована на охорону прав та законних інтересів людини і громадянина в Україні, а з іншого, – забезпечує постійне відтворення сталих зв'язків у системі взаємодії інститутів демократичної правової держави та інститутів громадянського суспільства².

¹ Баранкова В. В. Проблеми нотаріальної форми охорони та захисту прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. В. Баранкова. – Х., 1997. – С. 15, 17.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 11.

Суспільні відносини та наукові теорії змінюються внаслідок чого з'являється, нарешті, всебічний розгляд дійсності, а отже, об'єктивна істина¹.

Історичний досвід свідчить, що становлення права, як і інших соціальних інститутів, відбувалося «знизу», тобто відповідно до усвідомлення людьми потреби в упорядкуванні відносин між ними на основі співробітництва, взаємоузгодженості поведінки та вирішення соціальних конфліктів заходами, що виключають насильство².

Створена на цій основі система нормативно-правового регулювання еволюціонувала. З покоління в покоління вона продовжувала вдосконалюватися переважно спонтанно в традиційній для того часу усній формі, без будь-якої участі у цьому процесі науки. Остання долучилася до процесу правотворення на значно пізніших етапах правового розвитку, коли правові норми почали набувати письмового вираження, що пов'язано з появою ранньодержавних утворень. Ми погоджуємося з думкою М. Козюбри, що творцями права є не науковці і навіть не юристи, а пересічні люди³.

Сучасний етап розвитку історико-правової науки на пострадянському просторі характеризувався різноманітністю тематики: відтак поряд з уже традиційними дослідженнями державно-правових явищ (галузі та інститути права, державність, окремі державні інституції та елементи державного механізму), в їхньому історичному розвитку дедалі впевненіше розгортаються історико-правові студії правової культури, гендерних проблем тощо⁴.

¹ Ющик О. До проблеми розвитку методології права / О. Ющик // Право України. – 2014. – № 1. – С. 47.

² Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості / М. Козюбра // Право України. – 2014. – № 1. – С. 23.

³ Там же.

⁴ Крестовська Н. М. Герменевтика та семіотика в історико-правових дослідженнях / Н. М. Крестовська // Поняття, терміни і категорії історико-правової думки: матер. XXI Міжнар. історико-правової конф. (м. Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.). – Миколаїв: Вид-во УДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 50.

Політико-правові концепції тривалий період свого розвитку ґрунтувалися на визнанні Бога як першооснови всього суцього, як джерела державної влади та права (Ціцерон; 106–43 рр. до н. е.); божественна воля визначається як методологічний принцип, обґрунтовується пріоритет теології перед світськими науками (Ф. Аквінський (1225/6–1271 рр.))¹.

Методологія – сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки; система певних теорій, законів, підходів, що відображають процес пізнання. Узагальнення основних підходів до визначення методології сучасними науковцями дає змогу розглядати це поняття як складне утворення, що охоплює концептуальний виклад мети, змісту, а також системи підходів, методів, логічних прийомів та інших можливих засобів пізнання й удосконалення досліджуваних явищ, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про досліджувані проблеми².

Будь-яке дослідження, зокрема й історично-правового характеру, має свою методологію, тобто світоглядну основу і водночас загальнотеоретичну складову. Теорія, власне, складається із принципів і законів пізнання, які у процесі дослідження стають методами пізнання³.

Зміст і призначення методології – у науковому пошуку оптимальних шляхів, методів, прийомів, способів пізнання об'єктів. Проте сам собою пошук за всієї його значущості не є самодостатньою цінністю, оскільки таким є результат пошуку, який виражений у досягненні істини. Чому нині методологія набуває такого значення? Насам-

—¹ Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – С. 15.

² Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник. – 2-е вид., переробл. і доповн. / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 39.

³ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 39.

перед тому, що у її розвитку, збагаченні й удосконаленні зацікавлені всі науки¹.

На думку О. Скаун, методологія (вчення про методи) – система певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки. Теоретичні принципи – історизм, єдність логічного й історичного. Логічні прийоми – дедуктивний та індуктивний умовивід, аналіз і синтез, порівняння, узагальнення. Конкретні засоби дослідження – інструменти пізнання, що застосовуються для встановлення знання про досліджуваний предмет². Принципи права як принципи правового регулювання – це зумовлені найважливішими закономірностями суспільного розвитку й механізму правового регулювання нормативно-регулятивні основи, що мають найвищу імперативність і загальнозначущість і визначають процеси правоутворення, правореалізації та правоохорони³.

Найстислішим, на нашу думку, є визначення методології, запропоноване професором М. Кельманом, а саме: методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, методи, способи та форми діяльності дослідника в процесі пізнання ними досліджуваних явищ⁴.

Методологію науки допустимо охарактеризувати як здійснюване на різних рівнях (філософський, загальнонауковий, конкретних наук, методики і техніки) дослідження загальних засад, шляхів, закономірностей наукового пізнання, його принципів і методів, спрямованих на розробки положень, що дають змогу обрати засоби і формувати процедури

¹ Кельман М. С. Загальнонаукова методологія і методологія права / М. С. Кельман // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Третього всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 23–24 листопада 2007 р.). – Львів: СПОЛЮМ, 2008. – С. 174.

² Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скаун; пер. з рос. – Х.: Консул, 2006. – С. 13.

³ Колодій А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 39.

⁴ Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – С. 42.

ефективного вирішення проблем і завдань, які виникають під час науково-дослідницької діяльності¹.

Методологія як складова будь-якої науки, що охоплює насамперед способи дослідження її предмета: філософський, загальнонауковий і спеціальні наукові методи, та фактично забезпечує виконання наукою пізнавальної функції, яка полягає у розкритті закономірностей і тенденцій розвитку духовних та матеріальних явищ і процесів, інших питань, що нею вивчаються. З огляду на важливість методологічних досліджень, галузеві науки, їхні школи та доктрини постійно дбають про її розвиток, а тому періодично переоцінюють й переглядають зміст і систему своїх методів дослідження з урахуванням їх суспільних та наукових інтересів і потреб².

П. Рабінович вважає, що методологія юридичної науки – це а) система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження, а також б) вчення, теорія про їх використання в пізнанні державно-правових закономірностей. На думку вченого, до складу цієї методології, зокрема, входять:

– філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний та ін., визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, зокрема державно-правових, закономірностей і можливості їхнього пізнання, здобуття істинних знань про них);

– загальнонаукові методи, тобто такі, що використовуються в усіх або у більшості наук (наприклад, структурний, функціональний методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури: аналіз, синтез і ін.);

– групові методи, тобто такі, які застосовуються лише у певній групі наук, приміром, тільки у суспільствознавстві (наприклад, метод конкретно-соціологічного дослідження);

¹ Кельман М. С. Методологічна ситуація у сучасному правознавстві та тенденції розвитку його методології / М. С. Кельман // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 5.

² Кампо В. Методологія досліджень конституційної юстиції в Україні: науковий огляд / В. Кампо // Право України. – 2014. – № 6. – С. 158.

– спеціальні методи, тобто такі, котрі прийняті для дослідження предмета лише однієї науки (наприклад, способи уяснення (тлумачення) норм права, своєрідні методи узагальнення юридичної практики)¹.

На думку інших авторів, методологія юридичної науки охоплює такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи².

Як зауважує О. Нелін, у дореволюційному вітчизняному правознавстві були плюралізм поглядів і течій, складне переплетення, взаємодія ідей різних напрямів, синтез декількох методологічних підходів до вивчення державно-правових явищ. Використовувалися філософський, історичний, догматичний (або систематичний), порівняльний (або історично-порівняльний), критичний, соціологічний, психологічний, соціально-політичний та інші підходи й методи. Багато вітчизняних учених обирали підхід багаточинника під час вивчення історичних явищ, вважаючи, що будь-який один чинник – біологічний, географічний, економічний, психологічний – не дає змоги отримати істинно наукове історичне знання про явища, які вивчаються³.

Для дослідників радянської доби єдиною можливою методологічною основою історично-правових дисциплін визнавалися марксистсько-ленінське вчення про державу і право, марксистські діамат та істмат, посилення в наукових дослідженнях на твори або навіть на окремі висловлювання класиків марксизму-ленінізму і як практичне втілення цих настанов партійність історично-правової науки і класовий підхід до висвітлення всіх державно-правових явищ⁴.

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посібник. – Вид. 9-е, зі змінами / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2007. – С. 181.

² Теорія держави і права: підр. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 33.

³ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 55.

⁴ Там же. – С. 49.

Ми погоджуємося з Ю. Оборотовим, що методологічне наповнення сучасних досліджень правової системи необхідно вести в напрямі визначення руху правової системи України (прогресивних змін) на основі врахування сформованих традицій правового життя України, правового менталітету українського народу та його правових інститутів¹.

Лише в незалежній Україні історично-правова наука нарешті звільнилася від колишньої заідеологізованості. З'явилась можливість вибору методологічних підходів, плюралізації використовуваних методів дослідження, свободи наукової творчості².

Ю. Оборотов констатує, що сучасна методологія юриспруденції плюралістична за своєю природою. Оскільки стверджує наявність різних підходів до одного й того ж об'єкта: права і держави. Водночас це розмаїття підходів – свідчення переходу методології на новий рівень розвитку. Чим більше підходів пропонує методологія під час осягнення об'єкта, тим ширші можливості для його багатоаспектного аналізу юридичною наукою і тим вищою є ефективність наукових досліджень права і держави³.

Як справедливо зауважує П. Рабінович, але методичний плюралізм не повинен перетворюватись на методологічний анархізм, на методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеіс-тивність»⁴. На його думку, запобігти небажаним «витратам» під час дослідницького процесу можна, як видається, у разі дотримання принаймні таких трьох загально методичних постулатів:

– об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом. Саме предмет дослідження (тобто

¹ Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю. Оборотов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 35.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис.....д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 55.

³ Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю. Оборотов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 38.

⁴ Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посібник. – Вид. 9-е, зі змінами / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2007. – С. 183.

певна грань, «сторона», веде окремий вид закономірностей об'єкта дослідження) «веде» дослідницький метод, визначає межі його застосовуваності, придатності, прийнятності;

– необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію;

– неодмінним показником прийнятності, евристичності певного дослідницького підходу (і методу) слугує його спроможність сприяти виявленню, розкриттю соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не приховуванню, затушовуванню її. Такою сутністю є здатність цього явища задовольняти потреби, інтереси певної частини соціально неоднорідного суспільства (а у деяких випадках – й усіх його громадян)¹.

Для вивчення історії юридичної науки необхідно застосовувати методи пізнання не тільки історико-правової чи теоретико-правової науки, але й галузевих наук².

Ми підтримуємо думку Л. Луць, що найменш дослідженою є галузева методологія³.

Історія держави і права, під час дослідження історично-правових явищ та для відновлення у сьогоденні подій минулого, вдається до спеціальних методів, прийнятих лише для юридичної науки: історично-правового та порівняльно-правового⁴.

¹Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посібник. – Вид. 9-е, зі змінами / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2007. – С. 183–184.

²Кахнич В. С. Методологічні аспекти дослідження правової освіти та науки у Львівському університеті / В. С. Кахнич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – Вип. 2. – С. 476.

³Луць Л. Методологія вітчизняного правознавства: сучасний стан та перспективи розвитку / Л. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXI звітної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2015 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2015. – С. 50.

⁴Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 50.

В історико-правових дослідженнях важливу роль відіграють емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання, які є у нерозривному зв'язку. Емпіричний рівень пов'язаний із накопиченням фактичного матеріалу, який належить до досліджуваної теми, а також з їх описом. Збір і вивчення фактів є першим і необхідним етапом у розвитку історико-правової науки, який створює можливість переходу до теоретичного осмислення та узагальнення. На теоретичному рівні дослідження відбувається оцінка, осмислення, пояснення історичних чинників, розкривається сутність досліджуваної події, а також закономірності та тенденції її розвитку¹.

Ми погоджуємося з думкою Л. Єфіменка, що конкурентна взаємодія різних теоретико-методологічних підходів структурувала багаторівневість сучасної методології дослідження нотаріату та нотаріальної діяльності, що зумовило розширення можливості вивчення цього суспільного явища².

Аналізуючи правове регулювання нотаріальної діяльності в історичній ретроспективі, слід зауважити, що зміст понять «нотаріус», «нотаріальна діяльність», «нотаріальна дія» нині відрізняється від його змісту на попередніх етапах розвитку нашого суспільства.

Це пов'язано насамперед із соціально-економічними та політичними змінами, процесами, які постійно відбуваються в Україні та цивілізованому світі й впливають на регулювання нотаріальних відносин. Так, наприклад, у зв'язку з анексією Криму та проведенням антитерористичної операції в Україні, різко зменшилася кількість учинюваних нотаріусами нотаріальних дій. Фактично припинено діяльність нотаріусів на окупованій терористами території, зокрема ім

¹ Кольбенко А. Сучасні методи та підходи в дослідженні історії держави і права / А. Кольбенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 83.

² Єфіменко Л. В. Теоретико-методологічні засади нотаріату України / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 9 – С. 32.

відключено доступ до системи Реєстрів Міністерства юстиції України¹.

Досягнення наукового результату під час дослідження нотаріальної діяльності вимагає відбору та впорядкування пізнавальних засобів, виявлення співвідношення між ними, визначення способів і послідовності їх використання і для пізнання сутності такої діяльності, і для встановлення юридичних можливостей її впливу на суспільні відносини².

Як для композитора є основною природне вміння реалізації своїх поглядів, ідеалів через нотну грамоту під час створення майбутнього музичного твору, так і для нотаріуса реалізація набутих ним знань і юриспруденції є підґрунтям тих дій, що він учиняє, обрмовуючи правовий матеріал у документальну форму. Об'єктивно перше і друге є живим процесом. Водночас кожен із них використовує той арсенал засобів і способів досягнення результату, який у відповідній сфері охоплений доволі специфічними методичними засадами³.

Спроба дослідити правове регулювання нотаріальної діяльності в історичній ретроспективі дала змогу виявити необхідність урахування важливих для отримання об'єктивних результатів методологічних аспектів.

Як стверджує Л. Єфіменко, взагалі, нотаріальна діяльність має комплексну правову природу. З одного боку, її можна представити як діяльність окремих суб'єктів (нотаріусів, відповідних посадових осіб, на яких згідно із законом покладений обов'язок учиняти нотаріальні дії), з іншого, – акцентувати більшою мірою на те правове значення та наслідки, які така діяльність має у суспільному житті. Відповідно до того як акценти дослідження змінюються, відповідні зміни

¹ Долинська М. С. До питання історіографії та методології дослідження інституту українського нотаріату та нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – Вип. 1 – С. 140.

² Єфіменко Л. Гносеологічні аспекти нотаріату та нотаріальної діяльності / Л. Єфіменко // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2 – С. 61.

³ Безклубий І. А. Методологія дослідження нотаріальної діяльності / І. А. Безклубий, Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 6 (104). – С. 48.

відбуваються і в уявленні про правову природу такого явища. Спершу закономірно побачимо більш тісний зв'язок нотаріальної діяльності з публічним правом, зокрема адміністративним, можливо конституційним, однак згодом – з приватним правом, зокрема з цивільним. Звичайно, кожне правове явище вже саме собою є цілісним об'єктом дослідження, а відтак заперечувати комплексну правову природу нотаріальної діяльності буде нерозумно і помилково з наукового, зокрема методологічного погляду. Дуалістичний (публічно-приватний) характер природи нотаріальної діяльності вказує лише на те, що вона як об'єкт пізнання існує у відкритому середовищі. Як окремий елемент різних водночас взаємопов'язаних підсистем права нотаріальна діяльність відчуває їх вплив із обох боків¹.

Методологія дослідження історії правового регулювання української нотаріальної діяльності передбачає насамперед пошук виваженого співвідношення загальних (філософських) підходів та загальнонаукових методів пізнання зі спеціальними та власними правовими методами.

Ми погоджуємося з Ю. Оборотовим, що методологічне наповнення сучасних досліджень правової системи необхідно вести в напрямі визначення руху правової системи України по лінії модернізації (прогресивних змін) на основі врахування сформованих традицій правового життя України, правового менталітету українського народу та його правових інститутів².

На сучасному рівні розвитку науки надається можливість використання принципово нової методології, яка дає змогу отримувати нові результати під час дослідження історико-правових інститутів, зокрема інституту нотаріату, і робити принципово нові висновки³.

¹ Єфіменко Л. Гносеологічні аспекти нотаріату та нотаріальної діяльності / Л. Єфіменко // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2. – С. 60.

² Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю. Оборотов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 35.

³ Заломов В. А. Методологические основы изучения истории нотариата / В. А. Заломов // Правовое поле современной экономики. – 2012. – № 2. – С. 78.

Як зауважує О. Костенко, юриспруденція стає справжньою наукою тоді, коли досліджує не лише людське начало права, а й його природне начало, тобто, коли, вирішуючи «основне питання юриспруденції», визнає, що право є витвором не лише Людей, а й Природи¹.

З юриспруденції, заснованої на «соціально-натуралістичній» методології, впливає «інструментальна концепція законодавства», якою законодавство має розглядатися не як чинник, що діє самостійно (це відбувається у «соціально-позитивістській» юриспруденції), а як інструмент у руках людей, який вони застосовують відповідно до своєї правової культури, що відображає закони соціальної природи (і «природного права»)².

Як зазначає Є. Темнов, методологія є умовою, без якої пізнання складної та суперечливої сутності державно-правових процесів та явищ є неможливим. У загальному плані будь-яка наука – це і є спосіб або метод добування та інтерпретації фактів. Г. Лейбніц, на думку правознавця, мабуть, давав загальну оцінку і не мав на увазі лише сферу точних знань, коли підкреслював, що сутність математики не в її предметі, а в її методі. І справді, навіть маючи один і той же предмет науки, але використовуючи різні методи його дослідження, вчений отримує неоднакові результати. Порівнюючи метод із ліхтарем, Ф. Бекон стверджував, що навіть кульгавий, що йде з ліхтарем дорогою, випередить того, хто біжить бездоріжжям³.

Ми погоджуємося, що, попри всю важливість загальних методологічних положень, пріоритетну роль у правознавстві повинні відігравати саме її методи та понятійний апарат, який має методологічне значення⁴.

¹ Костенко О. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції / О. Костенко // Право України. – 2014. – № 1. – С. 126–127.

² Там же. – С. 131.

³ Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – С. 16.

⁴ Теорія держави і права: підр. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 33–34.

Значення методології у вивченні правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні складно переоцінити.

У методології досліджень нотаріальної діяльності як складової юридичної діяльності простежуються й інші специфічні тенденції. Наприклад, С. Гусарев вказує на помітне зміщення акцентів досліджень – якщо раніше науковці основну увагу приділяли питанням правової природи, сутності, соціальної ролі нотаріальної діяльності, то сучасні дослідники наголошують на психологічних, морально-етичних, деонтологічних її аспектах¹.

Під час дослідження функцій нотаріату дедалі більше вчених зауважують на нові аспекти діяльності нотаріусів², серед яких чільне місце посідає попередження та вирішення правових конфліктів, зокрема через процедури медіації³.

У науковій літературі останніх років помітно зріс інтерес до творчого елемента нотаріальної діяльності. Прогалини у законодавстві, запізніле реагування законодавця на зміни суспільних відносин дають кожному юристу широке поле для творчого вирішення практичних проблем. За таких обставин нотаріус латинського типу, публічний і вільний водночас, більше ніж будь-хто інший здатний віднайти адекватне новим соціальним реаліям рішення, яке гармонійно враховувало б і приватні, і публічні інтереси. Нотаріат не повинен залишатися осторонь законотворчого процесу. Проблема залучення нотаріусів до законотворчої діяльності є складовою ширшої проблеми – визначення меж і способів впливу держави на нотаріат та налагодження дієвого зворотного зв'язку. У цьому контексті важливим методологічним завданням і є розробка критеріїв визначення ефективності державного впливу на нота-

¹ Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К.: Знання, 2005. – С. 38.

² Черемных И. Г. Нотариат и нотариальное право России: учеб. пособие / И. Г. Черемных; под. ред. Г. Г. Черемных. – М.: Эксмо, 2007. – С. 180–211.

³ Медиация в нотариальной практике (Альтернативные способы разрешения конфликтов) / Петер Фар и др.; отв. редакторы Катарина Грефин фон Шлиффен и Бернд Вегманн; пер. с нем. С. С. Трушников. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 155.

ріат, в основу яких, на думку І. Черемних, повинна бути покладена міра досягнення заздалегідь визначених оптимальних параметрів функціонування нотаріату¹.

Останні дослідження нотаріату в Україні, незважаючи на різноманітність підходів, відзначаються прагненнями до структуризації, упорядкування одержаних знань. Це пов'язано із становленням нотаріальної науки, яка має власний предмет, методологію, систему, а також посідає особливе місце у правовій науці України².

На думку К. Чижмарь, формування теоретико-методологічних основ інституту нотаріату як елемента механізму позасудового захисту прав і свобод людини та громадянина та його складових вимагає усталення відповідної комплексної методології або ж своєїрідної «схеми пояснення в науковому пізнанні»³.

Ми погоджуємося з Л. Єфіменком, що структура сучасної методології дослідження нотаріальної діяльності є багаторівневою⁴.

Тенденції розвитку методології нотаріальної діяльності визначають насамперед зміни в загальній системі методології дослідження правових явищ, серед яких П. Рабінович виокремлює процеси фундаменталізації – широкого застосування методологічних напрацювань філософії права; антропологізації – визнання людини центральним об'єктом загальнотеоретичного праводержавознавства; глобалізації – актуалі-

¹ Черемних І. Г. Нотариат и нотариальное право России: учеб. пособие. / И. Г. Черемных; под. ред. Г. Г. Черемных. – М.: Эксмо, 2007. – С. 149–151.

² Фурса С. Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. Я. Фурса. – К., 2003. – С. 4–5.

³ Чижмарь К. І. Методологічні засади дослідження інституту нотаріату / К. І. Чижмарь // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія право. – 2014. – Вип. 26. – С. 91.

⁴ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 11.

зації вивчення не лише національних правових систем, а й їх «сімей», а також міжнародно-правових систем; деформалізації об'єкта і предмета правознавчих досліджень¹.

Заслуговує на увагу думка О. Костенка, що закони природного права є єдиним джерелом будь-яких прав і обов'язків для всіх суб'єктів суспільного життя. Жоден суб'єкт не може мати прав без пов'язаних із ними обов'язків і обов'язків без пов'язаних з ними прав².

Соціально-натуралістична методологія є основою для так званого «золотого правила» правової поведінки: «Чини відповідно до законів соціальної природи, в тому числі – до законів «природного права», і тоді твоя поведінка не буде «правопорушенням!»³.

Відповідно до соціально-натуралістичної методології, глобалізація і зокрема європеїзація юриспруденції полягає в наближенні національних правових систем країн світу (чи Європи) до «спільного знаменника», яким є закони соціальної природи, включаючи закони «природного права»⁴.

Дедалі більшої актуальності набувають і проблеми адаптації правової системи України до європейських стандартів; інтеграції в систему латинського нотаріату; перевірки та подальшого впровадження в українське законодавство позитивного досвіду іноземних держав; гостро постає питання міжнародного обігу нотаріальних актів⁵.

Деформалізація об'єкта досліджень полягає у тому, що якісні межі явища, яке позначають поняттям права, розмиваються, втрачають чіткість, переплітаються із суміжними соціальними феноменами – мораллю, правовою свідомі-

¹ Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного правознавства: досягнення і проблеми / П. М. Рабінович // Юридична Україна. – 2003. – № 1 – С. 21.

² Костенко О. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції / О. Костенко // Право України. – 2014. – № 1. – С. 130.

³ Там же. – С. 131.

⁴ Там же. – С. 132.

⁵ Медведев И. Г. Современный латинский нотариат: обзор последних решений / И. Г. Медведев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.notiss.ru>.

стю, вивчення яких потребує застосування специфічних методів¹.

Л. Єфіменко зробив висновок, що відбувається збагачення правознавчої методології завдяки здобуткам герменевтики, соціопсихолінгвістики, синергетики. Такі здобутки дають змогу вивчати функціональні, адаптаційні, творчі можливості правових інструментів та механізми реалізації цих можливостей, за їх допомогою вивчають інші правові або споріднені з ними явища, які не повністю визначені у формальному аспекті. Це, зокрема, правотлумачний і правозастосовний розсуд, особливості реалізації правових норм з оцінними категоріями, проблема визначення балансу між інтересами особи та суспільства. Зважаючи на сучасне розширення правознавчої методології у сфері нотаріальної діяльності, можна дослідити зв'язок та рівновагу між публічними та приватними інтересами, проблеми взаємовпливу нотаріату та держави².

Герменевтика є методологічним інструментарієм, який здатний розуміти та інтерпретувати не тільки текст, але й пізнати автора тексту – законодавця, людину, суспільство, його історію. Мова є тим унікальним середовищем, у якому можливе пізнання, розуміння, тлумачення³.

Герменевтика об'єктивно передбачає включення в систему юридичної методології методів історико-правового аналізу, порівняльно-історичного правознавства, оскільки вказані способи пізнання правової дійсності мають не тільки пізнавальне, а й практичне значення – історична методологія дає змогу розширити межі державно-правових досліджень на основі відповідних аналогій здійснювати важливі історико-правові узагальнення та аналогії⁴.

— ¹Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного правознавства: досягнення і проблеми / П. М. Рабінович // Юридична Україна. – 2003. – № 1 – С. 24.

²Єфіменко Л. Гносеологічні аспекти нотаріату та нотаріальної діяльності / Л. Єфіменко // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2. – С. 63.

³Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – С. 603–604.

⁴Карвацька С. Б. Герменевтична інтерпретація у пізнанні історико-правової дійсності / С. Б. Карвацька // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Вип. 578. Правознавство. – С. 8.

Під час тлумачення тексту закону виникають нові лінгвістичні конструкції, через які формується певне герменевтичне коло – розуміння через попереднє розуміння, тому історію і сутність нині чинного закону можна інтерпретувати через предісторію та сутність попереднього¹.

Як зауважує Н. Сатохіна, основна роль правової герменевтики є не методологічною, а радше терапевтичною: вона допомагає мінімізувати нерозуміння через усвідомлення власної зануреності в ситуацію, власної темпоральності: і в аспекті вкоріненості у традиції та виявлення власних упреджень, і в аспекті проєктивності у майбутнє й орієнтації на примирення, навіть якщо воно і є лише позаінституційним горизонтом права. Як зауважує автор, завданням правової герменевтики є уможливити мирне співіснування людей².

Тільки Феміда, яка намагається усвідомити власні упредження, і котра розуміє, що насправді ваги ніколи не можуть бути врівноважені, може використовувати свій меч так, щоб це могло вважатись виправданим³.

Одним із завдань нотаріату як органу превентивного правосуддя є також уможливити мирне співіснування людей шляхом учинення нотаріальних дій, зокрема під час видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом.

Як зауважує В. Заломов, саме антропологічна методологія найбільше підходить для аналізу історії розвитку нотаріату – це інститут, діяльність якого значною мірою залежить не тільки від законодавчих норм, а й від правової поведінки суб'єктів права, від їх правосвідомості. Нотаріат як інститут покликаний «олюднювати» право, бути правозахисним органом та органом превентивного правосуддя⁴.

¹ Карвацька С. Б. Герменевтична інтерпретація у пізнанні історико-правової дійсності / С. Б. Карвацька // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Вип. 578. Правознавство. – С. 9.

² Сатохіна Н. Герменевтичні смисли правової реальності / Н. Сатохіна // Право України. – 2014. – № 1. – С. 145.

³ Tontti J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of law / J. Tontti. – Burlington, 2004. – S. 186.

⁴ Заломов В. А. Методологические основы изучения истории нотариата / В. А. Заломов // Правовое поле современной экономики. – 2012. – № 2. – С. 80.

На думку В. Шафірова, ні законодавець, ні правозастосувач не зможуть розраховувати на результативне здійснення принципів, норм права, якщо під час їхнього застосування виявлено байдужість до потреб, інтересів людей, проігноровані їхні цілісні орієнтації¹.

Тому під час розробки нової методології, здатної сприяти забезпеченню об'єктивної істинності положень і висновків історично-правової науки, слід максимально використати першоджерела, методологічний інструментарій, яким володіли вчені XVIII–XIX ст. (Руссо, Монтеск'є, Гегель, Морган), методологічні та теоретичні здобутки світових історичних шкіл XX ст., а також філософську, суспільно-політичну та юридичну літературу сучасності.

На думку учасників міжнародної наукової конференції, яка відбулася 13–14 грудня 2002 р. у Харкові, основними складовими нової методологічної основи історично-правової науки є:

- використання гегелівської діалектики як наукового методу пізнання державно-правових структур та інститутів;
- обов'язкове врахування таких визначальних чинників у розвитку держави та права, як соціальна стратифікація, реальна соціальна сутність правових і державних явищ;
- використання під час визначення шляхів і напрямів розвитку державно-правових явищ і інститутів таких категорій, як варіантність та альтернативність;
- урахування в історично-правових дослідженнях концепції співвідношення логічного й історичного як логічної обробки знань про державу і право, їхньої теоретичної систематизації та класифікації, так і в орієнтації дослідника політико-правової сфери на основні моменти об'єкта, який вивчається, на усвідомлення основних закономірностей його генезису, розвитку і змін, а також взаємозв'язку з іншими об'єктами;
- порівняльно-історичний принцип вивчення держави і права: обов'язкове виявлення загальних для певного періоду,

¹ Шафіров В. Людиноцентриський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві / В. Шафіров // Право України. – 2014. – № 1. – С. 151.

епохи, групи держав або країн закономірностей їхнього державно-правового розвитку з одночасним урахуванням важливих особливостей і своєрідності¹.

Методологічною основою дослідження історії правового регулювання української нотаріальної діяльності є методи.

Метод регулювання суспільних відносин, характерний для тієї чи іншої галузі права, неможливо прирівнювати до одного з юридичних засобів впливу. Адже він розуміється як поєднання юридичних засобів впливу на суспільні відносини й розкриває: а) порядок встановлення прав і обов'язків; б) ступінь визначеності наданих прав і «автономності» дії їх суб'єктів; в) взаємоположення суб'єктів правовідносин; г) наявність або відсутність конкретного юридичного зв'язку між суб'єктами прав і обов'язків; г) шляхи та засоби забезпечення встановлених суб'єктивних прав².

На думку С. Гусарева, основу методологічної бази досліджень нотаріальної діяльності становлять структурно-функціональний, діяльнісний, соціологічний, аксіологічний, формально-догматичний методи³.

Ми вважаємо слушною думку І. Безклубого та Л. Єфіменка, що для цілісного дослідження нотаріальної діяльності слід зважати на світоглядні методи (діалектичний, метафізичний, ідеалістичний, емпіричний, системний, метод скептицизму), методи логіки (метод гіпотез, узагальнення та абстрагування, метод моделювання, індукції, дедукції, аналізу,

¹Страхов М. М. Методологічні проблеми правової науки / М. М. Страхов // Методологічні проблеми правової науки мат. міжн. наук. конф. (м. Харків, 13-14 грудня 2002 р.) / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевой. – Х.: Право, 2003. – С. 101; Гетьман О. М. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених ХІХ – початку ХХ сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Гетьман; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – С. 8.

²Кельман М. С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002. – С. 256.

³Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К.: Знання, 2005. – С. 33.

синтезу, аналогії тощо), а також порівняльно-правовий, історично-ретроспективний, прогностичний методи¹.

Процеси глобалізації зумовлюють широке застосування системного, структурного, функціонального, порівняльно-правового методів тощо. Використання кожного з них у пізнавальному процесі як окремого та самостійного інструментарію дає змогу отримати за результатами проведеного дослідження об'єкта додатковий корисний ефект: кожен із використаних у дослідженні прийомів здатний привнести у загальну картину об'єкта свій внесок, який, окрім того, відмінний від внесків інших методів².

Історико-порівняльний метод спрямований не лише на конкретне дослідження своєрідності історико-правового матеріалу, але й на створення синтетичних історичних узагальнень³.

В основі порівняльно-історичного методу насамперед є логічний метод порівняння, який охоплює майже всі сфери людської діяльності⁴.

Логічними засобами наукового пізнання є аналогія, аналіз та синтез, індукція та дедукція.

Місце, роль та значення порівняльного методу в методології науки є не однозначним іноді діаметрально протилежним. Різноманіття поглядів учених свідчить про його універсальність і здатність інтегруватися з більшістю загальнонаукових методів, що зумовило його застосування в єдності з різними загальнонауковими методами, наприклад: порівняльно-історичний, порівняльно-структурний, порівняльно-функціо-

¹ Беклубий Г. А. Методологія дослідження нотаріальної діяльності / І. А. Безклубий, Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 6 (104). – С. 53.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 48.

³ Шигаль Д. А. Структурно-функціональні рівні історико-правового порівняльного методу / Д. А. Шигаль // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 1186.

⁴ Шигаль Д. А. Логічні засади порівняльно-історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ / Д. А. Шигаль // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 791.

нальний, порівняльно-аксіологічний, порівняльно-топологічний тощо, а також у різних наукових дисциплінах як спеціально-науковий метод: порівняльно-лінгвістичний, порівняльно-семіотичний, порівняльно-правовий, порівняльно-філософський, порівняльно-політичний¹.

Для вітчизняного державознавства, що вивчає історію правового регулювання української нотаріальної діяльності, характерні наукові методи дослідження.

Розрізняють загальнонаукові (діалектичний, системного аналізу, синергетичний, історичний) та спеціальні (структурно-функціональний, історико-правовий, статистичний, порівняльно-правовий (компаративний) формально-логічний та ін.)².

Методологічною основою дослідження історії українського нотаріального законодавства є використання загальнонаукових та окремих конкретно-наукових і спеціально-правових методів пізнання.

Зокрема використання діалектичного методу пізнання дало змогу визначити певні закономірності розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності, починаючи від його генезису в Київській Русі до сучасного незалежного нотаріату. Закон переходу кількісних змін у якісні свідчить, що розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності невід'ємно пов'язаний із загальними правовими нормами, які діють у відповідний відрізок історії, зокрема цивільно-правовими.

Як зауважує О. Нелін, загальні правові норми певної епохи, своєю чергою, об'єктивно відображають стан суспільного, економічного та політичного розвитку певного соціуму³.

¹Тихомиров О. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект / О. Тихомиров, С. Гусарев // Право України. – 2013. – № 9. – С. 133.

²Бойко І. Методологічні аспекти дослідження історії державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 52.

³Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – С. 46.

Метод герменевтики сприяв пізнанню текстів нормативних актів, архівних матеріалів, інших документів, аналізу й оцінці змісту монографічних праць, наукових публікацій, що дало змогу узагальнити політико-правові явища та власності предмета дослідження¹.

Історичний метод використано для відтворення історії виникнення й розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності, починаючи від давніх часів до сьогодення; доведення як історія правового регулювання української нотаріальної діяльності відображала особливості історичного процесу розвитку української нації, держави і права.

За допомогою аксіологічного методу визначається якість нотаріальних нормативних актів Російської та Австро-Угорської імперій, Другої Речі Посполитої щодо їхньої відповідності морально-етичним категоріям².

Широкого застосування набули загальнонаукові методи, а саме: логіко-історичний, який передбачає наповнення будь-якої логічної моделі історичним змістом задля унеможливлення підміни реальності на раціонально вибудований логічний ряд поза межами об'єктивної дійсності³.

Статистичний метод як один із конкретно-наукових методів використовувався у визначенні ефективності правового регулювання нотаріальної діяльності на різних етапах його розвитку.

Метод моделювання використано під час розробки пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення нотаріального законодавства та практики його застосування⁴.

—¹Квіт С. Основи герменевтики: навч. посібник / С. Квіт. – К.: КМ Академія, 2003. – 192 с.

² Долинська М. С. До питання історіографії та методології дослідження інституту українського нотаріату та нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – Вип. 1 – С. 141.

³ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – С. 47.

⁴ Долинська М. С. До питання історіографії та методології дослідження інституту українського нотаріату та нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – Вип. 1 – С. 141.

Спеціально-правові методи застосовувалися в їхньому оптимальному співвідношенні: історично-правовий метод ґрунтується на доктрині синтезних, інтегрованих досліджень правових явищ та історичних процесів.

Під час дослідження правового регулювання української нотаріальної діяльності також використовуються порівняльно-правовий та формально-логічний методи.

Традиційно порівняння як таке не може розглядатися окремо від інших логічних прийомів пізнання (аналіз, синтез, дедукція, моделювання, абстрагування і т. д.). Порівняння як логічна рефлексія, прийом, спосіб пізнання не існує ізольовано, воно тісно взаємодіє з усіма прийомами і засобами пізнання¹.

Як зазначає А. Саїдов, будь-яке порівняння становить своєрідний комплекс явищ, єдність трьох моментів: логічного прийому пізнання; процесу так званої пізнавальної діяльності; особливого пізнавального результату, знання визначеного змісту і рівня².

За допомогою історично-правового методу уможлилювалося ретроспективне пізнання еволюції нотаріальної діяльності в Україні. Комплексність, усебічність і послідовність дослідження забезпечували структурний, системний, історично-філософський і логіко-філософський методи.

Цілком слушним є висновок М. Страхова, що спроби повністю відкинути всю колишню методологію, на жаль, можуть сьогодні призвести до методологічної невизначеності та перетворення історично-правової науки в просту суму незліченних фактів, що не піддаються узагальненню. За таких умов залишаються лише загальнонаукові та спеціальні наукові методи – систематичний, структурно-функціональний, логічний, статистичний, багатоваріантний, системно-структурний, повний перелік яких трапляється в авторефе-

¹ Ситар І. М. Методологічні основи порівняльного правознавства: навч.-метод. посібник / І. М. Ситар, О. Л. Чорнобай. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 8–9.

² Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / А. Х. Саидов; под ред. В. А. Туманова. – М., 2000. – С. 40.

ратах кандидатських дисертацій і які розрізняються як методологічні, філософсько-світоглядні підходи дослідження¹.

Лише комплексне, множинне залучення окремих груп методів із використанням певних їхніх сегментів, пріоритетних на різних етапах дослідження, дає змогу обґрунтовано й достовірно вирішити завдання дослідження правового регулювання української нотаріальної діяльності.

На нашу думку, під час дослідження правового регулювання нотаріальної діяльності застосовувалися взаємопов'язані наукові методи (теорії, парадигми, як: діалектичний, історичний, порівняльний, герменевтичний, аксіологічний (ціннісний), системний, структурний, синергетичний, комплексний та інші методи дослідження.

¹Страхов М. М. Методологічні проблеми правової науки / М. М. Страхов // Методологічні проблеми правової науки: мат. міжн. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.) / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевой. – Х.: Право, 2003. – С. 100.

Розділ 2

ГЕНЕЗИС НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Генезис нотаріальної діяльності в державах древньої Європи

За своєю природою та застосуванням нотаріат не є суто національним інститутом. Відтак пошук його витоків та становлення організаційно-правових форм на теренах України не буде повним без вивчення історичного досвіду інших держав. Події, що є вирішальними за своїм значенням у міждержавних стосунках, взаємопов'язують ці держави, а відтак спонукають до зміни регулювання певних суспільних відносин у цих державах¹.

Як відомо, найбільший вплив на розвиток ранньослов'янського населення середнього Подніпров'я мали передові того часу грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання².

Упродовж століть європейські народи, мешкаючи на відносно малій та зручній для комунікацій території, без особливих зусиль налагоджували між собою взаємини. Це виявлялося не лише у постійних обмінах ідеями, інформацією, товарами, а й у конфліктах та військовій агресії. Завдяки таким всебічним контактам мешканці Європи отримували багатий досвід, і позитивний, і негативний, на основі якого протягом останніх тисячоліть формувалася цивілізація, яку

—¹ Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 4–5. – С. 13.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис.....д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. І. Нелін; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 84.

називають західною, окцидентальною або латинською. Вона утверджувалася у рамках багатьох устроїв та відносин власності, зберігаючи ознаки давніх звичаїв¹.

На думку А. Феміліді, нотаріат виник як груба первісна форма, утворена потребами свого часу та виокремлена історично і територіально. Первісна форма нотаріату поставила як суто обрядність та завдяки своєму постійному й послідовному розвитку досягла найбільшої досконалості й посіла належне місце у складній системі права².

Сьогодні нотаріат – невід’ємна складова будь-якої правової системи, що дає змогу державі успішно здійснювати її правоохоронні, фіскальні і судово-юрисдикційні функції³.

Як стверджує Л. Ясінська, найважливішими історичними передумовами зародження нотаріальної діяльності були виникнення писемності та економічний розвиток із постійним розширенням цивільного обороту. Зростання кількості укладених правових угод потребувало додаткових гарантій забезпечення прав сторін. Такими гарантіями на початкових етапах розвитку суспільства були письмова форма та поява спеціальних осіб (писарів), які складали і посвідчували документи, а у деяких випадках і реєстрували їх. Відтак історично генезис інституту нотаріату пов’язаний із розвитком цивільного обороту з об’єктивною необхідністю сприяти його учасникам у здійсненні угод і юридичному закріпленні їхніх дій, в охороні їхніх прав⁴.

¹ Гриценко І. С. Римське право в університеті Святого Володимира / І. Г. Гриценко, В. А. Короткий // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам’ятки правничої думки Київського університету. – С. V.

² Фемілиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апр. 1866 г. / А. М. Фемілиди. – СПб.: Издание Я. А. Канторовича, 1902. – С. 1.

³ Ясінська Л. Е. Становлення нотаріальної діяльності в Римі та її поширення на країни Західної Європи / Л. Е. Ясінська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література; Одеська національна юридична академія, 2003. – Випуск 17. – С. 79–80.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 18.

Інститут нотаріату виник у Стародавньому Римі водночас із римським правом, коли розпочинає формуватися західноєвропейська парадигма нотаріату та виникають перші органи, що виконували нотаріальні функції. У результаті рецепції римського права країнами Європи із матеріальними нормами був запозичений й інститут нотаріату¹.

Однак історія нотаріату є давнішою за історію римського права, хоча нині у вчених не існує одностайності стосовно дати виникнення інституту нотаріату. За одними джерелами, нотаріат як інститут має давні традиції у історії Греції, де, отримавши розвиток за законодавством Солона, сягнув розквіту в епоху еллінізму, а згодом через Єгипет потрапив до Риму². Загалом під час вивчення цього питання дослідники зробили висновок, що виникнення нотаріату пов'язане із делегуванням приватним особам певних публічних функцій. М. Долгов уважає, що нотаріуси існували ще у Вавилоні 1760 року до н. е., у Єгипті та Давній Греції. Нотаріуси-писарі у Вавилоні редагували різні акти, виконані на глиняних табличках, а у Давній Греції нотаріуси оформлювали та реєстрували угоди, беручи за основу і приватне, і державне право³.

Український учений М. Страхов стверджував, що давньосхідному праву були відомі договори купівлі-продажу, дарування, міни, перевезення, оренди, зберігання, під час укладення яких потрібно було дотримуватись особливих формальностей. Зокрема у Єгипті договір купівлі-продажу землі укладався в присутності свідків. Імена свідків і ціна фіксувалися в особливому документі, де записувався текст присяги, виголошеної під час укладення договору⁴.

¹ Нелін О. І. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 4.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 14.

³ Долгов М. А. Большая история нотариата / М. А. Долгов // Нотариус. – 2000. – № 3 (23). – С. 77.

⁴ Страхов М. М. Історія держави та права зарубіжних країн: підручник / М. М. Страхов. –К.: Ін Юре, 2003. – С. 35–36.

О. Нелін слушно вважає, що джерела нотаріату дослідники віднаходять ще у давніх цивілізаціях Вавилону та Єгипту. Спершу нотаріат виник як різновид адміністративної діяльності; зокрема тисячоліття тому в Вавилоні, Єгипті, Іудеї були писарі-канцеляристи, які вели численні прибутково-витратні книги, переписували населення і його майно. Окремі посадові особи, які забезпечували формування доказів у Стародавньому Єгипті, а в Греції – ієромемнеси чи епістази, і були священнослужителями¹.

Як зауважує Ж. Лекран, поняття «нотаріус» ґрунтується на дієслові «нотувати» (записувати, тестувати). Писар завжди зображувався із каламом в руках, а також маленькою палітрою...².

Писарська справа передавалася від батька до сина. У численних наукових працях наводиться, як формувався писар: він переймав знання від батька, існували навіть сім'ї писарів; отримував певну освіту. «Вуха у нього на спині» – означало, що навчання молодих писарів відбувалося за допомогою лозини, а іноді й батога³. Тобто було встановлено освітній ценз для осіб, які були писарями.

Тих, хто складав акти, визначали так: писар – це *sesh* – той, хто пише, а точніше *sesh medjat* – «писар актів». В епоху Давнього Царства вже була потреба у врегулюванні соціального життя, зокрема мати те, що ми називаємо «акти», а відтак для їх укладання були потрібні спеціалісти. Історичних джерел щодо існування у ті часи нотаріальної діяльності не віднайдено; не відомі також і приватні засвідчені акти, але відомі так звані «головні» над писарями царських актів; інші мали назву «писар царських документів». З огляду на це, постає питання щодо існування печаток та скріплених печаткою актів. Такі печатки, зокрема, були знайдені в Абузірі і Саккарі, а, отже, посвідчені акти мали б існувати з давніх епох. У Балаті, в оазисі Дахлеха, було знайдено залишки «бю-

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 14.

² Леклан Ж. «Нотаріуси» Давнього Єгипту / Ж. Леклан // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 12 (40). – С. 29.

³ Там же.

ро», де працювали писарі, наділені функцією складати і зберігати акти¹.

Основними джерелами староегипетського права були звичаї та закони. Найдавніші закони та їх збірники не збереглися, але про них згадують у своїх працях грецькі та римські історики. Першим законодавцем вважають Менеса – фараона I династії. Велике законодавство пов'язано з ім'ям Рамзеса II, яке було спрямоване на встановлення кастової організації суспільства, удосконалення армії та державного апарату. У VIII ст. до н. е. з'явилася кодифікація фараона Бокхора, що складалася із 40 рулонів папірису, проте до наших днів вона не збереглася. За цією кодифікацією було ліквідовано боргове рабство, селянам-общинникам було дозволено вільно розпоряджатися своїми земельними наділами².

У стародавньому Вавилоні з виникненням приватної власності та найпростішого цивільного обороту для засвідчення набутих прав закликали свідків. Свідок був головною особою, що надавала нотаріальні послуги, доки не сформувався звичай укладати угоди (купівлі-продажу, дарування, міни) у письмовій формі. В пам'яті свідків закріплювався зміст зобов'язань за договором, який у разі потреби ними відтворювався. Із виникненням письмової форми угод свідків залучали не для підтвердження їхнього змісту, а лише для факту укладання угоди³.

Французький дослідник історії нотаріату Ж. Леклан вважає, що аналіз історичної спадщини Давнього Єгипту дає змогу віднайти відомості про існування особливої категорії писарів, яких можна вважати віддаленими попередниками сучасних нотаріусів, а функції, які вони виконували, прирів-

¹ Леклан Ж. «Нотаріуси» Давнього Єгипту / Ж. Леклан // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 12 (40). – С. 29.

² Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ – 2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 55–56.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 16.

няти до нотаріальних. «Зображення писарів тут присутні в різних сферах діяльності. На польових роботах завжди фігурує писар – реєстратор, він може супроводжуватись агентами, які наглядають за виконанням робіт; збирачі податей; одні писарі присутні при всіх операціях, які ми можемо назвати комерційними; інші більше зорієнтовані на адміністративні проблеми або армію. Ми також знаходимо зображення писарів у храмах, в яких вони виконували функції жреців...»¹.

Зобов'язальне право виникало насамперед із договору купівлі-продажу, що здійснювався послідовно за трьома актами: 1-й – угода між покупцем і продавцем про предмет купівлі-продажу із вказівкою на те, що плата здійснена повністю; 2-й акт мав релігійний характер і був підтвердженням договору клятвою, яку давав продавець; 3-й акт вводив покупця у володіння землею. Він проходив перед судом, і потім ім'я покупця реєструвалося у поземельних книгах замість імені продавця. Згодом другий акт переставав діяти. Право власності переходило лише з передачею речі, тобто із введенням у володіння².

Найпоширенішими на цей час були також договори позики та найму.

Ж. Леклан зазначає, що під час розкопок руїн храмів було знайдено добре організовані нотаріальні архіви, які дають нам конкретні уявлення про те, як склалися нотаріальні акти. Вивчення єгипетського права як права суспільства й економіки епохи фараонів потребує ще багатьох досліджень, аналізу та синтезу документів. Якщо і є країна, де поняття права було абсолютного фундаментальним, то це – Давній Єгипет. Загалом уся правнича система епохи фараонів базується на основному принципі: це концепція Маат, Правди-Справедливості³.

¹ Леклан Ж. «Нотаріуси» Давнього Єгипту / Ж. Леклан // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 12 (40). – С. 29.

² Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – С. 18.

³ Леклан Ж. «Нотаріуси» Давнього Єгипту / Ж. Леклан // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 12 (40). – С. 30.

Тобто було запроваджено норми, що регулювали порядок учинення нотаріальних дій, які ґрунтувалися на нормах звичаєвого права.

Спадкування зазвичай відбувалося згідно з законом: спершу спадкували діти, незалежно від статі, порівну. Якщо сім'я була бездітна, майно спадкували брати і сестри померлого. Єгипетському праву був відомий і заповіт¹.

Поряд із звичаєвим правом існували закони царя Ур-Намму, Ліпід-Іштара, Біллами та царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.)².

Законник Ліпід-Іштара складався із близько 40 статей. Він, зокрема, містив норми зобов'язального, сімейного та спадкового права.

Показово, що норми права кодексу Хаммурапі були практично вільними від релігійного впливу³.

Закони Хаммурапі треба визнати однією з найважливіших пам'яток правової думки давньосхідного суспільства. Це перший відомий світовій історії детально викладений збір законів, у якому освячувались рабовласницький лад і приватна власність⁴.

Закони викладалися за певною системою: порядок судочинства, майнові відносини, шлюб і сім'я, знаряддя праці, захист особи⁵.

Встановлено, що Закони Хаммурапі регулювали увсебічно життя суспільства (його економічну, політичну, культурну сфери). Правовий акт містив чітку вказівку на статус

¹ Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ – 2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 58.

² Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – 304 с.

³ Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макаруч. – К.: Атіка, 2009. – С. 18.

⁴ Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – С. 34.

⁵ Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макаруч. – К.: Атіка, 2009. – С. 19.

документа як засвідчення певного факту чи обставин справи. Зокрема вирішення комерційних операцій будь-якого масштабу мало обов'язково супроводжуватися «документом із печаткою» і наявністю свідків¹.

У Законах Хаммурапі відображені договори купівлі-продажу, обміну, оренди землі, особистого найму, позики².

Правочини у стародавньому Вавилоні укладались у письмовій формі на спеціальних глиняних табличках. Викладення сутності, змісту угоди на табличці забезпечувало довготривале зберігання юридичних документів, які в такому вигляді дійшли до наших днів. Однак задля надійності і тривалості збереження документів була потреба в появі ще гарантованішої форми – таблички з конвертом: табличка з текстом посипалася глиняним пилом і поміщалася в глиняну оболонку, на якій ще раз повторювався текст і ставилась печатка³.

Як зауважує Б. Тищик, для укладення договорів не вимагали дотримуватись певних обрядовості, складних процедур тощо. Вони укладались доволі просто, без зайвих формальностей в усній або письмовій формі, обов'язково при свідках. Переважала письмова форма, коли чітко, в певній послідовності викладали суть та умови угоди. Очевидно, були вироблені певні формуляри і для угод, і для інших ділових паперів. Під час укладання деяких із них вимагали ще й проголошення клятви, яка підкріплювала непорушність угоди. Наприклад, при купівлі-продажу раба, обміні мало бути дватри, а іноді значно більше свідків. Вони не ставили своїх підписів, але їх імена зазначали у тексті угоди. Поруч із ними в документі вказували і писця, який склав його. Сторони

¹ Якобсон В. А. Регулирование международной торговли по законам Хаммурапи / В. А. Якобсон // История древнего Востока: материалы по историографии / под ред. В. И. Кузищина, А. А. Вигасина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – С. 99.

² Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 39.

³ Выменец С. П. Историко-правовые аспекты становления и развития института нотариата: Российский и международный опыт: дисс. ... канд. юрид. наук / С. П. Выменец. – СПб.: Академия общественных связей, 2000. – С. 10.

підтверджували угоду своїми печатками або підписами¹. Копії (або основні тексти) договорів зберігали у храмах².

Укладення шлюбу відбувалося шляхом традиційного обряду, а також обов'язковою умовою його дійсності було укладення шлюбного договору.

Успадкування відбувалося двома шляхами: за законом і заповітом. Вважається, що успадкування за заповітом є ознакою вищого ступеня розвитку суспільних відносин. Діти успадковували свою частку порівну. Діти рабині брали участь у розподілі спадщини, якщо батько-господар визнавав їх своїми. Але у цьому разі діти від законного шлюбу мали право узяти свою частку першими (ст. 170)³.

У ст. 150 Законів Хаммурапі встановлювалося: якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, будинок або рухоме майно і видасть їй документ із печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого через суд; мати може віддати те, що буде після неї, своєму синові, якого любить; братові вона не повинна віддавати⁴.

Досліджуваний О. Рифтиним документальний корпус Межиріччя дав змогу вести їх ранню змістову специфікацію (залежно від видової категорії) – ще від часів Шумеру та Вавилону. Більшість письмен Межиріччя, що дійшли до нашого часу, – це публічні та приватноправові акти, а також релігійні, літературні, навчальні тексти⁵.

Усвідомлення значення документів як акта влади, посвідчення права власності надало їм особливого статусу, а

— ¹ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Том 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – С. 37.

² Там же.

³ Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2009. – С. 21.

⁴ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 76.

⁵ Дандамаев М. А. Вавилонские писцы / М. А. Дандамаев. – М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1983. – С. 33.

правнича практика не просто підтвердила це, а й сформувала ті аспекти документної інформації, що суттєво впливали на характер правових відносин. Таким стало належне оформлення документів, зокрема наявність необхідних засвідчувальних елементів¹.

Найпоширенішим способом підтвердження інформації були відбитки вирізьблених із каменю чи мушель штемпельних і циліндричних печаток². Зазвичай вони виготовлялись із лазуриту, аметисту, онікса, агату чи інших видів каменю або ж із слонової кістки чи склоподібної пасти і містили сцени життя світського або релігійного змісту, символічні зображення, тексти різної тематики³.

Задля забезпечення документної інформації від спотворення було започатковано інститут свідків укладання документів, виготовлення їх копій, дублікатів, «нотаріальне» оформлення доказів⁴. Наприклад, близько 2000 р. до н. е. датується закон про укладення угод, що чітко регламентував хід і оформлювання ділової операції, зокрема і те, як вона мала бути «зафіксована і підписана сторонами і свідками»⁵. Письмове закріплення факту правової дії передбачало виготовлення двох ідентичних екземплярів документа, один з яких зберігався в архіві, інший – в особи-фігуранта

¹ Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narodzennya-znan-pro-dokument.html?do=static&page=praktiki_z_dokumentami

² Къера Э. Они писали на глине / Э. Къера; пер. с англ. и послесл. И. С. Клочкова. – М., 1994. – С. 44–45; Рифтин А. П. Старо-вавилонские документы в собраниях СССР / А. П. Рифтин. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – С. 24–26.

³ Колобова К. М. Находки цилиндров-печатей в Фивах и спор о Кадме / К. М. Колобова // Вестник древней истории. – 1970. – № 2. – С. 111–121.

⁴ Дандамаев М. А. Вавилонские писцы / М. А. Дандамаев. – М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1983. – С. 24; Къера Э. Они писали на глине / Э. Къера; пер. с англ. и послесл. И. С. Клочкова. – М., 1994. – С. 41.

⁵ Къера Э. Они писали на глине / Э. Къера; пер. с англ. и послесл. И. С. Клочкова. – М., 1994. – С. 39.

справи. Додаткові запобіжні заходи щодо збереження інформації були спрямовані на унеможливлення фальшування документів¹.

Правило щодо виготовлення документів, зокрема договорів, не менше, ніж у двох примірниках, використовується нотаріусами й донині.

На розвиток близькосхідної цивілізації значно вплинуло поширення освіти, що виявилось у появі навчальних осередків, розгорненні літературних дискусій і полемік та, найголовніше, формуванні особи, обізнаної в багатьох галузях знань. Зокрема слід наголосити на існуванні центрів підготовки «універсального типу вчених», як стверджує С. Крамера, – писарів².

Слухачам шкіл викладались курси, що мали за мету розвиток широкого кругозору і формування вмінь, навичок роботи з документами. Проте, на думку вчених, ранній історії держав Месопотамії нехарактерно виокремлювати як особливий штат фахівців, котрі вміли укладати документи. Також в історичних джерелах не трапляються лексеми, які б визначали особу, яка займалася документуванням³.

Поступово в умовах розвитку управління як невід'ємного чинника існування держави соціальний авторитет писарів зміцнюється. Писарі існували при певних закладах, філії чи одноосібно займалися «діловою» практикою як особливим ремеслом. Відбувається диференціація функціональних обов'язків працівників канцелярії, що, як і інша структура установи, поступово революціонізувала⁴.

¹ Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narodzennya-znan-pro-dokument.html?do=static&page=praktiki_z_dokumentami

² Къера Э. Они писали на глине / Э. Къера; пер. с англ. и послесл. И. С. Ключкова. – М., 1994. – С. 39.

³ Тюменев А. И. Государственное хозяйство Древнего Шумера / А. И. Тюменев; АН СССР, Ин-т истории. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 71.

⁴ Там же. – С. 297–298.

На думку В. Бездрабко, імовірно, мало місце усвідомлення жанрово-видової відмінності документів, що народжувалися в різних закладах¹.

У Давньому Єгипті також існувала палата письма, де укладалися документи, а також спеціальні школи, палати, зали письма, де навчали складати документи, що передбачало студювання майбутніми писарями граматичних, літературних, математичних, географічних, історичних, правових, інших знань. Навчальний процес забезпечувався відповідними словниками (зокрема й іноземних мов), палеографічними довідниками, посібниками, що сприяли формуванню вміння і навиків роботи з документами (наприклад, папірус Карлсберг XII «Пояснення використання знаків, пояснення труднощів, розкриття прихованих речей, пояснення темних місць» (II ст. н.е.))².

Єгипетський писар (нотаріус) використовував у своїй роботі гострий кремнієвий камінь, що прикріплювався до очеретяної палички, як до ручки перо. Як чорнило використовувалися натуральні продукти. Для зберігання фінансових та інших документів використовувалися тендітні глиняні глечики³.

У VII ст. до н. е. в Єгипті з'являється кодекс царя Бокхоріса, що складався з восьми книг (40 сувоїв). За цими законами вперше було заборонено обернення в рабство боржників, а селянам дозволялося здійснювати відчуження і заставу своїх наділів. Уперше застосування права перестало бути монопольним заняттям жерців і договори перестали писати мовою священних формул⁴.

¹ Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narodzennya-znan-pro-dokument.html?do=static&page=praktiki_z_dokumentami

² Коростовцев М. А. Писцы Древнего Египта / М. А. Коростовцев; под общ. ред. А. С. Четверухина. – СПб.: Нева; Лет. сад, 2001. – С. 66–69.

³ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

⁴ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 62.

Із розвитком торгівлі й обміну в Єгипті з'явилися різні види зобов'язань, що набули певних правових форм. Упродовж тривалого часу договори укладали як урочисту клятву, яку виголошували перед жерцями й урядовцями. Тільки за царювання фараона Бокхоріса договірне право було звільнене від цієї релігійної обрядовості, набуло світського характеру¹.

Спадкування відбувалося зазвичай згідно з законом: спершу спадкували діти, незалежно від статі, порівну. Діти спадкували майно батька, матері, а також рідних з боку матері².

Єгипетському праву відомий був і заповіт. Спадкодавець мав право окремим розпорядженням заповідати збільшення або зменшення часток спадку різним спадкоємцям, дружині. Він міг розпорядитися щодо передачі якихось речей чи іншого майна у фонд заупокійного культу. До V династії й дружина могла самостійно, без участі чоловіка, заповідати своє майно³.

Як зазначає О. Нелін, окремі посадові особи, які забезпечували формування доказів у Стародавньому Єгипті, називалися агрономомами, а в Греції – ієромемнесами чи епістазами, і були священнослужителями⁴.

Найбільшого розквіту індійська держава досягла у роки правління сина Біндусари Ашоки (272–232 рр. до н. е.). У Стародавній Індії існував, як і в Стародавньому Єгипті і Вавилоні, азіатський спосіб виробництва⁵.

У Стародавній Індії серед джерел права особливе місце займали дхармашастри – збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (драхм) і артхашастри – трактати про політику і право⁶.

—¹ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – С. 79.

² Там же. – С. 82.

³ Там же.

⁴ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 14.

⁵ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – С. 25.

⁶ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 63.

Особливе місце серед драхм (дхармашастр) посідали закони Ману (II ст. до н. е.). Закони Ману відображали творчість різноманітних шкіл брахманів і були навчальними посібниками¹.

Зобов'язання у староіндійському праві впливали із договорів та з деліктів. Наприклад, поширеними були договори позики, а також надання речей напрокат, спільне користування приміщеннями тощо.

Об'єктом договору купівлі-продажу були всілякі рухомі речі належної якості, ваги, об'єму. Продавцем міг бути лише власник речі. Продавець, який вказував покупцеві на всі недоліки речі, звільнявся від покарання. Договір купівлі-продажу міг бути розірваний протягом десяти днів після його укладення².

В Індії під час продажу землі переважне право купівлі належало родичам, сусідам, кредиторам, і лише після них можливість купити землю отримували всі охочі. Ціну землі визначали сорок сусідів. Якщо внаслідок «змагання» покупців було запропоновано більш високу ціну, ніж поставлену сусідами, то надлишок надходив до казни³.

У законодавстві, зокрема у законах Ману, нічого не йдеться про форму укладення договорів. Однак у разі вирішення спорів належало покликатися на свідків, а відтак, стверджує Б. Тищик, їх присутність була обов'язковою. Якщо свідків не було, то застосовували клятви й ордалії. З цього можна зробити висновок, що якоїсь єдиної, обов'язкової форми укладення договорів не існувало⁴.

Водночас недійсними вважалися договори, укладені п'яним, божевільним і рабом, а також шляхом обману.

¹ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – С. 34.

² Там же. – С. 35.

³ Страхов М. М. Історія держави та права зарубіжних країн: підручник / М. М. Страхов. –К.: Ін Юре, 2003. – С. 35–36.

⁴ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – С. 97.

Щодо спадкування, то законодавство і звичаї передбачали лише спадкування за законом. Про заповіт не йдеться¹.

Наступний етап пов'язаний із Грецією, де Арістотель, Плутарх, Діоген Лаертс визначали велич країни. І саме в цей період нотаріуси почали оформляти і реєструвати договори, ґрунтуючись і на приватне, і на державне право².

Афінське право було найбільш розвинутою у Стародавній Греції системою рабовласницького права, що суттєво вплинула на правові системи інших полісів, зокрема тих, що входили до Афінського морського союзу³.

Основним джерелом права в Афінах був закон, систематизовані зводи законів – закони Драконта (VII ст. до н. е.), закони Солона, звичаї, а геліея керувались і своїм переконанням, створюючи нову норму права⁴.

Поняття договору розкрив філософ Арістотель у своєму творі «Риторика». Він наголошував, що договір – це спеціальний закон, який пов'язує між собою особи. Спершу існувало спеціальної форми укладення договорів, а достатньо було лише згоди сторін. Але згодом із метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали застосовувати письмову форму. Текст договору підписували всі сторони у присутності свідків. Договір можна було укласти в присутності урядовця, зареєструвати його у спеціальних книгах. Зазвичай форму укладення договору обирали самі сторони. На ранніх стадіях розвитку афінського права велике значення мало виголошення певних слів, формул⁵.

¹ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – С. 99.

² Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

³ Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – С. 148.

⁴ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – С. 52.

⁵ Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ–2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 113.

Існували такі договори: купівлі-продаж, договір майнового й особистого найму, договір позики, договори товариства (ними оформлялось спільне користування загальним майном двох або декількох осіб)¹.

На ранніх етапах розвитку афінське право визнавало тільки спадкування згідно з законом. Реформи Солона встановили і спадкування згідно з заповітом².

Відомі нотаріуси-писарі і в Древній Греції. Вони оформляли та реєстрували договори³. Аналіз небагатьох грецьких джерел, що дійшли до наших днів і є доступними для дослідників, свідчить про те, що вже з VII ст. до н. е. для укладення приватних та публічних угод широко застосовується письмова форма. Водночас деякі з них для більшої вірогідності проходили процедуру спеціальної реєстрації. Зокрема, у договорі про оренду приватної землі (103 р. до н. е.) містяться відомості, що документ був написаний «хранителем договорів», підписаний свідками та сторонами (цікаво, що перед їхніми підписами наведено короткий перелік основних положень договору). В кінці є помітка «хранителя договорів» та помітка про реєстрацію⁴.

С. Карпюк зазначає, що писарі становили особливу соціальну верству, що формувалася за виборчим принципом і мала запобігати «спадковій спеціалізації». Хоча «великих візирів» із еллінських писарів не вийшло, проте упродовж II–I ст. до н. е. повноваження писарів «вийшли за межі звичайних» обов'язків і, відтак їм довелося наглядати за багатьма надзвичайно важливими полісними проектами, здійснювати комунікацію між міською общиною й імператорською адміністрацією, розподіляти відзнаки тощо⁵.

¹ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – С. 52–53.

² Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – С. 161.

³ Пригоровский Г. Греция / Г. Пригоровский. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1925. – С. 77, 95.

⁴ Там же. – С. 90–91.

⁵ Карпюк С. Г. Писцы Афинской демократии / С. Г. Карпюк // Вестник древней истории. – 2009. – № 1. – С. 165.

Право на спадщину мали лише сини, які ділили майно у рівних частках. Вільне розпорядження спадкоємця майном відбувалося в чітко обумовлених випадках. За наявності законних дітей чоловічої статі свобода заповіту, зазвичай, не допускалася. Якщо не було синів, спадкували дочки, яких називали: «дочки-спадкоємниці». Держава брала на себе турботи, пов'язані з їх заміжжям. Щоб їхнє майно не перейшло у власність іншого роду, чоловіком дочки-спадкоємниці став, найімовірніше, найближчий родич з боку батька¹.

Заповідати майно міг тільки громадянин, який не мав синів. Заповіт мав відповідати таким умовам: заповідач повинен бути дієздатний та правоздатний, при здоровому глузді, мав скласти заповіт без фізичного чи психічного примусу. Не мали права заповідати жінки, неповнолітні, усиновлені сини, особи, які займати державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж доки їх звіти не будуть затверджені. Заповіт укладали у присутності свідків в усній або письмовій формі. Письмовий заповіт передавали на зберігання довірчій особі або властям. Заповідач міг у будь-який момент анулювати свій заповіт².

Перемога Спарти над Афінами у Пелопоннеській війні (IV–III ст. до н. е.) призвела до певних змін у суспільному житті. У законодавчому порядку було дозволено дарування і заповіт будинків, землі та інших речей³.

Як зазначає Б. Тищик, загалом договірне право було нерозвинене, непоширене, бо в країні домінувала не приватна, а спільна, колективна власність, існували численні пережитки первіснообщинних відносин. Купівля-продаж, позичка, обмін речей тривалий час відбувалися у простій, усній

¹ Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – С. 151–152.

² Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ–2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 116.

³ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентури, 1997. – С. 56.

формі, щоправда, при свідках, як правило, не за гроші, а у бартерній формі (товар за товар, річ за річ)¹.

Спадкування майна померлого батька чи чоловіка відбувалося згідно з законом².

У другій половині IV ст. до н. е. разом з іншими грецькими державами Афіни завойовуються Македонією, а після розпаду імперії Олександра Македонського у 323 р. до н. е. вся Греція стає провінцією Риму³.

За одними джерелами, нотаріат як інститут має давні традиції в історії Греції, де, отримавши розвиток за законодавством Солона, сягнув розквіту в епоху еллінізму, зокрема за часів Птолемея, а згодом через Єгипет потрапив до Риму. Його подальший розвиток відбувався під впливом еллінського законодавства, зміцнів за допомогою відомих законів Юстиніана, зокрема завдяки першій главі «Книги Епарха» імператора Лева VI Мудрого, яка є першим в історії Нотаріальним Кодексом⁴.

Одні з перших форм нотаріату знаходимо і в стародавньоєврейській державі. На підставі аналізу стародавніх рукописів доходимо висновку, що ізраїльтяни, перебуваючи в Єгипті, ознайомились із писемністю⁵ та почали використовувати її в державних справах і в процесі судочинства. Зі середини II тисячоліття до н. е. про книги і державні письмові акти згадується вже як про звичне явище. Після війн, упорядковуючи державний устрій, Давид призначив 6 тис. осіб суддями і писарями у різних містах для нагляду за релігійними і світськими справами. Вони, власне, і виконували функції, що надалі перейшли до відання нотаріату. Судді та писарі, за

— ¹Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – С. 181.

² Там же. – С. 182.

³ Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 55.

⁴ Сміян Л. С. Нотаріат в Україні: навч. посібник. – 3-тє вид., доп. і перероб. / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко; за ред. Ю. В. Нікітіна. – К.: КНТ, 2008. – С. 15.

⁵ Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 7.

звичаями Стародавнього Сходу, мали свої визначені місця на відкритих частинах міста (ворота, храми, майдани, базарні площі). Тут вирішувались усі спірні питання, а писарі завіряли акти дарування, відтермінування платежів тощо. Водночас Л. Ясінська¹ та Л. Шаповалова² зауважують, що про адвокатів і повірених у Старому і Новому Завіті не згадується.

Справді, прямої вказівки на нотаріусів у Біблії немає, хоча існують норми, що опосередковано підтверджують наявність осіб, які вчиняли нотаріальні дії.

Відомі звичаї стародавніх євреїв видавати контракти у двох примірниках, з яких один (закритий і запечатаний) вручався у присутності свідків третій особі і в разі опротестування контракту слугував повним доказом. Близько 600 рр. до н. е. обов'язок приймати і запечатувати контракти публічною (офіційною) печаткою була довірена переписувачам або секретарям, які входили до керівництва народом: при викладі більшості положень використовували вони абрєвіатури (скорочення), що давало їм змогу писати з великою швидкістю³.

Основою всього староеврейського права стали так звані Десять заповідей, згідно з Біблією передані через Мойсея єврейському народу прозрінням⁴.

Особливе значення для кожного християнського релігійного об'єднання мають приписи священної книги світової релігії – Біблії, яка є, по суті, збірником багатьох творів, написаних різними авторами у різні епохи. Саме у Біблії розкрито

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 16.

² Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 17.

³ Сидоренко Д. В. История возникновения и развития нотариального акта как инструмента доказывания в странах общего и континентального права / Д. В. Сидоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/istnotact.html>

⁴ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 62.

засади християнського віровчення та культу, подано основні парадигми християнського світогляду. На основі матеріального розуміння поняття джерела права як правотворчої волі серед дослідників православного канонічного права поширена думка, що норми Біблії є фундаментальними принципами (найвищий авторитет), на яких ґрунтується все життя церкви, формальною засадою церковної правотворчості. Біблія, як і більшість священних книг інших релігій, не містить систематизованого кодексу релігійно-правових норм. Однак охоплює загальні начала, вихідні положення та напрями правового регулювання, які через акти тлумачення та нові норми, що виникають на підставі біблійних доктрин, деталізуються і реалізуються через них. Конкретні приписи та загальні парадигми Біблії істотно вплинули на історичний процес формування канонічного права всіх, без винятку, гілок християнства¹.

Загалом Старий Заповіт – це зібрання універсальних законів. У ньому відображені норми, які на сьогодні закріплені у кримінальному, кримінально-процесуальному, адміністративному, цивільному, земельному, шлюбно-сімейному праві тощо².

На думку російської дослідниці Л. Шаповалової, дотичними до нотаріату є норми Біблії. Зокрема Старий Завіт: Книга «Вихід» (гл. 32:16, гл. 18:22); «Числа» (гл. 27:2); «Второзаконня» (гл. 1:16, гл. 21:20, гл. 25:1); «Книга суддів Ізраїльських» (гл. 4:5); «Перша книга Параліпоменон» (гл. 23:4, гл. 26:29–32); Новий Завіт: «Послання до Римлян» (гл. 16:22)³.

Аналізуючи главу 42 Книги Премудростей Ісуса сина Сирахового, відстежуємо, що у Біблії є відомості про порядок захисту своїх інтересів та права власності, «не соромитися очного виконання закону Всевишнього і завіту і суду, щоб

¹ Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / С. В. Місевич. – Одеса, 2005. – С. 9.

² Поповченко О. Старий заповіт як джерело спадкового права України / О. Поповченко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 5. – С. 37.

³ Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 143.

учинити правосуддя нечестивому, суперечки між товаришем і стороннім і надання спадщини друзям, точності у вазі і міра-рах, – чи багато, чи мало придбаєш, – неупереджености у купівлі і продажу... При злій дружині добре мати печатку, і, де багато рук, там замикати. Коли щось видаєш, видавай за рахунком і вагою і роби всяку видачу і приймання за записом»¹. Тобто підтверджується наявність цивільного обороту і необхідність фіксації договорів, зокрема укладення договорів купівлі-продажу, які скріплюються печаткою.

Привертає увагу вислів з 44 Псалму: «Язык мій – перо книжника-скорописця»².

Тобто у Псалмі вказується на певне коло шановних громадян – «книжників-скорописців», які володіли досконало технікою письма і, на нашу думку, були праорганами нотаріусів, або, точніше, вчиняли перші нотаріальні дії, прирівняні до нотаріально посвідчених.

Ці особи, крім володіння високою технікою письма, мали бути високосвідченими, могли складати проекти різних документів, зокрема договорів, та надавати консультації. На це вказується у главі 41 Книги Премудрості Ісуса сина Сирахового: «Золото і срібло утверджують стопи, але надійнішою за те й інше визнається добра порада»³.

Як стверджують Л. Сопільник та М.-Б. Камінський, в євреїв склався мінорат – монопольне право молодшого сина на батьківський спадок⁴.

¹ Книга Премудрості Ісуса сина Сирахового // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту / Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 724.

² Псалтир // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту / Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 594.

³ Книга Премудрості Ісуса сина Сирахового // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту / Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 723.

⁴ Сопільник Л. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Л. І. Сопільник, М.-Б. І. Камінський. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013 – С. 41.

У Старому Завіті зафіксовані й положення, що регламентували відносини, пов'язані зі спадкуванням, які мали беззастережний характер і були обов'язковими для виконання. Обов'язковість їх виконання єврейською спільнотою забезпечувалася суворим покаранням Єговою (Господом) у разі невиконання його настанов¹.

Спадкування за Старим Завітом, згідно із законом, також передбачало п'ять черг спадкування залежно від ступеня спорідненості: перша черга – син, друга – дочка, третя – брати, четверта – брати батька, п'ята – інший близький родич з роду спадкодавця².

У зв'язку з можливістю народження дітей від різних жінок спадкування мало певні особливості. У частині третій глави 21 Второзаконня зазначається: «Якщо в кого будуть дві дружини – одна улюблена, а інша нелюба, і як улюблена, так і нелюба народять йому синів, і первістком буде син нелюбої, – то, при розділі синам своїм майна свого, він не може синові дружини улюбленої дати першість перед первородним сином нелюбої, але первістком повинен визнати сина нелюбої і дати йому подвійну частину з усього, що в нього знайдеться, тому що він є початок сили його; йому належить право первородства»³.

Християнство виникло в іудейських общинах. Від іудаїзму християнство запозичило основний релігійний документ – Біблію, дещо переглянувши та доповнивши її. Християнство висунуло низку нових принципів (без чого воно не стало б новою релігією), сформульованих у релігійному документі, що отримав назву Новий Завіт. Він становив другу частину християнської Біблії, а за іудейською, першою частиною Біблії була закріплена назва Старий Завіт⁴.

— ¹ Поповченкo O. Старий заповіт як джерело спадкового права України / O. Поповченко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 5. – С. 37.

² Там же.

³ Старий Завіт Второчитання // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 204.

⁴ Канонічне право: підручник / за ред. В. І. Лубського. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С. 70.

Як зауважує С. Сливка, Старий Завіт – це правочин, укладений між Богом і лише одним народом, євреями, з метою допомоги¹. Новий Завіт як правочин, укладений між Богом і всіма людьми, писався святими апостолами після Різдва Христового протягом півтора століття, складається з чотирьох Євангелій («блага вість») та двадцяти трьох книг (Апостольські послання)².

Отже, Новий та Старий Завіти – приклади одних із найвідоміших світових правочинів, до складання яких залучені особи – письці-євангелісти, які були попередниками майбутніх нотаріусів.

Характеризуючи документи давньосхідної цивілізації, В. Бездрабко стверджує, що ретельне вивчення правових пам'яток доводить раціонально виважене слідування писарями порад їх укладання, що засвідчує «обережність» уживання рекомендованих приписів із метою не тільки уникнення встановлених правил, а й усвідомлення їх значення, опосередковано – важливості документа. Останній виконував диспозитивну функцію, тобто його укладання було необхідною умовою здійснення більшості правових дій, їх легітимності. Існування вимоги письмово фіксувати умови угоди пов'язано з тим, що вже тоді документ став одним із найважливіших доказів у судовому процесі³.

Та найбільшого розвитку за стародавньої епохи юриспруденція досягла у Римі. Від давньоримського законодавства людство успадкувало знамениту правову систему, стрижнем якої був ретельно розроблений інститут приватної власності; римські правники-юрисконсульти стали авторами багатьох класичних термінів, визначень, формулювань тощо. Внаслідок накопичення правового матеріалу склалися

¹ Сливка С. С. Канонічне право: навч. посібник / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2013. – С. 27.

² Там же.

³ Бездрабко В. В. Формування початкових знань про документ у давньосхідній цивілізації: основні напрями і наслідки / В. В. Бездрабко // Наукові праці Чорноморського університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». – 2011. – Вип. 142. – Т. 154. – С. 78.

традиційні форми, яких належало дотримуватися під час укладання та редагування тих чи інших актів¹.

2.2 Нотаріат та його еволюція у Римській та Візантійській імперіях

Писарі найдавніших цивілізацій були попередниками нотаріату, але справжніми родоначальниками професії стали особливі категорії посадових осіб, наділені повноваженнями формувати і закріплювати юридичні докази. У Стародавньому Єгипті це були агораномоси, у Стародавній Греції – ієромемнеси (від слів «ієро» – священний і «мнезос» – пам'ять), або епістати, які є священнослужителями².

Історично генезис інституту нотаріату пов'язаний із розвитком цивільного обороту, з об'єктивною необхідністю сприяти його учасникам у здійсненні угод і юридичному закріпленні їх дій, в охороні їхніх прав. Нотаріат є невід'ємною складовою будь-якої правової системи, що дає змогу державі успішніше здійснювати свої правоохоронні, фіскальні та судовоюрисдикційні функції³.

Питання становлення нотаріату в Стародавньому Римі було предметом дослідження багатьох учених, зокрема російських та українських.

Російський науковець Н. Ляпідевський докладно описав історію нотаріату в епоху Римської імперії, період після її краху і в середні віки⁴. Питання виникнення нотаріального

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 8.

² Филиппова О. В. Становление нотариата в России. История и современность / О. В. Филиппова // Нотариальный вестник. – 2012. – № 9. – С. 36.

³ Ясінська Л. Становлення нотаріальної діяльності в Римі та її поширення на країни Західної Європи / Л. Ясінська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 17. – С. 79–80.

⁴ Самсонов В. В. Нотариат: курс лекцій / В. В. Самсонов, В. В. Ефимова. – М.: Экзамен, 2006. – С. 18.

інституту досліджували також І. Вольман, Л. Мандельштам, С. Вименець, І. Черемних, А. Фемеліді, Л. Шаповалова та інші.

Діяльність римських нотаріусів досліджували українські вчені В. Комаров та В. Баранкова, Л. Ясінська, В. Черниш, Л. Єфіменко, О. Нелін, М. Кальницький, Ю. Козьяков, Ю. Орзіх та інші.

Особливо слід відзначити ґрунтовний аналіз діяльності нотаріусів Стародавнього Риму, проведений Л. Ясінською у дисертації «Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект)»¹ та О. Неліним у монографії «Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення»², а також наукові статті В. Черниша, Л. Єфіменка, Ю. Орзіх, Ю. Козьякова та інших авторів.

Ми підтримуємо думку О. Неліна, що більшість дореволюційних дослідників (Н. Ляпідевський, І. Вольман, Л. Мандельштам) і сучасних учених (В. Черниш, Л. Ясінська, В. Комаров, В. Баранкова), правомірно вважають, що традиції інституту нотаріату зародилися у Стародавньому Римі одночасно з римським правом, що саме тут починає формуватися західноєвропейська парадигма нотаріату та виникають перші органи, які виконували нотаріальні функції³.

Слід погодитися з О. Неліним, що римська рабовласницька держава існувала більше тисячоліття (VI ст. до н. е. – V ст. до н. е.). У своєму розвитку вона пройшла епоху республіки (VI ст. до н. е. – I ст. до н. е.), епоху ранньої імперії (I ст. до н. е. – III ст. н. е.), епоху пізньої імперії (кінець III ст. – середина V ст.). Зміни в житті рабовласницького суспільства, що відбулися протягом цього періоду, природно спричиняли відповідні зміни у римському спадковому праві. Тому спадкове право епохи республіки не тотожне спадковому праву

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 210 с.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 130 с.

³ Там же. – С. 10.

пізньої імперії¹. На нашу думку, це стосується також римського нотаріату та нотаріального законодавства.

В історії Римської рабовласницької імперії науковці виокремлюють царський, республіканський, принципат до домінант періоди. Наприклад таку думку підтримують Г. Трофанчук² та О. Підпригора³ та багато інших.

Л. Бостан та С. Бостан поділяють історію римської монархічної імперії на два періоди: а) принципат 30 (27) р. до н. е. – 284 р. н. е.; б) домінант – 284 р. н. е. – VII ст. н. е.): домінант періоду єдиної імперії – 284–395 рр.; домінант періоду Західної Римської імперії – 395–476 рр.; домінант періоду Східно-Римської (Ромейської) імперії – 395 – VII ст. н. е.⁴

Правова культура Стародавнього Риму характеризувалася високим ступенем формалізму щодо укладення договорів, одним із виявів якого вважався юридичний акт (дія на певній стадії укладення). Римське право було правом писаним, і пріоритет надавався письмовим доказам. Тому сила юридичного акта ґрунтувалась через викладення його в письмовому документі. Іншим актом формалізму було надання цьому документу юридичного значення за умови, що він відповідає певній, наперед установленій формі⁵.

Редакція юридичних актів, значення яких ґрунтувалось на чіткому дотриманні таких формул чи формулярів, становила одну із функцій (*savere*)⁶ римських юрисконсультів.

¹ Нелін О. І. До питання про спадкове право рабовласницького суспільства / О. І. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 46.

² Трофанчук Г. І. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 68.

³ Підпригора О. А. Римське приватне право: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. – Вид. 3-є, перероб. та доп. / О. А. Підпригора. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 18.

⁴ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 115.

⁵ Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / С. А. Муромцев. – М.: Статут, 2003 – С. 154, 215.

⁶ Никонов С. П. Краткий учебник истории римского права / С. П. Никонов. – Х., 1907. – Ч. 1. – С. 110.

Римські юристи (юрисконсульти) вперше розробили абстрактне право приватної власності та взагалі приватне право як право абстрактної особи. Блискуче було розроблено питання регулювання договірних відносин, створено теорію договірного права, його загальну концепцію, теоретичні основи окремих видів договорів, що відзначалися чіткістю, якістю та доступністю. Бездоганність, витонченість формулювань, якість змісту, глибина осягнення суті правових відносин робили римську договірну систему майже досконалою¹.

Водночас з видатними творцями римської юридичної науки ще в період республіки (приблизно з III ст. до н. е.) з'являється інший, нижчий, клас осіб, обізнаних з юриспруденцією, обов'язком яких було лише механічне підведення правового випадку під ту чи іншу форму. До таких осіб передусім належали писарі. Отже, поряд із творчою силою, силою юридичної думки, була й інша – в особі простих писарів, які механічно, пасивно вкладали правовий матеріал у традиційну формулу. У міру того, як римська юридична наука поступово вичерпує себе, доходить до повного виснаження своїх продуктивних сил, механічна робота над правовим матеріалом дедалі поширюється і, врешті, стає майже виключною².

Аксіоматичним є твердження Л. Ясінської, що найбільш наближеним за змістом учинюваних дій до сучасного нотаріату були інститути, сформовані римським правом³.

У Стародавньому Римі починають формуватися перші органи, що виконували нотаріальні функції⁴. Ці інститути

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 11–12.

² Выменец С. П. Историко-правовые аспекты становления и развития института нотариата: Российский и международный опыт: дисс. ... канд. юрид. наук / С. П. Выменец. – СПб.: Академия общественных связей, 2000. – С. 11.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 6.

⁴ Ясінська Л. Е. Нотаріальна діяльність за римським правом та її рецепція в країнах Західної Європи / Л. Е. Ясінська // Римське право та правова культура Європи. – Люблін, 2008. – С. 124.

стали визначальними під час формування організаційних засад нотаріату в країнах, які запровадили модель, що отримала назву латинського нотаріату¹.

Ми погоджуємося з В. Чернишом, що загалом періодизація історії римського нотаріату збігається з періодизацією історії римської держави і права. Нотаріат формується впродовж передкласичного та класичного періоду римського права, а його *terminus post quem* є приблизно 200 р. н. е. Неоднозначність визначення останньої дати пояснюється, зокрема, складністю проблеми стосовно розрізнення понять «табуляцій» та «табеліон»².

Як зауважують В. Черниш та В. Степаненко, початок та етапи нотаріального розвитку визначаються на основі дослідження монографічної літератури³.

Особливе значення інституту нотаріату в Стародавньому Римі, на думку І. Медведєва, визначалося завдяки принципу *fides publica*, під яким розуміють, коли йдеться про приватноправовий акт, «достовірність документа, його посвідчувальну силу»⁴.

Він утворений із римського поняття *fides*, що пояснюється як «віра, довіра», власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність даному слову, моральний обов'язок усіх людей виконувати своє зобов'язання, в чому б воно не полягало. Тому *fides* стала опорою всіх правовідносин між громадянами і негромадянами Риму (*ius gentium*) і одним з основних творчих елементів римського правового мислення⁵.

¹Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5. – С. 13.

²Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 15.

³Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12 (98). – С. 40.

⁴Медведєв І. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведєв. – Л.: Наука, 1988. – С. 175.

⁵Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек; пер. с чешк. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 131–132.

Як справедливо зауважує І. Медведєв, йдеться про *fides publica*, що є «ключем нотаріату»¹, тобто про зміст публічної довіри (*fides publica*) до документа (*instrumentum*), який оформлений третьою особою – присяжною або ще й представником вільної професії (табеліон, табулярій, нотар тощо) – та внесений у протокол відомства, яке має на це право (*insinuatio*). Такий документ, тобто приватноправовий акт (або акт *sui generis*)², має доказову та виконавчу силу, подібну до публічного акта, і може бути, поряд з останнім, офіційним документом.

«*Fides* має також значення справжності, достовірності, особливо документів (*fides instrumentorum*; див. також *tabellio*) або свідоцтва (*fides testimonii*). – *Fides publica*, при домінанті: офіційна достовірність – *probatio*»³.

Саме в такому спеціальному значенні і використовується *fides publica* для характеристики нотаріату з погляду його сутнісної сторони⁴.

Історичною батьківщиною нотаріату вважається Римська республіка з її високорозвинутою правовою системою⁵.

Тобто, у Стародавньому Римі нотаріат виникає не раніше періоду Республіки⁶, коли з'явилися писарі, з якими може бути пов'язана історично перша функція нотаріуса, а саме: функція писаря⁷.

Такі переписувачі, діловоди, які виконували функції нотаріуса, з'являються не раніше середини III ст. до н. е. Отже,

¹ Медведєв І. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведєв. – Л.: Наука, 1988. – С. 175.

² Там же. – С. 15–16.

³ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек; пер. с чешк. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 132.

⁴ Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12 (98). – С. 40.

⁵ Козьяков Ю. М. Нотаріат. Історія та сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотаріат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 11.

⁶ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 1–3.

⁷ Пютцер Х. Я. Нотариат в частноправовой системе Германии / Х. Я. Пютцер // Нотариус. – 1997. – № 2 (4). – С. 86.

terminus ante quem non – це приблизно 250 р. до н. е. Це пояснюється тим, що саме в III ст. до н. е. в Стародавньому Римі відбулися події, які суттєво вплинули на культуру, економіку та політику цієї держави, що загалом виражається в переході від ранньої до пізньої республіки. Дата 250 р. до н. е. близька до початку першої Пунічної війни, тобто війни Риму з Карфагеном (264 р. до н. е.), що дала поштовх для еллінізації римської культури, в межах якої і виникає нотаріат як такий. У середині III ст. до н. е. виникає рання римська література, а період до цієї межі вважається долітературним: «Художня література з'являється в Римі порівняно пізно. Вона виникає в середині III до н. е. в процесі еллінізації римської культури, коли Рим був уже рабовласницьким полісом, який до кінця склався і встиг поширити свою владу майже на всю Італію»¹.

В. Черниш доходить висновку, що нотаріат виникає в Римі в період пізньої республіки².

Науковець зауважує, що передісторія нотаріату пов'язана з такими обставинами і фактами, які існують не раніше, ніж починаючи з середини III ст. до н. е.: еллінізація Стародавнього Риму, поява писарів, претора для peregrini та світських юристів, виникнення в рамках *ius gentium* спочатку синграфів, а пізніше і хірографів, і головне – формування *fides publica*, яка також виникає в той же час³.

У Стародавньому Римі ще в період республіки (приблизно III ст. до н. е.) з'являються особи, обов'язком яких було підведення правового випадку під ту чи іншу формулу (як відомо, в древньоримському праві панував суворий формалізм, а тому дотримання формул було обов'язковим для всіх, хто звертався в судові установи)⁴.

¹ История античной литературы: учебник. – 4-е изд., испр. и доп. / И. М. Тронский. – М.: Высш. шк., 1983. – С. 267.

² Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 15.

³ Там же.

⁴ Ясінська Л. Виникнення та розвиток інституту нотаріату / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 113.

До них належали насамперед численні письці, які перебували на службі у держави або приватних осіб. Частково вони служили при посадових особах римського управління і суду. До їх обов'язків входили: підготовка публічних документів, ведення громадських рахунків, спостереження за внесенням едиктів і складання процесуальних формул для осіб, що спорять між собою¹.

Як зауважує Л. Ясінська, писарі епохи республіки поділялись на дві групи: а) *scribae*, б) *exceptores et notarii*. Відрізнялись вони тим, що перші – перебували на державній службі; а другі – на службі у приватних осіб².

В обов'язки офіційних писарів входили: виготовлення публічних документів, ведення громадських рахунків, видача виписок і копій із них зацікавленим особам та їх посвідчення, нагляд за внесенням едиктів магістратів в *albo* (едикти записувались на білій дерев'яній дощечці чорними буквами і виставлялись на людних місцях для загального ознайомлення³) і створення процесуальних формул для осіб, що позиваються.

Як стверджує Ю. Орзіх, на жаль, до наших часів не збереглося детальної інформації щодо структури інституту *scribae*, їх прав та обов'язків. Однак та незначна кількість інформації, що дійшла до наших часів, дає змогу зробити декілька висновків. По-перше, *scriba* обиралися магістратом лише з вільних осіб, тобто римських громадян, крім того, не позбавлених цивільної честі з будь-яких причин. Це автоматично формувало особистісний ценз для представників цієї професії. Суспільне становище *scribae* було доволі значним, про що свідчить велика кількість випадків згадування про відповідні *honores* (почесті, якими наділявся *scriba*) на погребальних дошках *scriba*. По-друге, ця професія мала від-

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 9.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 20.

³ Краткий учебник истории римского права / С. П. Никонов. – Х., 1907. – Ч. 1. – С. 98.

платний характер і закріплювалась за scriba довічно. Серед цікавих специфічних рис scriba було також те, що він мав право продати своє місце іншій особі або поставити замість себе вікарія (замісника у прямому сенсі), якого у випадку професійної невідповідності магістрат scriba мав право звільнити від займаної посади. Основні обов'язки scriba полягали у виготовленні *tabulae publicae* – публічних документів та веденні рахунків. Виписки з них та копії цих публічних документів scriba повинні були надавати будь-якій особі, яка мала в цьому потребу. Послугами scribae користувалися навіть претори під час судових процесів. Scribae повинен був вести особливий судовий журнал, до якого вносилися найважливіші елементи судової процесії¹.

Усі приписані до магістрату писарі об'єднувались у своєрідну корпорацію (*ordo*), яка поділялась на декілька декурій і мала особливих представників (*decemprimi, sexprimi, magistri*)². Визначеної кількості членів корпорації, її штату не було встановлено, у будь-якому разі вона не виходила за межі потреби. Суспільне становище писарів було доволі високим. За визначенням Цицерона, вони утворювали своєрідний «почесний стан»³ римських громадян.

Із офіційними, існували приватні писарі, які виконували роль своєрідних власних юрисконсультів у приватних осіб і, будучи, як правило, рабами останніх, надавали їм допомогу своїми юридичними знаннями⁴.

Це були або вільні особи, що перебували на службі домашніх секретарів багатих римлян за наймом, або раби.

— ¹ Орзіх Ю. Г. До історії формування та розвитку римського нотаріату / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 59. – С. 179.

² Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: ВЪ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 7.

³ Там же. – С. 8.

⁴ Ясінська Л. Виникнення та розвиток інституту нотаріату / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 113.

Перших називають у джерелах *exceptores*, часом – *librarii*, других – *notarii*¹.

На думку Ю. Козьякова, обов'язки таких секретарів, як правило, виконували раби, одержавши назву «нотаріусів» (від латинського слова «*notaries*» – секретар, писець). З інших джерел, термін «нотаріус» походить від слова «*NOTA*» – стенографічний знак, що вживався писцями для прискорення записів².

З часом, коли численний штат писців уже не зміг задовольнити потребу римлян у допомозі осіб, спеціально обізнаних у сфері юриспруденції, виник особливий клас вільних людей – табеліонів. Під ними розумілися особи, які, не перебуваючи на державній службі, займалися у вигляді вільного промислу складанням юридичних актів і судових документів та отримували за це винагороду, передбачену законом³.

Такі вчені, як М. Ляпидевський, С. Вименець, І. Черемних, В. Баранкова, справедливо стверджували, що саме в цьому інституті римського права є зародок того нотаріату, який, отримавши в Італії широку організацію з боку законодавця, з римським матеріальним правом був акцептований і асимільований європейськими народами⁴.

Уперше табеліони згадуються на початку III ст. Ульпіаном (D. 48.19.9.4-7), причому з юристами (*iuris studiosi*) і повіреними (*advocati*)⁵.

У джерелах римського права є згадки і про табуляріїв (*tabularii*), які існували вже в класичний період римського

¹ Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – С. 13.

² Козьяков Ю. М. Нотариат. Історія та сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотариат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 11.

³ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 4.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 94.

⁵ Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 101.

права¹ і виконували, на перший погляд, функції, подібні до функцій табеліонів.

Це послугувало причиною ототожнення цих посад, що, на думку М. Ляпідевського, є помилкою. Ми цілковито погоджуємось з його висновком про те, що, незважаючи на деяку подібність компетенції, табеліони і табулярії – це дві різні установи². Перші були особами вільної професії, що здійснювали свої функції під суворим контролем з боку державних органів, другі були особами публічними, перебували на державній службі, їх присутність під час означених юридичних дій була рівнозначна судовому акту і заміняла його³.

Табулярії, будучи чиновниками фінансового управління і хранителями міських архівів, підписувались свідками на закладних актах, лише в їх присутності майно сиріт передавалось під опіку кураторів і приймалася нова емфітевта. У випадку неграмотності когось із контрагентів угоди підпис за нього робили табулярії; при усиновленні усиновитель зобов'язувався гарантувати табулярію як офіційній особі, що у разі смерті усиновленого до досягнення неповноліття його майно буде видане тим особам, які б спадкували після нього, якщо б усиновлення не відбулося; складав протокол про зловживання під час збору податків, якщо дефензор це відмовлявся зробити; підпис табулярія був обов'язковим під час укладення тестаменту сліпим тощо⁴.

Отже, табеліоном могла стати будь-яка особа вільного стану, що володіла достатніми знаннями права і мала певний стаж роботи помічника табеліона. Свою діяльність вони провадили в конторах (*stationes*), і тільки у виняткових випадках закон дозволяв їм укладати угоди за викликом клієнта

¹ Покровский И. А. История Римского права / И. А. Покровский. – СПб.: Лет. сад, 1999. – С. 455.

² Мамут А. С. Анализ правогенеза и правопонимания / А. С. Мамут // Историческое в теории права. – Тарту, 1989. – С. 23–30.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 22.

⁴ Там же.

вдома. Контори розміщували у визначених владою публічних місцях, у великих містах їх було доволі багато. У кожному місті табеліони утворювали свою корпорацію, яку очолював приміцеріус (*primicerius*). Обрані корпорацією нові табеліони затверджувались префектом міста¹.

На думку О. Єрмоєнко, вдаючись до лінгвістичного аналізу слів, «*tabellio*» і «*tabulari*», з'ясовуємо, що від першого терміна похідні латинські слова пов'язані з «документацією» (*tabell*) і «листом» (*tabellio*), а від другого – із «записом» (внесенням) (*tabularium*), «архівом» (*tabulari*) і словами «табличний, реєстровий» (*tabular*)².

Присутність під час укладання табеліоном угоди свідків стала обов'язковою лише за часів Юстиніанового законодавства, що вимагало в новелі 73 наявності на кожному табеліональному документі підписів не менше як трьох свідків³, хоча іноді кількість свідків, за бажанням сторін, досягала і семи осіб. Що ж до використання на табеліональних документах печаток, то варто зазначити, що римляни використовували їх не для підтвердження чи заміни підписів (з цим стикаємось уже в середні віки), а лише для запобігання фальсифікаціям документа. Процес прикладення печатки відбувався так: акт згортали трубкою чи складали конвертом, згортали в полотно і прошнуровували ниткою, кінці якої скріплювали воском, на якому і ставили печатку⁴.

З часу імператора Гордіана назва *notarius* застосовувалась до імператорських секретарів. Їхніми обов'язками були

—¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 22.

² Ермоєнко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ермоєнко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 42.

³ Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – СПб., 1904. – Ч. 1. – С. IV.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 22.

ведення протоколів і підготовка всіх розпоряджень кесаря. А кесар повинен був стежити за благополуччям нотаріусів. Титул нотаріуса зберігався за ним і після того, як він виходив з імператорської канцелярії на вищу посаду. Імператорські нотаріуси теж об'єднувалися в корпорацію, яка мала свого представника¹. Ті з нотаріусів, які ухилялися від виконання своїх обов'язків упродовж п'яти років, викреслювалися зі списків, але не втрачали привілеїв свого громадянського стану².

Незважаючи на те, що табеліони не були на державній службі та займалися своєю діяльністю у вигляді вільного промислу, вони водночас перебували під державним контролем. Нагляд за табеліонами в столиці належав особливому чиновнику – *magister census*, а в провінції – дефензору³, які стежили за дотриманням табеліонами урядових приписів та за тим, щоб ними не були складені протиправні угоди, а саме: спрямовані на ухилення від сплати податків, на відчуження церковного майна чи відання його в постійний емфітевзис. Невиконання або неналежне виконання табеліонами своїх обов'язків, що призводило до завдання шкоди, тягнуло відповідальність у вигляді штрафу, конфіскації чи заслання.

Коли табеліон провадив діяльність щодо надання документу правової форми, він був зобов'язаний дотримуватись певних правил, зокрема:

– з'ясувати суть правочину, волевиявлення сторін щодо його вчинення;

– наміри сторін викласти у проекті акта, а вже після схвалення сторонами цього тексту, перенести його на спеціальний гербовий папір – «протокол»;

¹ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – С. 18–19.

² Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – С. 14.

³ Фемилиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апр. 1866 г. / А. М. Фемилиди. – СПб.: Издание Я. А. Канторовича, 1902. – С. 5.

– оригінал документа повинні були перечитати і підписати сторони, а також запрошені ними свідки;

– лише після цієї процедури табеліон ставив свій підпис, зазначаючи, що він прочитаний сторонами, підписаний ними та свідками і переданий за належністю¹.

Кількість свідків, які були присутні під час створення табеліональних документів, коливалась у межах від трьох до семи. Свідками могли бути лише чоловіки, особисто відомі контрагентам і водночас чесні та такі, що заслуговували довіри. Відтак, табеліони не мали права допускати як свідків:

а) жінок;

б) осіб, щодо яких є вирок суду про позбавлення громадської честі;

в) рабів (їхні свідчення приймалися у цивільному суді лише за умови їх попереднього катування);

г) еретиків та сектантів, а пізніше – осіб, що зреклися християнської віри².

Для більш повного уявлення про історію розвитку нотаріату та нотаріального законодавства доцільно розглянути особливості діяльності церковного нотаріату.

З інститутом табеліонів виникає аналогічна йому інституція – нотаріат, що була створена при християнській церкві у зв'язку із прийняттям у IV столітті християнства як панівної релігії у Римській імперії.

У Римській імперії вперше про нотаріуса згадується в записях секретаря великого імператора Цицерона. Саме слово нотаріус має римське походження і належить до 103 року до Різдва Христового³.

¹ Шишка С. З. Вплив римського інституту табеліонату на виникнення нотаріату (історико-правовий аспект) / С. З. Шишка // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави. – Одеса, 2012. – С. 198–199.

² Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – С. 17.

³ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

Ця інституція пройшла трансформацію, починаючи від визнання функцій писаря-нотаріуса, а саме: ведення листування у церковних справах, стенографування бесід та нарад єпископів, оформлення актів про вибрання осіб вищого духовного сану, збереження та складання документів у справах церкви, підготовки текстів договорів та внесення їх до суду для надання їм статусу публічних та представлення в суді цих документів від імені церкви. Врешті-решт церковний нотаріат розширив свої функції на світське життя. Особливістю церковного нотаріату було те, що він був піднесений верховною церковною владою до статусу публічного, а своїм функціонуванням зробив значний вклад у розвиток нотаріату періоду середньовіччя¹.

Маючи значний вплив на правове життя держави, церква не обмежилась організацією нотаріату, покликаною служити виключно потребам церковного управління, але із плином часу почала впроваджувати цей інститут і у світське життя шляхом призначення окремих нотаріусів для мирян, котрі конкурували з табеліонами і публічними писарями римського права. Причому вже з VIII ст. запроваджених церквою світських нотаріусів підносять до рангу державної посади, що затверджується духовною владою. З цього часу стикаємося із терміном *notarii publici* – публічний нотаріус. Тоді як у світській сфері нотаріат остаточно встановлюється як посада, що авторизується верховною владою держави лише із середини XI ст., у церковній галузі це сталося у VIII ст., і отже, як стверджує Л. Ясінська, церковний нотаріат на три століття випередив у розвитку світський².

У церковні нотаріуси обиралися особи, які мали пізнання у стенографії та відмінні моральні та інтелектуальні якості. Становище церковних нотаріусів поступово зростало,

¹ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: В Унив. типогр. на Страстномъ бульваре (Катков и Ко), 1875. – С. 104–109.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 27.

і доказом цього стали непоодинокі випадки призначення з-поміж церковних нотаріусів єпископів та навіть пап¹.

Отже, церковний нотаріат був піднесений верховною церковною владою до статусу публічного в середині VIII ст. та на три століття випередив у розвитку публічний нотаріат, який остаточно встановився лише в середині XI ст., у зв'язку з чим своїм функціонуванням зробив значний вклад у розвиток нотаріату періоду середньовіччя². Церковні нотаріуси, як і табеліони, об'єднувалися у корпорації, але бюрократичного характеру. У східній церкві членами корпорації могли стати лише представники кліру: пресвітери чи диякони, а іноді й архідиякони; на заході ж вони обиралися зі світських осіб³. Контроль за діяльністю церковних писарів-нотаріусів, аж до моменту фактичної ліквідації церковного нотаріату в XV ст., здійснювала церква⁴.

Деякі документи, наприклад договори дарування на користь церкви, з метою надання їм публічного характеру заявлялися в судових установах для внесення їх у протокол. Водночас були присутні нотаріуси, які виступали як представники церкви. Згодом із зміцненням центральної державної влади в європейських країнах розпочинається процес поступового зменшення посад церковних нотаріусів, аж до повної їх ліквідації⁵.

Ми погоджуємося з думкою Л. Ясінської про те, що за своєю зовнішньою структурою розглянутий римсько-правовий інститут мав багато спільного із сучасним нотаріатом, але їх не

¹ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – С. 108.

² Там же. – С. 104–109.

³ Ясінська Л. Е. Нотаріальна діяльність за римським правом та її рецесія в країнах Західної Європи / Л. Е. Ясінська // Римське право та права культура Європи. – Люблін, 2008. – С. 128.

⁴ Карнарук Н. В. Державний контроль за нотаріальною діяльністю в Україні: дис.....канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Н. В. Карнарук. – Ірпінь, 2007. – С. 20.

⁵ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 28.

можна ототожнювати, оскільки, незважаючи на здійснюваний державною владою суворий контроль за діяльністю табеліонів, укладені у них акти не мали публічної сили і не були наділені жодними перевагами перед приватними документами¹.

Значно більше спільного із сучасним нотаріатом мав інший інститут римського права, хоча він не отримав спочатку широкого розповсюдження. Це – явка (пред'явлення) табеліональних документів у суді із внесенням їх до протоколу. Явка застосовувалась не лише до таких документів, які через закон повинні були бути внесені до протоколу під страхом їх недійсності (дарування на великі суми, судові заповіти та розпечатувані заповіти), але й до інших документів та актів, якщо на це була воля сторін².

Шляхом такого протоколювання документи, посвідчені табеліонами, отримували силу публічних актів і ставали безспірними. У цьому разі, як бачимо, простежується очевидна схожість із сучасними принципами нотаріату, який покликаний не лише надавати правову допомогу громадянам, але й здійснювати правозастосовну діяльність, захищаючи водночас суб'єктивні права і законні інтереси фізичних і юридичних осіб, фіксуючи і посвідчуючи безспірні права осіб, надаючи цим правам публічної сили й доказовості офіційного визнання від імені держави³.

Відтак очевидно, що римський табеліонат виконував виключно допоміжну, другорядну роль помічника-порадника приватних осіб, недостатньо ознайомлених із суворими та складними вимогами сучасного їм римського права⁴.

¹ Ясінська Л. Становлення нотаріальної діяльності в Римі та її поширення на країни Західної Європи / Л. Ясінська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 17. – С. 81.

² Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 3–4.

³ Черниш В. Незалежний нотаріат – необхідна умова становлення громадського суспільства в Україні / В. Черниш // Право України. – 2000. – № 9. – С. 5.

⁴ Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – Ч. 1. – СПб., 1904. – С. III.

На думку Л. Єфіменка, аналіз джерел права та досліджень стосовно табеліонів свідчить, що табеліоном з'ясовувалась не лише суть правочину, а й волевиявлення сторін щодо його вчинення, що і сьогодні є обов'язковим елементом нотаріату. Це підтверджує процедура оформлення ним відповідного акта. Однак табеліонівський документ не мав переваги над іншими приватними документами, написаними окремими особами. Він набував статусу публічного, тобто документа, який офіційно визнавався доказом підвищеної доказової сили, лише за умови його внесення табеліоном до суду та внесення з дотриманням певної процедури до судового протоколу¹.

Водночас розвивається інститут особливих королівських нотаріусів. На відміну від нотаріусів римських імператорів, їм належало не тільки право складання документів для приватних осіб, а й деяка судова влада. Виключаючи сказане, під час розгляду судових справ самим королем ними складалися протоколи та рішення. Потрібно пам'ятати, такі документи, як і табеліональні, не мали публічної сили і нічим не відрізнялися від звичайних приватних документів².

Як зауважує Н. Василина, табеліони розміщували свої *stationes* (пости) у форумах або на ринках, де народ звертався до них за професійною порадою та допомогою. Їх обов'язки були врегульовані правом і охоплювали підготовку документів, таких як заповіти, угоди, документи про передачу майна. Ці писарі мали при собі на службі секретарів, які стенографували розпорядження клієнта та викладали їх у формі протоколу. З цього протоколу надалі виготовлявся формальний документ, який підписувався сторонами, підтверджувався свідками та посвідчувався табеліоном. Після виконання всіх формальностей документ або акт набував чинності та обов'язковості для сторін³.

¹ Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5. – С. 14–15.

² Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х., 1999. – С. 5.

³ Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. В. Василина. – К., 2012. – С. 40.

При Цицероні нотаріуси отримали особливі повноваження, оскільки з'явилася можливість реєструвати різні акти, що підписувалися сторонами, а підписи сторін ідентифікувалися¹.

За часів Риму канцелярія як структурна одиниця адміністративної установи набуває виняткового статусу. Ідеться про чітке окреслення її функціональних повноважень і призначення, вимог до кадрового складу, засад відбору на тимчасову чи регулярну (постійну) службу, права й обов'язки службовців².

Розгалуженою була мережа архівів у Римі, особливо на момент його найбільшого розвитку – III ст. н. е. Складний бюрократичний апарат управління, інтенсивна законодавча діяльність уряду, широкі міжнародні політичні і торговельні зв'язки, зростання крупної приватної власності й пов'язані з нею правові відносини спричинили великий обсяг документації, що актуалізувало розвиток архівної справи. Як зазначає В. Бездрабко, існували спеціалізовані архіви: архів понтифіків зберігав документи цивільних правовідносин, архів феціалів – акти зовнішніх зносин, архів авгурів і гаруспиків – документи релігійного змісту тощо³.

Як відзначав російський дослідник римського нотаріату М. Ляпидевський, нотаріат був тією установою, через яку значною мірою відбувалось сприйняття римського права і яка була «провідником» цього могутнього елементу сучасної цивілізації⁴.

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Смышляев А. Л. Об эволюции канцелярского персонала Римской империи III в. н. э. / А. Л. Смышляев // Вестник древней истории. – 1979. – № 3. – С. 60–61.

³ Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narodzennya-znan-pro-dokument.html?do=static&page=praktiki_z_dokumentami

⁴ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – С. IV.

У Римській імперії, на нашу думку, найбільш наближеним до інституту нотаріату було цивільне право.

Як стверджує В. Макарчук, цивільне право у Римській державі у своєму розвитку пройшло чотири періоди: Царський, Республіки, Принципату і Домінату¹. Автор поділяє думку українських учених В. Комарова, В. Баранкової², В. Черниша³, О. Неліна⁴, що за своєю зовнішньою структурою римсько-правовий інститут табеліонів мав багато спільного із сучасним нотаріатом, проте її не можна ототожнювати.

Незважаючи на суворий контроль за діяльністю табеліонів з боку органів державної влади, вчинювані у них державні акти не мали публічної сили і не були наділені жодними перевагами перед документами, складеними службовими чи приватними письцями. Значно більше спільного із сучасним нотаріатом мав інший інститут, а саме – подання табеліональних документів у суд із внесенням їх до протоколу⁵.

Ми погоджуємося з думкою В. Черниша, що резюмувати викладене можна такими словами: «У Римі раби, які вміли писати, вели записи (*note* – звідси і походить слово нотаріус). Вони стали секретарями письмоводів (*tabelliones*) – публічних писарів, які займалися складанням актів. Крім того, існували *tabularii*, які склали деякі особливі акти (усиновлення, описи, заповіти тощо). Акти або *instrumenta*, навіть публічні, набували доказової сили лише в тому випадку, коли вони були зареєстровані (*insinuatio*) в публічних реєстрах (*acta publica*). Для надання доказової сили документів застосовували судочинство (*in iure cessio*)⁶.

¹Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 14.

²Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 4–5.

³Черниш В. М. Нотаріат / В. М. Черниш, М. Й. Штефан // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 1998. – Т. 4: Н–П. – 2002. – 720 с.

⁴Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 13–14.

⁵Там же.

⁶Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 17.

С. Рабінович стверджує, що римські юристи у своїх працях «посилалися на юридичний корелят індивідуалізованої природи людини – на стандарт поведінки конкретного учасника правовідносин...»¹.

У межах римського права йдеться про особливі, чітко прописані жіночі і чоловічі правові практики та алгоритми дій і навіть чоловічі і жіночі ролеві стандарти в римському праві. Але водночас слід враховувати існування в Римі двох паралельних явищ правового життя: реально-дієвого права і теорії природного права. Чинне римське право було суто світським витвором, тому доступність права, а також до процесів право- та законотворення закріплювалася тільки за представниками чоловічої статі, що і відобразилося у виключності жінок із багатьох сфер юридичного життя (крім сімейного, спадкового та кримінального)².

Отже, римські жінки не могли виконувати функції табуляріїв.

Ю. Орзіх, характеризуючи римський нотаріат, зауважує, що велика кількість базисних елементів побудови інституту нотаріату, з певною часткою трансформації, була запозичена вітчизняним законодавством. Серед таких елементів можна виокремити необхідність участі свідків у визначених законом випадках, необхідність власноручного підпису документа, прошивання документів та проставлення на них печатки нотаріуса, використання гербового паперу для вчинення нотаріальних дій, необхідність учинення дій нотаріуса у конторах, і, як виняток, у будинку клієнта та інше³.

У найдавніший час Римської держави єдиним і виключним джерелом права був *lex*, який мав і абсолютну силу⁴.

—¹ Рабінович С. П. *Natura hominis* як джерело права (за творами римських юристів) / С. П. Рабінович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 3. – С. 15.

² Вовк В. М. Бівалентність римського правової дійсності: монографія / В. М. Вовк. – Полтава: Полтавський літератор, 2011. – С. 249.

³ Орзіх Ю. Г. До історії формування та розвитку римського нотаріату / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 59. – С. 184.

⁴ Покровский И. А. Генезис преторского права / И. А. Покровский // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам'ятки правничої думки Київського університету. – С. 63.

Однак, на думку Н. Боголепова, з огляду на світогляд древніх римлян, їх право мало два джерела: волю богів та волю людей¹.

Римське право досягло такого високого ступеня розвитку завдяки тому, що до двох основних джерел права (звичай і закон) у Римі були приєднані на рівних правах наука права (юриспруденція) і практика судових та інших державних установ².

Цивільне право розділяли на публічне і приватне. До публічного права, на думку римського юриста Ульпіна, належать ті норми, які «стосуються становища римської держави» загалом, регулюють становище громадських святинь і магістрів. Приватне ж право «стосується інтересів окремих осіб»: право власності, спадщини, сімейне право тощо. Приватне право поділяється на римське цивільне (квіритське) право і право перегринське (іноземців, що жили у Римі)³.

Цивільне право (*ius civile*) регулює правові відносини, що виникають з приводу створення, набуття, використання, передачі та відчуження різноманітного майна у відносинах між приватними особами. Як зауважує В. Макарчук, у Стародавньому Римі термін *ius civile* мав дещо інше значення, ніж сьогодні, коли він ототожнюється з приватним правом. Так називалася найдавніша форма права, що регулювала відносини в середовищі римських громадян, т. зв. квіритів. *Ius civile* тим самим ніби протиставлялося преторському праву (*ius praetorium*) – т. зв. праву народу (*ius gentium*)⁴.

На думку В. Вовка, поняття системи римського права не може бути представлене лише двома блоками врегулю-

¹ Боголепов Н. Учебник истории римского права: пособие к лекциям / Н. Боголепов. – М., 1895. – С. 47.

² Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2002. – Вип. 37. – С. 149.

³ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко – К.: Вентурі, 1997. – С. 67.

⁴ Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 13.

вання відносин (публічного і приватного) оскільки правова буттєвість римського права: релігійного (сакрального), людського або світського, яке поділяється на публічне і приватне, звичаєвого права. Також доречно виокремити ще дві форми існування римського права – усного (неписаного) і писаного (власне юридичного)¹.

Найбільш розробленою частиною римського права в класичний період є зобов'язальне право, що було юридичною формою товарно-грошового обігу². Найбільш ретельну і точну розробку одержали договори (контракти). Важливе значення мали розроблені класичними юристами загальні положення про договір. Наприклад, для укладення договору була потрібна згода сторін, висловлена добровільно, а не в результаті хибної думки, обману чи погрози. Договори могли укладатися усно або письмово, зокрема шляхом листування³.

Відомо, що римська договірна система була доволі розгалуженою. Проте в стародавній період не існувало чіткої класифікації контрактів. До їх систематизації приступив відомий юрист II ст. н. е. Гай. Усі контракти ним класифікувалися й одержували назву залежно від способу їх вчинення. Зокрема, на його думку, договори виникають у результаті використання усної мови – *verba*, або письмової форми – *litterae*, або передачі якоїсь речі – *res*, або формальної згоди – *consensus*. Звідси контракти набули назв: вербальні, літеральні, реальні і консенсуальні⁴.

Наприклад, Гай дав коментарі до Законів XII таблиць, закону Папія Поппея. Найбільш відомою його працею є «*Institutionum juris civilis commentaries*» («Коментарі до інституцій цивільного права») або просто «Інституції» Гая.

¹ Вовк В. М. Бівалентність римського правової дійсності: монографія / В. М. Вовк. – Полтава: Полтавський літератор, 2011. – С. 39.

² Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – С. 216.

³ Там же. – С. 217.

⁴ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 164.

Зокрема він розподілив договори (контракти) на три основні групи: вербальні, реальні, консенсуальні.

Як стверджує В. Макарчук, структура цього елементарного посібника для юристів-початківців «особи-речі-позови» стала зразком для «Інституцій» Юстиніана і Кодексу Наполеона (Code Civil) 1804 р. та похідних від нього сучасних цивільних кодексів¹.

Попри активний розвиток римського права у класичний період, питання про його кодифікацію не порушувалося. Не була реалізована думка Цезаря про доцільність оформлення всього громадянського права у цілісну систему. Законодавчої влади юристи не мали, але своєю консультативною діяльністю безпосередньо впливали на розвиток права².

Першою правовою пам'яткою Риму вважають Закони XII таблиць (V ст. до н. е.), ухвалення яких стало результатом вагомої перемоги, здобутої плебеями у боротьбі з патриціями³.

Як зауважує О. Підпригора, вони були першим писаним правом і першим записом звичаїв (*mores majorum* – звичаї предків), що існували за царів. Аналіз тексту Законів XII таблиць підтверджує, що це санкціоновані римською державою звичаї⁴.

На думку Н. Хоми, Закони XII таблиць не можна вважати кодексом, це збірник коротких звичаєвих норм із найголовніших питань⁵.

¹ Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 35.

² Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищих закладів освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ-2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 169.

³ Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2009. – С. 71.

⁴ Підпригора О. А. Римське приватне право: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. – Вид 3-є, перероб. та доп. / О. А. Підпригора. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 45.

⁵ Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищих закладів освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ-2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 164.

Закони XII таблиць були виконані на 12 мідних дошках, виставлених для загального огляду на Форумі – у центрі політичного життя республіканського Риму. Знання цих законів було обов'язковим, тому з їх прийняттям правова освіта римських громадян стала необхідною¹.

Отже, ще в Стародавньому Римі було встановлено вимоги до табеліонів, письмових писарів (як майбутніх нотаріусів) щодо знання чинного законодавства, зокрема вимог Законів XII таблиць. Наприклад, у таблиці V містилися норми присвячені опіці, піклуванню та спадковому праву, у таблиці VI – норми речового права, у таблиці VII – норми зобов'язального права.

Спадкування проводилося згідно із законом і згідно із заповітом. Закони XII таблиць визнають свободу заповіту (таблиця V). Проте принцип колективної (родової) власності продовжував існувати. Наприклад, якщо римський громадянин помирав без заповіту, то згідно з п. 4 таблиці V спадщина переходила до «його спадкоємців» (*sui heredes*), під яким розумілися особи, що перебували безпосередньо під батьківською владою померлого – агнати. Коли ж не було агнатів – то до інших кровних родичів (*gentiles*) – когнатів².

Водночас характерною рисою римського права було правило спадкування за законом не сумісне зі спадкуванням за заповітом. Якщо, наприклад, спадкодавець призначив спадкоємця тільки на половину своєї спадщини, то і друга половина також переходила до нього, а не до спадкоємця за законом³.

Важливий принцип найновішого необхідного спадкування був встановлений в кінці республіки або на початку

¹ Гриценко І. С. Римське право в університеті Святого Володимира / І. Г. Гриценко, В. А. Короткий // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам'ятки правничої думки Київського університету. – С. XII.

² Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 2. Історія держави і права країн Стародавнього Риму. – С. 127.

³ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 217.

імперії у практиці центумвірального суду, якому підлягали спори про спадкування¹.

Як зауважує Г. Федущак-Паславська, принцип свободи заповіту у системі *ius civile* передбачає обмеження цього принципу на користь підвладних домовладки. Відтак з'являється принцип необхідного спадкування особами, яким належить «обов'язкова частка» у спадщині. Цей принцип був вироблений у практиці центумвіральних судів, які вирішували спори в судовому порядку. Запровадження поняття «обов'язкової частки» у спадковому майні сприяло погодженню інтересів найближчих родичів із принципом свободи заповіту².

Як стверджує О. Нелін, у ньому був закріплений третій порядок спадкоємства, що складався у період пізнього патріархату, де також визнається свобода заповіту³.

Ми погоджуємося з тим, що інформація про давнє римське право за Законами XII таблиць характеризує його як право громади, яка, виходячи з власних інтересів, контролює різні сторони життя своїх членів, об'єднаних у сім'ї, що підпорядковані владі своїх очільників. Це й зробило названі Закони відправним пунктом подальшого розвитку римського права⁴.

У найдавніші часи римської історії існувало дві форми заповіту. Їх визначення дає Гай: «Спочатку були у користу-

¹ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 219.

² Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом / Г. Федущак-Паславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали X регіональної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2004 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2004. – С. 69.

³ Нелін О. І. До питання про спадкове право рабовласницького суспільства / О. І. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 46.

⁴ Гриценко І. С. Римське право в університеті Святого Володимира / І. Г. Гриценко, В. А. Короткий // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам'ятки правничої думки Київського університету. – С. XII.

ванні два роди заповітів: заповіт складали перед обличчям всього народу на куріальних зборах, що скликалися з цією метою двічі на рік, або перед виступом у похід, тобто тоді, коли для війни бралися за зброю і мали намір йти у бій (Гай, 2.1.101–102)¹.

Наступним також був усний заповіт – шляхом терезів і міді, відповідно до якого заповідач у випадку загрози настання несподіваної смерті передавав у манципаційній формі другові (сторонній особі) свою родину, тобто своє майно, і просив розподілити майно відповідно до останньої волі заповідача (Гай, 2.1.101–102)².

Водночас закон визначав умови, за якими жінки (до II ст.) не могли бути заповідачами, навіть якщо були *persona sui juris*. Із II ст. їм надавалося право заповідати, але лише зі згоди опікуна³.

З часом римське право зазнає суттєвих змін.

Відбулося поступове зближення трьох форм права: цивільного (Закони XII таблиць, постанови народних зборів, коментарі юристів), преторського (едикти преторів) та т. зв. *ius gentium* права народів, тобто тих юридичних процесів, де обидві сторони були іноземцями⁴.

З другої половини республіканського періоду встановлений в Законах XII таблиць порядок успадкування почав поступово змінюватися. Разом з агнатичною спорідненістю стала визнаватися і когнатична (кровна) спорідненість. До успадкування закликалися не лише діти, які перебували на день смерті спадкодавця під його владою, а й емансиповані діти⁵.

— ¹ Підпригора О. А. Римське приватне право: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. – Вид. 3-тє, перероб. та доп. / О. А. Підпригора. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 379.

² Там же.

³ Підпригора О. А. Римське право: підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 431.

⁴ Макачук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макачук. – К.: Атіка, 2009. – С. 72.

⁵ Нелін О. І. До питання про спадкове право рабовласницького суспільства / О. І. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 47.

Як зауважує В. Вовк, V таблиця Законів XII таблиць проголошує, що спадкоємці приймають на себе всі борги померлого¹.

Наприкінці республіканського періоду преторським едиктом було встановлено чотири черги успадкування за законом: до спадкоємців першої черги належали: діти померлого (зокрема емансиповані діти); до спадкоємців другої черги – агнати; до спадкоємців третьої черги – кровні родичі до шостого ступеня включно; спадкоємцем четвертої черги вважався чоловік, який пережив дружину. Якщо спадкоємці не скористалися своїм правом, то до успадкування закликалися спадкоємці наступної черги².

З часом все більше набувають значення письмові форми заповіту. В другій половині періоду республіки претор в одному із едиктів проголосив, що він буде визнавати лише ті заповіти, які складені в письмовій формі і скріплені відповідною кількістю печаток³.

Римському спадковому праву були відомі приватна і публічна форми заповіту.

Приватними заповітами визнавалися такі, які складалися без участі органів державної влади. Якщо ж в їх складанні тією чи іншою мірою брали участь органи державної влади, то вони називалися публічними. Своєю чергою, приватні заповіти могли бути письмовими й усними, тобто розрізнялися за формою волевиявлення. Під час складання усного і письмового заповітів вимагалася присутність семи, а в деяких випадках навіть восьми свідків. Це надавало заповідальному акту урочистості. Свідками могли бути тільки вільні та дієздатні особи. Процес здійснення заповідального акта був безперервним з початку і до завершення⁴.

¹ Вовк В. М. Бівалентність римського правової дійсності: монографія / В. М. Вовк. – Полтава: Полтавський літератор, 2011. – С. 296.

² Нелін О. І. До питання про спадкове право рабовласницького суспільства / О. І. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 47.

³ Підпригора О. А. Римське приватне право: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. – Вид. 3-тє, перероб. та доп. / О. А. Підпригора. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 380.

⁴ Там же.

У процесі складення письмового заповіту спадкодавець оголошував свідкам, що в цьому документі його заповіт, підписував його сам і давав для підпису свідкам, які засвідчували свої підписи печатками¹.

Із часом письмова форма заповіту стала пріоритетною².

З імператорського періоду започатковано публічні форми заповітів. Їх також було два види. За однією формою заповідач міг висловити свою волю в суді і вона вносилася до протоколу, який зберігався в архіві суду. За другим видом він міг передавати останню волю, виражену письмово, імператору, який і оголошував її після смерті заповідача³.

В окремих випадках передбачалися більш складні або, навпаки, спрощені форми заповітів. Однак за всієї їхньої різноманітності в усі часи можна було простежити єдиний принцип – заповіт складався особисто заповідачем, а не його представником⁴.

За плебісцитом *lex Voconia* (169 р. до н. е.) спадкодавець, який володів майном вартістю в 100 тисяч сестерцій і вище, не мав права призначати спадкоємцями жінок, крім весталок.

Жінки отримали право складання заповіту аж у II ст. до н. е. і лише за умови згоди опікуна. З відмиранням інституту опіки над жінками вони набули повної заповідальної правоздатності *testamenti factio activa*. Жінка-заповідачка називалася *testatrix* на відміну від *testator* – чоловіка-заповідача. На момент складання заповіту особа мала бути не тільки правоздатною, але й дієздатною. Втрата дієздатності спадкодавця на момент його смерті (душевнхворий, марнотратник тощо) не призводила до втрати сили уже складеного заповіту⁵.

Як зауважує В. Макарчук, водночас були позбавлені права складати заповіт *intestabiles*, а в імперському праві – і

¹ Підпригора О. А. Римське право: підручник. – 2-ге вид. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 380.

² Там же.

³ Там же. – С. 381.

⁴ Там же.

⁵ Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 233.

еретики. Допускалося складання заповіту на користь раба – власного або навіть чужого¹.

У Римі деякі особи, хоч і володіли пасивною заповітною правоздатністю, проте не завжди могли одержати спадщину за заповітом. Зокрема, це були чоловіки у віці 25–60 років та жінки 20–50 років, які не перебували у шлюбі. Це обмеження було введено законами Августа для боротьби з позашлюбними відносинами та бездітністю².

Римське право встановило не тільки порядок укладення заповіту, визначило умови визнання його дійсності, але й порядок його розпечатування. Закон Юлія встановлював, що заповіт протягом п'яти днів повинен бути поданий тими, хто його зберігав, у місцевий магістрат для розпечатування й ознайомлення. Магістрат, одержавши заповіт, брав у свідків свідчення, перевіряв достовірність печаток і підписів і лише після цього давав розпорядження про розпечатування та прочитання. Уся ця процедура відбувалась доволі урочисто³.

Тобто було передбачено процес оголошення заповіту.

Ми погоджуємося з А. Нагорною, що ще за часів Римської імперії заповіти поділялися на посвідчені нотаріально та заповіти, прирівняні до нотаріально посвідчених⁴.

Як справедливо зауважують Б. Тищик та Є. Орач, до часів Юстиніана римське спадкове право, зокрема спадкування за законом, становило систему надзвичайно складну і запутану⁵.

Слід зауважити, що церковний нотаріат у своїй практиці повинен був користуватися в основному церковним (понтіфікальним) правом.

— ¹Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 233.

²Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 222.

³Там же. – С. 223.

⁴Нагорна А. О. Генеза посвідчення заповітів посадовими особами в історичній ретроспективі / А. О. Нагорна // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 43.

⁵Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 219.

Відтак колегія понтифіків щорічно призначала одного з членів колегії для спеціального вивчення приватного права. Приватні правовідносини регулювалися на підставі уявлення про належне і правильне (*aequum, ius*), і відповідно до релігійного порядку (*fas*)¹.

Як стверджують І. Гриценко та В. Короткий, понтифікальне право мало сакральний характер, оскільки було закрите для непосвячених².

На думку М. Дювернуа, значення і сила римського права в тому, що там є дещо дане, визначене історією, яке не потребує ніяких операцій³.

Нині складно переоцінити роль та значення римського права в історії права Європи та у світі. Історія створення правознавства починається від часів Стародавнього Риму⁴, завдячуючи тому, що його самобутня правова культура розвивалася з урахуванням традицій та досвіду попередніх культур. У дослідженнях, присвячених впливу західної та східної традицій права під час формування сучасного цивільного права України, які проводились Є. Харитоновим⁵, зазначено особливість впливу інститутів римського права на становлення джерел права, що діяли на теренах нашої держави.

Вербальні способи фіксації певних правових стосунків, що виникали на рівні особа – особа, особа – держава, особа –

¹Дождев Д. В. Римское частное право: учебник. – 3-е изд., испр. и доп. / Д. В. Дождев; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма; ИНФРА-М, 2013 – С. 27.

²Гриценко І. С. Римське право в університеті Святого Володимира / І. Г. Гриценко, В. А. Короткий // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам'ятки правничої думки Київського університету. – С. XIII.

³Дювернуа Н. Значение римского права для русских юристов / Н. Дювернуа. – Ярославль, 1872. – С. 1.

⁴Підпригора О. А. Римське право: підручник. – 2-ге вид. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 7.

⁵Харитонов Е. О. Формирование современного гражданского права Украины: влияние западной и восточной традиции права / Е. О. Харитонов // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т. / под общ. ред. Н. С. Кузнецовой. – Х.: Право, 2011. – Т. 3. Гражданско-правовые науки. Частное право. – С. 90-91.

установа, отримали письмову форму існування. Ділова активність урізноманітнила римську правову практику (адвокатура, нотаріат), а також види актів, які регулювали суспільні відносини. Фактором, що найбільше сприяв поширенню римського права на Схід і Захід, був нотаріат, адже саме йому належало спрямувати юридичні зносини на шлях нового права, прийти на допомогу необізнаним із непростими формами римського права і закласти в хиткому елліністичному праві міцний фундамент, на основі якого тільки римський суддя і міг визнавати правовідносини¹.

Зародок нотаріату як правового інституту одні дослідники вбачають у появі певної категорії осіб, які не перебували на державній службі та займалися своєрідним «вільним промислом» – складанням юридичних актів і судових документів, а інші – в інституті судді. Утім, як стверджує В. Бездрабко, незаперечним є факт, традиція творення юридичної дійсності за допомогою послідовності певних «сценічних дій» – *traditio cartae*, наявності підписів авторів акта і свідків, слідування «точним формулам» змісту документів та подібні заходи, підказані правовою практикою, народжені давніми часами і зміцнені античністю, знайшли в римському праві остаточне усталення, продовжене і розвинути завдяки теорії нотаріату Р. Пассагерія наступною епохою – середніми віками².

У II–III ст. рабовласницький лад у древньому Римі зазнає чергової кризи.

Складність правління примушують імператора Діоклетіана в 285 р. призначити собі співправителя – цезаря. Держава була поділена на Західну, де керував Марк Аврелій Валерій Максиміліан та Східну – під управлінням Діоклетіана.

Наступник Діоклетіана – Костянтин (306–337 рр.) – поновив єдність держави. Однак, на відміну від позицій Діо-

—¹Mitteis L. *Reichsrecht und Volksrecht in der oestlichen Provinzen des roemischen Kaiserreichs* / L. Mitteis. – Leipzig, 1891. – S. 4.

²Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narodzennya-znan-pro-dokument.html?do=static&page=praktiki_z_dokumentami

клетіана, християнську церкву Костянтин вбачав як опору своєї імперської влади.

313 р. імператорським едиктом християнство було визнане рівноправним з іншими релігіями, що існували в імперії, а згодом, після хрещення Костянтина в 337 р., – державною релігією¹.

З огляду на те, що східна частина імперії меншою мірою, аніж західна, зазнавала нападів варварських племен і була економічно більш розвинутою, Костянтин переніс туди свою столицю – у давнє місто Візантій, переіменувавши його на Константинополь. 330 р. Константинополь був офіційно проголошений столицею імперії, яка 395 р. за заповітом імператора Феодосія була остаточно поділена на Західну Римську імперію і Східну Римську імперію (Візантію)².

Упродовж свого подальшого розвитку, внаслідок впливу історичних та політичних чинників, майбутня Україна у відносинах із Римською імперією здебільшого мала стосунки з її східною частиною, яка перетворилася на Візантійську імперію. Правова система Візантії беззаперечно ґрунтувалася на римській класичній правовій традиції, отже, визначивши вплив візантійської правової системи на формування українських правових традицій, ми відтак встановимо зв'язок між правовими системами України та Римської імперії, а через останню – з країнами Європи³.

Імператор Візантії Теодос Другий став ініціатором створення двох судових напрямів. Видані за часи його правління Грегоріанський і Гермогеніанський кодекси (324 р.) сприяли появі імператорських конституційних кодексів. Теодоській кодекс, оприлюднений 438 р., був прообразом конституції і практично базувався на основних положеннях усіх кодексів християнських імператорів, прийнятих із 312 р.,

—¹ Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – С. 189.

² Там же.

³ Цветкова Ю. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції / Ю. Цветкова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 85. – С. 41.

імператор Ліон стверджував, що нотаріусами можуть бути особи, наділені внутрішньою культурою, які вміють говорити і писати, а також є професіоналами у галузі права¹.

Цивільний оборот Східної Римської імперії не міг розвиватися належно і послідовно без нотаріального оформлення актів. Їх чіткість і визначеність, а також упорядкування, багато в чому зумовили перетворення Константинополя на «Майстерню пишноти», зокрема з огляду на норми законодавства, що регулювали правила складання нотаріального акта. Наприклад, табулярій у перекладі з грецької – «символограф» зобов'язаний був починати акт із «протоколу», тобто з зазначення року правління імператора, консульства, місяця і дня документа².

У церковній традиції, сформованій на основі писань церковних істориків, наголошується, що Маркіян та Мартирій несли послух нотарі Софійського собору Константинополя при патріархові Павлові Сповідникові, про якого джерела говорять як про «світильник благочестя» для всього світу³.

Після смерті святого Павла ересеначальники спрямували свою ненависть на його учнів, Маркіяна та Мартирія. Нотарі справді зазнали мученицької смерті, але водночас гідно прийняли її, ставши зразком та духовним джерелом для наступних поколінь віруючих⁴.

Як пам'ять про мучеників побудували церкву, куди було перенесено мощі святих нотарів. Ініціював звернення до пам'яті про мучеників видатний церковний діяч Іоанн Златоуст. Саме за Іоанна Златоуста були віддані почесні святим нотарям їхній духовним подвигом і як справжнім християнам, і як представникам професійної служби «слова писаного»⁵.

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gudocs.exdat.com/index-172178.html>

² Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: ВЪ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – С. 92.

³ Анев В. Н. Свет истины: к истокам духовности в нотариате / В. Н. Анев, А. А. Ерёмченко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 3. – С. 4.

⁴ Там же. – С. 5.

⁵ Там же. – С. 8.

Після подій 355 р. у Константинополі щодо погляду на нотарів (табеліонів, табуляріїв) державна влада внесла корективи. Наприклад, закон імператорів Східної та Західної Римських імперій Аркадія і Гонорія в 401 році у статті про табуляріїв, логографів і цензуалів зазначалося, що табулярієм могла бути тільки вільна людина: «Якщо в будь-яких провінціях або окремих містах проявиться потреба в табуляріях, щоб призначалися вільні люди, а не відкривався доступ до цієї посади тим, хто буде зобов'язаний служінням приватній особі. Але якщо хто-небудь з панів допустить, щоб в державні папери був включений його раб або колон, бажаємо, щоб було поставлено в провину, що це скоєно свідомо, а не помилково, того самого, наскільки це буде важливо для державної користі, зробити відповідальним за справи, які активно виконувалися рабом або колоном. Раба ж після покарання різкими передати фиску...»¹.

Таке нововведення було спрямоване на «вилучення» нотаріального акта із площини ймовірних «необ'єктивності й упередженості» (що часто трапляється, коли одна особа перебуває на службі в іншій) і значно підвищувало його достовірність. Водночас у приватновласницьких будинках обов'язки нотаря у V–VI ст. виконували спеціально навчені раби. Але такі раби-нотарі могли тільки складати акт та сформувати статтю. Засвідчити його міг лише табулярій².

На початку V ст. значення акта, створеного табеліонами (нотаріями), зростає³.

Із падінням Західної римської імперії традиції римського права і надалі зберігала Візантія⁴.

¹ Кодекс Феодосія і Новелли імператорів Валентиніана III, Майоріана і Либія Севера о колонах, сільських рабах і вольноотпущенниках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>

² Ерєменко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерєменко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 39.

³ Там же.

⁴ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 161.

За часи правління Костянтина Великого (306–337рр.), відбулася істотна реорганізація у роботі нотаріусів. Деякі нотаріальні акти набули додаткової доказової сили, зокрема обов'язковості, що стосувалося актів дарування. Під час судових процесів за участю суду присяжних, під час допиту свідків, винесення вироків тощо необхідною була присутність нотаріуса. Нотаріуси вже не працювали одноосібно, а були згруповані у колективи-компанії, а уряд взяв на себе обов'язок регламентувати навіть рівні гонорарів за нотаріальні дії. Професія нотаріуса стала настільки популярною, що навіть імператор Жов'єн (363) був нотаріусом¹.

Вони мали дотримуватися певних формальностей під час складання актів і об'єднувалися у корпорації².

У Візантії нотаріуси були відомі як *tabularios* і *notarios*. Як стверджує В. Черниш, побутує думка, що термін «нотар» у Візантії не використовувався, а «табеліон» мав перевагу над іншими принаймні у VI ст. н. е. (див. новели Юстиніана)³.

Отже, табеліони і табулярії – не тотожні поняття, що, зокрема, важливо для дослідження історії візантійського нотаріату⁴.

Табулярії у IV–VI ст. проводили свою діяльність і у великих, і в провінційних економічних центрах, засвідчуючи всякі угоди про купівлю-продаж, заповіти, дарчі тощо⁵.

Слушно вважає І. Медведєв, що «у Візантії інститут табеліонів поширився повсюди, поступово витіснивши всі інші античні системи нотаріату... документи, створені за участю

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Пиепу Ж.–Ф. Профессиональное нотариальное право / Ж.–Ф. Пиепу, Ж. Ягр.; пер. с франц. – М.: Юрист, 2001. – С. 37.

³ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 17.

⁴ Там же.

⁵ Ерєменко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерєменко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 39.

табеліонів, мали тут публічну силу, але не таку, як у Західній Європі після початку рецепції римського права (з XII ст.), а в цілому візантійський нотаріат не досяг рівня італійського нотаріату»¹.

Дослідник зауважує, що «Візантія не народила свого Роландіно Пассаджері, в ній не було розробленої теорії нотаріату, нотаріального права ...»².

Професійно нотаріальна служба з'явилася у Константинополі за часів Костянтина Великого. А Марцеллін у своїй «Римській історії» зазначає, що Костянтином заснована *schola notariorum*, вища імператорська канцелярія, перший чин в якій називався *primicerius*, а другий – *tribunus ac notarius*. Нотарій як посадова особа мав дуже високе становище і за дорученням імператора направлявся у провінції для контролю і керівництва діяльністю чиновників, особливо з питань судочинства. Нотарії виконували й дипломатичні функції³.

Вони провадили свою діяльність і за влади духовної, перебуваючи на службі у константинопольських патріархів. Щодо посади нотаря у середовищі духовенства А. Лебедев у своїх історичних нарисах «Духовенство Стародавньої Вселенської церкви (від часів апостольських до IX століття)» зазначав, що вони (нотарії) ділилися на офіційних і неофіційних. Діяльність офіційних була пов'язана зі Вселенськими соборами. Вони зобов'язані були записувати все сказане або прочитане на соборі. Друга категорія нотарів проводила свою діяльність невідривно від діяльності того чи іншого єпископа – члена собору. Вони дослівно записували все, що стосувалося їх принципала⁴. Не допускалася відмова єпископу

¹ Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 101.

² Та же. – С. 175.

³ Марцеллин А. Римская история / А. Марцеллин. – М.: АСТ; Ладомир. – 638 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libnet.narod.ru/ammiianus.htm>

⁴ Лебедев А. П. Духовенство древней Вселенской Церкви / А. П. Лебедев. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 448 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razum.ru/naukaobraz/istoriya/duhovenstvo-drevney-vsenskoy-cerkvi-ot-vremen-apostolskih-do-x-veka.html>

мати нотаріуса. Якщо ж таке відбувалося, рішення Собору могло бути визнане незаконним. Зокрема на цій підставі, а саме відсутність достовірних актів оспоровалося рішення Вселенського Ефеського Собору 449 р. А. Лебедев не без підстави вважав нотаріїв творцями актів: вони вели протоколи засідання імператорської ради¹.

Із набуттям у IV ст. н. е. християнством статусу державної релігії у Римській імперії поширюється церковний нотаріат². Загалом нотаріусам була передана функція, що спочатку належала тільки державним і церковним установам, а саме – упорядкування «офіційних документів», за якими в судових – державних і церковних – провадженнях визнавалося особлива доказова сила³.

Американський історик Дж. Лінч визначав Візантійську Церкву важливим спадкоємцем нормативного християнства IV–V ст. На його думку, православне християнство ґрунтувалося на уявленнях візантійців про імперію⁴.

Джерелами формування нового права Східної Римської (Візантійської) імперії у IV–VI ст. були: християнство, класичне римське право, греко-римське або ж візантійське право. Християнство, зокрема у його східному варіанті, мало слугувати ідеологічним підґрунтям систематизації Юстиніана, а римське класичне та греко-римське (візантійське) право поставляло як юридичний матеріал⁵.

¹ Ерёмченко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерёмченко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 38–39.

² Козьяков Ю. М. Нотариат. История и современность (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотариат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 12.

³ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 18–19.

⁴ Лінч Д. Г. Середньовічна церква: Коротка історія / Д. Г. Лінч; пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Основи, 1994. – С. 41–42.

⁵ Харитоновна Т. А. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (систематизація Юстиніана): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т. Є. Харитоновна. – Одеса, 2003. – С. 13.

Т. Харитонова констатує, що характерними рисами правової системи Східної Римської (Візантійської) імперії визнаються: наявність християнського світоглядного підґрунтя і відповідного коригування змісту правових норм, яскраво виражене тяжіння до традиціоналізму, надання переваг законодавчій діяльності, кодифікації законодавчих актів (конституцій імператорів). Саме ці особливості візантійського права позначилися на перебігові та меті систематизації Юстиніана¹.

Імператор Юстиніан увійшов до світової історії не лише як останній римський правитель (за деякими джерелами – перший візантійський правитель), який об'єднав більшу частину Східної і Західної Римської імперії, а найперше як імператор, який усвідомлював, що держава ґрунтується не лише на силі зброї, а й на праві. Він здійснив кодифікацію всього римського права і законів для створення єдиної правової системи, за допомогою якої намагався повернути стабільність Римській державі².

Corpus juris civilis – звід цивільного права – складається із чотирьох частин: Інституцій (у чотирьох книгах), Дигести або Пандекти – у 50 книгах, Кодексу (Codex) – у 12 книгах та Новел (Novellae (leges)) – 168 нових законів (виданих після другої редакції Кодексу).

Проаналізувавши джерела права Східної Римської імперії (Візантії), Т. Харитонова зробила висновок, що «римське» (як його іменують загалом) право V – початку VI ст. значно відрізняється від права класичного періоду, оскільки у ньому дедалі помітнішим стає вплив місцевого права та християнства. Це відтак зумовлює необхідність враховувати вплив на систематизацію грецького, сірійського, вірменського та слов'янського права. Важливим чинником, що зумовив характер відбору джерел систематизації Юстиніана, є християнська релігія, яка на той час помітно, хоча наразі неодно-

¹Харитонова Т. А. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (систематизація Юстиніана): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец: 12.00.01 / Т. Є. Харитонова. – Одеса, 2003. – С. 10.

²Гринько С. Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права / С. Д. Гринько // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (21). – С. 90.

значно й непослідовно, впливала на систему моральних цінностей візантійського суспільства¹.

Французький учений Шарль Діль зазначив, що Юстиніан успішно поєднував вирішення внутрішньоцерковних питань і законотворчість².

Юстиніан як мирянин був проголошений «зовнішнім єпископом церкви» та мав титул ісапостола (тобто царя, що привінювалось до апостолів)³.

Наприкінці XI – початку XII ст. у Західній Європі виникли перші університети, в рамках яких розвернулося широкомасштабне вивчення та розробка візантійських правових пам'яток – Дигестів, Кодексу, Інституцій та Новел Юстиніана. Виникла університетська юриспруденція⁴.

Корпус Юстиніана містив навчальні посібники зі статтями, присвяченими окремим видам документів, правилам оформлювання, особливостям їх застосування. Акцентуація зроблена на втраті легітимності будь-яких способів підтвердження цивільних правових відносин, окрім тих, що фіксувалися письмово⁵.

Кодифікація Юстиніана узагальнила розвиток права у Римі, стала взірцем правової практики та потужним репрезентантом юридичної думки античності, об'єктом критики середньовіччя, й джерелом становлення науки нового часу⁶.

—¹ Харитонова Т. А. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (систематизація Юстиніана): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец: 12.00. / Т. Є. Харитонова. – Одеса, 2003. – С. 10.

² Диль Ш. Основные проблемы византийской истории / Ш. Диль; пер. с франц. – СПб.: Тип. Альтшулера, 1908. – С. 30.

³ Історія Візантії. Вступ до візантиністики / Л. В. Войтович та ін.; за ред. С. Б. Сорочана, Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 96.

⁴ Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 15.

⁵ Машкін М. О. Історія стародавнього Риму / М. О. Машкін. – К.: Рад. школа, 1952. – С. 590.

⁶ Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narodzennya-znan-pro-dokument.html>

Л. Сопільник та М.-Б. Камінський, оцінюючи загалом проведену законодавцями роботу, звертають увагу на такі аспекти центральною ідеєю нового законодавства стає ідея необмеженої влади імператора самодержця; формується й міцніє союз імператорської влади з церквою, якій відводиться роль привілейованої опори державного апарату; заохочуються зміни у суспільному житті (особливо в «Кодексі» та «Новелах») відбувається надання рабам пекулю, звільнення рабів на волю. Отримав чітке юридичне оформлення інститут колонату. Обґрунтування, регламентування і захист права власності обумовили життєву силу основних положень «Зводу цивільного права Юстиніана», які зберегли свою значущість у часи середньовіччя, а згодом були використані у буржуазному праві¹.

Слушною є думка І. Медведєва та інших науковців, зокрема: «Вперше табеліони згадуються на початку III ст. Ульпіаном (D.48.19.9.4-7), причому в одному ряду з юристами (*iuris studiosi*) і повіреними (*advocati*). Вказані їх функції (*instrumenta formare, libellos concipere, testationes consignare, testamenta ordinare vel scribere vel signare*), а також місця їх діяльності»². Водночас висловлює застереження, що з тексту Дигестів незовсім зрозуміло, що саме належить до функції табеліонів, а що до компетенції інших зазначених осіб³.

Саме з цього найбільш авторитетного в аспекті нотаріату місця Дигест (D. 48.19.9.4-7) виходять усі дослідники історії нотаріату. Нотаріат існує там, де існує приватноправовий акт, посвідчений третейськими особами, але не тільки там, де існують нотаріуси. Однак нотаріус пов'язаний й певними формальностями, які з самого початку уподібнюються до судової процедури, оскільки у нотаріату та суду однаковий спільний знаменник, а саме: автентична третейська природа. В Римі нотаріальний процес нагадував процедуру

¹ Сопільник Л. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Л. І. Сопільник, М.-Б. І. Камінський. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 94.

² Медведєв І. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведєв. – Л.: Наука, 1988. – С. 100–101.

³ Там же. – С. 101.

in jure cessio, тобто судову поступку, яка існувала перед магістратом¹.

Як зауважує М. Долгов, у Дигестах тільки один раз згадується про табеліонів в уривку з книги Ульпіана «Про обов'язки проконсула», але ці відомості настільки мізерні, що зробити якийсь висновок про походження, організацію та відносини цієї установи немає жодної змоги. Безсумнівним зі змісту тексту є таке: 1) табеліони за часів Ульпіана готували акти, судові папери, заповіти, що й передбачала їх діяльність, бо, вважає Ульпіан, проконсул міг заборонити їм ці дії на певний термін, або на весь час свого правління провінцією; 2) табеліони перебували під наглядом проконсула, як і юрисконсульти та адвокати; 3) нагляд за ними з боку останнього встановився шляхом звичаю (moris est).

Не більші відомості про табеліонів простежуються із діоклітіановської і константинівської епохи. В едикті Діоклетіана встановлюється розмір винагороди для табеліонів за складання паперів і документів відповідно до кількості рядків. Імператор Костянтин у двох конституціях (обидві 316 р.) забороняє декуріонам виконувати обов'язки табеліонів і вважає це за на недостатньо гідне заняття².

У Візантії про нотаріат йдеться у Corpus Juris Civilis: у Кодексі Юстиніана: С. 4.21.17, а також С. 1.2.16.6 (3); С. 4.42.2; С. 8.53 (54).32; С. 11.54 (53), 1 рг. У тексті С. 4.21.17 міститься ядро «Юстиніанової доктрини табеліонату»³, тобто візантійського нотаріату.

Ще детальніше нотаріат урегульований у Новелах Юстиніана: № 44, 47, 73. Зокрема, 44 Новела, що видана пізніше наведеної конституції, логічно її доповнює, «трактуючи питання зовнішньої організації служби табеліонів»⁴.

¹ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек; пер. с чешк. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 149.

² Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

³ Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 101–102.

⁴ Там же. – С. 103–106.

Новела 47 доповнює попередню і стосується датування актів¹. В Інституціях Юстиніана нотаріату присвячено – І. 3.23.

Докладні «правила діловодства» багато в чому уніфікували зміст нотаріальних документів та вимоги до них, а також дії табуляріїв у певних випадках. Наприклад, згідно з новелою Юстиніана (73.8), коли акт треба було скласти для неписьменних або малограмотних осіб, викликали двох табуляріїв, з яких один підписувався за неграмотного, а інший засвідчував акт².

Завдяки зазначеним обставинам нотаріальні акти мали схожу (уніфіковану) структуру, лексику, термінологію і комплу (посвідчувальний напис на документі, зроблений компетентною особою). Законодавчі установи передбачали створення нотаріального акта, який би мав незаперечний характер, як і вся суть законодавства Юстиніана, модернізація і кодифікація якого вироблялися, за висловом самого імператора, «з метою створення точних і незаперечних законів». І вони діяли ефективно. Саме завдяки цьому Юстиніан здобув репутацію «імператора, який ніколи не спить»³.

Визнаємо слушним те, що для дослідження нотаріату та нотаріального законодавства, зокрема з візантійських джерел, особливе значення має «Новела імператриці Ірини» (797–802) та «Книга Епарха». Остання – збірник статутів константинопольських цехів візантійського імператора Лева VI (886–912). Перший титул книги має назву «Про табуляріїв», складається із 26 статей і збігається за текстом із 115 Новелою Лева VI⁴.

¹Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 106–107.

²Византийская книга Епарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

³Ерёмченко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерёмченко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 40.

⁴Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 119–122.

«Книга Епарха» – найцінніше джерело у внутрішній історії Візантії X ст. Це майже єдиний документ, що свідчить про організацію візантійського ремесла і торгівлі у період утвердження у Візантії феодальних інститутів.

«Книга Епарха» – збірник постанов, що регламентують діяльність торгово-ремісничих корпорацій Константинополя, текст якого поділений на 22 розділи, 19 з яких присвячені різним цехам.

Відмінність візантійських цехів X століття від римських колегій здебільшого полягала у тому, що римські колегії регулювалися державою основною лише настільки, наскільки колегії виконували обов'язкові «літургії»; візантійські ж цехи піддавалися внутрішньому державному регулюванню – сфера діяльності, якість виробництва, розміри, закупівля сировини і матеріалів – усе було під контролем епарха. Водночас основна мета цього контролю полягала, з одного боку, у зміцненні візантійського державного апарату, а з іншого – у збереженні привілейованого становища заможного прошарку константинопольських ремісників і торговців, тобто прошарку, статного, що існував до кінця XI ст.; а також у підтримці візантійської державності. Як зауважують З. Удальцова і К. Осипова, візантійське місто часів «Книги Епарха» було вже багато в чому новим феодальним містом, хоча й зберігало античні традиції¹.

«Книга Епарха» не була завершеною працею, дійшла до нас у вигляді рукопису та була виявлена швейцарським ученим Жюлем Ніколем у Женевській бібліотеці 1892 року.

Слушною є думка тих авторів, які вважають, що цінність «Книги Епарха» полягає у висвітленні внутрішнього життя цеху, особливо цеху нотаріусів – табуляріїв².

У «Книзі Епарха» передбачено, що особа, яка бажає бути прийнятою до табуляріїв, має бути обраною голосуванням, за

¹Удальцова З. В. Отличительные черты феодальных отношений в Византии / З. В. Удальцова, К. А. Осипова // Византийский временник. – М., 1974. – Т. 36. – С. 21.

²Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як передумови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 123.

умови проходження відповідного іспиту за головування прімікерія, тобто обраного табуляріями голови професійного об'єднання (цеху табуляріїв) та підпорядкованих йому табуляріїв.

Іспит повинен підтвердити, що особа володіє необхідним знанням законів, мистецтвом письма більшою мірою, ніж інші. До майбутнього табулярія висувалися водночас високі вимоги щодо людських якостей, а зокрема: не бути балакучим, зарозумілим, не вести розпусне життя.

У нормативному акті зазначається, що потрібно, щоб він був також релігійним, із чистими помислами, освіченим, розсудливим, володів би правильною мовою і вмів точно висловлювати думки, а відтак, щоб міг легко виявити подробиці в документах і двозначні вислови у тексті угод, що вводяться задля обману. І якщо хто-небудь буде викритий як такий, що під час прийому в корпорацію обійшов необхідні законом умови і постанови, то несуть відповідальність також і ті, хто за нього свідчив¹.

Вимоги до табулярія встановлено у параграфі другому розділу першого «Книги Епарка», зокрема: той, хто прагне бути обраним, зобов'язаний твердо знати 40 титулів закону Енхірідіон і 60 книг Василик, пройти курс енциклопедичної освіти, щоб не робити помилок під час складання документа і не допускати у проголошенні промов неприйнятних висловів. Він має бути зрілого віку, розвиненим і розумово, і фізично. У присутності загальних зборів (табуляріїв) повинен оформити власноруч документ (зобов'язанням) не допускати у своїй діяльності нічого протизаконного, в іншому разі буде позбавлений посади².

У документі також регулюється порядок обрання – табулярія. Зокрема, перед призначенням необхідно було за

¹ Византийская книга Эпарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

² Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як передумови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 123.

допомогою свідків установити, що претендент «вільний» від усього того, що перешкоджає бути табулярієм, і після іспиту йому належить разом з усім зібранням табуляріїв і примікерієм відправитися до славнішого єпарха міста, будучи одягненим в ефестріді. Всі члени корпорації повинні скласти присягу, поклявшись Богом і здоров'ям імператорів, що вони не із лестошів чи за протекцією, через спорідненість, або дружбу із ким-небудь обрали його на цю посаду, а винятково за його чесноти, знання, розважливість і здібності до всього, що необхідно для цієї професії. Після скріплення печаткою присяги затвердження обраного відбувається у секреті єпарха і приводить той, хто на той час виконує посаду єпарха, після чого обраний приєднується до загальних зборів і зараховується до табуляріїв¹.

Однак процес призначення табулярія на цьому не завершується. Наступний етап проходить у найближчому за місцем його проживання храмі Божому за участю всіх табуляріїв, одягнутих в ефестріді. Там примікерій урочисто посвячував нового табулярія, який присягав на Біблії та був призначений виконувати свої обов'язки в певному робочому місці – кафедрі.

Отже, вже за часів Візантії табулярій мав виконувати свої обов'язки у певному нотаріальному окрузі.

На думку М. Сюзюмова, у храмі, ймовірно, існував спеціальний вівтар із престолом, присвяченим «покровителям» нотаріусів – святим Маркіяну і Мартирію. У Візантії відзначалося свято «святих нотарів» (25 жовтня)².

Якщо у X ст. право призначення світського табулярія належало корпорації, з 1043 р. – номофілаку, ректору вищої юридичної школи в Константинополі, то в пізньовізантійську епоху це здійснювалося імператорською простагмою³.

¹Византийская книга Эпарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

² Там же.

³ Поляковская М. А. Рецензия на книгу: Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики / М. А. Поляковская // Византийский временник – BYZANTINA XRONIKA. – М.: Наука, 1991. – Т. 52 (77). – С. 275–279.

Діяльність табулярія проводилася за жорсткого контролю з боку прімікерія. Зокрема у параграфі 5 розділу першого документа зазначено, що якщо табулярій, будучи викликаний прімікерієм із невідкладної справи, раз чи двічі не з'явиться, то на перший раз повинен сплатити пеню у розмірі два кератит, вдруге – чотири, втретє – шість кератит. Якщо причиною цього свавілля є зневага, то нехай він буде покараний епархом шляхом тілесного покарання¹.

Також документ регулював випадки вчинення нотаріальних дій двома табуляріями одночасно та правила поведінки табуляріїв між собою.

Аналіз розділу 1 «Книги Епарха» «Про табуляріїв» свідчить, що до цеху (корпорації) табуляріїв також належали викладачі законів та вчителі.

Викладачі законів та вчителі призначалися наказом «епарха, причому попередньо проводиться голосування на загальних зборах табуляріїв і прімікерія, а також викладачів законів і вчителів. Викладач законів, за звичаєм, повинен виплатити прімікерію дві номісми, загальним зборам – чотири номісми»².

З-поміж обов'язків викладачів законів, окрім навчання учнів, було складання законів, однак за складання «документів без особливого наказу епарха, без обрання та перевірки, передбачених для вступу до сімволографів, той повинен піддатися побоям і позбутися своєї посади»³.

Табулярій мав право мати писаря, однак відповідно до § 24 нормативного акта перед прийняттям на роботу зобов'язаний «представити його загальним зборам і прімікерію, засвідчивши, що той гідний бути прийнятим на посаду писаря» та зі свого гонорару зобов'язаний виплачувати «по 2 кератит на кожну номісму»⁴.

—¹ Византийская книга Эпарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

Документ зобов'язував писарів табуляріїв виконували лише накази своїх господарів (табуляріїв). Якщо писарі будуть займатися іншою роботою, то, піддавшись покаранню, повинні звільнитися без права прийому на роботу іншим табулярієм¹.

Нотаріуси Візантії водночас мали проводити добродієвчу діяльність. Відповідно до § 20 документа, якщо табулярія, «який зазвичай (постійно) обслуговує який-небудь благодійний заклад, архонтський будинок, монастир, притулок для старців, інший табулярій без всякої причини буде намагатися відсторонити, то він повинен сплатити штраф у розмірі десяти номісм»².

Законодавцем встановлено вимоги до прімікерія – голови цеху табуляріїв, який обирається на загальних зборах табуляріїв та затверджується єпархом.

Прімікерій мав право після виходу на пенсію внаслідок хвороби, старості або немочі не виконувати своїх обов'язків, отримувати відповідну винагороду, що належить йому як колишньому прімікерію.

Слід зауважити, що в § 23 документа не зазначено максимальної кількості табуляріїв. Натомість вказується, що «загальна кількість символеографів не може перевищувати двадцяти чотирьох. Виконуючий обов'язки єпарха не має права під приводом (необхідності) давати заступників, призначати на цю посаду понад зазначене число. Якщо ж виявиться, що він це зробив, то нехай він буде позбавлений пояса і звання. Скільки нотаріальних контор, стільки повинно бути і символеографів»³.

Також § 25 документа регулював порядок оплати табулярію за вчинення нотаріальних дій, зокрема за укладення договорів. «І нехай не намагаються підвищити плату, і нехай не роблять різниці у ставленні окремої особи і залежно від характеру акта, тобто договорів про покупку, шлюбних дар-

¹ Византийская книга Эпарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

² Там же.

³ Там же.

чих, заповітів, угод. Хто ж буде викритий у спробі отримати велику плату, той нехай буде позбавлений кафедри і нехай схамене його епарх шляхом тілесного покарання»¹.

Отже, як слушно зазначає І. Медведєв, із титулу дізнаємося про організацію нотаріальної служби у Константинополі і професійну підготовку нотаріусів. Цікаво, що тут використовують термін «табулярій-символеограф», а не табеліон².

Е. Чудиновських зауважує, що можна стверджувати, що якби історики не мали такого джерела, як «Книга Епарха», де чітко вказується на наявність колегій нотаріусів – табуляріїв, ми б фактично не знали про існування нотаріату у Візантії³.

Ми вважаємо, що зазначений документ є підтвердженням високої значущості у суспільстві табуляріїв, а також їх ранньофеодальної корпоративності.

Спектр нотаріальних дій табуляріїв у VI ст. у Візантії був доволі широким. Відомий дослідник нотаріату Дж. Феррарі опублікував зразки офіційних нотаріальних документів, яких виявилось безліч: посвідчення про передачу двору з орною землею та іншими угіддями; документи про призначення на посаду номика (викладача в юридичній школі); грамота на священство; прохання на ім'я імператора; покази свідків; шлюбні контракти; акт про визнання завершеного навчання, що втратив чинність; зразки заповіту; документи про усиновлення, відпуск на волю, продаж раба і тварини; зразок присяги-обітниці богомилів тощо⁴.

Документи свідчать про затребуваність нотаріальної функції в цивільних, сімейних, адміністративних та інших

¹ Византийская книга Эпарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

² Медведєв І. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / І. П. Медведєв. – Л.: Наука, 1988. – С. 119–122.

³ Чудиновских Э. И. Далматинский нотариат и его византийские корни / Э. И. Чудиновских // Византийский временник. – 1973. – Т. 35. – С. 245.

⁴ Ерєменко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерєменко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 40.

правовідносинах. Їх перелік свідчить про те, що діяльність осіб, які виконували нотаріальні функції, була значущою у правовій системі, що існувала за умовного «переходу» від античності до середньовіччя. Проте за Юстиніана професія табулярія (*tabellione*) залишалася приватною, що не мала публічного характеру, хоча їх діяльність і була певним чином формалізована та контролювалася. Тому багато актів, наприклад, що стосувалися дарування, вимагали спеціальної процедури інсинуації, тобто підтвердження судом. Водночас саме за Юстиніана довіра суспільства до табуляріїв суттєво зміцнилася¹.

Після смерті імператора Юстиніана розвиток нотаріальної доктрини не припиняється. Про це свідчить перелік тих джерел, де йдеться прямо чи побічно про нотаріат: Еклога (*Ecloga*); Василіки (*Basilica*); Прохірон (*Procheiron*); Ісагога, Нова Ірини (*Nov. Eirenae*); Книга Епарха та Новели Лева VI (*Novv. Leonis VI*); Піра (*Peira*); Шестикнижжя (*Hexabiblos*)² та ін.

Відтак на основі аналізу Епархи приходимо до висновку, що табулярії були високоосвіченими людьми.

Юридична освіта у Візантії розпочалася у III ст. (Бейрут, далі Константинополь та інші міста) із юридичних шкіл, які згодом переросли в інститути, академії, університети, що мали урядовий авторитет. Звичайно, пошавлення юридичної діяльності проявлялося у реформаторському характері. Дидаסקали (викладачі) вищих шкіл права при Церкві, церковних інститутах, церковному факультеті Константинопольського університету організували зі своїми учнями перегляд і класифікацію всієї писаної спадщини у рамках християнізації як епохи релігійно-правового новаторства. Тобто почалося релігійне нормування, що утворило ціннісно-нормативну систему канонічного права. Оскільки ректорами вузів здебільшого були імператори, то вони вимагали здобуття юридичної освіти практично від усіх керівників, зокрема й духов-

¹ Ерєменко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерєменко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 40.

² Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 252–254.

них осіб. Наприклад, кандидат на місце патріарха мав мати юридичну освіту, досвід юридичної діяльності. Зрозуміло, що нормотворча діяльність візантійської Церкви, її юридизація формували правові погляди, синтезування усіх здобутків попередніх поколінь у галузі релігії¹.

Правове регулювання внутрішньоцерковних відносин у Римській, а згодом і у Візантійській імперіях мало подвійний характер та виражалося через видання державою спеціальних норм права, що стосувалися різних аспектів церковного життя, та санкціонування правил, виданих самою церквою².

У такий спосіб імператори надавали церковним правилам силу державних законів. Про це красномовно йдеться у 530-й конституції імператора Юстиніана: «Церковні канони мають таку ж силу в державі, як і державне законодавство. Що заборонено канонами – заборонене законом» (CJ I 3. 44; Novel Just. 6. 1. 8; 131.1). Крім того, під імператорським патронатом проходили всі Вселенські собори, на яких вирішувалися найважливіші питання церковного життя. Рішення вищого церковного законодавчого органу обов'язково скріплювалося підписом імператора, тому церковні канони у Візантійській імперії мали більшу юридичну силу, ніж світські закони³.

Дореволюційний дослідник церковного права М. Остроумов, посилаючись на роботи візантійських юристів, існуючу дихотомію пояснив так: «Світські закони мають лише одну санкцію – державну, а церковні правила подвійну – церковну і державну⁴.

Квінтесенцією церковно-юридичної думки православного світу є Номоканон зведення законоположень Грецької

¹ Сливка С.С. Канонічне право: навч. посібник / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2013. – С. 44–45.

² Горчаков М. И. Церковное право: краткий курс лекций / М. И. Горчаков. – СПб., 1909. – С. 39.

³ Мацелюх І. Правове регулювання внутрішньоцерковних відносин у джерелах римського та візантійського права / І. Мацелюх // Юридична Україна. – 2013. – № 1. – С. 22.

⁴ Остроумов М. А. Введение в православное церковное право / М. А. Остроумов. – Х.: тип. Губернского правления (Петровский переулок № 16), 1893. – Т. 1. – Ч. 1. Очерки православного церковного права. – С. 186.

Церкви, більш відоме на Русі під назвою Кормча книга, зокрема світські збірники візантійського права «Еклога» та «Прохірон».

Характеризуючи допроваджені на Русь із Візантії у складі номоканонів «Еклогу» і «Прохірон», історик В. Ключевський назвав «типовими зразками візантійської кодифікації», заснованої на зразкових творах римських юристів Гая, Ульпіна та ін.¹

Сучасна соціальна концепція Української Православної Церкви розглядає досвід християнізації права за Юстиніана як успішний завдяки тому, що імператор усвідомлював місію Церкви як благодатного Христового тіла у боротьбі з гріховністю язичницької пізнюантичної спадщини і світського, яке навіть і за християнської доби має ознаки цієї гріховності².

Як стверджує Б. Совенко, правознавці Константинопольської школи в епоху Македонської династії брали участь у видавництві законодавчих збірників: «Прохірона», «Епанагога» і «Василіки». Світське та канонічне право у Візантії в ту епоху не відокремлювали одне від одного. Каноністи були водночас і знавцями цивільного права³.

Вивчення канонів у Візантії мало здебільшого практичний, а не теоретичний та дослідницький характер. Укладалися систематичні збірники правил та законів, розроблялася предметна класифікація правових норм із виокремленням рубрик та підведенням під них різноманітних законодавчих актів⁴.

У 739–740 рр. за імператора Лева III Ісавра видано законодавчий збірник під назвою «Еклога»⁵.

¹ Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 13.

² Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: Ухвалено Ювілейним Архієрейським Собором РПЦ та Архієрейським Собором УПЦ. – К.: ІВЦ УПЦ, 2002. – С. 22–23.

³ Совенко Б. В. Викладання канонічного права: короткий історичний огляд та перспективи розвитку / Б. В. Совенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 33. – С. 126–127.

⁴ Там же. – С. 127.

⁵ Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посіб. / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів: Світ 2006. – С. 428.

«Еклога», що охоплювала 18 статей, крім церковних правил, містила й світські закони, зокрема, норми цивільного візантійського права, які стосувалися права спадкового, опіки, заповітів, норми кримінального права.

Як стверджує І. Медведєв, видання «Еклоги» та додатків до неї не відмінювало використання на практиці законодавства Юстиніана¹. На його думку, «Еклога» мало приділяє уваги документам², тому і нотаріат залишається в ній поза детальною увагою.

Попри такий погляд, ми вважаємо, що для дослідження нотаріату положення «Еклоги» мають важливе значення, зокрема норми титулів V, VI, що регламентували порядок учинення заповіту та поділ спадщини у разі відсутності заповіту.

У ст. 1 титулу V правового збірника встановлено осіб, які не мають право складати заповіт: особи, які внаслідок якої-небудь хвороби позбавлені здорового глузду; неповнолітні, тобто особи чоловічої статі у віці до 15 років і жіночого – до 13 років; божевільні; ті, що перебувають у полоні; підвладні, які не мають права заповіту майна, переданого їм батьками, як придане, за винятком набутого майна. Також не мають права заповіту глухі і німі від народження³.

Однак, якщо цей недолік з'явився внаслідок якоїсь хвороби і якщо вони знають грамоту, то можуть скласти заповіт, ставлячи власноручний підпис⁴.

Отже, закріплюється принцип свободи вільного заповідального розпорядження належним заповідачу майном.

¹ Медведєв І. П. Правовая культура Византии / И. П. Медведєв. – СПб.: Алетей, 2001. – С. 145.

² Медведєв І. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведєв. – Л.: Наука, 1988. – С. 115.

³ Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як передумови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 123.

⁴ Долинська М. С. До питання посвідчення заповітів за Еклогою, як передумови нотаріального посвідчення заповітів / М. С. Долинська // Фрагментація наукових досліджень: перспективи та проблеми: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 28 липня 2013 р.). – К.: Центр наукових публікацій, 2013. – С. 100.

Водночас у титулі VI забезпечено право на частку обов'язкових спадкоємців. До таких спадкоємців належали діти або онуки померлого, які отримували тільки належну йому законну частку спадщини. Законна частка за наявності дітей до чотирьох осіб становила третю частину спадщини; за наявності п'яти і більше дітей – половину спадщини¹.

Джерела свідчать про існування усної та письмової форм заповіту. Для визнання дійсним усного заповіту необхідно було висловлення заповідачем своєї волі у присутності семи свідків.

Стосовно письмової форми заповіту, слід зауважити, що він складався у присутності семи гідних довіри свідків, покликаних для цієї мети та підписувався і заповідачем, і свідками із прикладенням печатки (докладають друку). Також заповідач зобов'язаний своїм власноручним підписом або знаком хреста запевнити ім'я спадкоємця. Однак заповідач мав право не показувати свідкам змісту свого розпорядження. Тобто закріплювалися засади складання секретного заповіту. Зокрема встановлено, що у разі складання заповіту (у письмовій або усній формах) без трьох свідків, такий заповіт вважався недійсним².

Водночас допустимою була наявність двох свідків; якщо заповідач поранений на війні або в дорозі і, будучи при смерті, захотів би розпорядитися своїм майном і якщо в обох випадках немає номика або іншого знаючого грамоту людини, то нехай він вправі оголосити свою волю при семи, або п'яти, або трьох свідках, або навіть при двох, якщо вони знайдуться. Однак дійсність показань таких свідків повинна бути визначена суддями³.

Відтак логічним та послідовним є висновок О. Неліна про те, що за «Еклогою» заповіт складався у письмовій формі,

¹ Долинська М. С. До питання посвідчення заповітів за Еклогою, як передумови нотаріального посвідчення заповітів / М. С. Долинська // Фрагментація наукових досліджень: перспективи та проблеми: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 28 липня 2013 р.). – К.: Центр наукових публікацій, 2013. – С. 100.

² Там же. – С. 101.

³ Там же.

хоча допускалася й усна, та підписувався заповідачем і свідками з прикладенням печаток. Для складання заповіту запрошувався номик – писець, фахівець зі складання документів, або людина, яка володіє грамотою¹.

Слушною є й думка Л. Єфіменка, що встановлення «Еклогою» письмової форми заповіту та дотримання запроваджених процедур його оформлення було черговим кроком до формування передумов нотаріальної форми щодо документування юридичних фактів².

Для дослідження становлення нотаріального законодавства значущість також мають норми титулу IV «Еклоги» «Про прості дарування, тобто такі, за яких негайно здійснюються користування майном і власність на нього або тільки власність на нього, або про такі дари, які залишені після чиеїс смерті, і про причини, за якими такі дари повинні бути повернуті», що регламентували порядок дарування майна³.

Дарування відбувалося в усній або письмовій формах.

Усним простим даруванням вважалася передача у дар будь-яких зі своїх речей у присутності п'яти (якщо справа відбувається в населеній місцевості, де легко можна знайти людей) або трьох (там, де місцевість небагатолюдна) свідків. Тобто усно здійснювалося дарування малоцінних речей, зокрема предметів особистого характеру⁴.

¹ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2009. – С. 106–107.

² Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 4–5 (102–103). – С. 19.

³ Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як передумови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 123.

⁴ Долинська М. С. До питання укладення договорів дарування за Еклогою, як передумови нотаріального посвідчення договорів / М. С. Долинська // Актуальні питання взаємодії інститутів громадського суспільства та органів публічної адміністрації у напрямку розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10–11 серпня 2013 р.). – К.: Центр правових наукових досліджень, 2013. – С. 38.

За письмовим договором дарувальник міг розпорядитися про дар або подарувати майно за своїм підписом у присутності трьох або п'яти свідків, покликаних для цієї мети. Слід зазначити, що письмовий договір здійснювався лише від повнолітньої особи (25-літньої)¹.

Письмові договори дарування за «Еклогою» поділялися на прості та інші (складні).

Просте письмове дарування – це розпорядження повнолітньої особи «про дар або робить дарування за своїм підписом» у присутності трьох або п'яти свідків, покликаних для цієї мети².

Однак нормативним актом передбачено такий вид договору дарування, згідно з яким, обдарований отримує подаровані йому речі після смерті дарувальника. На час укладання такого письмового договору, який підписує дарувальник у присутності п'яти або трьох свідків, обдаровуваному передається тільки право власності на подаровані речі. Відтак договір дарування нагадує за своїм змістом сучасний спадковий договір³.

Вирізняється дарування, зроблене в передбаченні смерті або ж яке здійснюють після смерті дарувальника, та письмово

¹ Долинська М. С. До питання укладення договорів дарування за Еклогою, як передмови нотаріального посвідчення договорів / М. С. Долинська // Актуальні питання взаємодії інститутів громадського суспільства та органів публічної адміністрації у напрямку розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10–11 серпня 2013 р.). – К.: Центр правових наукових досліджень, 2013. – С. 38; Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як передумови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 123.

² Долинська М. С. До питання укладення договорів дарування за Еклогою, як передмови нотаріального посвідчення договорів / М. С. Долинська // Актуальні питання взаємодії інститутів громадського суспільства та органів публічної адміністрації у напрямку розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10–11 серпня 2013 р.). – К.: Центр правових наукових досліджень, 2013. – С. 38.

³ Там же.

укладається дарувальником у присутності відповідно п'яти або трьох свідків за їх підписами. У цьому разі обов'язковими є не лише підпис дарувальника, а й двох свідків¹.

Відповідно до ст. 5 титулу IV «Еклоги» передбачено можливість дарувальника у письмовому договорі зазначити, що він не вноситиме змін і скасовувати цей дар. Однак для дотримання цих положень потрібно тільки, щоб це було засвідчено у розпорядженні (договорі): і в тексті, і в підписі. Така норма вказує на складання тексту договору дарування номиком або іншою знаючою грамоту людиною².

Ст. 6 статуту IV «Еклоги» регулює випадки повернення дару дарувальником за певних умов: якщо особа, яка отримус дар, виявилася невдячною до дарувальника; якщо ця особа завдала дарувальнику образи, або побила його, або заподіяла йому великої шкоди, або чигала на його життя, або не виконала того, що було домовлено при даруванні, зробленому в письмовій або усній формах. Водночас дар скасовується лише тоді, коли одна із таких причин буде доведена в суді³.

Норми «Еклоги», однак, не встановлюють, що під час складання письмового договору має бути присутній обдарований і, тим більше, не зазначають необхідність його ознайомлення із текстом договору та прийняття останнім дарунку. На нашу думку, обдарований здебільшого мав бути присутнім під час укладання договору⁴.

Науковий інтерес, безперечно, викликає не тільки те, що шлюбне християнське право було детально розроблене в «Еклезі»⁵, а й те, що її зміст був виявом духу гуманізму –

— ¹ Долинська М. С. До питання укладення договорів дарування за Еклогою, як передмови нотаріального посвідчення договорів / М. С. Долинська // Актуальні питання взаємодії інститутів громадського суспільства та органів публічної адміністрації у напрямку розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10–11 серпня 2013 р.). – К.: Центр правових наукових досліджень, 2013. – С. 38.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Zachariae von Lingenthal K. E. Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Berlin, 1892. – S. 57.

феномена, актуального від раннього Ренесансу до часів пост-модернового суспільства. Завдяки правовим особливостям та християнському змісту «Еклога» стала, поряд із «Прохіроном» Лева VI, найпершим об'єктом правової рецепції візантійського законодавства в країнах християнського світу. Про актуальність візантійського права на початку XIX ст. в Україні свідчить залучення юридично-технічних підходів «Еклоги» за систематизації норм шлюбно-сімейних правовідносин у відомому пам'ятнику українського права, що з'явився уже після знищення Гетьманату, тобто у «Збірнику малоросійських прав» 1807 р.¹

На думку дослідника візантійського права К. Цехаріє фон Лінгенталя, шлюбне християнське право вперше було детально розроблене лише у «Екклозі»².

Умовами вступу у шлюб були: християнська віра; укладення його у письмовій чи усній формах (останнє, на думку Л. Дячук, стосувалося неможливих верств населення); віковий ценз для чоловіків – 15 та для жінок – 13 р.; взаємне волевиявлення згоди наречених і їх батьків, а також відповідне становище наречених, яке передбачало відсутність ознак, за якими шлюб визнавався незаконним (кровна спорідненість, свояцтво, статус свободи, віросповідання тощо)³.

Норми титулів II, III «Еклоги» «Про укладення шлюбу між християнами» та «Про записаний, але непереданий посаг і про законне придане» передбачають випадки усної чи письмової форм шлюбу та інші види письмових договорів.

Як зазначає Л. Дячук, стосовно письмової форми шлюбної угоди, то відповідно до ранньовізантійських традицій, на відміну від римського класичного права, всі майнові

¹ Собрание малороссийских прав 1807 г. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / укл.: Р. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – Т. 1. – С. 888–920.

² Zachariae von Lingenthal K. E. Geschichte des griechlich-romischen Rechts. – Berlin, 1892. – S. 57.

³ Дячук Л. Проблеми волевиявлення та форми візантійського шлюбу (IV–VIII ст.) / Л. Дячук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2010. – № 84. – С. 25.

відносини, як правило, регулювалися в добу іконоборців письмовими угодами¹.

Зокрема, відповідно до ст. 4 титулу II «Еклоги»: «Шлюб укладається в письмовій формі при наявності письмового договору про посаг в присутності трьох гідних довіри свідків, відповідно до нашого благочестивого і точного законного визначення; при чому чоловік підтверджує зі свого боку згоду на отримання ним повного посагу і на його неушкоджене і повноцінне збереження та заощадження, природно з тим приростом, який при ньому відбудеться; і він повинен передбачити письмово у виданому ним договорі одну четверту частину на випадок бездітності. І зрозуміло, між ними має бути укладено три договори: два зустрічних і рівносильних щодо приданого і ще один від чоловіка на користь дружини; і нехай не буде вимагатися і записано від чоловіка передшлюбного дару, рівного за величиною отриманого їм посагу дружини»².

Кожен елемент шлюбної угоди ґрунтувався на волевиявленні її суб'єктів із усвідомленням правових наслідків шлюбу, юридичних зобов'язань та настання, за відповідних обставин, цивільної та кримінальної юридичної відповідальності³.

Отже, за письмової форми укладення шлюбу, за «Еклогою», передбачалося три види договорів: два зустрічні і рівносильні, стосовно посагу, й один від чоловіка на користь дружини (дошлюбний дар, який, на відміну від епохи Юстиніана, не обов'язково мав бути рівним посагу). Оскільки у давні часи не було достатньо грамотних людей, скласти ці

¹ Дячук Л. Нормативно-правовий зміст інституту посагу у Еклезі-візантійському законодавчому зводі / Л. Дячук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2011. – № 87– С. 45–52.

² Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / вступ. ст., пров., коммент. Э. Е. Липшиц. – М., 1965 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.istorichka.ru

³ Дячук Л. Проблеми волевиявлення та форми візантійського шлюбу (IV–VIII ст.ст.) / Л. Дячук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2010. – № 84. – С. 19–25.

договори були у змозі номик або інша знаюча грамоту, особа, тобто майбутній нотаріус¹.

Аналізуючи норми «Еклоги» можна дійти до висновку, що відголос зазначених норм простежується й у сучасному цивільному та нотаріальному праві. Зокрема, і надалі діють засади: вільного волевиявлення під час складання заповітів; посвідчення заповітів за участю свідків, споріднення по крові спадкоємців, черговість спадкування; рівність часток спадкоємців; обов'язкова частка у спадщині обов'язкових спадкоємців; усунення попередньою чергою наступної черги спадкування; усунення від права на спадкування; письмова форма і договорів дарування і шлюбних договорів.

Слушною визнаємо думку Л. Дячук, що основні нормативно-правові приписи шлюбного права «Еклоги», за незначних корекції і доповнень, зберегли свою чинність до кінця існування Візантії. Крім того, шлюбне законодавство імператорів-іконоборців стало об'єктом рецепції візантійського права у межах території Римської імперії, а згодом здебільшого в країнах Південно-Східної та Східної Європи².

«Прохірон» (Підручний закон) розроблений 879 р. як керівництво для судів. За своїм змістом був подібний до «Еклоги» та складався з 40 розділів. Не будучи офіційним зводом законів, був обов'язковим до виконання в судовій практиці. Оновлене та доповнене видання «Прохірона» відоме як «Епаногога», яка за своєю структурою наслідувала «Дигести» Юстиніана, відтворювала чимало положень «Прохірона», а також «Еклоги».

«Прохірон» формально був спрямований проти «Еклоги» іконоборчих імператорів, яка у введенні до нового збір-

¹ Долинська М. С. До питання рецепції норм Еклоги при нотаріальному посвідченні шлюбних договорів в Україні / М. С. Долинська // Направлення усовершенствования правотворческой деятельности в Украине как основы создания согласованной системы эффективных нормативно-правовых актов: Международная научно-практическая конференция (г. Симферополь, 9–10 августа 2013 г.). – Симферополь: Юридическая мысль, 2013. – С. 12–13.

² Дячук Л. Проблеми волевиявлення та форми візантійського шлюбу (IV–VIII ст.) / Л. Дячук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2010. – № 84. – С. 25.

ника називалася «збоченням законів», і мав замінити цей юридичний довідник, укладений під час зміцнення вільного селянства на території імперії, та стати новою компіляцією норм юстиніанового законодавства пізнішого часу. Насправді реставрація в «Прохірон» юстиніанового права поєднувалася із запозиченнями із цього іконоборчого збірника¹.

Зміни, внесені «Прохіроном» у правову систему Візантії, були чи не найсуттєвіші, а з деяких питань приватного опирався на Юстиніанівське (або навіть доюстиніанівське) законодавство, наприклад, дарування між чоловіком і дружиною, режим приданого, заповіту вільновідпущеників тощо. Але «Прохірон» певною мірою відображав і нові умови візантійського суспільства IX ст. У ньому більш докладно наводиться договірне право (розробляється договір товариства, встановлюється пряма заборона на відсотки з позиції тощо), вносяться певні зміни у сімейне право (вводиться передшлюбний дар та ін.)².

У ньому також відображені норми про заборонені шлюби, спадкування майна єпископів і монахів, призначення єпископів і пресвітерів³.

У 24-му титулі «Прохірона» (який заснований на Кодексі 1, 3, 41 і Новелах 131,13; 5,5 і 7; 123, 38 і 42), йдеться про спадкові права єпископів. Зокрема встановлено, що кандидат в єпископи може роздати свої маєтки, а також заповідати їх, а майно, придбане ним на єпископській посаді, належить церкві, і він не може його заповідати, якщо тільки воно не передано йому його найближчими родичами (§ 1); монах повинен заповісти свій маєток до вступу в монастир (§ 2); якщо у ченця є діти, він може розпорядитися маєтком за бажанням; якщо помре без розпорядження, то діти мають право на фал-

—¹Щапов Я. Н. Прохирон в восточнославянской письменности / Я. Н. Щапов // Византийский временник. – 1977. – Т. 38. – С. 48.

²Жидков О. А. История государства и права зарубежных стран / О. А. Жидков, Н. А. Крашенинникова, В. А. Савельев. – М., 1996. – Ч. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uport.inf.ua/istoriya-gosudarstva-prava-zarubejnyih-stran.html>

³Сливка С. С. Канонічне право: навч. посібник / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2013. – С. 46.

кідій (у слов'янському перекладі – на дев'яту частину), а решта має монастир (§ 3); монах, що переходить в інший монастир, залишає своє майно першому (§ 4)¹.

Близько 890 р. під керівництвом видного юриста Симбація було складено «Василіки» («Базиліки»), тобто царські закони, які охоплювали 8 томів у 60 книгах та мали на меті замінити важкодоступні для розуміння збірники права Юстиніана.

За основу Зводу було використано Юстиніанів Звід у його грецькій інтерпретації. Структурно Звід містив загальнотеоретичні принципи права, канонічне право, державне право, організацію суду, процесуальне право, приватне право (в основу покладена «Еклога»), військове право, право сервітуту, кримінальне право².

І. Медведєв називає «Василіки» «останньою офіційно обнародованою кодифікацією візантійців»³.

«Василіки» також містять певні норми про нотаріат, зокрема: В. 22.1.76, що є аналогом С. 4.21.17⁴, це вкотре свідчить про значущість знання норм наведеного нормативного акта у провадженні нотаріальних дій табуляріями чи нотаріусами.

Як стверджує В. Омельчук, питання церковно-канонічного права Візантійської імперії мають розглядатися у контексті і загальної управлінсько-регуляторної діяльності держави, і процесу становлення системи церковно-канонічного права у тогочасній Європі загалом⁵.

¹Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1978. – С. 77.

²Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 162.

³Медведєв І. П. Правовая культура Византии / І. П. Медведєв. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 186.

⁴Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 26.

⁵Омельчук В. В. Церковно-канонічне право Візантійської імперії у науковій літературі / В. В. Омельчук // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 2 (37). – С. 100.

Візантія у справі організації управління, діловодства, а також на практиці зберігання документів і надалі зберігала традиції пізньої Римської імперії, які, однак, згодом зазнавали суттєвих змін, пристосовуючись до нових реальностей і потреб держави. За суттєво розгалуженої системи державних установ, з яких кожна становила, отримувала і зберігала різні документи, для Візантії характерна множинність і, зазвичай, ізольованість відомчих архівів. Очевидно, що спеціальних архівів, відокремлених від установ, не існувало. Якщо розглядали адміністративну систему загалом, можна помітити, що у кожному відомстві були посади, що передбачали відповідальність за роботу з документами (їх складання, копіювання, зберігання, підтвердження автентичності тощо. Хартуларі і нотаря секретів)¹.

Слушною визнаємо думку М. Поляковської, що І. Медведєв складає єдиний умовний формуляр приватного акта, використавши 21 клаузулу: назва акта, протагесігنون, інвокація, annus imperii, ім'я автора угоди, розпорядження, ім'я правонаступника, предмет угоди, narration (історія угоди) оповіщення, ціни, передача предмета угоди, права правонаступника, епітелія, відмова від ексцепцій, гарантія проти евікції, неустойка, корроборація, дата, підписи свідків і нотаря².

На нашу думку, зазначений формуляр також ґрунтується на правочинах, які посвідчують українські нотаріуси.

Із приватноправових актів прослідковується, що табулярії та номіки були здебільшого особами, які мали різні посади і титули у візантійській церкві: анагности, скевофілакси, кувуклісії, сакелліу та інші – аж до митрополичого рівня³.

¹Меньшиков А. В. Архивы Византии X-XV вв.: дис. ... канд. истор. наук: спец. 05.25.02 / А. В. Меньшиков. – М., 2009. – 156 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/arkhivy-vizantii-x-xv-vv>

²Поляковская М. А. Рецензия на книгу: Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики / М. А. Поляковская // Византийский временник – ВYZANTINA XRONIKA. – М.: Наука, 1991. – Т. 52 (77). – С. 277–278.

³Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – С. 138–139.

Кожне місто чи село мали свого нотаріуса (або нотаря). Приватноправовий акт, зазвичай табеліонатний документ, містив у клаузулі *concorporatio* згадку про писця або нотаря, а також підписи нотаріїв, які складали акт¹.

Як припускає І. Медведєв, системи публічного, державного нотаріату так і не було створено у Візантії, хоча спроби посилити контроль держави за діяльністю осіб, які здійснювали приватноправові акти, були².

Попри цю думку, Н. Ікономідіс уважав, що у XIV ст. в імперії вже формується «власне імперський нотаріат»³.

Однак, як зазначає М. Морозов, імперські нотарії не засвідчували приватних актів⁴.

І. Медведєв, характеризує візантійське законодавство про нотаріат, стверджує, що воно належить до періоду «темних століть», від яких не залишилося жодних документів. Водночас актовий матеріал дійшов до нас із XI–XV ст., тому постає питання «перевірити і підтвердити» відомості законодавства документальним матеріалом⁵. Особливо мізерними є відомості про константинопольський нотаріат, оскільки матеріал приватних актів здебільшого стосується візантійських провінцій. І навіть ці джерела не дають змоги чітко окреслити питання організації нотаріату⁶.

Візантія, наприклад, мала значний вплив на розвиток Далмації, що входила до її складу в X столітті.

Е. Чудіновських зазначає, що найбільш переконливим доказом візантійського впливу на далматинське місто XII–XVI ст.

— ¹ Медведєв І. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведєв. – Л.: Наука, 1988. – С. 134.

² Медведєв І. П. Правовая культура Византии / И. П. Медведєв. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 134.

³ Qikonomidis N. La chancellerie impèriale de Byzance du 13e au 15e siècle / N. Qikonomidis // Revue des Etudes Byzantines. – 1985. – №. 43. – P. 172–173.

⁴ Морозов М. А. Рецензия на книгу: Медведєв І. П. Правовая культура Византии. – СПб.: Алетейя, 2001 / А. М. Морозов // IVS ANTIQVVM. Древнее право. – 2002. – № 2 (10). – С. 283.

⁵ Медведєв І. П. Правовая культура Византии / И. П. Медведєв. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 308.

⁶ Там же. – С. 319.

є право, засноване на приватній власності, а відтак – інститут нотаріату. Характерно, що основоположні засади візантійського нотаріату як правового інституту однакові і для Візантії, і для далматинських міст¹.

Водночас учений зауважує, що функції нотаріуса зазвичай виконували священники та єпископи із королівського оточення, та виокремлює випадки, коли спеціальність нотаріуса передавалася як спадок – від батька до сина².

Це ще раз підтверджує те, що нотаріусами у Візантії та її провінціях були лише чоловіки.

І. Медведєв зробив висновок, що нотаріат у Візантії не набув значного розвитку в суспільстві (як, наприклад, в Італії), що позначилося на складанні актів³.

Тобто до кінця існування Візантії засвідчений акт мав більше значення, ніж акт, складений нотарієм. Тому і візантійське законодавство приділяло більшу увагу інституту свідків, визначаючи необхідний кількісний та якісний склад⁴.

Разом із А. Єрмоменком визнаємо, що нотарії, табеліони, табулярії були і свідками, і носіями європейської цивілізації, і послідовниками її традицій, передаючи водночас її багатющий правовий досвід. Завдяки їм ми зберегли знання про римське право і саму історію. Нотаріальні акти, створені ними, як потенційні докази у праві того часу, нині є доказами не тільки історичних фактів, а й перебігу історії загалом⁵.

Візантійське право в цілому зберегло римську характеристику зобов'язань, однак зі скороченням цивільного

— ¹ Чудиновских Э. И. Далматинский нотариат и его византийские корни / Э. И. Чудиновских // Византийский временник. – 1973. – Т. 35. – С. 245.

² Там же. – С. 245–246.

³ Медведев И. П. Правовая культура Византии / И. П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 393.

⁴ Морозов М. А. Рецензия на книгу: Медведев И. П. Правовая культура Византии. – СПб.: Алетейя, 2001 / А. М. Морозов // IVS ANTIQVVM. Древнее право. – 2002. – № 2 (10). – С. 283.

⁵ Ерёмченко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерёмченко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 40.

обороту багато найбільш складних інститутів зобов'язального права не отримали подальшого розвитку.

Основними видами договорів були: купівля-продаж, міна, найм, позика, зберігання, товариства тощо.

Було також розширено права на чужі речі, зокрема з'явилися емфітевзис та суперфіцій.

Від особистих сервітутів емфітевзис і суперфіцій відрізнялися тим, що були відчужуваними і переходили у спадок, а від речових – співвідношенням не між панівною ділянкою і тією, що служить, а між правами, які на один і той же об'єкт (зокрема збудований будинок) належали різним суб'єктам – власнику і суперфіціонарію або емфітевту. Цій обставині судилося виконати в історії цивілістичної доктрини доволі значну роль. Уважають, що емфітевзис позначився на формуванні феодалних відносин у країнах Західної Європи¹.

Спадкування здійснювалося і за законом, і за заповітом.

За конституцією 439 р. законним визнавався будь-який письмовий заповіт, підписаний заповідачем і сімома свідками².

Погоджуємося з думкою О. Підпригори, що римське спадкове право, реформоване Юстиніаном, увібрало в себе багатовіковий досвід народних традицій і звичаїв, законодавчої діяльності, що стосувалася спадкування, і особливо плідної преторської практики. В результаті був створений чіткий порядок спадкового правонаступництва, який покладено в основу сучасного спадкового права³.

За законодавством Юстиніана в основу спадкування покладено принцип деволуції, коли покликалися чергово наступні класи, якщо в попередніх ніхто не став спадкоємцем. А в межах одного класу, якщо спадкоємцем не став кровний

¹ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 140.

² Підпригора О. А. Римське приватне право: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. – Вид. 3-тє, перероб. та доп. / О. А. Підпригора. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 380.

³ Там же. – С. 378.

родич близького ступеня, покликалися родичі дальшого ступня чергово аж до вичерпання цього класу¹.

Найістотніші зміни щодо порядку успадкування були внесені законами Юстиніана у новелах 118 (543 р.) і 127 (548 р.), зокрема в основу успадкування було покладено кровну спорідненість. Агнатична спорідненість втратила своє юридичне значення. Під час успадкування за законом передбачалося п'ять черг спадкоємців. Спадкоємці подальших черг до успадкування не закликалися, якщо в спадок вступили спадкоємці попередньої черги².

За Юстиніана підтверджено право на необхідну частку за усіма нисхідними і висхідними родичами, але введено одне суттєве обмеження: якщо кількість таких спадкоємців не перевищує трьох, то кожний отримує по третій частині від законної частки; якщо ж їх чотири і більше – по половині тієї частки, яку кожний би отримав за законом³.

Коли ж не було нікого зі спадкоємців, або ніхто з них не прийняв спадщину, спадкове майно визнавалось виморочним і переходило до держави⁴.

В результаті Юстиніанівського реформування спадкування був створений чіткий порядок спадкового наступництва, на якому ґрунтується сучасне спадкове право⁵.

За правом Юстиніана, пасивної заповітної правоздатності не мали раби, переґрини (вони могли заповідати за своїм пра-

¹ Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом / Г. Федущак-Паславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали X регіональної науково-практичної конференції (5-6 лютого 2004 р.). – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 70.

² Нелін О. І. До питання про спадкове право рабовласницького суспільства / О. І. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 47.

³ Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 240-241.

⁴ Підпригора О. А. Римське право: підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 436-438.

⁵ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 221.

вом), віровідступники і деякі еретики, душевно хворі, неповнолітні (навіть за згодою опікуна), глухонімі від народження¹.

Для того, щоб заповіт був визнаний дійсним, у ньому також мала бути чітко визначена особа спадкоємця, а спадкоємцем можна було призначити тільки особу, яка володіє пасивною заповітною правоздатністю².

У певних випадках могли бути спадкоємцями за заповітом раби, що, своєю чергою, передбачало надання їм волі. Відповідно, вони не могли відмовитися від спадщини і приймали на себе також усі борги спадкодавця³.

Після падіння Західної Римської імперії (476 р.) склалися умови для паралельного існування і розвитку нотаріату на Заході та Сході, тобто на території колишньої Західної Римської імперії, яка відійшла до варварських народів, і Візантії, що охоплювала в різні часи значну частину Західної Римської імперії (насамперед територію Апеннінського півострова) й існувала до 1453 р.⁴

Corpus juris civilis, водночас із процесом його застосування і тлумачення, ставши підвалиною для розвитку приватного права у країнах Європи, становить доктринальну основу загальноєвропейського цивільного права. Адже, починаючи від середньовіччя в *Corpus juris civilis* були закладені та виведені на основі його приписів глоса рами і пост глоса рами, ідеї, принципи. Правові конструкції з'явилися у правових системах європейських країн. Як зауважує Г. Федущак-Паславська, більше того, римське право залишалося діючою системою аж до XVIII ст., коли у різних сферах права розпочалися кодифікаційні роботи⁵.

¹ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 222.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 19.

⁵ Федущак-Паславська Г. До питання про історію становлення нового *Jus Europaeum* (VI–XIX ст.) / Г. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 152.

Як і А. Єременко, визначаємо, що функціонально нотаріат латинського типу походив від римських табеліонів, а в корпоративному сенсі – від візантійських табуляріїв, та оптимально й органічно об'єднав індивідуальність Заходу з колективізмом Сходу. І саме ця форма корпорації була надалі через Равенну та Больню рецепійована Європою¹.

Законодавство Юстиніана діяло аж до кінця існування Візантійської імперії. Навіть турецькі завойовники вважали його ефективним і практично нічого не змінили, хоча Константинополь, імовірно, був не найбільшим ідеальним місцем для еволюції нотаріату. Після смерті Юстиніана і загибелі імперії країни присередземномор'я були окуповані ломбардійцями й аварцями. Королівство франків також поширило своє панування в Європі, і Західна Римська імперія впала. Настали нечувані, чорні дні варварів, що тривали протягом двох століть. У середні століття тільки церква, до певної міри, сприяла збереженню римського права у Західній Європі, оскільки освічена частина церковнослужителів розуміла його значущість. Попри це, церква загалом була гальмом для подальшого розвитку права².

Погоджуємося з Л. Ясінською, що після 476 р. дві частини колись єдиного нотаріату повністю вже ніколи не об'єднувалися, однак візантійський нотаріат суттєво вплинув на формування нотаріату в Західній Європі, особливо в Італії, починаючи від рецепції римського права (кінець XI ст.). Розвиток нотаріату на території Західної Європи, як і Візантії, особливо не різнився. Відмінність полягала тільки в тому, що 1453 р. із падінням Константинополя, столиці Візантії, візантійська форма нотаріату припинила своє існування, а західноєвропейська модель в Італії, починаючи з XII ст., тільки посилено розвивається аж до 1803 р., коли у Франції був прийнятий перший найвідоміший закон про

¹ Єременко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Єременко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 40.

² Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

нотаріат, який суттєво вплинув на формування сучасного нотаріату у світі, зокрема в Україні, і став основою для створення сучасної форми латинського нотаріату¹.

2.3 Формування моделі нотаріату в Західній Європі

Західна Римська імперія у 476 р. була розгромлена германськими племенами, а Східна – Візантія – проіснувала ще близько тисячі років².

Унаслідок занепаду юриспруденції у 4 ст. н. е. у Західній Римській імперії виникає так зване вульгарне право. Класичні твори римських юристів зазначали скорочень і парафраз, оскільки їх зміст видавався надмірно деталізованим для обслуговування потреб нового суспільства. Як стверджує В. Макарчук, вульгарне право здійснило важливий вплив на формування правових систем варварських королівств³.

Оригінальний розвиток нотаріату після 803 р. в Західній Європі відбувається з урахуванням того рівня, якого нотаріат сягнув у Візантії за часів правління імператора Юстиніана та після його смерті, тому насамперед розглянемо ті новели, які виникли у Візантії, а далі простежимо розвиток нотаріату в Західній Європі. Зазначимо, що нотаріат після 476 р. розпався на дві частини, які вже повністю ніколи не об'єднувалися, але візантійський нотаріат суттєво вплинув на формування нотаріату в Західній Європі, особливо в

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 24–25.

² Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – С. 162.

³ Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – С. 39.

Італії, розпочинаючи з часу рецепції римського права (кінець XI ст.)¹.

Після завоювання Римської імперії варварами їхня правова система зазнала могутнього впливу римського права, адже, не маючи писаних законів, вони були особливо схильні до легкого запозичення чужих юридичних норм і засад, які, без сумніву, посідали вищий щабель розвитку, ніж їх власне звичаєве право. Завдяки впливу римської юриспруденції в національному праві варварів з'являються перші поняття про документ і нотаріат, що були їм невідомі до зіткнення з римлянами².

Проте і за змістом, і за зовнішньою формою ці документи ще відрізнялися від римських табеліональних актів імператорського періоду і свідчили лише про початок рецепції римського права³.

Германським народам, які захопили Рим, нотаріат був невідомим та зберігався у тому вигляді, якого набув наприкінці V ст. н. е. у державах, створених ними з огляду на утвердження й домінування персонального принципу дії права в Остготській, Вестготській чи будь-якій іншій варварській державі. Це означає, що римське право застосовується у відносинах між колишніми римськими громадянами, які й надалі мешкали на своїх попередніх місцях, тоді як у відносинах між германцями застосовується їх звичаєве право. Поступово римське право, у формі варварських правд та деяких інших джерел, починає застосовуватися й у відносинах між римлянами та германцями. Однак нотаріат не має стимулу для поширення, як це було раніше, оскільки рівень життя загалом знизився, що призвело до зменшення цивільного

¹ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 19–20.

² Ясінська Л. Становлення нотаріальної діяльності в Римі та її поширення на країни Західної Європи / Л. Ясінська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література, 2003. – Випуск 17. – С. 82.

³ Там же. – С. 83.

обігу, а, отже, і до зменшення необхідності письмового оформлення правочинів¹.

Едикт Ротарі (643 р.) вимагав письмової форми для договорів купівлі-продажу і відпущення рабів на волю. Згідно з законом Ліутпранда (713–735 рр.) низка угод дарування, застави, боргові зобов'язання укладалися лише в письмовій формі, причому вироблені у нотаріусів документи поступово набувають більшої значущості. Це прослідковується з того, що закон Ротарі передбачає покарання у вигляді відсікання руки за пред'явлення суду фальшивих документів. Згідно з постановою Шутпранда нотаріус за будь-яке ухилення при складанні акта від вимог закону карався значним грошовим штрафом (*wirgeld*)², причому незнання таких вимог його не виправдовувало. Залежно від того, чи між римлянами, чи між лангобардами укладалася угода, нотаріус мав керуватися відповідно або римським, або лангобардським правом. У разі змішаної національності контрагентів вони, за власною домовленістю, обирали право, згідно з яким укладали угоду³. Закон Ліутпранда зобов'язував нотаріусів для посвідчення документів запрошувати свідків, які мали вирізнятися значними чеснотами й яким, у разі виникнення спору, зможуть повірити судді. І сторони, і свідки ставили на договорі свої підписи, а у разі незнання грамоти – будь-який власноручний знак. Проте за своїм змістом і зовнішньою формою ці документи майже не відрізнялися від римських табеліональних актів імператорського періоду і свідчили лише про початок рецепції римського права. З-поміж характерних особливостей лангобардських актів, порівняно із римськими,

¹Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 19.

²Мамут А. С. Анализ правогеиза и правопонимания / А. С. Мамут // Историческое в теории права. – Тарту, 1989. – С. 137.

³Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 30.

виокремимо лише складення одного і того ж акта одразу двома нотаріусами та різну кількість свідків, а іноді й повну їх відсутність¹.

Варварські (чи германські) Правди (*Leges Barbarorum*) вважаються першими писаними законодавствами германських народів, які жили по сусідству з Римською імперією (після Візантії). Основна ж подібність між німецькими і руськими законодавствами полягала в тому, що більшість їх статей було присвячено кримінальному праву. Відповідно, ті чи інші аспекти Короткої редакції «Руської Правди» знаходили свої аналоги у будь-якій із *Leges Barbarorum*².

Це вкотре підтверджує подальшу дію попереднього нотаріального законодавства.

З-поміж конкретних видів договорів, відомих із «Салічної правди», були: купівля-продаж, обмін, дарування, наймання (це все реальні договори). Стосовно договору дарування, то тривалий час існувала особливість: обдарований мусив, своєю чергою, щось подарувати дарителеві, спочатку річ не менш цінну, ніж дарунок, згодом – хоч би щось символічне. Інакше даритель мав право у будь-який час забрати дарунок назад³.

Інститут нотаріату, що сформувався за часів Римської імперії, практично не змінився після навали варварів, оскільки вони перебували на нижчому рівні розвитку, порівняно із римлянами, за часів володарювання Теодориха Великого та після підкорення Італії лангобардами. Оформлення юридичних угод у документальній формі відбувалося вже не лише серед римського населення країни, а й серед лангобардського,

—¹Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 30.

²Мурсалов А. В. Варварские (германские) правды и Краткая редакция Русской Правды: Сравнительный анализ положений и норм уголовного права / А. В. Мурсалов // Военно-юридический журнал. – 2007. – № 11. – С. 23.

³Історія держави в права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посіб. / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів: Світ, 2006. – С. 61.

яке доволі швидко відчуло переваги і зазнало впливу римського права¹.

Однак, як зауважує Л. Єфіменко, загальноімперські акти – капітулярії – не скасовували правових норм підкорених народів. За своїм значенням вони були джерелом загального права імперії стосовно національного права кожного завойованого народу, який здебільшого жив за римським правом².

Важливе значення для становлення феодальних відносин мала реформа Карла Мартелла (688–741 рр.), у сфері дії якої після утворення імперії Каролінгів опинилася не лише Франція, а й Італія та Німеччина³.

Умови для подальшого активного розвитку нотаріату в Західній Римській імперії склалися тільки під час правління династії Каролінгів (751–843 рр.), особливо із виникненням імперії Карла Великого (800–843 рр.). Новий етап розвитку розпочинається у 803 р., коли виходить капітулярій імператора Карла, згідно з яким нотаріат стає державною посадою⁴.

Спадкоємцем трону Карла Великого стає син Людовік Благочесний. Після його смерті 840 р. між його синами розпочинається міжусобна війна, яка 843 р. закінчується підписанням Верденського договору.

За умовами цього договору імперія була поділена на три частини, які згодом стали основою майбутніх держав Західної Європи: Франції, Італії та Німеччини. Найстарший син Лотар отримав Італію, Бургундію та Лотарингію, Людовік –

¹ Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Випуск 39. – С. 96.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 17.

³ Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макаруч. – К.: Атіка, 2009. – С. 77.

⁴ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 181.

Німеччину, а Карл Лисий – Францію. Так завершила своє існування держава франків¹.

У древньофранцузському праві, подібно до Італії, попри вторгнення вестготів, табеліони і табеліональний порядок і надалі існують без очевидних змін. Це простежується в Бургундській і Франкській державах. Проте зазначимо, що варварські племена франкської держави були щодо розвитку приватного права далеко попереду, порівняно із лангобардським населенням Італії. Збірники національних законів цих племен свідчать про те, що використання юридичних документів не тільки було їм відоме, а й широко застосовувалось. Наприклад, за рипуарськими, алеманськими і баварськими законами, майже всі значні юридичні угоди мали укладатись у письмовій формі та за присутності на судових засіданнях писарів – cancellarii, які вели протоколи, ухвалювали судові рішення і складали документи. Водночас аналіз формул і документів тих часів свідчить, що під час їх складання керувались здебільшого формулами і формулярами, виробленими ще за римської імперії, а відтак дедалі більше готували сприятливий ґрунт для остаточної рецепції римського права².

У франкській державі, зокрема, було створено королівську канцелярію, до якої входило декілька нотаріусів. Очолював канцелярію референдарій, а згодом – канцлер. Водночас за Каролінгів була утворена особлива канцелярія при вищому судовому органі, члени якої, нотаріуси, крім контрастигування королівських грамот і дипломів, посвідчували також і приватні документи, в результаті чого останні набували характеру публічних актів. Значення їх було настільки великим, що оспорування таких документів заборонялося під страхом смертної кари. На місцях, при окремих судових і адміністративних органах, також перебували провінційні нотаріуси, яких згідно із капітулярієм Карла Великого 803 р.

¹Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посіб. / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів: Світ, 2006. – С. 46–47.

²Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 30–31.

затверджував на посаді представник влади (зендграф), після чого вони вносились у списки імператорської канцелярії. Отже, провінційний нотаріат із вільної професії поступово перетворювався в державну посаду, що авторизувалася самим імператором¹.

Бажання Карла узаконити нотаріат як державну посаду шляхом об'єднання імператорських і судових нотаріусів в одну установу відобразилось у капітулярії 803 р., який поклав на зендграфів обов'язок затверджувати нотаріусів, що у визначеній кількості (по декілька осіб) обиралися ними для кожної місцевості із середовища публічних писарів. Проте ще задовго до цього знаходимо закон, який свідчить про те, що думка про впорядкування й організацію нотаріального інституту, що відповідало б його значенню в правовому житті, давно непокоїла цього монарха. У перший рік після завоювання Італії (774 р.) він видає закон, яким обмежує нотаріальну діяльність духовенства².

Відтак капітулярій Карла Великого 803 р., що був першим кроком, з боку верховної влади, до зведення нотаріату до рангу державної посади, обмежив коло діяльності авторизованих нотаріусів складанням актів на народних зборах (*placita*). Однак через два роки видається закон, який розширив межі їхньої компетенції, зобов'язавши єпископів, абатів і графів для виконання своїх обов'язків запрошувати авторизованого нотаріуса (тоді як кожен із цих посадовців мав особистий штат простих секретарів чи писарів). Очевидно, що внаслідок цього припису офіційні нотаріуси виходять за рамки обмеженої участі у справах народних зборів і вступають у сферу діяльності вищої адміністрації і світської, і духовної. Зендграфи обирали для кожного округу декілька нотаріусів, відтак вони і в кількісному аспекті могли задовольняти потреби не лише судової сфери, а й адміністративної³.

¹ Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посібн. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 41–42.

² Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и Ко), 1875. – С. 182.

³ Там же. – С. 186.

У цей період також удосконалювалися форми допуску осіб до нотаріальної діяльності та її організації, порядок нотаріальних дій. Кандидати на посаду нотаріусів попередньо складали присягу. Вчинення дій могло відбутися, як правило, у межах відведеного для нотаріуса округу. Надання документу значення публічного акта гарантувалося шляхом його складання та зачитування у присутності свідків. За складання актів нотаріуси отримували встановлену плату. Вже тоді існувала пільгова категорія осіб (сироти, бідняки), які були звільнені від такої плати¹.

Структура та стандартні формули актів (що укладалися наразі латинською мовою) в основному збереглися з давньоримських часів. Новацією стало застосування печатки для посвідчення документів, виголошених на громадських зборах. Спочатку це була особлива судова печатка; згодом (із XI ст.) до практики увійшли власні печатки авторизованих нотарів².

Справу Карла Великого у формуванні нотаріальної системи продовжив його внук Лотар I, який законом 843 р. окреслив порядок виконання *notarii electi* своїх обов'язків. Зокрема, авторизовані нотарі перед тим, як обійняти посаду, присягалися діяти згідно з вимогами закону; за вчинення актів отримували встановлену плату (заборонялося стягувати плату зі сиріт і бідних); мали право вільно працювати лише у межах свого округу. На громадських зборах вони публічно, у присутності представників влади, виголошували тексти судових рішень та приватних документів. У такий спосіб акти набували публічного значення. У разі занедужання приватної особи, котра хотіла скласти якийсь документ, нотарі повинні були прийти до неї та, оформивши акт у присутності свідків, негайно повідомити про це єпископа чи графа, або прочитати документ на зборах – для надання йому публічності³.

¹ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 17.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 11.

³ Там же. – С. 10–11.

Нотаріуси приймали присягу, в якій йшлося про те, що вони не робитимуть помилок у нотаріальних записах. Усі їхні дії мали реєструватися тільки в межах власного графства. Крім того, нотаріус або його помічник не мали права оформляти нотаріальні дії в інших регіонах без дозволу графа, на території якого вони працювали¹.

Що ж до внутрішньої структури і змісту нотаріальних актів, то вони відповідали встановленим і розповсюджуваним у приватному порядку формулярам (зразкам), але нотаріуси каролінгського періоду поводитись із ними вільніше, ніж табеліони часів римської імперії, дозволяючи собі їх змінювати, спрощувати, зрештою – вдосконалювати. Такими зразками були дещо перероблені римські формули і формуляри з метою їх пристосування до правових відносин нового часу. Значення їх для правової культури було вельми великим, адже з їхньою допомогою римське право проникало в юридичну практику Західної Європи, запозичувались інститути цього права; пристосувалися ці інститути до вимог національного законодавства. Отже, такі формули були головним засобом романізації германських племен².

Після розпаду франкської держави настали похмурі часи, зокрема й для нотаріату. Щоправда, попри беззаконня, що чинили варвари, у деяких населених пунктах Італії ще збереглися і підтримувалися традиції римського права. Це було спричинено запровадженням у Болоньї, Венеції, Неаполі та інших містах нового класу, класу буржуазії, оскільки саме тоді швидкими темпами розпочала розвиватися торгівля, зокрема зовнішня. Водночас із торгівлею розвивалася й банківська система. Керівники цих вільних шматочків колишньої імперії швидко зрозуміли, що для належного функціонування бізнесу потрібна хороша юридична база. В суспільне життя повертався нотаріус як єдиний інструмент прогресу права, економіки

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – С. 210.

та соціальної сфери. Наприклад, тільки в Болоньї 1250 р. налічувалося 30 нотаріусів. Відомо, що громадська діяльність доволі тісно пов'язана із політичною. Реформатор римського права Рональдіньо Пассажере (1212–1297 рр.) був першою особою корпорації нотаріусів, керівником «комітету ста» і поводителем Болоньї. У 1435 р. адміністратор, політик, нотаріус і популярна людина в Генуї Біаджо Ассерт на чолі генуезького флоту здобув блискучу перемогу над королем Альфонсо Арагонським і був призначений радником герцога Мілана¹.

Давньоримська правова спадщина виконала важливу роль і в становленні канонічної юриспруденції в Західній Європі. Історик права Є. Гензмер у цьому контексті зазначав, що в Західній Європі «першу рецепцію римського права здійснило не виключно, але головним чином, духовенство»².

У Західній Європі християнська теологія також збігалася певною мірою із юридичними доктринами. Початкова історія християнства була, як відомо, пов'язана з історією Римської імперії, в рамках якої діяв принцип «духовенство живе за римськими законами». Християнські ідеологи, які розробляли церковні доктрини, мали схильність до юридикації теологічних постулатів. Ця закономірність спостерігається і після розпаду західної частини Римської імперії на окремі державні утворення і фактичного відокремлення західноримського кліру, підпорядкованого римському єпископу (папі), як самостійної церкви³.

За твердженням англійського правознавця Г. Мена, «лише західні провінції, вийшовши з-під контролю грецького впливу, надумали створити свою власну теологію, то ця теологія виявилася просоченою формальними юридичними ідеями і побудованою на юридичній фразеології. Немає сум-

— ¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Genzmer E. Il diritto romano come fattore della civiltà Europa / E. Genzmer // Conferenze roman-istiche. – Milano, 1960. – P. 18–19.

³ Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 18–19.

ніву, що ця юридична підкладка лягла глибоко в основу західної теології»¹.

На думку Б. Совенко, канонічне право є важливою складовою розвитку європейського права, що виконало значущу історичну роль у процесі формування європейських правових систем. Загалом правова наука на території Європи впродовж століть мала спільне підґрунтя для вивчення прав – римського та канонічного. Канонічне право, ставши першою загальноєвропейською правовою системою, лягло в основу сформованих згодом національних правових систем Європи².

Поширенню канонічного права слугувало насамперед те, що воно є правом за релігійною належністю. Воно вирізнялося розвинутими суспільними відносинами, які регулювало, оскільки містило питання духовного і світського життя, відображаючи відтак взаємозв'язок світської влади та Церкви. Канонічне право призвело до появи низки правових інститутів, які надалі органічно увійшли до системи світського права. Його норми охоплювали напрями, що стосувалися здійснення правосуддя, договорів, заповітів, спадкування та, особливо, шлюбно-сімейних відносин³.

Швидкий розвиток нотаріату спостерігається в Італії, зокрема з початку XI століття. Це пов'язано зі зміцненням державної влади, розвитком морської торгівлі та безпосередньою активністю католицької церкви. Єпископи, архієпископи, настоятелі монастирів займалися засвідченням певних угод. Причому, якщо у світській сфері інститут нотаріусів остаточно сформувався й отримав легітимність від держави лише у другій половині XI ст., то в церковній сфері це сталося всередині VIII ст.⁴.

¹ Мэн Г. С. Древнее право, его связь с древней историей общества и его соотношение к новейшим идеям / Г. С. Мэн; пер. с англ. – СПб.: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1873. – С. 283.

² Совенко Б. В. Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.01 / Б. В. Совенко. – К., 2011. – С. 10.

³ Там же. – С. 10–11.

⁴ Церковь в политической системе западноевропейских государств. – М., 1905. – С. 122.

Як зауважує Л. Шаповалова, можна стверджувати, що церковний нотаріат мав вплив і істотно позначився на розвитку інституту нотаріату загалом¹.

На початку IX ст. посилюється світський характер нотаріату, а з XV ст. церква зовсім позбавляється права виконувати нотаріальні функції².

Погоджуємося з М. Дякович, що збереження за римським правом його попереднього значення ґрунтовно вплинуло на правову систему германських племен, а в результаті його рецепції країнами Європи разом із матеріальними нормами був запозичений і нотаріальний інститут³.

Італія, як частина імперії Каролінгів, зберегла римську правову культуру, відтак, коли йдеться про германський період в історії нотаріату, то насамперед мається на увазі, що тон задають події, які відбуваються на італійській частині франкської держави⁴.

Тим часом в Італії набували деталі більшого розвитку нові засади нотаріальної діяльності.

Із відродженням римського права італійські нотаріуси почали вкладати свої документи та акти як *publica* і засвідчувати правдивість фактів, викладених у них, заявляти, що ці документи мають повну автентичність, яку відповідно до римського права мали лише документи, скріплені офіційною печаткою⁵.

¹Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: дисс..... канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 22.

²Козьяков Ю. М. Нотаріат. Історія і сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотаріат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 12.

³Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посібн. / М. М. Дякович – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 41.

⁴Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 24.

⁵Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. В. Василина. – К., 2012. – С. 42.

В Італії авторизовані нотарі об'єдналися у потужну корпорацію. Слід зазначити, що *notarii electi* було таки недостатньо, аби задовольнити потреби населення в юридичних послугах. Тому поряд із авторизованими нотарями подекуди і надалі діяли табеліони (або міські нотаріуси). Престижність, кар'єрні можливості та значна вигідність посади, яку обіймали *notarii electi*, спонукали табеліонів також домагатися для себе урядової авторизації. Влада охоче задовольняла їх. У XI ст. цей процес набув неминучого характеру: практично всю нотаріальну діяльність проводили *notarii electi*. Можна стверджувати, що саме тоді в Італії відбулося остаточне перетворення нотаріальної справи з вільного допоміжного заняття фахівців-консультантів на офіційно авторизовану професію державного рівня¹.

У середні віки професія нотаріуса стала однією з престижних і шанованих у суспільстві. В XI ст., з початком відродження римського права, в Болоньї була заснована перша в світі школа нотаріусів. Школи нотаріату згодом стали школами права, а далі – університетами, в яких викладали найкращі того часу нотаріуси-юристи: Ранієрі, Салатіел, Роландіно та ін. Епоха відродження тривала до XVIII ст. У цей період було видано величезну кількість праць із питань нотаріату та права. Природно, що нотаріусами тоді були найосвіченіші і грамотні люди².

Слід зазначити, що тепер до кандидатів для вступу до навчального закладу за напрямом права висувалися дуже високі вимоги. Передусім вони повинні були читати і писати і рідною мовою, і на латині без помилок. Римське право стрімко поширювалося Європою. Цьому сприяв розвиток торгівлі, економіки і дипломатії. Значну позитивну роль мала і римська католицька церква³.

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 11.

²Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html](http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html)

³ Там же.

Уже на початках у Болонї подавався текст римського права, складений юристами Юстиніана в VI ст. Рукопис мав 4 частини: 1. Кодекс, що містив орденанси і рішення римських імператорів до Юстиніана; 2. Новели – закони самого Юстиніана; 3. Інституції – підручник для студентів юристів; 4. Дигести – 50 книг, де було зібрано уривки із творів римських юристів. Усі ці твори були єдиним текстом для європейських юристів кінця XI–XII ст.¹

Саме у цей час виникла так звана Болонська школа, яка виконала значну роль у розвитку нотаріату. Середньовічні юристи Болонї стверджували про *publica fides* (автентичність) нотаріально посвідчених документів. Зокрема така автентичність поширювалась лише на обставини, які бачив та чув нотаріус – *visu et auditu suis sensibus* – або, по-іншому, обставини, про які він безпосередньо знав через факт своєї особистої участі в юридичному акті, який укладався між сторонами. Належне підтвердження обов'язку нотаріуса робити правдиві записи таких обставин забезпечувалась через клятву викладати правду без додавань та приховувань, яку він приймав під час свого призначення².

У декреті «*Meminitus*», датованого близько 1167 р., містяться параграфи, які прирівнюють статус нотаріальних актів до документів, що мають автентичну печатку. Відтак виокремлювалися два види документів, залежно від їх юридичної сили:

а) документи, що мають повну доказову силу (*Instrumenta publica*): судові документи, а також нотаріальні документи (*instrumenta per manum tabellionis in publica forma facta*) та документи, засвідчені печатками певних осіб (*instrumebta publica authentico sigillo signata*) – короля, лицаря, папи, єпископа, посадової особи, яка мала таку печатку;

б) документи, складені та скріплені лише підписами сторін (*Instrumenta privata*), або без участі так званих «приватних» або «секретних» свідків.

¹ Канонічне право: підручник / за ред. В. І. Лубського. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С. 100–101.

² Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. В. Василина. – К., 2012. – С. 42.

Н. Василина констатує, що завдяки Болонській школі нотаріальні документи із колишнього статусу *instrumenta publice confecta* перетворилися на публічні документи зі ступенем вірогідності, притаманним офіційним документам. Крім того, Болонська школа приділила значну увагу юридичній та технічній кваліфікації нотаріуса, розробила формуляри для полегшення підготовки нотаріальних актів у правильній правовій формі. Саме завдяки дослідженням цієї школи виникла концепція професії нотаріуса як кваліфікованого юриста, а нотаріальна система поширилась у середньовічній Європі¹.

Як уже зазначалося, реформа нотаріату пов'язана з іменем Роландіно Пассаджері (1212–1297 рр.), який був першою особою корпорації нотаріусів, керівником «комітету ста» і повелителем Болоньї².

В Італії на той час державна авторизація нотаріусів була загальним і основним порядком в організації нотаріусів³, а всі документи, складені нотаріусами, іменуються *instrumenta publica* або *chartae publicae*, а процес складання – *in publicam formam redegere*⁴, а, отже, мають *fides publica*. Наприкінці XII ст. термін «нотаріус» витісняє «табеліон»⁵, але це остаточно відбувається тільки у XIV ст., оскільки після рецепції римського права термін «табеліон» знову почав вживатися, адже саме він переважав у Корпусі юріс цивіліс, який підлягав голосуванню⁶.

Нотаріальна організація відтепер здійснюється не на основі згаданих капітуляріїв Карла Великого та його наступників, а на основі міських статутів, які детально врегульовують інститут нотаріату в рамках рецепції римського права в містах Італії. Найважливішими для історії нотаріату були

— ¹Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. В. Василина. – К., 2012. – С. 43.

²Долгов М. А. Большая история нотариата / М. А. Долгов // Нотариус. – 2000. – № 3 (23). – С. 79.

³Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: ВЪ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 223.

⁴Там же. – С. 225.

⁵Там же.

⁶Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 24.

статути, які належать до початку XIII ст. таких міст, як Ніцци, Равенни, П'яченци, Падуї та Верони, а також, статути Парми та ін. Найбільш наповнені змістом уважаються статути Болоньї та Риму¹. Статути розроблялися значною мірою на основі звичаїв, які були третім джерелом, поряд із капітуляріями, інституту нотаріату в Італії. Зокрема, нотаріальний статут Риму складений на основі *mores officii tabellionatus*², тобто традиція не відмежовується від старого римського та германського нотаріату. Звісно, рецепція римського права, якій відома тільки компіляція Юстиніана як єдине джерело для голосування, тісно пов'язана з класичною формою візантійського нотаріату³.

В основу джерел нотаріальних статутів було покладено римське право, капітулярії каролінгської епохи та звичаєве право (тобто ті традиції в організації і діяльності нотаріату, що формувались упродовж тисячоліття). Отже, зайняття посади нотаріуса обумовлювалось обов'язковою авторизацією з боку імператора чи папи, проте право такої авторизації часто делегувалося ними іншим особам, зокрема герцогам, графам, єпископам, містам, а іноді і самим нотаріальним корпораціям. Вимоги, що висувалися до кандидатів на посаду, були доволі різноманітними і залежали від місцевості⁴.

Крім загальних вимог, закріплених у всіх статутах, натрапляємо і на особливі постанови стосовно претендента на посаду, які містились у статутах окремих міст.

1. Особиста свобода особи. Зокрема статус вільновідпущеного не становив перешкоди для вступу в нотаріат. Не

¹ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Вь Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и Ко), 1875. – С. 252–253.

² Там же. – С. 252.

³ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 25.

⁴ Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 156.

позбавлялися такої можливості і духовні особи, хоча в деяких статутах містяться положення, що мають на меті обмежити церковним людям доступ і в нотаріат, і до судових посад загалом¹. Особливо чітко це простежується у статутах Верони.

2. Законний вік. Визначався по-різному (за римськими статутами – не менше 18 років). Ті ж статuti звужували і верхню межу віку, після досягнення якого особа не могла претендувати на посаду, – 40 років. Статuti П'яченци встановлювали вік кандидата 14 років (за умови, що це син практикуючого нотаріуса), а загалом – 16 років.

3. Бездоганна поведінка. Згідно з римськими і веронськими актами допуску до іспиту на посаду нотаріуса передувало скрупульозне дослідження життя і поведінки кандидата. Нагляд за тим, щоб дискримінована в будь-який спосіб особа не могла стати нотаріусом, здійснювали всі члени нотаріальної корпорації.

4. Юридична освіта і практичне ознайомлення із нотаріальною справою. Наявність їх визначалась шляхом проведення іспиту теоретичного і практичного. У статутах чітко визначено і склад екзаменаційної комісії, і порядок випробування. Екзаменаційними предметами були грамати́ка, знання нотаріальних норм і вміння складати акти, знання статутів міста. Від кандидата на посаду також вимагалось проходження нотаріальної практики під керівництвом одного із міських нотаріусів (не менше року – згідно з римськими статутами; два роки – за болонськими статутами).

5. Згода корпорації на призначення особи нотаріусом².

Особливими вимогами, яким повинен відповідати бажаний займатися нотаріальною практикою, були, зокрема в Римі і Болоньї, походження від громадян цього міста,

¹ Ляпидевскій Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 258.

² Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті Європейської історії держави і права / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 97.

народження у законному шлюбі і неналежність до цеху ремісників¹.

Нотаріуси кожної місцевості утворювали нотаріальну корпорацію, яку очолювали виборні представники. Вони мали право нагляду за діями та поведінкою окремих членів корпорації і право суду в спорах між ними. Водночас вони були наділені правом скликати загальні збори і обов'язками забезпечення збереження нотаріальних документів після смерті члена корпорації і нагляду за правильною авторизацією. Наголосимо, що статuti потребували обов'язкової участі всіх нотаріусів у професійній корпорації, причому акти нотаріуса, не внесеного в списки корпорації (матрикули), не мали нотаріального значення².

Кожен із новообраних нотаріусів мав внести у корпоративну касу певну суму грошей, які витрачались і на загальні потреби корпорації, і для виплати допомоги найбільш вразливим нотаріусам³.

У статутах Риму, Болоньї і інших міст привертають увагу положення, що стосуються поведінки міських нотаріусів. Їм заборонялося відвідувати таверни, брати участь у недозволених іграх, яскраво одягатися чи прикрашатися пір'ям тощо. За порушення цих вимог накладався штраф і передбачалося чотиримісячне усунення від посади⁴.

Як зауважує Л. Ясінська, подібною і такою ж широкою була компетенція нотаріальних органів (маються на

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 37.

² Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 156–157.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 38.

⁴ Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 153.

увазі канцелярії судових та інших органів) в Україні у XV–XVIII ст.¹.

Міські статuti встановлювали жорстокі покарання за службові злочини нотаріусів. Зокрема, згідно з болонськими законами, за одноразову підробку документів передбачалось звільнення з посади і тюремне ув'язнення, за підробку декількох документів – смертна кара через спалювання живцем. Винагорода за роботу нотаріуса, виплачувалась за особливою таксою, залежно від ціни угоди. Ця такса була обов'язковою для нотаріуса і порушення її передбачало накладення суттєвих штрафів².

Відтак наведена організація нотаріату, перетворення його в державну посаду було можливим лише в Італії, де цьому чимало сприяли міцні історичні підвалини, закладені ще римськими табеліонами. Саме в Італії нотаріат набуває тих рис, які має й нині в межах латинського нотаріату, причому деяких з них (наприклад, корпоративне самоврядування) і досі немає в Україні. Загалом йдеться про публічну авторизацію нотаріусів, обов'язковий корпоративний устрій нотаріату, про ведення книги протоколів тощо³.

Як уже зазначалося, функції нотаріусів ділилися на три частини, зокрема вони беруть участь: а) у сфері судовій; б) адміністративній; в) у сфері правових відносин між приватними особами⁴. Це важливо констатувати з огляду на виникнення нотаріату в Україні у XVI ст., що пояснюється значними повноваженням нотаріуса в італійських містах. Діяльність нотаріусів у сфері правових відносин між приватними

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 38–39.

² Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 157.

³ Там же. – С. 153–162.

⁴ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 157.

особами полягала: 1) у складанні заповітів, договорів та актів третейського суду; 2) у видачі копій нотаріальних документів¹.

Процес підготовки документів складався з двох моментів: 1) із *comparatio instrumenti*, тобто викладу проекту акта, *scheda*, і внесення його в книгу протоколів; 2) *completio* або *publicatio instrumenti*, тобто видачі сторонам документа, складеного на основі протоколу або *scheda*. Такий же порядок простежується у римських табеліонів². Слід виокремити нове явище – внесення правочину до протоколу, що, на нашу думку, свідчить про розвиток інституту інсинуації, яка існувала у Стародавньому Римі. Внесення до протоколу правочину відрізняється від інсинуації тим, що протокол веде сам нотаріус, тоді як інсинуація передбачає ведення протоколу в суді (*acta* або *gesta*). Мало того, нотаріуси почали використовувати протокольну форму за аналогією зі судовою інсинуацією. Книги протоколів підлягали щорічній ревізії корпорацією нотаріусів³.

Отже, нотаріальні статuti італійських міст вимагали складання проекту документа (*scheda*), протоколу і самого акта. Такий порядок створював передумови для надання копій документів, водночас участь судді була обов'язковою⁴, що призводило до того, що судова інсинуація зберігала своє часткове (під час копіювання) значення і щодо нотаріальних документів⁵.

Розглянуті нотаріальні формальності завершуються питаннями зберігання нотаріальних документів та іншими засобами їх охорони. Документи видавалися на руки зацікав-

¹Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис.....канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 25.

²Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 277–278.

³Там же. – С. 280.

⁴Там же. – С. 286–287.

⁵Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 26.

леним особам, їх зміст вносився до книги протоколів, тому проблема полягала у збереженні цих книг. За життя вони знаходилися у нотаріуса і, як уже зазначалося, підлягали щорічній перевірці. Після смерті нотаріуса, за загальним правилом, проекти документів і книги протоколів передавалися до суспільних архівів. «Одним із заходів охорони документів було занесення їх до книги реєстра. Нотаріус, зокрема, мав одразу ж після складання надати або сам документ, або точну копію з нього за своїм підписом і печаткою в міську канцелярію або в інші установи для внесення в книгу, що називається *registrare instrumentum*»¹.

Як і раніше, тексти актів ґрунтувалися на давніх юридичних формулах. Водночас було скасовано «монополію» на латинську мову: у XII–XIII ст. на теренах Італії та інших країн поступово запроваджувалося вживання у документації національних мов. Розвиток нотаріату в Італії пов'язаний із загальним піднесенням різних втілень людської цивілізації в епоху Відродження. Не випадково синами італійських нотарів була ціла плеяда велетнів Ренесансу – поет Франческо Петрарка, архітектор і скульптор Філіппо Брунеллескі, титан науки і мистецтва Леонардо да Вінчі, підприємець і мореплавець Америкго Веспуччі, політичний діяч і мислитель Нікколо Макиавеллі².

Дещо по-іншому процес розвитку нотаріальної діяльності відбувся в інших європейських країнах.

На думку Ю. Орзіха, історично час появи нотаріату в Німеччині досі невідомий, однак достовірно визнано, що модель публічного нотаріату, за якою видавалися документи, що не потребували додаткової легітимації у судових органах, походить з Італії, де з'явилася близько XI–XII ст.³.

Після розпаду імперії Карла Великого у Німеччині відбувається поступовий занепад нотаріату в тому вигляді, в

¹Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: ВЪ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К^о), 1875. – С. 303–304.

²Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 12.

³Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66. – С. 210.

якому він був сформований за правління династії Каролінгів. Головними причинами стали: по-перше, відсутність історичних передумов, адже нотаріальний інститут був неприйнятним для національного права германських народів; по-друге, домінування в суспільстві переконання, що всі важливі юридичні угоди мали укладатися перед народними зборами і тільки вони наділені правом остаточної авторизації нотаріусів. Зрозуміло, що за панування таких поглядів передача авторизації в руки верховної влади суперечило історичним традиціям народу, а тому не могла надовго утриматися в юридичній практиці германців і остаточно поступилася місцем багатьом іншим формам нотаріату. Наслідком цього стала поява простих писарів, які, як свідчать джерела того часу, належали виключно до середовища духовенства. Зазвичай, вони групувались біля якої-небудь головної церкви або ж мандрували з міста в місто, пропонуючи свої послуги всім бажаним. Такі писарі брали участь у народних зборах, перед якими посвідчували акти приватних осіб, або ж займалися складанням документів за їх межами. Проводили нотаріальні дії на той час і ценці, які не називали себе нотаріусами, а підписувались здебільшого як *clericus, presbyter, scholasticus* чи, зрідка, *cancellarras*¹.

Можна припустити, що однією з причин зосередження нотаріальних функцій в руках духовенства було нецтво і неписьменність більшості населення. Якщо в Італії в XI ст. молодь прагнула вчитися у школах і приватних навчальних закладах, то в Німеччині не вважалося за потрібне навчати дитину, якщо її не готували до духовного сану. Інша причина полягала в особливому соціальному становищі церкви. Адже на підставі імунітетів виникали особливі церковні міста й області, незалежні від світської влади, в яких юрисдикція зосереджувалася винятково в руках духовенства. Зрозуміло, що це було на руку церковним писарям, повністю задовольняло і світську, і духовну владу, а відтак питання про існування нотаріату на державному рівні навіть не порушувалося.

¹ Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: Въ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – С. 228.

Духовні писарі не домагались авторизації, оскільки на церковній території не могла існувати установа, яка б спиралася на авторитет держави. Замість офіційних, але незалежних нотаріусів тут діяли повністю залежні від духовної влади писарі¹.

Церковна ієрархія мала важливу роль у контролі над юридичним вихованням. В Європі у XII ст., крім італійських міст, за юридичною освітою наглядала не світська, а церковна влада².

Точний час появи публічного нотаріату в Німеччині невідомий. Ф. Остерло вважав, що поява в Німеччині документів, складених публічними нотаріусами, сягає початку XIV ст., і пов'язував це з тим, що багато німецьких студентів навчалися в італійських університетах, де знайомилися з розвиненим місцевим нотаріатом. Учений зазначав, що в німецьких документах XIII ст. вже можна було виявити ознаки формул, які використовувалися на той час тільки італійськими нотаріусами³.

Однак тривалий час у середньовічній Німеччині не було умов для розвитку нотаріату, оскільки – судовий процес і надалі був усним, найважливіші угоди германці традиційно виголошували перед народними зборами, духовенство монополізувало нотаріальну справу, а поширення в Німеччині «права друку» ще більше пригнічувало розвиток нотаріату, роблячи його непотрібним⁴.

За відомостями Л. Кьохлінга, у 70-х роках XIII ст. нотаріат з'явився у Західній Німеччині (церковна провінція

— ¹Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 40–41.

² Канонічне право: підручник / за ред. В. І. Лубського. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С. 100.

³ Rosl G. E. Das Notariat. Ein Beitrag zur Geschichte und Kritik dieses Rechtsinstituts, insbesondere der in Bayern diesseits und jenseits des Rheins bestehenden notariellen Einrichtungen / G. E. Rosl. – Nordlingen, 1861.

⁴ Euler J. Handbuch des Notariats in Preuen, nebst der freiwilligen Gerichtsbarkeit der Gerichte und mit Rücksicht auf das ubrige Deutschland, Frankreich und andere Lander / J. Euler. – Dusseldorf, 1858.

Кельна), а в 20-х XIV ст. – у Центральній Німеччині¹. Пізніші дослідження засвідчили, що публічні нотаріуси з'явилися в Німеччині близько 1230-х років, а нотаріальна справа розвивалася поступово, через Францію і південно-західні німецькі єпископства². Вирішальним чинником, що сприяв виникненню публічного нотаріату в Німеччині, була рецепція канонічного права, за якої в німецьких церковних судах (Offizialatsgerichte) з'явилися нотаріуси, які діяли як судові писарі³. Як зазначає Л. Кьохлінг, що активніше Римська курія охоплювала німецькі землі мережею своїх адміністративних установ, то більш сприятливими ставали умови для розвитку нотаріату⁴.

У будь-якому разі розвиток нотаріату Німеччини відбувався за безпосередньої участі та підтримки церкви, оскільки саме рецепція канонічного права призвела до того, що у церковних судах з'явилися нотаріуси, що діяли як особи, які фіксують судовий процес. З огляду на вплив церкви на нотаріальну діяльність, більшість нотаріусів призначалися з числа духовенства або вищих прошарків суспільства. Однак лише наприкінці XIV ст. з'являється нотаріат, що застосовувався у сферах приватних відносин⁵.

Нотаріуси діяли і за дорученням судів, і за зверненнями приватних осіб і визначали себе як *offner fryer notar* – публічні вільні нотаріуси, що відображало дві основні ознаки цієї професії: становище як публічних осіб, чиє посвідчення надавало документам якість повної довіри, і незалежність, що виявлялося в тому, що нотаріус не перебував у підпоряд-

¹ Franz. Eine Deutsche Reichs-Notariatsordnung / Franz // Deutsche Juristen-Zeitung, – 1907. – № 16/17.

² Bresslau Harry. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. 1. Band. 1. Aufl / Harry Bresslau. – Leipzig, 1912.

³ Koechling L. Untersuchungen über die Anfänge des öffentlichen Notariats in Deutschland / L. Koechling. – Marburg, 1925.

⁴ Heuberger Richard. Das deutschtiroler Notariat. Umriss seiner mittelalterlichen Entwicklung / Richard Heuberger // Veröffentlichungen des Ferdinandeum – 1927. – 6.

⁵ Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66. – С. 210.

куванні з церковною та світською владами і міг вільно обирати місце провадження своєї діяльності¹.

Організація німецького нотаріату цього періоду характеризувалася, по-перше, відсутністю єдиного законодавства для всіх земель; по-друге, суміщенням судових, адвокатських і нотаріальних функцій. Ці особливості були наслідком багатовікової феодальної роздробленості Німеччини, де деякі держави і князівства існували відокремлено одне від одного, у результаті чого в кожному із них склались свої (подекуди унікальні) юридичні норми².

Підготовка до нотаріальної професії передбачала теоретичну (вивчення логіки, граматики і латинської мови) та практичну підготовки (робота якості підмайстра-письця у діючого нотаріуса). Дуже часто нотаріальна діяльність надавала можливість для успішного кар'єрного зросту на церковних та публічних засадах. Цікавим моментом є те, що нотаріальний архів, після смерті нотаріуса, не завжди передавався сторонньому нотаріусу, іноді нотаріальний архів приймався спадкоємцями померлого нотаріуса, якщо ті були нотаріусами³.

Також функції нотаріуса виконували франкські секретарі суду. На цю посаду їх призначав імператор.

Положення про нотаріат, видане імператором Максиміліаном I після схвалення імперським сеймом у Кельні 8.10.1512 (KaisNotO), містило основні засади і деякі окремі приписи щодо обов'язкової форми документації, які частково діють і донині. Імперське положення про нотаріат поступово розчинилося в Німеччині в приватних правилах, які ніколи до кінця не були подолані. Щоправда, у 1512 р. імператор уже не сам призначав на посаду нотаріуса, для цього необхідна була згода «можновладного князя», тобто сюзерена (пор.

¹Мизинцев Е. Н. История нотариата в Германии / Е. Н. Мизинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.notary-krsk.ru/index.php/2011-11-02-17-30-31/2914-Історія-нотаріату-в-Германії.html>

²Ясінська Л. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 99.

³Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 210.

Conrad DNotZ 1960, 3). Частково Імперське положення про нотаріат 1512 р. діяло формально до кінця імперії 1806 р., а саме на південно-німецьких землях, у Тюрінгських державах і ганзейських містах. Пруссія і Саксонія були вже на шляху об'єднання адвокатури та нотаріату¹.

Як стверджує Ю. Орзіх, відповідно до положення нота-ріус характеризується як служитель суспільного блага, та встановлено чіткі умови вступу до професії нотаріуса, зокрема нотаріусом не міг бути невіруючий у Бога або відлучений від церкви. Також право на заняття нотаріальною діяльністю не мали кріпосні, злочинці, сліпі, глухі, німі, душевнохворі та жінки. Вже тоді встановлювалася вимога до осіб, які бажали займатися нотаріальною діяльністю у вигляді обов'язкової юридичної освіти. Однак усі ці зміни не сприяли суттєвому поліпшенню якості нотаріальної діяльності та підвищенню рівня кваліфікації нотаріусів. Подальший розвиток нотаріату в Німеччині поступово відбувався під впливом публічного права. Зокрема посилення влади місцевих правителів призвело до формування ними власних нотаріальних систем та законодавчого матеріалу у вигляді інструкцій для нотаріусів (наприклад, Інструкція для всіх нотаріусів у всіх провінціях Пруського королівства 1771 р.)².

Далі розвиток цього інституту відбувався, з одного боку, на ґрунті впорядкування канцелярій при рейхс-Каммер-геріхт, що регулював цілу низку законів XVI та XVII ст. (1521, 1548, 1555, 1557 рр. тощо), з другого – шляхом видання окремих партикулярних законів для різних місцевостей Німецької імперії, яка на той час була роздрібненою державою³.

Класичним втіленням латинського нотаріату став французький нотаріат, який був запроваджений ще у XII ст.

¹ Нотаріальное право Германии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/images/documents/international/Germany-notar-pravo.pdf>

² Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 210–211.

³ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 17.

Саме Франція мала у розвитку нотаріату не менш вагому роль, ніж Італія за часів середньовіччя та Ренесансу¹.

Попри те, уже згодом відбуваються деякі реформи, які вносять суттєві корективи у нотаріальну діяльність. Отже, наприкінці XII ст. укладання офіційних актів було поєднане зі судовими функціями і належало різноманітним органам судової влади – і одноособовим, і колегіальним. Наслідком цього було те, що посвідчені у такий спосіб угоди набували такого ж значення і сили, як судові рішення, тобто виконувались безпосередньо, без порушення цивільного процесу².

Виникає інститут сеньйоріальних нотаріусів. Окремі впливові особи (*seigneurs*) за допомогою імунітетів набувають права призначати у своїх володіннях нотаріуса (*notaries seigneurs*). Усі договори між васалами укладались у присутності свідків перед сеньйором і писались від його імені нотаріусом. Підпис нотаріуса рідко трапляється в таких документах, оскільки вважався зайвим за участі сеньйора і прикладення печатки. У містах акти писали міські нотаріуси в присутності мера і свідків засвідчували печаткою, яка надавала їм публічної сили. Такі акти, як правило, писали в декількох примірниках, два з яких вручали контрагентам, а третій – залишали в мерії або відсилали на збереження в монастир, в якому часто містились міські архіви³.

Долаючи попереднє право сеньйоріальної печатки, яке на кілька століть залишало за нотарями суто писарські повноваження, Франція зрештою засвоїла (акцептувала) італійські засади нотаріальної справи⁴.

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 13.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 41.

³ Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – СПб., 1904. – Ч. 1. – С. XVII.

⁴ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 13.

Паризький нотаріат розпочато з 1301 р. актом короля Філіпа IV, який запровадив 60 посад нотаріусів у Шатле, де розміщувався судовий квартал. Відтак було реформовано безумовну юрисдикцію, а діяльність нотаріусів була відокремлена від судової, вони діяли як самостійні суб'єкти правової системи держави. Кількість нотаріусів згодом збільшувалася, а наприкінці XV ст. «Нотаріуси Шатле» було перейменовано на «Королівського нотаріуса».

У 1300–1302 рр. Філіп IV, залишивши за собою право призначати нотаріусів, цей інститут поширюється всією Францією. Відповідно до королівського указу 1304 р. створюється реєстр, до якого кожен нотаріус мав вносити заповідати, договори, а також розміри зборів за виконані ним дії. За Франциска I і Генріха II (XVI ст.) королівська скарбниця вбачає потребу у збільшенні кількості нотаріусів, зокрема шляхом розподілу нотаріальних функцій. Нотаріуси складають оригінали документів, табеліони – засвідчені копії з оригіналу і просто копії; охоронці печаток ставлять печатки для надання актам обов'язкової сили, а охоронці записів забезпечують збереження документів¹.

Отже, на думку Ю. Орзіха, у XVI ст. нотаріат зазнав поділу на три групи нотаріусів. Перші займалися лише складанням документів і не наділялися правом їх посвідчувати. Інші дві групи – табеліони (за аналогією римського права) та нотаріуси – у своїх повноваженнях охоплювали права й обов'язки табеліонів та першої групи нотаріусів, тобто займалися повноцінною нотаріальною діяльністю. Однак, навіть за таких умов жодна з наведених груп не мала права печатки, тобто навіть після засвідчення документа нотаріусом особа мала пройти процедуру поставлення королівської печатки².

У 1597 р. Генріх IV і 1706 р. Людовик XIV об'єднують ці різноманітні функції у межах однієї посади. Розрізнялися королівські нотаріуси, компетенція яких поширювалась на судові округи (за винятком нотаріусів Парижа, Орлеана,

¹ Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 42.

² Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 212.

Монпельє, які були повноважними в межах усієї Франції), і сеньйоріальні, яких призначали сеньйори. У такому вигляді інститут французького нотаріату проіснував до Великої революції, коли 27 вересня – 6 жовтня 1791 р. був обнародований закон, який разом зі скасуванням феодальної системи позбавив сеньйорів права призначення нотаріусів, відмінив купівлю-продаж посади нотаріуса і встановив єдину для всіх територію діяльності¹.

Перші офіційні нотаріуси з'явилися у Франції 1139 р. і в місті Монпельє був заснований університет (1160 р.). В Іспанії перші нотаріуси з'явилися 1162 р. У 1211 р. був заснований університет у місті Саламанка. Цікаво, що у Франції (м. Монпельє) нотаріусом могла бути призначена особа добросесна і моральна, яка досягла 25 років, зі стажем роботи не менше, ніж 5 років. Доволі цікаві вимоги висувалися до його нотаріальної контори (бюро). Нотаріус міг працювати на вулицях, зазвичай на ринках, поставивши письмовий стіл у центрі площі або біля входу до магазину. Підготовка документів здійснювалася у три етапи: у присутності клієнтів готувався письмовий меморандум (список замовлень постачальнику); далі – підготовка короткого змісту нотаріальної дії; на завершення – докладний опис або розширене тлумачення нотаріальної дії. Закінчувався документ зазначенням дати і місця вчинення нотаріальної дії, описом свідків і їх якостей; також нотаріус ставив свій підпис, а свідки залишали відбиток великого пальця на документі².

На півночі долини річки Луари у Франції, де діяло ще звичайне право, посвідчення документів необхідно було здійснювати у місцевих дворян і священників, але ця обставина в багатьох випадках призводила до серйозних проблем, оскільки серед місцевих дворян і священників часто траплялися непорядні люди, а, головне, вони не були юристами за освітою і з цієї причини здійснювали безліч помилок. Крім того, спостерігався різнобій у роботі, не була налагоджена

¹ Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 42.

² Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

система зберігання документів. Мабуть, саме тому, король Франції Філіп III (1280 р.) підписав указ, за яким у кожному населеному пункті призначалося дві бездоганно чесні людини, до яких зверталися люди з нотаріальних питань. А 1302 р. король Франції Філіп IV затвердив інструкцію, за якою нотаріуси зобов'язані призначатися тільки за королівським указом і не повинні бути служителями церкви¹.

Наприкінці XIII – початку XIV ст. у Франції відбулося відокремлення судової влади від нотаріату, спірної юрисдикції від безспірної, а суддям було заборонено використовувати своїх писарів для нотаріальної діяльності. 1597 р. інститут паризького нотаріату було поширено всією Францією, а наприкінці XVII – початку XVIII ст. кожний нотаріус набув права мати власну печатку з королівським гербом, яку вони мали прикладати до всіх проваджуваних ними актів².

Король Шарль VI (1411 р.) видав розпорядження, за яким на стіні біля входу до нотаріальної контори необхідно було встановити спеціальну вивіску (знак) із королівським гербом. А король Франсуа I модернізував свою юридичну систему в країні. Церкві відводилася роль реєстратора фактів народження, шлюбу і смерті. Він заборонив використання латини в судовому діловодстві; усі документи відтепер використовувалися тільки французькою мовою. Був прийнятий статут, за яким суворо регламентувалася діяльність нотаріусів. Зокрема, встановлювався порядок прийому клієнтів, підготовки та зберігання документів. Було вперше обумовлено положення про збереження в таємниці фактів і даних нотаріальної дії. Цей період був новою ерою права у світі. У період правління короля Франсуа I роль нотаріуса ставала дуже важливою в економічному і політичному житті суспільства. Всі найбільш важливі проекти, будівництво замків, соборів у середні віки здійснювалося за обов'язкової участі нотаріусів. Про це свідчить і те, що за короля Людовика IV 1676 р. нотаріат отримав офіційну емблему, яка

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Комаров В. В. Нотариат: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Основа, 2001. – С. 8–11.

збереглася у Франції без змін донині. Саме тоді нотаріуси почали засвідчувати правильність і справжність документів. Діяли вони від імені короля Франції, тобто держави. Про необхідність нотаріуса, його творчу діяльність, нам оповідають у своїх творах видатні письменники і драматурги Франції, вихваляючи у своїх творіннях образи людей закону і права¹.

Як зазначав Н. Каришев, кількість писаних контрактів у Бретані було вкрай незначною у XVI ст., вони були здебільшого короткі, неточні і написані лише як загальні вислови².

Не менш цікавий розвиток інституту нотаріату простежується у самобутньому мусульманському праві. Мусульманські правознавці формували чимало засад права на основі вивчення переказів про відправлення правосуддя пророком Мухаммедом, який тривалий час особисто розглядав і мусульманські, і немусульманські спори³.

У ст. 105 гл. V Корану йдеться про заповідальні розпорядження, які могли бути складені усно і письмово, і, як всі юридичні угоди, посвідчувались у мусульманському праві показаннями свідків (двох, чоловічої статі). Мізерні вказівки про письмові заповіді можна знайти лише у Сіді-Халіт (Малекіт): свідки своїми підписами засвідчували зміст акта⁴.

Спільність культури і традицій західноєвропейських країн сприяла зміцненню правових ідей, а основними осередками поглиблення і поширення ідей, що лежали в основі романо-германського континентального права, стали Європейські університети⁵.

— ¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Карышев Н. Вечно наследственный наем земель на континенте Западной Европы / Н. Карышев. – СПб, 1885. – С. 330.

³ Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право / Л. Р. Сюкияйнен. – М., 1986. – С. 215.

⁴ Мухин В. Ф. Очерк магометанского права наследования / В. Ф. Мухин. – СПб, 1898. – С. 296.

⁵ Гетьман-Пятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України / І. А. Гетьман-Пятковська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 36.

Підсумовуючи наведене, важливо зазначити, що у багатьох країнах термін «нотаріус» у цю епоху визначав не тільки особу у сучасному розумінні цього слова, а й усіх осіб, що приймали заяви, вносили відповідні записи в реєстри канцелярій, та інших працівників, які складали офіційні документи у письмовій формі в різних канцеляріях та, безумовно, були давніми попередниками державних службовців. Передусім, це судді, писарі та допоміжні писарі судів, земельні та муніципальні писарі, а також інші працівники канцелярій. Загалом їх діяльність вони не мала нічого спільного з функцією нотаріуса у «чистій» формі, хоча, звісно так себе називали. Нотаріусами також називали осіб, які складали юридичні акти, секретарів та різних радників у галузі права. Крім того, із падінням Римської імперії переписувачів (діловодів) починають призначати на державну службу, внаслідок чого нотаріат поступово стає державним. Однак згодом він знову тяжіє до свободи, проте відтепер переважає тенденція регулювання державою його діяльності та відповідно авторизації державою нотаріусів¹.

Аналіз історії розвитку інституту нотаріату феодальної Європи свідчить, що нотаріальні установи, які склалися під час правління Карла Великого, пустили глибоке коріння та досягли повного розвитку лише в Італії, де вони знайшли сприятливий для себе ґрунт, підготовлений римським правом. У Франції і Німеччині вони проіснували недовго і вже згодом, після розпаду імперії, цілком занепали. Таке становище нотаріату в цих країнах тривало, допоки у XII ст. Франція, а у XIV ст. – Німеччина, провели рецепцію нотаріального інституту у тому вигляді, в якому він існував на цей час в Італії (обов'язкова авторизація нотаріусів, певні вимоги до кандидата на посаду – стать, вік, моральні критерії, наявність юридичних знань, організація нотаріальних корпорацій, які наглядали за діяльністю її членів)².

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 43.

² Там же. – С. 44.

Наприкінці XVIII ст. у світі, насамперед у Франції, політичне й економічне життя не відповідало сподіванням громадян, назрівала кризова ситуація. Країна перебувала на порозі серйозних революційних реформ, зокрема в юриспруденції. Нотаріуси почали брати активну участь у політичному житті суспільства. Вони обираються членами Генеральних Рад (прообраз парламенту). Важливо відзначити, що в цей час було прийнято Декларацію про права людини. Участь у редагуванні тексту документа взяли шановні нотаріуси Франції: Бев'є, Делюзе і Гупілло¹.

У Франції 16 березня 1803 р. (або за французьким республіканським календарем 25 вантоза XI р.) було запроваджено новий закон, яким введено інститут нотаріату. Вказаний закон вважається основоположним законом не лише французького, а й латинського нотаріату, поширеного в більшості європейських країн та країн Центральної та Північної Америки.

З історії відомо, що Наполеон доволі професійно орієнтувався в питаннях нотаріату. Архівні матеріали цієї дивовижної епохи, зокрема що стосуються дружини Жозефіни, розповідають нам про виникнення шлюбного контракту. Майбутній завойовник Європи раціоналізував законодавство шляхом видання серії кодексів: цивільного, кримінально-процесуального та торгового. У цивільному кодексі була окрема глава – нотаріальне право, яка проіснувала без зміни майже до нашого часу².

Закон про нотаріат випередив новий Цивільний кодекс Франції (який був прийнятий пізніше, 1804 р.), оскільки необхідно було спершу інститут, який би реалізовував нове громадянське право, захищаючи його. Таким інститутом став нотаріат. Тому імператорський радник Реаль зазначає: «З притаманним йому почуттям реальності, Бонапарт не міг уявити собі переробку французького права без

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Там же.

залучення компетентних юристів, здатних її здійснити на користь народу»¹.

Із 1803 р. у Франції вводитьься інститут нотаріату в тому вигляді, у якому він проіснував до ХХ ст. Ця форма сучасного нотаріату була законодавчо закладена Бонапартом у 1803 р. із таких мотивів: «Поряд із функціонерами, що примирюють і вирішують спори, для підтримання суспільного спокою необхідними є й інші функціонери, незацікавлені радники і безсторонні виразники волі громадян, які, ознайомлюючи їх з усією повнотою зобов'язань, що вони на себе беруть, укладаючи угоду, чітко викладали б ці обов'язки, надаючи їм достовірного характеру і сили остаточного рішення, стверджуючи їхнє утримання і надійне зберігання, запобігаючи виникненню спорів між людьми добрих намірів, попереджаючи будь-яку надію на успіх несправедливого рішення в жадібних людей»².

В обґрунтуванні закону імператорський радник Реаль писав: «Крім чиновників, покликаних примиряти сторони і вирішувати спори, суспільний спокій вимагає наявності інших посадових осіб, які були б для сторін неупередженими радниками, а також об'єктивними редакторами їх волевиявлень:

- роз'яснюючи всю повноту зобов'язань, які сторони в договорі беруть на себе;

- ясно викладаючи ці зобов'язання;

- надаючи їм характеру засвідченої угоди і сили остаточного рішення;

- увіковічуючи їх пам'ять і вірно зберігаючи їх внесок ...

Вони не допускають виникнення спорів між сумлінними людьми і позбавляють корисливих людей надії на успіх в їх прагненні порушити несправедливу суперечку.

—¹ 200-летіе Закона 25 вантоза XI г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru>

² Мерлотти М. Общие соображения о роли нотариата Латинского типа и основные принципы свободного нотариата / М. Мерлотти // Развитие небюджетного нотариата в России: квалифицированная помощь и защита прав граждан и юридических лиц / ред. Б. И. Лившиц. – М.: ОСТ-МЕДИЯ, 2000. – С. 14.

Ці неупереджені радники, ці об'єктивні редактори, цей рід добровільних суддів, які зобов'язують невідмінно сторони в договорі, – це нотаріуси; ця установа – нотаріат»¹.

16 березня 1803 р. Бонапартом, першим консулом республіки, був проголошений Закон про принципи організації нотаріату «Loi contenant organisation du Notariat» (буквальний переклад: «Закон, що містить організацію нотаріату»). 16 березня 1803 р. відповідало за календарем Французької революції 25 вантоза XI р. Закон усунув різні категорії осіб, правомочних складати офіційні документи, і ввів категорію посадової особи «fonctionnaires publics» (Закон вантоза, ст. 1, абз. 1). Призначення нотаріусів та визначення кількості посад нотаріусів стало виключним завданням Управління юстиції. Незмінюваність і незамінюваність нотаріусів стали основними ознаками посади нотаріуса. Посада публічного нотаріуса як самостійна частина добровільної підсудності була оголошена несумісною із завданнями інших державних посад. Усі документи публічних нотаріусів мають суспільну довіру. Нотаріуси справляють встановлені законом тарифи².

Кожен нотаріус мав проживати в місцевості, призначеній урядом. У разі порушення цієї вимоги його звільняли з посади. Нотаріуси поділялись на три розряди: при судових палатах, судах першої інстанцій, мирових суддях. Перші діяли в межах окружної палати, другі – районного суду, треті – у межах мирової дільниці. Кількість нотаріусів у кожній місцевості визначалася самим урядом³.

Також уряду було надано право зменшувати кількість нотаріусів у кожному конкретному випадку по окремих округах за певних умов, які були чітко прописані законодавцем.

Нотаріусам суворо заборонялося здійснювати свої посадові обов'язки поза межами свого району. Порушення цієї

—¹200-летіе Закона 25 вантоза XI г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru>

²Нотариальное право Германии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/images/documents/international/Germany-notar-pravo.pdf>

³Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 24.

заборони тягнуло лише каральні наслідки для нотаріуса, але в жодному разі не незначність цих дій щодо закону¹.

За одноразове недотримання цього положення закону нотаріус позбавлявся права виконувати будь-які юридично значущі дії протягом трьох місяців; за повторне порушення нотаріуса звільняли з роботи з вимогою відшкодування збитків².

Декретом 1986 р. було встановлено загальнонаціональну компетенцію всіх нотаріусів, вони набули права виконувати свої функції на всій території метрополії і в заморських департаментах³.

Відповідно до цього закону нотаріуси стали публічними посадовими особами, які призначалися представником виконавчої влади (президентом) за клопотанням попередника пожиттєво⁴.

Закон про нотаріат не передбачав різних категорій осіб, правомочних складати і засвідчувати офіційні документи; він увів для цього особливу посадову особу – *fonctionnaires publics*; нотаріус став головним провідником і хранителем цивільного права; призначення нотаріусів та визначення кількості посад стало виключною компетенцією Управління юстиції; посада нотаріуса оголошувалася незмінюваною і незамінюваною; посада публічного нотаріуса як самостійна частина добровільної підсудності була оголошена такою, що не може бути суміщена з виконанням інших функцій; за виконання своїх повноважень нотаріуси справляють встановлений законом тариф; усі документи нотаріуса повинні користуватися громадською довірою та ін. Базові принципи «*Loi contenant l'organisation du Notariat*» поширилися згодом по всьому світу, стали загальноприйнятими. Вони

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 16.

² Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 5.

³ Пиепу Ж.-Ф. Профессиональное нотариальное право / Ж.-Ф. Пиепу, Ж. Ягр; пер с франц. – М.: Юрист, 2001. – С. 44.

⁴ Змирлов К. Французский законопроект о реформе нотариата / К. Змирлов // Журнал Министерства юстиции. – 1897. – № 3. – С. 4.

заклали основи того, що зараз ми називаємо латинським нотаріатом (нотаріатом латинського типу)¹.

Отримати посаду нотаріуса міг громадянин Франції, що відбув військову повинність, досягнув 25 років, мав визначений законом стаж професійної роботи (як правило, шестирічний) та подав посвідку про свої моральні якості, підписану мером тієї місцевості, де він проживав. Окрім того, приступаючи до виконання обов'язків, нотаріус повинен був внести грошову заставу, з якої, у разі потреби, виплачувалось відшкодування зацікавленим особам за шкоду, заподіяну посадовими діями нотаріуса. Отже, французький закон не пред'являв до кандидатів на посаду нотаріуса і відповідно до нотаріусів вимог про наявність юридичної освіти, віддаючи перевагу досвіду практичної роботи. У цьому випадку зазначене положення різко розходилося із законами Німеччини й Австрії, в яких закінчення курсу юридичних наук було необхідною підставою для здобуття посади нотаріуса².

Адже, як зазначав Л. Мандельштам, дотримуючись позиції відомих французьких юристів, «знання теорії є недостатнім для того, щоб бути добрим нотаріусом. Можна прекрасно вивчити закони, але, щоб їх вміти застосувати на практиці, потрібно пройти практичну нотаріальну школу»³.

На думку Л. Ясінської, воно применшувало авторитет професії нотаріуса і могло бути пов'язаним із прагненням влади забезпечити доступ до посади представникам заможних верств населення, які не мали належної юридичної освіти. Адже під час призначення нового нотаріуса, яке здійснювалося президентом республіки, враховувалась думка його попе-

¹ 200-летие Закона 25 вантоза XI г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru>

² Ясінська Л. Е. Развитие института нотариата в странах Европы XVIII – первая половина XX ст. / Л. Е. Ясінська // Проблемы державотворения і захисту прав людини в Україні: матеріали X регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 5–6 лютого 2004 р.). – Львів, 2004. – С. 98.

³ Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 7.

редника на цій посаді, що призводило на практиці до купівлі-продажу посад. Складалась певною мірою суперечлива ситуація: з одного боку, нотаріат визнавався органом публічної влади, пов'язаним із авторитетом держави, законом, а з іншого – посада нотаріуса ставала предметом купівлі-продажу, нотаріальна контора могла бути купленою чи проданою¹.

Нагляд за діяльністю нотаріусів здійснювався радами нотаріусів, що створювались при судах першої інстанції, і судом. Ради нотаріусів регулювали відносини між нотаріусами та між нотаріусами і населенням, крім того, вони мали право накладати на нотаріусів дисциплінарні стягнення, перелік яких містився в законі, а саме: зауваження, проста догана, догана, виголошена головою ради в присутності її членів чи наодинці, позбавлення права голосу на зібраннях ради і заборона участі у раді терміном до шести років².

Предметом розгляду в раді були також проступки, які ганьбили честь і гідність стану, причому предметом розгляду могло стати й особисте життя в тому разі, якщо воно не відповідало загальноприйнятим нормам, заплямовувало звання нотаріуса і справа набувала публічного розголосу³.

Контроль за діяльністю нотаріусів здійснювався також і судом, який мав право у випадках, вказаних у законі, накладати на них штраф, відсторонювати від посади і присуджувати до відшкодування шкоди. Загалом відповідальність нотаріуса за шкоду, заподіяну його діями, була доволі значною і чітко визначеною законодавцем⁴.

¹ Ясінська Л. Е. Развитие института нотариата в странах Европы XVIII – первая половина XX ст. / Л. Е. Ясінська // Проблемы державотворения и защиты прав людини в Україні: материалы X региональной научно-практической конференции (м. Львів, 5–6 лютого 2004 р.). – Львів, 2004. – С. 98.

² Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – С. 16.

³ Ясінська Л. Становлення та функціонування органів нотаріального самоврядування (історико-правовий аспект) / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 94.

⁴ Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 8.

Підписаний контрагентами, свідками і нотаріусом акт (minute) зберігався у нотаріуса, сторонам же видавали його копії (expeditions) чи детальні виписки (grosse). Усі акти вносились в особливі реєстри, форма яких встановлювалась декретом 1810 р.¹ Розмір винагороди нотаріусам визначався за взаємною домовленістю зі сторонами і складався із таких сум: 1) honoraries – плата за редакцію акта; 2) vacations – винагорода за час, затрачений на складання протоколу (наприклад, інвентарю); 3) droits d'expedition – плата за видачу копії, незалежно від складення оригіналу акта (minute); 4) відшкодування витрат на проїзд у випадку укладання акта поза межами контори; 5) різні дрібні витрати випадкового характеру. Розмір винагороди у випадках, згаданих у п. 2, 3 і 4, встановлювався особливою таксою, виданою 16 лютого 1807 р.²

Усі нотаріальні акти мали повну доказову силу і підлягали негайному виконанню на всій території Французької республіки, подібно до судових рішень. Призупинення їх виконання відбувалось лише згідно з постановою кримінального суду на випадок порушення справи за звинуваченням у підробці документів³.

Усі акти безспірної юрисдикції підлягали веденню нотаріусів. На них покладалося складання опису майна, проведення публічних торгів, видача різних свідоцтв, шлюбних угод, актів про усиновлення дітей, установа іпотек тощо⁴.

На думку більшості науковців, найхарактернішими рисами французької моделі нотаріату згідно із Законом 25 вантажа XI р. (16 березня 1803 р.) були:

– повне відокремлення спірної юрисдикції від безспірної і передача останньої виключно у відання нотаріуса;

¹ Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – СПб., 1904. – Ч. 1. – С. XXI.

² Та же. – С. XX.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 47.

⁴ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 16.

– надання нотаріальним актам сили судових рішень, що забезпечувало примусове їх виконання без участі судової влади;

– визнання за нотаріусами права рекомендувати свого наступника на посаді, що спричинило випадки їх купівлі-продажу, на відміну від інших посад публічного характеру;

– призначення нотаріуса на посаду пожиттєво, що забезпечувало його самостійність і незалежність¹.

Статтю 9 Закону 25 вантоза XI р. (зі змінами, внесені законом № 66–1012 від 28 грудня 1966 року) встановлено випадки вчинення угод за участю одного чи двох нотаріусів.

В основному документи посвідчуються одним нотаріусом. Зауважимо, що посвідчення заповітів регулювалося спеціальними правилами цивільного кодексу.

Цивільні кодекси Італії, Франції, ФРН також допускають складання ологографічних заповітів, які повинні бути власноручно написані, підписані і датовані спадкодавцем, а потім передані нотаріусу в закритому конверті².

У Франції відповідно до ст. 969 Цивільного кодексу Франції (Кодексу Наполеона) заповіт може бути власноручним, нотаріально посвідченим або таємним (секретним)³.

Стаття 972 Кодексу Наполеона в первісній редакції встановлювала, що якщо заповіт оформляється двома нотаріусами, то він диктується заповідачем, і заповіт повинен бути записаний одним нотаріусом так, як продиктовано та прочитано заповідачем у присутності свідків.

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 17; Ясінська Л. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 99; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 24–25.

² Слабошпицька У. О. Форма міжнародного заповіту у міжнародному приватному праві / У. О. Слабошпицька // Часопис Київського університету права. – 214. – № 2. – С. 371.

³ Кернична С. Я. Форма заповіту як обов'язкова умова його дійсності в українському законодавстві та законодавстві окремих європейських країн (Франції, Німеччини, Польщі) / С. Я. Кернична // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 49. – С. 341.

Про кількість свідків під час посвідчення заповіту йдеться в статті 974. У первісній редакції звучало: «Заповіт також повинен бути підписаний свідками; однак у сільській місцевості буде достатньо, щоби він був підписаний одним з двох свідків, якщо заповіт оформляється двома нотаріусами, і щоби він був підписаний двома з чотирьох свідків, якщо він оформляється одним нотаріусом»¹.

Законом від 8 грудня 1950 р. № 50-1513 внесено зміни до вказаної статті: дозволено, щоб заповіт оформляв лише один нотаріус, не лише пишучи від руки, а також на друкарській машинці; заповіт повинен бути підписаний нотаріусом і свідками (без вказівки кількості свідків).

Статтею 976 Кодексу Наполеона передбачено порядок посвідчення нотаріусом таємного (секретного) заповіту.

Свідками у процесі укладення та посвідчення заповіту не могли бути ні легати, які б права вони не мали, ні їхні родичі або свояки до четвертого ступеня споріднення включно, а також працівники нотаріусів, які посвідчують заповіт.

У Франції виокремлюють також міжнародний заповіт. Ця форма заповіту була встановлена Вашингтонською Конвенцією про єдиний закон стосовно форми міжнародного заповіту від 26 жовтня 1973 р. і вступила в силу у Франції 1 грудня 1994 р.

Варто зауважити, що в розділі II «Про спеціальні правила форми деяких заповітів» нормативного акта передбачено порядок посвідчення заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених.

Чи не найгрунтовніше висвітлення нотаріальної професії у світовій літературі належить Оноре де Бальзаку. Слід зазначити, що сам письменник на початку свого життя ледь не став нотаріусом. Він навчався у Паризькому університеті Сорбонна на правничому факультеті, стажування розпочав у конторі юриста. У 20-річному віці Бальзак усе ж таки зробив остаточний вибір на користь літератури. Час, протягом якого

¹Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – Приложение 1–4. – С. 347.

Бальзак працював клерком, не пройшов даремно: він дав письменникові багатющий матеріал, використаний ним у багатьох творах¹.

Так, у повісті «Шлюбна угода» Оноре де Бальзак описав діяльність двох нотаріусів: метра Матіаса та метра Солоне. Однак найбільш повно автор описав роботу французьких нотаріусів у нарисі «Нотаріус» в альманасі «Французи, зображені ними самими», який вийшов друком 1840 року.

Закон зобов'язував вчиняти нотаріальні акти у присутності двох нотаріусів або одного нотаріуса та двох свідків – освічених французьких громадян, які проживали в цьому адміністративному окрузі. Сторони, які вчиняли нотаріальну дію, повинні були бути особисто відомими нотаріусу, інакше їхня особа мала засвідчуватись не менш ніж двома свідками².

Кожен акт повинен був містити вказівку на час та місце його вчинення, імена та звання осіб, що його вчиняють, та присутність свідків і самого нотаріуса. Будь-які виправлення та підчистки у тексті акта мали бути обов'язково обумовлені в його кінці. Підписаний акт мав зберігатися у нотаріуса, сторони ж отримували копії або особливі виписки, що містили застереження про їх виконання у тій же формі, як і судові рішення. Усі вчинені нотаріусом акти вносилися до особливих реєстрів, форма яких була встановлена декретом 28 березня 1810 р.³

Усі нотаріальні дії вважалися повним доказом і підлягали негайному виконанню на всій території французької держави, як і судові рішення. Зупинення їх виконання здійснювалося лише за постановою кримінального суду в разі обвинувачення у підробці (ст. 1319 Кодексу Наполеона)⁴.

Одним з основних актів, яким керувалися французькі нотаріуси, вчиняючи нотаріальні дії, зокрема посвідчення

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 14.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 24–25.

³ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 16.

⁴ Там же.

договорів, заповітів, був Цивільний кодекс Наполеона (офіційно запроваджений у 1804 р. як Французький цивільний кодекс та у 1807 р. одержав нову назву на честь імператора Наполеона I). Нормативний акт налічував 2281 статтю та складався зі вступу та трьох книг.

Кодекс закріпив найважливіші цінності суспільства, зокрема рівність усіх громадян перед законом, свободу особистості, свободу переконань, право власності, відокремлення церкви від держави, право на розлучення, право синів на рівні частки у спадщині та інші права і свободи громадян¹.

Ми погоджуємося з Л. Єфіменком у тому, що його вплив позначився на формуванні світових правових систем, що не оминуло і нотаріату. Цим кодексом закріплювалося верховенство письмових доказів, а також основне завдання нотаріусів – складання аутентичних актів².

В основу Кодексу було покладено багато принципів та правил римських Дигестів, французьких нормативних актів та правових звичаїв того часу. Фактично цей правовий документ є результатом синтезу тоді чинних норм римського та звичаєвого права, провірених часом норм середньовічних королівських статутів і ордонансів, а також постанов і регламентів республіканського законодавства. Вступивши в силу, він здійснив заміну понад 14 000 законодавчих актів, прийнятих у попередні роки революційним урядом Франції та які змінили, у свій час, багато середньовічних цивільно-правових інститутів³.

Як стверджує Н. Хома, Кодекс Наполеона перегукувався з «Іституціями Гая» – частиною кодифікації візантійського імператора Юстиніана. Перевагою цього цивільного кодексу

¹ Сирко М. Право власності в Цивільному кодексі Наполеона Бонапарта 1804 р. / М. Сирко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 109.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 11.

³ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – Приложение 1–4. – С. 4.

є виняткова простота та чіткість формулювань. Із часів наполеонівських воєн цей кодекс використовують у деяких європейських країнах, зокрема Бельгії. Кодекс став моделлю формування кодексів цивільного права Нідерландів, Італії, Іспанії, окремих південноафриканських країн, канадської провінції Квебек, штату Луїзіана в США¹.

Крім права власності, Кодекс Наполеона визначає інші речові права: право на чужу річ (узуфрукт, проживання в чужому будинку, сервітути, право застави), право на володіння, право на утримання. Речі за Кодексом поділяються на рухомі і нерухомі. Цей поділ відображав саме такий етап розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість становила велику цінність для окремого підприємця та класу капіталістів загалом, а тому й потребувала особливого правового режиму і захисту. Зокрема розпорядження нерухомим майном було переобтяжене значними юридичними формальностями і складностями².

На нашу думку, найбільше значення в діяльності французького нотаріату мала третя книга Кодексу (найбільша за обсягом) – «Про різні способи, якими надається власність», статті 711–2283.

Відповідно до статей 711, 712 Кодексу Наполеона, власність на майно набувається і передається: шляхом спадкування, дарування чи заповіту, у силу зобов'язань; шляхом припинення чи приєднання речей, а також у силу давності³.

Статтею 1341 Кодексу встановлювалася обов'язкова нотаріальна форма для укладення угод, за винятком торговельних.

¹ Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищих закладів освіти. – 2-ге видання, виправлене і доповнене / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ-2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – С. 319.

² Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / за заг. ред. Л. М. Князькової, О. С. Туренка; Донецький юрид. інститут ЛДУВС. – Донецьк: Ноулідж, 2011. – С. 163.

³ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – Приложение 1–4. – С. 265.

Однак, посвідчуючи заповіт чи договір дарування, французький нотаріус повинен був роз'яснити заповідачу або дарувальнику й обдаровуваному вимоги відповідних статей Кодексу Наполеона щодо обмеження дарування чи заповіту.

Відтак стаття 913 Кодексу (зі змінами, внесеними законом від 3 грудня 2001 р. № 2001–1135) встановлює, що безоплатні угоди, вчинені або шляхом договорів дарування, або шляхом заповіту, не можуть перевищувати половини майна відчужувача, якщо після його смерті залишається лише одна дитина; однієї третьої частини – якщо залишаються двоє дітей, однієї четвертої – якщо залишаються троє або більше дітей; водночас між дітьми, народженими у шлюбі або поза шлюбом, відмінностей не робиться¹.

У початковій редакції статті 1394 Кодексу всі шлюбні договори укладалися та нотаріально посвідчувалися до укладення шлюбу, однак, після внесення змін згідно з ордонансом від 6 травня 2005 року № 2005–428 обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягають також шлюбні договори, укладені після реєстрації шлюбу.

Саме в Кодексі Наполеона цивільне право Франції набуло класичного вираження, тому саме Кодекс мав для своєї епохи революційне значення, виконав дуже важливу роль у розробці та закріпленні багатьох принципів нового цивільного права².

Кодекс Наполеона набув поширення в більшості країн, його положення в деяких країнах збереглися і досі. Однією з перших країн, де був уведений Кодекс Наполеона, є Бельгія. Також його було введено у Швейцарії (майже у всіх кантонах). У Статуті цивільного судочинства Женевського кантону (розд. XXV, ст. 368) було закріплено, що акти, явлені у нотаріусів у кантонах, мають таку ж виконавчу силу, як і остаточні рішення судових інстанцій. Виконавчі написи на нотаріальних

¹ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – Приложение 1–4. – С. 334.

² Сирко М. Право власності в Цивільному кодексі Наполеона Бонапарта 1804 р. / М. Сирко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 104.

актах робляться в тій же формі, що і на рішеннях. У разі спору про підробку суддя може не дозволити виконання за актом¹.

Перший цивільний кодекс був прийнятий у Квебеку в 1866 році. Цей кодекс значною мірою ґрунтувався на Кодексі Наполеона. Але він також черпав свої положення з різних інших джерел, таких як: Паризькі звичаї (*Coutume de Paris*), деякі місцеві звичаї і навіть британське загальне право².

Історія французького цивільного кодексу на теренах сучасної Польщі охоплює проміжок часу майже у півтора століття: з 1808 р. до середини ХХ-го століття, а саме до 1946 р.³

Цивільний кодекс Наполеона був одним серед багатьох кодексів, які мали чинність на польській території. Спочатку, звісно, сприймався з недовірою, проте доволі швидко увійшов у національне життя Польщі і визначався як її національне право, на противагу іншим іноземним законам. Збереження цивільного права, яке ґрунтувалося на принципах Кодексу Наполеона, стало національною справою і символом самостійності Польщі. Той факт, що Кодекс Наполеона міг бути так легко введеним, і сильна залежність Польщі від нього були, втім, не останніми великими наслідками великих ділових переваг і техніки цього законодавства. Тому зв'язок Польщі з французьким цивільним кодексом застосовувався до різних життєвих ситуацій або модифікувався на шляху законодавчих нововведень, став символом союзу з кращими традиціями в широкому культурному контексті. Кодекс Наполеона вніс значний вклад у розвиток польського приватного права⁴.

Необхідно зазначити, що у ХХ ст. нотаріат взяв активну і безпосередню участь у всіх сферах життя держави. Навіть

¹ *Законы о судопроизводстве и судоустройстве Женевского кантона / перевод Н. Фемьелинский. – СПб, 1864. – 96 с.*

² *Професія нотаріуса у Квебеці: збірник текстів. – К.: Заповіт, 2004. – С. 17.*

³ *Сирко М. Кодекс Наполеона Бонапарта в князівстві Варшавському / М. Сирко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХІХ звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2013 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка, 2013. – С. 69.*

⁴ Там же. – С. 70.

перший номер відомої та популярної у Франції газети для того часу «Le Temps» («Час») був виданий 31 липня 1829 р. на кошти нотаріату. Ця газета видавалася до 1940 р. Тоді ж у нотаріусів з'явилася нова роль – роль банкірів, оскільки банків як таких тоді ще не було¹.

Упродовж XX сторіччя структура нотаріату стверджувалася та міцніла. В 1920 р. утворено Асоціацію нотаріусів, 1945 р. створюється Вища Рада нотаріусів Франції та нотаріальних палат департаментів².

Сучасний французький нотаріат – це добре організоване професійне об'єднання нотаріусів. Його організаційна структура складається з трьох рівнів.

1. Загальнонаціональний рівень – Вища рада нотаріату Франції. Уперше був сформований 1941 року. Офіційного статусу набув у 1945 р.

2. Регіональний рівень – Регіональна рада нотаріусів. Формується в тих же регіонах, в яких є регіональні апеляційні суди.

3. Департаментських рівень – Нотаріальна палата департаменту. Формується в одному або при кількох департаментах Франції. Останнє залежить від кількості нотаріусів, які практикують в окрузі, і жителів департаменту.

Характерна риса всіх згаданих структур – те, що вони є професійними громадськими об'єднаннями, заснованими на обов'язковому членстві нотаріусів.

З усіх цих структур найважливішою за значимістю є Нотаріальна палата. Перша нотаріальна палата Франції була утворена в Парижі 16 березня 1803 р.

Нотаріуси департаменту утворюють так зване «товариство», яке зі свого складу обирає членів правління нотаріальної палати. Вищим органом «Товариства» є загальні збори його членів (Генеральна Асамблея). Очолює збори обраний

¹Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

²Коваленко Л. М. Нестаріюча професія нотаря / Л. М. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8 (серпень). – С. 163.

членами Палати президент. Президент Палати скликає всіх практикуючих нотаріусів¹.

Сьогодення французького нотаріату свідчить про підвищення його ролі у французькому суспільстві, яке відбувається паралельно з підвищенням відповідальності нотаріуса за свої дії. До компетенції французького нотаріуса належить сфера цивільних та сімейних правовідносин, сфера торгових (господарських) правовідносин, сфера земельних правовідносин та деякі питання публічної влади, наприклад видача свідоцтва про належність майна державі².

До особи, що бажає займатися нотаріальною діяльністю, висуваються доволі жорсткі вимоги, серед яких: французьке громадянство; відсутність судимостей; непричетність до звільнення або дисциплінарних стягнень чи адміністративних покарань, відсторонення від займаної посади, виключення з реєстру організацій або корпорацій; позитивна фінансова та кредитна історія; ступінь магістра права та проходження стажування протягом двох років, зокрема півроку у сферах, не пов'язаних із нотаріальною діяльністю. Крім того, як додаткова позитивна характеристика сприймається наявність стажувань в інших країнах із системами загального права³.

Варто зазначити, що модель французького нотаріального інституту послугувала прототипом для подібних установ у всій Європі. Уся багатовакова історія нотаріальних органів підтверджує той факт, що цей інститут, на відміну від спірної судової юрисдикції, розвивався як безспірна публічна юрисдикція.

Ми погоджуємося з О. Філіпповою, що система нотаріату, яка склалася у Франції, існує і функціонує в цей час, є доволі ефективною і достатньою мірою забезпечує стабільність цивільного обороту, що свідчить про те, що ця модель виправдала себе⁴.

¹ Нотариат Франции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/images/documents/international/fr-notariat.pdf>

² Орзіх Ю. Г. Нотариат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66. – С. 213.

³ Там же. – С. 214.

⁴ Филиппова О. В. Становление нотариата в России. История и современность / О. В. Филиппова // Нотариальный вестник. – 2012. – № 9. – С. 37.

Тому українському нотаріату варто прямувати в тому ж напрямі.

Розвиток інституту нотаріату в цей період також мав свої особливості в Німеччині.

Найбільш великими абсолютистськими державами імперії були Австрія та Пруссія.

У кінці XVIII ст. вплив нотаріату на суспільство поступово зменшувався й обсяг повноважень нотаріусів зводився до протестів векселів та представництва сторін у вексельних судах (наприклад, в Австрії). До речі, тут нотаріату були надані права діяти як адвокатам своїх клієнтів, тобто надана можливість здійснювати паралельну діяльність, не пов'язану з нотаріальною, і це при тому, що в Австрії з 1781 р. нотаріуси взагалі стали державними службовцями. Однак поступове зменшення значення нотаріуса призвело до його абсолютного зникнення у деяких землях (наприклад, із 1807 р. на території Баварії повноваження нотаріусів були делеговані судам). Існували ще деякі причини занепаду нотаріальної професії. До таких слід віднести і так зване «право печатки» – «*jus sigillorum*»), яке передбачало можливість власника печатки здійснювати стосовно себе нотаріальні дії без звернення до нотаріуса або до суду. Найцікавіше в тому було те, що ці дії наділялися силою публічного документа, тобто ці документи не потребували додаткового судового чи іншого засвідчення для підтвердження їх дійсності¹.

Саме завдяки чинникам, які сприяли впливу римського права на німецький інститут нотаріату, 1512 року був виданий Баварський закон про нотаріат, який частково діє і сьогодні, Франкфуртський закон 1669 р., Кельнський закон 1822 р., закон Рейнських провінцій 1845 р., ГанOVERський – 1852 р., а також закони від 1890 та 1895 років².

Кінець XVIII – початок XIX століття став знаковим етапом для німецького нотаріату. Це було пов'язано з тим, що

¹ Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 211.

² Фемелиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апр. 1866 г. / А. М. Фемелиди. – СПб.: Издание Я. А. Канторовича, 1902. – С. 36.

реформи нотаріату, що відбулися у ті часи на території Франції, пізніше знайшли своє, хоч адаптоване, але відображення у вигляді рецепції у Німецькому законодавстві¹.

На початку XIX ст. у деяких німецьких державах відбувається рецепція французького права, що мала значний вплив на розвиток нотаріального інституту. У Німеччині починають з'являтися різноманітні законодавчі акти, зразком для яких був французький закон 1803 р. Аналіз німецьких законів кінця XIX – початку XX ст., які регулювали діяльність нотаріату, свідчить, що вони в багатьох положеннях запозичили основні принципи французького нотаріату (можливість безпосереднього примусового виконання нотаріальних актів, позитивний характер посади нотаріуса та ін.). Водночас тут спостерігається відсутність чіткої межі між спірною і безспірною юрисдикцією, наслідком чого було підпорядкування нотаріусів нагляду судових установ і надання останнім деяких нотаріальних функцій².

Однак рецепція французького досвіду відбувалася не системно, у зв'язку з чим дослідник нотаріату А. Феміліді вказав на такі недоліки німецького нотаріату, як відсутність системності, суміщення в особі нотаріуса нотаріальних, судових та адвокатських повноважень та відсутність у багатьох місцевостях нотаріусів, замість яких їх функції виконували судові установи³.

Також до особливостей німецького нотаріату слід віднести наявність адвокатів, що здійснювали нотаріальні послуги паралельно з адвокатською діяльністю. Хоча така практика і не поширена у всій Німеччині, а характерна лише частині земель (землям колишньої Пруссії).

Принципи французького нотаріату, які мали багато переваг порівняно з німецьким законодавством XVII і XVIII ст.,

¹ Орзіх Ю. Г. Нотариат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 211.

² Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 15–16.

³ Фемелиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апр. 1866 г. / А. М. Фемелиди. – СПб.: Издание Я. А. Канторовича, 1902. – С. 36.

дуже вплинули на подальший розвиток нотаріального інституту в німецьких державах. У Німеччині почали поступово з'являтися різні законодавчі акти, які утворювалися за зразком французького закону 1803 і більш чи менш вдало його рецепіювали. Найбільш характерною відмінністю цих законодавчих актів від французьких слід вважати встановлення нагляду в особі судових установ. Крім того, ніде в Німеччині не було проведено відокремлення спірної юрисдикції від безспірної так різко і чітко, як це було зроблено у Франції, внаслідок чого діяльність нотаріусів виявлялася у багатьох аспектах такою, що конкурувала з діяльністю судових місць¹.

З часу укладення Північно-Німецького союзу і заснування Німецької імперії дедалі більш гостро поставало питання про необхідність нотаріального інституту в Німеччині та видання одного загального нотаріального статуту. Найбільш значний крок у цьому напрямі був зроблений імперським законом від 17 травня 1898 р. про безперечну юрисдикцію та пруським законом від 21 вересня 1898 р., що об'єднали нотаріальні установи всієї Пруссії в один інститут, підпорядкований одним і тим же нормам. За цими законодавчими актами право вчинення та засвідчення різних приватноправових документів належить у Німеччині рівною мірою і нотаріусам, і нижчим, одноособовим судовим місцям. Учинення акта відбувалося шляхом складання у присутності нотаріуса, контрагентів та свідків особливого протоколу, який зачитувався вголос і підписувався всіма присутніми особами; потім за вимогою сторін останнім могла бути видана засвідчена виписка з протоколу. Судове або нотаріальне посвідчення здійснювалося тільки, якщо підпис зроблено або визнано у присутності нотаріуса або судді (ст. 126 Цивільного уложення Німецької імперії)².

Не могли брати участь у складанні акта як судді, нотаріуси, письці чи свідки: а) особи, що уклали акт; б) їхні родичі; в) особи, на користь яких учинювався акт. Що стосується

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 18.

² Там же.

питання про силу і значення нотаріальних актів, то воно вирішується у § 794–880 загальнонімецького Статуту цивільного судочинства в редакції від 20 травня 1898 р., який визнає, що вчинені законно німецькими нотаріусами документи підлягають примусовому виконанню без подальшої участі судової влади, причому виконавчий лист видається самим нотаріусом, який зберігає цей документ; те саме стосується і документів, вчинених за участю суду¹.

Рецепція французького нотаріального права, що відбулася в XIX ст. в Німеччині була обумовлена: розпадом Священної Римської імперії (в липні 1806 р.) та утворенням Рейнського союзу; ліквідацією кріпацтва; уведенням Цивільного кодексу Наполеона.

Декретом від 6 жовтня 1791 р. «Про організацію нотаріату» Національних зборів Франції, 1798 року в результаті окупації французами лівобережжя Рейну був організований інститут нотаріату. Отже, порядок здійснення нотаріальної діяльності регламентувався «Законом про нотаріат» від 16 березня 1803 р. (Закон від 25 вантоза XI р.).

У 60-ті роки XIX ст. один баварський юрист констатував, що Закон 25 вантоза XI р. «протягом півстоліття настільки добре в плані практичності себе зарекомендував», що «подальше обговорення його переваг є зайвим»².

Французьке нотаріальне право було введено в чотирьох департаментах Німеччини, розташованих на лівому березі Рейну³. Потім було прийнято немодифікаційне французьке нотаріальне право в трьох ганзейських департаментах (Данцигу, Гамбурзі, Бремені), а також в департаменті Ліппе і Остемс⁴.

Першою державою на правому березі Рейну, яка отримала французький нотаріат, стало королівство Вестфалія, яке

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 18.

² Kluge A. Abriss einer Geschichte des Notariats in der Pfalz, in: 175 Jahre Pfälzisches Notariat / A. Kluge. – Berlin, 1978. – S. 23.

³ Weisweiler W. Geschichte des rheinpreußischen Notariats / W. Weisweiler // Essen. – 1916. – Bd. 1. – S. 72.

⁴ Shubert W. Französische Rech in Deutschland zu begin des 19. Jahrhunderts / W. Shubert // Köln. – 1977. – S. 150, 153.

17 лютого 1809 р. ухвалило власний Нотаріальний кодекс. У його 103 статтях були узагальнені французькі закони.

У середині XIX ст. в Австрії та Баварії були прийняті закони про нотаріат, які орієнтувалися на французьке право. Однією з причин рецепції французької системи нотаріату стала «можливість виконання акту без підключення суду»¹, тобто правовий акт, учинений нотаріусом, мав абсолютну доказову силу.

Основною відмінністю німецького нотаріального законодавства від французького було те, що нагляд за органами нотаріату здійснювали судові установи.

Незважаючи на те, що в кінці XIX ст. було ухвалено два загальноімперські законодавчі акти (закон від 15 липня 1890 р. і закон від 25 червня 1895 р.), у різних місцевостях Німеччини і далі діяли закони, видані в різний час: Франкфуртський 1669 р., Баварський 1812 р., Кельтський 1822 р., Рейнських провінцій 1845 р., Ганноверський 1853 р.²

Тому стосовно організації нотаріату Німеччину було поділено на 4 системи.

1. Місцевості, де функціонувала французька модель нотаріату з характерними для неї широкими повноваженнями нотаріусів (Ельзас, Лотарингія, Баварія, Гамбург).

2. Землі, де діяла система так званого адвокатського нотаріату (Пруссія, Саксонія, Гессен, Бремен, Любек та ін.). За загальним правилом кожен нотаріус був також і адвокатом, але не кожен адвокат мав бути нотаріусом³. Нотаріальні функції виконували також судді.

3. Області судового нотаріату (Віртемберг, Баден). Тут судді також мали право виконувати окремі нотаріальні дії,

¹Allmendingen L. Hv. Offiziell-wissenschaftl. Vorträge über den Code Napoleon und seine organischen Umgebungen in den Conferenzen zu Gießen / L. Hv. Allmendingen. – Gießen, 1811. – S. 188.

²Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті Європейської історії держави і права / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 100.

³Вольман И. С. Нотариат. Очерк организации современного Западно-Европейского нотариата / И. С. Вольман // Вестник Права. – 1915. – № 30–34. – С. 874.

проте й нотаріуси могли здійснювати судові функції у сфері спадкового і опікунського права¹. Тоді як у всій Німеччині нотаріуси, будучи державними службовцями, не отримували плати від держави, у Бадені та Віртемберзі вони були чиновниками в «чистому вигляді», тобто утримувалися за рахунок бюджету і мали право на пенсію.

4. Землі, яким взагалі невідомий інститут нотаріату. Це – Ольденбург, Саксен-Веймар, Шварцбург-Рудольштадт і деякі інші. Тут нотаріальні функції виконували тільки судді².

Що ж до питання про силу і значення нотаріальних актів, то воно вирішувалось § 794–880 загальноімперського Статуту цивільного судочинства 1898 р., який визначав, що законно складені німецькими нотаріусами документи підлягали примусовому виконанню без посередницької участі судової влади, причому виконавчий лист видавався нотаріусом³.

Нотаріуси Німеччини, на відміну від Франції, Австрії, Італії, офіційної корпоративної організації, яка б захищала їхні інтереси, не мали. Ради нотаріусів функціонували лише в Баварії, Гамбурзі й Ельзасі-Лотарингії (землі, в яких функціонувала французька модель нотаріату⁴).

До кінця XIX ст. склалося розуміння необхідності єдиного закону про нотаріат, було сформульовано низку вимог до нового закону про нотаріат: поділ нотаріату та адвокатури, наділення нотаріусів широкими засвідчувальними повноваженнями і необхідність в однаковій компетенції для всіх німецьких нотаріусів⁵. Ці вимоги вказують на те, що за основу

¹ Вольман И. С. Нотариат. Очерк организации современного Западно-Европейского нотариата / И. С. Вольман // Вестник Права. – 1915. – № 30–34. – С. 874.

² Ясінська Л. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 100.

³ Объяснительная записка к проекту новой редакции о нотариальной части. – СПб., 1904. – Ч. 1. – С. XXV.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та функціонування органів нотаріального самоврядування (історико-правовий аспект) / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 100.

⁵ Schubert W. Materialien zur Vereinheitlichung des Notarrechts (1872–1937) / W. Schubert; Verlag Dr. Otto Schmidt. – Köln, 2004. – S. 5.

майбутнього інституту нотаріату німецький законодавець брав принципи французького нотаріату, який став прототипом сучасного латинського нотаріату.

Якщо розглядати XIX ст., то організація нотаріату в Німеччині тоді також мала свої особливості. Вона характеризувалася, по-перше, відсутністю єдиного законодавства для всіх земель; по-друге, суміщенням судових, адвокатських і нотаріальних функцій. Зазначені особливості були наслідком багатокілової феодалної роздробленості Німеччини, де окремі держави і князівства існували відокремлено один від одного, в результаті чого в кожному з них і склались свої (багато в чому унікальні) юридичні норми. У кінці 70-х років XIX ст. після об'єднання Німеччини і проголошення її імперією розпочався процес уніфікації норм у всіх галузях законодавства. Однак правова роз'єднаність німецьких земель перешкождала швидкому розвитку цього процесу і він проходив із великими складнощами. Законодавство про нотаріат не було винятком¹.

Лише з початку XIX ст. нотаріат Німеччини знову почав набувати вагомого значення у житті суспільства. Це було зумовлено тим, що саме тоді у Франції відбувалися реформи нотаріату, зокрема був виданий Закон 25 вантажа XI р., який пізніше був частково рецептований, хоча несистемно, у німецьке законодавство.

У Німеччині поступово розпочали з'являтися різноманітні законодавчі акти, складені за зразком французького закону 1803 року. Найбільш характерною відмінністю цих законодавчих актів від французьких слід вважати встановлення ними обов'язків з нагляду за нотаріатом для судових установ. Окрім того, ніде в Німеччині не було проведено відокремлення спірної та безспірної юрисдикції так чітко, як це було зроблено у Франції, внаслідок чого діяльність нотаріусів багато в чому конкурувала з діяльністю судових місць².

¹Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – С. 17.

²Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – С. 25.

Відтак на лівобережжі Рейну була введена французька структура нотаріату, що містилась у Законі 25 вантоза XI р. Цей закон припинив існування різних категорій осіб, які могли складати офіційні документи, і ввів категорію посадової особи «fonctionnaires publics». З цього часу призначення на посаду нотаріуса здійснювало лише Управління юстиції. Незмінність і незамінність нотаріусів стали основними ознаками посади нотаріуса¹.

Документи, які видавали публічні нотаріуси, набули вагомішого значення та мали довіру, а винагорода за їх учинення сплачувалась за встановленими тарифами. Нагляд за ними здійснює на загальнодержавному рівні міністр юстиції, а в округах – голова палати і голова окружного суду. Існували й вимоги до кандидата на посаду нотаріуса, яким міг бути підданий Німеччини, який досяг повноліття, отримав юридичну освіту та пройшов випробування. Свою діяльність нотаріус повинен був здійснювати в межах округу його окружного суду. У разі відпустки або іншого випадку, коли нотаріус не міг тимчасово виконувати свої функції, його заміщала інша особа з дозволу міністра юстиції на відповідальність нотаріуса. За порушення службових обов'язків та за проступки нотаріус підлягав дисциплінарній відповідальності, що полягала у попередженні, зауваженні, штрафі чи звільненні з посади.

У Баварії, за Законом про нотаріат від 9 червня 1899 р., введено заборону поєднувати нотаріальну діяльність з адвокатською, а у Пруссії відповідно до пруського Закону про добровільну підсудність від 21 вересня 1899 р. дозволяється призначати адвокатів-нотаріусів і тільки адвокатів. Це повноваження виконувалось так, що в більшій частині рейнського (французького) права в округах земельного Верховного суду Дюссельдорф призначались лише нотаріуси, а в іншій частині Пруссії – адвокати-нотаріуси відповідно до попереднього положення. У центральних та північних німецьких землях призначали нотаріусами лише адвокатів. У зв'язку з

¹ Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

цим, структура нотаріату у Федеративній Республіці Німеччина і після введення Імперського положення про нотаріат від 13 грудня 1937 р. та Федерального положення про нотаріат від 16 лютого 1961 р., залишається неоднорідною. Щоправда, Федеральне положення про нотаріат признає лише єдину нотаріальну посаду¹.

Незважаючи на таку неоднорідну систему нотаріату, нотаріус чи адвокат-нотаріус завжди були представниками публічної служби та надавали документам незаперечної доказової сили. Єдина відмінність між нотаріусом та адвокатом-нотаріусом полягає в тому, що останній учиняє нотаріальні дії як додаткові повноваження.

Нотаріальному посвідченню підлягають договори купівлі-продажу земельних ділянок та будівель, договори дарування земельних ділянок та будівель, сервітути на земельні ділянки та інші. Часто нотаріуси беруть на себе і обов'язки з виконання угоди із земельними ділянками, що охоплює отримання необхідних офіційних дозволів, повідомлення про вчинені записи в поземельній книзі, звільнення від боргів за наявності зареєстрованих застав нерухомого майна. Відтак у Німеччині, як і у Франції, практично всі дії, пов'язані з відчуженням нерухомості, проходять через нотаріальне посвідчення².

Нотаріус не має права займатися ніякою іншою діяльністю, крім нотаріальної. Крім того, він, на відміну від нотаріуса Франції, не має права надавати посередницькі послуги. Нотаріус призначається пожиттєво, водночас не може бути призначено на цю посаду особу старше 60 років. Приступивши до виконання своїх обов'язків, нотаріус не стає представником однієї сторони, а має правовий статус незалежного представника всіх сторін, щоб нікому з учасників угоди не було завдано шкоди³.

¹ Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

² Квитко А. Ф. Основные правовые модели развития нотариата в зарубежных государствах / А. Ф. Квитко // Новый юридический журнал. – 2012. – №2. – С. 168.

³ Там же.

Третій Закон від 31 серпня 1998 р., який вносив зміни до Федерального положення про нотаріат, увів єдине право для всієї Федеративної Республіки Німеччина. Для призначення на посаду нотаріуса кандидату достатньо мати свідоцтво про закінчення університету чи інституту Німецької Демократичної Республіки та два роки підготовчої практики. Ці вимоги не застосовувалися до претендентів на посаду нотаріуса, які були нотаріусами в державному нотаріаті або працювали 10 років юристами та можуть підтвердити свої нотаріальні знання¹.

Як зазначає Ю. Орзіх, так поступово склалася типова система німецького нотаріату, отримавши певні загальні ознаки латинського типу:

- нотаріус виконує функцію «превентивного правосуддя», тобто його діяльність спрямована на запобігання порушенню прав та свобод суб'єктів права;
- нотаріус виконує державні функції, пов'язані із захистом прав та свобод суб'єктів права;
- нотаріус є незалежною особою;
- нотаріус зобов'язаний зберігати у таємниці всю інформацію, яка стала йому відома у зв'язку із здійсненням ним своїх повноважень;
- нотаріус зобов'язаний застрахувати свою цивільну відповідальність².

Отже, зазнавши впливу римського та французького права, нотаріат Німеччини перейняв їхній досвід організації та вніс свої особливості, пов'язані із менталітетом німецької нації та історичним розвитком інституту нотаріату. Від Франції німецький нотаріат перейняв безпосереднє примусове виконання нотаріальних документів, а також довічний характер нотаріальної посади.

Варто зазначити, що всі особливості німецького нотаріату зумовлені його історичним розвитком, який відбувся

¹ Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

² Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 211.

на теренах феодально роздробленої імперії, в якій кожне королівство регулювало нотаріальну діяльність своїми актами, тобто законодавство держави не було уніфікованим. Саме в Німеччині дуже чітко простежується боротьба всередині одного суспільства різних юрисдикцій і різних правових систем – найважливіша особливість європейської правової традиції. Проте це не стало перешкодою для того, щоб риси латинського нотаріату були відображені й у його нотаріаті.

До 1939 р. функції нотаріусів зводилися до вчинення та засвідчення дійсності цивільно-правових угод, засвідчення підписів і учинених вексельних протестів. У Німецькому цивільному укладенні 1896 р. (книга II, розд. 2, гл. 1 § 313) йдеться, що договір із нерухомістю повинен мати нотаріальну форму, в іншому ж випадку він не дійсний¹.

Хоча в 1937 р. в Положенні про нотаріат третього Рейху ці принципи сильно спотворилися під впливом ідеологічних чинників. Замість незалежного інституту, нотаріат став державним і сильно залежним від ідеології правлячої партії націонал-соціалістів².

Унаслідок цього структура нотаріату у Федеративній Республіці Німеччина і після введення Імперського положення про нотаріат від 13.12.1937 (RGBL.191) і Федерального положення про нотаріат (BNoto) від 16.02.1961 (BGBl.77) залишається неоднорідною. Щоправда, Федеральне положення про нотаріат визнає тільки єдину нотаріальну посаду. Нотаріус завжди є носієм публічної посади та органом попереджувального правосуддя (§ 1 Федерального положення), незалежно від того, йдеться тільки про нотаріуса або про адвоката-нотаріуса. Професія адвоката-нотаріуса відрізняється від основної професії нотаріуса тільки тим, що адвокат-нотаріус виконує цю посаду як побічну роботу (§ 3, абз. 2 Федерального положення). Отже, нотаріуси призначаються сьо-

¹Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран (Новое и новейшее время) / сост. Н. А. Крашенинникова. – М., 2000. – С. 415.

²Пожарская Ю. В. Рецепция института нотариата и его развитие в России и Германии в XVIII–XX веках / Ю. В. Пожарская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alrf.msk.ru/journal/publikacii/pozharskaja-juv-recepcija-institutu-notariata>

годні або на основну посаду (тільки нотаріуси згідно з § 3 I Федерального положення) або для одночасного виконання цієї посади поряд з допуском як адвоката при певному суді на термін дії допуску (адвокати-нотаріуси згідно з § 3 II Федерального положення). У Баден-Вюртемберзі Закон землі про добровільну підсудність (LFGG) від 12.2.1975 (GBL. 116), чинний з 01.07.1975, визначає на всій території цієї федеральної землі діяльність установ добровільної підсудності та їх повноваження¹.

В окрузі земельного Верховного суду Карлсрує нотаріати є державними установами. Нотаріусом може бути призначений той, хто відповідає посаді судді (суддя-нотаріус). Він є не тільки службовцем, який оформляє документи (нотаріусом), але і суддею у спадкових та земельних справах; компетенція нотаріусів поширюється також на спадкове майно. У земельному Верховному суді Штутгарт нотаріальна діяльність здійснюється переважно державними нотаріусами. Це службовці, які хоч і не відповідають посаді судді (винятки можливі), проте в рамках спеціального навчання набули кваліфікації окружного нотаріуса. Вони не тільки правомочні складати офіційні документи, а й виконують завдання суду в спадкових справах і відомства земельної книги, а частково й опікунського суду; нотаріат і тут є одночасно судом у спадкових справах. Із державними нотаріусами в окрузі земельного Верховного суду Штутгарт є і тільки нотаріуси, і адвокати-нотаріуси, які займаються приватною практикою. Відтак у цьому окрузі існують паралельно всі три форми нотаріату. Отже, за винятком Баден-Вюртемберга, у Федеративній Республіці Німеччина існують в основному тільки нотаріуси та адвокати-нотаріуси. До сфери тільки нотаріату належать республіка Баварія, землі Рейнланд-Пфальц, Саарланд, Гамбург від землі Північний Рейн-Вестфалія, округ земельного Верховного суду Кельн і округ земельного Верховного суду Дюссельдорф за винятком округу

¹ Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

земельного суду Дуйсбург і округу дільничного суду Еммеріх від округу земельного суду Клеве. До сфери адвокатського нотаріату належать землі Берлін (саме весь Берлін), Бремен, Гессен, Нижня Саксонія, Шлезвіг-Гольштейн і від землі Північний Рейн-Вестфалія округ земельного Верховного суду Гамм, і від округу земельного Верховного суду Дюссельдорф округ земельного суду Дуйсбург і округ дільничного суду Еммеріх¹.

Статус нотаріуса у Федеративній Республіці Німеччина, незалежно від виду нотаріату, має такі типові ознаки. Нотаріус виконує завдання попереджувального правосуддя. Нотаріат є органом попереджувального правосуддя (§ I ФП – VNoto). Одним із завдань сучасної соціальної держави є створення інститутів для забезпечення і полегшення правовідносин. До цих інститутів належить і нотаріат, тому офіційні документи, завірені нотаріусом, мають більшу доказову силу, ніж документи, підписані приватними особами. Ця функція складання офіційних документів надається Законом про встановлення обов'язкової форми документації від 28.08.1969 (BGBL. 1513), чинним з 1.01.1970, тільки нотаріусам, щоправда, з незначними винятками².

Насамперед нотаріус складає свідоцтва, тобто документи про свої сприйняття, найперше про зроблені при ньому заяви, особливо з таких питань: договори купівлі-продажу нерухомості; іпотека (іпотечний борг); договори дарування; шлюбні договори; заповіти та договори про спадщину; свідоцтва про право спадкування; договори товариств; відчуження часток у справі; рішення пайовиків товариства (заяви про внесення в торговий реєстр і інші реєстри); продаж підприємств. Також він засвідчує справжність підпису та правильність копій. Крім засвідчення та посвідчення нотаріус має право видавати свідоцтва, особливо на підставі записів в офіційних реєстрах, наприклад, про повноваження представ-

¹ Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

² Там же.

ництва торгових товариств. Крім цих дій, нотаріус має право, і це важлива функція, видавати документи, що підлягають виконанню (§ 794 I № 5 ZPO). Так істотно розвантажуються суди, тому що виконання такого документа можливе без втручання суду¹.

Особливість німецького нотаріату полягає в тому, що дві важливі установки для нотаріальної діяльності, а саме: процес посвідчення та право нотаріусів на стягування тарифів, регулюються не єдиним законом про нотаріат – Федеральним положенням про нотаріат, – а спеціальними законами, які доповнюють Федеральне положення. Причина відмови від єдиного регулювання полягає в тому, що спочатку (а саме до 31.12.1969) в деяких районах Німеччини з нотаріусами посвідченням займалися і суди, а що стосується тарифів, то у Федеративній Республіці Німеччина, як і раніше, найбільше значення надається тому, щоб на нотаріусів поширювалося те саме положення про тарифи, податки і збори, що і на суддів у сфері добровільної підсудності. Процес посвідчення регулюється Законом про встановлення обов'язкової форми документації від 28.08.1969 (BGBl. 1513), який набрав чинності 1.01.1970, а витрати і тарифи – Законом про витрати і діяльність Добровільної підсудності від 26.07.1957 (BGBl. 960). Обидва закони поряд з Федеральним положенням про нотаріат визначають статус нотаріуса в загальній правовій системі².

Характерною особливістю нотаріату в Німеччині є встановлені державою тарифні ставки. Вони закладені в Положенні про витрати, яке поширюється і на добровільну підсудність, тобто на саму державу. Положення про витрати встановлює тарифи за окремі угоди, а також ціну. Дотримання цього положення контролюється службовим наглядом. Право нотаріуса на стягнення тарифів має публічно-правову природу. Нотаріусу заборонено домовлятися про розмір тарифів (§ 140 Положення про витрати, § 17 Федерального положення)³.

¹ Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

² Там же.

³ Там же.

Аналіз німецьких законів XIX–XX ст., які регулювали діяльність нотаріату, свідчить, що вони в багатьох положеннях запозичили основні принципи французької моделі нотаріату (приміром можливість безпосереднього примусового виконання нотаріальних актів, позитивний характер посади нотаріуса). Водночас, на відміну від неї, тут бракує чіткої межі між спірною і безспірною юрисдикцією, наслідком чого було підпорядкування нотаріусів нагляду судових установ і надання їм деяких нотаріальних функцій¹.

Отже, єдиної системи в Німеччині так і не склалося. Це свідчить про те, що, незважаючи на рецепцію французького нотаріату, яка сталася прямо, вдалося прижитися тільки деяким основам організації та атрибутики цього інституту.

В Австрії інститут нотаріату регулювався законом від 25 липня 1871 р. За оцінкою Л. Мандельштама, цей закон мав таку цілісність і внутрішню гармонію всіх окремих його положень, що міг би послугувати зразком для будь-якої культурної держави². Детальний аналіз цього закону, зважаючи на те, що він діяв на західноукраїнських землях, буде розглянуто в наступному розділі праці.

Відтак на основі дослідженої нами історії становлення та розвитку нотаріату в Італії, Франції та Німеччині, доходимо висновку, що нотаріат цих держав формувався на основі римського права та їм характерні ознаки латинського нотаріату, але вони мають і специфічні риси, зумовлені історичним розвитком та правовою традицією загалом.

Спільними ознаками італійського, французького і німецького нотаріату та принциповими ознаками будь-якого національного нотаріату латинського типу є такі:

1) нотаріусом є публічна службова особа, яка отримує повноваження від держави, здійснює їх від її імені та під її контролем;

¹Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 15–16.

²Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 11–12.

2) нотаріальна діяльність є вільною, тобто нотаріус самостійно організовує свою роботу, несе повну відповідальність за завдані ним збитки;

3) нотаріус надає документам юридичної вірогідності, тобто особливої доказової та виконавчої сили;

4) нотаріус учиняє нотаріальні дії за плату, встановлену державними тарифами;

5) нотаріуси об'єднуються в колективні органи, які виконують адміністративні та контрольні функції.

Значний вплив на їх формування мала правова традиція, а саме: певні її особливості, які виникли у процесі розвитку цих країн. Зокрема, до них належать: розвинений інститут приватної та корпоративної власності, різка відмінність між правовими інститутами, надання ваги самоуправлінню, покладення функцій управління правовими установами на відповідних людей, наявність науки про право, яка аналізує й оцінює його, історичність права та пов'язана з усвідомленням його значущості над політичною владою, існування та боротьба всередині одного суспільства різних юрисдикцій і різних правових систем та вплив юридичної думки на правові інститути.

Із німецькою та французькою системами функціонує змішана модель нотаріату, яка зберігає елементи французької та німецької моделей і запроваджена у таких країнах, як Іспанія, Нідерланди, Швейцарія та інші. Змішаний характер полягає не тільки у комбонуванні особливостей французької та німецької моделей, але й у наявності нехарактерних для них особливостей. Приблизно у половині кантонів Швейцарії діє лише державний нотаріат, і в деяких з них нотаріус має право поєднувати нотаріальну діяльність з наданням адвокатських послуг. Подібне сумісництво допускається і в деяких землях Німеччини¹.

Однак, незважаючи на змішаний характер моделі нотаріату у Швейцарії, значущість нотаріальних актів на її території має дуже великий рівень. До речі, про це свідчить

¹Орзіх Ю.Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю.Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 214.

ст. 9 Цивільного кодексу Швейцарії, відповідно до якої тягар доведення незаконності нотаріального акта покладається на особу, яка має сумніви в його законності, тобто на заявника (позивача)¹.

В Іспанії, після прийняття Королівського декрету від 19.01.2007 № 45/2007 нотаріусу відводиться роль представника публічної влади. Як і в більшості країн латинського нотаріату, нотаріус виконує роль висококваліфікованого юриста, має право посвідчувати факти та правочини, що вчинилися у його присутності та за його безпосередньої участі. Нотаріус Іспанії є незалежною особою і здійснює свою діяльність під свою особисту відповідальність, однак це не означає, що він є особою, позбавленою будь-якого контролю. Контроль за виконанням нотаріусом своїх обов'язків здійснюється відповідною нотаріальною палатою та Головним управлінням реєстрів та нотаріату, яке є підрозділом Міністерства юстиції Іспанії. Доступ до нотаріальної професії має конкурсну основу, яка охоплює чотири іспити з нотаріального, цивільного, торговельного, податкового права та інших галузей, що є обов'язковими для діяльності нотаріуса. Особливістю доступу до нотаріальної професії в Іспанії є відсутність необхідності перебування саме в іспанському громадянстві (підданстві). Тут достатньо бути громадянином хоча б однієї з країн Європейського Союзу².

Засади латинського нотаріату так чи інакше спостерігаються в нотаріаті багатьох держав. Водночас у деяких країнах (насамперед у Великій Британії та США) нотаріальна справа розвивалася іншим шляхом. Йдеться про англосаксонську систему, яка не передбачає безспірності нотаріально завірених документів, у разі конфлікту вони мають бути перевірені в суді³.

Правнична система Великої Британії сформувалася за специфічних умов. Країна, в якій діяли Велика хартія вільно-

¹ Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 214.

² Там же. – С. 214–215.

³ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 16.

стей (1215 р.), Закон про недоторканність особи (1641 р.), Білль про права (1689 р.), не мала жорсткої феодальної «вертикалі», прокламуючи зверхність закону. Але самий закон там, як у жодній іншій країні, був надзвичайно гнучким інструментом, і суб'єктивна воля у його тлумаченні відіграла вирішальну роль. Широко діяло прецедентне право. У тисячах томів прецедентних актів можна було для будь-якої ситуації підшукати щонайменше два протилежні варіанти. Англійці мали численні судові установи, своєрідні назви яких іноді походили від часів середньовіччя. Так, аж до кінця XIX ст. у справах державної скарбниці діяв суд Палати-шахівниці (коли його заснували у XII ст., він збирався у приміщенні, де столи були вкриті картатими скатертинами)¹.

Нотаріату як особливої всеохоплюючої системи у Великій Британії фактично не було створено. Дії, що в інших країнах вважали цілком притаманними нотаріальній практиці, в англійців могли вчиняти різноманітні чиновники, залежно від характеру актів. Значною мірою ці функції поклалися на суддів. Втім, поняття нотаріату британці використовували, але для вирішення обмеженого кола питань насамперед для забезпечення достеменності у випадках, коли йшлося про справи за межами країни. Англійські нотарі були чиновницькою корпорацією (за місцевою почесною назвою, *Masters of faculties* – магістри права). Їхня компетенція поширювалася, зокрема, на винесення вексельних, чекових та морських протестів, укладання заповітів судновласників, а також на посвідчення перекладів. Саме ці галузі були життєво важливими для країни, яка впродовж століть володіла найбільшим у світі флотом і домінувала у міжнародній торгівлі².

Для того, щоб обійняти посаду нотаріуса, претендент мав пройти п'ятирічну практику в нотаріальній конторі (у Лондоні – семирічну), проте в деяких регіонах країни йому достатньо було мати звання соліситора. Саме до соліситорів,

¹ Сучасні системи нотаріату – історія їх розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/ua/pro-npu/istoriya/suchasni-sistemi-notariatu-istoriya-jikh-rozvitku#.VNTAmfmsWKI>

² Там же.

як правило, зверталися пересічні англійці, щоб підготувати юридично грамотні тексти угод чи заповітів¹.

Цікаво, що за усталеною традицією британські нотаріи перебували у формальній підлеглихості предстоятеля англіканської церкви, архієпископа Кентерберійського. У цьому, очевидно, втілювалася вимога до найвищої сумлінності представників нотаріальної професії, яку мала у такий спосіб освятити церква. Нині, незважаючи на багатомісячні розбіжності, у нотаріальній справі спостерігається тенденція до інтеграції.

Одним із природних чинників цього процесу є притаманне сучасному світові широке міжнародне співробітництво у різних галузях і сферах, під час якого, зокрема, виникають потреби легалізації документів, посвідчених іноземними нотаріями².

Слід зазначити, що останнім часом в Англії та Ірландії нотаріуси набувають дедалі більшої ваги (особливо лондонські нотаріуси, так звані «seriveners notaries»), однак акти англійських нотаріусів дійсні лише за межами Великої Британії, а в самій країні вони не мають юридичної сили³.

В Англії і США нотаріату в західноєвропейському розумінні і як особливої системи не було. За загальним правилом, для дійсності договорів особливої форми не було потрібно (ст. 821 Саксонського цивільного положення)⁴.

Нотаріальні дії доручено найперше суддям і судовим чиновникам. Наприклад, у Статуті цивільного судочинства Каліфорнії великий розділ присвячений правилам провадження в охоронному суді, яким вважається в кожному повіті вищий суд. Аналогічні суди були в штатах Нью-Йорк, Іллінойс, Массачусетс⁵.

¹ Сучасні системи нотаріату – історія їх розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/ua/pro-npu/istoriya/suchasni-sistemi-notariatu-istoriya-jikh-rozvitku#.VNtAmfmsWkI>

² Там же.

³ Спектор О. М. Шляхи реформування нотаріальної діяльності в Україні в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду / О. М. Спектор, В. О. Негода // Сучасні питання економіки і права. Право. – 2014. – № 1. – С. 110.

⁴ Саксонское гражданское уложение // Саксонские гражданские законы. – СПб., 1885. – Вып. I: Гражданское уложение.

⁵ Малышев К. И. Гражданские законы Калифорнии / К. И. Малышев. – СПб., 1906. – Т. 2. – С. 351, 301, 329.

Однак фактично існують і нотаріуси, коло дій яких становлять учинення за бажанням осіб, що звернулися до них, різних актів цивільного права, зберігання оригіналів актів, посвідчення дат¹.

У США організація і порядок діяльності нотаріусів регулюються законодавством штатів².

Водночас потік документів, що постійно зростає, безперервно перетинає державні кордони, слугує імпульсом для ґрунтовного перегляду відносин між нотаріусами різних континентів³.

Уже багато років американський термін «notary public» вводить в оману жителів інших країн. Відтак, використовуючи схожість американського словосполучення «notary public» і російського слова «нотаріус», шахраї часто вимагають від російськомовних іммігрантів великі суми за «посвідчення» документів. Такі «нотаріально посвідчені» документи не є доказами в судах і державних органах, оскільки штамп «notary public» не засвідчує правильності фактів, які містяться в документі, а лише свідчить, що саме та чи інша особа підписала документ. У більшості штатів кожен громадянин, який досяг 18 років, може стати «notary public», склавши нескладний тест. Плутанина з назвою «notary public» призвела до того, що багато штатів у США заборонили своїм «нотаріусам» перекладати це словосполучення на інші мови, оскільки іспанське слово Notario, французьке Notaire, чи німецьке Notar незмінно позначає професійного і досвідченого юриста, що володіє широкими повноваженнями, яким, зокрема, є цивільний нотаріус (civil-law notary) штату Флорида⁴.

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 19–20.

² Нотариат и органы записи актов гражданского состояния в зарубежных странах (организация и управление). – М., 1973. – С. 23–25.

³ Тоу Дебора. Все нотариусы исповедуют одни и те же главные ценности / Дебора Тоу; пер. Н. Хорунжего // Нотариальный вестник. – 1999. – № 5–6. – С. 75.

⁴ Спектор О. М. Шляхи реформування нотаріальної діяльності в Україні в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду / О. М. Спектор, В. О. Негода // Сучасні питання економіки і права. Право. – 2014. – № 1. – С. 110.

Так, у США в 1998 р. штат Флорида, прагнучи до розвитку міжнародних відносин і зв'язків, започаткував систему цивільного нотаріату, ґрунтуючись на досвіді європейських держав. Цивільний нотаріус (civil-law notary) Флориди – це професійний юрист, що практикує щонайменше 5 років і має відповідну репутацію. Для того, щоб одержати статус цивільного нотаріуса Флориди, необхідно успішно скласти комплексний державний іспит і одержати призначення Державного департаменту. Відтак, на відміну від американських notaries public, які лише засвідчують правильність підпису, цивільні нотаріуси (civil-law notary) Флориди виконують в основному ті ж нотаріальні дії, що й нотаріуси латинської школи (надання юридичних консультацій, підготовка і посвідчення угод, посвідчення правильності змісту документа, оформлення доручень, переклад документів і посвідчення правильності перекладів, посвідчення правильності копій документів). Аналогічний закон недавно прийнято і в штаті Алабама¹.

Упродовж ХХ ст. структура нотаріату у Франції й інших країнах Європи посилилася і зміцніла (1890–1902 рр. його реорганізація). А в 1918 р. люди цієї структури стали використовувати телефон. У 1920 р. утворилася асоціація нотаріусів. З 1926 р. нотаріуси використовували для підготовки нотаріальних актів друкарські машинки².

1934 р. ухвалено закон про колективні гарантії. Цей закон дозволив створити спільну касу гарантій для забезпечення солідарної відповідальності. 28 червня вийшов у світ дисциплінарний статут нотаріусів, 8 вересня 1945 р. складено ще один закон про єдині тарифи за вчинення нотаріальної дії. Освіта Вищої Ради нотаріусів Франції та нотаріальних палат департаментів також стала нововведенням у державі Мольєра³.

¹ Спектор О. М. Шляхи реформування нотаріальної діяльності в Україні в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду / О. М. Спектор, В. О. Негода // Сучасні питання економіки і права. Право. – 2014. – № 1. – С. 110.

² Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html](http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html)

³ Там же.

Отже, нині існує два типи нотаріальних систем, де форма організації нотаріату є різними залежно від того, яку роль і значення у сфері реалізації прав визнає за нотаріатом та чи інша держава.

Першу групу становлять нотаріальні органи англосаксонських країн (Велика Британія, США тощо). До компетенції цих органів входить лише посвідчення документів і підписів.

Система «*common law*» діє в багатьох країнах. В одних вона панує безмежно (наприклад, Сполучене Королівство Великобританії, США, Австралія, Сінгапур, Малайзія, Кіпр, Канада (окрім провінції Квебек), Індія тощо), в інших вона співіснує з юридичними системами (Аргентина, Бахрейн, Бруней, провінція Квебек (Канада), Єгипет, Куба, Ізраїль, Данія, Фінляндія та ін.)¹.

Наприклад, в англійських судах посвідчений нотаріусом документ не має повної юридичної сили доказу і потребує перевірки фактів, викладених в угоді. Система англосаксонського типу характеризується тим, що кодифіковані закони тут нечисленні, джерелами правових норм є переважно традиції та прецеденти, утворені юридичною практикою. З метою забезпечення основного принципу цивільного обороту – свободи угод – передбачена можливість користуватися будь-якими доказами. Сторони, що укладають контракт, перебувають «віч-на-віч» і, навіть передбачаючи заздалегідь можливі конфлікти з приводу виконання такої угоди, покладаються на суд, який повинен буде вирішити спір, що виникне².

Другу групу становлять нотаріальні органи так званого латинського типу, країн «*civil law*», «писаного» права, де визнається особлива вага письмових доказів, а документи, складені нотаріусом цієї системи, не потребують підтвердження будь-яким органом та набувають повної юридичної

¹Спектор О. М. Шляхи реформування нотаріальної діяльності в Україні в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду / О. М. Спектор, В. О. Негода // Сучасні питання економіки і права. Право. – 2014. – № 1. – С. 109.

²Сучасні системи нотаріату – історія їх розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/ua/pro-npu/istoriya/suchasni-sistemi-notariatu-istoriya-jikh-rozvitku#.VNtAmfmsWKI>

сили «публічного документа». Водночас передбачається, що вирішення спорів, які можуть виникнути надалі, за допомогою судових органів повинно бути радше винятком, ніж правилом¹.

Сьогодні нотаріус у країнах «латинської традиції» визнається уповноваженим державою посадовцем з визначеними повноваженнями та функціями. Традиційними в цьому аспекті є нотаріати Іспанії, Італії, Греції².

Щоб забезпечити превентивний захист прав окремих осіб і юридичної сили контрактів, що укладаються, в цих країнах уповноважують (призначають і контролюють) кваліфікованих професіоналів посвідчувати достовірність учинюваних юридичних дій для того, щоб гарантувати ефективність різних прав. Водночас мається на увазі, що вирішення конфліктів, що надалі виникають, за допомогою судових органів має бути винятком, оскільки під час укладення угоди створюються всі умови для її подальшої реалізації згідно із законом та інтересами сторін³.

Як наголошував В. Черниш, одним із ключових моментів у процесі реформування правового громадянського суспільства в сучасній Україні має стати впровадження системи латинського, або вільного нотаріату, тобто нотаріату, який, з одного боку, здійснюється у формі вільної професії, а з іншого – виконує привселюдну соціально-правову функцію, отримавши делеговані йому державою публічні повноваження⁴.

¹ Спектор О. М. Шляхи реформування нотаріальної діяльності в Україні в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду / О. М. Спектор, В. О. Негода // Сучасні питання економіки і права. Право. – 2014. – № 1. – С. 110.

² Бондарева М. Особливості організації системи нотаріальних органів у країнах латинського типу / М. Бондарева // Право України. – 2006. – № 4. – С. 146.

³ Сучасні системи нотаріату – історія їх розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/ua/pro-npu/istoriya/suchasni-sistemi-notariatu-istoriya-jikh-rozvitku#.VNtAmfmsWkI>

⁴ Черниш В. Незалежний нотаріат – необхідна умова становлення громадянського суспільства в Україні / В. Черниш // Право України. – 2000. – № 9. – С. 4.

Тому вважаємо за необхідне розглянути діяльність Міжнародної спілки латинського нотаріату.

Міжнародна спілка латинського нотаріату (Union Internationale du Notariat Latin-UINL) – неурядова, єдина у світі такого роду організація – була утворена 2 жовтня 1948 р. в Буенос-Айресі з ініціативи аргентинського нотаріуса Жозу. А. Негрі і складалась із 19 країн-членів¹.

У Першому Міжнародному конгресі нотаріусів брали участь представники палат нотаріусів з дев'ятнадцяти країн світу, а саме з: Аргентини, Бельгії, Болівії, Бразилії, Канади, Колумбії, Коста-Рики, Куби, Чилі, Еквадору, Іспанії, Франції, Італії, Мексики, Парагваю, Перу, Пуерто-Рико, Швейцарії та Уругваю, що, своєю чергою, стало однією з найбільш прогресивних і знаменних міжнародних подій післявоєнного періоду, що сприяє створенню мережі відносин серед націй².

Створення Міжнародного союзу латинського нотаріату мало такі цілі:

- для представництва нотаріату в міжнародних організаціях;
- для співпраці з національними, зокрема нотаріальними, організаціями;
- для вивчення й удосконалення права в сфері нотаріальної діяльності;
- для поширення принципів латинського нотаріату;
- для організації міжнародних нотаріальних конгресів³.

Статут організації було затверджено на Другому міжнародному конгресі, який проходив у Мадриді 21 жовтня 1950 р.

У країнах, що входять до Міжнародного союз латинського нотаріату, діє континентальна, тобто романо-германська, правова система, а нотаріально оформлені документи мають публічне визнання і підвищену доказову силу. У 1955 р. був проведений перший Конгрес молодих нотаріусів, який

¹ Ясінська Л. Е. Нотаріат латинського типу: основні риси та особливості / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – С. 79.

² Международный Союз латинского нотариата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tonp.ru/notary/19-notary-iuln-main>

³ Там же.

об'єднав 1500 нотаріусів та співробітників нотаріальних контор. 27 вересня 1968 р. (модифіковано 9 жовтня 1978 р.) прийнято Брюссельську угоду, за якою нотаріальному акту надано обов'язкового характеру у всіх країнах ЄЕС.

Створений 1969 р. Центр нотаріальної інформатики дає нотаріусам можливість одержувати і використовувати будь-яку інформацію для правильного редагування нотаріальних актів у країнах Міжнародного союзу латинського нотаріату (далі – МСЛН). На початку 70-х років з'являються апарати ксерокопіювання. У 1974 р. створений Міжнародний інститут нотаріату, який в 1993 р. увійшов до МСЛН і став однією з його офіційних структур. У нього входить нотаріат 24 держав – членів МСЛН. Інститут видає журнал «Le Gnoton», поширюваний в 43 країнах. Під егідою організації молодих нотаріусів в 1984 р. створений Університет нотаріату для підготовки кваліфікованих нотаріусів та працівників нотаріальних контор¹.

Заповіді латинського нотаріату були проголошені у доповіді еквадорської делегації, одностайно ухваленої пленарним засіданням на 8-му Міжнародному конгресі латинського нотаріату в Мексиці в жовтні 1965 р., а саме: поважай своє Міністерство; утримайся, навіть якщо найменший сумнів робить незрозумілими твої дії; віддавай належне правді; дій обережно; вивчай з пристрасстю; радься з Честю; керуйся Справедливістю; обмежуйся законом; працюй з гідністю; пам'ятай, що твоя місія полягає в тому, щоб не було суперечок між людьми².

На думку О. Криштопи, перша заповідь має стосуватися державних нотаріусів, які безпосередньо належать до Мін'юсту України, а приватні нотаріуси є самозайнятими особами, тому вони не можуть вважатися працівниками Мін'юсту³.

¹ Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

² Заповіді МСЛН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/mizhнародnij-notariat/msln/zapovidi-msln#.VRLRgfmsWkI>

³ Криштопа О. Міжнародний союз нотаріату: принципи латинського нотаріату та їх значення для діяльності нотаріусів України / О. Криштопа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – № 88. – С. 66.

Ми не погоджуємося з думкою науковця та вважаємо, що перша заповідь стосується державних і приватних нотаріусів.

3 липня 2013 року Україна подала заяву на вступ до Міжнародної спілки латинського нотаріату.

На XXVII Міжнародному конгресі нотаріусів, який проходив 09.10.2013 р. в м. Лімі, Асамблея нотаріатів-членів Міжнародного союзу нотаріату проголосувала за прийняття України до лав цієї організації. Міжнародний союз нотаріату – це міжнародна неурядова організація, що створена з метою сприяння, координації та розвитку нотаріальної функції та діяльності в цілому світі, і яка сьогодні об'єднала нотаріат 89 країн¹.

Аналіз нотаріату деяких країн Європи як правового інституту латинського типу та нотаріального законодавства свідчить про наявність деяких специфічних рис.

Ця система історично наділяє нотаріуса достатньо широкими повноваженнями та великим тягарем відповідальності перед суспільством та державою за нотаріальну діяльність, яку він здійснює. Історична картина формування та розвитку нотаріату на прикладі розглянутих країн переконливо ілюструє впливовість нотаріату на економіку держави, починаючи з простого пересічного громадянина і закінчуючи великими міжнаціональними компаніями².

За визначенням нотаріусів Луїджі Чемпі (Італія) й Андре Армачо (Франція), функція нотаріуса за латинським правом може бути коротко описана так:

- встановлення особи осіб, присутніх під час укладення договору;
- встановлення легальної влади договірних сторін на ведення переговорів;
- дослідження волі договірних сторін;
- тлумачення волі договірних сторін;
- перевірка свободи і відсутності стороннього впливу на волю договірних сторін;

¹ Шишленко В. Г. Щодо вдосконалення організації професійного самоврядування нотаріату України / В. Г. Шишленко // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 773.

² Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66 – С. 215.

- перевірка можливості розпоряджатися предметом контракту;
- розгляд відповідності волі сторін беззаперечним принципам чинного законодавства;
- перекладення домовлялися волі в письмову форму, просто й ясно виражає її незаперечне юридичне значення;
- редагування юридично правильного документа, що відповідає формі та меті договірних сторін;
- увідповіднення волі сторін економічній, юридичній, соціальній системою для того, щоб її виконання виявилось можливим у межах встановленого юридичного порядку; ця відповідність забезпечується також гласністю легальних актів, за повного дотримання встановленого порядку;
- присвоєння акту суспільної довіри в інтересах суспільства, а також в інтересах приватних осіб для задоволення вимоги впевненості громадян у його законності;
- діяльність як радника сторін;
- збереження професійної незалежності¹.

В. Черниш аксіоматично стверджує, що сьогодні існує 19 принципів латинського нотаріату, які розкладені на три групи:

- а) нотаріус і нотаріальна функція;
- б) нотаріальні документи;
- в) організація нотаріальної професії².

Ми погоджуємося із ученим у тому, що не можна безальтернативно, не враховуючи історичного досвіду розвитку нотаріату в Україні, економічних, політичних і правових особливостей нашого суспільства, повністю сприймати всі принципи латинського нотаріату³.

Якщо проаналізувати чинне українське нотаріальне законодавство, то стане цілком очевидним, що воно за голов-

¹ Функція латинського нотаріуса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/latnot.html>

² Черниш В. Питання становлення та функціонування органів нотаріату в Україні на принципах класичного нотаріату латинського типу / В. Черниш // Юридична Україна. – 2014. – № 12. – С. 36.

³ Там же. – С. 35.

ними своїми положеннями наближається до латинської моделі нотаріату¹.

Нині Міжнародний союз латинського нотаріату має серйозну політичну вагу. Зокрема, інтереси Союзу представлені при ООН, Юнеско, Гаазькій конференції з міжнародного приватного права, Європейській комісії та Європейському парламенті, Раді Європи та інших міжнародних організаціях.

Ми погоджуємося з І. Медведєвим, що універсальної моделі «нотаріату-космополіта» сьогодні не існує, а є сукупність національних нотаріатів, що мають спільні ознаки та суттєві відмінності, які в міру свого розвитку і можливостей намагаються взаємодіяти на міжнародному рівні².

Отже, вся історія нотаріату підтверджує, що розвивався він виключно як безперечна публічна юрисдикція, на відміну від спірної судової юрисдикції.

2.4 Генезис нотаріальної діяльності на українських землях у Київській Русі (IX–XII ст.) та Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.)

Правові системи України та Західної Європи мають спільні історичні джерела, що стосуються співвідношення права й моралі, а саме – римське право. Україна – це південно-східний напрям територіального поширення римського права. Багата правова спадщина України має свою історію, що, своєю чергою, спирається на філософські міркування мислителів Стародавньої Греції та Риму³.

¹Черниш В. Питання становлення та функціонування органів нотаріату в Україні на принципах класичного нотаріату латинського типу / В. Черниш // Юридична Україна. – 2014. – № 12. – С. 38.

²Медведєв І. Г. Некоторые тенденции эволюции нотариата и нотариальной формы в мире / И. Г. Медведєв // Нотариальный вестник. – 2015. – № 5. – С. 47.

³Гетьман-Пятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України / І. А. Гетьман-Пятковська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 37.

Правовий інститут нотаріату нашої держави формується не одне століття і повторює всі етапи, що з найдавніших часів пройшов нотаріат Римської імперії та інших держав¹.

Недостатньо вивченими в Україні залишилися процеси зародження нотаріату як норм права та законодавства, питання впливу древньоруського права на формування нормативно-правової бази нотаріату в Україні.

Перші сліди перебування людини на сучасній території України належать до раннього палеоліту (Киїк-Коба у Південному Криму, с. Амвросіївка у Приазов'ї, Житомирська стоянка тощо). У пізньому палеоліті (35–40 тис. років тому) вже була заселена вся територія сучасної України².

Як стверджує відомий історик Г. Кониський, «народ слов'янський, що походить од племені афета, Ноевого сина, названий слов'янами за родоначальником і князем своїм Славеном, нащадком Росса Князя, внука Афетового»³. Автор зауважує, що історики надають «слов'янським племенам різноманітні назви, залежно від способу їхнього життя і вигляду народного, приміром, Східних Слов'ян називали Скіфами, або ж Скиттами, тому, що жили вони мандрівним життям і часто переселялися з місця на місце; Південних – Сарматами, по гострих ящуриних очах з примружкою, і Русами або Русняками – за волоссям; Північних приморських – Варягами називали через хижачтво і засідки, де чигали на перехожих; а всередині од тих мешканців, за родоначальниками їхніми, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу – Роксоланами і Россами, а по Князю Мосоку, кочівникові над річкою Москвою, що дав їй цю назву, – Москвитами і Москами, від чого згодом і Царс-

¹ Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 41.

² Культура і побут населення України: навч. посібник. – 2-е вид., доп. та перероб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 14.

³ Кониський Г. Історія Русів / Г. Кониський; пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 36.

тво їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського»¹.

Відомий український учений П. Таланчук констатує, що історичні коріння українського народу сягають середини 1 тис. н. е. Багато слов'янських народів фактично є відгалуженням від праукраїнського етнокультурного дерева, яке протягом 1,5 тис. років розвивалося між Прип'яттю, Східними Карпатами та Київським Подніпров'ям².

Як зауважує український учений В. Заруба, термін «русь» вживався у грецьких, римських і східних джерелах завжди тільки стосовно до слов'ян Середнього Подніпров'я. Сучасну територію східні джерела називали Рос, Росья, західні – Руція, Рутенія, а поляки і донині на українців кажуть «русини», а на їхній край – Русь. Державне існування Русі підтверджується державною символікою. Гербом Русі був тризуб – іменний знак великих князів київських. Імовірно, що знак тризуба спочатку був родовим символом племен русів, яке жило в межах нинішньої Київщини. Тут археологи знайшли багато речей докняжої доби зі знаком тризуба. Згодом київські князі використовували його як знак державної влади, як герб³.

Певні елементи зобов'язального права знаходимо ще за перших державних утворень на теренах теперішньої України. Наприклад, у скіфсько-сарматській державі правова система ґрунтувалася здебільшого на звичаях, рішеннях народних зборів і постановах царів, а також релігії.

Г. Берман визнавав, що основне право народів Європи з VI до X ст. не було нав'язаним зверху зводом правил, а невід'ємною частиною колективної свідомості, «колективною совістю общини. Сам народ творив закон і суд на своїх зборах; коли монархи затвердили свою владу над законом, це було

¹Кониський Г. Історія Русів / Г. Кониський; пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 37–38.

²Таланчук П. З думкою про Україну...: вибрана публіцистика / П. Таланчук; ред.-упоряд. В. О. Карпенко. – К.: Університет «Україна», 2008. – С. 187.

³Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – С. 81.

зроблено із наміром керувати звичаєм і правовою свідомістю народу, а не змінити їх¹.

Сформовані в язичницькі часи правові норми, що регулювали відносини власності між подружжям, спадкування, опіки тощо, виявилися настільки ефективними, що у християнській Київській Русі багатого з них увійшли до «Руської правди»².

Найпершим джерелом права в кожній державі, як зокрема і в Україні, було звичаєве право, яке сягає своїм корінням правових звичаїв Київської Русі. Наприклад, у період становлення Русі основним джерелом формування правових норм були старовинні звичаї (зокрема торговельні) слов'янських племен, які об'єдналися у перші ранньофеодальні держави-князівства, а також князівська судова практика.

Як зауважує Р. Хачатуров, трансформація звичаїв у звичаєве право у східних слов'ян мала класовий характер. Звичаєве право в давньоруському класовому суспільстві відрізнялося від звичаїв первісного ладу і призначалося для регулювання суспільних відносин в інтересах панівного класу³.

Ми погоджуємося з думкою І. Усенка⁴, О. Шевченка⁵, Н. Толкачової⁶, О. Неліна⁷ та інших дослідників, що найдавнішим джерелом права були звичаї, що сформувалися у

¹ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; пер. с англ. – М., 1998. – С. 86.

² Ковальова С. Г. Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV–XVI століть на українських землях / С. Г. Ковальова, П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 1998. – С. 77–84.

³ Хачатуров Р. Л. Становление права: на материале Киевской Руси / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1988. – С. 180.

⁴ Усенко І. Б. Звичай / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2.: Д–Й. – 1999. – С. 568.

⁵ Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – С. 5.

⁶ Толкачова Н. Є. Звичаєве право: навч. посіб. / Н. Є. Толкачова. – К.: Київський університет, 2005. – С. 53.

⁷ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 31.

процесі спілкування людей, увійшли у звичку, побут і свідомість усього населення.

С. Сворак зауважує, що важливою особливістю становлення звичаєвого давньоруського права є його міцний зв'язок із нормами життєдіяльності сільських громад¹.

Звичай – доволі своєрідна форма соціальної регуляції. У суспільному значенні – це форма поведінки людей, яка в результаті багаторазового повторення в часі й просторі набуває певної стійкості, закріплюється в практичному досвіді, психології, а також в ідеології тієї чи іншої соціальної групи. Звичай, як і релігія, і мораль, має тенденцію перетворюватися на право².

Як стверджує В. Дудченко, під час свого виникнення право могло мати троїстий вигляд: 1) як безпосереднє переконання членів народу; 2) як закон і 3) як результат наукової дедукції. Фактори, які надають праву цього видимого образу, називаються джерелами права; до них належать: безпосередня переконаність народу, законодавство і наука. Народне переконання є витокom звичаєвого права, право походить зі звичаю. Воно живе у переконанні членів народу³.

На думку дослідника історії українського права В. Шатіла, у Київській Русі звичаєве право проявлялося у декількох формах: в юридичних символах (наприклад, до символів належить рукобиття на знак здійснення угоди купівлі-продажу); у численних юридичних прислів'ях (наприклад, «Що ухвалить старший город, на тім мусять стати пригороди»); у кодифікованому збірнику «Руська правда»⁴.

¹ Сворак С. Д. Соціокультурні чинники формування Києворуської і Московської держав / С. Д. Сворак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 2 (1). – С. 7.

² Толкачова Н. Є. Звичаєве право в системі соціально-ціннісних установлень і нормативного регулювання відносин / Н. Є. Толкачова // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Випуск 375. Правознавство. – С. 36.

³ Дудченко В. В. Правогенеза в історичній школі / В. В. Дудченко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 11.

⁴ Шатіло В. Витоки українського права / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 1 (2). – С. 31.

Наявність приватної власності на рухоме майно зумовила розвиток зобов'язального права, що регулювало договірні відносини купівлі-продажу, дарування. Рівень захисту приватної власності залежав від майнового та соціального стану власника. Договори скріплювалися клятвою. Верховним розпорядником землі був цар, який встановлював порядок користування пасовищами і земельними угіддями. У спадковому праві панував мінорат (майно після смерті батька успадковував молодший син)¹.

Українська дослідниця Л. Ясінська констатує, що, як і у давніх германських племен, що вторглися на територію римської імперії під час великого переселення народів, на перших щаблях історії вітчизняного цивільного права використання письмових актів під час укладення юридичних угод було доволі рідкісним явищем. Та зростання економічного потенціалу, розвиток приватної власності та цивільного обороту зумовили подальший розвиток нотаріальної діяльності².

В історичній ретроспективі спадкування за законом виникло раніше спадкування за заповітом. Коло спадкоємців визначалось насамперед інтересами роду та сім'ї, а порядок спадкування не міг бути змінений окремою волею заповідача³.

На думку Й. Покровського, відомий вислів «Тільки Бог може зробити спадкоємцем, а не людина» дає найліпше уявлення про інститут спадкування в давньому праві⁴.

О. Нелін зауважує, що спадкування за звичаєм – це де-що інше, аніж спадкування за законом. Стосовно звичаєвого права термін «спадкування» є умовним, тому що у спадковому

¹ Історія держави і права України: підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 20.

² Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 158.

³ Скрипник О. В. Визначення черг спадкоємців за законом в Україні: історія питання / О. В. Скрипник // Митна справа. – 2013. – № 1 (85). – Ч. 2. – К. 2. – січень-лютий. – С. 197.

⁴ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 2003. – С. 298.

праві під поняттям «спадкування» розуміють перехід прав та обов'язків (спадщини) від спадкодавця (одноосібного власника майна) до інших осіб – спадкоємців. Спадкування за звичаєвим правом – це перерозподіл сімейного майна в межах сім'ї зі збереженням спільної сімейної власності. Водночас майнові та деякі особисті права й обов'язки фізичної особи, яка померла, (спадкодавця) не переходять до інших осіб – його спадкоємців. Отже, зауважує дослідник, за звичаєвим правом відбувався сімейний поділ майна, а не спадкування¹.

На думку науковця, українське звичаєве право регулювало право на спадщину всіх категорій спадкоємців. Коли не було спадкоємців у низхідному і висхідному колінах, застосовувалось право спадкування бічними родичами².

Про спадкування дружиною майна померлого чоловіка не може йтися. Оскільки у разі смерті кого-небудь зі знаті йому в могилу «кладуть любиму дружину покійника, після чого отвір могили закладають, і дружина помирає в ув'язненні»³.

Як зауважує В. Озель, у дохристиянську епоху язичницькі звичаї визнавали, що шлюб триває і після смерті, про що свідчить звичай спалення вдів⁴.

Шлюбно-сімейне право дохристиянської доби регулювалося звичаєвим правом, яке допускало багатоженство, купівлю, викрадення та приведення нареченої⁵.

Умови для зародження вітчизняного нотаріату виникли з утворенням у IX ст. Київської Русі зі столицею в місті Києві.

¹ Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX століття): монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2014. – С. 32–42.

² Нелін О. І. Правові аспекти спадкування у бічних лініях в українському звичаєвому праві / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 8. – С. 7.

³ Цигульська О. М. Сведения о славянах и Руси до X в. из восточных (арабских) источников / О. М. Цигульська // Збірник документів з історії слов'янських народів (для студ. I–II курсів історичного факультету). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – С. 12.

⁴ Озель В. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Київській Русі / В. І. Озель // Право і суспільство. – 2014. – № 5-2. – С. 100.

⁵ Озель В. Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби / В. Озель // Держава і право. – 2007. – Вип. 37. – С. 151.

На думку М. Грушевського, виникнення держави – надзвичайно тривалий і складний процес, який поєднує консолідацію етносу, складання території, розвиток форм об'єднання суспільства та поділ його на окремі прошарки, формування владних структур і устрою держави, закріплення в процесі застосування певних норм поведінки людей і регулювання їхніх «стосунків між собою»¹.

Виникнення Давньоруської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян².

Початок українському державотворенню заклали союзи східнослов'янських племен, які впродовж 1 тисячоліття н. е. пройшли шлях від військово-демократичної організації племен до ранньофеодальної держави³.

Упродовж VI–X ст. слов'янські княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, хорватів, сіверян, в'ятичів, радимичів, дреговичів, кривичів, ільменських словен увійшли до Русі-України. Вітчизняний історик М. Владимирський-Буданов зазначав, що прийшли варяги-князі застали тут готовий державний устрій⁴.

Руська держава у своєму розвитку пройшла два основні етапи. Перший охоплює кінець IX і X ст., коли в Руській державі завершився процес політичного об'єднання, встановилися державні кордони, відбувалося утворення та вдосконалення апарату влади, а свого розквіту Руська держава набула наприкінці X – у першій половині XI ст. Другий етап

—¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 16.

² Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. А. Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996. – Ч. 1. – С. 34.

³ История Украинской ССР: в 10 т. / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 1. – С. 277–279.

⁴ Кузьминець О. В. Історія держави і права України: навч. посібник для студ. вищих навчальних закладів / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр. – К.: Україна, 2000. – С. 24; Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі? / Д. Бочарников // Право України. – 1997. – № 11. – С. 115.

розвитку – етап феодальної роздробленості, який припадає на кінець XI – першу третину XII ст.¹.

Визначним правителем Київської Русі був князь Олег Віщий (879–910/912 рр.). який 882 р. прибув із Новгороду і заволодів Києвом, зробивши його центром Руської держави – «матір'ю міст руських»².

За часів його князювання навколо Києва була об'єднана більшість східнослов'янських племен. Садиба великого князя займала центральну частину Києва, розташовану на Старокиївській горі, яка тепер є заповідником Київського державного історичного музею³.

Київ є містом, в історії якого глибоко переплетене міфологічне та історичне, де легендарне минуле і сучасна доба є неподільними, органічними елементами тисячолітньої історії Великого Міста – колиски цивілізації українського народу⁴.

Аналіз джерел доводить, що територія Київської Русі поділялася на князівства, а князівства – на менші територіальні одиниці – волості. Назви волостей походять від назв міст, що були центром волостей. Місто і земля з поселеннями, що прилягали до міста, становили адміністративно-територіальну єдність, яка в умовах Київської Русі була неминучим, історично необхідним явищем. Міська волость вважалась основним елементом давньоруської державності⁵. Ранньодержавне об'єднання з центром в Києві потребувало міжнародного визнання як держави, оскільки в такій

¹ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 47.

² Жуковський А. Нарис Історії України / А. Жуковський, О. Субтельний; ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові; Львівська книжкова фабрика «Атлас», 1992. – С. 13.

³ Мишко Д. І. Київ. Короткий історичний нарис / Д. І. Мишко. – К.: Радянська школа, 1954. – С. 8.

⁴ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів: навч. посібник / за заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.: Книги – XXI, 2005. – С. 3.

⁵ Гураль П. Міські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 62.

формі воно вже існувало на початку IX ст. У цей час Русь заявила про себе на міжнародній арені, про що свідчать арабські автори¹.

В іноземних джерелах, зокрема візантійських та арабських, щодо Придніпровського об'єднання, особливо племен полян і сіверян, уживають назву «Русь». Проте поширення цей термін набуває у IX ст. Уперше це поняття згадується у давньоруському літописі 852 року: «Нача прозывать Руська земля»².

На думку деяких науковців, зокрема В. Гончаренка й А. Рогожина³, В. Кульчицького та Б. Тищика⁴ Руська держава (Київська Русь) та її право сформувалися раніше – у VIII–IX ст. О. Нелін⁵ вважає, що це впливає також із «Повісті врем'яних літ»⁶.

Більшість сучасних дослідників поділяють думку, що Руську державу заснували саме східні слов'яни, хоч і не заперечують політичного, економічного й культурного впливу на цей процес із боку норманських племен і Хозарського каганату⁷.

Як стверджує Л. Залізник, маємо вагомі наукові підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого історичного розвитку. Це підтверджують

¹ Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: монографія / Л. А. Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 68. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: enruii.pnu.edu.ua/bitstream/4772/1/Кушинська

² Іванов В. М. Історія держави і права України: навч. посібник / В. М. Іванов. – К.: Атіка, 2007. – С. 38.

³ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 43.

⁴ Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К., 2006. – С. 17–18.

⁵ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 116.

⁶ Повесть временных лет: летопись по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей. – М.; Л.: Наука, 1962. – Т. 1. – С. 14.

⁷ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 116.

численні руські й іноземні писемні джерела, безліч даних археології мовознавства, етнографії, антропології та інших наук¹.

Володимир Святославович значно розширив кордони Київської Русі. У 981 р. він здійснив похід на захід проти Польщі, захопив Перемишль та Червенські міста – територіальне об'єднання, яке на заході межувало з Польщею, а на сході доходило до Західного Бугу. До складу Київської держави увійшли також Закарпатська Русь і Тмутаракань².

За територією та населенням Київська Русь була однією з найбільших країн Європи, її кордони простягалися від Карпат (із Закарпаттям включно) – на заході до Волги – на сході від Новгороду – на півночі до Чорного моря – на півдні. На початку XI ст. територія Київської держави становила 1,1 млн. кв. км з населенням приблизно 4, 5 млн.³.

Основи слов'янської державності – князівства. Саме на цьому етапі оформляються такі елементи державності, як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада з її ще недосконалим апаратом, відчужена від народу військова дружина⁴.

Як зазначав дослідник суспільно-політичного ладу і права Київської держави С. Юшков, рівень суспільно-економічного розвитку східних слов'ян у IX ст., а надто в X ст. був настільки високим, що видання тут законів, які б закріплювали чи змінювали норми звичаєвого права, було цілком можливим⁵. Видання законів було можливим, оскільки встановлено факт існування писемності у русів задовго до прийняття

¹ Залізняк Л. Київська Русь – перша українська держава / Л. Залізняк // Що було до Русі?: збірка статей / упорядник В. Лисенко. – К., 2008. – С. 13.

² Нартов В. В. Історія України з давніх-давен до сьогодення / В. В. Нартов. – Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2006. – С. 35.

³ Бойко І. Й. Державний лад і право Київської Русі: текст лекцій / І. Й. Бойко. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – С. 10.

⁴ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 37.

⁵ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – С. 78.

ними християнства. Варто зазначити, що Костянтин Філософ (близько середини IX ст.) знайшов у Херсонесі Євангеліє та Псалтир, написані староруським письмом. Є відомості, що хозари запозичили свою писемність від русів¹.

На думку Л. Кушинської, враховуючи, що перше відоме дипломатичне визнання держави припадає на 836 р., а перший письмовий кодекс з'являється у XI ст., є підстави стверджувати, що ці неповні три століття головним регулятором відносин у державі було усне звичаєве право².

М. Свердлов зауважував, що фактично «Закон Руський» – норми, які виникли в основних центрах Русі, осередках класового суспільства, – це система руського права³.

С. Юшков⁴ та Б. Греков⁵ вважали, що «Закон Руський» є системою права, що сформувалася в основних центрах Русі, оскільки значних відмінностей між такими окремими центрами не було, то, відповідно, тут могла виникнути єдина система руського права, яка передувала «Руській правді».

Посилання на «Руський закон» у русько-візантійських договорах 907, 911, 945, 971 років є першим документальним свідченням існування звичаєвого права на Русі, в основі якого був звичай нормативного характеру міста Києва та навколишніх земель. «Руський закон» виявляється як добре опрацьоване, самобутнє законодавство, яке карає за злочини проти власності, яке знає тестаменти (заповіти). Система українського права відповідає вже розвинутому суспільству,

¹ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – С. 79.

² Кушинська Л. А. Звичаєва правосвідомість та особливості монархічного устрою давньоруської держави / Л. А. Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 7 (57). – С. 33.

³ Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит, 1988. – С. 247.

⁴ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – С. 85; Юшков С. В. Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков. – М.: Гос. издат., 1950. – С. 247.

⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 122–124.

що є свідченням того, що в Україні-Русі законодавство вже існувало до «Руської правди»¹.

Професор І. Спасибо-Фатєєва справедливо зазначає, що те, що сьогодні ми сприймаємо як українське право, історично сформовано в різноманітних законотворчих площинах².

Знаний український науковець В. Єрмолаєв констатує, що формування правової системи сучасної України починається зі звичаєвого права і князівського законодавства Володимира Великого та Ярослава Мудрого, їх судової діяльності часів Київської Русі³.

Ми погоджуємося з думкою українського вченого Л. Єфіменка, що задля визначення закономірностей еволюції національного нотаріату необхідно враховувати і внутрішні, і зовнішні чинники, що впливали на процес українського нотаріатотворення⁴.

Основними джерелами права Київської Русі були звичаї, судові прецеденти та закони⁵.

На думку відомого українського науковця І. Терлюка, правова система Русі ґрунтувалася здебільшого на звичаях, рішеннях народних зборів, а також постановах царів. Звичаї регулювали сімейні та спадкові відносини, соціально-економічні відносини, общинно-родову структуру, організацію влади й управління. Коли розпочався процес формування

¹ Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий // Ноосфера: Укр. діловий журнал. – Мюнхен-К., 1994. – № 2–4 (4–6). – С. 13–14.

² Спасибо-Фатєєва І. Фундаментальне дослідження історії кодифікації цивільного законодавства / І. Спасибо-Фатєєва // Право України. – 2009. – № 11. – С. 231.

³ Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / В. М. Єрмолаєв // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 322.

⁴ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 40.

⁵ Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – С. 40.

держави, звичай поступово трансформується у певну систему звичаєвого права, яка стає побутовою формою права, створеною життям¹.

Науковець зробив висновок, що до писемних джерел права Київської Русі, що дійшли до нашого часу, належали договори, продукти законотворчої діяльності київських князів та рецептоване візантійське право².

У східних слов'ян у період становлення Руської держави становлення права відбувалося поетапно. На першому з них, що припадає на VI–IX ст., завершується перехід від каузального до звичаєвого права. На другому етапі (IX–X ст.) завершується перехід від звичаєвого (усного) права до писаного, з-поміж найважливіших пам'яток якого називають русько-візантійські договори, що зафіксували стан руського права початку X ст. Згадані договори для нас найбільш цікаві тим, що підтверджують перші контакти Візантії та Руської держави в галузі права і так відображають взаємодію різних правових систем³.

Так вважають і В. Черниш, і В. Степаненко⁴.

Є. Харитонов та О. Харитонова стверджують, що становлення давньоруського права відбулося у три етапи⁵. Перші два збігаються з вищезазначеними періодами.

¹ Терлюк І. Я. Джерела та становлення руського права / І. Я. Терлюк // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 34–39.

² Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. // І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – С. 34–39.

³ Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией: монография / Р. Л. Хачатуров. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 4–7; Бараць Г. М. Критико-сравнительный анализ Договоровъ Руси съ Византией / Г. М. Бараць. – К.: Типографія 1-й Київської Артели Печатного Дѣла (Трехсвятительская № 5), 1910. – С. 35–38.

⁴ Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 42.

⁵ Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 21.

На думку радянських учених С. Юшкова¹ та Б. Грекова², витоки світського феодального права беруть початок у племінних «Правдах» східних слов'ян. Наступним етапом у процесі становлення руського законодавства стала уніфікація цих «Правд» у «Закон Руський». Оскільки значних відмінностей між окремими центрами не було, то, відповідно, тут могла виникнути єдина система руського права. У першій половині XI ст. «Закон руський» був розвинутий у «Руську правду».

На думку Д. Дорошенка, юридичними пам'ятками тієї епохи були: договори Русі з греками X ст., збірник «Руська правда» XI–XII ст., що збереглися в складі літописів; церковні устави Володимира Великого й Ярослава Мудрого, деякі грамоти, листи, що теж збереглися переважно в складі літописів, доповнюють собою обсяг писаних джерел найстаршої доби нашої історії³.

Як зауважує Н. Сучкова, окремі риси нотаріальної діяльності простежуються в Росії, починаючи з X–XI століття⁴. На нашу думку, це положення можна застосувати й щодо України, оскільки зародження і нотаріату Росії, і України відбулося за часів Київської Русі.

Умови для зародження нотаріату в Україні виникли з утворенням у IX ст. Київської Русі. Розглядаючи історію розвитку нотаріальної діяльності за українським правом, не можна не звернути уваги на явища, цілком аналогічні з тими, якими характеризувався історичний шлях цього інституту на Заході. Подібно до того, як і в древніх германських племен, які вторглися на територію римської імперії під час великого переселення народів, на перших щаблях історії вітчизняного цивільного права використання письмових актів

¹ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – С. 85.

² Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 122–124.

³ Дорошенко Д. І. Історія України: в 2 т. – Т. 1. До половини XVII століття / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 24–25.

⁴ Сучкова Н. В. Нотариат: учебник для бакалавров / Н. В. Сучкова. – М.: Юрайт, 2014. – С. 14.

при укладенні юридичних угод було досить рідкісним, якщо не винятковим, явищем. Можна припустити, що більшість угод у той час укладалась в усній формі¹.

Г. Трофанчук констатує, що зародження нотаріальних органів в Україні можна віднести до доби Київської Русі, оскільки документальні свідчення їх існування у більш ранні часи до нас не дійшли².

Важливим джерелом давньоруського права в Київській Русі був закон. Первинною формою закону в давньоруському праві були договори, які мали назви: мир, правда, ряд. Договори уклалися між окремими особами, сільськими громадами, між територіями або Київською Руссю з іншими державами³.

Російський дослідник А. Зімін стверджує, що «з появою в Києві перших князів після об'єднання Київської та Новгородської земель звичаєве право почало різко змінюватися. Суспільство у цей час уже вступило у ранньофеодальний період. Зміни в праві, які віднині все більше набувають феодальних рис, частково відображені в Правді Ярослава, частково в «Повісті врем'яних літ» та особливо ясно в договорах Русі з греками»⁴.

Між 838–882 рр. відбувалась трансформація звичаєвих норм на правовий звичай. Утвердження Олега на чолі Київсь-

¹ Ясінська Л. Окремі аспекти виникнення та розвитку нотаріальної діяльності в Україні (X–XVI ст.) / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Львівський національний університети імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2005. – С. 73.

² Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.) – Львів: Львівський національний університети імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 105.

³ Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – С. 40.

⁴ Зімін А. А. Правда русская / А. А. Зімін. – М.: Древলেখранилище, 1999. – С. 70.

кої держави не внесло істотних змін у систему устрою та правління. До перевороту 882 р. відносини між Руссю та Візантією регулювались угодою Аскольда з імператором Василем III, про яку свідчить Ніконовський літопис, говорячи, що імператор «створил мирное устроение» з Аскольдом¹.

Київській Русі присвячено багато вітчизняних та зарубіжних наукових праць, основним джерелом яких залишаються літописи. Їм належить особливе місце серед пам'яток давньоруської історії і культури, тому їх історіографічне опрацювання та публікація тривають уже понад два сторіччя. До літописів входили різні за жанром тексти: повні та уривки ділових документів, самостійні оригінальні твори і фрагменти перекладів, біблійні легенди, філософсько-етичні роздуми тощо².

За визначенням академіка П. Толочка, «літописи Київської Русі становлять собою одне з найпривітніших історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латині, вони написані рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Цим зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі»³.

Традиція літописання склалася у Києві в X ст., але згодом поширилися практично на всі землі Русі. Фундаментом літописання Київської Русі є Іпатіївський літописний звід, до якого увійшли літописні твори X–XIII ст. Іпатіївський літописний звід – літописне зведення, відоме приблизно з 1425 р., отримав назву за місцем знахідки його найдавнішого списку в Іпатіївському монастирі поблизу Костроми в Росії⁴.

¹ Патриаршая или Никоновская летопись. – СПб., 1885. – Т. 10. – С. 34.

² Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5.

³ Толочко П. П. Літописи Київської Русі / П. П. Толочко. – К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994. – С. 3.

⁴ Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 72–73.

Іпатіївський звід складається з трьох частин: «Повісті врем'яних літ», Київського літопису, Галицько-Волинського літопису. Події, викладені у них, географічно і хронологічно відповідають територіальним межах та історичним періодам існування південно-західних земель руської держави¹. Отже, в Іпатіївському зводі зберігаються староукраїнські літописні твори та документи.

Особливості змісту «Повісті врем'яних літ» дозволили дослідникам пам'ятки (О. Шахматову, Д. Ліхачову, П. Толочку, Л. Махновцю) зробити висновок, що її автор використав інформацію з невідомого нашим сучасникам так званого Начального зводу 90-х рр. XI ст. На думку П. Толочка і О. Толочка «саме Начальний звід, як гадають, і був головним джерелом для Нестора під час написання ним «Повісті врем'яних літ». Своєю чергою, Начальний звід ґрунтувався на кількох давніших літописах – новгородського походження (50-ті рр. XI ст.) і так званому Найдавнішому київському зводі (30-ті рр. XI ст.)»².

Ю. Нікольченко, для проведення якісної класифікації документів Київської Русі, що відображені в Іпатіївському зводі, поділяє їх на закони та управлінські документи³.

Науковець зауважує, що в X ст. князівське законодавство не тільки регулювало сторони державного і громадського життя, а й було нормою юриспруденції. А зведення загальноприйнятих законів у єдиний правовий кодекс країни «Руську правду» відбулося з ініціативи Новгородського (майбутнього Великого Київського) князя Ярослава Володимировича ще у 1015 р. Цим документом впорядковувалася вся правова система давньоруської держави: закон, суд і права⁴.

¹ Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 73.

² Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К.: Альтернатива, 1998. – С. 16.

³ Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 74.

⁴ Там же.

До управлінських документів науковець відносить: княжі грамоти (устава і уроки, які зафіксували внутрішні державні норми і правове регулювання відносин між представниками династії, боярської верхівки та іншими соціальними верствами населення Русі); розподіл і перерозподіл земель між князівствами, князівські дарунки земель васалам за службу і монастирям; заповіти князів¹.

До нормативно-правових договорів належали міжнародні договори, міжкнязівські договори та договори князів з народом (віче). Власне договори князів з віче були основними формами закріплення норм державного права².

Класичними міжнародними документами Київської Русі були її договори з іншими країнами. Вони засвідчують високий професіоналізм давньоруської дипломатії. Прикладом слугують договори, укладені Руссю з Візантією 907, 911, 944 та 971 років. На мініатюрах XI–XIII ст. руські послы часто зображувались зі звітками грамот у руках³.

Оцінюючи договори Русі з Візантією, російський дослідник А. Зімін наголошує, що вони являють собою виняткові за важливістю пам'ятки, які свідчать про велику питому вагу Київської Русі в міжнародних відносинах X ст., про економічні, політичні та культурні зв'язки Русі з Візантійською імперією. Водночас вони є найціннішим джерелом для вивчення права в Давньоруській державі⁴.

¹Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 74.

²Ромінський Є. В. Вплив нормативних договорів на розвиток державного права Київської Русі / Є. В. Ромінський // 300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 204.

³Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б. А. Рыбаков. – М.: Академия наук СССР, 1963. – С. 177.

⁴Зимин А. А. Введение / А. А. Зимин // Памятники права Киевского государства X–XI вв. / составитель А. А. Зимин; под ред. С. В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во. юрид. лит-ры., 1952. – С. 3.

Науковець стверджує, що «договори Руси с Византией составлялись по крайней мере в двух экземплярах, противнях (на двою харатью): один подписанный от имени Руси на древнерусском языке, скрепленный печатями и подписями послов и купцов (гостей), передавался на хранение в Византию, другой, написанный от имени Византии на греческом языке и с византийскими знаками удостоверения, применявшемся в подобных случаях, отсылался на Русь. При этом для практических потребностей каждая сторона в соответствии с обычаем составления соглашений X в. делала переводы на свой язык с противня договора другой стороны, хранившегося в их архиве»¹.

На сьогодні в науковому обігу існують чотири тексти договорів Київської держави з Візантією X ст. (907, 911, 944 та 971 рр.), які дійшли до нас не в оригіналах, які, мабуть, писалися у двох примірниках (грецькою і давньоруською мовами), а в складі «Повісті врем'яних літ», тобто в копіях, знятих літописцем з грецького оригіналу. Найдосконалішими вважаються тексти договорів, вміщених у Радзивилівському (друга половина XVст.) та Лаврентіївському (1377 р.) літописах. Для їх реставрації В. Владимирський-Буданов та інші дослідники використовували також Троїцький, Іпатіївський (початок XV ст.), Московсько-Академічний (друга половина XV ст.), Хлебниковський (середина XVI ст.) та інші списки. У візантійських джерелах тексти договорів не збереглися зовсім, що й дало підставу для численних суперечок щодо їх походження і достеменності².

Український учений О. Нелін зазначає, що на сьогодні однозначної оцінки договорів 907, 911, 945 і 972 рр. не існує: одні дослідники вважають що договори з греками засновані лише на візантійському законодавстві, другі – виключно на слов'янському, треті – на скандинавському,

¹ Зимин А. А. Введение / А. А. Зимин // Памятники права Киевского государства X–XI вв. / составитель А. А. Зимин; под. ред. С. В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит.-ры., 1952. – С. 4.

² Тараненко О. М. Право і законодавство Київської Русі / О. М. Тараненко // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Litopys.org.ua>

четверті – на варязько-візантійському, п'яті – на суто міжнародному праві¹.

Як з'ясував Р. Хачатуров, першими правові джерела русько-візантійських договорів ще в 1756 р. почали вивчати норманісти Штрубе де Пирмонт, а згодом А. Шлецер, М. Карамзін і М. Погодін. На їхню думку, у договорах було інкорпоровано нормансько-візантійське законодавство². Відомий історик М. Карамзін писав: «Варяги принесли в Россию гражданские законы, известные нам по договорам с греками и во всем согласные с древними законами скандинавскими»³.

Серед дослідників русько-візантійських договорів окремо слід згадати відомого українського письменника І. Франка, який аналізував зміст русько-візантійських договорів у правовому аспекті.

Його сучасники неодноразово вказували на широкий обсяг знань і незвичайну пам'ять письменника: «Франко знав релігію краще, ніж професори теології, літературу, політичну економію, природничі науки, історію, етнографію ліпше, ніж деякі вчителі тих наук. Взагалі, мав він широкий круг всебічних знань не як дилетант, а як дійсний вчений»⁴. Така глибина інтересів І. Франка поширювалась і на сферу права. У своїх літературознавчих дослідженнях вчений неодноразово звертався до пам'яток українського права різноманітних історичних епох. Попри те, що їхні тексти здебільшого цікавили мислителя щодо літературної значущості, в окремих випадках він аналізував їх як справжній історик права⁵.

— ¹Нелін О.Т. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О.І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 33.

²Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией: монография / Р. Л. Хачатуров. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 51.

³Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 25.

⁴Величко Г. Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 291.

⁵Бунчук О. Б. Міжнародно-правові акти Київської Русі в оцінці І. Я. Франка / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2006. – Випуск 333. Правознавство. – С. 37.

Надаючи договорам великої історичної значущості, дослідник водночас вважав їх і літературними пам'ятками, що були взірцем найдавнішої юридичної термінології та права дохристиянської Русі. І. Франко відзначав, що тексти договорів містять норманські впливи: «...не можна не бачити норманських впливів на найстаріших пам'ятках державного і цивільного права старої Русі і в договорах вони аж занадто виразні»¹.

І. Франко звертав увагу на договори Олега, Ігоря і Святослава з греками як на найстаріші пам'ятки південноруського письменства. Він указував на те, що вони відіграли велику роль у розвитку давньоруського права. Деякі з правових норм договорів 911, 944 рр. були відтворені в «Руській правді». На думку вченого, «зміст договорів у своїй суцільності дає надзвичайно багатий і досі ще замало використаний матеріал для вивчення політичних і суспільних відносин Південної Русі в Х ст.»².

І. Франко зазначав, що «в найдавнішій київській літописі... дійшли до нас найстаріші пам'ятки державного життя Южної Русі, відомі договори Олега, Ігоря і Святослава з греками, уложені уже стародавньою мовою»³. На підставі вищезазначеного українська дослідниця Світлана Джафарова доходить висновку, що І. Франко цілком свідомо зауважував факт існування письмової мови на Русі ще до запровадження християнства, що вкотре підтверджуватиме розвиток літературних традицій⁴.

Ми погоджуємося з думкою українського вченого О. Бунчука, що князівські договори Київської Русі – одна з

¹ Франко І. Я. Найстаріші традиції культурного життя в Південній Русі / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. П. Колосової, В. І. Кречотня, О. В. Мишанича та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 40. – С. 375.

² Там же. – С. 379.

³ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 196.

⁴ Джафарова С. Писемні джерела України-Русі у рецепції Івана Франка / С. Джафарова // Мандрівець. – 2011. – № 6. – С. 46.

найвидатніших пам'яток українського законодавства того періоду. Русько-візантійські договори були важливими першоджерелами давньоруського права¹.

Російський історик М. Погодін вважав, що оскільки в договорах були посилення на «закон русский», то це свідчить, що «источниками договоров являлись нормы скандинавского или норманского и греческого права»².

Відомий дослідник руського права В. Сергеевич заперечував висновки М. Погодіна й обґрунтовував, що джерелом права в договорах було суто грецьке право. Він писав: «На греках, участвовавших в составлении договора, лежала крайне трудная задача. Надо было обеспечить спокойствие Константинополя и в то же время удовлетворить русских, обычаи которых именно и угрожали спокойствию и безопасности... А с другой стороны трудно было прямо требовать от русских, чтобы они отказались от своих обычаев и подчинялись действию греческих законов. Если русские обычаи были совсем неприменимы к культурной жизни греков, их надо было искусно обойти и заменить началами греческого права»³.

Історик права другої половини ХІХ ст. Д. Самоквасов вважав, що в договорах відображено суто слов'янське право⁴.

Ми погоджуємося з О. Нелінін, що саме поняття «слов'янське право» є абстракцією. Система права в окремих слов'янських народів у ХІ–Х ст. значно відрізнялася, неоднаковим було і звичаєве право у східних слов'янських племен⁵.

¹ Бунчук О. Б. Міжнародно-правові акти Київської Русі в оцінці І. Я. Франка / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2006. – Випуск 333. Правознавство. – С. 41.

² Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории / М. П. Погодин. – М.: Университетская тип., 1846. – Т. 3. Норманский период.

³ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – СПб.: Типография Н. М. Стасюлевича, 1894. – С. 644.

⁴ Самоквасов Д. Я. Лекции по истории русского права / Д. Я. Самоквасов. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1896. – Вип. 2: Происхождение и содержание общих законов Русской земли эпохи удельных государств.

⁵ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 118.

На думку М. Владимирського-Буданова¹ і С. Юшкова², корінням договорів є «змішане», «асимільоване» право, тобто комбінація руських і грецьких законів, у якій переважали суто руські елементи. Зокрема, С. Юшков писав: «Отказ видеть в русско-византийских договорах или чисто греческое или чисто славянское или так называемое «договорное», «международное» право, должен повлечь за собой признание наличия в них смешанного права, нормы которого были установлены в результате компромисса между договаривающимися сторонами»³.

Підсумки наукової дискусії дореволюційних учених щодо джерел права русько-візантійських договорів фактично підвів Р. Хачатуров у монографії «Мирные договоры Руси с Византией». Дослідник зазначав: «... в основу договоров были положены нормы международного права, обычаи и законы Киевской Руси и отдельные нормы греческого права, иногда переработанные составителями в интересах русской стороны. Русско-византийские договоры – плод совместной работы договаривающихся сторон, в которых отразилось как русское, так и греческое право»⁴.

Ми поділяємо думку М. Владимирського-Буданова⁵, С. Юшкова⁶, Р. Хачатурова⁷ та О. Неліна⁸, що корінням русько-візантійських договорів було поєднання руських і грецьких законів, у яких переважали суто руські елементи.

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1995. – С. 91.

² Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М.: Юрид. издат. Минюста ССР, 1967. – Ч. 1. – С. 84.

³ Там же.

⁴ Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией: монография / Р. Л. Хачатуров. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 61.

⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1995. – С. 91.

⁶ Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М.: Юрид. издат. Минюста ССР, 1967. – Ч. 1. – С. 84.

⁷ Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией: монография / Р. Л. Хачатуров. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 61.

⁸ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 33.

О. Нелін стверджує, що «до часу укладення договорів на Русі існувала достатньо розвинена система права, «Закону руського», норми якого враховувалися під час укладання міждержавних договорів київських князів із Візантією»¹.

Договори не набули характеру загальнодержавного права, вони регулювали відносини греків і русів у Візантії і часткового на території Руської держави².

Ми погоджуємося з думкою відомого українського вченого, академіка В. Грищука, що договори київських князів з візантійськими імператорами є за своєю суттю нормами давньоруського та міжнародного права, які регулювали певні відносини між двома державами: Київською Руссю та Візантією³.

Підтвердженням факту зародження нотаріату в державі є положення про порядок спадкування (засновані на звичаєвому праві), передбачені в договорі Русі з Візантією 911 року. Аналізуючи норми цього договору, слід зазначити, що тодішнє законодавство розрізняло спадщину і за заповітом, і за законом, які згодом увійшли у Просторову редакцію «Руської правди» (статті 90–106).

Зокрема, у пункті 13 договору зазначено: якщо руський, що перебуває на службі в Греції у Грецького царя помре, не заповівши свого майна, а своїх (родичів) у нього (в Греції) не буде, то нехай повернуть його майно найближчим родичам на Русі. Якщо ж він складе заповіт, то нехай той, кому (він) написав (розпорядження) успадкувати майно, візьме заповітне і успадкує його⁴.

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 33.

² Зубашенко Ю. Джерела кримінального права Староруської держави / Ю. Зубашенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 80.

³ Гришук В. Договори київських князів з візантійськими імператорами в X ст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 71.

⁴ Договори Русі з Візантією. Договір 907 року // Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навч. посібник. – К.: КНТ, 2007. – С. 27.

Зауважимо, що за договором 911 року у разі відсутності синів у померлого до спадкування закликалися брати померлого.

За договором 911 року, новий порядок спадкування спочатку набув поширення серед дружинників. Проте думки вчених з приводу визнання цього договору джерелом спадкового права Русі не є однозначними. Відомий російський учений П. Цитович на основі аналізу цих договорів робить висновок, що вони не є джерелами російського права спадкування. Дослідник стверджує, що історія догм російського права спадкування не може бути розпочата з цих пам'яток і не може починатися десь за межами Російської імперії. Пам'ятки ці несуть документи російського прав, і тому зміст деяких з наявних у них постанов про спадкування може бути лише приводом, а ніяк не матеріалом для того, щоб пускати-ся в якісь здогадки і припущення про російське спадкування до «Руської правди»¹.

Держава не могла присвоїти собі майно іноземця, воно передавалося дружині, дітям, можливо, у разі встановлення опікуна, малолітнім дітям або на збереження безпосередньо опікуну².

Договір 911 р. є більшим за змістом і має деякі відмінності від попереднього за формою. Уперше за всю історію русько-візантійських відносин та й взагалі за всю історію зовнішньої політики Русі в договорі було створено загальний закон. Його метою було запобігання будь-якому конфлікту між грецькими та руськими законами³.

¹Цитович П. П. Значение договоров русских с греками в истории русского наследственного права / П. П. Цитович // Наследственное право. – 2009. – № 1. – С. 13.

²Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в Україні: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Я. Рудий. – Львів, 2011. – С. 54.

³Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: монографія / Л. А. Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 70. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4772/1/Кушинська

Українська дослідниця Л. Кушинська констатує, що у Давньоруській державі період законотворчої діяльності князів припадає на кінець IX – початок X ст. Їхня законодавча діяльність була досить активною. Є посилення на правовий кодекс «Статут і закон руський» та «Закон грецький», про які ми дізнаємося з 6 статті русько-візантійського договору 945 р. Договори 911, 945 рр. охоплювали норми права, які містили права та обов'язки сторін. Виконання умов договору, було моральним і правовим обов'язком. Хоча «Статут і закон руський» не дійшов до нас, проте є підстави вважати, що перші систематизовані збірники права, які видавали з метою регулювання суспільних відносин, були створені ще за часів Ігоря¹.

Також русько-візантійські договори свідчать про існування і поширення одного із найдавніших видів договорів – договору купівлі-продажу. Зокрема договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. забороняв руським купцям закуповувати у Царграді шовкові тканини більш як на 50 золотих². В договорі вказується: «Той же, хто купить шовкові тканини, хай покаже їх царському чиновникові, і той привісить до тканини печать і віддасть їх тим, хто купив»³.

Унікальність договорів полягає в тому, що вони є першими зразками фіксації вітчизняного звичаєвого права. Така фіксація не може розглядатись як законодавча діяльність навіть у формально-юридичному аспекті, оскільки це був нормативно-правовий договір. У період IX–X ст., тобто в час, що передував прийняттю писаного законодавства, це було перше писемне джерело права. У договорі 911 р. є таке за-

¹ Кушинська Л. Становлення права і племінна звичаєва традиція у Київській Русі (кінець IX–X ст.) / Л. Кушинська // Історія України. – 2000. – № 38 – С. 3.

² Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 105.

³ Договір Ігоря з греками // Хрестоматія з історії СРСР. / упорядники В. І. Лебедев, М. М. Тихомиров, В. Є. Сирочковський. – К.: Радянська школа, 1950. – Том 1. З найдавніших часів до кінця XVII ст. – С. 47.

значення: «Русь, многожды право судимохъ, но точюю прос-тословесенъ...», тобто, що дотепер Русь складала багато до-говорів, але вони були усні. З цієї примітки також можна зро-бити висновок про тривалий час вживання певних звичаїв Руссю, котрі в процесі державотворення перетворювалися на звичаєве право. Адже тут чітко сказано «Русь», тобто мається на увазі саме держава, що укладає договори. А для останніх необхідно, щоб сторона мала джерело права, інакше укла-дання договору для неї не матиме сенсу¹.

Ми погоджуємося з думкою українських учених, зок-рема О. Неліна, що на початку IX ст. на Русі було відоме спад-кування за законом, за заповітом і за звичаєм. Але найголов-ніше те, що русько-візантійські договори є доказом існуван-ня вже в той період середньовічної української правової сис-теми, яка передувала системі права «Руської правди»².

Ми солідарні з думкою дослідника, що норми українсь-кого спадкового права простежуються в договорах X ст. Русі з Візантією. Вони базувалися на звичаєвому праві Київської Русі. Руський закон вимальовується як добре створене, само-бутнє законодавство, що суворо карає за злочин проти особи, власності. Система права Київської Русі відповідала розвину-тому суспільству³.

Українська дослідниця М. Ливак зауважує, що у X ст. формувалися і закріпилися обидва інститути спадкування: за заповітом і за законом. Причому заповіт був письмовим ак-том, а спадкоємцями за законом визнавалися найближчі ро-дичі померлого, на яких лежав обов'язок кровної помсти⁴.

¹ Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східно-слов'янському суспільстві VI–XI ст.: монографія / Л. А. Кушинська – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 79–80.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогоден-ня: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 34.

³ Нелін О. І. До питання спадкового права за русько-візантійськими договорами / О. І. Нелін // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. – 2004. – Випуск XII. – С. 21–27.

⁴ Ливак М. М. Становлення інституту спадкування з заповітом у фео-дальному українському суспільстві / М. М. Ливак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 2. – С. 16.

Якщо оцінювати згадані договори, враховуючи передумови рецепції римського та греко-римського права Київською Руссю, можна стверджувати, що на тлі політичних передумов (політичних та культурних контактів) вони створювали ще й передумови юридичні та психологічні. Крім того, існували передумови економічні: наявність приватної власності поряд з громадською; досить високий розвиток ремесла, простого товарного виробництва; активна внутрішня та зовнішня торгівля – усе це сприяло запозиченню норм більш розвиненої системи права, якою було греко-римське (візантійське) право¹.

В Україні християни вже були з давніх часів. За переказами, ще апостол Андрій проповідував віру на київських горах і віщував, що тут буде велике місто. Багато християн було і між варягами. За Ігоря в Києві вже була церква св. Іллі².

З прийняттям Київською Руссю християнства сформувалася нова правова система, яка складалася із двох підсистем: звичаєвого руського права, що утворилося на основі власних звичаїв правового спрямування, та канонічного права рецепції (прийняття) давньоруською державою правових норм з римських, юдейських, візантійських та болгарських джерел, однак без галузевого об'єднання їх між собою та з тими національними відмінностями, що були притаманні слов'янській культурі³.

Для християнства ніколи не була характерна єдність ні за віровченням, ні за організацією. Із самого заснування християнства в ньому існувала велика кількість різних груп і течій, але вже тоді були характерні два напрями – східний і

¹ Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 18.

² Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич, М. Терлецький, П. Ісаїв, М. Дольницький. – Львів: Фенікс, 1991. – С.35.

³ Совенко Б. В. Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Б. В. Совенко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова України. – К., 2011. – С. 10.

західний, які відображали особливості історичного розвитку Римської імперії. В IV ст. визначилися два центри християнства: західний – в Римі і східний – у Візантії¹.

Християнство, що мало стати консолідуючим чинником, застало на Русі і багату язичницьку культуру, і залишкові явища родового суспільства².

Пристаюючи до давньоруських реалій, християнська релігія близько століття існувала в декоративній формі, за якої зовнішні ознаки не відповідали внутрішньому переконанню. Лише третє покоління вважало себе християнським³.

Як справедливо зауважує В. Бліхар, спостерігаючи за історичним розвитком суспільства, можна стверджувати, що, мабуть, жодна з політичних форм правління не була так тісно пов'язана, переплетена з релігією, як це характерно для монархії⁴.

За часів Київської Русі владні повноваження належали князеві – і адміністративні, і судові. Повноваження князь здійснював особисто або через призначених ним чиновників – посадників, воєвод (тисяцьких), тіунів тощо.

Однчасне підпорядкування князям керівної та судової справи свідчить, що безспірності тим чи іншим документам надавало прикладення княжої печатки. З огляду на це, перші формальні ознаки нотаріальних функцій на Русі вбачаємо в посаді «печатника», яка входила до княжої адміністрації. Очевидно, роль печатника не обмежувалася суто механічною дією, адже він мав бути впевненим у достеменності змісту документів⁵.

¹ Лубський В. І. Канонічне право: підручник / В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко, М. В. Лубська, А. І. Яковенко; за ред. В. І. Лубського. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С. 127.

² Кушинська Л. А. Християнський закон і звичаєва правосвідомість / Л. А. Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 4 (66). – С. 88.

³ Там же. – С. 89.

⁴ Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія / В. С. Бліхар. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – С. 35.

⁵ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 18–19.

Характерно, що статті «Руської правди» зовсім не згадують, за яких умов здійснювали купівлю-продаж нерухомого майна – землі, помістя, будинку тощо. На думку С. Юшкова, таке «замовчування» можна пояснити існуванням загальновідомих і поширених на практиці особливих умов для здійснення договору купівлі-продажу нерухомості. Можна не сумніватися, що для визнання дійсності договору купівлі-продажу земель були необхідні письмові документи – купчі, прикладом яких є купча жителя Великого Новгороду Антонія Римлянина, яка датується початком XII ст. Крім того, археологічні відкриття останніх десятиліть (передусім маються на увазі берестяні грамоти, які завдяки специфічним умовам зберігання дійшли до наших днів), дають можливість значно розширити уявлення про форму і порядок засвідчення угод епохи Київської Русі. Берестяні грамоти підтверджують високий рівень грамотності населення того часу, розвінчуючи сумніви щодо цього окремих учених. Наприклад, заповіти оформлялись у присутності священика, який був свідком доброї і свідомої волі спадкодавця¹.

Із XII ст. в центральних і південних землях Київської Русі, а з XIV ст. – у північних та північно-західних спостерігається процес збільшення кількості печаток у церковних діячів. Л. Ясінська констатує, що як і в Західній Європі, у Київській Русі так зване право печатки на ранньому етапі свого становлення дещо паралізувало розвиток нотаріальної діяльності, оскільки робило її абсолютно зайвою. Та незабаром універсалізація права печатки зумовила утвердження нотаріального інституту в його сучасній організації².

Стосовно безпосередніх обов'язків з княжого або церковного діловодства відомо, що за давньоруських часів їх

¹ Ясінська Л. Окремі аспекти виникнення та розвитку нотаріальної діяльності в Україні (X–XVI ст.) / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2005. – С. 73.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 95.

виконували насамперед духовні особи як представники найбільш писемної чи освіченої частини суспільства.

Отже, в цей же час почалося зародження нотаріату та нотаріального законодавства України.

Упровадженню візантійських правил сприяло й те, що греки, які прибули до Русі з Візантії, не бажали користуватися в особистих і майнових відносинах місцевими звичаями, надаючи перевагу своїм звичним до вжитку нормам¹.

Ми підтримуємо думку С. Русу в тому, що головна причина рецепції полягає в потребах суспільного життя і незадовільному становищі національного права².

Як справедливо констатують І. Терлюк та Д. Забзалюк, рецепція (запозичення) візантійського права після прийняття Руссю християнства мала значний вплив на формування правової системи Києворуської держави. Рецептоване візантійське право і збагатило національне давньоукраїнське право новими юридичними поняттями і дало поштовх розвитку вітчизняного законодавства княжої доби³.

Як відомо, рецепція римського приватного права розпочалася у XI–XII ст. й охопила практично всю тогочасну Європу. У науці римського приватного права вчені-правознавці визначають два види рецепції римського права: пряму та опосередковану (похідну). Пряма рецепція римського права передбачає запозичення римських правових ідей і правових рішень із першоджерел; опосередкована (похідна) здійснюється не лише через запозичення римських першоджерел, а й через системи права, де рецепція відбулася раніше⁴.

¹ Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 28.

² Русу С. Д. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права / С. Д. Русу // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 16.

³ Терлюк І. Я. Історія держави і права середньовічної України / І. Я. Терлюк, Д. Є. Забзалюк. – Львів: Каменяр, 2010. – С. 45.

⁴ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 344.

Дружина князя Ігоря Ольга після смерті свого чоловіка очолила державу і стала правити від імені свого малолітнього сина Святослава. Ольга й надалі дотримувалася зовнішньополітичної лінії київських князів, яку започаткував ще Аскольд, проте, на відміну від своїх попередників, які воювали, вона віддавала перевагу дипломатії. Княгиня двічі відвідувала візантійського імператора Костянтина Багрянородного – у 946 та 957 рр. Одним із наслідків відвідин Константинополя було хрещення княгині Ольги в Константинополі в присутності імператора та патріарха, яке мало не тільки релігійне та культурне, а й велике політичне значення¹.

За часів правління Ольги міжнародний престиж Київської Русі значно зріс. І Візантія, і Германія – авторитетні світові держави середньовіччя – мали дипломатичні відносини з Київською державою, вбачаючи в ній рівноправного партнера².

Запровадження християнства Володимиром Святославовичем як державної ідеології у 988–990 рр. позитивно вплинуло на всі сторони життя давньоруського суспільства. Особливо плідно воно позначилося на культурі, писемності, наукових знаннях³.

Прийняття християнства означало приєднання до високорозвиненої візантійської культури, яка зберегла надбання античного світу і передала їх усім європейцям, адже саме в Давній Греції та Римі були закладені основи науки, філософії, політики, юриспруденції, естетики, літератури⁴.

Прийняття Руссю християнства було вибором не лише релігії чи політичної орієнтації. Воно конституювало визначення своєї приналежності до європейської цивілізації. Інша річ, що в європейській системі цивілізацій Захід – Схід нашими пращурами було обрано «Схід». Але «Схід» у цьому випадку означає не «Азія», тобто Схід у широкому значенні слова, а

¹Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – С. 60–61.

²Там же. – С. 62.

³Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 4.

⁴Галицька М. М. Культурологічні засади розвитку освіти у Київській Русі / М. М. Галицька // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2014. – № 3–4. – С. 118.

Східну європейську цивілізацію (візантійську). Із впровадженням християнства швидко почала розбудовуватись церковна структура, зросла кількість монастирів, що сприяло подальшому впровадженню візантійської (тобто модернізованої елліністичної) культури¹.

Із середини X століття Київська Русь стає потужною державою, яка посідає вагомe місце на політичній карті Європи. Крім того, її сусідство з польською, угорською, словацькою та чеською християнськими культурами, які, своєю чергою межували із провідними християнськими державами Західної Європи, суттєво позначилося на християнізації самої Русі².

Як наголошують учені, здебільшого зв'язки із Заходом були зумовлені економічними інтересами, однак не слід виключати й релігійні. Причому останні почали формуватися й домінувати ще за півстоліття до хрещення Русі 988 року³.

Із середини X століття княгиня Ольга та Святослав «приймали посольства від папи Римського та володарів західних держав»⁴.

Особливо тісні стосунки із Західною Європою та Католицькою Церквою були в Ярослава Мудрого, про що замовчували, а подекуди навіть фальсифікували візантійські літописці. Так, відомо, що 1054 року митрополит Іларіон «не підтримав візантійську політичну й релігійну організацію в питанні розколу Вселенської церкви, через що щезає з літописів і перестає бути митрополитом»⁵.

¹ Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 19.

² Забзалюк Д. Є. Історико-правові засади католицизму в Київській Русі та Галицько-волинській державі / Д. Є. Забзалюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 27.

³ Там же.

⁴ Ідзьо В. С. Релігійна культура Європи та зародження, становлення і розвиток християнства на території України / В. С. Ідзьо. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – С. 102.

⁵ Там же. – С. 181.

Ми погоджуємося з думкою М. Котляра, що перша хвиля християнства прийшла на Давню Русь з Візантії як наслідок нападу Русі на візантійську столицю у 860 році. Свідчення цього містяться в «Окружному посланні» константинопольського патріарха Фотія 867 р. та у «Vita Basilii» Костянтина Багрянородного¹.

867 р. візантійським імператором Василем I і константинопольським патріархом Ігнатієм (можливо, імператором Михайлом III і патріархом Фотієм) на Русь були відправлені для місіонерської діяльності єпископ і священники, що створили там єпархію. Костянтин VII Багрянородний повідомляє про укладення у 873–874 рр. (за іншими даними – 875 р.) договорів між Візантією і Київською Руссю².

Як стверджує В. Бліхар, загалом християнство привнесло не тільки морально-етичну новизну в язичницький світ, але й своєрідний підхід до розуміння відносин релігії та держави³.

Російський дослідник Микола Андреев стверджує, що до появи християнства Русь була безграмотною та безкнижною. У ній не було і не могло бути освічених людей. Просвітництво з'явилося разом з християнством, і само собою зрозуміло, воно мало цілком церковний характер. Цю просвіту почав вводити Володимир Святий. Він запросив грецьких священників і грецьких вчителів. Вони привезли з собою книги на давньоболгарській мові. Ця мова була близькою до тієї, якою говорили тоді кияни і вони її легко розуміли. Були зібрані діти бояр і віддані «на вчення книжкове» приїжджим грекам⁴.

Український дослідник В. Губарев вказує на існування припущення, що писемність на Русі з'явилася ще до введення

¹ Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні) / Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 5.

² Губарев В. К. Історія України: довідник школяра і студента / В. К. Губарев. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – С. 52.

³ Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія / В. С. Бліхар. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – С. 37.

⁴ Андреев Н. Прошлое русского народа / Н. Андреев. – Л.; М.: Книга, 1924. – С. 147–148.

християнства. Після 988 р. поширюється нова писемність – на основі слов'янської азбуки, створеної візантійськими місіонерами Кирилом і Мефодієм¹.

Проникнення християнства на Русь зумовило виникнення у східних слов'ян письма, якого потребувала держава і церква. Це письмо називалося «кирилиця», воно прийшло на Русь разом із писцями і богослужбовими книгами із Болгарії. Поступово воно витіснило стару писемність².

Однак український дослідник О. Дніпров уточнює, що розвиток освіти у Київській Русі ґрунтується на власних національних традиціях та використанні античного і болгарсько-візантійського досвіду шкільного навчання. Шкільна освіта за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого набула державної ваги. Утворилися три типи шкіл: палацова освіта підвищеного типу, школа «книжного вчення» для підготовки священиків та світська (приватна) школа домашнього навчання, переважно для купецького і ремісничого населення³.

У XII ст. поширилася тенденція здобути освіту за кордоном. Вихідці з Русі вчилися в Константинополі, у монастирській школі на Афоні⁴.

У період Київської Русі культура та освіта досягли високого рівня і могли конкурувати з Візантією та багатьма країнами Європи⁵.

Прийняття християнського віровчення ввело Давньоруську державу до кола християнських країн світу, зробивши можливими рівноправні й плідні відносини між нею і Візан-

¹ Губарев В. К. Історія України: конспект лекцій для студ. і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2007. – С. 34.

² Галицька М. М. Культурологічні засади розвитку освіти у Київській Русі / М. М. Галицька // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2014. – № 3–4. – С. 118.

³ Дніпров О. С. Історико-правовий аспект формування і розвитку освіти в Україні / О. С. Дніпров // Митна справа. – 2012. – № 6 (84). – Частина 2. – Книга 1. – С. 40.

⁴ Галицька М. М. Культурологічні засади розвитку освіти у Київській Русі / М. М. Галицька // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2014. – № 3–4. – С. 119.

⁵ Там же. – С. 120.

тією, Германією, Польщею, Угорщиною та іншими близькими і далекими країнами¹.

Хрещення Київської Русі дає українцям важливий урок. Ми не є меншовартим народом порівняно з іншими європейцями. Ми увібрали в себе ту саму культуру й ті самі цінності одночасно та паралельно з іншими європейськими народами. І на шляху до Європи нам не потрібно переінакшувати себе, нам лише треба знову замислитися над власним корінням, розчистити від сміття й нашарувань чисте духовне та культурне джерело, яке нас напувало, починаючи з Х століття².

Однією з найбільш важливих суспільно-політичних сил у Київській Русі була Руська православна церква. Особлива її роль у політичному житті визначалася організаційною структурою і відчутним впливом на всі сфери державного життя. Власне церква на Русі була частиною самої державної системи. Вона перебрала окремі державні функції, а, одержавши певну частину судових прав, допомогла сформувати норми феодального права³.

М. Котляр стверджує, що запровадження християнства на Русі Володимиром Святославовичем як державної релігії спиралось на тривале проникнення цього віровчення на східнослов'янські землі. Проте неухильний поступ суспільства, розвиток міжнародних зв'язків, прагнення панівної верхівки Давньоруської держави утвердитись у світі й мати рівноправні стосунки з близькими і далекими сусідами – усе це стало передумовою хрещення Русі з подальшим укоріненням нової віри і поширенням її на всіх землях країни⁴.

Водночас, як зауважує більшість дослідників, давньоруське суспільство середини Х ст. виявилось неготовим до запровадження християнства як державної релігії⁵.

¹ Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 4.

² Грицаєнко О. Хрещення Київської Русі: чисте джерело, що тече в майбутнє / О. Грицаєнко // Зовнішні справи. – 2013. – № 7. – С. 35.

³ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 33.

⁴ Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 12.

⁵ Гетьман-Пятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України / І. А. Гетьман-Пятковська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 34.

Вважаючи період перебування Володимира на престолі найвищим щаблем історичного розвитку того часу, І. Франко підсумовує: «Прийняття християнства було фактом великої культурної ваги і мало в собі елемент, здібний злучити всі розрізненні племена, принаймні південноруські, в одно велике національне тіло і виробити для нього також політичну організацію відповідно до нових потреб і нових політичних відносин»¹.

Відповідно до літопису «Повість врем'яних літ» Володимир прийняв християнство в Корсуні. Після того Володимир поширював християнську віру разом із грецькою культурою у своїй державі. Він розумів, що нова віра, добре впорядкована, з гарною пишною одправою, з духовним начальством, багато допоможе, щоб міцніше з'єднати державу й збільшити князеву владу².

До поширення християнства додалися не лише князі, але й члени їхніх сімей.

Так, за літописними даними, дружина кн. Володимира Великого, дочка візантійського цісаря Анна, привезла до Києва з Царгорода дві знамениті ікони, відомі в історії під назвами «Володимирська Богоматір» і «Пирогоща». Крім того, Десятинна церква, збудована в Києві в 989–996 рр., була оздоблена численними візантійськими іконами, вивезеними князем Володимиром з Херсонеса, столиці візантійської колонії на південно-західному березі Криму. Згодом частина цих ікон з різних нагод перевезена була до городів Русі. За переказом, «Гданська Богоматір» належить саме до тих, які Анна привезла з Царгорода. У 1113 році ікону перевезено до Галича, а в 1230 році до Львова³.

¹ Франко І. Я. Найстаріші традиції культурного життя в Південній Русі / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. П. Колосової, В. І. Кречотня, О. В. Мишанича та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 40. – С. 401.

² Коваленко Г. Українська історія / Г. Коваленко. – К.: Велес, 1992. – С. 55.

³ Український календар. – Варшава: Українське суспільно-культурне товариство, 1968. – С. 77.

Володимир запровадив єдину державну релігію – православне християнство. Пізніше він установив міцні і стабільні відносини з Візантією, нова ідеологія дала значний поштовх піднесенню давньоруської культури. На території Київської Русі поширилися писемність, церковна обрядовість, будувалися монастирі, церкви, майстерні¹.

Український історик М. Костомаров теж наголошує на тому, що «Володимир пильно займався розширенням віри, хрестив нарід у землях єму підвласних, ставив церкви, назначав духовних. У самім Києві збудував він церкву св. Василя і церкву Богородиці, так звану «Десятинну», названу так від того, що князь назначив на удержане від тої церкви і єї духовенства десяту часть княжих доходів. Для сильного скріплення нової віри, постановив Володимир розширити княжну просьвіту і тому казав в Києві та інших містах брати дітей у знатних людей і віддавати їх в науку. Таким побитом на Руси за яких двадцять літ виросло нове покоління людей, котре ще до висоти понятій і що до круга відомостей далеко сягнуло вперед від сего стану, в яким находились їх родичі; сі люди стали не тільки основниками християнської суспільности на Руси, але також провідниками просьвіти, що переходила враз з релігією, боборцями за державні і горожанські засновки»².

Вплив греко-римської культури на Давньоруську державу через посередництво Візантії без перебільшення був доленосним. Найкращий партнер той, хто багатіє і сприяє економічному зростанню партнера в процесі взаємних і торговельних, і ідеологічно-духовних стосунків. Саме таким матеріально-духовним партнером і територіальним сусідом була для Київської Русі Візантія³.

¹ Гетьман-Пятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України / І. А. Гетьман-Пятковська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 35.

² Костомаров М. Історія України в життєписях визначніших її діячів / М. Костомаров; переложив О. Барвінський. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1918. – С. 6–7.

³ Гетьман-Пятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України / І. А. Гетьман-Пятковська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 37.

Будучи спадкоємцем передусім Візантії, Київська Русь залишалася відкритою і для інших впливів. Географічне положення Русі зумовило її контакти – через торгівлю, воєнні дії та дипломатію – з євразійським степом, балтійською північчю, західнослов'янським католицьким світом. Ці контакти, як і наростаюче усвідомлення своєї політичної могутності, викликало в руському суспільстві появу власних державних і церковних інтересів. Це не могло не позначитися на його взаєминах з Візантією. Напруга в ієрархічних відносинах між Києвом і Царгородом стала помітною вже в XI та XII ст., коли Русь знехтувала прерогативу Царгорода у виборі київських митрополитів і без його попередньої санкції призначила митрополитами Іларіона (1051–1054 рр.) і Клима Смолятича (1147–1155 рр.). Проте такі приклади, коли Русь не зважала на своє церковне підпорядкування Царгородові, були радше винятком, аніж правилом¹.

У 1054 р. відбувся релігійних розкол між Візантією та Римом.

Причини розколу Вселенської християнської церкви, за словами М. Скабалановича, можна поділити на три групи: етнографічні, державно-політичні, релігійні².

Ми підтримуємо думку Т. Барсова³, М. Суворова⁴, Л. Брейє⁵ та інших, що головною причиною розколу Церкви є боротьба за владу між Римським Папою і Константинопольським патріархом.

¹ Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк // Ковчег: збірник статей з церковної історії. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, Інститут Історії Церкви, 1993. – С. 1–2.

² Скабаланович Н. А. Разделение церквей при патриархе Михаиле Керуларие / Н. А. Скабаланович // Христианское чтение. – 1885. – № 1–2. – С. 95–145.

³ Барсов Т. В. Константинопольский патриарх и его власть над русской церковью / Т. В. Барсов. – СПб., 1878. – С. 121.

⁴ Суворов Н. С. Византийский Папа / Н. С. Суворов. – М.: Унив. Типография, 1902. – С. 78.

⁵ Brèhler L. Le Schisme Oriental Du Xie Siecle (French Edotion) / L. Brèhler. – Paris: Ernest Leroux, Editeur, 1899. – S. 201–203.

Попри це, В. Олійников вважає, що це була не причина, а привід. Вирішальне ж значення мали саме догматичні відмінності¹. Тобто в боротьбі між Константинопольськими патріархами і Римськими папами за авторитет і владу в церкві, в умовах, за словами С. Головащенко², географічного, політичного, культурно-етнографічного, церковно-адміністративного розділення виникли канонічно-догматичні відмінності, що стали остаточною причиною розколу церкви³.

Однак з фактом обрання на митрополичий престол у Київській Русі Грека Никифори в 1104 р. перемогла політика, спрямована на Візантію.

Як констатують відомі українські дослідники Є. Харитонов та О. Харитонova, розгалуження церкви на західну та східну гілки християнства зумовлює виникнення західної та східної традицій права⁴.

Український дослідник М. Грушевський встановив, що «окрім православних – головню по більших, торговельних містах – ще громади й церкви католицькі. Одначе організованої католицької церкви, єпархії на весь сей час на Русі ще не було. Хоч бували католицькі єпископи на Русі або до Русі, але вони зіставалися все єпископами *in partibus* або мали характер місіонерів без єпархій і резиденцій»⁵.

Після хрещення Русі з появою нового духовно-соціального інституту – Церкви – візантійське право починає проникати в правову систему Древньоруської держави. Князівсь-

¹ Олійников В. Початок відділення західної церкви від східної (1054) / В. Олійников // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія культурологія. – 2013. – Вип. 12 (2). – С. 372.

² Головащенко С. І. Історія християнства: курс лекцій / С. І. Головащенко. – К.: Либідь, 1992. – С. 120.

³ Олійников В. Початок відділення західної церкви від східної (1054) / В. Олійников // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія культурологія. – 2013. – Вип. 12 (2). – С. 369–372.

⁴ Харитонов Є. О. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 24 – С. 16.

⁵ Грушевський М. С. Духовна Україна: збірка творів / М. С. Грушевський; упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1994. – С. 389. – Пам'ятки історичної думки України.

кими статутами «Про церковні суди» вводиться особлива церковна юрисдикція, що знаходить відповідності у Номоканоні XIV титулів (VIII 4; IX 1; 17), новелах Юстиніана (Nov. Just.133. 21–22), Ісагозі (Eisag 9.12). Звернення до «грецького номоканону», експліцитно згаданого в найдавнішому Статуті князя Володимира, сходиться, ймовірно, до ініціативи грецьких ієрархів, які керували в ранній період Російською Церквою. Уже в XII ст. є надійні дані про те, що візантійське законодавство в слов'янських перекладах не тільки було відоме, але й застосовувалося на Русі¹.

Інтереси держави та церкви настільки тісно переплелися, що подекуди неможливо розрізнити, де закінчувалася компетенція юрисдикції державної та починалася церковна і навпаки².

Із прийняттям християнства як державної релігії державна влада і духовенство намагалися підпорядкувати всі сфери шлюбно-сімейних правовідносин виключно канонічним нормам. І загально визнаним є той факт, що саме християнська мораль здійснила значний вплив на формування українського світогляду у сфері шлюбно-сімейних відносин³.

За часів Київської Русі шлюбно-сімейне право формується під великим впливом, з одного боку, візантійського канонічного права, а з іншого – місцевого звичаєвого права⁴.

Українська дослідниця Р. Достдар стверджує, що найбільш «популярним» у плані запозичення візантійських інститутів було шлюбно-сімейне право⁵.

—¹ Максимович К. А. Греко-римское право в древней Руси / К. А. Максимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ruslang.ru/doc/maximovich/maximovich110.pdf

² Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 34.

³ Озель В. Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права (історико-правовий аспект) / В. Озель // Право України. – 2010. – № 1. – С. 173.

⁴ Озель В. Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби / В. Озель // Держава і право. – 2007. – Вип. 37. – С. 154–155.

⁵ Достдар Р. Рецепція права та правові традиції у сучасному спадковому праві України / Р. Достдар // Право України. – 2010. – № 6. – С. 117.

З прийняттям християнства наші предки отримали законодавство про шлюб, яке було найдосконалішим на той час серед інших язичницьких країн. Хрещення Русі сприяло прийняттю нормативних актів, джерелами яких були візантійські церковні акти. У візантійській церкві на той час уже були чітко сформовані та встановлені умови, порядок укладення та розірвання шлюбів. Ці погляди на шлюб зі всією повнотою та очевидністю розкриті у «главах Закону Градського», які увійшли до «Кормчих книг» – збірника греко-римських законів, постанов Вселенських і помісних соборів, вчень учителів церкви. «Кормча книга» була основним законодавчим документом щодо питань шлюбу, і в ній містилося визначення шлюбу¹.

У дохристиянській Русі шлюб регулювався звичаєвим правом та язичницькими обрядами і як звичайна майнова угода вільно укладався та розривався².

На нашу думку, шлюбний договір укладався усно, оскільки письменність не була поширена, що також підтверджується відсутністю відомостей про письмове укладення шлюбів.

Український науковець О. Бирилюк стверджує, що шлюбний договір також був запроваджений на Русі. Батьки домовлялись про розмір приданого і призначений день весілля, якщо, звичайно, була згода молодят. У руських Кормчих отримання згоди тих, хто бажав вступити в шлюб, визначалося як один з найважливіших елементів укладення шлюбу. Проте, оскільки договір мав передусім матеріальний характер, остаточне рішення часто ухвалювалась батьками або родичами молодят³.

Однак церква засуджувала широке застосування шлюбних договорів, що, на думку духовенства, нівелювало значення шлюбу як духовного союзу⁴.

— ¹ Бирилюк О. М. Формування шлюбу в Київській Русі: Норми звичаєвого та церковного права / О. М. Бирилюк // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 46.

² Там же.

³ Там же. – С. 47.

⁴ Петrenchенко С. А. Актуальні аспекти укладення та розірвання шлюбного договору в Україні: історія та сучасність / С. А. Петrenchенко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 291.

Поява на Русі священиків – служителів християнської релігії і переклад величезного масиву візантійської християнської літератури (зокрема канонічних збірників та зводу світських правових норм) на церковнослов'янську мову створили нові умови для розвитку давньоруської юриспруденції. Християнське духовенство з самого початку своєї появи на Русі стало виступати тут носієм не тільки богословських, але і юридичних знань¹.

Давньоруська держава розпочала не так створення, як формування народного права, яке отримало належне визнання у новоствореній на візантійській основі Церкві, оскільки запозичені канонічні норми піддавалися морально-звичаявому опрацюванню².

Як справедливо зауважує І. Терлюк, митрополити не визнавали самостійного й незалежного існування окремих руських князівств, а розглядали Русь як єдине ціле. Церква була найпослідовнішою хранителькою загальноруської єдності³.

З ініціативи вищої церковної адміністрації Київської Русі на її територію були привезені численні писемні джерела, необхідні для повноцінного функціонування новоствореної церкви⁴.

На думку дослідника історії українського права В. Шатіла, першим на Русі після прийняття християнства став номоканон за редакцією Івана Схоластика. Що ж до «Номоканона Фотія», то він з'явився на українських землях лише у XIV ст.⁵.

Важливим джерелом розвитку давньоруського права була рецепція грецького права на Русі. Християнська право-

¹ Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 9.

² Сливка С. С. Канонічне право: навч. посібник / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2013. – С. 48.

³ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 35.

⁴ Цветкова Ю. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції / Ю. Цветкова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 85. – С. 41.

⁵ Шатіло В. Витоки українського права / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 1 (2). – С. 35.

славна церква Київської Русі мала тісні зв'язки з Константинополем.

На думку Я. Щапова, реформа церковного управління Київської Русі була проведена Великим князем Володимиром між 996 і 997–998 рр. За основу він взяв саме візантійську модель управління Церквою як найоптимальнішу¹.

Київська митрополія посідала особливе місце у структурі Візантійської церкви, оскільки за розмірами переважала патріархат і діяла на території окремої великої держави². Уперше ця митрополія згадується у двох редакціях Списку єпископій Константинопольської церкви, складеного в кінці X ст. (№ 10. р. 333: 57, 681; р. 335.(59), 701)³.

Особливе місце у структурі церкви посідали монастирі, які тривалий час зберігали право на самоврядування в умовах достатньо жорсткої централізованої системи врядування. Як зауважує знаний український науковець В. Семків, монастирський рух виник у IV ст. і до кінця тисячоліття набув значного розмаху. Монастирі виявилися інституцією, здатною пристосовуватися до різних обставин і втримувати свою незалежність від світських правителів⁴.

У другій половині XI ст. були побудовані: Києво-Печерський, Видубицький і Дмитріївський монастирі, на початку XII ст. – Михайлівський Золотоверхий монастир, у середині XII ст. – Кирилівська церква та низка інших монументальних будов⁵.

¹Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1978. – С. 28.

²Терлюк І. Я. Історія держави і права середньовічної України / І. Я. Терлюк, Д. Є. Забзалюк. – Львів: Каменяр, 2010. – С. 29.

³Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники / сост. М. В. Бибилов. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 248.

⁴Семків В. Роль римо-католицької церкви у середньовічній Європі: історико-правові аспекти / В. Семків // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 99.

⁵Мишко Д. І. Київ. Короткий історичний нарис / Д. І. Мишко. – К.: Радянська школа, 1954. – С. 16–17.

Наприклад, крім св. Софії, князь Ярослав побудував в Києві церкву св. Ірини, монастир св. Георгія, простягнув Київ із західної сторони та побудував так звані Золоті ворота з церквою Благовіщення над ними¹.

При монастирях, поряд зі створенням знаменитих літописів, писалися розповіді, повчання та багато інших літературних праць на релігійну і світську тематику. В «Слове о законе и благодати» зазначено, що Русь «ведома и слышима есть всеми конци земли». В «Києво-Печерському патерику» описується культура і побут тих часів².

Разом із християнською релігією в Київській Русі з'явилися священники з Візантії, поширювалися збірники візантійського (грецького) церковного прав, зокрема номоканони, до яких входили норми світського права та церковні правила.

Звід цих норм і правил був свого роду кормилом, яким керувала церква, подібна в стародавні часи кораблю. З цього образу виникла інша назва номоканону, усталена згодом на Русі, – «Кормча книга»³.

Цілком природно, що збірники грецького церковного права переносилися в землі України-Русі. Серед них – «Номоканон», «Еклога» і «Прохірон».

Українська дослідниця Г. Федущак-Паславська зазначила, що, звід законів світської і духовної влади «Номоканон» ліг в основу прийнятих у IX ст. церковних статутів та статутів князів Володимира, Ярослава Всеволода та Судного закону («Закон судним людям»)⁴.

¹ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – 2-е изд. / Н. И. Костомаров; сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – С. 210. – Памятники исторической мысли Украины.

² Мишко Д. І. Київ. Короткий історичний нарис / Д. І. Мишко. – К.: Радянська школа, 1954. – С. 17.

³ Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 9.

⁴ Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 149–155.

За князя Володимира був прийнятий «Закон судним людям» – збірник церковних та цивільних законодавчих положень. Джерелами нормативного акта є: кодекс Федосія, кодекс Юстиніана, Василіки, Прохірон та ін. За оцінкою професора М. Чубатого, досить поширений у Київській Русі «Закон судним людям» був одним з актів, яким керувалися, вирішуючи цивільні справи¹.

«Закон судним людям» – південнослов'янська переробка «Еклоги», доповнена покайними правилами². Як стверджує Ю. Зубашенко, ці акти не були актами прямої дії, вони, радше, слугували взірцями, які можна було брати до уваги, за потребою, використовувати, прилаштовуючи до реалій тогочасного життя. Це свідчить про те, що вказані збірники включали до «Кормчих книг» не в повному обсязі, а вибірково, крім того, зі значними переробками змісту правових норм³.

Положення нормативного акта межували зі статтями «Руської правди». Ця найдавніша пам'ятка типово україноментальноструктурованої правосвідомості VIII–IX ст. (за деякими дослідниками, її укладачем був болгарський цар Симеон) містила норми державної, кримінальної, процесуальної та частково цивільної правосвідомості. Існує також гіпотеза про давньоруське походження «Закону судного людям»⁴.

Згадані кормчі книги, які містили норми церковного права, доповнені законами світської влади, також є яскравим виявом рецепції римського приватного права на Русі. У вступі до «Інституцій Юстиніана» зазначено, що норми Кормчої

¹ Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий // Ноосфера: Укр. діловий журнал. – Мюнхен-К., 1994. – № 2–4 (4–6). – С. 26–27.

² Закон Судный людем. Краткая редакция / под ред. акад. М. Н. Тихомирова. – М., 1961.

³ Зубашенко Ю. Джерела кримінального права Староруської держави / Ю. Зубашенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 81–82.

⁴ Дмитрієнко Ю. М. Першоджерела традиційної української правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 34.

книги (XII ст.) засвідчують вплив на них кодифікації Юстиніана, зокрема такої її частини, як Інституції¹.

На думку І. Беляєва, законодавство давньоруської держави є боротьбою двох начал, виражених у «Судному Законі» та інших візантійських джерелах із початками суто руськими, національними. Ця боротьба завершилася тим, що й «Судний Закон» разом з іншими візантійським джерелами, і «Руська правда» злилися разом у «Судебник царя Івана Васильовича» і його «Стоглав»².

З появою на Русі перекладів із «Прохірону» та «Еклоги» в руське право вводиться вимога складати заповіти, будучи при здоровому глузді. У руському праві XIV–XV ст. вплив «Еклоги» бачимо у кількості свідків під час складання заповітів (7,5 чи 3) (ср. Eccl. 5, 2– 4); іноді під впливом місцевих традицій до них додається ще один – духовник заповідача³.

В особі православного християнського духовенства давньоруська юриспруденція отримала соціальну силу, яка могла стимулювати її розвиток. Священики були освіченими людьми. Вони мали у розпорядженні правовий матеріал, який увібрав у себе досягнення візантійської юриспруденції. Характеризуючи привнесені на Русь з Візантії в складі номоканонів «Еклогу» і «Прохірон», історик В. Ключевський назвав їх «типовими зразками візантійської кодифікації», заснованої на зразкових творах римських юристів Гая, Ульпіна та ін.⁴.

Ці два збірники були офіційно визнаними у Візантії. До нас дійшли також і неофіційні збірники, але вже не суто грецького, а напівслов'янського походження. До них належать

¹ Інституції Юстиніана / пер. с лат. Д. Расснера; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – С. 7. – Серія «Памятники русского права».

² Беляев И. Д. История русского законодательства / И. Д. Беляев. – СПб., 1999. – С. 212.

³ Максимович К. А. Греко-римское право в древней Руси / К. А. Максимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ruslang.ru/doc/maximovich/maximovich110.pdf

⁴ Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 13.

«Закон Судний людям», який був укладений приблизно у IX ст., та «Книга законія» – компілятивний збірник, який складається з чотирьох частин: рільничого закону, укладеного ще у VII ст., законних книг про кари, про розвід і про свідків. Цей документ містить постанови приватного і карного права. Він був досить поширений на давньоукраїнських землях, і саме тому можна знайти його норми у складі таких вживаних у Київській Русі збірників, як «Номоканон» і «Руська правда»¹.

Отже, візантійське право, яке само було результатом переробки римського приватного права, мало, однак, деякий вплив на давньоруське право. Тому в процесі кодифікації відбувається і пряма, і похідна рецепція римського права².

З часом почали з'являтися князівські закони у церковній царині. Незважаючи на оригінальність руського права, його державно-церковний аспект відображав особливий акцент візантійського права³.

Найважливішими і найдавнішими пам'ятками церковного права були церковні статuti князів Володимира Святославовича про десятини і церковних людей, князя Ярослава Володимировича про церковні суди⁴.

Княжіння Ярослава – це час подальшого розвитку Київської Русі. Воно ознаменувалося загальним піднесенням країни, зміцненням економічних та культурних зв'язків між окремими частинами, розквіту Києва як центру держави⁵.

¹ Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий // Ноосфера: Укр. діловий журнал. – Мюнхен-К., 1994. – № 2–4 (4–6). – С. 25–27.

² Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 151.

³ Лозінська С. В. Порівняльно-правові аспекти розвитку церковних відносин в практиці державотворення Київської Русі та Російської держави (XIV–XVIII ст.) / С. В. Лозінська, О. С. Бись // Університетські наукові записки. – 2009. – № 2 (30). – С. 14.

⁴ Бойко І. Джерела права Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 61.

⁵ Рогожин А. Ярослав Мудрий – видатний діяч, великий князь Київської Русі / А. Рогожин, В. Сташис // Право України. – 1996. – № 4. – С. 54.

До нас дійшло шість статутів князів. Найперші з них – Статут князя Володимира Святославовича та Статут князя Ярослава Володимировича. Після смерті Ярослава церква починає втрачати свою відносну юридичну самостійність, набути в часи княжіння Володимира Великого, а з 1055 р. цілковито підпорядковується Константинополю¹.

Норми правових статутів, які виникли у IX–X ст., увійшли до «Руської правди», найдавнішу частину якої становила «Правда Ярослава», видана ним Новгороду 1016 р. Новий закон систематизував правові норми й регламентував взаємини між різними верствами міського населення. Ярослав Мудрий між 1024–1026 рр. видає «Покорн вірний»².

Квінтесенцією церковно-юридичної думки православного світу є «Номоканон» – зведення законоположень Грецької Церкви, більш відоме на Русі під назвою «Кормча книга». Але поширення «Номоканонів» і світських збірників візантійського права «Еклоги» та «Прохірону» відбулося лише після прийняття Просторової редакції «Руської правди» (на початку XIII ст.). Рецепція пам'яток іноземного походження в цей період не припинила розвитку руського права, а збагатила його новими правовими поняттями та нормами³.

Як зауважують Т. Варфоломеєва та С. Гончаренко, завдяки стійкості руського звичаєвого права вплив християнства призвів тільки до необхідного засвоєння церковного права й до часткової й вільної рецепції деяких кодексів візантійського світського права⁴.

В. Ключевский стверджує, що Кормча принесла на Русь перші зразки зв'язного уложення, побудованого не так на пережилому себе звичаї або випадковому розсуді влади, як на

¹ Шатіло В. Витоки українського права / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 1 (2). – С. 34.

² Кузьминець О. В. Історія держави і права України: навч. посібник / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський. – К.: Україна, 2002. – С. 38.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 37.

⁴ Варфоломеєва Т. В. Історія адвокатури. Правове становище адвокатури та адвокатська діяльність. Правила адвокатської етики: посібник / Т. В. Варфоломеєва, С. В. Гончаренко. – К.: Прецедент, 2008. – С. 18.

послідовному розвитку відомих юридичних начал, що відповідають нагальним потребам суспільства. Відтоді почався й у нас досвід складання з різних галузей чинного права коротких зводів, подібних до тих, які були в греко-римській юриспруденції. Різні редакції «Руської правди» і церковних статутів св. Володимира і Ярослава, церковні статuti їхніх нащадків, князів XII століття усе це були ранні наслідування синоптичної візантійської кодифікації, які прямо вийшли з середовища духовенства, або вжиті під впливом і за сприяння церковних правників. Зрозуміло, ці досліди відставали від своїх зразків і у кодифікаційній техніці, і у виробленні юридичних начал. Але вони розвивали юридичну думку, відриваючи її від безпосередніх явищ, привчаючи підбирати однорідні юридичні випадки та з них витягувати загальні правила, юридичні норми¹.

Необхідно звернути увагу на те, що рецепція візантійського права не була простою компіляцією, а переробкою грецького права з урахуванням українських звичаїв і традицій. Зокрема «Київський Номоканон» містить опис духовної та церковної практики тогочасної Української Церкви. «Київський Номоканон» став однією із найбільш відомих церковних книг на українських землях.

Одні збірники візантійського права набирали в Русі чинності без змін, інші були пристосовані до місцевих звичаїв або ж помітно впливали на норми звичаєвого права. Як справедливо зауважує Р. Достдар, давньоруське право завдяки «Закону Судному» було пов'язано з «Еклогою». Вплив цивільно-правових положень «Еклоги» на «Руську правду» був опосередкований і здійснювався за посередництвом «Закону Судного», укладчі якого мали за зразок для багатьох статей «Еклогу»².

¹Ключевский В. О. Содействие церкви успехам русского гражданского права и порядка // В. О. Ключевский // Православие в России. – М., 2000. – С. 329–330 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gosudarstvo.voskres.ru/kluchvsk.htm>

²Достдар Р. М. Рецепція принципів Візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Р. М. Достдар; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – С. 10.

Формування церковного права – фактор, що обумовлював розвиток правової системи і вказував на новий соціальний стан суспільства, яке потребувало більш складного способу регулювання поведінки жителів Київської Русі¹.

Відголоски візантійських норм спостерігаються й у сучасному цивільному та нотаріальному праві.

На думку І. Бойка, найімовірніше в Україні вплив римського права мав відбуватися за візантійським типом на основі візантійських джерел права («Номоканон», «Еклога»)².

Український дослідник Р. Лащенко наголошує, що найбільше рецепції візантійського права вплинули на розвиток цивільного права: під візантійськими впливами складаються юридичні формулювання понять про спадщину, духівниці і т. д. Однак, як зауважує автор, цих впливів не треба перебільшувати, бо ті норми права, що не мали для себе ґрунту в житті народному, не відповідали народному правному почуттю, очевидно, просто відкидалися народом і не входили в життя³.

С. Кудін рецепцію права, що проводилась у період єдиної Київської Русі, класифікує так:

- за видом – це була добровільна рецепція, тому що проводилась незалежно від зовнішніх чинників князівської влади;
- за географічним спрямуванням – вона мала «південний» (візантійсько-болгарський) напрям;
- за формою – творча переробка рецептованих норм, їх пристосування до автохтонних умов;
- за структурою норм – запозичувалась диспозиція, санкція, як правило, перероблювалась, виходячи з руських звичаїв і традицій;

—¹ Федоренко Т. Вплив християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі (кінець X – перша третина XIII ст.) / Т. Федоренко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 115.

² Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 90.

³ Лащенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. – К.: Україна, 1998. – С. 47.

– за масштабами впливу – часткова, тому що були за-
позичені окремі норми¹.

Ми погоджуємося з думкою науковця в тому, що част-
кові подібності та принципові різниці відображали дві сто-
рони правових систем Русі та Візантії. Як зазначає автор, що
принципові відмінності утворювали їх неповторність, уніка-
льність, тоді як наявність часткових подібностей свідчила
про існування між ними загального, спільного, але через
призму порівняння лише цих двох систем².

Норми збірника «Еклога», рецептовані правниками
Київської Русі щодо порядку складання письмових договорів,
заповітів, не лише були передумовами нотаріального посвід-
чення договорів та заповітів, але й заклали підвалини нота-
ріального процесу їх посвідчення³.

В оригіналі «Еклога» складалася з 18 глав. У нашу «Кор-
мчу» вона увійшла в переробці, в 16 главах, під назвою «Ле-
она Царя Премудрого і Костянтина Вірного Царя Кормчей»
поміщений і так званий «Закон судний людям Царя Костян-
тина Великого»⁴.

Слід зауважити, що давньоруські перекладачі вносили
зміни, зокрема структурні, в текст «Еклоги», перекладаючи
його церковнослов'янською мовою.

Законотворча діяльність князів, що, припадаючи на кі-
нець IX – початок X ст., була природнім результатом усклад-
нення соціальних відносин, натикається на залишкові звича-
єві явища, котрі зберігають чинність і усередині громади, і на
окраїнах держави. Предтечею князівської правотворчості
було окняжіння територій, що спочатку базувалось на звичаї

—¹ Кудін С. В. Виникнення вітчизняної традиції рецепції права уперіод
Київської Русі (X – перша чверть XII ст.) / С. В. Кудін // Порівняльно-
аналітичне право. – 2013. – № 3-2. – С. 35.

² Там же.

³ Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як перед-
умови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долин-
ська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка».
Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 124.

⁴ Цыпин В. А. Церковное право. – 2-е изд. / В. А. Цыпин. – М.: Изд-во
МФТИ, 1996. – 426 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://azby-
ka.ru/dictionary/10/tsypin_tserkovnoe_pravo_038-all.shtml](http://azby-
ka.ru/dictionary/10/tsypin_tserkovnoe_pravo_038-all.shtml)

і трималось на авторитеті самого князя. Нові відносини, що вимагали певної регуляції, виникали на вже складеній основі і за візирець брали знайомі зразки¹.

Як стверджує українська дослідниця Л. Кушинська, у правовому полі Руської держави в X ст. спостерігаються такі тенденції: по-перше, майновий елемент, що закріпився в правовідносинах, поступово витісняє звичаєвий уклад. Це виразилося в загостренні конфлікту між державницьким центром та плеємними окраїнами. Завдяки звичаєвому стилю правового мислення непорозуміння між місцевою аристократією та київським правителем набувають загрозливих форм. Отже, щоб запобігти цьому, останні починають видавати статuti та уроки, що є першими зразками князівської правотворчості і явним наступом на звичай. По-друге, нові правовідносини в державі не виключали старих, а діяли паралельно з консервативними звичаєвими відносинами в громаді. По-третє, в політичній та правовій культурі досить впливовим був дружинний елемент, що позначилось на особливостях загальних правовідносин у державі².

Ми погоджуємося з академіком НАН України В. Тацієм, що в історії будь-якого народу, його держави є вікопомні події, імена, з якими пов'язані славетні перемоги й здобутки, зведені міста і храми чи прийняті правові закони, що слугують багатом поколінням сучасників і нащадків. Також вікопомною подією в історії вітчизняного державотворення є «золота доба» Ярослава Мудрого, поява першого правового кодексу – «Руської правди»³.

А. Рогожин та В. Сташис стверджують, що, розглядаючи правовий спадок Ярослава, треба насамперед відмітити

¹ Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: монографія / Л. А. Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 58. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4772/1/Кушинська

² Там же.

³ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 4.

високий рівень «Правди Ярослава», найважливішої частини «Руської правди». «Правда Ярослава», як і «Руська правда», загалом не поступалася іншим середньовічним пам'яткам Заходу: Салічній, Ріпуарській, Алем'янській, Саксонській, Англосаксонській та іншим варварським правдам. Це значною мірою стосується і форми, і змісту правових пам'яток. «Руська правда» об'єднувала, враховуючи динаміку розвитку Київської Русі, як норми звичаєвого права, так і поточну законодавчу діяльність князів і судовий прецедент¹.

«Руська правда» є пам'яткою давньоруської культури і виникла на ґрунті економічно і політично найрозвинутішої центральної частини Київської Русі – землі Київської. «Руська правда» відображає українську соціально-психологічну ментальність і дає підсумок соціально-економічного і культурного розвитку територій вздовж обох берегів Дніпра. Її авторами були сучасники творців «Повісті врем'яних літ», «Слова о полку Ігоревім», «Києво-Печерського патерика», Софії Київської, засновників Києво-Печерської лаври, що становлять духовні цінності українського народу².

«Києво-Печерський патерик» – збірка переказів XI–XII сторіччя про початок Печерського монастиря та його перших ченців, записана у 1223–1233 рр. Термін «патерик» походить з грецької мови і означає «книга отців», у якій описується життя святих. У «Києво-Печерському патерику» об'єднані твори єпископа Володимирського і Суздальського Симона, ченця Києво-Печерського монастиря Полікарпа, а також Нестора-Літописця³.

Про сприяння київськими князями поширенню християнства, зокрема в закладенні Печерської церкви Святої Богородиці, йдеться в «Києво-Печерському патерику». «Засновано ж було цю божественну церкву 6581 (1073) року, в дні

¹Рогожин А. Ярослав Мудрий – видатний діяч, великий князь Київської Русі / А. Рогожин, В. Сташис // Право України. – 1996. – № 4. – С. 56.

²Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – С. 16.

³Будзилович І. Деякі особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) / І. Будзилович // Право України. – 1999. – № 1. – С. 130.

благовісного князя Святослава Ярославовича. Сам князь своїми руками заклав її підвалини, дав сто гривен золота на допомогу блаженному, і за гласом з неба, чутому на морі, золотим поясом Ісуса розмістив місце, де має бути церква»¹.

Створення Київської Русі як єдиної держави мало велике позитивне значення для державно-правового розвитку східних слов'ян. Це була феодальна держава, яку очолював монарх – великий князь. Разом із формуванням і розвитком давньоруської держави складалося й удосконалювалося право Київської Русі, найдавнішою пам'яткою якого є «Руська правда». Право Київської Русі було правом привілею, тому що у його нормах закріплювалося привілейоване становище феодалів-землевласників².

Ми погоджуємося з думкою Л. Кушинської в тому, що звичаєве право існувало з дозволу держави, тобто поряд із законом. Його норми діяли паралельно, заповнюючи прогалини в писаному праві, що зосереджувалося насамперед на врегулюванні майнових відносин³.

Вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник «Руська правда» (термін «правда» тут означає «закон»). Оригінал «Руської правди» не зберігся. Вона дійшла до нас у 106 списках (дехто з дослідників називає іншу кількість – близько 300) – у літописах та юридичних збірниках XIII–XVII ст. Списки мають назви або за місцем їх знаходження (Синодальний – у бібліотеці Синоду, Академічний – у бібліотеці Академії наук, Троїцький – у Троїце-Сергієвій лаврі), або за прізвищем осіб, які їх віднаходили (Карамзінський, Татіщевський та ін.). Ці списки поділяють на три редакції – коротку, розширену та скорочену з розширеною⁴.

— ¹ Києво-Печерський патерик (Уривки) // Давня українська література: хрестоматія. – 3-тє вид. / уряд. М. М. Сулима. – К.: Освіта, 1996. – С. 249.

² Гончаренко В. Д. Право Київської Русі за Руською Правдою / В. Д. Гончаренко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 293.

³ Кушинська Л. А. Нормативність звичаєвого права / Л. А. Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 9 (95). – С. 60.

⁴ Іванов В. М. Історія держави і права України: навч. посібник / В. М. Іванов. – К.: Атіка, 2003. – С. 46.

П. Чубатий, посилаючись на археографію П. Строева, вказує, що відкрито близько 300 списків «Руської правди»¹. Такої ж думки притримується український історик Н. Полонська-Василенко².

Уперше списки «Руської правди» були відкриті 1738 р. у Новгородському літописі російським істориком В. Татищевим (1686–1750). Спочатку на це відкриття російські вчені не звернули уваги, навіть Петербурзька академія наук відмовила В. Татищеву надрукувати цю пам'ятку. Лише у 1767 р. німецький історик А. Шлецер (1735–1809), який перебував у той час на службі у російської імператриці Катерини II, опублікував цей рукопис³.

«Руська правда» не тільки розкриває процес становлення права, але й сама є визначною пам'яткою права Київської Русі. Норми «Руської правди» закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя і майно панівного класу.

«Руська правда» є надзвичайно важливим джерелом права, яке протягом кількох століть відіграло ключову роль у процесі регулювання досить широкого кола суспільних відносин. Це свідчить про те, що «Правда» є правовим джерелом, яке має досить високий рівень юридичної техніки⁴.

На думку А. Яковліва, «Руську правду» склав невідомий автор, великий знавець тодішнього права не лише українського, а й чужого; вона не мала характеру офіційного кодексу, але безперечно містила норми чинного права⁵.

Ми погоджуємося з О. Неліним, що пріоритет у дослідженні права Руської держави належить С. Юшкову, який у

¹ Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий // Ноосфера: Укр. діловий журнал. – Мюнхен-К., 1994. – № 2–4 (4–6). – С. 28.

² Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – С. 252.

³ Шатіло В. «Руська Правда» – найвидатніша правова пам'ятка Київської Русі / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 3. – С. 35.

⁴ Задорожний Ю. А. «Руська правда» і римське право: порівняльний аспект / Ю. А. Задорожний // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 1 (87). – С. 49.

⁵ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// Litopys.org.ua/cultur/cult15.htm](http://Litopys.org.ua/cultur/cult15.htm).

своїх працях «Русская правда» как кодекс русского феодального права», «Русская правда». Происхождение, источники и их значение», «История государства и права СССР» проаналізував джерела, складові «Руської правди», здійснив детальний аналіз церковних статутів¹.

Російський дослідник С. Юшков уперше висловив думку про те, що «Руська правда» була не тільки скорочена, але і перероблена у зв'язку зі зміною суспільно-економічних умов XV століття, і що її вивчення допоможе усунути низку прогалин в історії російського права².

У Розширеній редакції, на відміну від Короткої, ми виділяємо устав про закупів, устав про холопів. Отже, Розширена редакція відрізняється від Короткої насамперед рівнем розвитку норм цивільного права, а також нормами, які регламентують правове становище напіввільного та невільного населення³.

Грунтовний аналіз історико-правових джерел щодо характеристики «Руської правди» проведено видатним українським науковцем І. Усенком у дослідженні «Українська історико-юридична наука» та «Руська правда»⁴.

Новий погляд на «Руську правду» та законодавство в період Київської Русі запропонувала група провідних українських науковців Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Тисячолітньому ювілею першого українського нормативного акта присвячено посібник «Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі»⁵.

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 129.

² Серафим Владимирович Юшков // Труды выдающихся юристов. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 27.

³ Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. / П. П. Музиченко. – К.: Знання, КОО, 2006. – С. 45.

⁴ Усенко І. Б. Українська історико-юридична наука та «Руська Правда» / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 7–34.

⁵ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб./ уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х: Право, 2014. – 344 с.

Списки «Просторової правди» вміщувались переважно в юридичних збірниках («Кормчі», «Мерило Праведне»), які мають церковне походження. Цей факт, на думку В. Ключевського, є підставою наполягати на церковному походженні «Руської правди». Російський учений В. Ключевський констатує, що «Руська правда» виникла в сфері церковної юрисдикції¹.

Однак, на думку О. Малиновського, аналіз тексту «Руської правди» дозволяє зробити висновок, що це не пам'ятка офіційного походження, не виданий князями збірник законів, а збірник юридичних норм, складений приватними особами. Такої ж думки дотримуються Г. Розенкамф, Ф. Морошкін, А. Попов, М. Калачов, М. Дювернуа, В. Сергєєвич, М. Владимирський-Буданов, М. Рожков, А. Філіппов та ін.².

С. Свердлов, порівнявши тексти, виявив схожість «Руської правди» з «Правдами» германців, які були складені, як відомо, набагато раніше. Так, «Салічну правду» відносять до 481–511 років³.

На думку С. Кудіна, виникає сумнів, що «варварські правди» Західної Європи (наприклад «Салічна правда») могли бути джерелом «Руської правди». У донауковий період порівняльне правознавство могло становити виключно логічну операцію із суто утилітарною метою: вивчення іноземного права з метою його рецепції задля заповнення прогалин у внутрішньому законодавстві або його удосконалення (тобто, практична мета). Вказаний практицизм зумовлював пошук додатних для рецепції об'єктів: у відповідних часових межах та суміжному географічному просторі. Впливовими

¹Ключевский В. О. Курс русской истории: лекция XVIII / В. О. Ключевский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluchlec.htm>

²Малиновський О. О. Русская Правда (из «Лекции по истории русского права») / О. О. Малиновський // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 385.

³Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит, 1988. – С. 43–69.

були й інші чинники: характер культурної традиції, детермінація суспільного життя позаправовими соціорегуляторами тощо. Тому «варварські правди», що з'явилися за 500 років до появи короткої редакції «Руської правди», не могли бути цікавими для її укладачів¹.

Це не свідчить, як справедливо вважає В. Грищук, що норми «Руської правди» запозичені нашими предками в германців².

Цілком слушною, у зв'язку з цим, є думка чеського вченого Г. Ірічека, який стверджував, що «з однакових умов розвиваються однакові закони...». Порівняльне вивчення найдавніших «Правд» дає змогу зробити висновок, що різні народи, в інших відношеннях абсолютно не схожі, мали правила й юридичні принципи загалом дуже подібні³.

Наведена думка переформується з поглядом М. Капустіна. Він вважає, що право як керівна сила діяльності, визначаючи постійні форми відносин між людьми й охороняючи їх справедливо чи рівномірно для всіх, перебуває в тісному зв'язку з тими явищами життя, для яких воно слугує нормою. Кожний юридичний інститут існує насправді як факт, перш ніж знайти своє вираження у звичаї або законі. Право не створює відносини між людьми, а лише охороняє своїми заборонами і приписами ту форму відносин, в якій ці відносини мають творчий характер, тобто зумовлюють збільшення матеріальних і моральних сил людини⁴.

Відомий український дослідник історії М. Грушевський зазначає, що «головним джерелом Правди, очевидно, була практика судових рішень... Ся судова практика опиралася

¹ Кудін С. В. Виникнення вітчизняної традиції рецепції права у період Київської Русі (X – перша чверть XII ст.) / С. В. Кудін // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 32.

² Грищук В. Злочини проти життя та здоров'я за Короткою редакцією «Руської правди» / В. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 53.

³ Черниловский З. М. Русская Правда в свете других славянских судебныхников / З. М. Черниловский // Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. – М., 1984. – С. 4.

⁴ Капустин М. Н. История права / М. Н. Капустин. – Ярославль, 1872. – С. 1.

передовсім, розуміється на звичаєві праві, й воно таким чином було головним джерелом Правди»¹.

Л. Білецький доходить висновку, «що чим старші списки тексту Руської Правди, тим сильніше в них відбивається мова київського оригіналу її»².

Український історик та громадський діяч Р. Лащенко зазначає, що «у «Правді», як у дзеркалі, відбилися правні положення стародавнього українського звичаєвого права. В ній же взагалі просвічує правний світогляд народу українського. Руська Правда не була офіційним збірником законів: немає вказівок на те, що вона, як судєбник, була обов'язкова ех offiціо для вжитку в тогочасних українських судах, хоча в одному зі своїх списків, зокрема в Кармазінському, вона зветься Судєбником. Але Руська Правда, заховуючи в собі норми українського звичаєвого права, на підставі котрого правувався український народ, була фактично збірником живого, чинного в той час народного права – з цього, власне, боку ця пам'ятка правної творчості народу нашого являє собою глибокий інтерес для кожного правника, який хоче уважно з'ясувати собі всю правну еволюцію українського народу. Правні положення Руської Правди не вмерли, не щезли. Правні Положення «Правди» сприяли не тільки дальшому розвитку власне народу українського, але й вплинули у свій час на правний розвиток суміжних слов'янських народів»³.

Основна частина звичаєвого права вказаного періоду була використана в історичній пам'ятці писаного права – «Руській правді». Слушною є думка О. Яворської про те, що в

—¹ Грушевський М. С. Історія України–Руси: репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. До року 1340. – С. 356–357.

² Білецький Л. Т. Руська правда й історія її тексту / Л. Т. Білецький // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 573.

³ Лащенко Р. М. Руська Правда (з «Лекцій по історії українського права») / Р. М. Лащенко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 201.

зазначеному першому кодифікованому акті українців звичаєве право було не тільки санкціоноване (узаконене), а й доповнене нормативними приписами держави¹.

Давньоруське право ще не знало чіткого розмежування між кримінальним та цивільним процесом, передбачало оригінальну систему формальних доказів (присяга, свідчення свідків, поєдинок тощо), норми «Правди Руської Ярослава Мудрого» одночасно включали положення кримінального, адміністративного та цивільного права².

Український дослідник М. Максимейко, характеризуючи поширену редакцію «Руської правди», справедливо зауважує, що: «Руська Правда... мала свою систему, але розуміється не таку, за якою складаються сучасні кодекси. Автор її викладав свій матеріал по окремих рубриках, по-перше, в залежності від того, чи стосувався він до осіб чи речей; по-друге, в залежності від того, чи торкався він окремого індивіда або сім'ї чи, нарешті, зв'язку рабовласницького. Відповідно до цих рубрик і розділено зміст Руської правди»³.

Норми «Руської правди» стосуються основних моментів кримінального права, а норми речового та зобов'язального права викладаються лише як винятки. Тому більшість цивільно-правових відносин у XI–XII ст. і надалі регулювалися нормами звичаєвого права.

Як стверджує Г. Трофанчук, ще до появи «Руської правди» про існування і поширення одного із найдавніших видів договорів – договору купівлі-продажу – свідчать відомі нам русько-візантійські договори. Зокрема, договір київського

¹ Яворська О. С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин / О. С. Яворська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=149

² Радутний О. Новітній погляд на Правду Руську Ярослава Мудрого (рецензія на видання уклад. Г. Г. Демиденка та В. М. Єрмолаєва «Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі») / О. Радутний // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4 (79). – С. 213.

³ Максимейко М. О. Система Руської Правди в її поширеній редакції / М. О. Максимейко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 196.

князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. забороняв руським купцям закуповувати у Царграді шовкові тканини більш як на 50 золотих. «Той же, хто купить шовкові тканини, хай покажує їх царському чиновникові, і той привісить до тканини печать і віддасть їх тим, хто купив», вказується у договорі¹.

Центральне місце серед норм цивільно-правового характеру в «Руській правді» посідають норми, що регулюють питання власності і володіння. Хоча в тексті «Руської правди» не було самого терміна для означення права власності, проте право власності і право володіння розрізнялися. Суб'єктами права власності були князі, князівські й земські бояри, дружинники, духовенство, купці, ремісники, смерди, закупи тощо. Об'єктами права власності були земля, худоба, одяг, зброя, знаряддя праці тощо².

Як зауважує знаний правознавець П. Гураль, приватна власність виникла поступово – з общинної власності шляхом збільшення періодів між переділами землі аж до їх припинення³.

В українському праві періоду Київської держави не було загального терміна для позначення права власності, оскільки зміст цього права не був однаковим: він залежав від того, хто був суб'єктом і що було об'єктом права власності⁴.

О. Нелін зауважує, що суперечки, які точилися навколо історії права власності, стосувалися не майнових прав взагалі,

¹ Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університети імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 105.

² Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – С. 51.

³ Гураль П. Господарська діяльність територіальної громади у Київській Русі / П. Гураль // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 3. – С. 12.

⁴ Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін. – Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 8.

а прав на нерухомі речі. Об'єктом права власності були коні, робоча худоба, зброя, знаряддя праці тощо. Суб'єкт права власності мав право вільно розпоряджатися власністю, укласти угоди, одержувати доходи з майна, вимагати захисту своєї власності від зазіхань інших осіб¹.

Як стверджує професор В. Гончаренко, в Київській Русі уже в кінці IX–XII ст. заклалися основи цивільного права. Суб'єктами майнових відносин у цей час було все вільне населення Київської Русі за винятком рабів, які були не суб'єктами, а об'єктами права. Цивільна правоздатність виникала з моменту народження, а припинялася зі смертю особи або перетворення її з різних причин у холопа. Обмеження правоздатності особи відбувалося внаслідок вступу у монашество. Об'єктами цивільно-правового регулювання виступали речі, а також дії третіх осіб, пов'язані з переданням майна або з особистими послугами. Речове право Київської Русі включало право володіння та право власності².

Український дослідник І. Бойко, порівнюючи речове та зобов'язальне право за «Руською правдою» з римським (візантійським) правом, звертає увагу на подібність деяких рішень. Зокрема вказує на «наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому, й іншому є земля. Разом з тим, у «Руській правді» відносини власності урегульовані не так детально. Захищаються вони не настільки всебічно, до того ж часто за допомогою штрафів»³.

Із літописів ми дізнаємося про законодавчу діяльність Володимира Святославовича, який уклав «Статут земляной».

¹ Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін. – Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 89.

² Гончаренко В. Д. Право Київської Русі за Руською Правдою / В. Д. Гончаренко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 287.

³ Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 91–92.

Ним князь урегулював земельні відносини й відповідальність за порушення права власності¹.

Форми земельної власності в добу Київської Русі були різноманітні: князівський домен, боярська і монастирська вотчини, земля громади тощо. З аналізу норм статей 13, 14 «Короткої правди» випливає, що «Руська правда» розрізняла право власності і право володіння, оскільки вони визначали порядок відібрання речі, котра перебувала у володінні іншої особи². Український дослідник права В. Рубаник стверджує, що у Київській Русі розрізняли такі форми власності: державна, общинна та індивідуальна (приватна) власність, яка відігравала вирішальну роль. Так, власник за «Руською правдою» мав право розпоряджатися майном, вступати в договори, одержувати доходи з майна, вимагати захисту належного йому майна у разі зазіхання інших осіб на це майно³.

А. Мірошніченко зауважує, що тодішня власність на землю відповідала класичному уявленню про так звану феодальну «розщеплену власність», коли на одну й ту же земельну ділянку мали певні права різні суб'єкти, які знаходилися на різних щаблях феодальної залежності⁴.

Як стверджує Н. Полонська-Василенко, оренда на українських землях починає розвиватися з X ст., тоді, коли виникає пропозиція земель за умов її надлишку у великих землеволоділців – князів, бояр та церкви⁵. З умов найму нерухомого майна виникають особливі правовідносини щодо оренди землі,

¹ Кузьминець О. В. Історія держави і права України: навч. посібник / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський. – К.: Україна, 2002. – С. 38.

² Долинська М. С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 18.

³ Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження / В. Є. Рубаник. – Х.: Легас, 2002. – С. 39.

⁴ Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. – 2-ге видання, допов. і перероб. / А. М. Мірошніченко. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – С. 55.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – С. 225.

які в «Руській правді» отримали назву ролейного, або землеробського закупу¹.

На думку А. Мірошниченка, Київській Русі також були відомі правила добросусідства відповідно до статті 1 візантійського «Землеробського закону»².

Селянину-закупу, зазвичай, поряд із землею у користування за плату (як правило, частину врожаю) надавалося рухоме майно – кінь, плуг, рало. Відносини закупу оформлювалися усним договором – «рядом»³.

Однак, договори обміну земельними ділянками, на нашу думку, укладалися усно та обов'язково за участю двох або трьох свідків. Зокрема, на це вказує ст. 1 Візантійського «Землеробського закону»: «Если договорились друг с другом два земледельца перед двумя или тремя свидетелями обменяются землями и договорились бы окончательно, пусть остается их обмен законным, прочным и непоколебимым...»⁴.

Як зауважує знаний український економіст С. Злупко, якщо згрупувати норми «Руської правди» за змістом, то з'ясується, що майже половина (20 із 43) з них (у короткій редакції) присвячена відповідальності за порушення права власності та іншим економічним питанням. У «Розширеній правді» 87 статей із 121 стосуються економіки. Це підтверджує роль економіки в житті тогочасного суспільства⁵.

Згідно зі статтями 71–73 «Руської правди» встановлювалася відповідальність за пошкодження межових знаків, тобто

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – С. 64.

² Мірошниченко А. М. Земельне право України: підручник. – 2-ге видання, допов. і перероб. / А. М. Мірошниченко. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – С. 57.

³ Будзілович І. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) / І. Будзілович, А. Юрченко // Право України. – 1994. – № 10. – С. 64.

⁴ Земледельческий закон // История средних веков (V–XV века): хрестоматия. – 2-е изд., перераб. / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. – М.: Просвещение, 1980. – Ч. 1. – С. 117.

⁵ Злупко С. Економічна платформа «Руської правди» / С. Злупко // Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004. – С. 16.

здійснювалася охорона земельної власності безособово, наприклад, без виділення окремо земельної власності князя.

Порушуючи земельну межу, порушник посягав одночасно і на право безпосереднього володільця, і на право верховного власника – князя, і на волю останнього, згідно з якою окремих володільців отримували в своє володіння певний наділ землі. Підтвердженням цього є той факт, що «продаж» (штраф) надходив до князівської казни, а потерпілий отримував «урок» – грошове відшкодування за завдані йому збитки¹.

О. Нелін стверджує, що про перебування землі в обороті свідчать письмові документи, в яких вказувалися покупець і продавець, ціна, а також описувалися межі земельної ділянки².

Згідно з нормами звичаєвого права та «Руської правди», а також відповідно до судових рішень, способами набуття права власності на землю були: володіння, давність володіння, успадкування та дарування³.

О. Нелін зазначає, що цілком закономірно, що в умовах тогочасного правового порядку, коли власність вважалася радше фактом, аніж правом, коли будь-яке заволодіння захищалося не нотаріальним актом, а силою, на Русі не було потреби в органі публічної влади – інституті нотаріату⁴.

Відповідно до ст. 47 «Правди Ярослава» (30–40 рр. XI ст.) встановлювалося, що суперечки з договорів вирішував суд у складі 12 осіб⁵. Суд допитував свідків укладеної угоди. Можна припустити, як стверджує О. Нелін, що цивільно-правові

¹ Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.) / Т. Б. Саркісова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9 (83). – С. 100.

² Нелін О. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 5.

³ Бачур В. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. С. Бачур; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – С. 10.

⁴ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 15.

⁵ Хрестоматія по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. – М., 1990. – С. 56.

угоди укладались усно, а факт їх учинення підтверджували свідки в судовому порядку¹.

Ми також підтримуємо думку О. Неліна, що зобов'язання за часів Київської Русі формулювалися в усній формі, причому використовувались різні символічні форми – так звані метки, могоричі, рукобиття, зв'язування рук та ін.²

У «Руській правді» згадується про зобов'язання за договорами. У статях 54, 55 «Просторової правди» передбачено, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не тільки тягти майнові стягнення, а й давати потерпілій стороні за відомих обставин право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж у холопи)³.

Значне місце в «Правді» займають норми зобов'язального права, сформульовані відповідно до тодішніх звичаїв ділового обороту. Тут ідеться про терміни виконання зобов'язання та правові наслідки в разі їх порушень (ст.ст. 47, 51, 53, 54 Пош. пр.), черговість погашення вимог за грошовими зобов'язаннями (ст. 55 Пош. пр.), проценти та їх розмір за користування чужими грошовими коштами (ст.ст. 50, 51, 53 Пош. пр.), права та обов'язки боржника (ст.ст. 47, 54, 55, 117, 119 Пош. пр.), кредитора та солідарні інтереси кредиторів (ст.ст. 48, 51, 52–55, 59, 60 Пош. пр.), про зобов'язання сторін при купівлі-продажу (ст.ст. 55, 117, 119, 120 Пош. пр.), солідарні зобов'язання членів верві (ст. ст. 7, 8 КП; ст. 8 Пош. пр.), права позичкодавця і покладавця (ст.ст. 49, 50, 111, 116 Пош.пр.)⁴.

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 15.

² Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 99.

³ Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 99; Долинська М. С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 18.

⁴ Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / В. М. Єрмолаєв // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 338.

Законодавець вирізняв три види банкрутства купців: банкрутство без вини (унаслідок стихійного лиха, аварії судна, пожежі або розбійного нападу), з вини самого купця і злісне банкрутство, за що винний «продавався на торгу» (ст.ст. 54, 55 ПП)¹.

У стародавньому праві замість поняття «угода» використовувалися такі терміни для позначення договору: «нарада», «згода», «змова». Це свідчить про те, що договори в цей період були, як правило, словесні².

Договори в «Руській правді» називалися «ряди», укладалися, зазвичай, на торзі усно і в присутності свідків або митника. Про письмові договори в цій пам'ятці права не згадується. Зауважимо, що серед відомих дослідників історії права цього періоду ніхто не наполягав на необхідності для визнання договору дійсним укладення письмових актів.

Особливістю певних видів договорів була обов'язкова присутність свідків під час їх укладення. Водночас в одних випадках присутність свідків була обов'язковою, а в інших – залежала від волі певної сторони договору. За правилами ст. 50, «хто віддає гроші в ріст, або мед в надбавку, або хліб в досип, тому належить зробити це при свідках. І на яких умовах він при них домовився, такий йому і брати надлишок». Обов'язковість свідків передбачалась у разі набуття людиною статусу холопа через її продаж. За ст. 110 першим різновидом холопства визнавалось, «коли хтось купить людину, хоч би і за півгривни, і поставить свідків, а віддасть ногату при самому холопі»³.

Необов'язковою була присутність свідка, як це вказано у ст. 48, «якщо купець дасть купцю гроші в обіг з прибутку,

¹ Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / В. М. Єрмолаєв // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 338–339.

² Стрибко Т. І. Історичні передумови виникнення та розвитку нормативного договору / Т. І. Стрибко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Випуск 4. – Том 1. – С. 59.

³ Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5 (102–103). – С. 17–18.

або на торгівлю, то боржнику не треба одержувати гроші при свідках, присутність свідків тут не потрібна, але якщо боржник стане відмовлятися від боргу, тоді кредитор нехай сам іде до присяги». На відсутність свідка вказує і ст. 49 у разі укладення договору-зберігання, за яким, «якщо хтось передає кому-небудь своє майно на зберігання, свідок при цьому не потрібен»¹.

Нормами «Руської правди» також регулювалися договори купівлі-продажу, договори міни, договори особистого найму. Тут передусім визначено порядок купівлі-продажу челядина, порядок установаження добросовісного придбання речі. Якщо продавець збував річ, яка йому не належала, то угода вважалася нікчемною: річ переходила до її власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків².

Відповідно до змісту статті 37 «Поширеної правди»: «Якщо ж (хтось) купив на торгу що-небудь крадене, (а саме) коня, одяг чи худобу, то хай приведе двох вільних людей чи митника; якщо не знає, у кого купив крадене, то ці свідки повинні присягнути на його користь, а позивачу забрати свою знайдену річ, а з тим, що пропало з нею, нехай розпрощається, відповідач же нехай розпрощається зі своїми грошима...»³.

К. Неволін, спираючись на цю статтю, стверджував, що будь-який договір купівлі-продажу вважався дійсним лише тоді, коли він укладений у присутності двох свідків або митником⁴. Своєю чергою, М. Владимирський-Буданов, спростовуючи попередню думку, вказує, що в згаданій статті йдеться

¹ Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5 (102–103). – С. 18.

² Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 100; Долинська М. С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 18.

³ Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навч. посібник (упорядкування і наукові коментарі) / А. М. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – С. 44.

⁴ Неволін К. А. История российских гражданских законов: в 3 т. / К. А. Неволін. – СПб., 1845. – Т. 2. – 1912. – Кн. 2. – С. 46.

лише про купівлю-продаж крадених речей чи таких, на які продавець не має права власності¹. А проте, щоб запобігти невивідним наслідкам, пов'язаним із купівлею крадених речей (втрата грошей, переданих продавцю за ці речі), цілком природно кожен прагнув купити річ у присутності свідків чи митника. У разі з'явлення претензій покупець вказував на продавця, і його показання підтверджувались двома свідками або одним митником. Отже, вони в такому випадку виконували нотаріальну функцію, тобто посвідчували факт купівлі речей. Принагідно відзначимо, що митниками за часів Київської Русі були державні чиновники, що призначалися вищими органами влади².

Деякі дослідники, зокрема М. Владимирський-Буданов, вважають, що купівля-продаж коней також здійснювалась при свідках чи в присутності митника³.

Г. Трофанчук звертає особливу увагу на процедуру встановлення сумнівного придбання речі (ст. 37, 39 Пр. ред.). Якщо продавець збував річ, яка не належала йому особисто за правом власності, то угода вважалася недійсною, куплена річ мусила перейти до власника, а покупець мав право заявити продавцю про відшкодування матеріального збитку. Нерідко право власності на майно, куплене на підставі угоди сторін, підтверджувалося спеціальною княжою грамотою⁴.

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. – изд. 4-е / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб.; К.: Оглоблин, 1889. – Вып. 1. – С. 47–48.

² Кольбенко А. В. Историко-правові аспекти утворення та діяльності митних органів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. В. Кольбенко. – Львів, 1997. – С. 10–12.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. – изд. 4-е / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб.; К.: Оглоблин, 1889. – Вып. 1. – С. 48.

⁴ Трофанчук Г. Историко-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університети імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 105.

Тобто княжа грамота була гарантом законності укладеного договору та завжди скріплювалася печаткою. Наприклад, збереглася княжа печатка XI століття з Тризубом, яка була знайдена в Пересопниці. «Зазвичай такі печатки виготовляли зі свинцю чи олова. На одному боці було зображено князя, а на іншому – якогось святого. Траплялися й написи. Тим часом на звороті печатки із тризубом виکارбуваний хрест»¹.

Як стверджують М. Комаров, Д. Пашенцев та С. Пашенцева, на Русі протягом тривалого часу нотаріат замінювався інститутом свідків, які фіксували факт укладення угоди чи заповіту майна².

Вимоги до свідків встановлено в ст. 66 Поширеної редакції «Руської правди». На свідчення холопа не посилатись, але якщо не буде вільної (людини чи свідка), то за необхідності (можна) посилатися на боярського тіуна, а на інших не посилатися. А при невеликому позові у разі необхідності можна посилатися на закупа³.

З часів так званої «Найдавнішої правди» виокремлювалися дві групи свідків – видоки і послухи, причому в літературі до сьогодні не склалося єдиної думки про те, у чому саме полягає відмінність між цими групами⁴.

Ми підтримуємо думку В. Демченка, який, опонуючи І. Енгельману та С. Пахману, писав: «Під послухами у власному сенсі розуміються свідки, які були присутніми за запрошенням сторін, а не випадково при укладенні договору,

¹ Сенсаційна знахідка на Рівенщині – тисячолітня печатка з тризубом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ogo.ua/articles/view/2014-02-26/48322.html

² Комаров Н. И. Очерки истории права Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.) / Н. И. Комаров, Д. А. Пашенцев, С. В. Пашенцева. – М.: Статут, 2006. – С. 204.

³ Руська Правда (За Троїцьким списком): поширена редакція // Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навч. посібник (упорядкування і наукові коментарі). – К.: КНТ, 2007. – С. 48–49.

⁴ Греченко В. А. М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі / В. А. Греченко // Вісник ХНУВС. – 2013. – № 4 (63). – С. 9.

з якого виникла справа. При такому значенні послухів, як нам здається, вірніше пояснити і саму їх назву з того, що вони послушалися ... бути присутніми при укладенні угоди, ніж виводити її від того, що вони безпосередньо сприйняли на слух про обставини, про які свідчать¹ чи знають про них по слуху² від інших»³.

Дослідник М. Дювернуа наголошував: «Присутність вільних послухів не просто засвідчує факт. Їх присутність надає юридичної сили таким діям, які без того залишилися би простим фактом». Цей висновок вчений, робив, виходячи з норм цивільного законодавства, згідно з якими свідок угоди був не лише очевидцем (видоком), але водночас сприяв сторонам: «Можна бути просто видоком (очевидцем). Таким видоком буде кожний, хто бачив. Щоб бачити – потрібно мати очі, тому і раб може бути видоком, коли йдеться про подію. Щоб розуміти право, щоб бути свідком угоди, щоб упізнати правду і сприяти там, де таке сприяння потрібне, де йде мова про виникнення або відсутність права – потрібно бути вільною людиною ... Коли я закликав таких вільних людей і при них здійснив угоду, або їм надаю питання про право, то я таким чином покладаюся на їх сприяння або, говорячи мовою древніх актів, – посилаюся на них... послухи стали так називатися тому, що на них посилалися сторони. Якщо я поклався або послався на когонебудь, то цим самим я викликаю його сприяти мені, я роблю його моїм пособником»⁴.

—¹Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской грамоте: рассуждение студ. С.-Петербур. ун-та, Юрид. фак., по юрид. разряду, 4 курса / И. Энгельман. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1855. – С. 137.

²Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнерусскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии / С. В. Пахман. – М.: Университет. Тип., 1951. – С. 48–49.

³Демченко В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательства по судебным делам по русскому праву до Петра Великого / В. Г. Демченко. – К.: В Университет. Тип., 1859. – С. 9.

⁴Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России: Опыт истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – М.: В Университет. тип. (Катков и К^о), 1869. – С. 101–102.

Із часом, на думку М. Дювернуа¹, назви послуха та ви-дока змішуються. О. Бобровський зауважує, що це відбувається в більш пізніх списках «Руської правди»².

Отже, посада нотаріуса не була і не могла бути передбачена в Давній Русі.

Це підтверджується також думкою М. Дювернуа, який, характеризуючи систему доказів за «Руською правдою», писав: «На першому плані стоять свідки, за браком їх, або як додатковий засіб, йдуть формальні докази. Для формальних доказів вказано певну послідовність, від сильніших випробувань до менш сильних»³. Такої ж думки дотримувався російський вчений В. Сергєєвич⁴.

Досліджуючи питання захисту майнових прав за «Руською правдою», беручи до уваги саме участь свідків при займах, А. Станіславський зробив висновок про відсутність на той час письмової форми договорів⁵.

На підставі цього, український учений Л. Єфіменко доходить висновку: «Отже, можна припустити, що саме через відсутність письмового закріплення договірних відносин і, як наслідок, їх публічного визнання на випадок спору виникла потреба у зверненні саме до свідків у майнових відносинах часів «Руської правди». З'ясування ролі свідків у майнових відносинах було неповним без урахування впливу цер-

¹ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – М.: В Университет. тип. (Катков и К°), 1869. – С. 103.

² Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде»: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук.: 12.00.01 / О. В. Бобровский. – Казань., 2007. – С. 9.

³ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – М.: В Университет. тип. (Катков и К°), 1869. – С. 192.

⁴ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд., доп. и поправл. / В. И. Сергеевич. – СПб: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – С. 582.

⁵ Станиславский А. Исследование начал имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства / А. Станиславский. – Казань, 1855. – С. 59.

ковних канонів, а саме Святого Писання, на формування інститутів українського права¹.

Так, у Новому Завіті зазначається: «Якщо твій брат згрішить проти тебе, іди і оскарж його між собою і ним одним. Якщо тебе послухає, ти придбав твого брата. Якщо ж тебе не послухає він, візьми з собою одного або двох, «щоб при устах двох або свідків стало кожне слово». Якщо ж не послухає їх, скажи церкві; якщо ж і церкву не послухає, хай буде тобі, як поганин і митар» (Євангеліє від Матея 18:15–17)².

Л. Єфіменко припускає, що свідок не міг діяти лише від себе, а був пов'язаний покладеними на нього суспільними обов'язками щодо непередбачуваних наслідків, які могли виникнути з укладеного договору. На його думку, юридичне значення свідка, за «Руською правдою», полягало у підтвердженні ним за певних обставин як самого факту укладення відповідного договору, так і його істотних умов. Це вказує на можливість визнання свідка часів «Руської правди» як особи, що виконувала певні дії, спрямовані на захист цивільних прав за умови відсутності їх письмового закріплення³.

Ми підтримуємо думку Л. Єфіменка в тому, що історико-правове значення «Руської правди» у формуванні витоків нотаріату полягає в передбачених цим джерелом права свідків як провісників посадових осіб та органів, що в подальшому вчиняли нотаріальні дії⁴.

Документи економічного призначення відображені в Іпатіївському літописному зводі згадками про велику кількість «купчих», «дарчих», «духівних (заповітових)» грамот,

¹ Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5 (102–103). – С. 19.

² Острозька Біблія / упор. ермнх. Рафаїл (Роман Турконяк). – Львів: Мастіг, 2006. – С. 821.

³ Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5 (102–103). – С. 19.

⁴ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. В. Єфіменко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – С. 6.

що складала протягом двох століть різні верстви населення Київської Русі. На жаль, жодного оригінального тексту документів зазначеного виду у зводі немає. У «Повісті врем'яних літ», Київському і Галицько-Волинському літописах є тексти, у яких вміщена інформація щодо здійснення різних внутрішніх прямих торговельних операцій або через поручительство посередників, закріплене відповідним документом розпискою – берестяною грамотою¹.

Документи склалися давньоруською мовою. На думку В. Франчук, вона була мовою державною, адже нею велося діловодство у великокнязівській канцелярії та у канцеляріях удільних князів на волостях; нею, як правило, писалися всі види документів: грамоти, заповіти, велося князівське офіційне та приватне листування тощо².

Документи, зокрема заповіти, писалися кирилицею на пергаменті та папері.

Іпатіївський літописний звід містить надзвичайно цінну інформацію щодо місця зберігання управлінських документів у Київській Русі. У «Повісті врем'яних літ» є повідомлення про зібрання княжих грамот у бібліотеці Софійського собору (після 1037 р.). Існують припущення, що саме тут зберігалися документи періоду від Олега (882–912) до Святослава (964–972)³. За повідомленням Київського і Галицько-Волинського літописів сховищами документів також були Києво-Печерський (після 1050 р.), Видубицький (після 1077 р.) і Почаївський монастирі (після 1240 р.)⁴.

¹ Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 75.

² Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении / В. Ю. Франчук. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 109.

³ Старцева М. С. Виникнення писемності. Поява документа / М. С. Старцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua_referat.com

⁴ Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 77.

Справочинства, як системи, що регулюється правом, в Стародавній Русі не було. Однак саме в цей період накопичується досвід складання документів, встановлюються прийоми посвідчення – підпис, печатка, стадії написання документа – чорновий і біловий варіант. Виникає потреба у спеціально підготовлених особах, які б могли професійно займатися роботою з документами, а також у спеціалізованих установах, в яких ці люди працювали¹.

Особливе значення мав договір щодо продажу себе в рабство, який повинен був укладатися перед послухами, тобто свідками, відповідно до ст. 110 «Просторової правди».

Слід зауважити, що уже в давній Русі вівся облік громадян. Лаврентіївський літопис, датований 945 роком, доносить до нас свідчення, що князівська адміністрація з метою податного обкладання вела облік населення та видавала купцям грамоти, в яких були зазначені їхні кораблі. Своєрідним посвідченням особи на Русі був пояс: широкий, довгий для чоловіків, вузький та яскравий для жінок, а дітей підперезували ниткою².

Уже на початку X ст. на Русі було відоме спадкування за законом, за заповітом і за звичаєм. Як наголошує О. Нелін, найголовніше є те, що русько-візантійські договори є доказом існування вже в той період середньовічної української правової системи, яка передувала системі права «Руської правди»³.

У кінці XI – на початку XII ст. у Київській Русі порядок спадкування регулювався нормами звичаєвого прав. Тому Коротка редакція «Руської правди» взагалі не включала норм, які регулювали спадкові відносини. Спадкування за

¹ Делопроизводство (организация и технологии документационного обеспечения управления) / Т. В. Кузнецова, Л. В. Санкина, Т. А. Быкова и др.; под ред. Т. В. Кузнецовой. – М., 2002. – С. 22.

² Коробочкіна Л. Л. Перші кроки на шляху становлення паспортної системи України: історико-правовий аспект / Л. Л. Коробочкіна // Держава і право: de lege praeterita, instante, future: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Іліон, 2009 – С. 50.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 34.

законом було у той час пріоритетним, і цим гарантувалося, що маєтки завжди залишалися за родовими сім'ями¹.

О. Нелін стверджує, що розділи про спадкування з «Еклоги» та «Прохірона» в Київській Русі до XIII ст. ще не були відомі. Юридичні збірники «Номоканони» були поширені на Русі в період виникнення Просторової редакції «Руської правди», тому формування давньоруського спадкового права відбувалося незалежно від візантійського спадкового права².

Спершу за законом спадкували лише сини – батьківський двір неподільно переходив до молодшого сина, а решта майна розподілялась порівну (стаття 100 «Просторової правди»), притому сини були зобов'язані видати заміж сестер із приданим (стаття 95 «Просторової правди»)³.

Принцип мінорату заслуговує на повагу в Русі, оскільки нетривалим було життя, особливо чоловіків. Він слугував способом забезпечення молодшого сина житлом, який здебільшого був неповнолітнім.

У Київській Русі приватноправові і публічно-правові елементи не розділялися. Сини князя, що успадковували після нього рухоме і нерухоме майно, дивилися на державу як на власність. Тогочасне право спадщини закріплювало за спадкоємцем не тільки власність, але й владу. З права власності на землю випливало і право на повноту всієї влади над населенням, що проживало на успадкованій землі. О. Нелін вважає, що неупорядковане право успадкування великокнязівської влади, поєднання власності і влади в одних руках стало причиною розпаду Київської Русі⁴.

Встановлювалися два види спадкування: для бояр та для смердів. Майно смерда, який не залишив після себе синів,

¹ Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 1. – С. 63.

² Там же.

³ Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 101.

⁴ Нелін О. І. Спадковий договір: історичні аспекти розвитку / О. І. Нелін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 7 (93). – С. 92.

переходило до князя. Заміжні дочки смерда спадщини не отримували, а незаміжні – отримували лише частину майна, яка була її посагом при одруженні. Однак стосовно бояр і дружинників передбачався виняток: їхня спадщина за відсутності синів могла переходити і до дочок (стаття 91 «Просторової правди»). У цьому, зокрема, виявився принцип феодального права як права-привілею. Пізніше положення статті 91 «Просторової правди» були поширені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників¹.

Згідно з «Руською правдою», побічні родичі і померлого феодала, і померлого смерда правом успадкування майна не користувалися².

О. Нелін, аналізуючи ст. 91 «Просторової правди», зазначає, що «усе це є свідченням правових привілеїв для представників аристократичної верхівки, утвердженням принципу феодального права як права привілею»³.

Успадковувати власність можна було як за заповітом, так і за законом. Однак право на спадщину мали лише діти, народжені в законному шлюб. Однак діти наложниці, не маючи права на одержання спадщини, разом із матір'ю ставали вільними.

У науковій історико-правовій літературі дискусійним було питання щодо спадкування землі, оскільки «Руська правда» серед об'єктів спадкування називала «двір»⁴.

Н. Толкачова вважає, що поняття «двір» включає і землю, що спадщиною було не тільки власне майно, а й майнові права та обов'язки⁵.

¹ Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 101.

² Нелін О. І. До питання спадкового права за «Руською правдою» / О. І. Нелін // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. – 2004. – Випуск XIII. – С. 12–13.

³ Нелін О. Генезис та розвиток інституту відумерлості спадщини в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 43.

⁴ Нелін О. Історико-правовий аналіз поняття «склад спадщини» в українському звичаєвому праві за цивільним законодавством України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2015. – № 1. – С. 6.

⁵ Толкачова Н. Є. Звичаєве право: навч. посіб. / Н. Є. Толкачова. – К.: Київський університет, 2005 – С. 331.

Заслуговує на увагу думка О. Неліна, що спадщина в українському звичаєвому праві становила спільну сімейну власність (нажита спільною працею членів сім'ї), материнське та батьківське майно (їхня особиста власність) та індивідуальне майно, придбане за власний кошт кожного окремого члена родини¹.

Принцип сімейних начал спадкування застосовувався лише у звичаєвому праві і бере свій початок ще за часів «Руської правди», відповідно до якої спадкування мали лише члени сім'ї як за звичаєм (за законом), так і за заповітом (рядом). Йдеться передусім про дітей: синів та дочок домогосподаря, його онуків (за правом представлення), приймків, пасинків, тому що вони становили одну селянську родину і працювали разом, тобто створювали спільну сімейну власність².

Вищезазначене ще раз вказує не те, що в Київській Русі заповіт переважно укладався усно. Як виняток вживалася письмова форма заповіту.

Питання про те, якою ж була у цей період форма заповітів, не порушувалося в історико-юридичній науці. Вважалося, що грамотність не була поширеним явищем, відтак природно, що письмова форма заповіту не була обов'язковою, особливо в XI ст.³ До нас дійшли лише дві духовниці – Климента і Антонія Римлянина 1147 р.⁴ і два заповіти князя Володимира Васильковича Волинського⁵. Однак у першому випадку спадкодавцями були монахи, а у другому князь.

¹ Нелін О. Історико-правовий аналіз поняття «склад спадщини» в українському звичаєвому праві за цивільним законодавством України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2015. – № 1. – С. 7.

² Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX століття): монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2014. – С. 32–33.

³ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – С. 459.

⁴ Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В. В. Момотов. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2003. – С. 203.

⁵ Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – С. 40.

Письмових відомостей про спадкування звичайних обивателів не було¹.

Проте археологічні відкриття останніх десятиліть (передусім маються на увазі берестяні грамоти, які завдяки специфічним умовам зберігання дійшли до наших днів) дають можливість значно розширити уявлення про форму заповіту епохи Київської Русі. Берестяні грамоти дають багатий матеріал про високий рівень грамотності населення того часу, розвінчуючи сумніви щодо цього окремих учених. Заповіти оформлялись у присутності священика, який виступав свідком доброї і свідомої волі спадкодавця².

Найдавнішим давньоруським заповітом, відомим нашій історії, прийнято вважати заповіт княгині Ольги. Про цей заповіт є згадка у книзі Івана Огієнка «Українська церква». Спочатку, зіславшись на Лаврентіївський літопис, автор велику увагу приділяє історії поширення християнства у Київській Русі. На його думку, вже за князя Ігоря християнство пустило міцне й широке коріння в Україні³. Тож помираючи, «заповідала Ольга не творити тризни над собою, бо имущи пресвітер, сей похорони у блаженную Ольгу»⁴.

Як справедливо зауважує Л. Саннікова, на жаль, немає історичних джерел, на підставі яких можна було б скласти цілісне уявлення про можливе коло спадкоємців за заповітом⁵.

Відповідно до статті 100 «Просторової правди» батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина, хоча у західноєвропейському феодальному праві здебільшого пе-

¹ Ясіньська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясіньська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 60.

² Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В. В. Момотов. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2003. – С. 209.

³ Заповіді і заповіти видатних людей / укладачі Р. Коритко, О. Бояківський. – Львів: Тріада плюс, 2010. – С. 34.

⁴ Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви / І. Огієнко. – К., 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm>

⁵ Саннікова Л. В. Институты частного права в Русской Правде / Л. В. Саннікова. – М.: Статут, 2014. – С. 45.

реваги надавалися старшому синові. Дочки, за наявності синів у спадкодавця, спадкоємцями батьків не вважалися, бо інакше, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду. Так, у статтях 93, 95 «Просторової правди» є норми, в яких наголошувалося, що ні мати, ні дочки не можуть претендувати на спадщину. Це відповідає загальній тенденції: у більшості народів світу при переході від первіснообщинного ладу до цивілізації існував звичай, за яким спадкувати могли тільки сини¹.

В історіографії зовсім не згадується про подальшу долю дружини та доньки смерда після його смерті. Нез'ясованим залишається питання про місце проживання доньки після того, як батьківське майно опинялось у князя чи іншого феодала (продовжували вони жити на цьому ж дворі чи змушені були переселятися до родичів)².

У «Руській правді» немає норм, які б регулювали поведення приданого померлої невістки, якщо в неї не було дітей. На думку І. Бойка³ та О. Неліна⁴, ці питання вирішувалися за звичаєвим правом, згідно з яким придане поверталось родині померлої.

З іншого боку, за «Руською правдою» становище дружини, матері було в окремих випадках вищим, ніж чоловіка. Дружина зберігала своє окреме майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала на чолі сім'ї та до досягнення повноліття спадкоємцями розпоряджалася їх-

¹ Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 102; Долинська М. С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України / М. С. Долинська // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – Вип. 782. – С. 211.

² Нелін О. Співвідношення сімейної власності і спадкування у Київській Русі / О. Нелін // Юридична Україна. – 2011 – № 8. – С. 14.

³ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – С. 33.

⁴ Нелін О. Співвідношення сімейної власності і спадкування у Київській Русі / О. Нелін // Юридична Україна. – 2011 – № 8. – С. 13.

ньою спадщиною. Дружина-вдова отримувала частину майна «на прожиття», яка, на нашу думку, може вважатися обов'язковою часткою, хоча її конкретний розмір визначався у кожному випадку індивідуально, виходячи із розміру спадкового майна, кількості дітей спадкодавця¹.

Вдова розпоряджалась вищевказаним майном на власний розсуд, але заповідати його могла лише своїм дітям, розподіляючи розміри часток за власним бажанням. Правові норми надавали матері право «дітям волі не давати», виховувати їх у дусі моралі, що панувала в давньоруському суспільстві. Однак у випадку смерті матері та незалишення нею заповіту, її частку отримував за законом той з дітей, на чиему дворі знаходилось її майно і при кому матір проживала².

Якщо мати-вдова вдруге виходила заміж, то призначався опікун над майном неповнолітніх спадкоємців з найближчих родичів, у тому числі вітчим. Майно передавалось опікуну при свідках; за виконання своїх обов'язків опікун мав право користуватись доходами з майна опікуваних, а в разі втрати частини спадщини відшкодовував збитки спадкоємцям³.

Як зазначає О. Нелін, у візантійському праві спадкоємцями могли бути висхідні родичі: батько, мати, дід, баба, брати. За руським правом вони не входили до спадкоємців⁴.

С. Благовісний зауважує, що «Псковська судна грамота» розрізняє спадкування за законом та за заповітом, викладеним у письмовій формі. Ці види спадкування набувають самостійного значення. Розширюється також коло родичів, що

¹ Долинська М. С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України / М. С. Долинська // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – Вип. 782. – С. 211.

² Долинська М. С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 19.

³ Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 102–103.

⁴ Нелін О. Історико-правовий аналіз спадкового права України та країн континентальної Європи, Великої Британії, США / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 5.

можуть бути спадкоємцями, зміцнюються їхні права та відповідальність¹.

Як справедливо зауважує О. Нелін, у «Руській правді» взагалі нічого не йдеться про права чоловіка щодо спадкування після дружини. За візантійським правом, зокрема «Еклогю», якщо дітей від шлюбу не залишилося, то чоловік, який пережив дружину, отримував четверту частину з її посагу, а решта відходила спадкоємцям померлої. Своєї частки чоловік позбавлявся, якщо брав новий шлюб. Ці норми стали правом і діяли тривалий час. У XIX ст. звичай не визначав за чоловіком, за наявності дітей, ніяких спадкових прав на майно дружини, яке, не виключаючи посагу, цілком переходило від матері до дітей. Однак чоловік не позбавлявся права користуватися майном дружини для утримання та виховання малолітніх дітей, хоч і не мав права віддавати його в заставу з цією метою².

Аналізуючи вказаний документ, О. Нелін зазначає, що «Руська правда» закріплювала існування роздільного майна подружжя і особливі права на його успадкування дітьми. Спадкове право Київської Русі розрізняло спадкування як за законом, так і за заповітом, установлювало правила успадкування майна подружжям, знало виморочне майно³.

Характеризуючи спадкове право Русі, російська дослідниця Т. Новіцька зауважує, що нормативно-правові акти того часу містять спадкування за заповітом і за законом або звичаєм⁴.

Аналіз руських заповітів за «Руською правдою» дозволив О. Неліну виявити низку принципових відмінностей від їхніх візантійських аналогів:

¹Благовісний С. Г. Историчні аспекти інституту спадкового права України / С. Г. Благовісний // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 31.

²Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 42.

³Нелін О. І. До питання спадкового права за «Руською правдою» / О. І. Нелін // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. – 2004. – Випуск XIII. – С. 13.

⁴Древнерусское государство и право: учебное пособие / под редакцией Т. Е. Новицкой. – М.: Зерцало, 1998. – С. 45.

– по-перше, на Русі траплялися колективні заповіти, що категорично виключалось римським і візантійським правом;

– по-друге, у руських заповітах часто простежуються доручення (наприклад, викупити вотчину у монастиря спадкоємцю), що також суперечило класичним римським заповітам;

– по-третє, у руських заповітах нерідко вказується на умову спадкування другим чи третім спадкоємцем (відсутність дітей у першого спадкоємця чи постриження його в монахи), що також неможливо за римським правом;

– по-четверте, «ряд» за «Руською правдою» – це не заповіт у прямому розумінні цього слова, а правонаступництво всього спільного сімейного майна між спадкоємцями за законом зі збереженням спільної сімейної власності;

– по-п'яте, за візантійським правом спадкоємцями могли бути батько, мати, баба, дід, брати. За руським правом спадкоємцями були тільки сини. Але «Руська правда» робила виняток для бояр і дружинників, які за відсутності синів могли передавати спадщину донькам¹.

Учений робить висновок, що ці обставини виключають можливість рецепції візантійського спадкового права. Отже, порядок спадкування в Руській державі був результатом еволюції руського права, а не рецепції норм права інших держав, і найперше Візантії².

Як стверджують Є. Харитонов та О. Харитонова, першим кодифікованим актом, що дійшов до нас, є «Руська правда», в змісті норм якої є помітним римський (греко-римський) вплив. Зокрема, порівнюючи речове та зобов'язальне право за «Руською правдою» з римським (греко-римським правом), варто звернути увагу на подібність деяких рішень. Насамперед, слід зазначити наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому, і в іншому

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 47–48.

² Там же. – С. 48.

випадку є земля. Водночас у «Руській правді» відносини власності урегульовано не так детально. Захищають вони не настільки всебічно, до того ж часто ще й за допомогою штрафів¹.

Ми погоджуємося з українською дослідницею Г. Федущак-Паславською, що римське приватне право вважається найдосконалішою формою права, оскільки воно побудоване на приватній власності та договірних відносинах, тим самим завжди вносило і вносить цивілізованість у людські відносини, а тому є однією з підвалин європейської правової культури². На нашу думку, це стосується також України.

Як зазначає Р. Ієринг, усе нове законодавство ґрунтується на римському праві як матеріально, так і формально; римське право, як і християнство, грецька література і мистецтво, стало культурним елементом нового світу, вплив якого не обмежується тими установами, які ми запозичили із римського права³.

Ще більш цікавим є порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей «права Юстиніана» стосовно визначення видів спадкування, кола спадкоємців за законом тощо. Можна зробити висновок, що «Руська правда», будучи продуктом давньоруської правотворчості, водночас відображала вплив римського права (найчастіше, у його візантійській інтерпретації)⁴.

Ми підтримуємо думку Є. Харитонова та О. Харитонвої, що римське право помітно вплинуло на речове та зобов'я-

¹ Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 21–22.

² Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів: ПАІС, 2012. – С. 31.

³ Ієринг Р. Дух римського права на різних ступенях его розвитку. – Часть первая / Р. Ієринг; пер. с нем. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1875. – С. 11.

⁴ Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 22.

зальне право, а візантійське – на регулювання шлюбних та спадкових відносин. Проте, на думку вчених, у галузі публічного права законодавчі рішення більшою мірою відображали місцеву специфіку ідеології правотворчості¹.

Як зауважує професор В. Гришук, Коротка редакція «Руської правди» як перший кодифікований акт давньоруського права, який зберігся до нашого часу, заклала основи правового захисту життя і здоров'я особи, що надалі розвивалися у наступних кодифікаційних актах українського права².

М. Максимейко констатує, що укладач короткої «Правди», який писав свою працю в XI ст., міг мати відомості про Юстиніанове законодавство, тому, що в той час воно ще користувалося великою популярністю і було поширене в Греції. Він міг також прочитати його, тому що для цього не треба було знати латинську мову: існували грецькі переклади. Нарешті, він міг і розуміти це законодавство частково завдяки коментарям, а почасти, користуючись його скорочений викладом³.

Деякі вчені вважають, що право Київської Русі створювалося на місцевому, вітчизняному ґрунті, в ньому відображалися відносини, притаманні Русі, закріплювалися порядки, обумовлені природою феодального суспільства⁴.

Ми погоджуємося з думкою М. Чубатого щодо значення «Руської правди» в історії нашого права, що «вона є головним твором, де зібрані правні погляди українського народу

¹ Харитонов Є. О. Правова система України: між західною та східною традиціями права / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1-29. – С. 166.

² Гришук В. Злочини проти життя та здоров'я за Короткою редакцією «Руської правди» / В. Гришук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 56.

³ Максимейко М. О. Опыт критического исследования Русской Правды / М. О. Максимейко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 194.

⁴ Романюк Б. І. Джерела права Київської Русі / Б. І. Романюк // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 лютого 2013 р.). – Херсон: Гельветика, 2013. – С. 35.

в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правничої системи, що панувала в Київській державі»¹.

Д. Бочарников зауважує, що як система загально-обов'язкових вимог право Київської Русі не можна вважати інструментом, властивим юридичній державі: воно не було загальнообов'язковим для всіх мешканців. Поза сферою його регламентації залишилися: князь, його громадянські (апарат влади) та військові (збройні сили) підлеглі. Статус, структура, діяльність, відповідальність, права, обов'язки зазначених категорій не були чітко визначені. Вчений підсумовує, що: у Київській Русі право здійснювалося за принципом: що бажано суверену, то і є право. Зі зміною суверена право змінювалося, що не йшло на користь стабільності².

Великим феодалом була церква. У XII ст. продовжувало зростати її землеволодіння (кафедральні та монастирські вотчини). «Джерелом зростання цього землеволодіння були перш за все князівські дарування... Дарування землі було одним з головних джерел збагачення церкви. Збагачувалась церква також за рахунок церковного суду, у віданні якого знаходилося широке коло справ, визначених церковними уставами князів Володимира та Ярослава. Монастирі збагачувались і внаслідок того, що монастирські землі не подрібнювалися при одержанні спадщини, як землі князівські або боярські ...»³.

Сьогодні лише архіви православних храмів містять відомості про договори, грамоти та інші документи, які скла-

¹ Чубатий М. Д. «Руська правда» (з «Огляду історії українського права») / М. Д. Чубатий // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 459.

² Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі? / Д. Бочарников // Право України. – 1997. – № 11. – С. 115.

³ Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. А. Й. Рогожина, О. Д. Святоцького та ін. – К.: Ін Юре, 1996. – Ч. 1. – С. 75.

далися не лише для історії, а й для потреб повсякденного життя.

В. Черниш, В. Степаненко стверджують, що наявні пам'ятки дають змогу простежити формування правила укладення офіційних документів на письмі лише з X ст. І хоча, безспірно, основною пам'яткою писемного права Київської Русі є знаменита «Руська правда» (XI ст.), однак не менш відомим є ще один документ, який, на думку вчених, по праву може вважатися першим нотаріальним актом¹. Розглядаючи історію Києво-Печерської лаври XII ст., багато дослідників згадують про так звану «Грамоту князя Андрія Боголюбського», надану монастирю на землі, та ставропігію, тобто незалежність від Київського митрополита та безпосередню підпорядкованість Патріарху Константинопольському².

Для надання грамоті публічності її внесли в книги Константинопольського патріархату. Згодом на Русі сформувалася практика обов'язкової реєстрації актів та угод у судових органах³.

В. Черниш констатує, що нормативні джерела не надають жодних відомостей про нотаріат. Принаймні в XII ст. письмовий приватний акт існує. «Це підтверджується і тим, що перші відомості про юридичне сприяння публічних органів, а саме духовної влади, вчиненню майнових правочинів приходять до нас із XII ст.»⁴.

Ми згодні з тим, що протягом усього існування Київської Русі ще рано говорити про виконавчу владу взагалі, більш доцільним є застосування терміна «виконавчі функції», адже

¹Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 44.

²Там же. – С. 44–45.

³Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 38.

⁴Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 41.

саме з розвитком ранньофеодальної держави відбувається процес становлення управлінської адміністрації¹.

Цілком логічно, що за часів Київської Русі не можна говорити як про органи, які вчиняли нотаріальні дії, так і про вчинені нотаріальні акти, зокрема заповіти та договори, а лише про їх зародження.

Ми погоджуємося з думкою О. Неліна, що «у Руській державі такого правового інституту, як нотаріат не існувало. Тому торгові угоди, акти дарування, спадкування уклалися, як правило, в усній формі на торзі у присутності двох свідків або митника. Факт вчинення угоди не реєструвався в актових записах, а засвідчувався свідками»², що підтверджували свідки у судовому порядку³.

Отже, як стверджує В. Єрмолаєв, у статтях «Руської правди» знаходимо норми, що захищали цивільні права та інтереси, особисті майнові і немайнові права, право власності, норми про опіку і піклування, зобов'язального права – про договірні зобов'язання, позички, зберігання, позику і кредит, норми спадкового права, які стали сьогодні статтями, главами і розділами ЦК України. Вони й зараз складають основний зміст Цивільного і Цивільно-процесуального кодексів України, розвинені і збагачені нинішніми суспільними відносинами, нинішнім законодавцем і юридичною думкою⁴.

Відомий український історик Г. Демиденко констатує: «Ярославом Мудрим було започатковано вітчизняне писане

¹Макарова З. Історія становлення інституту глави України в Руській державі / З. Макарова // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – № 87. – С. 65.

²Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні та Росії (IX–XIX ст.): порівняльний аналіз / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Випуск 60. – С. 95.

³Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 38.

⁴Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / В. М. Єрмолаєв // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 340.

законодавство, основні принципи якого продовжували жити і розвиватись в українському законодавстві й у наступному тисячолітті». Зі смертю Ярослава Мудрого закінчується «золота доба» Русі»¹.

Перед смертю Ярослав поділив цілу Україну на окремі землі, або на так звані «уділи», і до кожного уділу призначив одного сина. Але наказав їм коритися владі найстаршого князя в Києві, а ним призначив сина Ізяслава. Своєму внукові Ростиславові дав Галичину, і відтоді починається рід галицьких князів Ростиславовичів². Спершу після смерті Ярослава його сини, керуючись заповітом батька, прийняли Збірник прав – другу частину короткої редакції «Руської правди» – «Правду Ярославовичів», намагаючись у такий спосіб посилити доцентрові фактори, щоправда, в результаті низки причин недостатньо успішно³. Енергійна діяльність Володимира Мономаха та його сина Мстислава (1125–1132 рр.) не допомогла, однак призупинила процес розпаду Київської держави. Роздробленість Давньої Русі в середині XII ст. стала наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства⁴.

Як стверджує П. Захарченко «відносно централізована Руська держава у першій третині XII ст. розпалася на окремі князівства, які вели між собою міжусобні війни. Київ утратив свої колишні могутність, політичну вагу і звання об'єднаного центру Русі. Зі складу Руської держави відокремилися незалежні: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. За двома останніми,

— ¹ Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час / Г. Г. Демиденко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 321.

² Лотоцький А. Л. Історія України для дітей / А. Л. Лотоцький. – Львів: Фенікс, 1990. – 39 с.

³ Рогожин А. Ярослав Мудрий – видатний діяч, великий князь Київської Русі / А. Рогожин, В. Сташис // Право України. – 1996. – № 4. – С. 56.

⁴ Гусев В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький; за ред. С. В. Кульчицького. – К.: Вища шк., 2003. – С. 37.

після їх об'єднання, в історичній літературі міцно закріпився титул «спадкоємиці Київської Русі»¹.

Монголо-татарська навала завершила політичний занепад Подніпров'я з центром в Києві. Політичний центр перемістився на захід, до Галицько-Волинської землі. Стався і остаточний розрив із Володимиро-Суздальською землею – розходяться історичні шляхи українського і російського народів. Монголо-татарська навала не допустила поширення влади галицько-волинських князів на схід. Київський митрополит у 1300 р. покидає Київ і переїздить до Суздаля².

Протягом XI–XII століть на західних територіях Київської Русі спостерігається значне піднесення двох удільних князівств – Галицького та Волинського. Ці князівські землі підтримували активні міжнародні відносини із провідними європейськими країнами, Візантією тощо. Це зумовлювало перспективу їх подальшого об'єднання в одну державу, вироблення європейського вектора розвитку, а також зміцнення їх ролі і впливу на політичну ситуацію в Європі³.

Формування Галицького князівства почалося у другій половині XI ст. У 1067 р. Галичину було поділено на три князівства: Звенигородське, Перемильське і Терехівське. У 1141 р. Володимирко об'єднав Перемильське і Звенигородське князівства і переніс столицю князівства до Галича. Розквіт Галицького князівства припадає на час правління його сина Ярослава (Осмомисла, 1151–1187 рр.). Династія Ростиславовичів закінчилася, і в 1199 р. волинський князь Роман, який спочатку князував у Новгороді, об'єднав Галичину з Волинню і створив Галицько-Волинську державу. Столицею її став Галич, пізніше – Холм, а з 1272 р. – Львів⁴.

—¹ Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 40.

² Історія держави і права України: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко, В. О. Самохвалов, М. О. Шевченко, В. П. Капелюшний; за ред. В. Г. Гончаренко. – К.: Вентурі, 1996. – С. 42.

³ Забзалюк Д. Є. Історико-правові засади католицизму в Київській Русі та Галицько-волинській державі / Д. Є. Забзалюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 28.

⁴ Основи держави і права України. – Видання 2-е, доп. і випр. / за редакцією М. І. Настюка. – Львів: Вільна Україна, 1994. – С. 35.

Перша документальна згадка про Львів датується 1256 р. Заснував місто галицько-волинський князь Данило Романович і назвав його на честь сина Лева. Однак археологічні дослідження засвідчують, що поселення на місці сучасного Львова (в районі площі Старий Ринок, на території Онуфріївського монастиря, костюлу Яна Хрестителя, а також вул. Вірменської) існувало ще в XII ст., принаймні за 100 років до літописної дати¹.

На думку українського дослідника Д. Забзалюка, практично всі руські князі як київського, так і галицько-волинського періодів розвитку української держави, підтримували тісні зв'язки із провідними західноєвропейськими католицькими державами².

Розпад Київської Русі як єдиної держави не був її особливістю. Аналогічні явища спостерігались і в інших країнах Європи. Однак вони зуміли вийти з цієї ситуації оновленими і сильними. На жаль, так не сталося з Україною-Руссю, яка в часи свого найбільшого ослаблення стала здобиччю нового грандіозного ворога – монголо-татарських орд. Нашестя орди завершило її занепад. Проте національні державницькі традиції не загинули. Їх перейняла спадкоємниця Київської Русі – Галицько-Волинська держава³.

Як стверджує М. Грушевський, від княжих усобиць, від тих війн, що вони вели, і руїни, що вони чинили, та від тих нападів половецьких Київ і Київщина і все Подніпров'я українське стало сильно упадати за внуків і правнуків Мономахових, у XII ст. Саме та частина України, де витворилася держава, де освіта, письменництво і мистецтво, руйнувалася і пустіла від цих війн і неспокоїв, люди мандрували звідси в затишніші краї на захід, на Волинь і Галичину, на північ, у теперішні землі білоруські й московські. Також

¹ Мельник Б. В. Вулицями старовинного Львова. – Вид. 2-ге, зі змінами / Б. В. Мельник. – Львів: Світ, 2002. – С. 20.

² Забзалюк Д. Є. Історико-правові засади католицизму в Київській Русі та Галицько-волинській державі / Д. Є. Забзалюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 29.

³ Курс лекцій з історії України та її державності: навч. посібник / за ред. Л. Є. Дециньського. – Львів: Львівська політехніка, 1997. – С. 37.

науковець наполягає на тому, що «приложили до того своїх рук і суздальські князі – потомки молодшого Мономаховича Юрія, предки пізнішої московської династії. Осівши на Поволжі, вони умисно старалися ще більше підірвати Київ, щоб його князі не мали значення, а їм, щоб бути найпершими князями»¹.

Коли Київська Русь розпалася на окремі князівства, у кожному з них склалася майже однакова система правових взаємин на засадах положень «Руської правди». Поступово, з розвитком економіки, удосконалювалася і правова система. Так, подекуди запроваджувалися більш розвинуті норми зобов'язального права, переважною формою укладання угод стала письмова, у деяких випадках – з реєстрацією державними урядовцями. Але це стосувалося насамперед Новгород та Пскова, де утворилися феодальні республіки і де спостерігався значний вплив європейських правових культур².

Як зауважує О. Нелін, уже в період феодальної роздробленості Київської Русі простежується участь органів державної влади у вчиненні приватноправових юридичних актів і документів. Зокрема, «складання таких актів перейшло до рук спеціальних осіб – писарів, які перебували на службі при різних державних установах»³.

Вони відігравали важливу роль у загальному історичному розвитку правових інститутів XII–XIII ст. Подібно до римських *scribae*, давньоруські писарі також поділялись на вільних і рабів, останні з яких нерідко перебували в розпорядженні окремих приватних осіб і відігравали при них роль освічених помічників і радників, обізнаних із законами⁴.

¹ Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К.: Варта, 1993. – С. 60.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 19.

³ Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 5.

⁴ Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – СПб., 1904. – Ч. 1. – С. XXIX.

Правонаступницею Київської Русі на території сучасної України стала Галицько-Волинська держава, що існувала у 1199–1349 рр. Саме до неї відійшла київська спадщина: русько-полянське населення, територія, внутрішні проблеми й основні напрями зовнішньої політики¹.

Описуючи процес створення Галицько-Волинського князівства, український письменник І. Франко зазначає: «Західна частина Південної Русі, теперішня Галичина, майже упродовж ста років од початку монгольської навали утримувала незалежність від монгольської панівної верхівки, а одному з кращих князів країни, Данилові, вдалося розширити свій вплив аж до Дніпра й оволодіти напівзруйнованим Києвом»².

У XII–XVI ст. змінюється як політична, так і економічна роль міст. У Галицько-Волинському князівстві розвиваються ремесла, торгівля. Данило Галицький засновує нові міста, запрошує німців, вірменів, поляків. У великих містах князівства завжди було багато іноземців, зокрема хозарів, греків, вірмен, поляків, євреїв, німців тощо³.

З утворенням Галицько-Волинської держави, особливо за короля Данила Галицького, вдалося встановити і розвинути тісні контакти з Європою. У галузі політики спробу західної переорієнтації було зроблено Данилом Галицьким, який вів активну боротьбу із золотоординським ярмом, захищаючи своїми володіннями Європу від агресії Золотої Орди. Зусилля Данила Галицького належно були оцінені у католицькому світі, і це сприяло визнанню української державності Західною Європою⁴.

¹ Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – С. 37.

² Франко І. Я. Українці / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. І. Кречотня, Т. Г. Третьяченко. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 171.

³ Бойко І. Й. Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 63.

⁴ Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 90.

Після смерті Данила Галицького 1264 року в місті Холмі почався упадок Галицько-Волинської Русі, який в основному був обумовлений феодальною роздрібненістю, постійними нападами татар і міжусобною боротьбою його наступників. Щоправда, Галицько-Волинське князівство залишилося ще деякий час серйозною силою в Східній Європі. Але феодальний розпад проходив в умовах посилення сусідніх держав – Польщі і Литви, які здавна намагалися захопити галицько-волинські землі. Останній самостійний галицько-волинський князь Болеслав-Юрій правив до 1340 року, коли в результаті змови опозиційного боярства він був отруєний під час бенкету. Боячись вторгнення Польщі й Угорщини в Галичину і на Волинь, бояри проголосили Галицько-Волинським князем Любарта, сина литовського князя Гедиміна, чоловіка однієї із волинських княжен¹.

У 1349 р. польський король Казимир II Великий пішов на Галичину і здобув Львів. Так припинила своє існування Галицько-Волинська держава, яка після занепаду Києва продовжила ще на ціле століття існування державної організації і була головним центром для всієї України. Відтоді Україна на тривалий час втратила свою самостійність. Так закінчилась княжа доба, яка продовжувалась майже п'ять століть, з київським (860–1240 рр.) і галицько-волинським (до 1349 р.) етапами².

Як і в усіх інших князівствах і землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві продовжували діяти норми «Руської правди», які регулювали питання права власності на майно та земельні володіння, укладення договорів. Діяли також норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава³.

Як стверджує М. Ливак, з огляду на те, що процес формування права тут визначався становленням та розвитком

¹ Утворення Галицько-Волинського князівства в 1199 році // Український календар 1969 / Українське суспільно-культурне товариство. – Warszawa: Tamka, 1969. – С. 149–150.

² Основи держави і права України. – Видання 2-е, доп. і випр. / за редакцією М. І. Настюка. – Львів: Вільна Україна, 1994. – С. 35–36.

³ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 48.

внутрішньообщинних відносин, то важливе місце у правовій системі Галицько-Волинського князівства належало звичаєвому праву, яке відповідало, зберігалось і удосконалювалось у межах общини. Можливо, цим і пояснюється те, що за опрацюванням правових джерел означеного періоду не знаходимо суттєвих доповнень до попередніх норм інституту спадкування¹.

Українські вчені В. Кульчицький та Б. Тищик констатують, що документи та інші пам'ятки української культури масово знищували представники польсько-литовської влади і католицького духовенства. Поодинокі ж документи, які збереглися, є унікальними пам'ятками. Вони дають змогу ґрунтовніше вивчити важливі проблеми історії права Галичини і Волині².

На думку І. Бойка, історичні джерела свідчать, що звичаєве право в Галицько-Волинській державі було гуманнішим, ніж існуюче в цей період у інших народів. Це одна з головних причин збереження національних правових традицій. Звичаєве право відіграло позитивну роль у Галицько-Волинському князівстві, оскільки ототожнювалося із правом, що мало загальну підтримку населення³.

Законів у Галицько-Волинській державі не видавали.

Поняття «закон» до князівських грамот та інших правових актів не застосовувалось. За тогочасними уявленнями, закон розумівся як Божий припис, як заповіді Святого Письма тощо⁴. У Галицько-Волинському князівстві в різні часи діяли відомі редакції «Руської правди»: коротка, поширена і скорочена.

Ця найвидатніша пам'ятка середньовічного права Київсь-

— ¹ Ливак М. М. Становлення інституту спадкування з заповітом у феодалному українському суспільстві / М. М. Ливак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 2. – С. 17.

² Кульчицький В. Історія держави і права України: навч. посіб. – Випуск другий, доповнений / В. Кульчицький, Б. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2000. – С. 46.

³ Бойко І. Й. Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 60.

⁴ Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів, 2005. – С. 234.

кої Русі діяла в її Поширеній редакції, адже час її укладення майже збігається з часом утворення Галицько-Волинського князівства. Норми «Руської правди» виражали інтереси феодалів і значно посилювали їх правове становище в державі порівняно з Короткою редакцією. Такий процес був законотвірний, адже цей історичний період супроводжувався інтенсивним розвитком нових економічних відносин. Це й зумовило формування нової соціальної групи – бояр у Галицько-Волинському князівстві¹.

У князівстві існувала двірсько-вотчинна система управління, яка переросла у двірські чини. Так, літопис відображав відомості про дворецького канцлера (печатника), стольника та ін. Доцільно звернути увагу на повноваження печатника. Зокрема, до його обов'язків входили: охорона князівської печатки, складання самому чи під його керівництвом текстів грамот та інших документів, засвідчення князівських документів, керівництво князівською канцелярією, а також зберігання князівських документів, у тому числі грамот. Тобто печатник виконував певною мірою обов'язки нотаріуса.

Важливим джерелом права Галицько-Волинського князівства було князівське законодавство, яке існувало у вигляді грамот, договорів, статутів (уставів) тощо. Тут знайшла відображення подальша систематизація права в Україні-Русі². Устави галицьких князів більше стосувалися економічних правовідносин, спрямованих на збереження обороноздатності міст (загроза з боку Золотої Орди), а шлюбно-сімейне право урегульовувалося нормами «Руської правди» та, як зазначалось, звичаєвим правом³.

Ми погоджуємося з В. Зарубою, що система права Галичини та Волині ґрунтувалася на досить міцній джерельній

¹ Бойко Г. Й. Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / Г. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 60.

² Там же. – С. 61.

³ Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в Україні: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Я. Рудий. – Львів, 2011. – С. 65.

базі. Джерелами права були: а) досить розвинена система правових звичаїв, які врегульовували взаємини людей і які з часом санкціонувала держава, перетворивши на норми звичаєвого права. Це насамперед кровна помста, ордалії, свідчення в суді, порядок успадкування майна тощо; б) норми статей «Руської правди», яка поширювалася в усіх трьох редакціях – короткій, просторовій та скороченій. Її правова спрямованість (захист приватної власності) не змінилася до XV ст. і згодом стала підставою для кодифікації права у Великому князівстві Литовському; в) князівське законодавство репрезентовано уставами, угодами та грамотами князів. Серед документів юридичного характеру можна виокремити також: грамоту князя Івана Берладника (середина XII ст.), яка визначала правовий статус іноземних купців та регламентувала умови торгівлі з ними; заповіт (рукописання) Володимира Васильковича (1287 р.) на успадкування Волині нащадками Данила Галицького, Уставну грамоту Мстислава Даниловича (1289 р.) про форми і розміри повинностей міщан; дві грамоти Андрія Юрійовича (1320 р.) про торговельні привілеї купцям; г) міжнародно-правові акти – декілька угод князів з орденом хрестоносців (1308–1335 рр.); г) канонічне право церковних уставів Володимира та Ярослава, «Номоканон», «Кормча книга»; д) магдебурзьке право у вигляді грамот князів на самоврядування містам Сянок (1339 р.) та Львів (1356 р.). Ці норми права діяли в Галичині не в повному обсязі і в зміненому вигляді¹.

Як стверджують Є. Харитонов та О. Харитонova, у XII–XIV ст., здавалося виникла ситуація, за якої Україна могла відійти від східноєвропейської та наблизитися до західноєвропейської цивілізації. Власне такий процес і мав місце. У галузі політики спроби західної переорієнтації нерідко пов'язують з так званим золотоординським ярмом, коли ту обставину, що Данило Галицький закривав своїм володінням Європу від Улусу Джучі, належно було оцінено у католицькому

¹ Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – С. 79–80.

світі і це посприяло визнанню української державності Західною Європою¹.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. князями українських земель і князівств було укладено ряд договорів з різними німецькими державами і об'єднаннями. Про законодавчу техніку цих договорів можна судити з текстів 1316 та 1334 рр. Сторонами, що укладають договір, з німецького боку виступає магістр ордену хрестоносців від імені лицарського братства, а князь (князі) і представники боярської ради – від імені Галицько-Волинської держави. Грамоти договорів затверджувалися власноручними підписами і скріплювалися печатками. Від української сторони підписували і прикладали свої печатки не тільки князь, а й бояри².

У Галицько-Волинській державі, як і в Київській Русі, зобов'язання виникали за двома підставами: у результаті укладення договору; у зв'язку із заподіянням шкоди. Основною підставою виникнення зобов'язань у Галицько-Волинській державі був договір, який укладався як в усній, так і в письмовій формі. Письмова форма була обов'язковою, якщо предмет договору мав значну цінність. Такий договір укладали публічно «на торзі», при свідках із застосуванням символічних обрядів (наприклад, продавець передавав покупцю символічний елемент предмета договору – колосся при купівлі земельної ділянки, двері чи ключі – при купівлі будинку). Давньоруське право такими символічними діями надавало договору додаткового захисту, адже свідки мали тепер свідчити не лише щодо факту укладення договору між сторонами, а й щодо його змісту, тобто такі свідчення розглядалися як доказ у випадку спору за майно. З розвитком товарно-грошових відносин у Галицько-Волинській державі форми укладення договорів стали різноманітніші. Дрібні цивільно-

¹ Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 20.

² Дзейко Ж. О. Історія законодавчої техніки в Україні періоду княжої доби кінця IX – початку XVI ст. / Ж. О. Дзейко, О. Й. Вовк // Держава і право. – 2005. – Випуск 28. – С. 151.

правові угоди продовжували укладати в усній формі. Для більш значних застосовували просту письмову форму або присутність не менше двох свідків із застосуванням символічної обрядовості. З утвердженням християнства у Галицько-Волинській державі було складено додаткову форму посвідчення договорів – письмову державно-зареєстровану¹.

У Галицько-Волинській державі найбільш поширеними були такі договори, як купівля-продаж, позика, міна, поклажа, особисте наймання та інші. Договір купівлі-продажу був одним з найбільш давніх і поширених у Галицько-Волинській державі².

Особливе значення мав договір щодо продажу себе в рабство. У цьому випадку договір обов'язково укладався при свідках (послухах). У Галицько-Волинській державі було передбачено укладення договору купівлі-продажу нерухомого майна. Про це є певні згадки в «Рукописаннях» Володимира Васильковича. Цей князь установлював перелік сіл, які передав у спадок своїй дружині, та визначав ціну деяких з них, за якою він їх придбав у іншого князя³.

С. Петrenchенко стверджує, що в період існування Галицько-Волинського князівства також існувало таке поняття, як шлюбний договір⁴.

Вже з кінця XIII ст. заручини почали оформлюватися шляхом складання родичами наречених або сватами шлюбного договору («рядна грамота», «рядний запис»)⁵.

У Галицько-Волинській державі з утвердженням християнства та моногамного законного шлюбу, зареєстрованого

— ¹ Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – С. 78–79.

² Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – С. 39.

³ Там же.

⁴ Петrenchенко С. А. Актуальні аспекти укладення та розірвання шлюбного договору в Україні: історія та сучасність / С. А. Петrenchенко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 291.

⁵ Озель В. І. Договірні засади шлюбних відносин в історії українського права (X – перша половина XVII ст.) / В. І. Озель // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 42.

церковною процедурою Святого Таїнства, відбувалися докорінні зміни в системі спадкування. Була розвинута свобода заповітних розпоряджень. Заповіт міг бути дійсним лише за церковного затвердження та забезпечення законної частки рідним шлюбним дітям. Законодавство водночас установило низку норм, які регулювали спадкування за законом. Одне з відомих джерел права Галицько-Волинської держави «Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильовича (1287 р.) свідчить про існування права спадщини феодалного володіння у Володимир-Волинському князівстві, а також порядок передання князями права на феодално-залежне населення своїм спадкоємцям. Так, місто Кобрин (тепер – Брестської області, Білорусь), села Городел (поблизу Володимира-Волинського), Садове (на межі пізніших Володимирського і Луцького повітів) з людьми і даниною заповідалися дружині князя. У «Рукописанні» вказується на укладення договору купівлі землі, як один зі способів набуття феодалних землеволодінь¹.

У 1289 р. була видана Уставна грамота волинського князя Мстислава Даниловича, що встановлювала розміри і форми феодалних повинностей для міського населення на користь державної влади. Видання її пов'язане із заволодінням містом Берестя князем Мстиславом (перед тим воно було захоплене його племінником князем холмським Юрієм Львовичем)².

Усиновлення у Галицько-Волинській державі вимагало церковного засвідчення, особливо якщо це стосувалося заможних чи знатних усиновителів. Старійшини в роді зберегли за собою функції опікунів і піклувальників щодо неповнолітніх або обмежено дієздатних членів їхніх родин. За відсутності родичів функції опікуна виконували представники князя – тіуни або представники церкви – ігумени монастирів або місцеві священики³.

—¹ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – С. 43–44.

² Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – С. 40.

³ Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – С. 83.

Збереглося лише кілька пам'яток правотворчості князів Галицько-Волинської держави, що дають уявлення про особливості її правової системи. Отже, у Галицько-Волинській державі існувала достатньо розвинута система цивільного права, основу якої воно отримало у спадок від Київської Русі. Базою цієї системи була «Руська правда». Існували й інші важливі джерела, які регулювали цивільні відносини Галицько-Волинської держави¹.

Слід зазначити й те, що відомості про право цього періоду, що дійшли до нас, не зовсім повні. Пояснюється це тим, що золотоординська кабала на землях Русі супроводжувалася масовими руйнуваннями міст, разом з якими знищили й пам'ятки права².

На думку О. Неліна, історія виникнення нотаріальної діяльності на Русі починається з X ст. Деякі документи, наприклад церковні устави Володимира та Ярослава й інших князів, дають підстави стверджувати, що, на відміну від римського інституту табеліонів, світського й церковного нотаріату, на Русі, де освічених людей взагалі було мало, перші письмові акти, юридичні документи та правові угоди склали люди грамотні, навіть коли вони перебували на державній службі й не були наділені особливими повноваженнями від держави щодо складання таких документів. Довіра до них базувалась лише на факті грамотності. В історико-правовій літературі є свідчення, що грамотними людьми в той час були «владычные тысяцкие и наместники». Писались юридичні акти й документи на дошках, бересті, корі, пергаменті, а в кінці XIV ст. – на папері³.

Аналізуючи процес становлення нотаріату в українському праві, можна стверджувати, що його генезис було запо-

— ¹ Бойко Г. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Г. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – С. 44.

² Орленко В. І. Історія держави і права України: посіб. для підготов. до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – С. 35.

³ Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7 (5). – С. 12.

чатковано в Київській Русі, хоча нотаріусів як державних органів не існувало.

Ми погоджуємося з думкою українського історика Володимира Шатіла, що ідеї «Руської правди» мають завжди перебувати біля витоків українського правотворення¹.

Відомі українські дослідники нотаріату О. Нелін², В. Черниш та В. Степаненко³ стверджують, що саме закони Ярослава Мудрого, договір Олега з греками, укладений ще 911 р., численні розділи «Руської правди» свідчать про те, що вони були власне попередниками нотаріальної діяльності в Україні (предтечею такого правового інституту, як нотаріат).

На нашу думку, вказані нормативні акти, а також духівниці Климента і Антонія Римлянина 1147 р. і два заповіти князя Володимира Васильковича Волинського свідчать не лише про генезу української нотаріальної діяльності, але й зародження давньоруського нотаріального законодавства як попередника українського нотаріального законодавства.

Договір 911 року, «Руська правда» як перші нормативні акти Київської Русі зафіксували стан правової думки щодо необхідності укладання договорів та заповітів. Вони служать відправним моментом, починаючи з якого, можна простежити процес розвитку українського нотаріального законодавства та зародження праорганів нотаріату, а точніше прирівняних до нотаріальних органів – квазінотаріату.

Державна традиція княжої Русі обривається в Галичині в 1340 р., а в Києві – лише 1471 р., за скасування Литвою Київського князівства⁴. Однак уже в 1490 р. маємо першу

¹ Шатіло В. «Руська Правда» – найвидатніша правова пам'ятка Київської Русі / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 3. – С. 39.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 37–38.

³ Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 43.

⁴ Таланчук П. З думкою про Україну...: вибрана публіцистика / П. Таланчук; ред.-упоряд. В. О. Карпенко. – К.: Університет «Україна», 2008. – С. 187.

писемну згадку про українських козаків на Нижньому Дніпрі, що символізує початок нової козацької доби в Україні. Головні культурні політичні, духовні, економічні центри Південної Русі: Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир, Галич, Львів та інші – стали центрами козацької України, міцно пов'язали два послідовних періоди української історії¹.

У 1253 р. Папа Римський коронував Данила Галицького. Як зауважує І. Бойко, це був визначний момент, оскільки з того часу західноєвропейський вплив на Галицько-Волинську державу та її правову систему суттєво посилювався. Трансформація Галицько-Волинської держави з князівства в королівство означала її приєднання на рівних правах до західноєвропейської спільноти держав і певну інтегрованість у західноєвропейські правові системи. Безперечно, цей крок з боку Риму був більш політичним, ніж правовим, оскільки Європі потрібен був захист від Золотої Орди, а Галицько-Волинська держава мала відігравати роль своєрідного щита. Так чи інакше, але це було і Галицько-Волинська держава набула західноєвропейську модель організації влади – королівство з усіма принципами та особливостями².

Ключовою відмінністю між Західною і Східною частинами Римської імперії було розуміння вищої влади. Після прийняття християнства в Римі була встановлена офіційна доктрина, за якою правитель держави отримував владу безпосередньо від Господа Бога. Символом цієї влади був меч³.

У Західній частині імперії була популярна доктрина двох мечів: один для керівника світської влади, а інший – для керівника церковної влади. Отже, існував дуалізм державної влади, що був присутній і в наступних епохах історії Західної Європи. Натомість у Східній Римській імперії Візантії існувала доктрина «одного меча», тому імператор правив як

¹ Таланчук П. З думкою про Україну...: вибрана публіцистика / П. Таланчук; ред.-упоряд. В. О. Карпенко. – К.: Університет «Україна», 2008. – С. 187.

² Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права в Галичині (1349–1434 рр.) / І. Й. Бойко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 24.

³ Там же.

державою, так і церквою. Часто бувало й таке, що керівники світської й церковної влади були рідними братами¹.

Аналізуючи історію Галицько-Волинської держави, І. Бойко доходить висновку, що вона перейняла теорію «двох мечів», як і держави Західної Європи, оскільки вплив державного апарату на справи церковні був мінімальним. Ця розмежованість сфер компетенції світської та церковної влади була характерна майже для всієї історії держави і права України, за винятком періоду перебування земель у складі Російської імперії, адже ця держава перейняла візантійську доктрину «одного меча», взаємодію держави і церкви та переважного підпорядкування церкви державі².

Як справедливо зауважує С. Рябенко, у звичаєвому праві Київської Русі не було поділу на рухомі та нерухомі речі (майно), хоча звичай і виділяв різноманітні види (групи) існування рухомого майна. Об'єктом власності, на відміну від сучасних норм права, за звичаєм могла бути також людина³.

І. Бойко констатує, що українське звичаєве право сягає своїм корінням правових звичаїв Київської Русі, основну частину яких було систематизовано і записано у «Руській правді» та інших актах князівського законодавства. Проявами звичаєвого права в Київській Русі були, наприклад, такі дії, як посадження князя на стіл, рукобиття на знак укладення договору купівлі-продажу, акти здійснення судочинства тощо⁴.

Українські дослідники Р. Марчук, О. Шебуренков, характеризуючи право доби Київської Русі, вказують на досить високий рівень його розвитку, його самобутність і, навіть,

¹Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права в Галичині (1349–1434 рр.) / І. Й. Бойко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 24.

²Там же.

³Рябенко С. Звичай як джерело права власності в Київській Русі / С. Рябенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=622>

⁴Бойко І. Звичаєве право як джерело українського права / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2014 р.) – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. – С. 77.

певну прогресивність порівняно з тогочасним західноєвропейським правом. Оформлення ж Київської Русі у державу східних слов'ян мало велике значення для їх подальшого державно-правового розвитку¹.

Найдавнішою з відомих сучасним дослідникам є «Єфремівська кормча книга», яка датується XI–XII ст. і містить фотіївський «Номоканон» з 14 титулами, фрагменти «Родомського морського закону» «Землеробського закону Юстиніана», «Еклоги», «Прохірона», «Новел», з «Corpus Juris Civilis», тобто елементи найвизначніших джерел церковного та світського права Візантійської імперії, створених до X ст.²

У X–XII ст. заповіти, очевидно, оголошувалися усно (на це вказує вжитий у «Руській правді» вираз «без языка ли умереть»). Письмового заповіту Ярослава Мудрого не було, літописець записав зміст висловленої усно останньої волі київського князя. У 1158 р. князь Гліб Всеславович публічно розпорядився «по своем животе вда княгини пять сел и с челядью и со всем»³.

Особливий погляд на вдів мала і церква. Церква виходила з того, що зі смертю чоловіка дружина втрачала свого опікуна, і тому рекомендувала вказувати до вдів увагу. Часто у заповіті спеціально вказувалась «передача» дружини під опіку найближчого родича по чоловічій лінії чи духовного сановника⁴. Але це, як зауважує Н. Рудий, були радше винятки з правил⁵.

Заповіт (остання воля помираючого) у руському суспільстві оголошувалася особисто спадкодавцем, при цьому

¹ Марчук Р. П. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі / Р. П. Марчук, О. О. Шебуренков // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Випуск 50. – С. 103–104.

² Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 220.

³ Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 67.

⁴ Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – С. 99.

⁵ Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві / Н. Я. Рудий // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – Випуск 4. – С. 39.

необхідною була присутність свідків. Присутність родичів – членів сім'ї, а також сусідів – членів общини при оголошенні заповіту вимагалася ще руським звичаєвим правом. Їхня роль полягала не лише в тому, що вони були свідками призначення спадкоємця; їхня присутність була виявом своерідної згоди загалу із легітимністю заповіту¹.

О. Нелін стверджує, що воля заповідача стосовно вибору осіб, між якими він бажав розподілити майно, обмежувалась у звичаєвому праві колом законних спадкоємців, тобто таких, призначення яких не залежало від особистої волі заповідача, але визначалося зовнішньою нормою – правовим звичаєм. Заповіт, як правило, укладався словесно у присутності свідків, його можна було змінити декілька разів, проте від заповідача вимагалася добра пам'ять і розум. Крім дітей, у розподілі спадку не обминали церкву, виділяючи частку «по душі» померлого².

На думку знаного українського дослідника І. Терлюка, рецептоване візантійське право позначилося головним чином на церковному законодавстві³.

Ми погоджуємося з думкою української дослідниці історії нотаріату Л. Ясінської, що в історії вітчизняного права, на відміну від західноєвропейського, участь органів державної влади в укладенні приватноправових актів і документів спостерігається порівняно раніше і справляє більший вплив на поступовий розвиток нотаріального інституту. Певні зародки такого втручання простежуються уже у період розквіту і роздробленості Київської Русі⁴.

¹ Ковальова С. Г. Інститут заповіту в руському праві – першої половини XIV ст. / С. Г. Ковальова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 43. – С. 157.

² Нелін О. Інститут відказів (заповітів) в українському звичаєвому праві: історичний аспект / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 5.

³ Терлюк І. Джерела та становлення руського права / І. Терлюк // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 39.

⁴ Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 158.

В епоху Київської Русі сімейні відносини мали патріархальний характер, регулювалися нормами звичаєвого права, чинним княжим законодавством, а після запровадження християнства – ще й церковними статутами¹.

І. Бойко констатує, що в Київській Русі, а відтак у Галицько-Волинській державі, зокрема і в Галичині – складовій цих держав, відбувається опосередкована рецепція візантійського, а через нього римського приватного права, позитивно впливаючи на вдосконалення правових систем цих держав, наближення тогочасної України до західноєвропейської цивілізації².

Східний шлях визначався через візантійське (канонічне право) («Номоканон») і через переробки світського (державного) права («Еклога», «Прохірон»), а західний – через магдебурзьке (німецьке) право. І. Бойко стверджує, що рецепція римського права на українських землях відбулася опосередковано, і виключати той чи інший шлях, на його думку, не можна. Це був синтез правових положень, які позитивно впливали на розвиток українського права³.

¹ Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: етнотворчий аспект: навч. посібник / О. П. Івановська. – К.: ЕксОб, 2002. – С. 172.

² Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 222.

³ Там же. – С. 221.

Розділ 3

РОЗВИТОК НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

3.1 Становлення нотаріальної діяльності на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)

Міцна Литовська держава остаточно сформувалась у XIII ст. в процесі боротьби з німецькими лицарськими орденами і Галицько-Волинським князівством. Литовські племена нападали на білоруські й українські землі, відтак білоруські та галицько-волинські князі постійно з ними воювали. Зрештою, ці племена сприйняли державну організацію на зразок сусідніх князівств, засади християнства, україно-білоруську мову як мову знаті, наблизилися до побуту і культурного життя України та Білорусії¹.

Утвердження Литви на українських землях почалося 1340 р., коли литовський князь посів князівський стіл на Галичині й Волині. Скориставшись поразкою литовських князів на р. Страві від німецьких хрестоносців Тевтонського ордену, польський король Казимир 1349 р. вторгся на територію захопленої литовцями Галичини та оволодів нею. Спроби поляків приєднати до корони й Волинь завершилися невдачею. Зрештою, поляки і литовці поділили між собою територію, що колись належали Галицько-Волинському князівству. За договором 1366 р. Галичина, а також землі Холмщини

¹Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – С. 41–42.

та Белзщини зі складу Волині перейшли до Польщі, а решта Волині дісталася Великому князівству Литовському¹.

Процес утворення Великого князівства Литовського починається з кінця XIII ст., його територія була окреслена у кінці XIV ст. Вона займала величезний простір – від Балтійського до Чорного морів і від Західного Бугу до Оки. Крім, власне Литовського князівства, що займало приблизно 1/10 всієї території, до його складу входили Полоцька, Мінська, Вітебська, Смоленська, Турово-Пінська, Чернігово-Сіверська, Київська, Волинська, Подільська землі. Литовсько-Руська держава охопила найбільш корінну і давню Русь, територію зародження і розвитку всіх правових інститутів Давньої Русі, зафіксованих передусім у «Руській правді»².

Об'єднання литовських земель в єдину державу відбулося у другій половині XIII – на початку XIV ст. при князях Міндовгу та Гедиміні³.

У другій половині XIV ст. значна частина українських земель (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина) були приєднані до Великого князівства Литовського, що в результаті призвело до формування Литовсько-Руської держави, однієї з найвпливовіших, найдинамічніших, найдемократичніших держав Середньовічної Європи. Ця держава досягнула як для того часу високого рівня розвитку завдяки тому, що здійснювала розумну політику, бережно ставилася до правових і культурних надбань народів, що увійшли до неї, використовувала державний досвід інших держав. Період Литовсько-Руської держави у правовій сфері характеризувався певними особливостями⁴.

¹ Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 46.

² Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 178.

³ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 83.

⁴ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К: Атіка. 2013. – С. 82–83.

Дослідники початку ХХ ст. дійшли висновку, що насамперед причиною об'єднання руських і литовських князівств у єдину державу була зовнішня загроза для обох народів. Так, П. Дорошенко, зокрема, доводить, що на початку XIII ст. відбулися події, які зумовили створення литовцями з метою самооборони більш поважної організації, на заході й півночі у литовців був сильний ворог – німецькі лицарі, які мали на меті завоювати і обернути в християнство литовські племена. Литовці дуже швидко відчували, що вони опинилися між двох вогнів¹.

Об'єднана Литовсько-Руська держава протягом XIV–XV ст. забезпечила збереження народовладдя на давньоруських землях і в результаті об'єднання військових сил вона допомогла тогочасній українській спільноті визволитися від татаро-монгольського визиску².

У другій половині XV ст. у Великому князівстві Литовському, яке не безпідставно в історіографії йменують ще Литовсько-Руською державою, відбуваються докорінні суспільно-політичні зміни. По-перше, прискорюється процес централізації держави, тобто посилюється центральна влада та управління, ліквідуються удільні князівства (Київське князівство ліквідовано в 1471 р.), реформується судова система. По-друге, юридично оформлюється правове становище окремих станів населення. І по-третє, паралельно з державотворчими процесами проводиться кодифікаційна праця над чинними нормами звичаєвого й писаного права, внаслідок якої з'являються два кодекси: Судебник Казимира і Литовський статут. Найвірогідніші документальні першоджерела цієї кодифікації права зібрані в Литовській Метриці (пол. metryka, від лат. matrikula – список, виписка), умовна назва державного архіву Великого

¹Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – С. 105.

²Сворак С. Д. Народовладний концепт Литовсько-Руської держави у державно-правових поглядах дослідників XIX–XX ст. / С. Д. Сворак // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1 (60). – С. 29.

князівства Литовського XIV–XVIII ст., – важливому комплексі джерел литовсько-руського права¹.

На думку дослідників, майже весь період з XIV до XVI ст., коли білоруські та українські землі перейшли під владу Литовської держави, там панувало звичаєве руське право, норми якого використовувались у білоруських, українських областях і у Литві².

Так, український дослідник Ф. Леонтович зауважував, що у найдавніших пам'ятках литовських є багато прямих і непрямих вказівок на Правду як на чинне литовсько-руське законодавство³.

С. Сворак констатує, що українські землі у складі Литви зберегли свій народовладний уклад, політичні права, свободи і традиційне право, що в сукупності стало суспільно-політичною основою державної самоорганізації Литовського князівства, яка в загальних рисах збереглася до входження цієї політичної одиниці до складу Польщі⁴.

Український історик Н. Полонська-Василенко зазначає, що в перших століттях існування Литовсько-Руського князівства в ньому панувало старе «руське» – українське право. На землях України звичаєве право діяло до кінця XV ст. Великі князі литовські, проголосивши принцип: «старовини не рухати, новини не заводити», цим не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли

—¹ Вовк О. Й. Литовська метрика – комплекс джерел литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2005. – № 63–64. – С. 19.

² Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 40.

³ Леонтович Ф. І. Русская Правда и Литовский статут (1865) / Ф. І. Леонтович // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / укл. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 133.

⁴ Сворак С. Д. Народовластие Литовско-Русского государства в государственно-правовых взглядах белорусских и украинских ученых / С. Д. Сворак // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2013. – № 2 (26). – С. 223.

його розвиткові. Державні урядовці та суди покликалися на старовину та звичаї¹.

О. Нелін уточнює, що впродовж XIV–XVI ст. у Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі, продовжували розвиватись правові традиції Руської держави. Більшість із них знайшли відображення і закріплення в «Руській правді», статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років².

Прикладом поширення норм українського міського звичаєвого права на території всього Великого князівства Литовського, на думку українського дослідника О. Вовка, є прийняття в 1468 році Судебника Казимира IV – першого кримінального та кримінально-процесуального кодексу, з якого почалася кодифікація литовсько-руського права, що завершилась прийняттям Статутів Великого князівства Литовського³.

На думку О. Вовка, юридичні джерела литовсько-руського права умовно можна поділити на такі види: 1) правові звичаї, об'єднані в систему усного звичаєвого права; 2) нормативно-правові акти писаного світського права; 3) релігійно-правові норми християнського (канонічного) права; 4) нормативно-правові договори внутрішнього земського (загальнодержавного) права; 5) міжнародно-правові акти⁴.

О. Вовк стверджує, що за аналогією до середньовічного права Західної Європи, звичаєве право, що діяло у всіх землях Великого князівства Литовського, можна поділити на такі види:

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – С. 406.

² Нелін О. «Двір» («дворище») в сімейній і соціальній організації українського соціуму та у спадковому праві України (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 4. – С. 7.

³ Вовк О. Й. Розвиток українського міського звичаєвого права у Великому князівстві Литовському періоду пізнього середньовіччя / О. Й. Вовк // Наше право. – 2013. – № 10. – С. 14.

⁴ Вовк О. Й. Формування системи литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI ст. / О. Й. Вовк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9 (83). – С. 118.

– великокняже звичаєве право, що регулювало правовідносини між Великим князем Литовським як господарем держави і всіма підданими держави, незважаючи на їх суспільні стани та державні посади;

– шляхетське (феодалне) звичаєве право. Воно регулювало правовідносини в самому стані феодалів, визначало порядок землеволодіння та взаємини між власниками землі, закріплювало ієрархічну структуру феодалного стану;

– вотчинне, маєткове (маноріальне) звичаєве право, що визначало правовідносини між панами – власниками землі і залежними від них економічно або юридично «похожими» і «непохожими» селянами;

– міське звичаєве право, що встановлювало права і обов'язки всіх постійних громадян міста та регулювало правовідносини як між цими громадянами, так і між громадянами та адміністрацією міста (радою, ратушею, магістратом);

– торговельне звичаєве право, що регулювало правовідносини між членами торговельних корпоративних гільдій (купцями, лихварями, банкірами, капітанами торговельних суден тощо)¹.

У кінці XV – протягом XVI ст. з появою козацького стану виникає новий, власне український, вид звичаєвого права – козацьке право, яким регулювалися особисті майнові, особисті немайнові, земельні та інші суспільні відносини у козацькому середовищі².

До основних джерел права періоду литовського панування на українських землях належали Привілейовані грамоти, Земські уставні грамоти, міжнародні договори. Наслідками кодифікаційних робіт стали такі збірники, як Судебник Великого князя Казимира IV, ухвалений у 1468 р., та Литовські статuti³.

¹ Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Й. Вовк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – С. 48–49.

² Там же. – С. 49.

³ Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 40.

Серед дарчих грамот найбільше значення мали ті, що дарували нерухоме майно, землі або десятину церквам. Деякі підтверджували акти продажу, заповіту Свидригайло дарував права мати свою хоругву, а князеві Острозькому – право печатати листи червоним воском¹.

Процес централізації Великого князівства Литовського не був одноразовим актом. Паралельно з новими адміністративно-територіальними утвореннями існували деякі дрібні удільні князівства Чернігово-Сіверщини, а також відроджувалися великі, зокрема Київське і Волинське князівства, які були важливими осередками збереження місцевих традицій самоврядування. Це визнавала і великокнязівська влада та зафіксувала у відповідних уставних грамотах (у Волинській та Київській землі). Дослідниками вже відзначено, що вказані грамоти, як і привілеї іншим землям Великого князівства Литовського, у своїй давній частині сягають грамот Вітовта кінця XIV ст., а окремі статті – ще давніших угод боярства українських земель з правителями Великого князівства².

О. Вовк констатує, що в Уставній земській грамоті мешканцям Київської землі вперше у законодавчому порядку вживається поняття виморочного майна: «А будетъ пустый человекъ, ни детей ни племени: ино на насъ то именье»³. Укладачами передбачалось, що майно, не успадковане ні за законом, ні за заповітом, переходить до держави в особі великого князя литовського за правом спадкоємства. Автор вважає, що головною заслугою земських уставів у цивільному праві було те, що вони започаткували поняття виморочного майна, яке переходило до держави в особі князя. При цьому систематизатори, взявши за основу Уставнуземську

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – С. 407.

² Ясинський М. Уставные грамоты Литовско-Русского государства / М. Ясинський. – К., 1889. – С. 47, 68; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987. – С. 81.

³ Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею. – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – Т. 2. – С. 34.

грамоту мешканцям Київської землі 1507 р.¹, у Литовському статуті 1529 року цей важливий момент пропустили, а от у 1566 р. (розал 3, артикул 14) та у 1588 р. (розділ 3, артикул 17) закріпили².

Як зауважує І. Крип'якевич, литовці «довгий час були поганями і почитали богів неба і землі, лісів і багон, війни і хліборобства. Головний бог їх був Перкунас і був богом громів, як Перун. Християнство прийшло до Литви з України. Литовські князі вихрестилися у православну віру, брали на свій двір священиків і ченців українців і у своїх звичаях наслідували наших князів. Деякі литовські князі і вельможі прийняли навіть українську мову і нею писали свої грамоти»³.

У Великому князівстві Литовському християнство було введено в 1387 р. Тільки в 1458 р. була створена Київська православна митрополія для українських земель, що входили до складу Польщі та Литви.

У XV – першій половині XVI ст. здійснено низку спроб надати новозавітним книгам українського мовного колориту. У цей період уже існували переклади богослужбових текстів мовами інших слов'янських народів. Так, поява церковних книг чеською мовою пов'язана з гуситським рухом. Списки окремих перекладних частин Біблії чеською мовою з'явилися ще на поч. XV ст., у 80-х рр. XV ст. чехи вже мали повну друковану Біблію рідною мовою⁴.

Середина і друга половина XVI ст. залишили нам чимало перекладних українською мовою церковно-богослужбових

¹ Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1846. – Т. I. – С. 34.

² Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Й. Вовк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – С. 134–135.

³ Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та Іоїкляси гімназії / І. Крип'якевич. – К.; Львів; Відень: ВЕРНИГОРА, 1918. – С. 31.

⁴ Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К.: Літтон, 2001. – С. 13–14.

книг. З-поміж них найвизначнішою пам'яткою щодо мови і художнього оформлення є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Крім того, відомі ще такі перекладні євангельські тексти: Волинське Євангеліє 1571 р., Новий Завіт, перекладений 1581 р. з польського тексту Валентином Негалевським у с. Хорошові на Волині, уривок Літківського Євангелія у старослов'янському тексті, знайденому в с. Літках (тепер Броварського р-ну Київської обл.), а також деяких книг Старого Завіту, відомий як український біблійний кодекс 1596 р. Луки з Тернополя, рукопис перекладу книг Старого Завіту, виконаний 1575–1577 рр. Дмитром із Зінькова (на Поділлі), Крехівський Апостол, перекладений у 60-х рр. XVI ст. і знайдений у с. Крехові (на Львівщині), Нягівські повчання, Псалтир XVI ст. тощо. Крім того, від XVI ст. дійшло кілька десятків учительних Євангелій (рукописних і друкованих), написаних українською літературно-писемною мовою XVI–XVII ст.¹

Справді, Пересопницьке Євангеліє є символом України. І річ не лише в тому, що це один із перших сакральних текстів, перекладених українською мовою. Його фундаторка, княгиня Анастасія Заславська, походила з Полісся, писалося воно на Волині, головним писарем був виходець з Лемківщини – найзахіднішої української землі. Мандрувала ця книга із Заходу на Схід, опинившись у Полтаві. Причетною до неї виявилися І. Мазепа й Т. Шевченко – важливі постаті нашої національної історії. Тому закономірно, що на цій «першокнизі» дають клятву президенти України².

Також видатною пам'яткою української культури є Острозька Біблія. Один із авторів небезпідставно назвав її

¹ Лозовицький В. Унікальність Пересопницького Євангелія в контексті перекладної церковно-писемної спадщини українського народу XVI ст. / В. Лозовицький // Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450-річчя духовно-національної святині): збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 450-річчю Пересопницького Євангелія. – Луцьк, 2011. – С. 50–51.

² Кралюк П. Євангеліє княгині Жеславської. Українська національна святиня: історія, зміст, загадки / П. Кралюк // День. – 2010. – 30 липня. – № 134–135. – С. 8.

«королевою українських книг». Вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван та румунів.

Острозька Біблія виступила важливим чинником розвитку богословської думки в Православній церкві, стала першим повним зібранням книг Старого й Нового Завітів старослов'янською мовою й, відповідно, була основою для різноманітних видань біблійних текстів цією мовою. Тому є підстави говорити про її вплив не лише на українську культуру, а й на культури інших народів «православно-слов'янського простору». Відомі два видання Біблії – 1580 і 1581 рр. Вони майже однакові: заголовний аркуш один, із зазначенням 1581 р., ті самі передмови. Основна відмінність – післямови друкаря І. Федоровича в обох виданнях різні, часом помічається різниця в шрифті, складах та прикрасах¹.

П. Кралюк стверджує, що вона дала православним слов'янам біблійний канон. Цим каноном і зараз користується ряд православних церков. Так, канонічна Біблія Російської православної церкви – це фактично Острозька Біблія, яка знала лише косметичних видозмін².

І. Луцький констатує, що визначальний вплив на створення Литовських статутів справили християнська етика та звичаєві норми «Руської правди»³.

Російський дослідник І. Беляєв зазначає, що Південно-Західна Русь, знаходячись під пануванням литовських великих князів і потім у з'єднанні з Польщею, що прагнула поширення в ній польських законів і звичаїв, природно повинна була бути більш стійкою і упертою в підтриманні своїх старих звичаїв і законів, щоби відстояти свою національну і моральну самостійність. А через це в законодавчих пам'ятках Південно-Західної Русі ми знаходимо більш тісний зв'язок з

¹Кралюк П. Королева українських книг / П. Кралюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/koroleva-ukrayinskikh-knig.html>

² Там же.

³ Луцький І. М. Вплив християнської етики на Перший і Другий Литовські статuti / І. М. Луцький // Держава і право. Політичні і юридичні науки. – 2010. – Випуск 47. – С. 93.

«Руською правдою» і старовинними руськими юридичними звичаями, ніж в пам'яті північно-східної, Московської Русі¹.

Характеризуючи добу литовсько-польського панування на українських землях, І. Франко наголошував, що литовсько-руське право багато в чому було спадкоємцем старого українського права. На його думку, правова культура українських земель у складі Великого князівства Литовського більше вплинула на литовське право, ніж зазнала змін².

Описуючи джерела права, яке діяло на українських землях періоду литовсько-польського панування, І. Франко вказував на привілеї. У розвідці «З історії брестського собору 1596 р.» (1895) І. Франко вказував на привілеї, наданий константинопольському патріарху Єремію Траносу після його прибуття на Україну в 1589 р. Цей привілеї був виданий королем Стефаном за рекомендацією сенаторів Острозького та Тишкевича. Учений вказував, що король визнав патріарха найвищим пастирем і зверхником руської православної церкви і дав йому право юрисдикції над усім руським духівництвом³. Цей привілеї, на думку письменника, створював не відомий до того часу на Русі прецедент. Руська церква ніколи не була під юрисдикцією патріарха, а управлялася і судилася цілком автономно, надання ж патріархальної юрисдикції сприяло різним зловживанням і примусам. Особливо це стосувалося періоду, коли патріархами ставали не освічені та набожні люди, а недостойні особи, які купували церковні посади. У таких випадках спостерігалися зловживання наданими привілеєм правами⁴.

— ¹Беляев И. О. О наследстве без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М.: Унив. тип., 1858. – С. 117.

²Бунчук О. Б. Історія українського права у науковій спадщині Івана Франка / О. Б. Бунчук // Юридична наука та практика у третьому тисячолітті: збірник доповідей Міжнародної наукової конференції (Словацька Республіка, м. Кошице, 27–28 лютого 2015 р.). – Кошице: Університет Павла Йозефа Шафарика, 2015. – С. 9.

³Франко І. Я. Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 201.

⁴Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 41.

І. Бойко констатує, що виявом досконалості, авторитету українського звичаєвого права є формування на його основі копних (громадських) судів на українських землях (XIV–XVIII ст.). Тривалий час копні суди діяли з мовчазної згоди польсько-литовської влади і лише у XVI ст. були санкціоновані державою в законодавчому порядку¹.

З цього приводу, А. Ткач правильно стверджував, що «копні суди – один із яскравих принципів діяння усіх трьох форм перетворення звичаю у правову норму: незаперечення з боку держави, фактичний розгляд справ в суді на підставі норм звичаєвого права, нарешті, фіксування існуючого звичаю в законі»².

Проте вже в першій третині XVI ст. стало ясно, що форма правової регуляції, зіперта на привілеї, себе вичерпала: шляхетська спільнота потребувала не привілеїв, надаваних від випадку до випадку «з щодробливої ласки» великого князя, а регулярного зводу законів, який би закріпив норми юридичного побуту. Підсумок поступовому об'єднанню у єдиний правовий простір усіх земель Великого князівства Литовського підбив Перший Литовський статут 1529 р. – юридичний кодекс, що унормував як засади державного устрою, так і положення цивільного та кримінального права³.

Упродовж шістдесяти років (1529–1588) литовський уряд тричі здійснював кодифікацію права, результатом якої стали три Литовські статuti: 1529, 1566 і 1588 рр. Вони були досить схожими, тому деякі дослідники трактували Статuti як три послідовні редакції однієї і тієї ж пам'ятки. Але більшістю дослідників було доведено, що йдеться про різні пам'ятки права. На сьогодні цей погляд переважає⁴.

¹ Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 42.

² Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 25.

³ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

⁴ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 50–51.

О. Вовк вважає, що першим ініціатором та куратором систематизації права був великий князь литовський і король польський Казимир IV Ягеллончик (1440–1492 р. п.), а пізніше цю роботу продовжили його сини – великий князь литовський, король польський Олександр Казимирович (1492–1506 р. п.) і великий князь литовський і польський король Сигізмунд I Старий (1506–1548 р. п.)¹.

Більшість дослідників права литовсько-руської доби вважають, що Литовський статут мав неоднакове значення для населення різних українських регіонів: він ширше застосовувався на Правобережжі, Лівобережжі і менше – на Слобожанщині².

Литовські статuti були важливим джерелом права на українських землях, вони забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм і інститутів українського права, сформованих у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Литовські статuti вирізнялися достатньо високим, рівнем юридичної техніки: в них подано визначення багатьох правових термінів (наприклад, злочин, право власності, договір, контракт та ін.). Литовські статuti також позитивно вплинули на розвиток української правової думки і формування законодавства³.

Унаслідок кодифікації права на загальнодержавному рівні та ухвалення принципово нового зводу законів – Статутів Великого князівства Литовського литовсько-руське право було упорядковане, дія земських уставів була припинена, як це і планував ще на початку XVI ст. великий князь Олександр⁴.

¹ Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. Й. Вовк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – С. 16.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 195.

³ Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 2. – С. 41.

⁴ Нелін О. Генезис та розвиток інституту відумерлості спадщини в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 44.

Справедливо зауважує П. Музиченко, що для світової правової культури знаковими символами є Закони Ману, Закони царя Хамурапі, Кодекс Юстиніана, Кодекс Наполеона. Цей перелік був би неповним без представника слов'янської правової сім'ї – Статутів Великого князівства Литовського, видатної пам'ятки права литовського, українського і білоруського народів, джерела права, яке суттєво вплинуло на розвиток права інших країн, зокрема слов'янських – Речі Посполитої, Чехії та Московської держави¹.

У науковій літературі доведено, що джерелом права Статутів Великого князівства Литовського було використання і творча переробка звичаєвого права всіх народів, які проживали на території нової держави, зокрема, норми руського, римського, німецького, польського права, поточного законодавства Великого князівства Литовського. Вагоме місце серед цих актів посідала «Руська правда». Саме цим пояснюється той факт, що Литовські статuti залишались найавторитетнішими джерелами діючого права в Україні, стали джерелом усіх кодифікаційних робіт XVIII – першої половини XIX століття².

Крім того, джерелом Литовських статутів є польське, німецьке право (зокрема, Швабське і Саксонське зеркала), що формувалися під значним впливом римського права, а також давньоруське право, яке зазнало впливу візантійського та безпосередньо римського права. Українська дослідниця Г. Федущак-Паславська стверджує, що і в литовсько-польський період існування української державності характерною для українського права є непряма (похідна), а також пряма рецепція римського приватного права³.

¹ Музиченко П. П. Статuti Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 7.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 15.

³ Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 152.

На думку А. Ткача, норми звичаєвого права були настільки доскональними й авторитетними, що їх неможливо було витіснити із системи чинного права. Це і змусило законодавця санкціонувати їх і визнати джерелом права. Як би не змінювалась питома вага і місце звичаєвого права серед інших джерел, воно завжди застосовувалося поряд з нормами писаного права. Так, Литовський статут 1529 р. прямо зобов'язував судові органи вирішувати справи «подле давнего обычая, одно судити мают с тым писаным правом», а у випадку відсутності законодавчої норми – керуватися «под сумленьем... водлуг стародавнего обычая»¹.

Еволюцію Великого князівства Литовського характеризує певною мірою його правова система. Д. Дорошенко у «Нарисі історії України», розглядаючи вплив «Руської правди» на формування Литовського статуту, звернув увагу на те, що українські дослідники М. Максимейко і С. Борисенок довели, «що за змістом Литовський статут поділяється на ті самі рубрики, що й «Руська правда», і навіть відхилення від прийнятої системи в обох пам'ятках ті ж самісінькі; вони думають, однак, що цим ще не установлюється неодмінно факт рецепції запозичення Литовського статуту з «Руської правди»; ця подібність, на їх думку, пояснюється тим, що упорядники обох пам'яток наслідували одні й ті ж зразки й перебували під впливом однакових понять про правові відносини»².

П. Музиченко констатує, що на формування правової системи Великого князівства Литовського впливала західна традиція права, але визначальною тут завжди була східна традиція, яку репрезентувала правова спадщина Київської Русі³.

Проте ще на початку XIV ст. Велике князівство Литовське не мало кодифікованого законодавства. Вирішуючи

¹ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 26–27.

² Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – С. 130.

³ Музиченко П. П. Сембіоз правових культур Великого князівства Литовського і Московської держави в XVI–XVII ст. / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини і держави / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Юридична література, 2008. – С. 234.

конфліктні і спадкові справи, користувалися актами крайових установ і привілеїв та звичаєвим правом¹.

Із ініціативою кодифікації виступило шляхетство, яке саме набирало сили. Проект статуту складали юристи великокняжої канцелярії. При цьому враховувалися норми звичаєвого права, Судебника Казимира 1468 р., а також привілеї 1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право².

Із прийняттям Судебника Казимира 1468 р. набув розвитку новий етап у правовій теорії, практиці законодавчої діяльності державних органів, нових принципів систематизації і кодифікації феодального права, який був завершений виданням трьох Статутів Великого князівства Литовського³.

Вперше в Україні видання статутів Великого князівства Литовського здійснює авторський колектив науковців Одеської національної юридичної академії під керівництвом П. Музиченка⁴. Тексти Першого та Другого статутів наводяться за різними списками (статут 1529 р. – за Дзялинським списком із різночитаннями за списками Замоїським, Фірлейським, Лаврентіївським, Слуцьким; Литовський статут 1566 р. – за списком В. Усовича) давньоруською і латинською мовами, додається вперше зроблений переклад сучасною українською мовою. Видання Другого Литовського статуту

¹ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 84.

² Рязанов М. Ю. Слов'янські засади норм Литовських статутів / М. Ю. Рязанов // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 243.

³ Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Випуск. 46. – С. 63.

⁴ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.; Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.; Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – Кн. 1. – 672 с.

супроводжується коментарем. Не менш важливим є видання Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. за редакцією П. Музиченка, С. Ківалова, А. Панькова, яке містить ґрунтовний коментар його статей. Матеріали видання відкривають простір для подальших досліджень правового, державного та суспільного життя Великого князівства Литовського на основі аналізу основних джерел права. Наприклад, отримано змогу проаналізувати такі інститути цивільного права, як право власності, опікунство, заповіт, договір та ін.¹

Х. Майкут наголошує, що Литовські статuti мали всі ознаки нормативно-правового акта – внутрішню єдність, узгодженість юридичних норм і чітку структуру. Це, своєю чергою, свідчить про формування на українських землях правової системи згідно з романо-германським типом правової системи. Ці нормативно-правові акти були чинними понад три століття. Незважаючи на великі зміни у правовідносинах, Литовські статuti залишалися ефективним джерелом права.

Унаслідок певної ефективності забезпечувалася і стабільність, необхідна в часи державно-правових змін, тривалих війн та інших подій. Отже, практика застосування Литовських статутів на українських землях засвідчила, що високий рівень юридичної техніки є закономірною передумовою для стабільності та позитивних якісних змін в усіх сферах суспільного життя².

Дослідники слушно вважають Статут 1529 р. унікальною пам'яткою правничої думки свого часу. Його кодифікаторам (Статут опрацюувала спеціальна комісія фахівців правників під керівництвом канцлера Ольбрахта Гаштольда) внаслідок цілеспрямованого добору й осмислення вдалося виробити юридичну систему, котра стала однаково прийнятною для всіх регіонів величезної, і в правничому сенсі, стро-

¹ Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 30.

² Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: монографія / Х. В. Майкут. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – С. 63.

катої держави. Статут органічно поєднав суворі юридичні поняття римського права, елементи «Руської правди», деякі норми звичаєвого «руського» (тобто білоруського та українського) і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судебників, зокрема «Саксонського Зерцала», котре мало особливий вплив на формування правничих систем у країнах Центрально-Східної Європи¹.

З прийняттям Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. законодавці визнають за основне джерело писане право, про що уже зазначалося: «Також постановляємо, що кожен наш воєвода і староста, і маршалок земський, і маршалок двірний і наші державці, кожен в своєму повіті не повинні виконувати свої обов'язки і судити наших підданих інакше як тільки за тими писаними правами, які всім підданим нашого Великого князівства дали». Законодавець не скасував дію правових звичаїв, а підтвердив їх юридичну силу як повноправного джерела права: «А яких би артикулів не було ще в тих правах виписано тоді суд має судити у відповідності до старих звичаїв, а потім на вальному сеймі має бути вписаний цей випадок та інші, які викликані необхідністю»².

Статут 1529 р. не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку, тому у списках, які збереглися, трапляються різні зміни, виправлення, додатки. Перший Литовський статут мав 13 розділів, кожен з яких поділявся на декілька артикулів. Усіх артикулів було 264³.

Текст Литовського статуту 1529 р. (за Дзялинським списком із різночитаннями за Фірлейським і Слуцьким списками) був надрукований давньоруською мовою, але латинськими літерами у виданні «Zbior praw Litewskich od roku 1389 do

¹ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0121.html>

² Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 242.

³ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 84.

roku 1529 tudziez rozprawy seimowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1569»¹. 1854 р. текст Литовського статуту за Слуцьким списком видано у Временнику Московського імператорського товариства історії і старожитностей російських. Текст наведено давньоруською мовою².

Вказати точну кількість артикулів Статуту 1529 р. неможливо, оскільки в списках, які дійшли до нас, вона є різною. За списком Дзялинського Статут складався з тринадцяти розділів, які разом зі вступами до частини з них поділялися на 242 (у деяких списках – на 243) артикули³.

Перший розділ трактував питання про верховну владу та ставлення до неї населення. Другий – про земську оборону, тобто про організацію військової служби. Третій – про шляхетські вольності. Четвертий – про суддів та про суди. Всі інші містили норми права цивільного й карного, а також порядок судового процесу⁴.

На думку Д. Ващука, який здійснив порівняльний аналіз Волинського привілею, Київського привілею та Першого Литовського статуту, обидва привілеї Київщини і Волині істотно вплинули на формування Першого Литовського Статуту, «конституційні» права земель-анексів Великого князівства Литовського, зокрема, українського, і посіли вагоме місце у правовій системі усєї держави⁵.

—¹ Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudziez rozprawy seimowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841. – 418 s.

² Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 29.

³ Ківалов С. Короткий коментар загальної спрямованості норм Статуту 1529 р. / С. Ківалов, П. Музиченко // Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 21.

⁴ Музиченко П. П. III Литовский статут: исторические корни / П. П. Музиченко // Юридический вестник. – 1994. – № 1. – С. 115.

⁵ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 190.

Український історик А. Яковлів констатує, що найвида-тніша законодавча пам'ятка литовсько-руська – Литовський статут – складався і згодом двічі перероблявся під значним впливом старочеського права і чеської актової мови. Редактори Статуту не тільки були ознайомлені з пам'ятками чеського права, а й користувалися ними під час складання та редагування Статуту¹.

Поділяємо думку, що Статут 1529 р. повноправно мож-на назвати конституцією феодальної держави². Загальнові-домо, що Литовський статут 1529 р. насамперед закріплював права та привілеї землевласників; коли йшлося про влас-ність, використовував терміни «рухомые речи», «имение»³.

У Статуті, зокрема, у розділах четвертому «Про спадку-вання жінками і про видання дівчат заміж. Про удову, яка си-дить на удовиному столці» та п'ятому «Про опікунів», регу-люється порядок спадкування і за законом, і за заповітом.

Аналізуючи норми Розділу п'ятого щодо порядку скла-дання заповітів, робимо висновок, що: декларується право, що «кожна особа може і має право скласти заповіт на своє майно», за певним винятком. В артикулі 14 встановлено, що не мали право скласти заповіт неповнолітні діти, монахи, божевільні, еретики, невільники, ті, «що тимчасово втратили розум, однак останні, коли прийдуть до тями, мають право скласти запові-ти». Складанню заповіту передуює вільне волевиявлення запові-дача; обов'язковим є наявність свідків: «які заслуговують на довіру і знаходяться поза підозрою», однак, свідками не можуть бути особи, які самі не мають прав складати свої заповіти, а та-кож жінки, душеприкажчики або опікуни того ж заповіту, а та-

¹ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське ли-товської доби XV–XVI в. / А. Яковлів. – Прага: Державна друкарня в Пра-зі, 1929. – Накладом Українського Університету в Празі. – С. 79.

² Ківалов С. Короткий коментар загальної спрямованості норм Ста-туту 1529 р. / С. Ківалов, П. Музиченко // Статут Великомо князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юри-дична література, 2002. – С. 22.

³ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 51.

кож ті, яким щось відписано у цьому заповіті»¹; ніхто не повинен записувати у спадок те, чим сам не володіє (артикул 12).

О. Добров з'ясував, що об'єктом спадщини за заповітом було не все майно, а лише рухоме («речи рухомые») та нерухоме («имение купленное»). Що ж до решти майна, то лише третина майна могла бути об'єктом спадкування за заповітом². Науковець зауважує, що водночас Литовський статут 1529 р. (артикул 13 розділ 4) утверджував одноосібне право власності глави сім'ї, який, наприклад, міг відмовити у спадку, якщо син його вдарив або образив³.

Спадкодавець-шляхтич мав право заповідати стороннім особам не більше третини батьківських і материнських маєтків, а решта майна мала перейти у власність дітей або інших законних спадкоємців. Виняток із цього правила стосувався заповідання майна Великому Князеві литовському⁴.

Слід зауважити, що у Слуцькому списку Статуту 1529 р. в артикулі 14 встановлено право заповідача скласти новий заповіт лише у разі смерті спадкоємця за першим заповітом: «А якби той живим був, а він йому відписавши, потім другому іншим записом хотів записати, тоді той перший запис силу буде мати, а інший має бути скасований»⁵.

О. Нелін констатує, що у Великому князівстві Литовському існував такий же порядок спадкування матері-вдови, як і в «Руській правді»⁶.

¹ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 240.

² Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського прав / за ред. М. П. Васильченка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Випуск 1. – С. 82.

³ Там же. – С. 82–89.

⁴ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 118–119.

⁵ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 240.

⁶ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 148.

Х. Майкут стверджує, що Перший Литовський статут був нормативним актом, який комплексно та всебічно захищав права підопічних дітей (передусім майнові), на високому юридичному рівні забезпечував правове регулювання цивільно-правового інституту опіки¹.

Статут 1566 р., по суті, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували проголошенню Статуту.

Відкриває цю низку актів королівський привілей 1563 р. про скасування обмежень православних, порівняно з католиками (це мало, як уже зазначалося, радше моральне, ніж юридичне значення). Наступний крок – це Більський привілей 1564 р., за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи розпочаті реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на містцях гловнійших повітом... зьєждчатися, радити, обмовляти й обмишляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що й було здійснено і зафіксовано у, так званому, «Списаньї повітов Великого князства Литовского й врадников в них». Згідно з новим адміністративним поділом на теренах майбутньої України встановлено такі адміністративні одиниці-воєводства: Київське – з двома судовими (Київським і Мозирським) і двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське – з Луцьким, Володимирським і Крем'янецьким судовими повітами; Брацлавське – з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким), а також Підляське та Берестейське (з Пінськом). Цей поділ, що з незначними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо стосувався і політичних прав шляхти, бо лише володіння

¹ Майкут Х. В. Регулювання інституту опіки на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 132.

«осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті слугувало підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах. У такий спосіб Другий Литовський статут 1566 р. радикально змінив усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної і шляхетської держави, наближеної щодо типу основних політичних структур до Польського королівства. Водночас Другий Статут продемонстрував високий рівень системної правничої думки¹.

У середині XVI ст. проведено судову реформу. На Більському сеймі (1564 р.) магнатів і шляхту позбавлено права чинити суд. Великий князь створив у кожному з повітів, на які було поділено Велике князівство Литовське, земський, гродський і підкоморський суди. У містах, де діяло магдебурзьке право, судові справи розглядалися судовою колегією, яка складалася з в'їта і лавників, юрисдикція яких поширювалася на міщан. Подальшого розвитку набули церковні суди, почали діяти церковні духовні та доменіальні суди. Як зауважила польська дослідниця Т. Сероцькі, необхідність запровадження судової реформи була спричинена зменшенням кількості апеляційних справ, які розглядалися Великим князем литовським, оскільки він у 1501 р. одночасно отримав і титул короля польського².

Другий Литовський статут 1566 р. складався із 14 розділів і 367 статей (артикулів)³. У першому розділі передбачено приписи, що проголошували головні принципи литовсько-руського права та норми державного права. У другому містились норми про військову службу, третьому – права та привілеї шляхти, четвертому – про організацію судової гілки влади, п'ятому – сімейне право, шостому – опікунське право, сьомому – договірне право, восьмому – спадкове право,

¹ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0121.html>

² Sierocki T. Polonica w Archiwum Instytutu Historii Partii KC KPU w Kijowie / T. Sierocki // Z Pola Walki. – 1965. – № 4. – S. 264–271.

³ Гураль П. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Гураль. – Львів: Край, 2008. – С. 73.

дев'ятому – правове регулювання земельних спорів, десятому – лісове та мисливське право. Останні чотири розділи встановлювали правила кримінальної відповідальності, одинадцятий – за насильства та злочини проти шляхти, дванадцятий – за злочини проти простих людей, тринадцятий – майнові злочини, а чотирнадцятий – інші злочини¹.

Стаття 1 восьмого розділу Другого Литовського статуту проголошувала принцип свободи укладення заповіту, за яким кожен мав право скласти заповіт, окрім осіб, передбачених статутом. Перелік таких осіб містила також ця стаття. До них належали: неповнолітні; ченці, котрі не входили до складу привілейованої частини духовенства; сини, які не відокремили своє майно від власності батька; особи, передані під опіку разом зі своїм майном; особи, які страждали недугом, а також божевільні; еретики².

Третій Литовський статут вилучив із цього списку еретиків, але додав до нього полонених, челядь, вигнанців і позбавлених честі осіб³.

Закон визначав і порядок укладення заповіту. Так, у ст. 2 восьмого розділу Другого Литовського статуту було розвинуто свободу укладання заповіту: «Коли б хто речі свої рухомі, або про маєток набутий хотів скласти, тоді такий, чи буде він здоровим чи хворим, аби тільки при добрій пам'яті, може речі свої і маєток набутий той відказувати кому схоче: як духовним особам, так і світським, покликавши до того вряду земського суддю, підсудка, писаря, капелана». Якщо не було можливості долучити до цієї процедури представників держави, тоді замість них брали участь три свідки, в присутності яких укладався заповіт. Заповіт, укладений у присутності трьох свідків, але за відсутності представників держави,

¹ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 111.

² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 351.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – Кн. 1. – С. 234.

набував чинності після смерті спадкодавця, якщо його було подано до відома Великого Князя литовського чи земського суду в перші судові роки (сесії суду)¹.

Український дослідник О. Добров зауважив, що підстави усунення батьками дітей від спадкування, передбачені у ст. 7 восьмого розділу Другого Литовського статуту 1566 р., майже аналогічні з третім розділом 115-ї новели Юстиніана, що було наслідком рецепції римського приватного права².

На свідків, котрі брали участь в оформленні заповітів, покладався, відповідно до Литовських статутів, обов'язок стежити за правильністю запису тексту заповіту, чіткістю й однозначністю висловлювань спадкодавця, який почергово та поіменно зазначав у заповіті кожну річ. Литовські статuti вимагали, щоби свідки заповітів були гідними довіри і знаходилися поза підозрою. Заборонялося бути свідком у процесі укладення заповіту: особам, які самі не могли укласти заповіт; дружині спадкоємця; виконавцям чи опікунам відповідного заповіту; особам, котрі за цим заповітом були спадкоємцями³.

Відповідно до артикулу 2 розділу VIII Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. «кожен, хто володів за правом успадкування або придбання, або за земською давністю, першим мусив обґрунтувати своє право на володіння переконливим доказом, тобто свідоцтвом достойних людей, шляхтичів, або документів, або інших більш достойних людей, найближчих сусідів»⁴.

¹ Майкут Х. В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 39.

² Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутотом / О. Добров // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права / за ред. М. П. Васильченка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Випуск 1. – С. 85.

³ Майкут Х. В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 39–40.

⁴ Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиценка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 262.

Поважною особою і «головним свідком», який заслугоує довіри під час укладення договорів та заповітів, на нашу думку, був возний.

Тогочасне законодавство наділило возного правоохоронною функцією. Кількість возних встановлювалася відповідно до артикулу 4 розділу IV Статуту 1566 р.: «так багато, як буде потрібно згідно з розмірами повіту і людською потребою» (зазвичай від трьох до п'яти). Статут 1588 р. (розділ IV артикул 8) постановив, що возний у повітах Великого князівства Литовського обирає повітова шляхта разом із земським судовим урядом повіту, а відповідні воєводи, або старости, обрані кандидатури затверджують. Головними обов'язками возного було засвідчення перед судом усього баченого і почутого у справі, що розглядалася... Возні були свідками і у кримінальних, і в цивільних справах (під час укладення цивільних угод, договорів купівлі-продажу, поділу майна тощо)¹.

Право на заповіт захищала католицька церква. Це пояснюється тим, що частина спадку заповідалася на її користь.

Церква наполягала також на тому, щоби заповіт складався в присутності духовної особи, зобов'язаної простежити за тим, аби за спокуту гріхів було вчинено запис на користь церкви².

За свідченням дослідників, Литовський статут 1566 р. за структурою та багатьма приписами подібний до Дигестів та Кодексу Юстиніана. Ще більшого впливу зазнали норми Литовського статуту 1588 р., який детально регулює приватну власність на землю, і в якому значну увагу приділено довірному праву³.

Порівняльну таблицю текстів і структуру Другого Литовського статуту наведено у праці «Statuty litewskie a prawo rzymskie» Й. Бардаха, який стверджував, що «редактор латинського тексту другого Статуту дуже часто сприймав титули з

— ¹ Крумаленко М. В. Правоохоронна функція возного за Статутами Великого князівства Литовського / М. В. Крумаленко // Держава і право: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Іліон, 2009. – С. 23–24.

² Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодарский, М. Пиетрчак. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 140.

³ Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 20.

римського права». Науковець відзначає, що тут був рецептований *Cognus juris civilis*¹.

У Другому Литовському статуті 1566 р. не лише відображено нагромаджені за чверть століття соціальні зміни, а й засвідчено новий рівень кодифікаційної техніки. Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 р. Литовський статут 1566 р. зберігав чинність на від'єднаних від Великого князівства Литовського та інкорпорованих до Речі Посполитої українських земель, де з часом отримав назву Волинського статуту. Текст Статуту складався з чотирнадцяти розділів, поділених, своєю чергою, на 365 артикулів². Система Статуту нагадувала попередню, але було значно розширено розділи про шляхетські права. По суті, він оформив «шляхтизацію» суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського. Законодавчо закріплювалися нові соціально-політичні реалії: представництво шляхти на сеймах, поділ влади між князем і сеймом, розширювались права шляхти розпоряджатися підданими селянами. У Статуті 1566 р. досконаліше систематизовано норми державного, приватного, кримінального, процесуального права, зафіксовано створення нових гродських, земських і підкоморських судів³.

Х. Майкут стверджує, що Другий Литовський статут розвивав цивільно-правовий інститут опіки. Цьому, зокрема, було присвячено окремий розділ (VI «Про опіку»), аналіз статей якого свідчить, що всі вони, окрім трьох, повторюють відповідні статті Першого Литовського статуту⁴.

Право спадкування тісно пов'язане з правом власності, оскільки спадкування дає змогу власнику реалізувати

— ¹ Bardach J. Statuty litewskie a prawo rzymskie / J. Bardach // *Lacina w Polsce: zeszyty naukowe / pod red. J. Axera.* – Zeszyt 7–9. – Warszawa, 1999. – S. 115.

² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 6.

³ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 150.

⁴ Майкут Х. В. Регулювання інституту опіки на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 132.

своє ж право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності і слугує його охороні. Спадкування виступає як похідна інституція від права власності¹.

У середині XVI ст. на українських землях здійснено реформу спадкового права, відповідно до правових норм якого вотчина стала спадкуватися винятково за законом².

Коли йдеться про спадкове право за Литовськими статутами, слід зауважити, що воно вперше постало як окремий самостійний інститут цивільного права³.

Дослідники спадкового права на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (зокрема, О. Нелін), констатують, що воно було доволі регламентованим⁴.

Ґрунтовний аналіз спадкового права за Литовськими статутами здійснило чимало українських дослідників. У цьому контексті, на нашу думку, слід виокремити дисертаційні та монографічні дослідження професора О. Неліна⁵ та Х. Майкут⁶.

¹ Нелін О. «Двір» («дворище») в сімейній і соціальній організації українського соціуму та у спадковому праві України (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 4. – С. 4–8.

² Майкут Х. В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 39.

³ Ливак М. М. Становлення інституту спадкування з заповітом у феодальному українському суспільстві / М. М. Ливак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 2. – С. 21.

⁴ Нелін О. Інститут відказів (заповітів) в українському звичаєвому праві: історичний аспект / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 5.

⁵ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): монографія / О. І. Нелін. – К: Київський університет, 2009. – 365 с.; Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX століття): монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2014. – 246 с.; Нелін О. І. Інститут спадкування за українським звичаєвим правом (IX–XIX століття): монографія / О. І. Нелін. – К.: Ун-т туризму, економіки і права; Київський університет, 2014. – 130 с.

⁶ Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис канд. юрид. наук:

О. Нелін робить висновок, що спадкове право за другим Литовським статутом дуже змінилося. Зокрема, зазнало змін положення про необхідне спадкування: об'єктом спадкування було все майно, а не дві третини, як за Статутом 1529 р.¹

Статут 1566 р. вирізняв спадкування за законом, заповітом і на основі звичаю. Під час спадкування за законом Статут визнавав спадкоємцями дітей, онуків, правнуків та інших кровних родичів. Водночас закон (новий Розділ 8 «Про заповіти», артикул 7) містив вісім приписів, за якими батько міг позбавити спадщини спадкоємців. Також зберігалось обмежене право доньок на спадщину: доньки при батьках могли успадкувати лише четверту частину батьківського майна, основною спадкоємицею залишалася дружина².

Статут 1566 р. регламентував правила складання заповітів. Насамперед людина мала бути «при здоровому глузді». При написанні заповіту мали бути присутні земський чиновник, суддя, підсудок, писарчук, капелан. Коли не вдавалося покликати чиновників, то заповіт можна було скласти перед трьома свідками. Коли ж спадкодавець помирає, то заповіт треба було «оголосити у перші судові роки» перед Господарем або перед земським судом. Коли ж спадкодавець залишався живим, то заповіт можна було скасовувати (розділ 8 артикул 2)³. Закон також визначав, що під час складання заповіту мають бути присутні три свідки, «віри гідні і не підозрілі». Не

12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 218 с.; Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: монографія / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 166 с.

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 57.

² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 282–283.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 351.

могли бути свідками: ті, що самі заповіт складали; жінки спадкодавця; виконавці або опікуни того заповіту, а також ті, яким у заповіті щось було записано (розділ 8 артикул 3)¹.

Римському праву була відома, так звана, екстраординарна форма заповіту. Вона застосовувалася за надзвичайних обставин, зокрема, у випадках, коли спадкодавець був сліпим, тобто не міг контролювати правильність запису заповіту. У такому разі текст документа мав бути відтворений свідками у присутності спадкодавця і нотаріуса спочатку усно, а потім письмово. Обов'язковою була присутність *ostavus subscriptor*, восьмого свідка, що, на думку С. Ковальової, свідчить про очевидний вплив римського права на право литовсько-руське².

За Статутами Великого князівства Литовського також допускалося складання заповіту сліпою людиною. При цьому мали бути присутніми не менше восьми свідків, а не трьох³.

Як зауважує Г. Дербург, рецепція римського права простежується ще в одному різновиді заповіту – так званому, солдатському заповіті. Він затвердився з часів імператора Тита і згодом доповнювався указами римських імператорів, виданих за взірцем указів Юлія Цезаря ... Юстиніан обмежив дію таких заповітів і встановив, що солдатський заповіт вважається дійсним лише тоді, коли він складений під час військового походу⁴. Зокрема військові під час походу складали заповіт «при стількох свідках, скільки можна було знайти». Після складання такого заповіту він мав бути оголошений перед Господарем або перед земським судом у перші судові

¹ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 352.

² Ковальова С. Г. Інститут заповіту в праві українських земель Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Випуск 33. – С. 108.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 354.

⁴ Дербург Г. Пандекты. Семейное и наследственное право / Г. Дербург. – СПб.: Право, 1911. – С. 184–186.

роки, а на війні – перед гетьманом або повітовим хорунжим, а свідки присягою своєю мали такий заповіт підтвердити (розділ 8 артикул 3)¹.

На думку більшості науковців, зокрема І. Луцького, об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського мало вкрай негативні наслідки для українських земель. Якщо Другий Литовський статут чітко спрямований на значне обмеження прав селянства, то повне закріпачення селян було юридично оформлене саме Третім Литовським статутом 1588 р.².

1578 р. на вимогу української шляхти Вальним сеймом у Варшаві був створений Луцький трибунал – суд апеляційної інстанції для Брацлавського, Волинського і Київського воєводств. Трибунал складався з 13 суддів (депутатів), обраних на один рік зі шляхти на воєводських сеймиках. Судочинство провадилося українською мовою. До його компетенції належав розгляд скарг на рішення і вироки земських, гродських та підкоморських судів. Однак на вимогу польської шляхти і католицького духовництва Луцький трибунал 1589 р. приєднано до Трибуналу Коронного, який з того часу почав розглядати справи також і українських воєводств³.

Третій Литовський статут 1588 р. складався з 14 розділів, які охоплювали 487 статей. Перший розділ містив правові норми про державні злочини та загальні засади правової системи, другий передбачав військові обов'язки шляхти, а третій – норми державного права⁴. Інші 11 були подібними

¹ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 352.

² Луцький І. М. Вплив християнської етики на Перший і Другий Литовські статuti / І. М. Луцький // Держава і право. Політичні і юридичні науки. – 2010. – Випуск 47. – С. 92.

³ Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. / Г. Попов // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права / за ред. М. П. Васильченка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Випуск 1. – С. 43–48.

⁴ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 112.

до аналогічних розділів Другого Литовського статуту¹. 9 лютого 1592 р. Л. Сапега у своєму листі до К. Радзивіла зазначав, що існують певні складнощі у внесенні доповнень до Третього Литовського статуту 1588 р., зумовлені суперечностями, передусім між самою шляхтою².

Статут 1588 р. був першим Литовським статутом, який було видруковано. Мова оригіналу цього документа – давньоруська. Хоча на українських, білоруських і литовських землях зазвичай користувались польськомовними виданнями

Третього Литовського статуту, а видання давньоруською мовою були рідкістю, це не дає підстав стверджувати, що мовою оригіналу цього документа була польська, адже всі польські видання, крім видання 1786 р., містили вказівку про можливість звернення до руського видання за необхідності³.

У Статуті 1588 р. визначалися права і привілеї шляхти, детально регламентувався порядок судочинства, оформлялося закріпачення основної частини сільського населення. Чинність Третього Литовського статуту, одного з найвизначніших джерел права феодальної Європи, поширювалась не тільки на українські землі, а й на Корону⁴.

На думку П. Музиченка, Статут просяк ідеєю правової держави, метою якої є охорона прав і свобод громадян, обмеження свавілля представників панівного класу. Польські магнати прагнули до уніфікації правової системи. Однак високі юридичні якості Статуту дали змогу Литві успішно

¹ Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – № 2. – С. 40.

² Ptaszycki S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego s jego przeróbki / S. Ptaszycki // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego. – Wilno, 1935. – S. 21–22.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – Кн. 1. – С. 7.

⁴ Остапенко Т. О. Вплив Статуту Великого князівства Литовського 1588 року на формування системи – права Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. / Т. О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 49. – С. 212.

протистояти цьому. Польський вплив виявився головно у запозиченні зразків шляхетського державного устрою¹.

О. Нелін констатує, що з усіх трьох статутів Великого князівства Литовського саме Статут 1588 р. був найдосконалішим і мав найдовший вік практичного застосування².

Х. Майкут констатує, що Третій Литовський статут, як і перші два, містив окремий розділ, що регулював цивільно-правовий інститут опіки. Як і в Другому Литовському статуті, це був Розділ VI «Про опіку». Третій Литовський статут містив ті самі статті щодо опіки, що попередній, проте дещо змінені та доповнені. Третій Литовський статут став своєрідним підсумком еволюції розвитку цивільно-правового інституту опіки³.

Статут 1588 р. визнавав можливість розпоряджатися майном за допомогою заповіту. Свобода заповіту поширювалася на рухоме майно й куплену нерухомість, яка не була родинною власністю, – вотчину або материнське майно. Кожен мав право «записати свої речі, рухоме майно й особисто ним придбані маєтки з своєї доброї волі, коли побажає, як духовним особам, так і світським» (розділ 8 артикул 2)⁴. Заповідач мав складати заповіт у «добрій пам'яті й розумі»; за цих умов свою волю він мав право змінювати кілька разів. Скласти заповіт могла лише правоздатна особа. Цього права були позбавлені неповнолітні, ченці, сини, що не були відокремлені від батьків, залежні люди, божевільні, полонені, челядь (розділ 8 артикул 1)⁵. Умовою отримання спадщини за заповітом

¹Музиченко П. Пам'ятка історії української державності і права / П. Музиченко // Радянське право. – 1998. – № 11. – С. 77.

²Нелін О. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 5.

³Майкут Х. В. Регулювання інституту опіки на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 133.

⁴Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 234–235.

⁵Там же. – С. 234.

була наявність правоздатності, тому невільники й челядь, не здобувши волі, не могли успадковувати.

Статут також визначав загальний порядок спадкування за законом і за заповітом після смерті батьків й інших родичів, визнання майна виморочним тощо.

Українська дослідниця Н. Єфремова зауважує, що розділ VIII статуту містив лише дев'ять артикулів, що є недостатнім для розгляду судді складної спадкової тяжби¹. Автор стверджує, що пояснення можна знайти у 54-ому артикулі розділу IV, який гласить: «А де б чого у цьому Статуті не діставало, тоді суд, використавши найближчий (за змістом) закон і приклад інших законів християнських, те судити і вирішувати має»².

Н. Єфремова поділяє думку відомого польського дослідника Славоміра Годєка, що термін «християнські закони» означав «римське право»³.

Аналізуючи норми Статуту щодо укладення заповіту («тестаменту»), науковець порівнює їх із аналогічними нормами римського спадкового права. Авторка робить висновок, що навіть поверхова оцінка основної джерельної бази Статуту 1588 р. свідчить про розмаїття та багатоаспектність власної культури права народів князівства. Щодо факту рецепування норм римського та німецького права у Статуті можна зробити позитивний висновок щодо їх наявності. Однак визначити обсяг і природу рецепції у документі доволі складно⁴.

Магдебурзьке право було одним із видів середньовічного європейського міського права, що сприяло економічному розвитку міст, захищало міщан від феодалної залежності,

¹ Єфремова Н. В. Проблеми кодифікації у Великому князівстві Литовському кінця XVI ст. / Н. В. Єфремова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 145.

² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 162.

³ Єфремова Н. В. Проблеми кодифікації у Великому князівстві Литовському кінця XVI ст. / Н. В. Єфремова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 145.

⁴ Там же. – С. 146.

гарантувало їм право на самоврядування. Крім того, воно було джерелом рецепції римського права на українських землях. Рецепція магдебурзького права була одним із найяскравіших прикладів західноєвропейського впливу на державу і право України¹.

Будь-які землі Великого Князівства отримували від володаря, так звані, уставні грамоти з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства під традиційним гаслом урядової політики Вільна: «Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо». Зокрема, за власними законами, що закріплювалися в уставних грамотах, жили землі, розташовані на околицях держави: Жемайтійська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська. Вважають, що, оскільки їхнє географічне розташування створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу зважати на традиційні порядки та звичаї, аби уникнути невдоволення місцевих еліт. Уставні грамоти Київської і Волинської земель дослідники пов'язують із правлінням Вітовта (хоча збереглися вони лише в пізніших текстових редакціях першої третини XVI ст.). Ці акти, які дехто з учених вважає відлунням усних договорів-рядів домонгольських часів між князем та верхівкою конкретної землі, фіксували права й пільги приєднаних територій, адресуючись територіальним боярським спільнотам в обмін на визнання себе васалами нового сюзерена. Основними сюжетами уставних грамот є підтвердження землевласницьких прав тутешніх бояр та їхньої монополії на здійснення місцевогорядування, зокрема: «городки й волості киевскіи кияном держати, а нікому іному... А киянина как й литвина во чті держати й во всіх врядах ні в чом не понизити»².

Крім привілеїв, І. Франко вказував на магдебурзьке право як вагоме джерело литовсько-польського періоду. У

¹ Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права в Галичині (1349–1434 рр.) / І. Й. Бойко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 24.

² Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0121.html>

часи входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського поширення цього права значно прискорилось. Норми магдебурзького права містились у приватних перекладах магдебурзьких кодексів та компілятивних підручниках магдебурзького права¹.

Із цього приводу Р. Лашенко констатує, що українські міста, яким потроху і помалу стали надавати чуже німецьке право магдебурзьке право, намагалися затримати розпад стародавнього устрою, заховуючи звичаї стародавні².

На думку Ф. Леонтовича, за ґрунтового порівняння західноросійських привілеїв із німецькими пам'ятками міського права, ймовірно є більша зовнішня схожість між ними, аніж подібність інститутів. Принаймні у ставленні до внутрішнього міського життя, оскільки західноруські міста не могли мати нічого спільного з німецькими містами з їх широкими політичними та економічним розвитком³.

Окреме місце з-поміж норм права, якими управлялися землі Великого князівства, посідало магдебурзьке право.

Пам'яткою магдебурзького права було Саксонське зерцало. Порівняння його норм, зокрема процесуальних, із тими, що реально діяли у судах міст-магдебургій на українських землях, дає підстави для висновків про особливості функціо-

¹ Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 41.

² Лашенко Р. М. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському / Р. М. Лашенко // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 439.

³ Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. И. Леонтович // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 162.

нування магдебурзького права у судах Києва, Володимира, Луцька¹.

На думку А. Яковліва, внаслідок запровадження магдебурзького права «змінився характер українських договорів, вони перетворилися на «міста», а населення їхнє на «міщан», які користувалися правом місцевої самоуправи, мали свій суд, своє право»².

О. Нелін зауважує, що у Литовсько-Руській державі серед запозичених джерел вирізнялося німецьке, або магдебурзьке, право. Але рецепція пам'яток іноземного походження в цей період не припинила розвитку давньоруського права, а збагатила його новими правовими поняттями та нормами³.

Відомий український дослідник Р. Лащенко констатує, що «міста ж українські у Великому князівстві Литовському набули право магдебурзьке в XV–XVI вв. Звичайним шляхом, яким до міст українських прищеплювалося магдебурзьке право, був шлях королівських привілеїв»⁴.

О. Нелін наголошує, що з XV ст. литовські князі на підлеглих їм українських землях починають впроваджувати у містах магдебурзьке (німецьке право) – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від центральної адміністрації або влади феодала і створювали органи місцевого самоврядування⁵.

¹ Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 30.

² Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 4–8.

³ Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 64.

⁴ Лащенко Р. Пам'ятки права німецького / Р. Лащенко // Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998. – С. 224.

⁵ Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 6.

Аналіз статутів Великого князівства Литовського свідчить, що вони були результатом використання та творчої переробки поточного литовського законодавства та судової практики, приписів римського, німецького, польського права, а також українського звичаєвого права. Загалом же, констатує О. Нелін, специфічною ознакою середньовічної української правової системи було змагання східної та західної традицій права за переваги другої у період створення статутів Великого князівства Литовського. Так, в українських містах дедалі більшої ваги набувало магдебурзьке право, яке стало основою їхнього самоуправління і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодалної сваволі¹.

Магдебурзьке право було одним із видів середньовічного європейського міського права, яке сприяло економічному розвитку міст, захищало міщан від феодалної залежності, гарантувало їм право на самоврядування. Крім того, воно було джерелом рецепції римського права на українських землях. Рецепція магдебурзького права була одним із найяскравіших прикладів західноєвропейського впливу на державу і право України².

На українських землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, магдебурзьке право розпочало поширюватись пізніше, ніж на Галичині, і не такими швидкими темпами. У 1374 р. князі Георгій і Олександр Коретовичі надали Кам'янець-Подільському магдебурзьке право. Це місто стало найбільшою та найважливішою фортецею в Україні. Наприкінці XV ст. магдебурзьке право отримала давня столиця України – місто Київ. Залишається дискусійним питання щодо точного часу переходу міста на магдебурзьке право (первинні привілеї міста не збереглися, а це спричинило різні погляди авторів). На думку В. Антоновича, Київ

—¹ Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 6.

² Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права в Галичині (1349–1434 рр.) / І. Й. Бойко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 24.

одержав магдебурзьке право близько 1499 р. Таку ж думку поділяв видатний український історик М. Грушевський¹.

Український дослідник О. Вовк стверджує, що найбільш достовірною датою приєднання Києва до складу Великого князівства Литовського є 1362 рік за великого князя Ольгерда, після його перемоги у битві на Синіх Водах². Під цим роком у Густинському літописі зазначено: «Въ сие лето Ольгердъ победи трехъ царковъ Татарскихъ и с ордами ихъ, си есть, Котлубаха, Качзeya, Дмитра; и оттоли отъ Подоля изгна власть Татарскую. Сей Ольгердъ и инья Руские державы во свою власть приять, Киев подъ Федором князем взять, и посади в нем Володымира сына свояго; и нача сими владети, имъ же отци его дань даяху»³.

Український дослідник А. Павлов стверджує, що фактично втрачена грамота Віговта у середині XV ст. була першим юридичним документом, який надав місту Києву права та преференції, що визначалися Магдебурзьким правом⁴.

Перебування Києва як важливого стратегічного і традиційно престижного центру у складі Великого князівства Литовського тривало до 5 червня 1569 р., коли привілеєм великого князя литовського і короля польського Сигізмунда-Августа – він був приєднаний до Королівства Польського⁵. 1 липня 1569 р. (Люблінська унія) Київ став одним із міст новоутвореної держави – Речі Посполитої. Правовий статус Києва як адміністративного центру у складі Великого князівства

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – С. 230.

² Вовк О. Й. Джерела міського права Києва XV–XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 90. – С. 28.

³ Збірник Козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К.: Дніпро, 2006. – С. 350.

⁴ Павлов А. Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV–XVII ст.) / А. Павлов // Право України. – 2003. – № 10. – С. 146.

⁵ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Э. Гудавичюс – М.: Baltrus, 2005. – 652 с.

Литовського змінювалося: з часу приєднання і до 1471 р. Київ значився у статусі столиці удільного князівства, яке управлялося спадковими князями або великокняжими намісниками, а в зазначений рік став центром Київського воєводства (землі). Постійна присутність значущих адміністративно-судових органів місцевої влади Великого князівства Литовського у Києві однозначно впливала на розвиток міського самоврядування¹.

Надання місту Києву магдебурзького права у 1498 р. підтримують українські, німецькі, російські дослідники Н. Білоус, Т. Круглова, Г. Люк, Р. Лібервірт та ін. Основна кількість українських міст, що володіли магдебурзьким правом у складі Великого князівства Литовського, були приватновласницькими – у власності магнатських родин Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Корецьких та ін.²

На Лівобережній Україні магдебурзьке право набуло поширення у середині XVI ст. Першим містом Лівобережжя, яке отримало магдебурзьке право, став Переяслав – 1585 р. на основі привілею короля Стефана Баторія³.

У XV–XVI ст. литовська влада надала його багатьом містам Правобережної України, зокрема Києву; згодом воно поширилося й на Лівобережжя. Згідно з магдебурзьким правом, управлінські й судові функції щодо населення міст належали обраним міським радам – магістратам. Магістрат на чолі з війтом складався з ради та лави (остання переймалася здебільшого карними справами)⁴.

1620 р. магдебурзьке право отримало місто Стародуб (нині Російська Федерація), 1623 р. – Чернігів, 1627 – Ніжин,

—¹ Вовк О. Й. Джерела міського права Києва XV–XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 90. – С. 28.

² Кобилецький М. Саксонське Зерцало та його застосування в Україні / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 98.

³ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 388.

⁴ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 20.

Полтава отримала привілей на магдебурзьке право у 1752 р. від останнього українського гетьмана К. Розумовського, а Новгород-Сіверський – 1758 р.¹. Окремі дослідники вважають, що привілей для Полтави був повторний. Фактично у всіх містах України, що входили до складу Польщі, Великого князівства Литовського і згодом Речі Посполитої діяло магдебурзьке право. Їх кількість становить понад тисячу².

Поділяємо думку науковців, що у більшості українських міст магдебурзьке право не використовувалось у повному обсязі. Практичного застосування набула лише та частина магдебурзького права, яка регламентувала діяльність органів самоврядування.

За магдебурзьким правом існувало успадкування за законом і за заповітом (документ про заповіт називали «духівниця» або «тестамент»). Спадкоємцями були і сини, і дочки померлого. Спадкоємні частки і в рухомому, і нерухомому майні визначав закон. Якщо законних спадкоємців не було або вони не прийняли спадщину в певний строк, майно називалося виморочним і надходило до скарбниці (витрачалася на потреби монастирів, міста). У міщан приватновласницьких міст дві третини спадкового майна за законом переходило дітям для забезпечення їх повинностей на користь власника. У разі спадкування за заповітом необхідно було додержуватися певних формальностей. Духівниця укладалася у письмовій формі, підписувалася спадкодавцем і його повірним (виконавцем волі заповідача) або парафіянським священиком. Через обмеження прав спадкодавця розпоряджатися власним майном заповіт треба було засвідчити в судових органах³.

¹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV-XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 389.

² Кобилецький М. Саксонське Зерцало та його застосування в Україні / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 98.

³ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Я. Тация, А. Й. Рогожина, В. Г. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 261.

О. Вовк стверджує, що серед збірників магдебурзького права, що були поширені в Києві у XVI ст. чільне місце посідає Зерцало саксонів латинською мовою, видане Миколою Яскером при Сигізмунді I в Кракові у 1535 р. під назвою: «*Juris provincialis, quod Speculum Saxonum*»¹. Це джерело міського права складалося із 5 частин: *Speculum Saxonum* – 3 книги; *Jus municipale Magdeburgense* – 140 артикулів; *Promptuarium Juris provincialis Saxonici* – словник юридичних термінів; *Squitur formula prorsus* – різні судові випадки латинською мовою; *Statuta serenissims domini Sgismundi primi* – статuti королів і великих князів литовських. У 1581 р. «*Speculum Saxonum*» у польській переробці видав Павло Щербич². Саме послуговуючись цими двома збірниками ухвалював рішення лавний суд магістрату м. Києва. Ухвали магістрату на чолі з війтом м. Києва з вирішення господарських питань, статuti ремісничих цехів та практику лавного суду слід вважати підзаконними актами органів самоврядування. Актові книги, що виникли у результаті функціонування адміністративно-судових органів і цехів, тривалий час зберігалися при цих установах. Не завжди сприятливі умови зберігання та війни були основною причиною значних втрат архівів³.

У містах України з магдебурзьким правом існував штат міських службовців та міських служб. Найважливішою посадою серед допоміжного апарату органів міського самоврядування була посада писаря міської ради. Писар (*scrihor, civitatis, scribeber*) очолював міську канцелярію, яка існувала ще в період діяльності у містах спадкових війтів. Цю посаду ввели в усіх містах України, що володіли магдебурзьким правом⁴.

—¹ Вовк О. Й. Джерела міського права Києва XV–XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 90. – С. 31–32.

² Кистяковский А. Ф. Очеркъ историческихъ сведений о своде законовъ, действовавшихъ въ Малороссіи подъ заглавіемъ: Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ / А. Ф. Кистяковский – К.: Университетская Типографія, 1879. – С. 978.

³ Швидько Г. К. Магістратські архіви / Г. К. Швидько // Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: КМ Академія, 2002. – С. 84.

⁴ Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / A. Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – S. 76.

Першими міськими писарями Києва були дяки, тривалий час не існувало точно визначеного розмежування між писарями та дяками. Лише наприкінці XVI ст. у документах згадано про київського писаря¹. На відміну від Львова, де існувала посада писаря міської ради і вйтівсько-лавничого суду, в Києві створено загальноміську канцелярію й посаду міського писаря, який зазвичай виконував повноваження пожиттєво. Існувала також посада підписка. Ще однією особливістю Києва стала наявність посади регента, до повноважень якого належало посвідчення копій, витягів, що робилися з міських книг. За його відсутності ці функції виконував міський писар².

Перед зайняттям посади міський писар складав присягу. З-поміж повноважень київського міського писаря, на нашу думку, слід виокремити ведення протоколу судового засідання, видачу копій документів, складання заповітів тощо. Отже, міський писар, за аналогією зі секретарем органу місцевого самоврядування незалежної України, вчиняв нотаріальні дії.

Наприкінці XIV – початку XV ст. у містах Великого князівства Литовського, наділених магдебурзьким правом, активно функціонували канцелярії, де велися вйтівські або лавничі книги³.

Право власності за Литовськими статутами поділялося на індивідуальне і колективне (спільна власність). Зокрема, використовувалися терміни «реч», «рухомые речи», «именье». У нормах Статутів поняття «именье» розглядалося як нерухома річ, а власне «реч» – як рухома річ, що перебувала в товарообігу. Відтак у Статуті 1529 р. термін «реч» використовувався в широкому розумінні як предмет юридичних угод, до якого належали рухоме і нерухоме майно⁴.

¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 135–137.

² Там же. – С. 139.

³ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 106.

⁴ Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – С. 10.

До способів набуття права власності, за Литовськими статутами, належали: цивільно-правові договори, пожалування князя, окупація, підстави загального позбавлення суб'єкта майнових прав, конфіскація та експропріація. Пожалування було одним із найважливіших способів набуття права власності. Його предметом зазвичай були земля та люди, до неї прикріплені¹.

У Першому Литовському статуті щодо трактування права власності, поряд із позитивним методом, широкого застосування набув імперативний метод правового регулювання. Навіть шляхтичі зазнавали суттєвих обмежень у розпорядженні своєю власністю. Для відчуження вотчини феодал мав отримати дозвіл великого князя. Це обмеження скасував Другий Литовський статут 1566 р., проте вислужені маєтки, як і раніше, могли бути відчужені лише з дозволу князя. Третій Литовський статут 1588 р. надав шляхті необмежене право вільно володіти, користуватися і розпоряджатися усім належним майном².

Надважливу роль у державному житті українських родин, які мешкали на теренах Великого князівства Литовського, мали земельні відносини.

О. Нелін констатує, що приватна форма власності з'явилася лише у русько-литовську добу, але для шляхти. Литовські князі і польські королі, завойовуючи українські землі, передавали їх у приватне володіння феодалам з умовою несення ними військової служби. Згодом таке володіння трансформувалось у власність. Тому у пізню русько-литовську добу земля була предметом обігу, але набувати її могли лише феодали. Оскільки селяни користувалися, як вважалося, землею, що належить феодалам, то вони платили їм ренту. Проте і решта селян, які були володільцями землі, також здійснювали платежі³.

¹ Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження / В. Є. Рубаник. – Х.: Легас, 2002. – С. 103–104.

² Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / М. Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 36.

³ Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 9.

Право земельного володіння, а також право розпорядження землею, у Великому князівстві Литовському належало великому князеві, а шляхта лише користувалася частиною таких повноважень. Великий князь видавав листи, привілеї та підтверджував право володіння землею¹.

Як і в інших державах середньовіччя, земля була атрибутом влади. На думку С. Ковальової, увага законодавця того часу до відносин земельної власності була доволі кваліфікованою. Специфічною рисою земельного права Литовсько-Руської держави було те, що землеволодіння не було прерогативою магнатів і шляхти².

Як стверджував М. Ясинський, до Люблінської унії, поряд із шляхтичем, могли володіти землею міщани і всі особисто вільні люди, користуючись однаковими із шляхтою правами і відбуваючи однакові з нею повинності, пов'язані з володінням землею³.

Особливістю цивільного права, за Литовськими статутами, було те, що власник маєтку чи землі мав спеціальні обов'язки, які стосувалися тільки цього маєтку чи землі. За переходу права власності на таке майно до іншої особи ця особа разом з правом власності отримувала відповідні спеціальні обов'язки⁴.

Цивільно-правові норми щодо речових прав, закріплені у Литовських статутах, вирізнялися високим, юридичним рівнем та всебічною регульованістю правовідносин (деталь-

¹ Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 9.

² Ковальова С. Г. Інститут заповіту в праві українських земель Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Випуск 33. – С. 106.

³ Ясинский М. Уставныя земскіе грамоты Литовско-Русскаго государства / М. Ясинский. – К.: Въ университетской типографіи В. І. Завадзкаго, 1889. – С. 161.

⁴ Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – С. 10.

на регламентація права власності, володіння (держання, посідання), застави, емфітевзису, сервітутних прав)¹.

В умовах феодального суспільства зобов'язальні відносини не отримали значного поширення. Адже джерела права Великого князівства Литовського встановлювали обмежену свободу договору не лише стосовно селян і міщан загалом, а й шляхти зокрема².

Відповідно до Статутів дозволялося продати одну третину батьківського маєтку³.

Упродовж XVI ст. встановлювалося юридичне визначення контракту застави – «заставний лист», «застава», зрідка – «заемное письмо», «поступил», «заарендовал». На практиці мали чинність декілька варіантів договору застави: застава без держання, застава із держанням і застава на упад⁴.

Зазначимо, що Другий і Третій Литовські статuti суттєво підвищили рівень правового регулювання договірних зобов'язань, порівняно з Першим Литовським статутом 1529 р. й іншими нормативно-правовими актами Великого князівства Литовського⁵.

Литовські статuti врегульовували широкий спектр договірних зобов'язань. Попри те, що ці нормативно-правові акти приділяли незначну увагу договорам міни та дарування,

¹ Майкут Х. В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – № 1. – С. 31.

² Пленюк М. Еволюційні етапи формування зобов'язань у дореволюційний період / М. Пленюк // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 47.

³ Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 64; Нелін О. Історико-правовий аналіз спадкового права України та країн континентальної Європи, Великої Британії, США / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 5.

⁴ Ісманицька Т. І. Заставні правовідносини за першим Литовським Статутом 1529 р. / Т. І. Ісманицька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 1. – С. 96.

⁵ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Мн., 1978. – С. 100.

вони належали на українських землях до найпоширеніших у XVI–XIX ст.¹.

Отже, внаслідок прийняття Литовських статутів на українських землях було встановлено високорозвинуте, правове регулювання договірних зобов'язань. Більшість договорів, що передбачались у цих нормативно-правових актах, відомі українському праву здавна і навіть зафіксовані у «Руській правді». Проте Литовські статuti відкрили перед ними нові шляхи розвитку, адаптували їх до тогочасних соціально-економічних умов, конкретизували правову регламентацію, посилили цивільно-правову відповідальність контрагентів, установили жорсткіші вимоги стосовно форм договорів, що дало цим правовідносинам змогу стабільно й ефективно розвиватись упродовж кількох століть².

Кожен Литовський статут містив окремий розділ про застави: у Першому Литовському статуті це був десятий розділ, а в Другому та Третньому – сьомий³.

Безумовна застава була основним і найбільш поширеним способом забезпечення виконання зобов'язань на українських землях під час юрисдикції Литовських статутів⁴.

Особливістю передшлюбних процедур Литовсько-Руської доби був поділ заручин і змовин на два різні акти. Змовини мали характер договору, який відповідно оформлювався і називався «шлюбною інтерцизою» або «листом змовним», а також вносився до актової книги⁵.

¹ ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 91–92.

² Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 132.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 218.

⁴ Майкут Х. В. Інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 72.

⁵ Левицкий О. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1900. – январь. – Т. 68. – С. 6.

Такий порядок укладення шлюбу, заснованого на договорі – «шлюбній інтерцизі» – був закріплений і у Литовських статутах. Основною метою укладення шлюбного договору було врегулювання майнових відносин подружжя. Тут визначалися склад посагу нареченої, який видавався батьком або братами нареченої, та віна нареченого, що зазвичай удвічі перевищував розміри посагу, а також розмір відповідальності у разі невиконання договору¹.

За Литовським статутом 1566 р., шлюбний вік для дівчини становив 15 років, для юнаків – 18 років. Але згодом Третій Статут 1588 р. знову понизив шлюбний вік жінки до 13 років. Ще однією важливою традицією для укладення майбутнього шлюбу було отримання батьківського благословення. Дослідники XIX ст. акцентують на тому, що в Україні батьки зазвичай дослухалися до вибору своїх дітей. І. Бойко констатує, що саме на домовленості між батьками молодих про намір одружити дітей ґрунтувалися всі подальші договірні-зобов'язальні відносини².

Як стверджують В. Іванов і В. Озель, така домовленість ставала приводом для сватання, коли батьки або родичі молодого засилали сватів (посередників) до родини молодої з пропозицією про шлюб. Якщо батьки молодої відповідали згодою на таку пропозицію, то зазвичай укладалася угода³.

С. Ковальова наголошує на тому, що юридично головою української сім'ї був батько, проте звичаєве право та суспільна мораль всебічно захищали та розвивали повагу до матері. Хоча психологічний зв'язок матері з дітьми був сильнішим, однак провідна роль у їх вихованні належала батьку. Звичаєве право проводило різку межу між правами

¹ Озель В. І. Договірні засади шлюбних відносин в історії українського права (X – перша половина XVII ст.) / В. І. Озель // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 42.

² Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) // І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 46.

³ Іванов В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом / В. Іванов, В. Озель // Персонал. – 2007. – № 5. – С. 45–47.

батьків і дітей, адже, як відомо з фольклору, «діти батька не повчають»¹.

Важливим елементом шлюбних відносин було визначення віна, що записувалося чоловіком на користь своєї дружини. Так, стаття 1 Розділу V Третього Литовського статуту встановлювала обов'язок батьків нареченої дбати про своєчасний запис майбутнім зятем віна на користь їхньої доньки. На думку В. Озель, «віновий» запис також гарантував частку дружини у спадщині або після розлучення².

Серед джерел права Литовсько-Руської держави перше нормативне забезпечення обов'язковості «вінового» запису зустрічається у Городельському привілеї 1413 р. Ця норма була підтверджена також у Київських привілеях 1507 і 1529 рр.³.

Під час укладення шлюбного договору вже остаточно встановлювався посаг нареченої та віно, що вносив наречений. Посаг переходив у володіння родини, але віно залишалося назавжди власністю дружини, що робило її матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало жінку на випадок смерті чоловіка. Але з поширенням російського законодавства дружина втратила право вільно розпоряджатися своїми речами, а одруження з чоловіком іншого стану змінювало і її соціальний стан⁴.

У XIV–XVIII ст. основною інстанцією щодо захисту цивільних прав українських селян був копний суд – сільський громадський судовий орган, який у своїй діяльності керувався, передусім, нормами звичаєвого права⁵.

— ¹ Ковальова С. Особисті немайнові права й обов'язки батьків і дітей в українській родині за звичаєвим правом: відображення у фольклорі / С. Ковальова // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність: матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції. – Львів, 2009. – С. 184.

² Озель В. І. Договірні засади шлюбних відносин в історії українського права (X – перша половина XVII ст.) / В. І. Озель // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 41.

³ Там же.

⁴ Іванов В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом / В. Іванов, В. Озель // Персонал. – 2007. – № 5. – С. 45–47.

⁵ Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) // І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 43.

Наприклад, у статті 2 Розділу XIII Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. встановлювалась юридична відповідальність за випас своєї худоби на чужій земельній ділянці, а також особливості провадження у таких справах. Відповідно до цієї статті справу про випас худоби на чужій земельній ділянці («іспаш», «потрава») мав розглядати копний суд¹.

Однозначно можна стверджувати, що юридична писемність у Литовсько-Руській державі ще в XV ст. набула значного розвитку і поширення. Про це свідчать передусім різні записи, духівниці та інші правові документи приватного характеру (західноруською мовою), що у значній кількості дійшли до нас в оригіналах чи пізніших копіях з XV ст. Вони складені за визначеними, майже шаблонними формами, викладені однамнітною мовою і в певному стилі, користуються однаковими, очевидно загальноприйнятими, юридичними термінами. Це дає підставу зробити висновок, що процес формування західноруської юридичної мови вже на той час досяг значного розвитку. Аналіз актових книг свідчить, що в поодиноких випадках сторони не надавали задля підтвердження своїх вимог оригіналів документів (різних листів, купчих, боргових, заставних тестаментів), що свідчить про значне поширення юридичної писемності серед тодішнього суспільства².

За загальним правилом, договори на українських землях у XVI–XVII ст. укладали в усній формі. Проте Литовські статuti передбачали низку випадків, коли для договору була обов'язкова письмова форма, наприклад, для договору позики на суму понад десять кіп грошей. Жорсткіші вимоги Литовські статuti висували щодо відчуження землі. Коли власник продавав або дарував батьківські, материнські, вилучені, куплені чи іншим способом набуті маєтки, він мав скласти запис про цей правочин, скріпивши його своєю печаткою та ще печатками трьох або чотирьох свідків шляхетського

—¹Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) // І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 45.

²Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 106.

походження. Потім цей запис робили в книгах гродського суду. Під час сесії земського суду відповідний запис переносили з книг гродських до книг земських. Ця юридична процедура була обов'язковою також для договору позики та застави¹.

Як стверджує Г. Попов, за браком суду земського Луцький Трибунал як нотаріальна інституція здійснював реєстрацію торгових операцій. Записи «до книг трибунальських» не мали більшу значущість, ніж записи у книгах судів інших. За два місяці, у січні 1579 р., дехто з тих, хто використовував трибунал як нотаріальну контору, вносив «виписи з книг трибунальських» до книг «Луцького земського суду». Науковець зауважує, що трибунал, видаючи ці «виписи», підписував їх усім своїм складом і в тому ж порядку, як перелічено суддів у кожному акті².

Про це також свідчать записи судової книги Литовської Метрики. О. Вовк стверджує, що Литовська Метрика періоду кодифікації литовсько-руського права другої половини XV – першої половини XVI ст. – це справді книги копій виданих документів, які з часом набувають нотифікаційного значення, оскільки до них вносилися все нові й нові копії з оригіналів. Діяло декілька шляхів внесення:

- з складанням юридичного документа водночас копіювався його текст до архівної книги;
- копіювання з оригіналу відбувалося не одночасно, а через певний час;
- до книг копій вносилися судові рішення, а разом з ними копіювалися оригінальні тексти документів, які були пред'явлені в суді у вигляді письмових доказів³.

¹ Історія держави і права України: підручник / керівн. авт. кол. А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 154.

² Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. / Г. Попов // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права / за ред. М. П. Васильченка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Випуск 1. – С. 45.

³ Вовк О. Й. Литовська метрика – комплекс джерел литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2005. – № 63–64. – С. 21.

Автор констатує, що з усіх сучасних архівних матеріалів найімовірнішим історико-правовим джерелом є Литовська Метрика, складена у XIV–XVIII ст. Реальний час існування Метрики близько 300 років, із кінця XIV ст. до 1793–1795 рр., тобто з часу укладення унії Великого князівства Литовського з Королівством Польським, і до ліквідації державності Речі Посполитої¹.

Угоди про землю укладалися лише у письмовій формі. У разі продажу або дарування спадкових, вислужених, куплених та іншим способом придбаних маєтків складали запис, скріплений підписом і печаткою того, хто продавав або дарував. Обов'язковою була присутність трьох-чотирьох свідків шляхетського походження, які також засвідчували запис своїми печатками. Потім такі записи вносили до книги замкового суду, який під час чергового судового року переносив їх із книг замкових до книг земських. Аналогічно оформлявся і договір позики².

Створення урядових книг передусім треба пов'язувати із поширенням «писаного права», а також із утвердженням станово-територіального (шляхетського) суспільства на уламках удільної системи правління (князівське право). «Писане право» передбачає перевагу письмового документа у судово-правовій системі. Урядові книги – це елемент масового поширення письмового документа, який набирає форми урядово засвідченої копії, що має юридичну силу, аналогічну оригіналу. Це виявлялося у, так званому, праві вічності, яке полягало в юридичному затвердженні доказової сили документа назавжди – «на вічні часи»³.

¹ Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О. Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 49. – С. 65.

² Ківалов С. Короткий коментар загальної спрямованості норм Статуту 1529 р. / С. Ківалов, П. Музиченко // Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 28.

³ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документиальні фонди Львова / О. Купчинський. – К.: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. – С. 14.

Складовою цих книг був інститут «запису», а похідним – «випису». Саме через запис і випис усі різновиди документів набували своєї публічної сили при внесенні їх до урядових книг. «Запис» розглядався як урядово засвідчена копія або заява сторони, що вписувалася в урядову книгу, а тому становив її документоутворювальний елемент. «Випис» як вихідний документ із канцелярії відповідного уряду був урядово засвідченою копією, яку видавали на руки стороні і яка мала юридичну силу оригіналу. Вперше як обов'язкова ця вимога запису до урядових книг законодавчо унормовується в постанові Віленського вального сейму 20.11.1551 р., на якому Жигмонт Август затвердив пропозицію шляхетських депутатів про укладання актів нерухомості («записи на вечність на именья и заставы») перед повітовими суддями – «и оный листъ свой и сознание свое устное маеть дати въ книги записати»¹.

У тій же сеймовій ухвалі унормовувався й інститут випису: «А виписы съ книгъ въ таковыхъ речахъ, хто похочеть, тому мають бытии даваны подъ печатми врьдовыми». У ній, зокрема, визначалися розцінки за їх оформлення: за запис – 2 гр. («грошей») – грошова одиниця ВКЛ), за випис – 12 гр.².

Зауважимо, що в Литовсько-Руській державі земські і городські суди (до книг яких записувались судовими писарями майнові та інші угоди і договори, що фактично означало їх санкціонування від імені держави, тобто йшлося про нотаріальну форму укладення угод), за прикладом Польщі, повсюдно були введені лише з часу видання Другого Литовського статуту 1566 р. До того часу представниками судової влади великого князя у різних землях були воєводи, намісники і старости, що здійснювали суди за участю місцевих князів, панів, бояр, а подекуди й міщан. Цей суд відбувався в замку центрального міста певної області, відтак він мав назву «замкового» суду. З часу видання Першого Литовського статуту 1529 р. цей суд був однаковим у всій державі. Тоді ж

¹ Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – Т. 3 (1544–1587). – С. 33.

² Там же. – С. 33, 36.

відбувся і перший у Литві законодавчий припис щодо ведення у замкових судах актових книг (Литовський статут 1529 р., розділ шостий, § 5)¹.

Проте, як зазначає відомий український історик-правознавець О. Левицький, насправді такі книги велися і раніше цього узаконення, а Статут, відповідно, у цьому випадку не створив нового, а лише узаконив і оформив те, що практикувалось раніше. Ще з давніх часів, зазначає автор, встановився звичай, поряд із декретами, вписувати в актові книги різні умови, договори і зобов'язання приватних осіб².

Запис, який переносили до земських книг, мав засвідчуватися не менш, ніж двома підписами посадових осіб місцевих органів державної влади. Згідно зі ст. 2 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р., запис, укладений із порушенням зазначених норм, вважався нікчемним і не мав жодних цивільно-правових наслідків³.

У ст. 3 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. передбачались випадки, за яких запис міг бути не перенесений із гродських книг у земські. До таких підстав належали війна й епідемія небезпечної хвороби («мор»). Законодавець установив, що такий запис має робитися після повернення з військової служби чи після припинення епідемії⁴.

Як зауважує Л. Ясінська, приватно-правові акти стають обов'язковими для запису на уряді у другій третині XVI ст., на який, власне, і припадає масове поширення замкових книг.

¹ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 244.

² Левицький О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Юго-западного Края и Малороссіи / О. І. Левицькій. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – С. 6.

³ Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 122.

⁴ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 443–444.

Варто вкотре наголосити, що ці книги зумовлюються писаним правом як єдиний шлях для забезпечення суспільних інтересів у правовій сфері, перетворюючись на невід'ємний чинник будь-якої правової дії з боку зацікавлених сторін¹.

Писарями могли бути «люди добрые, цнотливые, расторопные, в праве умеетные, роду шляхецкого, в том повете добре оселые, не иное веры только христианское» (Статут 1566 р., розділ IV, артикул 1). Після обрання на посаду повітовою шляхтою і затвердження великим князем писар складав присягу на першій же судовій сесії перед воєводою або каштеляном і в присутності шляхти. «Я присягаю Пану Богу – во Троице единому, ижэ вь том повете буде справедливое водле Бога и того права писаного и подлуг мовенья и споров сторон, ничего не прикладаючи ани уймаючи у суду записывать и радити судьи и подсудку верне и справедливое, подле сознанья сторон и споров на судех и осведченья и оповеданья судебного и сказанья судебного, и в книги судовые вписовати..., а пилновати и догледовати абы подле сее присяги моее справедливое были вписованы» (Статут 1566 р., розділ IV, артикул 7). Як уже зазначалось, писар усі записи робив руською мовою. Якщо ж справ було забагато, він міг вдаватися по допомогу до помічників, але вся відповідальність цілковито лягала на писаря. Писарі земських і гродських судів за запис судового позову одержували грош, за виписку – грош, за судові акти і виписки судових рішень – 2 гроша. За виписки на пергаментних аркушах – 12 грошей, причому пергамент, віск і шкури для печатки мала дати сама сторона².

Отже, законодавство також встановлювало вимоги до писаря як особи, яка виконувала, зокрема, функції майбутнього нотаріуса або помічника нотаріуса: порядок учинення

¹ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 107.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 71.

нотаріальних дій (зокрема, заповітів, договорів); розміри оплат і за вчинені акти, і за послуги технічного характеру. Тобто писар фактично виконував обов'язки нотаріуса з правом наймання помічника, діловода чи архіваріуса¹.

Можна стверджувати, що фактично у посаді писаря відбулося злиття функцій державного або громадського службовця з функціями нотаріуса.

Український науковець О. Нелін констатує, що на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, нотаріальну діяльність виконували посадові особи: воєвода, староста, підстароста, суддя і писар. На законодавчому рівні вперше встановлювалася вимога щодо письмового оформлення договорів купівлі-продажу маєтків, угод щодо землі, договорів позики за умови, коли загальна сума перевищувала десять коп грошей. Другою обов'язковою умовою було укладення угод у присутності світків шляхетської належності. Третя умова, що надавала таким документам публічного характеру, – обов'язкова їхня реєстрація у судових установах (земського суду) й участь сторін при їхньому внесенні до судового протоколу².

На думку науковця, тут простежується очевидна схожість інституту римського права – надання табеліональних документів до суду із внесенням їх до протоколу, закладеними Статутом Великого князівства Литовського 1588 р.³.

Поділяємо думку О. Неліна, що діяльність нотаріусів за Литовськими статутами ще не отримала закріплення на

¹ Долинська М. С. До питання характеристики Статутів Великого князівства Литовського як джерела нотаріального процесу / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 5. – Т. 1. – С. 28.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 16.

³ Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 6; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 16.

законодавчому рівні і не стала реальним юридичним чинником, як в інших країнах Європи¹.

До певної міри визнаємо слушною думку В. Черниша, який, розглянувши зміст Литовських статутів, констатує, що вони не містять прямих норм про нотаріат, оскільки корроборація здійснюється інакше, ніж за сприяння нотаріуса².

На думку науковця, для історії українського нотаріату не менш важливе значення має прив'язування до таких двох понять, як Литовські статuti та актові книги, акцентуючи на тому, що вони обидва мають витоки з XVI століття. «Актові книги – збірники документів, що склалися за результатами діяльності різних судів у Великому князівстві Литовському, згодом у Речі Посполитій, зокрема на українських землях (Галичина, Київщина, Поділля та Волинь), протягом XV–XVIII ст. були формою діловодства у гродських, земських і підкоморських судах, а також апеляційних інстанціях, зокрема у Головному люблінському трибуналі. Велись і в усіх інших установах зі судовими функціями: магістратах і ратушах, каптурових судах, судах конфедерацій, прикордонних комісіях тощо. Актові книги мали і церковні суди³.

Спочатку всі документи записувалися в одну актову книгу у хронологічній послідовності впродовж року. Такі записи називали актикацією. Зі середини XVI ст. почали вести три види актових книг: декретові, записові та поточні. Декретові книги призначались для запису судових рішень (декретів); записові мали нотаріальний характер, до них вносилися документи громадського і приватного змісту, які в такий спосіб набували юридичної сили; до поточних книг записувалися скарги, показання свідків, свідчення возних, заяви, протести, повідомлення тощо⁴.

—¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 16.

² Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис.... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 44.

³ Там же.

⁴ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – С. 87.

В. Черниш зауважує, що Литовські статuti мають три переваги над попереднім законодавством, що було чинним в Україні. По-перше, вони містять вимоги щодо складання письмових документів; по-друге, організаційно оформлюють ведення актових книг, зокрема статус писарів; по-третє, не забороняють складати письмові документи неавторизованим писарям-нотаріусам. У цьому аспекті найбільш важливим є розділи IV «Про суддів та суди» та VII «Про записи та продажі» Литовського статуту. Зокрема у Розділі IV йдеться про статус авторизованих писарів, тобто попередників сучасних нотаріусів, а в VII – про записи, які слід вважати національною формою корроборації приватноправових актів¹.

На нашу думку, важливе значення для аналізу становлення нотаріального законодавства, зокрема нотаріального процесу, має також Розділ VIII «Про Тестаменти» (Про заповіти) Статуту 1588 р.

Поділяємо думку авторів, котрі вважають, що Статuti Великого князівства Литовського були результатом використання та творчої переробки поточного литовського законодавства та судової практики, приписів римського, німецького, польського права, а також звичаєвого права Литви, Польщі, України. Якщо ж зважати на те, що німецьке та польське право того часу формувалось під суттєвим впливом римського права, то можна дійти загального висновку про рецепцію римського права в Україні у XVI ст. Особливостями рецепції було те, що відбувалося начебто «подвійне накладання» римсько-правових ідей – через давньоруське право, яке зазнало часткового впливу візантійського (опосередковано – римського) права, та німецьке та польське право, де римське право було рециповане за західноєвропейським типом².

¹ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 44.

² Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 23.

Л. Ясінська слушно зазначає, що, аналізуючи процес становлення нотаріальної діяльності в українському праві, можна стверджувати, що за часів Литовсько-Руської держави відбувається подальший її розвиток, зокрема на підвалинах, закладених «Руською правдою» і звичаєвим правом. Та не слід відкидати і такого чинника, як вплив польського, німецького, а відтак і римського права. Проте вони не тільки не змінювали сутності литовсько-руського права, а й виконували позитивну роль. Саме такі впливи, на думку відомого українського історика права кінця XIX – початку XX ст. Ф. Леонтовича, не в останню чергу спричинилися до більшої, порівняно з московським, розробленості литовсько-руського права¹.

Отже, у Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років немає прямих норм, які б регулювали питання нотаріату. Однак статuti опосередковано заклали підвалини нотаріального процесу, зокрема: передбачили вимоги до посади писаря як майбутнього нотаріуса, встановили порядок реєстрації нотаріальних дій, регулювали порядок складання та реєстрації заповітів та деяких видів договорів².

Подальший розвиток нотаріату та зародження нотаріального законодавства відбувався за часів Речі Посполитої.

3.2 Нотаріальна діяльність на українських землях у складі Польського Королівства (1387–1569 рр.) та Речі Посполитої (1569–1772 рр.)

Монголо-татарське нашествя, князівські міжусобиці, свавілля великого боярства послабили, а врешті призвели до повного розпаду могутньої колись Київської Русі. У XIV ст. історичні

¹ Боднарук Т. Західноруське право: дослідники і дослідження / Т. Боднарук; відп. ред. І. Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 114.

² Долинська М. С. До питання характеристики Статутів Великого князівства Литовського як джерела нотаріального процесу / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 5. – Т. 1. – С. 28.

події розвивались у несприятливому для України напрямі. На її землях настали часи глибокого економічного, політичного і культурного занепаду, тому не варто говорити про поступальний розвиток нотаріальної діяльності у цей період¹.

Володарем усієї території колишньої Київської Русі впродовж майже 80 років вважався монголо-татарський хан².

Поступово «Руська правда» витісняється новим законодавством. Звичайно, ця заміна відбулася не одразу. Протягом монгольського панування продовжувало діяти почасти руське право, почасти посилювався вплив через церкву візантійського права з прямою рецепцією у низці випадків останнього³.

Феодална роздробленість і монголо-татарська навала призвели до політичного занепаду земель Південно-Західної Русі (України). Вони стали об'єктом зазіхань з боку кількох сусідніх держав із різним рівнем розвитку і типом державного ладу. Українське Закарпаття ще впродовж XI–XIII ст. увійшло до Угорського королівства. Північна Буковина і Дністровське Пониззя стали частиною Молдавського господарства (князівства), а від початку Оформлення його протекторатних відносин із Туреччиною (1514 р.) – підпали під владу Османської імперії. Основна ж частина політично роз'єднаних українських земель на середину XIV ст. опинилась під владою Польського королівства (Галичина, частина Західної Волині, Західне Поділля (від 1430 р.) та, особливо, Великого князівства Литовського (Середнє Подніпров'я, Поділля, Волинь)⁴.

¹ Ясінська Л. Окремі аспекти виникнення та розвитку нотаріальної діяльності в Україні (X–XVI ст.) / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Львівський національний університети імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2005. – С. 73.

² Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 83.

³ Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К.: Україна, 1998. – С. 44–47.

⁴ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 88.

І. Бойко акцентує на тому, що однією із сусідніх держав, яка першою намагалася встановити панування над галицькими землями – важливою складовою Галицько-Волинської держави, була Польща¹.

Перша спроба захопити Галичину була зроблена Польщею у 1340 р. Проте тоді, зустрівши патріотичний опір галицьких українців, польські загарбники відступили. Другий раз польські війська під керівництвом короля Казимира III захопили Галичину в 1349 р. і володіли нею до 1370 р., коли Галичина «відійшла» до Угорщини².

Галичина увійшла до Польщі спочатку як особисте королівське володіння. У грамотах Казимир III називав себе не лише королем Польщі, а й «Руської землі господарем і спадковим володарем»³.

І. Бойко констатує, що у 1349 р. Польщею захоплена і повністю інкорпорована до її складу споконвічно українська Галичина. У той час у Галичині було створено польські органи управління, поширено чинність польського права, що призвело до скасування українських державних установ, правових норм й інститутів, створених Галицько-Волинською державою. Це зумовило полонізацію українського населення, загальмувало процес економічного, культурного і правового розвитку України⁴.

Як зауважує знаний український історик М. Грушевський, наступ на автономію Галичини почався ще в роки правління

— ¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 14.

² Історія Української РСР: у 8 т. – Т. 1. Первіснообщинний лад і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної боротьби (друга половина XII – перша половина XVII ст.) / ред. кол. В. О. Голобуцький, С. З. Заремба, Я. Д. Ісаєвич, П. В. Михайлина. – К., 1979. – С. 23–24.

³ Sieradzki J. Regnum Russial / J. Sieradzki // *Kwartalnik historyczny*. – 1958. – № 2. – S. 506–507.

⁴ Бойко І. Державний лад і право в Галичині у складі середньовічної Польщі (1349–1569 рр.) / І. Бойко // *Право України*. – 2005. – № 11. – С. 123–127.

Казимира III і виявився у заселенні окупованих руських земель іноземними колоністами: поляками, німцями і чехами та на призначення у Львові й Сянку своїх представників (старост)¹.

Після смерті польського короля Казимира III (1370 р.) Галичина, згідно з умовами польсько-угорської угоди, перейшла під владу короля Угорщини Людовіка Угорського Анжуйського. Він одночасно став королем Польщі, проте Руське королівство вважав окремим державним утворенням, сполученим персональною унією з іншими володіннями угорської династії. Водночас Людовік Угорський Анжуйський тримав у галицьких містах угорські гарнізони і послідовно замінював руських урядовців угорськими².

З 1372 р. Людовік Угорський Анжуйський передав Руське королівство (Галичину) Владиславу Опольському, онічену князеві князівства Селезії. Владислав Опольський (Опольчик) вважався васалом угорського короля, але намагався стати спадковим монархом Галичини³.

У Галичині Владислав Опольський мав широкі владні повноваження. Він карбував у Львові власну монету – срібні напівгроші з гербом Львова і мідні динарії з власним ініціалом⁴, стягував податки; за його наказом військо вирушало в похід. Мав власний двір і канцелярію, використовував княжу «маєстатичну» печатку. Він упорядкував та уніфікував адміністрацію в Галичині⁵.

—¹ Грушевський М. С. Історія України–Руси: репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – С. 307–308.

² Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44. – С. 60.

³ Pieradzka K. Monarchia stanowa w Polsce XIV w. w walce z feudałami, a działalność króla Władysława Opolskiego / K. Pieradzka // Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Akademii Umiejętności w Kraków. – 1951. – Т. 5. – С. 674–676.

⁴ Podhorodecki I. Dzieje Lwowa / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1993. – С. 82.

⁵ Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) / П. Юсяк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – № 34. – С. 81–91.

Як стверджує І. Бойко, протягом 1370–1378 рр. Галичина формально перебувала під владою польсько-угорського короля Людовіка Угорського Анжуйського, оскільки Угорське і Польське королівства були пов'язані умовами Вишеградської угоди 1338 р.¹

У 1379–1385 рр. Руське королівство перебувало під владою угорських урядовців: 1386–1387 рр. у Галичині знову володарював Владислав Опольський. У 1387 р. польська королева Ядвіга, дружина Владислава II Ягайла як наступниця Анжуйської династії (її батьком був Людовік Угорський Анжуйський) здійснила похід у Галичину й остаточно утвердила в ній польське панування².

Як зазначає І. Бойко, в українській і польській історичній та історико-правовій літературі не існує єдності стосовно назви української території, захопленої польським королем у 1349 р. Одні дослідники називають цю територію «Червона Русь», інші – «Галицька Русь», ще інші – «Галичина». Ця історична українська територія охоплювала землі, що впродовж 1349–1370 рр. перебували під владою польського короля Казимира III, 1370–1387 рр. – під владою угорських феодалів, з 1569 р. – у складі Речі Посполитої (до 1772 р.). Вона охоплювала територію сучасних Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей України та Підкарпатського та частини Малопольського й Люблінського воєводств Республіки Польща³.

Проаналізувавши історичні письмові джерела щодо назви української території – Галичини, І. Бойко стверджує, що Галицька Русь (Галичина) від 1349 р. до 1434 р. в офіційних документах іменувалась «Руське королівство» («Королівство Русі»), а з 1434 р. до 1569 р. – Руське та Белзьке (з 1462 р.)

¹ Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 216.

² Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ, 2002. – С. 73.

³ Бойко І. Й. Органи влади і право Галичини в Галичині в складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 110.

воеводства адміністративно-територіальні одиниці Польського королівства¹.

У 1387 р. польська королева Ядвіга остаточно приєднала Галичину до своїх володінь, ставши сувереном цієї території. Проаналізувавши праці польських та українських дослідників стосовно ідеологічних претензій на Галичину, автор вважає, що такі дії Казимира III і королеви Ядвіги можна кваліфікувати як анексію, тобто протиправне насильницьке приєднання Польським королівством частини Галицько-Волинської держави. Приєднання відбулося без згоди населення Галицько-Волинської держави і призвело до народного збройного опору галицьких українців польським завойовникам².

Політико-правові наслідки анексії Галичини Польським королівством неоднозначні й суперечливі. Галичина в складі Польського королівства втратила єдність з іншими українськими землями, що перебували в складі інших держав. Одним із найжорсткіших обмежень прав галицьких українців стало насильне запровадження латинської, згодом польської мов і заборона використання української мови в офіційному діловодстві. До негативних наслідків інкорпорації Галичини Польським королівством відносимо також неможливість розвитку в той час процесів українського державотворення, відновлення власної держави³.

Галичина, хоч і перетворилася на вотчину («посідання») Казимира III, спочатку мала широку територіальну адміністративно-правову автономію, яка на основі привілеїв польських королів передбачала право самостійно вирішувати питання місцевого значення. Казимир III, надавши Галичині (Руському королівству) статус адміністративно-право-

¹ Бойко І. Й. Органи влади і право Галичини в Галичині в складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 111.

² Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 14–15.

³ Там же. – С. 15.

вої автономії, змушений був ураховувати інтереси галицьких українців, які компактно проживали на цій території. Надання польським королем автономії відповідало державно-правовим традиціям колишньої Галицько-Волинської держави. Приєднавши галицькі землі (Галичину), польський король Казимир III зіткнувся з достатньо високорозвинутою адміністративно-правовою системою Галицько-Волинської держави. Тому протягом 1387–1434 рр. у Галичині продовжували функціонувати суспільно-політичний лад і право, сформовані ще за часів Галицько-Волинської держави¹.

І. Бойко констатує, що станом на 1349 р., тобто на час входження Галичини до складу Польського королівства, український народ уже мав власні традиції формування держави та правотворення європейського зразка. Тому й польська правова система не вводилась до 1434 р., адже її рівень розвитку не був вищим за рівень самобутнього українського права, зокрема в Галичині².

Одночасно з адміністративним поділом у середньовічній Польщі виникла необхідність організувати управління великими земельними володіннями колишніх галицьких князів та осіб, котрі, не бажаючи миритися з польською окупацією, залишили Галичину. Ці землі перейшли у власність польського короля і почали називатися королівщинами. Загальна площа королівських маєтків у тогочасній Галичині становила третину всієї території середньовічної Польщі³.

Як стверджує І. Бойко, Галичина до середини XVI ст. зберігала певну адміністративно-правову автономію. Окремими волостями управляли руські воєводи, яким підпоряд-

¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.); автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 17.

² Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права в Галичині (1349–1434 рр.) / І. Й. Бойко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 24.

³ Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XVI–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Ін-т народознав. НАН України, 1999. – С. 22.

ковувалися сотські, десятники, тіуни. Офіційні документи складалися українською мовою. Тіуни, здійснюючи судочинство у галицьких волостях, керувалися українським, а не польським правом. Певний час у Львові карбувалася монета Руського королівства¹.

Територіальне управління в Польському королівстві здійснювали локальні урядники, яких поділяли на земських і королівських. Найвищими земськими урядниками були воєводи, потім – каштеляни. У структурі державного апарату середньовічної Польщі існувала група так званих судових урядників, до яких належали підсудок, земський писар і возний².

Важливим земським урядником був підоморій (у кожному воєводстві), до компетенції якого входило вирішення земельних спорів, захист інтересів сиріт і бідних вдовиць (зі шляхти)³.

Привілеями польського короля 1425, 1430, 1433 рр. на шляхту Галичини було поширено чинність польського права. Остаточо галицька шляхта була зрівняна з польською привілеями польського короля Владислава II у 1434 р., який увів у Галичині польське право і звільнив галицьку землю від усіх повинностей⁴.

¹ Бойко І. Соціально-політичні передумови і правові наслідки приєднання Галичини до складу Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 48.

² Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44 – С. 62.

³ Тищик Б. Й. Історія держави і права Середньовічної Польщі (X ст. – 1795 р.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2003. – С. 35.

⁴ Бойко І. Історико-правові аспекти приєднання Галичини до складу середньовічної Польщі у XIV ст. / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 75.

Із 1349 р. до поширення польського права у Галичині (1434 р.) функціонував інститут права власності, який сформувався у Галицько-Волинській державі¹.

Феодальна земельна власність у Галичині 1349–1434 рр. розвивалась на основі колишніх грамот галицько-волинських князів і королів, а також нових привілеїв польських королів. Також феодальна власність визначалася внаслідок примусового вилучення боярами земель у громадян².

Феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів, боярських і монастирських вотчин. Вотчина була однією із форм феодальної власності в Галичині XIV–XVI ст. Власник вотчини мав право передати її у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Вотчини виникали в процесі формування феодальної власності на землю. Термін «вотчина» походить від слова «очина», тобто батьківська власність. У Галичині в складі Польського королівства існували також церковні вотчини, якими володіли монастирі та представники церковної ієрархії³.

У Галичині в період 1349–1434 рр. основними підставами набуття права феодальної власності були купівля, дарування, спадкування, міна, освоєння вільних земель, надання королем земель за службу, захоплення земель громад⁴. Також важливе місце, серед договорів, належало договору позики.

Професор Б. Тищик констатує, що з XII ст. найважливіші договори почали укладати в письмовій формі. Для за-

—¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 32.

² Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М.: Юрид. издат. Минюста ССР, 1967. – Ч. 1. – С. 114.

³ Бойко І. Й. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 33.

⁴ Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів, 2005. – С. 241–242.

безпечення їх виконання виникла застава, потім – поручительство¹.

Як стверджують Ю. Бардах, Б. Леснодорський, М. Піетрчак, перехід власності був суворо формальним актом, який вимагав дотримання встановлених форм. До символічної обрядовості, яка супроводжувала перехід, належав стародавній, такий, що зник уже в XIII столітті, звичай (испитие) випиття води, пива і меду, що називалося водою зречення (aqua abrenuntiationis). Робилося це в присутності опілля (ополья) або чиновників, згодом у присутності возного і свідків².

Особливістю правового статусу Галичини (1349–1434 рр.) стало існування на її території певного дуалізму правових джерел колишньої Галицько-Волинської держави та Польського королівства³.

І. Бойко констатує, що до 1434 р. в Галичині правові відносини регулювалися джерелами Галицько-Волинської держави: староукраїнським звичаєвим правом, «Руською правдою», грамотами галицько-волинських князів, магдебурзьким правом (уже діяло у м. Сянок від 1339 р.). Науковець наголошує на тому, що основою формування правових відносин у Галичині після анексії у 1349 р. польським королем були джерела права Галицько-Волинської держави, сформовані під впливом розвинутої правової системи Київської Русі⁴.

У процесі розвитку ремесла і торгівлі заможніші міста почали вимагати від короля право на самоврядування за «німецьким», або так званим магдебурзьким правом. Залежно

— ¹Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 123.

²Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорський, М. Пиетрчак. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 41.

³Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 22.

⁴Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 80.

від того, хто надавав це право, усі галицькі міста, на думку І. Бойка, можна поділити на дві категорії: міста, яким його надавали галицько-волинські князі, польські та угорські королі, і міста, які отримали магдебурзьке право від своїх власників. У XIV–XVI ст. магдебурзьке право мала більшість міст Галичини: Львів (1356 р.), Теребовля (1389 р.), Самбір (1390 р.), Кременець (1438 р.), Коропець (1453 р.), Бучач (1515 р.), Чортків (1522 р.), Тернопіль (1548 р.), Гусятин (1559 р.), Копичинці (1564 р.)¹.

Ще одним джерелом права на польських землях було німецьке право, яке поширювалося із середини XIII ст., причому не в усній, звичаєвій формі, а у вигляді правових актів, та стосувалося і міст, і сіл. Його підставою були локаційні привілеї. Його видавав правитель місту чи селу (якщо вони розташовувались у його володіннях) або на підставі дозволу правителя – власник землі поселенцям на його території².

Основним джерелом німецького права для таких поселень був збірник «Саксонське зерцало» і створені на його базі системи німецького права – магдебурзьке, хелмінське, любекське. З огляду на місцеві особливості, до цього права вносили різні доповнення, зміни. По суті, кожне поселення (місто чи село) мало власне німецьке право³.

Як відомо, у 1188 р. архієпископ Віхман надав привілей на самоврядування Магдебургові. У XIII ст. магдебурзьке право поширюється на інші німецькі землі, на міста Польщі, Литви, Чехії, України, Угорщини⁴.

Виникнення магдебурзького права пов'язане з розвитком німецьких та європейських міст. Структура міського

¹ Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44. – С. 63.

² Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 117.

³ Там же.

⁴ Бойко І. Й. Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 64.

самоврядування була взята за основу міста і села Центрально-Східної Європи, що володіли цим правом¹.

Найпоширенішим у Польщі був приватний збірник магдебурзького права «Магдебурзька міська територія». З початку XIV ст. цей збірник трохи переробив, пристосувавши до польських умов, Конрад із Ополя (1308). Окрім цього, Магдебург систематично надавав польським містам правові поради та консультації².

Норми цього права, регулювання управління містом, привілей суспільно-правові відносини, організацію суду та порядок здійснення правосуддя визначали заходи кримінального покарання, регламентували внутрішню статутну діяльність купецьких корпорацій, ремісничих цехів і торгівлі. Відповідно до магдебурзького права міста звільнялися від управління й суду феодалів. Це право регламентувало права міських станів – купців, ремісників, визначало порядок обрання і функції органів міського самоврядування майна³.

Магдебурзьке право було введено з німецькими переселенцями. Спочатку воно стосувалося лише німецького населення, а згодом поширилося на все міське населення. Так, князь Данило Галицький і його наступники забезпечили німецьким громадам привілей користуватися власним правом і мати свої судово-адміністративні органи. Одним із перших міст, в якому німецька людність була виведена з-під юрисдикції місцевої адміністрації, був Володимир-Волинський (близько 1324 р.), а першим містом, що отримало повне магдебурзьке право, став Сянок (1339 р.). Грамота останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава наділяла міщан цього міста привілеями, зокрема звільняла від податків на 15 років. Згодом магдебурзьке право було надано іншим

¹ Кобилецький М. Виникнення магдебурзького права / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 43.

² Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 117.

³ Бойко І. Й. Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 64.

українським містам: Львову (1356 р.) і Кам'янець-Подільському (1374 р.)¹.

Привілеї на магдебурзьке право надавалися польськими королями українським містечкам незалежно від того, хто був їх власником: ним міг бути королівський двір, католицька церква, шляхта. На Львівській землі Руського воєводства до 1435 р. магдебурзьке право було надане 32 містечкам, до 1506 р. на цих самих територіях магдебурзьке право поширилося на 93 містечка, загалом у XVI ст. магдебурзьке право діяло у 95 містечках². Після надання магдебурзького права містам і містечкам за їх керівниками закріплювалася назва вїйт (похідне від німецького слова *Voght*)³.

Відомий український дослідник магдебурзького права М. Кобилецький стверджує, що на території Галичини, зокрема на Лемківщині та Холмщині, впродовж XIV–XVIII ст. кількість українських міст і сіл на основі магдебурзького права становить 600⁴.

Магдебурзьким правом у повному обсязі володіли лише католики. Українці протягом тривалого часу обстоювали свої національні, політичні та економічні права. Представники української громади неодноразово звертались до польських королів про зрівняння їхніх прав з правами католиків. Привілеями королів В. Варенчика у 1443 р. та Сигізмунда I у 1504 році українцям було надано певні права⁵.

¹ Бойко І. Й Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 64.

² Кобилецький М. Магдебурзьке право у місті Тереховля / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 120.

³ Бойко І. Й. Органи міського самоврядування у Галичини у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 43. – С. 163.

⁴ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 144.

⁵ Кобилецький М. Самоврядування у місті Самборі за магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Вісник львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 98.

Учений зауважує, що магдебурзького права в усіх українських містах не отримували шляхтичі, духовенство, жебраки, євреї та мешканці юридик¹.

Виконавчим органом у великих галицьких містах (Львів, Перемишль) був магістрат, який не мав визначеної компетенції².

Однак упродовж цього періоду відбувалося поступове поширення польського права, яке обмежувало застосування руського права. Офіційні документи склалися тогочасною руською (українською) мовою³.

1434 р. польський король об'єднав галицькі землі і створив Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Водночас в адміністративному сенсі Галичина поділялась на чотири області-землі – Львівську, Галицьку, Перемишльську та Сяноцьку, що входили в Руське воєводство. У XVI ст. до його складу була приєднана Холмщина. Крім того, 1462 р. утворено Белзьке воєводство⁴.

На думку І. Бойка, обґрунтування «історичних прав» Польського королівства на Галичину є фікцією, оскільки вони не мали під собою жодних правових підстав. Галичина як споконвічна давньоруська (українська) етнічна територія завдяки самотності не втратила ознак етнічної ідентичності: мала до анексії Польщею і зберегла певною мірою надалі територію, мову, релігію, звичаї, державно-правові, культурні традиції та ін. Галицькі українці володіли культурно-національними і правовими традиціями ще з часів Київської Русі й Галицько-Волинської держави. Перебуваючи в Центральньо-

— ¹Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 228.

²Бойко І. Й. Органи міського самоврядування у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 43. – С. 161.

³Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 17–18.

⁴Там же. – С. 18.

Східній Європі, вони зазнавали культурних та правових впливів із Західної Європи. Унаслідок волелюбності й патріотизму, державно-правових традицій, уособлених у звичаєвому праві, галицькі українці вберегли себе від асиміляції Польщею, а Галичина стала надалі важливим національно-політичним і культурним центром для всієї України¹.

Після трансформації Галичини в Руське воєводство, на підставі привілею Владислава II Ягайла 1434 р., почав формуватися місцевий апарат управління: воєводи, каштеляни, підкоморії, хорунжії, підстолії, стольники, підчашії, мечники та ін. Окремі посадові особи не були новими для Галичини, оскільки функціонували на цій території ще в часи Галицько-Волинської держави (мечник, стольник, ловчий та ін.)².

З того часу на території Руського воєводства поширюють свою чинність основні джерела права Польського королівства, зокрема Віслицький статут 1347 р., Повний звід статутів Казимира Великого 1420 р., Вартський статут 1423 р., Статут Яна Ласького 1506 р. та інші, значну частину яких приділено регулюванню цивільних відносин³.

Судовий устрій у Галичині Польща почала вводити з першої половини XV ст. У 1435 р. у Галичині створені земські і гродські суди⁴.

До підсудності земського суду належали всі цивільні справи осілої (місцевої) шляхти: майнові спори, справи про спадщину, грошові спори, за винятком справ, переданих

¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 27.

² Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 55. – С. 49.

³ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 49.

⁴ Бойко І. Державний лад і право в Галичині у складі середньовічної Польщі (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2005. – № 11. – С. 126.

городським чи підкоморським судам, або тих, які виносились безпосередньо на вічевий (сеймиковий) суд. Канцелярія земського суду користувалась правом «вічності». Це право полягало в тому, що вписаний канцелярією в актову книгу земського суду документ отримував юридичну силу. У Руському воєводстві діяли Белзький, Львівський, Жидачівський, Галицький, Перемишльський, Сяноцький, Тереховлянський, Переворський, Коломийський, Краснотавський і Холмський земські суди. У Галичині земські суди припинили діяльність 1783 р. у зв'язку із судовою реформою, яка відбулася в Австрійській імперії. Їхня компетенція перейшла до створених 1784 р. у Галичині шляхетських судів¹.

Одним з перших нормативних актів Польського королівства, який набув чинності у Галичині, став Віслицький статут 1347 р. Він мав загальнодержавне значення, тому й поширював свою чинність на Галичину. Це був перший правовий акт Польського королівства, який було покладено в основу всіх наступних правових актів королівської влади².

Він мав дві частини: перша стосувалася норм цивільного права, друга – кримінального. Згодом до нього було введено додаткові законодавчі розпорядження, які регулювали відносини власності, спадкування майна, стосувалися позовів, судових доказів і свідків. Як зауважує М. Ливак, ця пам'ятка цікава тим, що багато статей за своїм змістом збігається з «Руською правдою»³.

В обох частинах статуту – 59 первісних артикулів, згодом кількість артикулів збільшилася до 113. Окрім того, Ста-

¹ Бойко І. Правові засади організації судової системи Польського королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Випуск 50. – С. 41.

² Бойко І. Правове регулювання відносин у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2009. – № 5. – С. 172.

³ Ливак М. М. Становлення інституту спадкування з заповітом у феодальному українському суспільстві / М. М. Ливак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 2. – С. 18.

тут доповнювався додатками, які схвалювалися на судових в'їах у час королювання Казимира.

Статут мїстить низку норм, які стосуються родинних і спадкових прав. Так, слїд звернути увагу на артикули 4 «О удовї, при чому їй зостать, коли муж умереть», 5 «О сиротах, иже нікого не мають, ні отца, ні матери, ні племенї»; в останньому артикулі законодавець установлює горожанське повнолїття для «муринок» у 15, а для «дївиць» – у 12 рокїв, і вказує на необхідність установлення опїки («опекальників») сирїтським майном, поки дїти не досягнуть згаданого віку («докуль доростуть дїти тих лїт»). В артикулі 6 «О дїтях, у котрих умреть мать», підкреслюється право дїтей на роздїл майна на випадок одруження батька вдруге і про заховання за ними права пїсля «смерти батька» во именї отчизни і материзни, але не другої жони». В артикулі 8 «О дївках, которї мають братьї рожоної», розповїдається про право дочок за відсутності синїв на батьківське майно; в артикулі 9 «О опекальниках дївичих» розповїдається про право пїдопїчних дївиць вільно виходити замїж навіть і без згоди «опекальників», але за порадою родичїв («але з радою прирожоних своїх»). Це встановлено з огляду на можливість зловживання з боку опїкунїв щодо пїдопїчних їм дївчат-сирїт: опїкун часом перешкоджав своїй пїдопїчній виходити замїж¹.

Слїд згадати і Статут Вартський 1420–1423 рр. короля Володислава Ягаїла. Це збїрник норм старого звичаєвого польського права, написаний латинською мовою. Статут було ухвалено на першому правничому з'їзді Польщі й Литви, що вїдбувся у Вартї 1423 р. Пїзніше його було перекладено «руською» мовою і він вийшов пїд назвою «Статут короля Володислава II даний Литві 1420–1423 рр.». Статут має низку норм, що стосуються родинних і спадкових прав. Вмїщується також кїлька артикулїв, які стосуються речового права. Пїдкреслюється термін давностї – три роки і три мїсяцї.

¹ Бойко І. Й. Правове регулювання шлюбно-сїмейних вїдносин у Галичинї в складї Польського королївства (1349–1569) / І. Й. Бойко // Ученїе записки Таврического національного университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – Т. 20 (59) – С. 28–33.

Отже, 1430 р. та 1434 р. припинено дію норм, які існували ще з часів древньої Русі, а також змінено порядок складання договорів та заповітів.

Найважливішою пам'яткою писаного права цього періоду були Статути Казимира Великого, видані в 50–60-х роках XVI ст. окремо для Великопольщі та Малопольщі. Великопольський статут, більш ранній, виданий на з'їзді шляхти у Пйотркові, складався з 34 артикулів, де регулювались питання управління та судочинства, містились норми різних галузей права, зокрема кримінального. Малопольський статут складався з 60 артикулів, 25 з них затверджені на законодавчому з'їзді у Вісліці й 35 – як доповнення до них (трохи пізніше). Він докладніше опрацьований, матеріал чіткіше систематизований, суперечливі положення усунені. Оригінали статутів не знайдено, вони відомі з пізніших (XV ст.) рукописів. Ці статути за Казимира та наступних королів доповнювались. Оpubлікований 1506 р. єдиний текст налічував уже 151 артикул. Статути діяли аж до падіння Польської держави. Продовженням законодавчої діяльності Казимира Великого стали статути, затверджені в XV ст. на Вальних Сеймах¹.

1505 року за дорученням короля Олександра канцлер Ян Ласький склав збірник законів польських, що були видані за час із 1347 до 1505 р.

Важливим джерелом права була Польська коронна метрика (*Metrika Regni Poloniae*) – реєстраційні книги, які вели канцлер і підканцлер. До них записували зміст актів, що виходили з королівської канцелярії (інколи й вхідні)².

Із кінця XIV ст. справно й регулярно велися судові книги – земські й гродські. До книг вписували суть позовів або справ, зміст рішень і вироків, а також рішення сеймиків (лауди), акти купівлі-продажу нерухомості, дарування спадщини, реляції (звіти) урядовців про здійснені правові дії, «протекції» у зв'язку з порушенням прав, пошкодженням майна тощо. Кожен земський повіт мав власну книгу³.

¹ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 117–118.

² Там же. – С. 120.

³ Там же.

З другої половини XIV ст. у Галичині у складі Польського королівства було запроваджено обов'язкове ведення актових книг судів із записами приватних документів. Порядок ведення актових книг при судах було введено у Галичині в 1434 р. після поширення польського права зі всіма притаманними йому формами і умовами укладення актів, яке, своєю чергою, ґрунтувалося на тих самих принципах, що й в інших країнах середньовічної Європи, і які були зумовлені впливом римського права. Так, як і в інших країнах тогочасної Європи, нотаріальні функції у Галичині в складі Польського королівства виконували канцелярії судів¹.

Польський дослідник Я. Бандкий вважав, що практика ведення актових книг була започаткована ще за Казимира III². Отже, канцелярії вели актові книги. Вписаний писарем суду в актові книги документ – заповіт, договір, закладна – набували юридичної сили і на випадок виникнення в майбутньому спору були основним неспростовним доказом³. Спочатку повноваження писаря були обмежені лише записами під час судових рішень і вироків та згодом, з економічним розвитком суспільства, з поділом актів на спірні і безспірні, з необхідністю записів останніх для надання їм публічної вірогідності, виникла потреба у розширенні компетенції писарів та у постійному їх урядованні⁴.

При гродських судах створено постійно діючу канцелярію, яка посвідчувала офіційні документи, приватні договори тощо. Проте зареєстровані гродським судом документи необ-

— ¹ Бойко Т. Правові засади організації судової системи Польського королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434–1569 рр.) / Т. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Випуск 50. – С. 41.

² Bandtkie J. W. O notaryacie downiejszym i nowszym w Polsce / J. W. Bandtkie // Pamietnik Warszawski. – 1815. – Т. III. – С. 331.

³ Niemirowski A. Wykład notariatu dziejowy i porównawczy. – Czeszczeolna / A. Niemirowski. – Warszawa: Druk. K. Kówałewskiego, 1876. – С. 214; Pasza S. Historia prawa w Polcse na tle poróbnawczym. – Część 1 / S. Pasza. – Kraków, 2002.

⁴ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 109.

хідно було засвідчити ще і в земському суді. З XVI ст. гродські суди отримали також право «вічності», ним користувалися земські суди. Відтоді документи набували юридичної сили після засвідчення їх у гродському суді. Найдавніші гродські і земські книги, що вели у Галичині в складі Польського королівства, зберігаються у Центральному історичному архіві України у м. Львові і датуються 1402, 1428, 1471 рр. (Холмські, Львівські, Жидачівські, Белзькі, Буські та інші актові книги)¹.

У містах, окрім нормативних актів центральної влади чи власників діяли свої статuti (вількери), цехові статuti (вількери), статuti братств, гільдій. Велись реєстраційні книги міських рад, лавничі книги².

Ми погоджуємося з думкою І. Бойка, що правові джерела Галицько-Волинської держави та Польського королівства мали спільні та відмінні риси. Правова система Польського королівства сформувалася на основі звичаєвого права та під впливом західної традиції права, правова система Київської Русі, Галицько-Волинської держави – на основі руського (українського) звичаєвого права та часткового запозичення візантійського, а через нього і римського права. Польська влада після приєднання у 1349 р. Галичини не запровадила в повному обсязі свого державно-правового ладу тут до 1434 р., а правові відносини регулювали джерела права Галицько-Волинської держави: звичаєве право, «Руська правда», грамоти галицько-волинських князів, магдебурзьке право (вже діяло в м. Сянок від 1339 р.)³. Вчений зробив висновок, що станом на 1349 р. на етнічних українських землях, введених до Польського королівства, була сформована і функціонувала українська правова традиція⁴.

¹ Бойко І. Правові засади організації судової системи Польського королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Випуск 50. – С. 41–42.

² Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 120.

³ Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. 2010. – № 5. – С. 216.

⁴ Там же. – С. 217.

На думку О. Скакун, правова традиція – це сукупність глибоко укорінених протягом історії у свідомості людей уявлень про роль права в суспільстві, його природу, а також організацію і функціонування правової системи¹.

Як зауважує Ю. Лобода: усі змістовні характеристики вживання терміна «правова традиція» відрізняються тим, що вказують на своєрідність правової системи, зумовлену її унікальним конкретно-історичним шляхом розвитку².

Ми погоджуємося з думкою І. Бойка, що ознаки, котрі визначають неповторність, особливість, оригінальність етнонаціональної організації, розглядаються передусім як етнічні³.

1434 р. унаслідок впровадження польського права у Галичині, інститут права власності зазнав суттєвих змін, оскільки почав функціонувати відповідно до законодавства Польського королівства⁴.

Суб'єктами права власності в Польському королівстві були король, магнати, шляхта, духовенство, ремісники, купці, вільні селяни. Суб'єктами права власності не могли бути невільні селяни⁵.

Об'єктами права власності були земля, коні, робоча худоба, одяг, знаряддя праці, торгові товари та ін. З виданням польськими королями привілеїв щодо регулювання майнових відносин земля стала найголовнішим серед об'єктів права власності. Основними формами земельної власності у

¹ Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу: наукові доп. Ін-ту держ. будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / О. Ф. Скакун; Акад. прав. наук України; Ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування. – Х., 2004. – С. 25.

² Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу. Феномен та об'єкт загальнонотаріального дискурсу / Ю. П. Лобода. – Львів: Світ, 2009. – С. 72.

³ Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 217.

⁴ Бойко І. Й. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 33.

⁵ Там же.

Польському королівстві загалом і у Руському воєводстві зокрема були: королівський домен; шляхетська вотчина; монастирська вотчина; особиста вотчина церковних ієрархів; земля громади; індивідуально-сімейна земельна ділянка; незалежні вільні (державні) землі («*ruscizna*»), верховним власником яких був польський король як глава держави¹.

Як і давньоруське, стародавнє польське право формувалося зі звичаєвого права.

Як стверджують Ю. Бардах, Б. Леснодорський, М. Піетричак, система загальнопольського права, яка мала підґрунтям звичаї, достатньою мірою закріпилася до початку XII ст. та збереглася і в період феодалної роздробленості².

З половини XIV століття почали дотримуватися юридичного оформлення акта передачі власності в земському суді. Це вписували в судові книги, а виписка з цих книг замінювала підтверджуючий документ монарха³.

Прийняття Польщею християнства у 966 р. стало чинником, який позитивно позначився на формуванні та розвитку правових інститутів. Це вплинуло на правосвідомість польських правотворців і населення. Передусім необхідно звернути увагу на те, що офіційною мовою, якою творилося польське законодавство, стала латинська, оскільки вона була офіційною мовою католицької церкви. Тести нормативно-правових актів формувались виключно латинською, хоча її не знала більшість населення Польського королівства, зокрема населення Галичини⁴.

Як стверджує Б. Тищик, вагомим ранньофеодалним джерелом, яке містить відомості про право, є так звана Генриківська книга, точніше книга цистерціанського монастиря

¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 34.

² Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетричак. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 128.

³ Там же. – С. 141.

⁴ Lelewel J. Początkowe prawodawstwo polskie cywilne i kryminalne do czasów Jagiellońskich / J. Lelewel. – Warszawa, 1828. – S. 39–40.

в Генрикові (Сілезія) з XIII – початку XIV ст. Тут записано зміст різних правових майнових угод, що робилося для охорони майнових прав монастиря¹.

У процесі формування владних структур з'являлися практичні поради про те, як укласти правові акти й документи-формуляри. Існували формуляри для канцелярії монарха, архієпископської канцелярії в Гнезно, для суддів².

Правова система Польського королівства сформувалася переважно внаслідок санкціонування звичаєвих норм. Найдавнішим джерелом польського звичаєвого права з другої половини XIII ст. був збірник «Книга звичаєвого польського права» або «Ельблонська книга». В українській історико-правовій літературі цей збірник також називали «Польською правдою», аналогічно до назв правових пам'яток раннього Середньовіччя («Руська правда», «Салічна правда» та інші). Одночасно із застосуванням польського звичаєвого права відбувалося формування писаного права. Уперше його встановили польські королі у формі привілеїв і статутів. Привілеї польський король видавав для духовенства, шляхти та лицарів, міст, євреїв. За юридичною дією в просторі привілеї поділялися на загальнодержавні (генеральні) й регіональні (провінційні). Генеральні поширювали дію на територію всієї держави; провінційні (земські) – на шляхту однієї провінції чи землі³.

Інститут права власності на землю у Галичині до 1434 р. регламентувався нормами руського права, а також нормами Віслицького статуту 1347 р. Однак після 1434 р. на Галичину (Руське воєводство) поширилася чинність польського права, що регулювало цивільні правовідносини. Джерела

—¹ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 116.

² Тищик Б. Й. Історія держави і права Середньовічної Польщі (X ст. – 1795 р.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2003. – С. 115–116.

³ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.); автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 23.

польського права характеризують право власності на землю як єдину форму успадкованого вільного лену. Право власності на землю в Польському королівстві досягнуло як для того часу високого рівня. Це засвідчує активне укладання договорів застави і купівлі-продажу землі, а отже, інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин у Галичині в XV – першій половині XVI ст.¹.

І. Франко зауважував, що перехід Галичини давньоруських порядків до польських, які чітко сформувалися лише під кінець XVI століття, відбувався досить повільно². Письменник констатував: «Панами в краю були поляки, і вони підлягали польському праву. По містах оселилися німці на «німецьким праві». У горах і по Підгір'ю були, здається, ще від руських часів села, осаджені на «волоськім» праві, а головна частина людності – русини – підлягали руському праву. Жи-ди судилися своїм правом, вірмени – своїм, – одним словом – була правдива вавилонська змішанина правних порядків»³.

Як стверджує І. Бойко, вірменські поселення реалізовували свій правовий статус шляхом організації самоврядування, застосування вірменських законів, традицій, звичаїв, мови⁴.

Так, зокрема, для здійснення правосуддя вірменські поселення керувалися своїм традиційним старовірменським пра-

¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 29.

² Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 41.

³ Франко І. Я. Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 47. – С. 24.

⁴ Бойко І. Правовий статус вірменських громад у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві (порівняльний аспект) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 71.

вом, тобто Судебником Мхітара Гоша (1130–1213 рр. Джерелами «Судебника» слугували старовірменське звичаєве право, назване Гошем «природним законом», закони інших народів (наприклад, Грузії), або що діяли, або були відомі у Вірменії до Гоша; Старий і Новий заповіти, канонічне право й ін.¹

Український дослідник А. Галоян зауважує, що важливим джерелом вірменського права стала також Сирійсько-римська правова книга (*Leges saeculares*) – візантійський збірник римського права².

Для усунення суперечок вірменської старійшини з польською владою щодо тлумачення норм вірменського права була створена спеціальна комісія з підготовки вірменського статуту, що був прийнятий 5 березня 1519 р. Пйотрківським сеймом і тоді ж затверджений польським королем Сигізмундом I під назвою «*Statuta Jutis Aumenici*» («Вірменський статут»)³.

В історико-правовій літературі деякі вчені називають його «Статутом польських вірмен». Цей нормативний акт регулював правові відносини галицьких вірмен (Львів, Самбір, Снятин, Станіслав, Кути та ін.). Для подільських вірмен (Камянець-Подільський, Ялівець, Бар, Рашків та ін.) у 1567 р. був затверджений окремий статут, який фактично був повторенням Вірменського статуту 1519 р. Він складався з двох частин: перша частина містила 10 нумерованих статей, а друга – 124 розділи⁴.

¹ Бойко І. Правовий статус вірменських поселень у Галичині (XIV–XVIII ст.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2004 р.) – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – С. 79.

² Галоян А. Л. Систематизація вірменського права на українських землях у XIV–XVIII ст. / А. Л. Галоян // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2001. – Вип. 2. – С. 16.

³ Торосян Х. Суд и процесс в Армении. X–XIII вв. / Х. Торосян. – Ереван, 1985. – С. 189–249.

⁴ Попович О. С. Регулювання цивільно-правових відносин у вірменських громад Поділля (XIV–XVIII) / О. С. Попович // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 175.

З метою врегулювання норм процесуального права, було створено «Порядок судів і справ вірменського права», який був перекладений на польську мову у 1604 р. та складався з 11 розділів та 132 статей. Наприклад, цікавими є норми розділу 7 «Про печатки та довідки з вірменських книг», 10 «Про заповіти».

Водночас на формування вірменського права мало певний вплив польське право. Наприклад, норми Віслицького та Вартського статутів відображені в окремих статтях Вірменського статуту 1519 р.: 3, 7, 8, 9, 20, 23, 42, 44, 46, 48, 49, 58, 88, 108, 115, 116, 122, 123¹.

Українська дослідниця М. Демкова констатує, що оскільки вірмени проживали здебільшого у східній частині Речі Посполитої, діяльність вірменських громад регулювалась у тому числі нормами магдебурзького права. Відтак магдебурзьке право стало одним із джерел систематизації магдебурзького права. Наприклад, норми магдебурзького права були використані у 10 статтях Вірменського статуту 1519 р.: 46, 48, 49, 60, 88, 115, 120, 122, 124. Також у цьому акті відчутний вагомий вплив «Саксонського зеркала», що проявляється у статтях 6, 8, 34, 35, 37, 60, 63, 75, 90, 91, 95, 98, 102, 104, 118, 122, 123 та ін.²

Як стверджує професор І. Бойко, у Судебнику багато уваги приділялося нормам зобов'язального права: купівлі-продажу, позичці, найму, поклажі. Було встановлено порядок, за яким будь-який договір купівлі-продажу визнавався дійсним тільки в тому випадку, якщо він укладався згідно з волевиявленням сторін. Якщо глава сім'ї продавав нерухому річ, він повинен був заручитися згодою на це синів, дочок і братів-спадкоємців³.

Вірменське спадкове право допускало спадкування як за законом, так і за заповітом. За законом насамперед до спадку-

—¹ Kutrzeba S. Dastangirk Mechitara Gosza i Statut ormiański z r. 1519 / S. Kutrzeba // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1908. – S. 86.

² Демкова М. Вірменський Статут 1519 р.: зміст, структура, джерела / М. Демкова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 107.

³ Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 157–158.

вання допускались подружжя, діти померлого, – і сини, і дочки, які не вийшли заміж і не отримали приданого, – а потім – внуки і правнуки. У разі, коли дітей і внуків не було, до спадкування закликали найближчих родичів по батьківській лінії. Якщо і таких не було, то майно передавали найближчим родичам по материнській лінії. Частину спадкового майна, що припадала родичам, визначали звичаєвим правом. Наприклад, дочка, що вийшла заміж і одержала придане, могла внести його назад у спадкову масу померлого батька й після цього брати участь в її розподілі нарівні з іншими спадкоємцями. Дядьки та сестри спадкодавця спадкували лише тоді, якщо не було більш близьких за ступенем споріднення спадкоємців, і могли отримати не більше ніж 1/3 частину майна. Широко практикувалось спадкування за заповітом. Письмовий заповіт необхідно було скласти в присутності щонайменше трьох свідків. Спадкодавець мав право на зміну свого заповіту¹.

Як стверджують українські дослідники І. Бойко² та А. Кольбенко³, склад вірменського суду визначався у кількості від 5 до 13 осіб (війт і 4–6 або 12 засідателів), які мали вирізнятися честю і знати вірменське право). Крім війта, обирався його заступник, а також нотаріус (секретар суду), в обов'язки якого входило ще тлумачення і роз'яснення правових норм.

Вірменський статут 1519 року досить широко регулював відносини зобов'язального характеру. Серед цивільно-правових договорів найбільше застосування здобули договір купівлі-продажу, найму, позики, підряду, схову та оренди⁴.

— ¹Бойко І. Основні положення вірменського феодалного права за Судебником Мхітара Гоша / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 159.

²Бойко І. Застосування Судебника М. Гоша на західноукраїнських землях / І. Бойко // Право України. – 2001. – № 12. – С. 140.

³Кольбенко А. Надання судового самоврядування вірменським поселенням у Галичині (XIV–XVIII ст.) / А. Кольбенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Випуск 34. – С. 38.

⁴Демкова М. Зобов'язальне право за Вірменським Статутом 1519 р. / М. Демкова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2004 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – С. 93.

Також у вірменському Статуті до норм цивільного права належать: норми про перешкоджання в користуванні земельною ділянкою (ст. 36), про передачу майна на зберігання (ст. 37), про позику, заставу майна та інші правові норми зобов'язального характеру¹.

Стаття VIII Вірменського статуту постановляла, що заповіт вважається дійсним незалежно від стану здоров'я спадкодавця на момент його укладення. Стосовно укладення заповіту Статут вимагав присутності священика, 2–3 свідків із вірменської старшини, а також родичів².

Українська дослідниця М. Демкова стверджує, що такий заповіт набував подвійного значення: громадського та приватного, тому що був укладеним у присутності священика, членів старшини та родичів³.

Спадкодавець під час укладення заповіту повинен був спочатку «заповісти щось для своєї церкви, єпископів і священиків, гріб свій також має ушанувати», а вже після цього розпорядитися частиною, що залишилася, на користь спадкоємців. На відміну від старовірменського права, ст. VII Статуту допускала, що спадкоємцями можуть бути не тільки родичі, але й друзі⁴.

Заповіти зазвичай вносили до спеціальних книг, які вели при вірменській церкві⁵. Отже, можна стверджувати, що реєстратором заповітів вірмен був не суд, а церква.

¹ Демкова М. Вірменський Статут 1519 р.: зміст, структура, джерела / М. Демкова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 109.

² Balzer O. Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519 / O. Balzer. – Lwow, 1910. – S. 57.

³ Демкова М. Цивільне право за Вірменським Статутом 1519 р. / М. Демкова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Випуск 38. – С. 51.

⁴ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.): зб. документів / упоряд. М. Капраль; ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст; Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Львів, 2000. – С. 221.

⁵ Balzer O. Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego / O. Balzer. – Lwow, 1912. – S. 55.

Як стверджує І. Бойко, лише вірмени змогли максимально скористатися з можливості організації власного самоврядування й автономних органів судочинства¹.

Слід зауважити, що на Галичині, крім магдебурзького права, також було поширене волоське право як окремий вид українського звичаєвого права.

Період найбільшого поширення та розвитку волоського права припадає на тривалий відрізок часу, протягом якого Галичина перебувала у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) та Речі Посполитої (1569–1772 рр.). Як свідчать архівні матеріали та інші писемні джерела, волоське звичаєве право визнавалось та навіть забезпечувалось королівською владою Польського королівства та Речі Посполитої².

Санкціонування норм волоського звичаєвого права відбувалося різними способами. Спочатку села волоського права формувалися на звичаєво-правовій основі з виборними головами сільських громад – кнезами. Саме такі села отримали найбільше поширення на території Східної Галичини, починаючи з середини XIV ст.³

У пізніший період королівська влада не тільки допускала існування волоського права, обмежуючись лише встановленням особливих податків та повинностей, вона визнавала і забезпечувала його існування за допомогою привілеїв на заснування села, у яких сільському населенню дозволялось керуватися власним «давнім правом і звичаєм волоським». Перші такі привілейовані села волоського права були засновані на території Галичини наприкінці XIV ст. угорським намісником – Володиславом Опольським та литовським князем Ягайлом. Такі привілеї регламентували переважно

¹ Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44. – С. 64.

² Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Інкін; упоряд. та наук. ред. М. Крикун. – Львів: Добра Справа, 2004. – С. 4.

³ Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 106.

питання сільського самоврядування, судочинства, оподаткування та сплати повинностей. Цивільні правовідносини населення в межах привілею регулювались згідно з місцевими руськими (тобто українськими) правовими звичаями, які під назвою волоського права продовжували існувати, застосовуватись та еволюціонувати відповідно до нових соціальних, економічних та політичних умов¹.

Ми погоджуємося з думкою українського вченого М. Шандри, що інформацію про фіксацію цивільно-правових звичаїв, зокрема щодо укладення договорів, можна почерпнути з практики волоських (сілких) судів.

Суди здійснювали не лише судочинство. Вони виконували фактофіксуючу функцію, посвідчуючи різноманітні цивільні правочини. Як свідчить середньовічна документація, посвідчення правочинів здійснювали як сільські, так і зборові суди. Правочини могли бути односторонні, двосторонні та багатосторонні. Одну із сторін (наприклад, продавця) могли представляти кілька осіб (брати, сім'я тощо). Основну частину правочинів, які укладались мешканцями сіл волоського права, становили правочини, що стосувались передачі прав на нерухомість. Це були договори купівлі-продажу, договори застави, заповіти тощо. Найчастіше вони укладались щодо земельних ділянок та розміщених на них будівель і споруд².

За часів Галицько-Волинської держави переважною формою селянського володіння було громадське володіння землею, яке отримало назву «дворище»³. Лише невелика частина землі, на котрій знаходився будинок і господарські будівлі (разом з подвір'ям та городом), була власністю конкретної родини. Решта землі була власністю усієї сільської громади⁴.

¹ Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 106–107.

² Там же. – С. 107.

³ Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів, 2005. – С. 80.

⁴ Kadlec K. O prawie prywatnem zachodnich Słowian przed X wiekiem / K. Kadlec // Encyclopedya Polska. – T. IV. – Część 2 / pracowali: A. Brückner, L. Niederle, K. Kadlec. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1912. – Dział V: Początki kultury słowiańskiej. – S. 95.

Після розпаду Галицько-Волинської держави та окупації її земель Польщею і Литвою становище селян значно погіршилося. Особливо це стало помітно в період розвитку фільваркового господарства у Речі Посполитій, коли право селян на землю тлумачилось у дуже невиконаній для них формі. Визначаючи статус земельних наділів більшості селян у XVI–XVIII ст., найдоцільніше застосовувати термін «користування». Однак селяни ставились до земельних наділів як до своєї власності. Це було пов'язано з можливістю передавати їх у спадок та укладати щодо них різноманітні договори. Зазвичай, такі договори укладалися за згодою феодала або його урядовця і вписувалися до сільських судових книг. Це давало змогу селянам вважати себе власниками землі, хоча вже у XVI ст. феодал мав право відібрати її в селянина¹.

Мешканці гірських сіл волоського права укладали різні договори, у тому числі договори купівлі-продажу, договори позики, зокрема позики під заставу землі.

Фіксація договорів купівлі-продажу в судових книгах сільських та зборових судів, яка відбувалася за участю представників уряду (кнезів, крайників, старост та ін.), надавала такому договору юридичної сили. Однак, як зауважує М. Шандра, інколи трапляються випадки звернення селян безпосередньо до короля за дозволом на відчуження земельної ділянки².

Для укладення цього виду договорів необхідні були свідки і відповідний запис у судовій книзі. Часто селяни купували та продавали землю при свідках. Лише згодом вони оформляли купівлю-продаж документально та публічно повідомляли громаді про нового власника. Це вказує на переживаючу дію звичаєвих норм, згідно з якими процедура посвідчення правочинів була повністю усною. Лише після запровадження польською владою судових книг, правочини

¹ Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrak. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze «LexisNexis», 2005. – S. 201–202.

² Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 108.

розпочали укладатись у письмовій формі. Водночас залишались ознаки усної форми укладення договорів купівлі-продажу: наявність свідків під час укладення договору та можливість його внесення в судові книги згодом на підставі їхніх показань¹.

Письмова фіксація правочинів відбувалась зазвичай під час проведення зборових судів. Вони оголошувались сторонами в присутності громад («людей добрих та віри гідних») і членів суду та вносились в актові книги. На початку відповідного запису вказувалась назва села, сторони правочину та його вид (наприклад, «recognitio debiti» – розписка про визнання боргу, «przedaza» – договір купівлі-продажу, «zastawa» – застава)².

Правочини, укладені мешканцями села, посвідчувались не лише зборовими, але й сільськими судами волоського права («урядом та громадою») і вносилися до сільської судової книги. Формула запису стосовно більшості правочинів була однаковою. У записі, що вписувався до актової книги, обов'язково вказувалися сторони правочину та підтверджувалася дієздатність продавця майна. Якщо продавалась земельна ділянка, то в договорі визначались її межі. Також зазначалося, що договір укладено особою добровільно і без примусу³.

М. Шандра наголошує, що в тексті договорів купівлі-продажу часто зазначалося, що продавець «продав, дарував» майно; на те, що в цьому випадку було укладено саме договір купівлі-продажі, вказує згадка, що майно «продано, даровано» за певну грошову суму; у кінці тексту договору сторони ставили свої підписи. Однак часто зазначалось, що сторони є неграмотними, і у зв'язку з цим «підписуються хрестом».

¹ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 202–203.

² Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка ЛНБ ЛНУ ім. І. Франка. – Архів Самбірської економії 17. – Спр. 518/III. – Арк. 200, 204.

³ Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 108.

Обов'язково вказувалось, що угода укладена в присутності свідків («багатьох людей віри гідних і тому запрошених»)¹.

Вказані вимоги при посвідченні та реєстрації договорів відчуження застосовують і українські нотаріуси до цього часу. Отже, процес укладення договорів започатковано ще в далекому минулому українського народу.

Одруженню передували заручини. Якщо жінка під час заручин дала слово вийти заміж, то вона була зобов'язана його дотримуватись. В іншому випадку, вона могла бути покарана судом. Факт заручин міг фіксуватися в актових книгах. Водночас одразу обумовлювався розмір посагу. За своєю правовою природою такі правочини були подібними до сучасних шлюбних контрактів. Звичаєва практика сіл волоського права передбачала, що сторонами «шлюбних контрактів» були виключно чоловіки: батьки нареченої та нареченого. Вирішення усіх майнових питань щодо шлюбу належало до їхньої виключної компетенції². Лише у тому випадку, якщо наречений був сиротою, він мав право особисто бути стороною договору. Предметом контракту могло бути рухоме та нерухоме майно, гроші та інші цінності, які надавались тестем як посаг³. Часом, згідно зі шлюбним договором, передавалось у володіння майно, що перебувало в заставі. Після викупу із застави воно переходило у власність подружжя.

Спадкування у селах волоського права мало багато спільних із спадковим правом Київської Русі рис. Однаковими були категорії осіб, які мали право на спадок, процедура спадкування тощо. У спадкуванні землі та іншої нерухомості діяв принцип мінорату (зазначені об'єкти нерухомості спадкував у повному обсязі молодший син). До досягнення молодшим сином шлюбного віку батько – голова родини – намагався влаштувати самостійне життя старших синів. Він міг домовитись

—¹ Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 109.

² Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 167, 250.

³ Там же. – С. 246.

про склад посагу для майбутньої дружини, виділити окреме господарство на належній йому землі, скерувати сина на навчання певної професії (теслі, гончара, різьбяр тощо), яка дала б йому змогу забезпечувати власну сім'ю. Траплялися випадки, коли один або декілька синів, одружившись, приводили дружин у сім'ю, не виділяючись в окреме господарство. Але навіть у такому випадку господарство спадкував молодший син. Це було пов'язано із бажанням зберегти господарство у цілісності, оскільки поділ міг суттєво вплинути на його господарську цінність¹.

У селах волоського права практикувалось спадкування за законом та за заповітом. Процес писання заповітів та запис їх у судові книги на території Галичини розпочався у XV ст. переважно у містах. Згодом їх письмове оформлення було запроваджене й у селах. Якщо член сім'ї не складав заповіту, то спадкоємці ділили майно у присутності громади або передавали справу на розгляд суду².

М. Шандра стверджує, що більшість сільського населення складало заповіт (testament) при свідках і лише пізніше їх вносили до сільських книг³.

Цікавим є застосування судами волоського права терміна «тестамент». Ця обставина свідчить про рецепцію норм римського приватного права. Найімовірніше рецепція відбулася опосередковано через Литовський статут 1588 р., у 8 розділі якого врегульовувались правовідносини у сфері спадкування. Зазначений розділ називався «Про тестаменти». Аналогічно називалась п'ята частина Дигестів Юстиніана – De testamentis⁴.

¹Макарчук С. Звичаєве право / С. Макарчук // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: в 4 т. – Том II: Етнологія та мистецтвознавство. – Львів: Афіша, 2006. – С. 399–400.

²Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 292.

³Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 105–116.

⁴Єфремова Н. Рецепція римського права в Статуте Великого Князства Литовського 1588 г. / Н. Єфремова // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 109.

Щодо найважливіших галузей та інститутів польського права професор Б. Тищик звертає увагу передусім на співіснування у XIII ст. трьох основних систем: польське земське право; міське право, зване німецьким; канонічне право¹. На думку вченого, широке застосування канонічного права пов'язано з визнанням у XIII ст. засади *privilegium fori*, тобто права духовенства судитися у своїх духовних судах, користуватися власним канонічним правом (за винятком земельних спорів)².

Канонічне право в Польському королівстві, зокрема в Галичині, було важливим регулятором церковних відносин. Для Галичини це право не вважалося новим, адже в Київській Русі, а згодом Галицько-Волинській державі, діяли головно церковні статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Однак поступово змінювалися норми, які визначали систему канонічного права в Галичині. У Польському королівстві його також називали костельним правом, основне завдання якого полягало в регулюванні внутрішньоцерковного життя, відносин церкви (костелу) з державою, суспільством та ін. Канонічне право встановлювало права й обов'язки духовенства, однак з приводу окремих питань, наприклад шлюбно-сімейного та процесуального права, воно мало загальнообов'язкову юридичну чинність для населення Польського королівства³.

Українські джерела права у Галичині в складі Польського королівства залишалися чинними до 1434 р. Так, руське (українське) право зазнавало запозичень деяких принципів та ідей польського права, однак ці запозичення не змінювали правової ідентичності українців, оскільки право Польщі було зорієнтоване на європейську правову культуру. Особливість формування джерел права в Галичині (1387–1569 рр.) полягає в тому, що вони формувалися на духовних і культурних засадах європейської цивілізації, мали власну правову традицію з часів Київської Русі, а відтак – Галицько-Волинської держави,

¹ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 101.

² Там же. – С. 118.

³ Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 135–136.

й ґрунтувалися на опосередкованій рецепції римського права, його ідеях, принципах та інститутах. Варто зазначити: джерела права, зокрема у Галичині, розвивалися на юридичних поняттях романо-германського типу (сім'ї) правових систем¹.

У польському праві раніше, ніж у праві інших європейських країн, отримала розвиток законодавча діяльність польських королів. Вона виявилася у прийнятті Віслицького статуту 1347 р., який було спеціально перекладено руською мовою для Галичини. Водночас право Польського королівства, поряд із загальними правовими інститутами, відомими іншим державам, мало низку специфічних інститутів (наприклад, наявність колективної відповідальності громади за злочини, вчинені на її території, коли злочинця не виявлено). Вагомою ознакою застосування польського права у Галичині є також порівняльний аналіз кримінального та процесуального права, що підтверджувався регламентацією судочинства і розширенням кола правопорушень, переслідування за вчинення яких здійснювалося від імені держави. Загалом польське право було розвинутим як для середньовічного суспільства і повністю відповідало історичним реаліям та вимогам феодального ладу².

У процесі становлення польської середньовічної державності майнові відносини регулювалися нормами цивільного права, у сфері якого вдосконалювалося речове, договірне, зобов'язальне, заставне право. У Руському воєводстві розвивалися товарно-грошові відносини, ремесло, торгівля, удосконалювалися форми і зміст укладання договорів, засоби забезпечення зобов'язань та ін. Аналіз норм тогочасного спадкового права засвідчує існування соціальної нерівності, що забезпечувала недоторканність і непорушність власності шляхти, у тому числі й через розширення кола осіб, які претендували на спадок. У нормах спадкового права просте-

—¹ Бойко Г. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Г. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 28.

² Там же. – С. 29–30.

жувалася певна залежність селян, що не мали змоги повністю розпоряджатися своїм майном¹.

Загальні положення стосовно форми й порядку укладення умов договорів були врегульовані у Повному зводі статутів Казимира Великого 1420 р., відповідно до якого під час укладення договору, за польськими джерелами права, не обов'язково вимагалася сплата одразу ж всієї суми, зумовленої угодою. Покупець мав право упродовж визначеного часу залишитися боржником у розмірі недоплаченої суми².

У XIV–XV ст. розвинулася купівля ренти. Власник капіталу давав власнику нерухомості певну грошову суму в обмін на те, що останній зобов'язувався постійно, впродовж певного часу, до визначення уплат, найчастіше грошових, поки не мине договірний термін, пожиттєво і навіть вічно, що переходило на його спадкоємців. Власник нерухомості мав право звільнитися від сплати ренти через викуп, що полягав у поверненні капіталу. Власник капіталу не міг у цьому відмовити³.

Польське право XIV–XVI ст., будучи середньовічним за сутністю, відстоювало насамперед інтереси польської шляхти, що підтверджувало існування соціальної нерівності й несправедливості. Проте такий стан був характерний не лише для польського права того часу, а й для інших тогочасних країн середньовічної Європи⁴.

¹ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 29.

² Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – С. 67.

³ Бойко І. Й. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 37.

⁴ Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 30.

Ще за життя батьки могли зробити для дітей «виділ», тобто надавати дитині чи кільком дітям частину свого майна, але ця частина переходила до них після смерті того, хто цей «виділ» зробив. На думку І. Бойка, це було своєрідним зародженням інституту заповіту в Польському королівстві¹.

Ми не погоджуємось з науковцем. На нашу думку, це свідчить про зародження не інституту заповіту, а інституту спадкового договору.

Право Польського королівства регулювало порядок спадкування в різних життєвих ситуаціях. Після смерті матері її діти успадковували посаг, віно, інше майно, що їй належало. Існував давній звичай, що чоловік після смерті дружини мав передати дітям половину їх спільного майна. Проте Вислицький статут скасував цей звичай, передбачивши, що діти не мають права вимагати у батька частини спільного з його померлою дружиною майна, доки він не одружиться знову чи почне марнотратувати з майном².

Коли помирав чоловік, його вдова ставала власником усього його майна, незалежно від наявності у них спільних дітей. Якщо вдова вступала в новий шлюб, майно, що належало її померлому чоловіку, та половина майна подружжя ділились порівну між її дітьми³.

Дочки та сини мали рівне право спадкування після батьків⁴.

Правовий порядок спадкування змінив Вартський статут 1423 р., який запровадив нові правила спадкування. Вдова мала право успадковувати тільки речі домашнього вжитку, а скарб (перли, дорогоцінне каміння, золото, гроші, зброю) зобов'язана була віддати дітям, залишивши собі з

¹ Бойко І. Й. Правове регулювання спадкування у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 7. – С. 89.

² Юам же. – С. 88.

³ Hube R. Prawo polskie w XIV wieku: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego / R. Hube. – Warszawa, 1881. – S. 120–121.

⁴ Бойко І. Й. Правове регулювання спадкування у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 7. – С. 88.

цього те, що належало їй за віном і посагом. Кіньми вона ділилася з дітьми порівну¹.

За відсутності родичів, які мали право на спадкування, або неможливості здійснити спадкування за заповітом, спадок переходив польському королю. Це те, що згодом дістане назву «виморочного майна». Характерна особливість у середовищі шляхти – розширене спадкування побічними родичами, а в селянському середовищі спадкування до середини XIV ст. було обмежено лише синами. Жінки в селянській сім'ї спадкових прав не мали, але сини після смерті батька були зобов'язані утримувати матір. Якщо ж мати уклала другий шлюб, то сини виділяли їй деякі необхідні речі: подушки, чохла та лавки і так звану *denicze*, на якій спали².

Майно померлого селянина переходило у власність його власника (пана). Тобто феодал у цьому випадку здійснював «право мертвої руки» на майно своїх селян. Спадкове право селян розширили лише Статути Казимира Великого, вводячи спадкування селянського майна бічними родичами. Водночас Статути відмінили звичай спадкування селянського майна панами. Тепер, згідно із законодавством, із майна, що залишилось після смерті селянина, мала бути куплена чаша для парафіяльної церкви або внесені цій церкві гроші в сумі півгривні, а решта майна вже не переходила у власність пана, а спадкувалася найближчими родичами померлого селянина³.

Релігійна форма укладення шлюбу була найпоширеніша серед шляхти. Водночас тривалий час зберігалися й договірні шлюби, що укладалися за участю свідків. Визнаючи їх дійсними аж до середини XVI ст., католицька церква наполягала, щоб сторони узаконили їх актом вінчання в церкві⁴.

— ¹ Wajcicki K. W. Statuta polskie króla Kazimierza w Wislicy złożone / K. W. Wajcicki. – Warszawa, 1847. – S. 68–69.

² Ливанцев К. Е. История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. / К. Е. Ливанцев. – Л.: Ленинградский университет, 1958. – С. 125.

³ Там же.

⁴ Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетричак. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 131.

Порядок оформлення шлюбних договорів і наслідки їх невиконання докладно визначено у Повному зводі статутів Казимира Великого 1420 р. та Вартському статуті 1423 р. Головну частину такого договору становили майнові права й обов'язки подружжя¹.

У Галичині правові колізії виникали, мабуть, частіше, ніж в інших воєводствах, адже на цій території співіснували різні системи права: руське, польське, магдебурзьке (німецьке), волоське, а також – канонічне право. Водночас тривала жорстка конкуренція між нормативно-правовим актом і правовим звичаєм (і українським, і польським)².

Заслуговує на увагу думка українських дослідників М. Козюбри та О. Лисенко, що джерела права в Галичині у складі Польського королівства зазнавали запозичень принципів та ідей польського права. Проте ці запозичення не змінювали правової ідентифікації українців, оскільки право Польського королівства було орієнтоване на європейське, давньоримське право, тобто європейську правову культуру³.

Відомий учений І. Черкаський констатує, що на землях українських, де діяло польське законодавство, жінки були обмежені у спадкуванні. Так, донька одержувала тільки четверту частину батьківського майна. У той самий час, як свідчать історичні матеріали, у своїх відказах батьки намагалися зрівняти у спадкових правах синів і дочок⁴, що суперечить нормам звичаєвого права⁵.

¹ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 78.

² Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 30.

³ Козюбра М. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф / М. Козюбра, О. Лисенко / Українське право. – 2003. – № 1 (16). – С. 12.

⁴ Черкаський І. Спадщина в українському праві звичаєвому / І. Черкаський. – СПб.: Часопись правнича, 1899. – С. 59–60.

⁵ Нелін О. Інститут відказів (заповітів) в українському звичаєвому праві: історичний аспект / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 6.

І. Бойко стверджує, що аналіз норм спадкового права 1349–1569 рр. засвідчує існування соціальної нерівності, що забезпечувала недоторканість і непорушність власності шляхти, зокрема й через розширення кола осіб, які можуть претендувати на спадок. Своєю чергою, в нормах спадкового права простежується певна залежність селян, котрі не мали можливості розпоряджатися своїм майном¹.

Ми погоджуємося з думкою М. Пленюк, що правове регулювання майнових відносин у Галичині у складі Польського королівства відбувалося на основі нерівної правоздатності суб'єктів, зумовленої релігійною належністю та залежали від правового становища особи².

Відома польська дослідниця історії нотаріату Д. Малец стверджує, що термін «нотаріус» у давній Польщі – це збірна особа, зайнята до переписування документів і правових актів, не обмежує того терміна до осіб, які виконують характерні нотаріату функції й укладання, наприклад, нотаріальних документів³.

Термін «нотаріус» на теренах Польщі вперше застосовують 1223 р. в дворі Генрика Бродатого⁴.

Д. Малец стверджує, що початки нотаріальної контори на польських землях сягають віддалених часів середньовіччя і пов'язані з діяльністю нотаріальної костьольної контори. Хоча в Польщі відомими були також імперські нотаріуси, але більшу роль відігравали папські нотаріуси, призначені через папу римського або уповноваженою ним особою⁵.

— ¹Бойко І. Й. Правове регулювання спадкування у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 7. – С. 90.

²Пленюк М. Еволюційні етапи формування зобов'язань у дореволюційний період / М. Пленюк // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 47.

³Malec D. Dzieje notariatu polskiego / D. Malec. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2007. – S. 21.

⁴Maleczyński K. Dyplomatyka wiekow średnich / K. Maleczyński, M. Bie-lińska, A. Gąsiorowski. – Warszawa, 1997. – S. 177.

⁵Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.

Як зауважує польський дослідник Й. Шиманський, право-ва культура давньої Польщі розвивалась під впливом костелу. Як стверджує науковець, нотаріат публічний на польських землях виник у середньовіччі завдяки костелу, з якого набуває розвитку нотаріальна діяльність. Однак нотаріальний документ мав у давній Польщі характер правового документа лише в праві костельному, канон мав повне доказовезначення¹.

Повний спектр доказів у середньовічному праві мав монарший документ, пізніше документ судовий, а в умовах польських на ґрунті світського права була потреба в іншій формі письмового посвідчення юридичних дій².

15 лютого 1284 р. архієпископ Яків II Свинка отримав від тодішнього Папи Мартина IV згоду на призначення через гнезненського архієпископа двох публічних нотаріусів³.

У 1287 р. один з них, а одночасно перший з призначених нотаріусів польських, Budzislaw посвідчив два нотаріальні документи⁴.

Наступні документи з'являлися безперервно після 1309 р. Спочатку діяльність нотаріусів обмежувалася канцелярією гнезненських архієпископів, які надавали допомогу під час складання важливих документів, а також відігравали значну роль у сфері судового костельного апарату. На подальший розвиток нотаріальної контори і зростання її значення вплинули процеси XIV ст. з тевтонським Орденом, під час яких вимагали запровадження форми нотаріального документа (так званого інструмента)⁵.

Поступово, з отриманням права призначення нотаріусів через польських єпископів, нотаріальна контора почала

¹ Shymanski J. Pomoc Nauki pomocnicze historii / J. Shymanski. – Warszawa, 2002. – S. 458.

² Malec D. Dzieje notariatu polskiego / D. Malec. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. – S. 22.

³ Vetulani A. Początki oficjalutu biskupiego w Polsce / A. Vetulani // Nowa Poloniya Sacra. – III. – Kraków, 1934. – S. 34.

⁴ Bielińska M. Kancelaria I dokumenty wielkopolskie XIII w. / M. Bielińska. – Wrocław, 1967. – S. 314.

⁵ Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.

функціонувати в майже всіх єпархіях. Від XIV ст. діяльність нотаріусів почали регулювати статuti synodalne. Щораз більша увага приділяється їх відповідній підготовці й освіті, що підтверджують рішення єпископів і статuti synodalne. Під загрозою прокляття і неважливості акта забороняють виконання діяльності нотаріусам, які не підтвердили своїх уповноважень в єпископа або офіціяла і не вписані до реєстру публічних нотаріусів (так званий *admisja*). Тільки акти, що склалися через власне закріплених нотаріусів, мали поруку публічної віри. «*Ars notaria*» належало в середньовіччі до звільнених мистецтв і розумілося як уміння переписування і редагування актів, як правило, спираючись на зразкові формуляри діяльності. Поступово від нотаріусів, якими могли бути тільки особи, що отримали від єпископа довідку про «добродічне життя і хорошу славу», почали вимагати також юридичного знання¹.

Як стверджує українська дослідниця Л. Коваленко, нотаріат у Польщі започатковано в XVI ст. «Публічний нотаріат було перенесено з Італії завдяки впливу католицької церкви. Усі особи, які тоді займалися нотаріальною справою, належали до духовенства. Польські правителі зверталися до Ватикану по згоду на призначення публічних нотаріусів. Під час Хрестових походів нотаріальні документи, що функціонували в релігійному середовищі, набувають через політичні події дипломатичного характеру. Вони викладалися на пергаменті, підписувалися нотаріусом та мали печатку релігійного або світського закладу чи сторони»².

Священики, які займалися нотаріальною справою, діяли, як правило, з папського уповноваження, їх роль не обмежувалася діяльністю в канцеляріях і костьольних судах. Вони мали роботу в королівських канцеляріях, інколи діяли як приватні особи. У 1543 р. король Сигизмунд I визнав за ними

¹ Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.org.pl/plik/sysPlik/13>.

² Коваленко Л. М. Нестаріюча професія нотаря / Л. М. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8 (серпень). – С. 165–166.

право складання заповітів для шляхти. У XVI ст. право призначення апостольських нотаріусів у Польщі мали єпископи, офісјалові, каноніки, канцлери єпископського двору, а від XVIII ст. папські нунції. Право створення нотаріусів отримала від Папи Римського в 1594 р. також Академія Zamojska. За цим уповноваженням у 1607–1767 роках у ній підготовлено аж 115 нотаріусів. Численнішу групу становили ще в XV ст. імперські нотаріуси, які ймовірно отримували номінації за кордоном. Папські нотаріуси існували до кінця Польської Республіки, але імперські нотаріуси – до приблизно половини XVII ст.¹

Як зауважує Л. Коваленко, 1594 р. став початком переходу від канонічного права до системи римського нотаріату, і особлива увага була звернена на нотаріальний знак та спосіб складання нотаріального документа².

Щораз виразніше з плином часу диференціювання сталої юстиції в Польщі спричиняло відмінність ролі нотаріальної контори і нотаріусів в окремих системах права: канонічного, міського і земського (дворянського). Через брак зацікавленості інституцією з боку державної влади, нотаріальна публічна контора повною мірою склалася і виконувала свої функції тільки на ґрунті канонічного права. Термін «notaries», наявний також на ґрунті інших систем права Республіки, мав стосовно того інше, ширше значення. Ним позначають у принципі всіх осіб, що приймають акти, роблять відповідні канцелярські записи і складають документи (суддів, підсудків, писарів і підписарів, а також держчиновників канцелярії), а також редакторів юридичних актів, секретарів, юридичних радників³.

¹ Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.

² Коваленко Л. М. Нестаріюча професія нотаря / Л. М. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8 (серпень). – С. 165–166.

³ Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.

У міському праві «notaries» – міський писар – був начальником міської канцелярії, але крім переписування ухвал міської влади, складав також протоколи і реєстрував діяльність у галузі цивільного права, що деякою мірою наближало сферу його дії до публічного нотаріуса в системі канонічного права. Хоча не було юридичних перешкод до стикування косяльної нотаріальної публічної контори з нотаріальною міською конторою, то такі випадки були рідкістю. Установу писаря міського нотаріуса трактують як публічну, а відповідне виконання дорученої йому діяльності мало вадливе значення. У разі фіксування дефектного документа писарю загрозувало – відтинання руки. Суворо каралася також фальсифікація документа. Серед міських нотаріусів від XVI ст. домінували світські люди, які одержували за свою роботу зарплату від міста, а також від сторін¹.

Характеризуючий період ставропольський, як зауважує польська дослідниця Д. Малець, недостатність зацікавленості державної влади розвитком світської нотаріальної контори виникав не тільки з дії в Польщі папських і імперських нотаріусів. Істотним приводом було отримання вже від першої половини XIII ст. високої доказової сили документами світськими, а також документами судової влади: монаршого документа, земського суду, а також земних судів. Еволюція приватного права посилила значення судових книг, що проводилися через дворянські земні і міські суди, які з часом отримали характер публічних книг. Виписка (витяг) з їх змісту, підтверджена в спосіб, сумісний із правом, була службовим доказом виконання юридичної діяльності і мала першість перед іншими доказовими ресурсами. Ведення книг входило до компетенції судів, підсудків і судових писарів, що не мало однак нічого спільного з нотаріальною функцією. Істотною дією був запис до книги, а не свідчення перед уповноваженою особою².

Як стверджує І. Бойко, факт укладення договору фіксувався у спеціальних судових книгах, хоча не вийшли з ужитку

¹ Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.

² Там же.

й символічні обряди. На підтвердження добровільності обох сторін під час переходу права власності на нерухоме майно продавець передавав покупцеві «зелену галузку». З поширенням польського права у Галичині почав застосовуватися той самий могорич, відомий у всій Русі, але у польській інтерпретації – «лідкуп». В історичних документах «лідкуп» – пояснюється як чвертка горілки¹.

Українське звичаєве право, констатує І. Бойко, зберігало свою силу і застосування у Галицько-Волинській державі, на українських землях у складі Польського Королівства, Великого князівства Литовського, а відтак Речі Посполитої².

У середині XVI ст. за південні українські землі розпочалася боротьба трьох впливів – литовського, татарського й польського. Литва, яка довгі роки вела численні війни з Росією, занепадала. Зміцніла шляхетська Польща, скориставшись із цього, домоглася від Литви укласти Люблінську унію про об'єднання в одну державу – Річ Посполиту. Тому після Люблінської унії в 1569 р. всі українські землі, що були у володінні Литви, перейшли до Польщі³.

На територію західноруських земель поступово поширено форми і порядок укладання актів, які існували в Польщі. Єдине, чим цей порядок відрізнявся від існуючого, була лише мова укладення і запису документів до судових книг: актовою мовою у Польщі визнавалася тільки латинь, і лише в XVII ст. поряд з нею допускалась польська мова; у Литовсько-Руській державі всі актові книги писалися західноруською мовою⁴.

— ¹Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 70.

²Бойко І. Звичаєве право як джерело українського права / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2014 р.). – Львів. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. – С. 77.

³Васецький Ю. П. Березняки: від минувшини до сьогодення. В історії села – історія України / Ю. П. Васецький, В. І. Посухов, В. П. Дацій, О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 13.

⁴Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 109.

Злиття двох держав (Польщі та Литви) у Річ Посполиту (Республіку) 1569 р. відкрило польським експансіоністам широкий доступ до володіння українськими землями. Це позначалося на Київщині, Волині, Поділлі, що відійшли до Польщі. Щоправда, на Люблінському сеймі українська делегація неодноразово порушувала питання про можливість уведення України як третього суб'єкта до складу новоствореної держави, але до цієї думки мало хто дослухався¹.

Із утворенням Речі Посполитої постало питання про об'єднання католицької та православної церков у єдиній державі. Це було зумовлено, по-перше, утворенням двоєдиної держави Речі Посполитої та необхідністю зміцнення її внутрішньої єдності. По-друге, конче необхідно було припинити зазіхання із боку Московського царства, яке постійно претендувало на всі колишні землі Давньоруської держави. Доти Московія відвоювала собі Чернігівщину, Новгород-Сіверщину та Стародубщину, постала потреба відвернути православне населення України від впливу єдиновірної Московії².

Підготовка до укладення унії відбувалася за суворой конспірації. Патріотично налаштовані українські магнати (зокрема Костянтин Острозький) пропонували здійснити канонічно рівноправне об'єднання двох церков зі збереженням православного обряду задля порозуміння зі східними патріархами (московськими). Інша частина магнатів та духовенства були за перехід православних парафій під владу Папи Римського³.

У вересні 1595 р. король Сигізмунд III видав універсал, яким повідомив своїх підданців про об'єднання православних із католиками і відрядив до Рима релігійну делегацію. На аудієнції в Папи єпископи присягнули на вірність йому, а він, зі свого боку, дав офіційну згоду на унію. Однак Папа розглядав її не як об'єднання церков, а лише як факт «повернення народу руського до Римської церкви». Водночас

¹ Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 130.

² Там же. – С. 130–131.

³ Там же. – С. 131.

допускалося збереження східних (православних) обрядів, якщо вони не суперечили католицькій вірі та єдності з католицькою церквою. Насправді питання вирішували дещо по-іншому. Єпископи визнали догмати католицької церкви, першість апостольського престолу, Папу Римського – наступником святого Петра і намісником Ісуса, а також головою і вчителем всіх християн, а римську церкву – матір'ю всіх церков¹.

Це стало причиною подальшого протистояння двох церков на українських землях. Скликаний 6 жовтня 1596 р. у Бресті церковний собор не сприяв примиренню, а навпаки, призвів до формування двох непримирених таборів, які провели фактично кожен свій собор².

Уніатський собор проходив у церкві святого Миколая. На ньому публічно проголошено унію – перехід православної церкви під опіку Папи Римського. Було визнано основні догмати католицької церкви, проте церковні обряди залишилися православними, а церковнослов'янська мова – мовою богослужіння. Греко-католицьке духовенство звільнялося від сплати податків. Уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Православний собор відбувся також у Бресті, у палаці, де зупинився князь Острозький. Він засудив проголошення унії з Римом і звернувся до короля з проханням затвердити їхні рішення. Однак король став на бік греко-католиків, схвалив декларацію унії та скасував постанову православного собору. У результаті українське суспільство розкололося: замість об'єднання вийшло протилежне. На місці двох церков в Україні постало три: православна, католицька та греко-католицька (уніатська)³.

У працях І. Франка проаналізовано зміст і наслідки Кревської, Люблінської та Берестейської уній. На його думку, Кревська унія 1385 р. не принесла для поляків бажаного

¹ Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 131.

² Там же.

³ Там же.

результату. Унаслідок Люблінської унії українські землі остаточно втратили автономію і на них було поширено польську адміністративно-територіальну систему¹.

Також докорінно змінилося правове становище українських земель і правова система, основою якої було руське звичаєве право і «Руська правда»². Після Люблінської унії до Польщі відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина.

Водночас Чернігівщина, Новгород-Сіверщина та Стародубщина потрапили під владу Московського царства, а Північною Буковиною оволоділа Угорщина. 1359 р. ця територія опинилася під владою Молдавії, а в середині XVI ст. Північна Буковина разом з Молдавією потрапили до складу Туреччини. Як стверджує Л. Цвікла, площа Речі Посполитої, що виникла у результаті цього об'єднання, становила близько 800 000 км тоді як польські етнічні землі – лише 185 000 км. Решта припадала на українські землі – 345 000 км, білоруські – близько 200 000 км та литовські – 70 000 км. Кількість населення становила приблизно 8 000 000 мешканців, де лише 3 000 000 були поляки. Включення українських земель до складу Корони дало змогу польській шляхті заселити Брацлавське, Київське та Волинське воєводства³.

Із утворенням Речі Посполитої здійснено спроби кодифікації чинного законодавства. Зокрема, 1457 р. прийнято Жаловану грамоту Казимира IV, 1468 р. – Судебник Казимира IV, 1505 р. схвалено Збірник законів польських; 1532 р. підготовлено Новий збірник законів польських, а з другої поло-

¹ Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 43.

² Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – С. 74.

³ Цвікла Л. Чи Перша Річ Посполита була також і формою устрою української держави? / Л. Цвікла // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 77.

вини XVI ст. польський сейм почав приймати закони, які стали називатися конституціями¹.

Поділяємо думку О. Неліна, що на українських землях правова система XIV – середини XVII ст. сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права й нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших нормативно-правових актів Польського королівства та Великого князівства Литовського².

Тісні зв'язки Польщі зі західноєвропейськими країнами сприяли формуванню замкнених суспільних верств, що отримали назву станів. Упродовж XV–XVII ст. у Польщі, як і на Заході, сформувалися три основні етапи: дворянство (шляхта), духовенство і міщани. О. Нелін робить висновок, що станова організація неznана для Київської Русі і проникає в Україну зі заходу, через Польщу. На відміну від класів, що відображають економічний статус певних соціальних груп, стани виникали на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків³.

Із утворенням Речі Посполитої в українських воєводствах указами короля офіційною мовою адміністративно-судових установ визнано польську, хоча на практиці в українських містах діловодство надалі ведеться канцелярською мовою Великого князівства Литовського. Щоб упорядкувати чинні збірники законодавства відповідно до встановлених правил за постановами уряду в 1614 і 1619 рр. Литовський статут 1588 р. друкується з різними додатками (Трибунал Луцький) у перекладі на польську мову у м. Вільно⁴.

Також на українських землях з'явився відповідний підрозділ польської королівської канцелярії, відмінний за правом, діловою мовою і культурними традиціями, – Руська канце-

¹ Полное собрание законов Российской империи: в 55 т. – 2-е собр. – СПб., 1842. – Т. XVI: № 14987–15187. – С. 409.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 220.

³ Там же. – С. 14–15.

⁴ Вовк О. Й. Литовські статуту – джерело міського права України XVI – першої половини XIX ст. / О. Й. Вовк // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 12–16.

лярія. Цей відділ діяв із 1569 до 1673 р., вів книги для цих земель, які містили здебільшого безпосередній матеріал із багатьох аспектів соціальної, економічної, правової, політичної, культурологічної та інших питань нашої історії ... Водночас за матеріалами Руської Метрики є змога відстежити процес запозичення українською шляхетською спільнотою західноєвропейських культурних цінностей: свідомості обивателя, норм римського права, дипломатичної традиції монарших канцелярій, поступового закріплення верховенства за законом та ідей парламентаризму у державі тощо¹.

У Речі Посполитій перевага надавалась успадкуванню за законом, причому правом на успадкування володіли передусім сини. Батьківський спадок належав усім синам, причому кожному – рівна частка. Сини були обов'язковими спадкоємцями. Ще за життя батька їхнє становище прирівнювалося до становища співвласників. Якщо спадкодавець не мав синів, то майно переходило до дружини на правах пожиттєвого володіння. Тільки Вартський статут 1423 р. санкціонував право успадкування землі доньками шляхти, але лише у разі відсутності синів. Коли в сім'ї були сини, донькам виділявся лише посаг у грошах, які становили їхню спадкову частину. Але за родичами за батьківською лінією зберігалось право викупу родових вотчин, які переходили за спадком у власність донькам².

Як стверджує відомий український дослідник П. Захарченко, на початку XVI ст. нерухомість узагалі було заборонено заповідати. Дозволялося успадковували через заповіт гроші та рухомі речі³.

¹ Єфремова Н. Сучасні історіографічні та джерелознавчі проблеми в області дослідження історії права на українських землях Речі Посполитої / Н. Єфремова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 98.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис..... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 220–221.

³ Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 96.

Серед договорів домінували купівля-продаж, обмін, дарування, наймання (особисте та речове). Зміст договору записували в судових книгах; зберігся ще з давніх часів і могорич – частування. Зросло значення неустойки, завдатку, тощо¹.

Із XVII ст. відбуваються зміни і в спадковому праві. Сеймові конституції ввели заборону на право вільно заповідати нерухомість: віддати за заповітом дозволяли тільки гроші та рухоме майно. Обмежувалось і право спадкування жінок – з метою збереження в сім'ї родового майна. Встановлено, що дочки (скільки б їх не було) спадкують лише $\frac{1}{4}$ майна. Решту $\frac{3}{4}$ – сини або родичі по чоловічій лінії².

Варто зазначити, що в часи Речі Посполитої термін «дідичий» означав «спадковий», тобто здобутий не за вилугу, а від батька у спадок. У часи Запорізької Січі та Української гетьманської держави земля надавалася козакам за військову службу у тимчасове володіння відповідно до свого рангу, тож власність на землю мала умовний характер. Архівні матеріали засвідчують величезну кількість скарг козаків, пов'язаних із відібранням у них землі. Проте козаки вважали рангові землі власними, спадковими й розпоряджалися ними на власний розсуд, зберігаючи традиційно чоловічу лінію як пріоритетну при спадкуванні³.

Нотаріат в українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, розвивався на традиціях, закладених руським звичаєвим і писаним правом, під впливом римського права і пізніше сформованих західноєвропейських традицій⁴.

Зазначимо, що на тих українських землях, які з другої половини XIV ст. входили до складу Польщі (Галичина та Волинь), актові книги судів із записами приватних документів вели ще з кінця XIV ст. Адже тут було введено польське право

— ¹Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 123.

² Там же.

³ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис..... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 146–147.

⁴ Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий // Ноосфера: Укр. діловий журнал. – Мюнхен–К., 1994. – № 2–4 (4–6). – С. 100.

зі всіма притаманними йому формами і порядком укладення актів, яке, своєю чергою, ґрунтувалось на тих же принципах, що й в інших країнах середньовічної Європи, які були зумовлені впливом римського права. Отже, як і в інших країнах тогочасної Європи, а також у Литовсько-Руській державі, нотаріальні функції на західноукраїнських землях у складі Польщі виконували канцелярії судів. Польський дослідник історії нотаріату Бандкий (Bandkie) вважав, що практика ця була започаткована за часів Казимира Великого (середина XIV ст.)¹.

Всі актові книги, до яких би судових установ вони не належали, мають одні і ті ж характерні особливості стосовно розміщення, форми і змісту внесених до них актів. Зазвичай, кожна книга призначалася для цілого року і до неї щоденно, із зазначенням дати вносились за певною формою акти найрізноманітнішого характеру. Все, що упродовж певного дня відбувалося в тій чи іншій судовій установі, – розбір судових справ, прийом скарг і різних заяв, пред'явлення для внесення в книги найрізноманітніших документів – ретельно протоколювалося в актовій книзі. Така безсистемність записів за їх значної кількості спричиняла чималі незручності і для судової установи, і для приватних осіб, яким потрібні були виписки з книг. Тому у судах великих міст уже з XVI ст. почали вести не по одній, а водночас по три актові книги, відповідно до трьох категорій справ – так виникли актові книги декретові, записові і поточні². Нашу увагу, з огляду на дослідження питання становлення нотаріальної справи, передусім привертають саме записові книги. Вони аналогічні до сучасних нотаріальних книг. Різні правочини, угоди, договори, зобов'язання майнового чи особистого характеру, задля набрання законної сили актів, мали бути заявлені учасниками перед судом і внесені до записових книг. Це були записи продажні, орендні, закладові, дарчі, боргові, духовні заповіти тощо. Крім того, сюди вписували королівські жалувані грамоти і привілеї, сеймові консти-

¹ Bandtkie J. W. O notaryacie dawniejszym i nowszym w Polsce / J. W. Bandtkie // Pamiętnik Warszawski. – 1815. – Т. III. – S. 327–469.

² Левицкій О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Юго-западного Края и Малороссіи / О. І. Левицкій. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1900. – С. 10.

туції, постанови повітових сеймиків і конфедерацій, статuti про податки і пошлини, люстрації, інвентарі та інше – словом, різні акти і документи приватного і суспільного характеру. Слід зауважити, що доступ до актових книг був відкритим для всіх і кожного, прийом заяв полегшений. Кожен міг особисто з'явитися в канцелярію суду чи навіть прислати свого слугу чи приятеля і зробити заяву на словах чи письмово, і її без обмежень вносили до книги у тій самій формі, у якій вона була зроблена¹.

Надаючи важливого значення актовим книгам, уряд здавна вживав заходів до задля забезпечення їх повної збереженості. Та й самі мешканці тих чи інших областей неодноразово на місцевих сеймиках порушували це питання, оскільки належна охорона і захист земських і гродських книг гарантували дотримання їхніх майнових чи інших прав. Ще 1420 р. (зауважимо, що подібні акти приймалися польськими королями і діяли на землях Галичини і Волині, проте вже з часу утворення Речі Посполитої поширювались і на решту українських земель, що увійшли до її складу) узаконено, що актові земські книги мали постійно зберігатися під трьома замками, ключі від яких зберігались у воєводи, судді і писаря². Їх відкривали лише під час земських сесій, які в одних областях відбувались чотири рази на рік, в інших – шість і більше. Гродські актові книги до кінця XV ст. зберігались не так ретельно, і тому іноді траплялися випадки їхньої втрати. Це пояснювалось тим, що до початку XVI ст. санкція майнових та інших угод і договорів була прерогативою винятково земських судів. Якщо ж ці угоди вносили до гродських книг, то закон вимагав протягом певного терміну (зазвичай впродовж року) перенести запис до земських книг під страхом у разі невиконання цього припису втрати законної сили такого акту³.

—¹ Левицкій О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Юго-западного Края и Малороссіи / О. І. Левицкій. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – С. 10.

² Там же. – С. 11.

³ Balzer O. Kancelarye i akta grodzkie w wieku XVIII / O. Balzer. – Lwow, 1882. – S. 4–5.

Земський суд у складі судді, підсудка та писаря розглядав кримінальні і цивільні справи, виконував функції нотаріусів¹.

Канцелярії вели актові книги. Вписаний писарем суду (якого часто називали нотаріус²) в актові книги документ – заповіт, договір, закладна та інше – набували юридичної сили і на випадок виникнення у подальшому спору був основним, неспростовним доказом³. Найдавніші акти, що датуються 1388 р., містяться у Краківському архіві⁴.

Як зазначають відомі польські дослідники Немеровський⁵ та Хельцель⁶, актові книги цього часу вели і в інших місцевостях, але внаслідок певних причин (стихійні лиха, пожежі, неналежне зберігання, війни) не дійшли до наших днів. Найдавніші гродські і земські книги, що велися на території сучасної Галичини, зберігаються у Львівському державному історичному архіві і датуються 1402, 1428, 1471 рр. (Холмські, Львівські, Галицькі, Жидачівські, Белзькі, Буські та інші актові книги). Спочатку повноваження писаря обмежувалися лише записами під час судових сесій рішень і вироків. Та згодом, із економічним розвитком суспільства, з поділом актів на спірні і безспірні, з необхідністю записів останніх для надання їм публічності, виникла потреба у розширенні компетенцій писарів та постійному їх урядуванні⁷.

— ¹ Нелін О. Т. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 16.

² Balzer O. Kancelarye I akta grodzkie w wieku XVIII / O. Balzer. – Lwow, 1882. – S. 10.

³ Niemirowski A. Wyklad notariatu dziejowy i porownawczy. – Czesc szczegolna / A. Niemirowski. – Warszawa: druk. K. Kowalewskiego, 1876. – S. 214.

⁴ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 110.

⁵ Niemirowski A. Wyklad notariatu dziejowy i porownawczy. – Czesc szczegolna / A. Niemirowski. – Warszawa: druk. K. Kowalewskiego, 1876. – S. 73–75.

⁶ Helcel A. Starodavne prava polskiego pomniki / A. Helcel. – Warszawa, 1882. – Т. 2. – 229 с.

⁷ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 109.

Та на початку XVI ст. уряд змушений поступитись силі звичаю і надав гродським судам ті ж повноваження щодо вміщення в свої книги різних записів, які до того часу *de jure*, проте не *de facto* належали лише земським судам. Тому наприкінці XV – початку XVI ст. з'являються постанови верховної влади, які приписують зберігати і гродські актові книги в ратуші у спеціальних скринях під трьома замками і відкривати їх лише для видачі з них виписок¹. Протягом 1530–1550 рр. змінюється персональне сприйняття урядових книг, що раніше розглядалися як власність урядника. Саме цим була викликана сеймова вимога 20 листопада 1551 р. стосовно збереження судових книг у повітах: «... просили короля его милости абы книги судовые воеводинские и судей поветовых не были вывожены съ поветовъ»². За словами О. Левицького, після смерті старости його спадкоємці визнавали ведені старостою книги за свою власність, зберігали їх у своїх домівках, ускладнюючи видачу урядових виписів³. Зауважимо, що в Польщі докладний порядок ведення і зберігання гродських і земських книг був установлений привілеєм Яна Ольбрахта 1496 р. Згодом обов'язок зберігати і тримати в порядку гродські акти покладено на реєнтів гродських канцелярій, які, постійно проживаючи при граді, були зобов'язані у будь-який час приймати і вписувати до книги різні документи приватного характеру і видавати виписки⁴.

Спадкування за часів Речі Посполитої відбувалося і за законом, і за заповітом. Спадкування за заповітом відбувалося лише за наявності правильно складеного заповіту, який

¹ Левицькій О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Юго-западного Края и Малороссии / О. І. Левицькій. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – С. 6.

² Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – Т. 3 (1544–1587). – С. 35.

³ Левицькій О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Юго-западного Края и Малороссии / О. І. Левицькій. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – С. 6–7.

⁴ Dabkowski P. Urzednicy kancelaryjni sadow ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Lwow, 1918. – S. 1–5.

мав бути засвідчений свідками та скріплений печатками і заповідача, і свідків. У разі власноручного складання заповіту заповідачем присутність свідків не вимагалася.

Особливо цінними, на нашу думку, є дослідження українського історика О. Вінниченка щодо порядку складення та виконання заповітів¹.

Як стверджує Н. Яковенко, побоюючись визнання заповітів недійсними, а відтак, невиконання своєї останньої волі, заповідачі намагалися якомога ефективніше затвердити свій тестамент – так, щоби легітимність тестаментування не викликав жодних сумнівів. Для цього коло свідків мало складатися із людей повноправних і вільних² у цивільному розумінні та свідомих покладеного на них обов'язку. Мотивація засвідчення акту і свідками, і особисто заповідачами, яка останніми найчастіше висловлювалася у самому заповіті у вигляді розпоряджень щодо способу його завірення, була одним із найважливіших і невід'ємних елементів, що були в основі узаконення актів останньої волі³.

О. Вінниченко констатує, що інститут тестаментування як правове поняття не був чітко регламентований у коронному законодавстві, що доволі чітко простежується на практиці. Дослідниця робить висновок, що при укладенні та завіренні тестаментових актів представників шляхетського стану були присутніми майже винятково вихідці зі шляхти. Хоча цих людей і окреслено як шляхетних та віри гідних, проте, без сумніву, за довгу практику тестаментування в Речі Посполитій таке означення стало часто вживаною, традиційною для цих актів формулою⁴.

¹ Вінниченко О. В. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 / О. В. Вінниченко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 19 с.

² Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – С. 111.

³ Вінниченко О. В. Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) / О. В. Вінниченко // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 68.

⁴ Там же. – С. 81.

Учена зауважує, що шляхетські заповіти, що дійшли до нас у реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст., уклалися за своєрідним формуляром. За послідовністю структурних елементів він нагадує – за незначними винятками – формуляр середньовічного акта. Щоправда, єдиної форми укладення актів останньої волі з використанням ідентичних формул (у словесно-змістовному розумінні) не існувало. Розмаїття вживаних клаузул є незначним. Тому доводиться говорити про десятки варіантів тестаментового формуляра, який використовувався у цей період¹.

Складали приватні документи, зазвичай різні писарі (іноді їх називали дяками), а згодом і реєнти, що діяли при тих чи інших урядових органах. Вони ж записували в актові книги і ті угоди, що уклалися перед урядом, і ті, про внесення яких у книгу клопотали контрагенти. Зауважимо, що, на відміну від інших судових чиновників XIV–XVI ст. (дільчий, виж, ув'язчий, дільчий), які виконували обов'язки за одноразовим дорученням, писарями були постійно призначені особи. Це пояснюється тим, що писарі були фахівцями у канцелярських і судових справах, вони навіть супроводжували урядових намісників в їхніх роз'їздах по державі, і загалом їхня праця високо цінувалась. Так, король Сигізмунд у 1508 р. «пожалував» дяку Олексію Леонівичу трьох осіб у селі Мелкіяновичах у Слонімському повіті².

Отже, на розвиток нотаріальної діяльності в Україні у XIV–XVII ст. впливали різні правові системи, здебільшого польська і німецька, але цей розвиток головно був органічним продовженням власної правової традиції. Іноземні привнесення модифікувались, пристосовувались до місцевих реалій і в результаті позитивно впливали на розвиток нотаріальної діяльності³.

—¹Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) / О. Вінниченко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 545.

²Ковальова С. Судові чиновники в українських судах XIV–XVI століть / С. Ковальова // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 113.

³Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 72.

На тих українських землях, які з другої половини XIV ст. входили до складу Польщі (Галичина та Волинь), актові книги судів із записами приватних документів велись ще з кінця XIV ст. Адже тут було введено польське право зі всіма притаманними йому формами і порядком укладення актів, яке, своєю чергою, ґрунтувалось на таких же принципах, що й в інших країнах середньовічної Європи, і які зумовлювались впливом римського права¹.

Значну роль у розвитку професії нотаріуса в Польщі виконував Закон про записи 1588 р., який запровадив припис ввести іпотеку до книг суду. Це питання зокрема стосувалося права на землю для шляхти. У Законі вперше сформовано функції і саме поняття «нотаріуса» (регент) і «regentura» (regentura), які згодом стають синонімом до слова «нотаріус».

Перша офіційна згадка про regencie (регент) у реєстрі суду району сягає 1601 р. Водночас нотаріус (регент) обіймав посаду, відмінну від нотаріуса, за своїми функціями наближену до клерка офісу спеціалізованого суду².

Із часом через ускладнення цивільного обороту, а відтак і правового його забезпечення, з'являється потреба у збільшенні персонального складу судових канцелярій, які виконували нотаріальні функції. Очолювали їх реєнти (regent), що призначалися зі шляхти, причому окремими постановами сеймиків. Зокрема вимагалось, щоб кандидати на посаду були шляхтичами спадковими (наприклад, ухвала Белзького сеймику 1683 р. з підтвердженням на сеймику 1750 р., ухвала Галицького сеймику 1720 р.)³. Однак, на думку відомого польського історика права О. Бальцера, для реєнтів гродських канцелярій шляхетське походження не було безумовною вимогою. Обов'язки реєнта канцелярії детально

—¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 67.

² Historia-notariatu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gdin.pl/notariat...polsce/historia-notariatu>

³ Dabkowski P. Urzednicy kancelaryjni sadow ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Lwow, 1918. – S. 3.

наведено у тексті присяги, яку прийняв реєнт гродський львівський Теофіл Щука (Szczuka)¹. Хоча номінація ця відбувалась уже в 1773 р., є підстави припускати, що раніше ці обов'язки були такими ж. Отже, реєнт був зобов'язаний приймати всілякі зізнання, вписувати угоди, протести, маніфести і, загалом, будь-які правові акти, які повинен записувати безпомилково, не допускаючи жодних дописок та змін².

Згідно з ухвалою Белзького сеймику від 23 червня 1750 р. реєнт мав приймати угоди для вписування у судові книги особисто³. Автентичність запису підтверджувалася підписами сторін у протоколі. Будь-яка самовільна зміна запису урядником була недопустима і трактувалася як спроба підробити документ⁴.

Вважалося, що урядник такими діями порушує не лише складену присягу і право королівства, а й щиру віру і право Боже. Призначення та звільнення з посади реєнта гродського входило здебільшого до компетенцій старости. Однак були випадки, коли його призначав писар гродський. Наприклад, реєнта гродського белзького Теофіла Букара 1644 р. призначив на посаду писар гродський белзький Самуель Курдвановський⁵. Реєнтів земських номінував писар земський, або ж сеймик пропонував кандидатуру реєнта, яку мав затверджувати писар⁶.

Форма запису угод в актовій книзі була двоякою. Передусім треба було подати до канцелярії письмовий документ і

—¹Dabkowski P. Urzednicy kancelaryjni sadow ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Lwow, 1918. – S. 4.

²Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 109.

³Dabkowski P. Urzednicy kancelaryjni sadow ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Lwow, 1918. – S. 4.

⁴Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 109.

⁵Dabkowski P. Urzednicy kancelaryjni sadow ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Lwow, 1918. – S. 8.

⁶Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 110.

зажадати дослівного перепису його в актах (такий запис називали облатою, а процедуру – облатуванням). Також практикували занотування короткого змісту акту зізнання. Воно було усним (коли реєнт чи його помічник вписував акт зі слів сторони) та письмовим (пред'являвся для зізнання письмовий документ). Детальний порядок щодо ведення і зберігання гродських і земських актових книг був установлений привілеєм Яна Ольбрахта 1496 р. Відтак порядок і форма укладання актів, структура і компетенція органів, що виконували нотаріальні дії стосовно їхнього складення і за-свідчення, упродовж XIV–XVII ст. зазнали певної еволюції. Як зазначалося, компетенція писарів була подібною і такою ж за обсягом, як у нотаріусів середньовічної Італії (нагадаємо, що саме італійська модель нотаріату слугувала прототипом для таких установ у інших країнах середньовічної Європи). Отже, на розвиток нотаріальної діяльності в Україні у XIV–XVII ст. впливали різні правові системи, здебільшого польська і німецька, але цей розвиток головно був органічним продовженням власної правової традиції¹.

Як стверджує відомий український дослідник М. Кобилецький, фактично майже у всіх містах України, що входили до складу Польщі, Великого князівства Литовського і згодом – Речі Посполитої, діяло магдебурзьке право. Надання українським містам Закарпаття магдебурзького права не підтверджують угорські, німецькі чи будь-які інші джерела, а також архівні документи².

1356 р. король Казимир III надає місту Львову привілей про надання магдебурзького права. За цим привілеєм місто виводилося з-під влади каштелянів, воєвод, суддів, підсудків та інших службовців. Мешканці були відповідальні лише перед своїм війтом. Війт, своєю чергою, відповідав перед королем або старостою, якого призначав король. Магдебурзьке

¹ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 110.

² Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 228.

право поширювалось на усіх міщан, зокрема «вірмен, русинів, євреїв, татар та сарацинів». Українські дослідники Т. Гошко, М. Капраль та інші вважають привілей 1356 р. повторним релокаційним документом¹.

Відомий історик м. Львова Денис Зубрицький (1772–1862 рр.) у своїй «Хроніці міста Львова» зазначає, що німці почали селитись у Львові та інших галицьких містах ще за часів Данила Галицького². Це також стверджували М. Грушевський, М. Владимирський-Буданов та інші. Німці судилися за своїм правом і їхня громада у Львові була доволі численна. Деякі дослідники пов'язували численність німецької громади з німецькою назвою міста Львова «Lemberg». Ця назва вживалась у грамоті князя Юрія II від 1334 р. у документі Львівських радників 1340 р. та у грамотах польських та угорських королів³.

Про можливість надання місту Львову магдебурзького права стверджують більшість українських та іноземних науковців. Зокрема про це писав Р. Роепель, вказуючи на наявність у місті не лише посади вїйта, а й радників Генріха Планера, Йогана фон Метеля, Куно фон Степану, котрі могли також виконувати функції бургомистра⁴. Ще одним аргументом на користь надання магдебурзького права у період Руського королівства стала наявність у місті значної німецької громади, що становила, на думку польського науковця А. Янечеса, понад 70% населення міста. Відома німецька

¹ Кобилецький М. Поширення магдебурзького права в Україні XIV ст. / М. Кобилецький // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 82.

² Zubrycki D. Kronica miasta Lwowa / D. Zubrycki. – Lwow: Nakł. autora, 1844. – S. 41.

³ Кобилецький М. Надання місту Львову магдебурзького права / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Випуск 36. – С. 60.

⁴ Roepell R. Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwärts der Weichsel / R. Roepell // Abhandlungen der Hist. Phil. Gesellschaft in Breslau. – Breslau: Trewendt, 1857. – S. 281.

дослідниця Е. Шубарт-Фінштнер стверджувала, що кількість німецького населення сягала 80% до середини XV ст. Р. Кайндль зазначав, що впродовж XIV–XVI ст. у Галичині маґдебурзьке право отримали близько 400 міст¹.

На думку А. Пашука, маґдебурзьке право мало чітко виражений класовий характер, який виявлявся у наділенні певними привілеями окремих станів, що складали панівний клас².

Знаний український дослідник В. Кіселічник стверджує, що діяльність органів самоврядування вплинула на розвиток міського права від класичної маґдебургії до особливого львівського міського права. Львівське міське право виникло із функціональних потреб міської громади шляхом адаптації норм маґдебурзького права в силу їх авторитетності і нагальної потреби. У середньовічному Львові були закладені міцні європейські традиції самоврядування, збагачені і примножені діяльністю громади та її самоврядних органів³.

Дароване Львову маґдебурзьке право розглядалося не як зібрання загальнообов'язкових законів, а лише як хартія, що гарантувала міщанам певну міру самостійності⁴. У реальному житті застосовувались правові норми, що виникали у результаті діяльності громади та органів самоврядування⁵.

З-поміж великих українських та польських міст XVI–XVIII ст. тільки Львів став осередком чотирьох національних громад поляків, українців, вірмен та євреїв, котрі мали пра-

¹ Kaindl R. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien / R. Kaindl // Archiv für Österreichische Geschichte. – Wien, 1906. – Bd. 95. – S. 143.

² Пашук А. Й. До питання про діюче на Україні у другій половині XVII ст. право на його кодифікацію / А. Й. Пашук // Питання теорії і практики радянського права. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. – Випуск 4. – С. 189.

³ Кіселічник В. Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація та зміст / В. Кіселічник // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Випуск 39. – С. 109.

⁴ Koranyi K. Przywileje dla miasta Krakowa i miasta Lwowa z r.1444 / K. Koranyi. – Lwow, 1936. – С. 59.

⁵ Кіселічник В. Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація та зміст / В. Кіселічник // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Випуск 39. – С. 109.

вовє самоврядування або його елементи. Повноправним господарем міста була польська (католицька) громада – їй належали всі економічні та політичні права, передбачені магдебурзьким правом. Інші національні групи (німці, татари, караїми, греки, італійці тощо), які також мешкали у місті, але не були об'єктом правового регулювання з боку королівської влади, входили в одну з вказаних чотирьох національних груп і послуговувалися їхніми ж правами¹.

Як зауважує М. Кобилецький, громадянськими правами у повному обсязі володіли лише католики. Спочатку це були німці, а згодом поляки. Українці, вірмени та євреї поступово обмежувались у своїх правах. Крім національного поділу, існував ще й територіальний. Міським правом у повному обсязі користувались особи, які проживали у межах міста².

Львів став одним із небагатьох міст, де збереглася величезна кількість матеріалів, пов'язаних із діяльністю органів самоуправління, починаючи від грамоти про надання магдебурзького права (1356 р.) і закінчуючи документами останніх днів існування магістрату³.

Одним із важливих і шанованих міських чиновників був писар ради (*notarius actorum Officii Consularis*), якого іноді називали просто міським писарем (*scriba civitatis*). Він мусив володіти кількома мовами, мати підготовку в галузі юриспруденції, писаря зобов'язувала присяга⁴. Відтак виникала потреба в освічених людях – студентах, які прагнули здобути належну освіту, зокрема за кордоном.

— ¹Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – С. 92.

²Кобилецький М. Надання місту Львову магдебурзького права / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Випуск 36. – С. 62.

³Гошко Т. Львівська Магдебургія через призму окремих рукописних джерел (XIV–XVIII ст.) / Т. Гошко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Випуск 2. – С. 27.

⁴Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.) / Т. Д. Гошко. – Львів: Афіша. – С. 172.

Потенційними студентами була міщанська молодь, яка відчувала потребу університетської освіти, здобуття титулу бакалавра і магістра. Кількість цих осіб свідчить водночас і про рівень освіти у середніх міських школах, інтелектуальні потреби абсолювентів, їх батьків чи опікунів¹. Зокрема, зі Львова у XV ст. в Краківській академії студіювало 76 студентів, з яких 26 здобуло титул бакалавра і 9 – магістра (за цим показником місто посідало восьме місце після Кракова, Познані, Гданська, Косцяна, Каліша, Торуня і Кросна)².

Вирішивши пов'язати своє професійне майбутнє з інтелектуальною працею, студенти прагнули здобути уряд у рідному місті, щоб, повернувшись сюди, виконувати обов'язки нотарія, писаря, підписка, синдика, вчителя тощо, віддаючи батьківщині свої набуті знання та уміння³.

Як стверджує М. Кобилецький, писарі німецьких, польських, українських міст виконували важливу роль у створенні джерел магдебурзького права. Зокрема писарі польських міських рад і судові писарі Конрад з Ополя, М. Яскер, Б. Гроїцький стали авторами низки праць із магдебурзького права, що використовувались на території всієї Речі Посполитої, а згодом і Гетьманщини. А львівський писар Ян Тухольчик був автором праці «*Farrado actionum*»⁴.

Поряд із привілеями, які надавалися містам на основі магдебурзького права, на території України стали збірники магдебурзького права та Саксонського зеркала, які німецькі колоністи привезли зі собою. На українських землях викори-

—¹ Петришак Б. І. Дещо про життя, побут та умови навчання львівських студентів за кордоном у XVII ст. / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2012. – № 6. – С. 124.

² Gąsiorowski A. O mieszczanach studiujących na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku / A. Gąsiorowski // *Aetas media aetas moderna: studia ofiarowane pr. H. Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 2000. – S. 653, 660.

³ Петришак Б. І. Дещо про життя, побут та умови навчання львівських студентів за кордоном у XVII ст. / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2012. – № 6. – С. 127.

⁴ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 220.

стовувалися також латинські переклади магдебурзького права та Саксонського зерцала, автором якого став єпископ Бреслау Томас у другій половині XIII ст. (1272–1292 pp.) (*Versio Wratislaviensis*)¹.

1359 р. міський писар створив Конрад із Сандомира здійснив переклад Саксонського зерцала та магдебурзького права (*Versio Sandomiriensis*). Також використовували інший переклад Саксонського зерцала і магдебурзького права, що був надрукований Яном Лаським «Статут Ласького»². Саксонське зерцало разом із магдебурзьким правом використовувались у працях Яна Сервуса Тухольчика «*Ferrago actionum civilium Juris Maideburgensis*» (мали дев'ять видань та складалися зі семи книг). Саксонське зерцало та магдебурзьке право використано і в іншій праці Яна Сервуса Тухольчика «*Epitome pontificii ac caesa rei juris*»³. На відміну від праць Яна Сервуса Тухольчика, на українських землях ширше використовувалися праці Миколая Яскера, що склалися з трьох частин «*Juris Provincialis, quod Speculum Saxonum*», «*Juris Municipalis Majdeburgensis Liber Wilgo Weichbild*» та «*Promptuarium Juris Provincialis quod Speculum Saxonum*». Перші дві частини були точним латиномовним перекладом Саксонського зерцала та магдебурзького права, а третя стала результатом самостійної творчості автора. Серед інших латиномовних праць в українських містах використовували праці Яна Кірштейна Церазина. Поряд із німецькомовним та латиномовним джерелами застосовували і польськомовні праці⁴. 1581 р. львівський синдик Павло Щербич видав дві праці «*Speculum Saxonum albo prawo*

— ¹ Lieberwirth R. Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle osteropäischer Rechtsordnungen / R. Lieberwirth // Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: Philologisch-historische Klasse. – Berlin: Akademie Verlag, 1986. – Bd. 127. – H. 1. – S. 18.

² Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / A. Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – S. 24–25.

³ Pauli L. Die polnische Literatur des Magdeburger Rechts im 16. Jahrhundert / L. Pauli // Studien zur Geschichte des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Deutschland und Polen / Hg. v. D. Willoweit und W. Schich. – Frankfurt am Main: Lang, 1980. – S. 152.

⁴ Там же. – S. 152–153.

Saskie I Majdeburskie» та «Jus Municipale to jest prawo miejskie Majdeburskie»¹.

Праці Павла Щербича використовував магістрат Львова у вирішенні правових спорів. Це підтверджує запис, зроблений на примірниках кодексу, що зберігаються у відділі стародруків Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Власником цієї книги є шляхетний магістрат міста Львова. Найширше на українських землях використовували праці Бартоломія Гроїцького у діяльності міських і сільських судів, що діяли на основі магдебурзького права, в адміністративній системі та у кодифікації українського права XVIII – початку XIX ст. Праці Бартоломія Гроїцького були написані польською мовою, якою володіли вийти, солтиси, радники українських міст, що мали магдебурзьке право. Саксонське Зерцало використовував Б. Гроїцький під час написання «Artykuły prawa magdeburskiego Które zową Speculum Saxonum» 1558, «Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego» 1559, «Obrona sierot i wdow» 1605 та ін.².

Грунтовне дослідження діяльності міських писарів Львова і виконання ними певною мірою нотаріальних функцій, а також співпрацю із нотаріусами, здійснив український історик Б. Петришак³. Зокрема дослідниця зазначає, що міські канцелярії з початку свого існування тісно взаємодіяли з публічним нотаріатом, міські писарі часто виконували обов'язки публічних нотаріусів⁴.

¹ Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / A. Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – S. 25.

² Кобилецький М. Саксонське Зерцало та його застосування в Україні / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 99.

³ Петришак Б. І. Міські писарі Львова другої половини XIV–XVI ст.: просографічне дослідження: дис. канд. істор. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Б. І. Петришак; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2010. – 407 с.

⁴ Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: процедура призначення та присяги / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 93.

Одними із найважливіших та шанованих посад були посади писаря міської ради, який очолював міську канцелярію, та судового писаря.

Так, судовий львівський писар щорічно отримував зарплату 250 злотих і безплатно проживав у міському будинку. За власні кошти він утримував помічників – підписків. Посада судового писаря Львова була пожиттєвою, а з 1624 р. ним міг бути лавник¹. 1661 р. польський король Ян Казимир видав декрет, за якими писарями Львова могли бути особи із ученими званнями доктора філософії, права та медицини².

Б. Петришак припускає, що більш кваліфіковані писарі писали раецькі книги, інші – лавничі, вйтівські тощо³. Неодмінним елементом функціонування міської канцелярії була печатка, якою скріплювалися найважливіші для міського життя документи – привілеї, акти, розпорядження, надання тощо. У сфрагістиці та геральдиці прийнято вважати, що міська печатка і герб міста з'явилися одночасно з локацією міста чи одразу після неї⁴.

Проаналізувавши з точки зору найбільшого впливу на писарське середовище, і групи, які взаємодіяли з міською канцелярією, найбільшу увагу історик приділяє групі публічних нотаріїв (*notarii publici*), оскільки саме вони найчастіше стикалися у своїй діяльності з міськими писарями⁵.

Явище публічного нотаріату було відоме на землях Польського Королівства ще з XIV ст. Публічний нотаріат у нашому розумінні був інстанцією, що засвідчує документ⁶. Вида-

¹ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 220.

² Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів: Центр Європи, 2002. – С. 365.

³ Петришак Б. І. Міські писарі Львова другої половини XIV–XVI ст.: просопографічне дослідження: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Б. І. Петришак; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2010. – С. 100.

⁴ Там же. – С. 40.

⁵ Там же. – С. 100.

⁶ Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 13.

вєць документа (публічний нотарій) засвідчував, що в його присутності дві сторони або виконали певну юридичну дію, або визнали, що така дія між ними вже відбулася. Першого відомого польського публічного нотарія призначив архієпископ Якуб Свінка у Гнезно в 1284–1287 рр., а в XIV ст. у Польщі вже відомо близько 180 нотаріїв¹. Поширювався публічний нотаріат насамперед через церкву, яка намагалась закріпити свою владу за допомогою подібних організаційних структур, її практична діяльність потребувала нотаріального інституту, який діяв згідно з канонічним правом². Нотаріальний інструмент документував різні стадії судового процесу перед духовною владою, починаючи від постанови прокуратора і закінчуючи вироком (у цій формі також писалися апеляції та трансмувалися перекладні документи)³. Але водночас публічний нотаріат виявився інституцією, тісно пов'язаною з містом. Нотарії брали участь у діяльності духовних канцелярій, здебільшого консисторських, а також капітульних, які містились тут. Вони становили важливу верству міської інтелігенції, духовенства, які жили з розумової праці, зокрема: канцеляристи земських і гродських судів, адвокати тощо⁴. Чимало публічних нотаріїв самі були міщанського походження. Наприклад, за підрахунками А. Гонсьоровського, в гнезненській архідієцезії

— ¹ Skupieński K. Miejsce notariatu publicznego wśród środków realizacji programu politycznego arcybiskupa Jakuba Świnki / K. Skupieński // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa; Poznań, 1990. – R. XCVI. – Z. 3–4. – S. 63–84; Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 34–35.

² Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 18; Mikucki S. Początki notariatu publicznego w Polsce / S. Mikucki // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1937–1938. – T. XXXIV. – S. 17–18.

³ Koczerska M. De manu, signo et nomine, czyli o krakowskich notariuszach publicznych w późnym średniowieczu / M. Koczerska // *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane A. Gieysztorowi w 50-cie pracy naukowej*. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 193.

⁴ Gąsiorowski A. Mieszczanie w notariacie publicznym późnośredniowiecznej Polski / A. Gąsiorowski // *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: studia ofiarowane H. Samsonowiczowi w 60-ą rocznicę urodzin*. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 343.

та познанській дієцезії у XV ст. таких писарів було близько 45% від загальної кількості¹.

Економічним, політичним і адміністративним центром Руського воеводства був Львів. Польський король Владислав III, бажаючи піднести добробут Львова та забезпечити права купців, що прибувають до міста, 16 липня постановив: усі львів'яни, котрі підлягають міському праву, повинні скласти заповіти в присутності війта, двох лавників, священника і публічного нотарія; якщо спадкоємцем будинку або якогось іншого нерухомого майна буде коський чи духовна особа, то цей будинок або інше нерухоме майно має бути продане впродовж року, а гроші використані так, як це записано в духівниці, аби нерухоме майно не перейшло з магдебурзького права на церковне².

Місто мало самоврядування за магдебурзьким правом. Апарат самоврядування складався: з міської ради, куди входили 12 радників на чолі з бурмістром, судової організації – так званої лави, очолюваної війтом, та колегії (40 мужів). Особливістю тогочасного Львова (порівняно з іншими містами – Краковом, Варшавою) було те, що міська влада завдяки королівським привілеям зосереджувалась у руках іноземного католицького патриціату³.

У Львові вперше з публічним нотарієм ми зустрічаємось наприкінці XIV ст. – це Лаврентій, син Дідка з Сандомира⁴. Як

—¹ Gańsiorowski A. Mieszczanie w notariacie publicznym późnośrednio-wiecznej Polski / A. Gańsiorowski // Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: studia ofiarowane H. Samsonowiczowi w 60-ą rocznicę urodzin. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 344.

² Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / упоряд. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К., 1972. – С. 85–86.

³ Білецький С. Т. Соціальна структура населення Львова в середині XVII ст. / С. Т. Білецький // З історії західноукраїнських земель / відп. редактор І. П. Крип'якевич. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – С. 3–4.

⁴ Zimorowicz J. B. Viri illustres civitatis Leopoliensis, Metropoliæ Russiae, collecti per Bartholomæum Zimorowicz, consulem Leopoliensem / J. B. Zimorowicz // Opera quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis / ed. C. J. Heck. – Leopoli: Sumptibus regiae urbis Leopoliensis, 1899. – P. 314.

вдалося дослідити, він суміщав обов'язки публічного нотарія і міського писаря упродовж 1391–1399 рр.¹ Серед канцелярського персоналу у 1404–1414 рр. зустрічаються двоє публічних нотаріїв: Пйотр Вольфрам і Мартин, у 1492–1495 рр. – Ян з Кракова².

Співпраця з публічним нотаріатом полягала насамперед у співвиконанні прямих обов'язків міського писаря, наприклад, укладанні тестаментів міщан. Згідно з приписами права, при цьому мав бути присутній сам міщанин, який за участю також свого слуги чи писаря повинен був визнати зміст заповіту перед війтом, двома лавниками і публічним та міським писарем. У випадку, коли міський писар не посідав водночас становища публічного, він зобов'язувався покликати іншого публічного нотарія³. Також нотарії використовувалися світською владою для укладання документів у церковних судах. Наприклад, міщан Львова часто зустрічаємо у актах консисторського суду (справи, пов'язані зі спадщиною). Захисником інтересів міста перед церковною владою у справі багаторічного процесу з плебаном Яном Ройзе виступав спочатку Лаврентій з Сандомира, а згодом публічний нотарій Пйотр Вольфрам, одночасно міський писар⁴. Відтак робимо висновок, що ці уряди були тісно пов'язані між собою під час виконання канцелярських практик, міський писар міг бути водночас і публічним нотарієм (це було вигідно насамперед

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie: w XXV tt. / wydał X. Liske. – Lwów: Z Drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1868. – T. III. – 1872. – S. 108–110.

² Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 122; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie: w XXV tt. / wydał X. Liske. – Lwów: Z Drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1868. – T. VII: Dyplomaturyusz. – 1878. – S. 191, 193.

³ Skoczek J. Ze studiów nad średniowiecznym Lwowem / J. Skoczek // Pamiętnik Historyczno–Prawny. – Lwów, 1928. – T. VI. – Z. 3. – S. 334–335.

⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie: w XXV tt. / wydał X. Liske. – Lwów: Z Drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1868. – T. IV: Dyplomaturyusz. – 1873. – S. 25–26, 53.

матеріально). Публічні нотарії могли продовжити свою кар'єру у місті (у 1417 р. в Казімежі під Краковом Ян, публічний нотарій, виконував обов'язки лавника)¹. Також час до часу вони були потрібні місту у вирішенні поточних справ, наприклад, публічному нотарію Мартину за виставлення публічного інструмента у справі з львівським плебаном виплачено пів-марки, якимось невідомим нотарієм за те ж саме – 1,2 копи².

На думку К. Скупенського, на польських землях у середньовіччі нотарії номінувались двома владами: або папою, або імператором Священної Римської імперії. Однак лише щодо кількості нотаріїв можна підтвердити факт їхнього безпосереднього призначення папою³, натомість немає жодного польського нотарія, призначеного безпосередньо імператором. На думку українського історика Б. Петришак, логічним є припущення, що більшість нотаріїв здобули свій уряд через посередництво делегованих папою/імператором осіб⁴.

Досліджуючи це коло осіб, К. Скупенський робить висновок, що спочатку нотаріїв призначали єпископи (починаючи від Якуба Свінки), зазвичай ті, котрі паралельно виконували функції папських колекторів, а з припиненням функціонування уряду колекторів – папські легати⁵.

Б. Петришак стверджує, що у Львові одним із перших папських колекторів був міський писар і водночас публічний нотарій Пйотр Вольфрам⁶.

¹ Acta scabinalia Casimiriensia 1407–1427. Księga ławnicza kazimierska 1407–1427 / wydała B. Wyrozumska. – Kraków: Wyd-wo i druk. DR UKPOL S. C., 1996. – S. 236.

² Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414 / wydał A. Czołowski. – Lwów: Nakł. gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1896. – S. 28–29, 62. – Т. II. Pomniki dziejowe Lwowa. Monumenta Leopoliensia Historica.

³ Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 92.

⁴ Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: процедура призначення та присяги / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 95.

⁵ Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 92.

⁶ Петришак Б. Львівський період діяльності Петра Вольфрама (1402–1407 pp.) / Б. Петришак // Lwów: miasto-społeczeństwo-kultura: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziańców Lwowa / pod red. K. Karolczaka i L. T. Sroki. – Kraków, 2010. – Т. VII. – S. 177–194.

Ще одними папськими легатами, котрі мали право призначати публічних нотаріїв, були комеси (начальники панського двору) Латеранського палацу, а також делеговані ними віцекомеси (заступники)¹. На землях Польського Королівства вони з'являються доволі пізно, у 1480-х рр. Всього за XV ст. історикам С. Мікульському та К. Скупенському вдалося ідентифікувати близько 110 комесів та віцекомесів².

Як стверджує Б. Петришак, загалом у монографії К. Скупенського добре простежено ситуацію з призначення нотаріїв до кінця XV ст. Зазвичай історик подає і приклади для теренів Львова. Однак пізніші часи залишаються абсолютно недослідженими у цьому аспекті, хоча впродовж століть, очевидно, роль нотаріату трансформувалась. Натомість на землях Руського воєводства XV ст. простежуємо подальше існування публічного нотаріату в традиційних формах – завірення заповітів, праця у церковних канцеляріях тощо³.

У матеріалах Центрального державного історичного архіву України (м. Львів) у колекції грамот на пергаменті зберігається акт призначення каноніком Станіславом зі Львова клірика Львівської дієцезії Яна зі Львова, сина Георгія, на уряд публічного нотаря та присягу останнього від 11 листопада 1533 р.⁴.

Насамперед нотарію надавалася повна свобода і можливість «без права і мандату в усіх містах, землях, містечках, замках, селах, передмістях та інших місцях по всьому світу» створювати різного типу документи, зокрема декрети, контракти, заповіти та ін. Майбутній нотарій проголошував присягу,

¹ Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 93.

² Там же. – S. 99.

³ Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: процедура призначення та присяги / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 95.

⁴ Центральний державний історичний архів України м. Львів. – Ф. 131 (Колекція грамот на пергаменті). – Оп. 1. – Спр. 383 (Грамота каноніка костьола св. Мартина у Львові про призначення Яна, сина Георгія, публічним нотаріусом 11 листопада 1533 р.). – 1 арк.

яка, на думку Б. Петришак, була однаковою, і для Польщі, і для Галичини¹.

Автор зауважує, що відповідно до тексту присяги майбутній нотарій зобов'язується бути вірним святій Римській Церкві, вчиняти дії згідно з канонічним правом до кінця свого життя або до набуття «поганої слави», зберігати та не розголошувати таємницю, перешкоджати вчиненню тяжких злочинів, «уряд табеліонату вірно виконувати, контракти позваних сторін вірно укладати...».

Після номінації та присяги нотарія йому вручали ознаки його уряду – перо, каламар та папір².

Слід зауважити, що документ про призначення укладав публічний нотарій Станіслав Улевський, син Яна, засвідчивши його нотаріальним інструментом, тобто підписом та зображенням свого нотаріального знаку³.

Ще одним важливим елементом процедури призначення нотарія було власноручне створення його нотаріального інструмента, тобто малюнка нотаріального знака з формулою підпису. В останній вказувались імена нотарія та його батька (Я, N., син N.), територіальне походження, влада, яка номінувала нотаря, його духовні свячення та ін.⁴. Як зауважує К. Скупенський, нотаріальний знак – це зазвичай власноручний малюнок нотарія пером, який складався з трьох частин – голови, шийки та підстави⁵.

¹Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: процедура призначення та присяги / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 96.

²Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 105.

³Центральний державний історичний архів України м. Львів. – Ф. 131 (Колекція грамот на пергаменті). – Оп. 1. – Спр. 383 (Грамота каноніка костьола св. Мартина у Львові про призначення Яна, сина Георгія, публічним нотаріусом 11 листопада 1533 р.). – 1 арк.

⁴Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – S. 79–80.

⁵Skupieński K. O znaku notarialnym jako źródle poznania polskiej herardyki szlacheckiej średniowiecznej / K. Skupieński // Discernere vera ac falsa: praca ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. – Lublin, 1992. – S. 79–80.

Б. Петришак наголошує, що фактично процедура призначення і присяги публічного нотарія не зазнала яких-небудь змін протягом століть. І коло осіб, які мали право на номінацію цього урядника, і класична формула присяги XIV–XV ст. залишаються тими ж, що свідчить про певне збереження класичних норм і процедур із початку існування нотаріату¹.

Ми визнаємо, що лише певною мірою процедура призначення нотаріуса на українських землях у складі Польського королівства подібна до призначення візантійського нотаріуса.

Польська дослідниця історії нотаріату Д. Малець констатує, що внаслідок падіння Республіки, спричиненого сусідніми державами (Росією, Австрією і Пруссією у 1772, 1793, 1795 рр.) було перервано існуючу еволюцію системи права Польщі, що унеможливило подальший процес перетворення нотаріусів у судових канцеляріях на публічних нотаріусів².

3.3 Генезис нотаріальної діяльності на українських землях за часів Запорізької Січі та Гетьманської держави

Як стверджують українські дослідники П. Лепісевич та І. Терлюк, перші відомі історикам згадки про українське козацтво сягають кінця XV ст. (1489, 1492 р.). Проте окремі елементи та прояви козацтва в нашій історії мають давніші корені. Вважають, що попередником козацтва було слов'янське населення басейнів нижньої течії річок Дніпра, Південного Бугу і Дністра (літописні «бровники», берладники), яке

¹ Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: процедура призначення та присяги / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 96.

² Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.

займалося господарською діяльністю у цих регіонах і мало демократичну військову організацію¹.

Український науковець П. Захарченко зауважує, що слово «козак» з'явилося в українському лексиконі у 1490-х роках. Козак – вільна особа, принципово ворожа для феодално-кріпосницької системи². На думку П. Лепісевича й І. Терлюка, козацтво зародилось і розвинулось унаслідок особливих умов життя українського народу в степовій Україні. Основними причинами, що обумовили виникнення козацтва, були соціальні та економічні чинники, а також турецько-татарська агресія, яка в середньовіччі плундрувала міста й села України, поневолюючи десятки тисяч людей. У першій половині XVII ст. утрати українського населення внаслідок нападів кочівників становили 300 тис. осіб³.

Українське козацтво складалося зі селян, міщан, навіть дрібної шляхти, котрі втікали на неосвоєні землі, що формально належали Литві. Не визнаючи над собою влади литовської чи польської адміністрації, козацтво займалося землеробством та дрібним промислом, водночас виконуючи роль озброєного захисту Південно-Західної Русі від турецько-татарських навал⁴.

Як зауважує Г. Коваленко, серед козаків були й польські шляхтичі, яким подобалось жити в степу й вести війну з ордою⁵. І. Терлюк уточнює, що з другої половини XVI ст. соціальна база формування козацтва розширювалася. Нову хвилю у процесі формування українського козацтва становили представники шляхти – боярська верства та слуги. Це пов'язувалося з процесами консолідації панівних верств

¹ Лепісевич П. М. Козацька держава і право: навч. посібник з історії держави і права України / П. М. Лепісевич, І. Я. Терлюк. – Львів: Край, 2005. – С. 3.

² Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 119.

³ Лепісевич П. М. Козацька держава і право: навч. посібник з історії держави і права України / П. М. Лепісевич, І. Я. Терлюк. – Львів: Край, 2005. – С. 6.

⁴ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 20.

⁵ Коваленко Г. Українська історія / Г. Коваленко. – К.: Велес, 1992. – С. 86.

Великого князівства Литовського, яка супроводжувалася ліквідацією різних ступенів ієрархії, що існувала між ними, та ревізією прав на шляхетство¹.

І. Паньонко зазначає, що обставини життя козаків з самого початку штовхали їх на шлях організації, що вимагало створення добре організованого та об'єднаного спільними завданнями первинного осередку, здатного саморозвиватися та вдосконалюватися. Для його утворення був необхідний стійкий центр, навколо якого могла б сформуватися вся ця громада для захисту рідного краю і здійснення певних упреждувальних походів².

На початку 1550-х років³ провідник запорізьких козаків князь Дмитро Вишневецький об'єднав поодинокі групи козаків, створивши на острові Мала Хортиця козацький центр⁴. На думку Д. Яворницького, назва козацької столиці – «Січа, Січ» – виникла від слова «сікти», «висікати», тобто рубати і, однозначно, має однаковий корінь зі словом «засіка» – огорожа із загострених паль або частокіл⁵.

Виникнення у другій половині XVI ст. Запорозької Січі зумовлювалось і внутрішніми потребами козаків, які перебували на південному порубіжжі, і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини безпосередньо впливали на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків. Уся система органів військово-адміністративної влади мала змогу виконувати і внутрішні, і зовнішні функції, властиві державній владі⁶.

— ¹Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 142.

²Паньонко І. М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 19.

³Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. – К.; Львів: Опір, 1996. – С. 187.

⁴Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – С. 276.

⁵Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – С. 58.

⁶Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 75–76.

Поділяємо думку українського вченого О. Неліна, що це дало підстави для багатьох дослідників історії козацтва дійти висновку, що Запорізька Січ була державою, козацько-християнською республікою, важливим етапом розвитку української національної держави. За багатотисячлітню історію у житті народу склались певні традиції і звички, поняття про справедливість і мораль, козацьке звичаєве право, нові принципи судочинства¹.

Водночас П. Захарченко зауважує, що в сучасному розумінні її назвати державою не можна. Порівняно з іншими державами, вона не мала свого громадянства. Спершу козаки були підданими Литви, згодом – Речі Посполитої, пізніше – Гетьманщини, зрештою, московського царя. Запорізька Січ не мала повноцінної економіки, фінансової системи, господарської інфраструктури, власних грошей, а також міст і кам'яних будівель загалом. Навіть за часів найвищого розвитку населення Запоріжжя не перевищувало 100 тис. осіб. Але фактично від часу заснування до повної ліквідації Запорізька Січ зберігала свій автономний статус².

Запорізька Січ як військово-політичне утворення зародилася і впродовж свого існування розвивалася на підставі своєрідних традицій. «Де три козаки, там два третьо-го судять», – такі були основи запорізького звичаєвого права³.

У Запорізькій Січі склалася доволі оригінальна система органів управління, яка мала три ступені: перший – військові начальники – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, військовий обозний, курінний отаман; другий – військові служителі – булавничий, хорунжий, бунчужний, довбиш, пушкар, гармаш, тлумач, шафар, кантаржій, канцеляристи; третій – похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар

¹ Нелін О. Г. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 76.

² Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 119.

³ Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – С. 158.

та підосавул. Розподіл обов'язків між старшиною був чітко регламентований¹.

На думку І. Паньонка, позитивним у створенні органів апарату управління Запорізької Січі стало те, що вона пішла шляхом революційних змін і не тільки повністю відкинула юрисдикцію органів влади та управління Польщі (оскільки останні заперечували створення Української держави), але і по-новому його сформувала, не запозичивши принципи організації органів управління Польщі².

І. Франко розглядав джерела та особливості права цієї доби. Зокрема детально висвітлив процес виникнення козацтва, наголошуючи, що «Запоріжжя стало для українського народу куточком волі. Запорожці обирали і скидали свою старшину, самі здійснювали суд»³.

Відомий український дослідник держави і права Ю. Шемшученко вважає, що у Запорізькій Січі склалася своя правова система, в основі якої було козацьке право, на характер, зміст і форму якого вирішальний вплив мали умови існування козацького суспільства. Козацьке право – сукупність звичаєвих норм, що регулювали публічні та приватні відносини в козацькому середовищі. Воно існувало здебільшого у неписаному вигляді та застосовувалось у Запорізькій Січі, Лівобережній і Правобережній Україні. Його визнала Російська держава: відразу після входження України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин за давнішніми правами», тобто на основі звичаєвого права. Козацтво відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вольності⁴.

¹ Паньонко І. М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 91.

² Там же. – С. 115.

³ Кравець М. М. Іван Франко – історик України / М. М. Кравець. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – С. 38.

⁴ Шемшученко Ю. С. Козацьке звичаєве право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т. 3: К.–М. – С. 142–143.

На думку І. Паньонка, причинами існування у Запорізькій Січі звичаєвого права (правових звичаїв) були: доволі нетривалий період діяльності Запорізької Січі, заінтересованість козаків у чинності неписаного права та побоювання, що писані закони значно обмежать їх існуючі права та свободи, а також консервативний характер звичаєвого права. Науковець робить висновок, що саме тому запорізькі козаки не змогли писане право сформулювати, систематизувати та оформити письмово, закріпивши це у нормативно-правових актах¹.

О. Нелін стверджує, що Запорізька Січ стала місцем виникнення багатьох правових звичаїв, які загалом склали нове поняття – козацьке право. Це право не знало писаних джерел і пропонувало за будь-яких обставин керуватися нормами звичаєвого права та здоровим глуздом. Козацька доба характеризувалася збереженням «давніх прав», тобто традиційних джерел².

На думку І. Грозовського, звичаєве право запорізьких козаків можна вважати сукупністю правових звичаїв, які діяли на території Запорізьких Вольностей у XVI–XVIII ст., мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою, а в окремих випадках навіть суперечили чинному законодавству³. Водночас, на думку І. Бойка, терміни «звичаєве право запорізьких козаків», «правові звичаї запорізьких козаків», «козацьке право» вважає синонімами. Це право не знало писаних джерел. У Запорізькій Січі вищою судовою інстанцією

¹ Паньонко І. М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 116.

² Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 6; Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 42.

³ Грозовський І. М. Право Нової Січі / І. М. Грозовський. – Х: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 8.

був кошовий суд, який свої рішення ухвалював на основі звичаєвого права і «здорового глузду»¹. Вони були остаточними і не підлягали оскарженню².

І. Грозовський стверджує, що за своїм змістом норми звичаєвого права запорожців можна умовно поділити на дві частини: «право публічне» і «приватне право». Публічне право запорозьких козаків – це своєрідний військовий статуту, який регулював найважливіші суспільні відносини запорізької громади: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади й управління), воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями, спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, встановлював відповідальність за злочини та ін. Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за заподіяння шкоди тощо³.

За часів існування Запорізької Січі найбільший розвиток дістали норми публічного права, які становили основу козацького права. Норми приватного права упродовж XVI–XVII ст. були малорозвинені, лише у XVIII ст. приватне право набуло розвитку, але здебільшого на території Запорізьких Вольностей, тобто за межами Січі⁴.

О. Нелін зазначає, що відомостей щодо регулювання цивільно-правових відносин обмаль⁵.

¹Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 42.

²Бойко І. Й. Звичаєве право як джерело українського права / І. Й. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2014 р.). – Львів. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. – С. 78.

³Грозовський І. Козацьке право / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 78.

⁴Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії з вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 311–312.

⁵Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 50.

І. Грозовський стверджує, що право власності на рухоме і нерухоме майно вимагало певної фіксації¹. Аналіз джерел свідчить, що різноманітні угоди між козаками уклалися, зазвичай в усній формі (іноді при свідках), але це не виключало й складання розписок, письмових договорів, заповітів тощо, які були в судах як важливі докази².

Писане право поширювалося насамперед не в самій Січі (оскільки тут приватновласницькі тенденції були малорозвинені), а на території Запорізьких Вольностей, де козак дедалі частіше постає не як військовий, а як господарський елемент. Цікавим є й те, що козаки не досягли майстерності у складанні різноманітних угод, не виробили певних вимог до їх форм. Словом, архітектоніка правових норм була недостатньо розвинутою, а це, своєю чергою, призводило до певних непорозумінь, пов'язаних із різними трактуваннями того чи іншого документа, угоди тощо³.

І. Грозовський з'ясував, що козакам, безперечно, були відомі такі юридичні поняття, як давність володіння, захист права власності. Серед цивільно-правових норм козацького звичаєвого права важливе місце посідали норми, що регулювали порядок власності на землю. Козацьке звичаєве право встановлювало порядок володіння й користування землею, лісами, ріками, озерами, сіножатями тощо⁴. Учений зазначає, що запорозькі козаки до 1755 р. володіли значною територією на лівому та правому берегах Дніпра. Власниками цієї землі вони вважалися на підставі права першого займу. Займанщина земель була поширена на території Гетьманщини й Слобожанщини, особливо у другій половині XVII – протягом XVIII ст. Норми козацького звичаєвого права дозволяли

¹ Грозовський І. Козацьке право / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 79.

² ЦДІА України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 16–22; Спр. 317. – Арк. 10–11 зв.

³ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії з вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 289.

⁴ Грозовський І. М. Звичаєве право Запорізької Січі / І. М. Грозовський // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 58–60.

володіти, користуватися й навіть розпоряджатися цією землею. Займати дозволялося тільки вільні землі, які нікому не належали. Землю займали конкретні особи (чи особа), відтак одразу утворювалася й певна форма землеволодіння: общинна (колективна) чи особиста (індивідуальна)¹.

Як стверджує І. Бойко, існують достатні підстави стверджувати, що інститут займанщини формувався в умовах додержавного суспільства. Можна також припустити, що для українського народу він мав особливо важливе значення у зв'язку із раннім зародженням й активним розвитком землеробства².

І. Шахрайчук вважає, що на території Запорізької Січі існувала винятково колективна власність на землю. Земля та всі угіддя запорозьких козаків вважалися спільною власністю Війська Запорозького й були у повному розпорядженні Коша. Існування колективної (общинної) власності на землю зумовлювалося такими причинами: суб'єктом першого займу землі був колектив, громада, запорозьке товариство; колективна власність на землю підтримувалася промислами (передусім рибальством і мисливством), основою яких була колективна праця. Для промислового рибальства й мисливства потрібен був реманент і чимала кількість робочих рук, тому виникали об'єднання промисловиків – рибальські тафи, мисливські артілі (наприклад, лисятників) та ін.³.

За звичаєм, козаки – члени січового товариства, а також посполиті – піддані Війська Запорозького, які проживали на території Запорізьких Вольностей, могли отримати землю на правах користування. Фактично цією можливістю користувалися старшини й заможні козаки, які мали змогу її обробляти⁴. Земельні угіддя запорожців розрізнялися за

¹Грозовський І. М. Право власності на землю в Запорізькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65.

²Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 43.

³Шахрайчук І. А. Спадкове право України (Ретроспективний аналіз): навч. посіб. / І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. – С. 24.

⁴Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 78.

своєю якістю: одні були надзвичайно багаті на звіра й рибу, інші – бідніші. Крім того, кращими вважалися ті угіддя, що були розташовані якомога далі від південних кордонів Запорізьких Вольностей, оскільки вони зазнавали найменших утрат від набігів татар. Щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних із експлуатацією різних за якістю земельних ділянок, у Запорізькій Січі щороку проводили перерозподіл угідь шляхом жеребкування¹.

Ґрунтовне дослідження козацького звичаєвого права дало змогу І. Грозовському з'ясувати, що в запорозьких козаків існувало дві категорії земель, які мали різний правовий статус. Перша категорія – це мисливські й рибальські угіддя, сіножаті, пасовища тощо. Саме вони підлягали щорічному перерозподілу між різними суб'єктами землекористування. Курінь, військовий старшина або рядовий козак, які отримали цю землю, мали право користуватися нею протягом року. До другої категорії можна віднести вільні землі, якими, за дозволом Коша, міг володіти й користуватися аж до смерті кожен бажаючий (козак чи посполитий). Він, зокрема, міг побудувати на цій землі зимівник, посадити сад. В окремих випадках, знову ж таки з дозволу Коша, власник цих земель міг навіть розпоряджатися ними: міняти, продавати, закладати, залишати у спадщину. За користування цією землею власник платив податок і виконував інші повинності на користь Коша. Ця категорія земель була основою для формування приватної власності на землю².

Український науковець П. Захарченко вважає, що у XVI–XVII ст. земля, особливо орна, не мала для запорожців вирішального значення. Адже основну частину козацьких доходів становила воєнна здобич, а у вільний від воєнних походів час запорожці займалися рибальством, мисливством та іншими

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 78.

² Грозовський І. М. Звичаєве право Запорізької Січі / І. М. Грозовський // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 58–60; Грозовський І. М. Право власності на землю в Запорізькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65.

промислами. Саме тому практичне значення мали тільки землі з угіддями¹.

Традиційне для Литовських статутів успадкування землі не було поширене в козацькому середовищі з двох причин: 1) користування землею було довічним, а терени Запорізьких Вольностей вважалися колективною власністю козацтва; 2) особливість січового життя полягала у тому, що більшість козаків просто не мало спадкоємців, прийнятих законом, – жінок, дітей. О. Нелін стверджує, що спадкове право не виконувало істотної ролі у житті запорозького козацтва, яке керувалося у сфері права звичаями і традиціями².

П. Лепісевич й І. Терлюк констатують, що звичаєве право Запорізької Січі як правовий інститут не вбачало різниці між кримінальними та цивільними правопорушеннями; урегульовувало відносини кримінального (злочини, покарання) і цивільного (право власності, угоди) характеру³. Зобов'язання виникали внаслідок заподіяння шкоди і з договорів. Водночас звичаєве право Запорізької Січі передбачало різноманітні угоди між козаками, найпоширенішими з яких були міна, купівля-продаж майна, дарування, позика, особистий найм. Усі вони уклалися в усній формі (за винятком договору позики)⁴.

На думку І. Паньонка, козацьке право – це сукупність звичаєвих норм (принципів), більшість яких виникла саме в Запорізькій Січі. Звичаї та порядки предків були перенесені на Запоріжжя з усієї України. Разом із переказами та традиціями все це становило основу козацького життя. Вони й надалі передавалися з покоління в покоління в усній формі⁵.

¹ Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 129.

² Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 80.

³ Лепісевич П. М. Козацька держава і право: навч. посібник з історії держави і права України / П. М. Лепісевич, І. Я. Терлюк. – Львів: Край, 2005. – С. 15.

⁴ Там же. – С. 17.

⁵ Паньонко І. М. Звичаєве право запорізьких козаків / І. М. Паньонко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 49.

Ю. Шемшученко обґрунтував, що норми козацького звичаєвого права, які склались у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, діяльність судових органів, порядок землекористування й укладання окремих договорів, види злочинів і покарання за них. Вони були складовою тогочасної правової системи. Судові рішення і вироки мали посилення на давні права й звичаї козацького війська. Норми козацького звичаєвого права було включено до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., «Екстракту малоросійських прав» 1767 р., а окремі його норми діяли у Лівобережній Україні до першої половини XIX ст.¹

І. Паньонко зауважує, що звичаєве право козаків слушно вважають основою національного духу, оскільки воно має консервативний характер та слугує одним із видів соціального джерела права. Стабільність, консервативність, певна застиглість пояснюється еволюційним розвитком звичаєвого права, оскільки новаторство у цьому разі не знаходить свого відображення, або для цього повинен пройти деякий час. Така консервативність здебільшого позитивно впливала на козаків². 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август видав грамоту, за якою доручив коронному гетьманові Язловецькому організувати з козаків загін, який контролював би діяльність козацтва на Запоріжжі³.

Прагнучи використати козаків на службі Речі Посполитої, король Стефан Баторій 1576 р. сам призначив їм гетьмана та старшину, а також дав булаву, хоругву, бунчук та печатку з гербом військовим, на якому був зображений вояк із мушкетом⁴. І. Паньонко стверджує, що це було започатку-

¹ Шемшученко Ю. С. Козацьке звичаєве право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т. 3.: К.-М. – С. 143.

² Паньонко І. М. Звичаєве право запорізьких козаків / І. М. Паньонко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 50.

³ Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 123.

⁴ Южно-русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т. 1. – К.: Универс. типогр., 1856. – С. 54.

вання реєстрового козацтва – частини українських козаків, внесених в особливий список – реєстр. Реєстрові козаки отримували право власної військової, адміністративної і судової юрисдикції, звільнялися від податків та повинностей. Вони мали право на землеволодіння, займатися промислами і торгівлею, одержували держплатню. Король, наймаючи козаків на службу, сприяв пробудженню в козацтва свідомості власної відокремленості від інших станів у державі, виробленню свого роду імунітету, який полягав не у підпорядкованості звичайній владі, а тільки своїм старшинам¹.

1590 р. реєстрових козаків налічувалось близько тисячі. До середини XVI ст. їх кількість зросла до шести тисяч осіб². Польський уряд часто використовував реєстрових козаків у війнах зі сусідами та для боротьби проти Запорізької Січі. Щоб остаточно підірвати дух українського народу, Річ Посполита вдається до надзвичайних за жорстокістю репресій щодо козацтва. Зокрема 1638 р. сейм ухвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», за якою реєстрове козацтво поставлено під суворий контроль королівської адміністрації та позбавлялося багатьох привілеїв. Зокрема, «на вічні часи» скасовано виборність гетьмана та іншої старійшини, скорочено реєстр. Посада гетьмана заміщувалася посадою королівського старшого комісара з військовою і судовою владою над козаками. Козацький суд ліквідувався³.

Попри офіційні обмеження, процес творення нового активного соціального стану, що став носієм і захисником української національно-релігійної самобутності, не переривався. На думку І. Терлюка, на середину XVII ст. в Україні фактично протистояли дві держави-антиподи – Річ Посполита і християнська козацька республіка, чию окуповану територію

— ¹ Паньонко Г. М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / Г. М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 21.

² Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 86.

³ Лепісевич П. М. Козацька держава і право: навч. посібник з історії держави і права України / П. М. Лепісевич, І. Я. Терлюк. – Львів: Край, 2005. – С. 21.

прагнуло визволити запорозьке козацтво – носій державності українського народу¹.

Як стверджує український історик І. Крип'якевич, національний гніт викликав гостру реакцію пригноблених. Зовні ця боротьба набувала релігійного характеру, але здебільшого мала прогресивне значення. Українська шляхта і заможні міщани вели боротьбу легальними правовими засобами. Православна шляхта на сеймиках і сеймах виступала проти насильств уряду і католицького духовенства, вимагаючи для себе таких самих прав, що й католики. Народні маси у збройній боротьбі проти феодального гноблення водночас боролися і проти національно-релігійних утисків. Селянсько-козацька війна 1630 р. тривала під гаслом «за віру»².

Внаслідок загострення соціальних і національних суперечностей наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на українських землях розпочалися народні збройні повстання. Придушення селянсько-козацького повстання і терор, що настав після цього, вкрай загострили соціальні й національні суперечності, прискоривши загальнонародний вибух, який започаткував визвольну війну українського народу за скасування влади польських феодалів³.

Народно-визвольна війна українського народу закінчилася звільненням його з-під влади Польщі. Сформувалася Українська держава. Тогочасна держава вирізнялася наявністю: території, на яку поширювалася влада гетьмана, адміністративно-територіальним поділом на полки, сотні, курені; публічної влади, тобто офіційного керівництва суспільством, що здійснювалося спеціальними органами від його імені; власної системи права; власних збройних сил – козацького війська; власної податкової системи; державних символів –

¹ Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 160.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2-е вид., переправлене і доповнене / І. П. Крип'якевич; відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Світ, 1990. – С. 36.

³ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 6.

хоругви, печатки, інших гетьманських клейнодів; суверенітетом, зокрема здійсненням самостійних міждержавних відносин; подібністю мови, інших культурних цінностей¹.

Свого апогею українська козацька державність сягнула у середині XVII ст., коли центр політичного життя перемістився на Лівобережну Україну, де внаслідок національно-визвольної війни українського народу постала Українська гетьманська держава (Військо Запорізьке). Становлення Української гетьманської держави відбувалося на ґрунті засад, що пройшли апробацію впродовж попередніх десятиліть на Запорозькій Січі та в середовищі реєстрового козацтва². Українська гетьманська держава (Військо Запорізьке) була створена в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського та Брацлавського. Площа цієї території охоплювала близько 250 тис. км² із населенням 1,2–1,5 млн чол.³.

На визволеній території були ліквідовані органи влади Речі Посполитої. За основу органів державної влади взято систему управління реєстровим козацтвом. Замість воєводств і повітів створено полки та сотні. Виникло нове правління – своєрідний старшинський уряд: загальна військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрації, курінні й городові отамани. Магістрати й ратуші здобули право самоврядування⁴.

Міста Гетьманщини поділялися на дві основні групи: магістратські і ратушні. Магістратські міста користувалися магдебурзьким правом. Магдебурзьким правом, зокрема, користувалися: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почар, Почей, Глухів, Мена, Короп,

¹ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 7.

² Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 80.

³ Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – С. 128.

⁴ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис..... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 176.

Кролевець, Остер, Козелець, Березне, Полтава, Гадяч, пізніше Батурин¹.

Ці міста одержали магдебурзьке право у різні роки. Час від часу права і привілеї міст підтверджувалися – у разі вступу на престол нового царя, зміни гетьмана, втрати оригіналу грамоти тощо².

У містах, що користувалися магдебурзьким правом, населення обирало магістрат у складі війта, бурмистрів, радців і лавників. У селах управління здійснювали сотники, курінні отамани і виборні сільські старости, а справами козаків відав отаман, якого обирали козаки³.

У містах, де застосовувалося магдебурзьке право, влада війтів, радників, лавників поширювалася на міщан, селян. Це не стосувалося козаків та їх органів влади. Ступінь самоуправління міст Гетьманщини був різним та залежав від їх економічного розвитку. Більшість міст Гетьманщини, що володіли магдебурзьким правом, за винятком Києва, були містами так званого неповного магдебурзького права, де не існувало чіткого поділу між органами міського самоврядування, що використовували адміністративні і судові функції⁴.

Міста магдебурзького права Гетьманщини зберегли систему міського самоврядування, що була створена ще за Речі Посполитої. Їх, зокрема, очолювали виборні війти, бургомістри, радники, а судові функції виконували лавники. Структурно магістрати склалися із двох видів колегій – адміністративної, що виконувала адміністративно-поліцейські повноваження, та колегій лавників, що очолювали війти, але фактично

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 280.

² Гураль П. Територіальні громади міст Гетьманщини та їх виконавчий апарат / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 69.

³ Шевчук В. П. Історія української державності: курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – С. 96–97.

⁴ Макаренко О. В. Магдебурзьке право як основа самоврядування міст Гетьманщини / О. В. Макаренко // Юридичний вісник. – 2010. – № 3 (16) – С. 58.

засідання обох колегій відбувалось спільно під головуванням війта. В окремих містах, зокрема Стародубі, у виборах до органів міського самоврядування брали участь усі мешканці міста¹.

Обраний військовою радою на Запоріжжі (січень 1648 р.) на невизначений термін (фактично довічно) Богдан Хмельницький здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, вів переговори з урядами інших держав, міг скасовувати рішення Генерального суду. Законодавчу владу Б. Хмельницький реалізовував шляхом видання універсалів, наказів, листів тощо. Але поступово влада гетьмана обмежувалася разом із обмеженням автономних прав України².

Окрім козацтва, з-поміж інших верств населення Української держави вирізнялися: шляхта, духовенство, міщанство, селянство. В. Смолій слушно зазначав, що у цей час уперше за багато століть боротьби українських селян на практиці було реалізовано їхнє заповітне прагнення до «землі й волі»³.

Визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої 1648–1654 рр. суттєво позначилася на розвитку права в Україні. Більшість джерел права, що функціонували в Україні в період її перебування у складі шляхетської Польщі, на визволених землях було скасовано⁴.

Після національно-визвольної війни українського народу змінилася суть права, з'явилися нові його форми. Це стосувалося насамперед питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу свободи селян. Але маючи основним завданням регулювання відносин у суспільстві шляхом встановлення відповідної

¹ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Гетьманщині / М. Кобилецький // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 12. – С. 160.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 177–178.

³ Шевчук В. П. Історія української державності: курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – С. 98–100.

⁴ Матвєєва Т. О. Джерела права Гетьманщини у першій половині XVIII століття / Т. О. Матвєєва // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1 (45). – С. 48.

системи правил поведінки, право закріплювало інтереси привілейованого стану тогочасного суспільства – козацької старшини, української шляхти. Саме воно порушило питання про створення на міцній правовій основі централізованої системи підпорядкування, поширення і закріплення за собою володіння земельною власністю та право на працю селян. Робилося це під виглядом «стародавніх прав і вольностей» за підтримки гетьмана й царя¹.

Українська гетьманська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Гетьман установив дипломатичні контакти з Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею, Трансильванією, Молдавією. Згодом уряд Б. Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція й інші країни. Незважаючи на політичну протидію шляхетської Польщі та її союзників, Українська гетьманська держава закріпилася на міжнародній арені як суверенна, незалежна держава. Цей незаперечний історичний факт юридично підтверджено Зборівським договором 1649 р., Білоцерківським договором 1651 р., Березневими статтями 1654 р.².

Водночас Українська гетьманська держава ще не була спроможна зберегти свою державність, щоб боронитися від Польщі лише своїми силами, тому Богдану Хмельницькому треба було шукати союзників. Перша коаліція – українсько-турецько-татарська – виявилася ненадійною, тому Б. Хмельницький звернув увагу на Російську державу. Однотипність способу виробництва і феодално-кріпосницьких відносин Росії й України цьому сприяла, а різновидність їх політичного устрою ускладнювала об'єднання цих двох сусідніх держав³.

Відносини з Московським царством із часів Переяславської Ради та підписання Березневих статей спричинили

¹ Матвеева Т. О. Джерела права Гетьманщини у першій половині XVIII століття / Т. О. Матвеева // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1 (45). – С. 48.

² Шемшученко Ю. С. Козацьке звичаєве право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т. 3.: К.–М. – С. 103.

³ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 80–81.

важливі зміни, які суттєво вплинули і на становище України на міжнародній арені, і на розклад сил у Східній Європі¹.

Коли Лівобережна Україна та Київ згідно з Березневими статтями 1654 р. увійшли до складу Росії на правах політичної та правової автономії, цей договір, визнаючи відносини між Росією та Україною, встановлював, що попередні права, якими керувалося населення України, не повинен порушувати російський уряд². Як зауважує О. Кулішенко, для України договір мав трагічні наслідки, бо московський уряд, діючи збройною силою, підступністю і хитрістю, розколов українське суспільство, перетягнувши його частину на свій бік, а також в односторонньому порядку вносив зміни у договір, що призвело до тиску, а згодом і знищення української державності³.

Аналізуючи Березневі статті, О. Кулішенко робить висновок, що найбільше з цього скористалася саме козацька старшина, адже надбані нею і шляхтою маєтності отримали легітимний статус. Зокрема ці вольності поширювалися і на законодавчу сферу державного управління Гетьманщиною, які, затверджуючи систему виборності, обмежували відтак владу гетьмана, який тепер ставав залежним від козацької старшини⁴.

І. Бойко констатує, що після укладення українсько-московського договору 1654 р. західна орієнтація України занепала, Україну нерідко розглядали як частину Московського царства, такою, що значною мірою належить Сходу⁵.

—¹ Кулішенко О. Україна як суб'єкт міжнародних відносин в другій половині XVII ст. / О. Кулішенко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – № 95. – С. 85–86.

² Матвєєва Т. О. Джерела права Гетьманщини у першій половині XVIII століття / Т. О. Матвєєва // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1 (45). – С. 48.

³ Кулішенко О. Україна як суб'єкт міжнародних відносин в другій половині XVII ст. / О. Кулішенко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – № 95. – С. 86.

⁴ Кулішенко О. Ю. Політика українських гетьманів щодо формування земельного законодавства в українській Гетьманській державі в другій половині XVII – на початку XVIII століття / О. Ю. Кулішенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 3. – С. 24.

⁵ Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 93.

Після входження Лівобережної України під протекторат Російської держави 1654 р. юридичну основу влади гетьмана становили норми козацького звичаєвого права, пристосовані до державного статусу Гетьманщини. Воно регулювало широке коло суспільних відносин, військово-адміністративну організацію державності, козацьку систему судочинства, земельні відносини, окремі аспекти особистих і майнових відносин у сім'ї. Упродовж XVII–XVIII ст. козацьке звичаєве право змінювалося за формою, змістом та порядком застосування, подекуди витісняючи застарілі норми польсько-литовського права¹.

Як з'ясував відомий український дослідник дореволюційного права України А. Ткач, з-поміж джерел права були скасовані лише ті, що слугували зміцненню панування польської шляхти: «Устава на волоки», «Ординація Війська Запорозького», сеймові конституції. Інші, зокрема Литовський статут 1588 р., збірники «Магдебурзького права» і його різновидів під назвами «Право Магдебурське», «Саксонське зерцало» (*Speculum Saxonum Saxon und jus Municipale*) П. Щербича, «Порядок прав цивільних» Б. Гроїцького і надалі частково діяли. Вони доповнювалися та змінювалися відповідно до нових умов. Усе це разом зі звичаєвим правом називалося у різних урядових актах «прежними правами», законність яких визнавалася і царською, і гетьманською владою².

В Українській гетьманській державі (у другій половині XVII–XVIII ст. діяли норми і звичаєвого, і писаного права, співвідношення яких було різним на початку й наприкінці цього періоду. Засноване на нормах, вироблених умовами побуту козацького товариства Запорізької Січі, козацьке звичаєве право поширювалося по всій території Української гетьманської держави, подекуди витісняючи застарілі норми польсько-литовського права. Найпоширенішим джерелом права Української гетьманської держави були нормативно-правові

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 81.

² Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 25–61.

акти гетьманської влади: універсали, ордери, інструкції, декрети, грамоти, листи¹. О. Нелін зазначає, що попри те, що гетьман своїми універсалами неодноразово підтверджував дію Литовського статуту 1588 р. та магдебурзького права, вони фактично майже не застосовувалися. Зокрема, магдебурзьке право діяло тільки у великих містах (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), а норми Литовського статуту 1588 р. повернулися у правову систему після входження України до московської держави².

Українське звичаєве право у XVIII ст. було одним із джерел кодифікації права Української гетьманської держави (Військо Запорозьке). Воно регулювало цивільні правовідносини на Лівобережній Україні в галузі шлюбно-сімейного і спадкового права³. Цю думку поділяє також І. Бойко⁴.

Як свідчать історичні матеріали, поряд із козацьким звичаєвим правом як системою норм, що діяли в козацькому суспільстві, застосовувалися норми церковного права, серед джерел якого існували церковні звичаї, привілейні грамоти, постанови сейму, магдебурзьке право⁵.

Як стверджує В. Грищук, загалом норми забезпечували регулювання існуючих на той час відносин, але наявні між ними протиріччя нерідко спричиняли різні ухвали судів за однотипними справами залежно від того, яким джерелом користувався суд⁶.

¹ Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 7.

² Там же.

³ Нелін О. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 2. – С. 11.

⁴ Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 42.

⁵ Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 7.

⁶ Грищук В. К. Вопросы уголовного права по кодексу Украины 1743 года / В. К. Грищук // Вибрані наукові твори. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 91.

Після створення Козацько-Гетьманської держави (Гетьманщини) відбувались значні зміни у земельно-правових відносинах, оскільки народно-визвольна війна 1648–1654 рр. ліквідувала магнатську земельну власність та визволила селян від кріпосної залежності. У Козацько-Гетьманській державі протягом 1648–1783 рр. селяни були вільними. Водночас здійснювалось активне заселення земель Лівобережжя. За таких умов отримав значні можливості для розвитку звичаєво-правовий інститут займанщини¹. Із XVII ст. земельна власність королівщини, польських та українських магнатів і шляхти, католицької церкви скасовувалася, а більшість звільнених від польського владарювання земельних територій і незаселені землі перейшли до Скарбу Війська Запорозького, тобто було встановлено державну форму власності на землю, що відповідало уявленням українського народу та нормам вітчизняного звичаєвого права².

Соборне Укладення 1649 р. остаточно визнало суб'єктів права власності на землю – держава, крім випадків вотчинного землеволодіння – придбання поміщиком права довічного спадкового володіння землею. Але вже у другій половині XVII ст. православна шляхта зуміла закріпити за собою землі на підставі і старого права, і договірних статей, підтвердивши своє право власності на землю, одержану «на вічність» за типом вотчинної землі з правом необмеженого розпорядження. Але джерела і підстави розширення земельних володінь постійно зростають, заїмку у другій половині XVII ст. змінюють купівля-продаж, спадкоємство, набуття права власності за давністю володіння, «відсуджені» землі, одержані в погашення боргу³.

¹ Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 42.

² Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 10.

³ Зайцев О. Л. Право спадкування землі в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. Л. Зайцев. – Х.: Університет внутрішніх справ, 2000. – С. 40.

Старшинське землеволодіння після Визвольної війни існувало у двох основних формах: рангових земель, що надавалися старшині як винагорода за службу на командних посадах у Війську Запорозькому (замість грошового жалування), і земельних пожалувань, що не залежали від службового становища і були особистими феодалними володіннями (постійними чи тимчасовими). Це, зокрема, були: «зуповне славне володіння» (на час правління певного гетьмана або довічно), «на підопру дому» та «до ласки військової» (останні два різновиди – тимчасове володіння). Зростає землеволодіння російських дворян (Меншикових, Долгорукових, Трубецьких, Пассека та ін.)¹. Водночас гетьманські універсали на землеволодіння одержували церкви і монастирі: селянам, що мешкали на відповідних землях, наказували дотримуватися «звиклого послушенства» – вони закріплювалися за церквами і монастирями².

Із другої половини XVII ст. джерелом набуття права володіння землею стали пожалування, зокрема одержання на ранг, які здійснював гетьман України. Правовстановлюючими актами, що закріплювали рангове земельне володіння, були універсали, ордери, декрети, грамоти. Земельні наділи виділялися «за службу» і старшині, і козакам, а також монастирям – «на молитви»³.

За часів Гетьманщини проведено дві значні інвентаризації українських земель. Зокрема, у січні 1666 р. в Україні російськими комісарами здійснено ретельний перепис для стягнення податків, під час якого було зібрано відомості про всі землі Гетьманської держави. Лише після підписання «Глухівських статей» (1669 р.) було відновлено право гетьмана збирати податки⁴.

—¹ Юрченко А. Д. Історія розвитку права власності на землю в Україні (друга половина XVII – перша половина XIX століття) / А. Д. Юрченко, І. С. Будзілович, М. Г. Переходюк // Землепорядкування. – 2001. – № 2. – С. 55–58.

² Там же. – С. 57.

³ Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін. – Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 10.

⁴ Грабовець Н. Історичний розвиток обліку земель в Україні (IX–XIX ст.) / Н. Грабовець // Юридична Україна. – 2010. – № 4. – С. 98–99.

Як стверджує Т. Коваленко, на давньому звичаєвому праві ґрунтувалася така специфічна форма набуття права власності на землю, як займанщина¹. Зокрема О. Гуджій зазначає, що займанщина – це «не що інше, як звичаєве право, що дозволяло на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею»².

Усі категорії населення Гетьманщини (селяни, міщани та козаки) займали землю для посівів, городів, пасік, млинів тощо. Крім того, громада певного села також мала можливість поширювати право власності на сусідні землі внаслідок займанщини. Певний час люди, володіючи землею за правом першого займу, мали право не тільки володіти та користуватись, й розпоряджатися нею. Щоправда, інколи феодали, користуючись тим, що люди не мали документів, які підтверджували право власності на землю-займанщину, привласнювали собі її, підкупляючи суддів і свідків. На думку українського історика О. Гуржія, займанщина виконала важливу роль в освоєнні земель, утворенні та розвитку нових сіл і містечок, а особливо, так званих, «вільних військових». Ці населені пункти формувались під час народно-визвольної війни 1648–1654 рр. здебільшого на колишніх землеволодіннях представників привілейованих суспільних станів Речі Посполитої³. Таку думку поділяв О. Нелін⁴. Поступово складається практика своєрідного офіційного підтвердження факту займанщини (окупації) «позволительними листами», що видавалися козацькими полковниками. Крім того, підтвердження здійснювали через акти російського уряду⁵.

¹ Коваленко Т. О. Звичаєво-правове регулювання земельних відносин на території України / Т. О. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 9 (95). – С. 67.

² Гуджій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуджій. – К.: Основи, 1996. – С. 137.

³ Гуджій О. Заїмка землі й вільні військові села та містечка у загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. / О. Гуджій // Історія та історіографія України. – К., 1985. – С. 62.

⁴ Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 10.

⁵ Сенчук В. В. Досвід реєстрації нерухомого майна та прав на нього в Україні за часів Гетьманщини / В. В. Сенчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 10 (84). – С. 110.

Важливим державним органом у Гетьманщині була Генеральна військова канцелярія, створена 1720 р., яка поділялася на дві частини – колегіальну і розпорядчу (присутствіє). Ця центральна установа зосереджувала всі види державного управління (політичне, адміністративне, військове, судове, фінансове)¹. Генеральна військова канцелярія здійснювала нотаріальні дії: видавала копії документів, складала і завіряла дарчі, уступні, спадщину, боргові та інше².

Також генеральна військова канцелярія виконувала функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини, своєрідної школи. Зокрема, цим займався спеціальний канцелярський курінь у Глухові, який підпорядковувався генеральному писареві. Майбутні військові канцеляристи мали підтвердити власне шляхетське походження та закінчити студії у Києво-Могилянській академії, тобто бути високоосвіченими фахівцями. Навчання полягало у вивченні юриспруденції, фінансово-економічних наук і військової теорії. В курені була сувора дисципліна. Навчання було тісно пов'язане з практикою. На певному етапі навчання канцеляристам доручали вести окремі справи та включали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду судових справ у полки та сотні. За виконання доручення канцеляристи-курінчики одержували спеціальну платню. Згодом із числа вихованців канцелярського куреня виходили бунчукові товариші, сотники, полкові старшини³.

Практично вихованці канцелярського куреня набували досвіду та юридичної практики, зокрема з питань учинення нотаріальних дій. За сучасних умов – це консультанти державних нотаріальних контор та помічники приватних нотаріусів.

— ¹Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С.21.

² Журавель М. В. Становлення державної служби Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. (на прикладі діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії) / М. В. Журавель // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 237.

³ Там же.

Правова система Української гетьманської держави (Війська Запорозького) багато в чому ґрунтувалась на Литовських статутах і магдебурзькому праві, відтак тут також діяв інститут виморочного майна. «Існували й інші доходи – так зване, безхазяйне, конфісковане майно, викуп полонених і засуджених, судові штрафи»¹.

Гетьманщині відомі декілька збірників магдебурзького права: у XVII ст. поширеними стали збірники «Порядок прав цивільних», укладених 1559 року Гроїцьким; «Право цивільне холмінське» 1584 р. та «Артикули права магдебурзького», укладені Кірштейном 1557 р.².

З-поміж чинних джерел права місцевого походження найпоширенішими були нормативні акти гетьманської влади, які видавалися у формі Універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот. Гетьманські Універсали – офіційні акти державної влади Гетьманщини, що видавалися від імені гетьмана і містили законні розпорядження. Подібними до Універсалів були гетьманські ордери та інструкції; гетьманські листи, грамоти, декрети використовувалися для того, щоб повідомляти про прийняті вищою владою законодавчі акти. Водночас у зв'язку з тим, що на Україні діяли різноманітні за походженням джерела права, не всі з яких були досконалыми, і їх норми часто суперечили одна одній, значення законодавчих актів місцевої автономної влади дедалі зростало³.

У XVI ст. джерелом права православної церкви були Кормчі книги, Номоканон та Церковні Устави князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося правове становище церкви і духовенства⁴.

Замість ліквідованих польських судів в Україні ще за Б. Хмельницького були створені суди козацькі: в сотнях – сотенні, в полкових містах – полкові, а як вища апеляційна інстанція – генеральний суд. Серед урядників цих судів важ-

—¹ Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. / Л. К. Буркацький. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 27.

² Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. / Т. О. Матвеева // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 42.

³ Там же.

⁴ Там же.

ливе значення мав писар. Полкові і сотенні суди діяли паралельно, а іноді спільно з ратушними судами. Тому ні ті, ні інші не вели актових книг, а користувалися для записів своїх рішень чи приватних угод ратушними чи магістратськими книгами. Такий порядок зберігався до другої чверті XVIII ст., допоки центральний уряд і гетьманська влада не звернули увагу на безладдя і зловживання, що панували у козацьких судах, і не були вжиті заходи щодо внесення змін в організацію судів. Ця реформа за потреби мала ізолювати полкові і сотенні суди від судів магістратських та ратушних і, на думку деяких дослідників, саме з цього часу при сотенних урядах почали вести окремі актові книги¹.

Початок XVIII ст. ознаменувався для українського народу спробою вкотре здобути власну незалежну державу. Заключення союзу гетьмана Івана Мазепи зі Шведським королем Карлом XII та їх військове протистояння Росії закінчилося поразкою, а водночас і крахом надій на подальше створення Української держави. Але державно-правові погляди на те, якою повинна бути незалежна Українська держава, втілилися в Конституції наступника Івана Мазепи – Пилипа Орлика. Конституція 1710 р., яка так і не вступила в дію, була відображенням державно-правових поглядів того часу².

Особливості нотаріальної діяльності у цей період полягали в тому, що спочатку ні полкові, ні сотенні суди не вели актових книг (як це було у Великому князівстві Литовському чи українських землях у складі Речі Посполитої), а для реєстрації рішень і приватних угод користувалися ратушними чи магістратськими книгами. Такий порядок зберігся до середини XVIII ст.³

¹ Левицькій О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Юго-западного Края и Малороссіи / О. І. Левицькій. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – С. 26.

² Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія / Н. Я. Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 87.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 17; Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 6.

Зазвичай реєструвалися купчі, які оформляли купівлю-продаж земельних володінь – орних земель, лісів, сінокосів тощо, а також різного нерухомого і рухомого майна. Трапляються мінові записи на обмін млинами, лісами, сінокосами, садами та ін.¹

До міських книг вносились різні договори, наприклад, договори про спорудження й утримання гребель та млинів, рішення генерального суду, що стосувалися справ міста і його мешканців, мирові записи, записи на пожертвування, різні свідчення, результати проведених розслідувань тощо. В актових книгах трапляються численні дарчі записи на різне рухоме майно, так звані, поступливі записи, а також документи на тимчасове користування майном. Міський суд відновлював втрачені документи, вносячи повторно до актових книг їх зміст за уцілілими копіями або на основі свідчень².

Близько другої половини XVIII ст. в Україні з'явилися актові книги статutowих судів. У 1763–1764 рр. було проведено нову судову реформу: всю країну поділено на 20 повітів і в кожному з них відкрили земські і підкоморські суди, а колишні полкові перетворили в гродські. При кожному з цих судів започаткували вести актові книги за старими формами і зразками, узаконеними Литовським статutowом. Суди ці проіснували до 1782 р., коли в Україні були введені загальнодержавні судові порядки й установи³.

Внаслідок другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) до складу Росії ввійшли Правобережна Україна – Київщина, Волинь, Поділля та Брацлавщина. Після третього поділу Польщі 1795 р. до Росії відійшла західна Волинь⁴. Водночас і надалі

¹ Гураль П. Територіальні громади міст Гетьманщини та їх виконавчий апарат / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 71.

² Там же.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 73.

⁴ Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – С. 88.

залишилася без змін судова система, порядки і форми діловодства, узаконені Литовським статутом. При судах вели все ті ж записові, поточні, декретові актові книги за звичайними формами на польській і українській мовах. Лише 1832 р. вийшло розпорядження про введення з 1 січня 1833 р. російської мови в діловодстві західноукраїнських губерній, а дію Литовського статуту скасовано лише 1840 р. Відтоді всі акти, документи, якого б роду вони не були, наказано писати російською мовою за правилами і зразками, встановленими в загальному зводі законів Російської імперії¹.

III Литовський статут постає як кодекс права на Лівобережній Україні. Козацька старшина, що себе прирівнювала до шляхти, послуговується ним як кодексом шляхетського права, оскільки він відображав інтереси цієї групи привілейованого стану². В. Месяц на підставі архівних матеріалів першої половини XVIII ст. робить висновок, що українська адміністрація, скаржники і навіть сенат вважали Литовський статут «малоросійським правом»³.

У післявоєнні роки чимало принципів цього кодексу застаріли, але щоразу, коли в судах робили спробу не додержуватися Статуту, козацька старшина намагалася його відстояти⁴.

Український дослідник А. Ткач ґрунтовно проаналізував судову практику 1650–1750 рр. і текст Статуту Великого князівства Литовського 1811 р. Відтак вважав, що найпоширенішою в Гетьманщині була його редакція 1614 р. польською

¹ Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / сост. Н. М. Колмаковъ. – К., 1872. – С. 7.

² Остапенко Т. О. Вплив Статуту Великого князівства Литовського 1588 року на формування системи – права Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. / Т. О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 49. – С. 213.

³ Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – К.: ВИНТИ, 1964. – С. 161.

⁴ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Нац. Акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – С. 23–28.

мовою або її переклади російською, зроблені у XVIII ст.¹ Статут Великого князівства Литовського російською мовою 1811 р. діяв у лівобережних і правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр., допоки на них не поширилося російське законодавство².

1830 р. скасовано дію Статуту і судочинства польською мовою, а 25 червня 1840 р. – на всій території західних губерній, зокрема в Литві. На Лівобережній Україні за скасування Статуту виступило пирятинське дворянство, проте не отримало всебічної підтримки. У цій місцевості Статут скасовано лише 1843 р.³.

Як уже зазначалось, із часу входження Гетьманщини до Московської держави 1654 р. не встановлено законодавчих актів, царських жалуваних грамот, гетьманських універсалів, полковничих листів, які б стосувалися цивільного, карного і процесуального права та їхніх джерел, затверджували їх або утворювали нові норми. Спостерігається лише загальне підтвердження «прав». У царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р., виданій Війську Запорозькому на підставі переговорів із гетьманськими послами, зазначалося: «Наша царська величність... прав порушувати нічим не веліли, і судитися їм веліли від своїх старших по своїм попереднім правам»⁴. Водночас ці «права» не були окреслені або перелічені. Те ж саме щодо «прав» простежується, зокрема, у Переяславських статтях Юрія Хмельницького (1659 р.) або Московських статтях 1663 р. гетьмана Івана Брюховецького⁵.

—¹Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К., 1968. – С. 38.

²Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – № 2. – С. 41.

³Музиченко П. Пам'ятка історії української державності і права / П. Музиченко // Радянське право. – 1998. – № 11. – С. 72.

⁴Історія української Конституції / упоряд. А. Г. Слісаренко, М. В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 20.

⁵Бантышъ-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. – Часть II / Д. Н. Бантышъ-Каменский. – М.: В Университетской типографии, 1859. – С. 106, 144.

Слушною є думка І. Бойка, що причини кодифікації законодавства Гетьманщини доцільно поділити на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних автор відносить інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., які потребували правового регулювання до суб'єктивних – чинність різних правових норм, які мали різне походження і суперечили одна одній. Виникла нагальна потреба їх узгодити, скоротити, переробити відповідно до нових умов, спричинених значним економічним розвитком. Окрім того, російський уряд скасував автономію Гетьманщини, зокрема її систему права, що була важливою опорою державності¹.

Уперше «правні книги», що діяли в Гетьманщині, охоплює універсал гетьмана Скоропадського 16 травня 1721 р.². Тут вже згадано Статут Великого князівства Литовського, Саксонське зеркало та Порядок судів і справ міських права магдебурзького. Обраний гетьманом Данило Апостол 1728 р. подає до Верховної Таємної Ради статті про потреби Гетьманщини, на кожен з яких Верховна Таємна Рада накладає свою резолюцію-рішення. Так 22 серпня 1728 р. з'явилося «Решение, учиненное по его императорскому величеству указу в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра Гетьмана Апостола», або «Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу» (як скорочено їх називають)³.

Перший пункт їх стосується «суду і розправи» на Гетьманщині. Гетьман просив, щоб було підтверджено «стародавні права і вольності, щоб малоросійського народу будь-якого звання люди судимі були по своїх артикулах від своїх людей». «Рішучі пункти» затверджували лише загальну схему судів, тому закономірно виникла думка задля удосконалення судочинства розробити окрему інструкцію, яка б

¹ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000 – С. 40.

² Киевская Старина. – К., 1887. – Січень – Т. XVII. – С. 788–789.

³ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 7.

детальніше з'ясувала деякі практичні питання щодо «суду і розправи». Таку інструкцію було видано від імені гетьмана Д. Апостола 13 липня 1730 р. на підставі жалуваної грамоти імператриці Анни¹.

Як слушно констатує Л. Ясінська, саме в Інструкції судам 1730 р. гетьмана Д. Апостола, вперше після Литовських статутів, ми стикаємося з детальною регламентацією порядку оформлення прав власності на землю, здійснення протестів, складання духовних записів (заповітів). Цим питанням присвячена окрема, 14, стаття. Це мало важливе значення для цивільного права Гетьманщини, оскільки раніше нерухоме майно часто переходило шляхом не формальних актів, а усних договорів, «голослівно», що, відповідно до Інструкції, створювало тяганину в судах².

М. Василенко стверджував, що у період національно-визвольної війни і в перші десятиліття після неї учасники цивільного обороту не завжди дотримувались обов'язкових раніше приписів Литовських статутів. Установлений Інструкцією порядок поклав цьому край³. Зокрема, п. 14 Інструкції судам зобов'язував сотенних і городових, а в тих місцевостях, де були магістрати, – їх урядників видавати на прохання людей «купчі» записи і духівниці без хабарів, «противних праву», вказувати межі земельних ділянок з обов'язковою, у разі укладання такої угоди, участю сусідів по ділянці – «помежников». Акти підписувались сотенними (городовими) старшинами, а в селах – священиком, дяком, отаманом, війтом чи іншими людьми, які заслугоували на довіру, а також продавцями, заповідачами, заявниками, свідками. За неграмотних

¹ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 8–17.

² Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 107.

³ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. XVIII.

підписувались «рукоприкладчики», хрести ж ставити замість підпису заборонялося¹.

Наведена форма та порядок засвідчення речових прав на нерухоме майно були обов'язковими. Інструкцією, отже, встановлювалось, що «голословно же, без купчих писем, от сего времени жадних грунтов негде не продавать, ни покупать»².

Інструкція забороняла урядникам видавати купчі записи на: а) продаж земель, обтяжених боргами і спірних; б) продаж земель особам духовного звання; в) продаж земель козаками мужикам «ибо через такие продажи, за сходом по продажи казаков, войсковая служба умаляется», а також мужики в селах – козакам «чтобы и посполитая не умалялась служба». Санкцією за порушення наведених заборон були «потерание денег, за те грунта данных, и жестокое наказание»³.

Ми погоджуємося з думкою О. Неліна, що Інструкція судам від 13 липня 1730 р. регулювала нотаріальну діяльність в Україні. Також учений вважає, що значна увага до інституту нотаріату в Українській гетьманській державі у XVIII ст. пояснюється новими економічними відносинами, виникненням приватної власності на землю й засоби виробництва. Насамперед це стосувалося підприємницької діяльності, пов'язаної з

¹ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 107.

² Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 171; Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 107.

³ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 17.

оформленням та реєстрацією договорів, створенням різних форм власності й угод щодо цієї власності¹.

До 1730 р. історія нотаріату була самотньою і тільки після Інструкції судам від 13 липня 1730 р. розпочинається новий етап в розвитку нотаріату², який визначається тим, що значною мірою законодавча воля в галузі нотаріату відходить до Петербурга, столиці Російської імперії, до складу якої тоді входила Україна. Після цього історія нотаріату в Україні багато в чому повторює історію нотаріату в Росії³.

Іншою надзвичайно важливою пам'яткою права Гетьманщини був «Процес короткий приказний», виданий при резиденції гетьманській 1734 р. Процес не мав офіційного значення, на нього не посилалися під час вирішення справ. За змістом він нагадує підручник, саме тому був доволі поширеним серед правників-практиків Гетьманщини, які користувалися ним як допоміжним посібником у питаннях процесуального права⁴. Він був невеликим за обсягом, складався зі вступу, 13 параграфів, короткого додатку під назвою «Апендікс» та характеристики порядку ухвалення вироків⁵.

Л. Ясінська стверджує, що в цьому акті є багато положень, які викликають значний інтерес для дослідження питань становлення та розвитку нотаріату в Україні. Аналізуючи ті статті Процесу, які регламентували процесуальний порядок оформлення переходу права власності, укріплення речових прав, складення заповітів, оформлення спадкових

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 57.

² Кочерьянц Р. Г. Возникновение, развитие и сущность советского государственного нотариата: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Р. Г. Кочерьянц. – К., 1973. – С. 6.

³ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 45.

⁴ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. XX.

⁵ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 48.

прав, а також тих, що належать до оцінки доказів та до санкцій за недотримання встановленої форми угоди, науковець робить висновок, що джерелом цих статей були виключно норми Литовських статутів, Зерцала саксонів та Порядку Магдебурзького. Отже, аналізуючи розвиток нотаріальної діяльності в Україні у перші десятиліття після Переяславської Ради, дослідниця констатує, що вона ґрунтувалася на попередніх традиціях і, незважаючи на те, що в Україні поступово поширювались норми порядку «великоросійського», про що і вказує згаданий Процес, вони не мали будь-якого відчутного впливу на нотаріальну діяльність¹.

Водночас М. Василенко вказує, що особа невідомого автора збірника, у деяких випадках піддавалася впливові російської судової термінології². Вступ до «Процесу короткого приказного» містить Переказ відомого Указу Петра I від 17 листопада 1720 р. про утворення при Гетьмані окремої канцелярії під керівництвом генерального писаря й про запис у книги всіх вхідних і вихідних документів. Користуючись цим указом, автор Процесу пропонував завести дві протокольні книги для канцелярій полкових, магістратових та сотенних – одну для вхідної, а іншу – для вихідної документації. Процес давав вказівки щодо правил внесення записів у ці книги³. Тобто встановлювалися правила ведення діловодства.

Процес не містить спеціальної норми, яка б прямо зобов'язувала оформляти перехід майнових прав у встановленому порядку під загрозою недійсності угоди. Однак більшість статей, що регулюють цивільні правовідносини, як стверджує Л. Ясінська, містять вимоги про пред'явлення кріпостей, записів, духівниць та ін., здійснених «на уряді»; в

¹ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 107.

² Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. XXIII.

³ Там же. – С. 42.

багатьох випадках під час вирішення цивільних спорів указувалось про віддання переваги саме належно оформленим документам. У деяких випадках Процес нібито рекомендує укладати угоди в офіційному, встановленому порядку, попереджуючи про можливі небажані наслідки («турбації») від неналежного оформлення угод¹.

Має рацію Л. Ясінська, що характерною в цьому аспекті є норма, викладена в додатку до ст. 7 Процесу, у якій вказано, що одруженому чоловікові, котрий набуває землю чи маєток за спільно нажиті із жінкою гроші, лірше застерегти це в купчій, «даби ему (не дай Боже умрет) перед Богом не отвѣтствовать за то, а женъ би его, по смерти его, от кривныхъ его не было какой за ть грунта или маетности турбацій». Тут же не радять купувати дідівські і батьківські землі без згоди нащадків продавця і без купчих. Купчі ж повинні бути підписані продавцем, його синами чи зятями (якщо такі будуть). У разі їх неписьменності на їхнє прохання документ підписувався знатною особою. Такі купчі записи, відповідно до норм Литовського статуту (розділ VII артикул 1) та Порядку права магдебурзького, належало оформити «на урядъ, с сознатемя продавца, в скорости, в якомъ уездъ тая купля будетъ». Далі в статті міститься суто нотаріальне за характером правило, згідно з яким у купчих не допускалися приписки і підчистки «треба того стерегтися, понеже в судахъ такіе купчіе уничтожаются»².

Вважаємо слушною думку Л. Ясінської про те, що «вінові» записи, передбачені в розділі VII Процесу, попередньо регулювалися артикулами 1 і 2 розділу V Статуту Великого

¹ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 107.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 78.

князівства Литовського 1588 р., та не погоджуємося з українським дослідником Р. Кочер'янцом, який вказує, що новелою в практиці зобов'язального права Гетьманщини стали норми Процесу, які приписували укладання своєрідних шлюбних договорів, так званих вінових записів¹. На думку О. Неліна, «Процес короткий приказний», питання нотаріальної діяльності не регулював². Ми не підтримуємо думку науковця, оскільки у вказаному акті встановлювався певною мірою порядок учинення нотаріальних дій або запроваджувався нотаріальний процес.

Ми погоджуємося з думкою більшості вчених, що одним із найцінніших пам'яток феодального права України XVII ст. є Суд і розправи в правах малоросійських від 18 жовтня 1750 р.³, сформовані бунчуковим товаришем Федором Чуйкевичем⁴.

Праця Ф. Чуйкевича – це систематизований витяг (ексцепт) з українських законів, які стосувалися окремих питань судоустрою та процесу Гетьманщини. Тільки дві частини (з усіх дев'яти) не підходили під цей зміст. Це – шоста частина про посаг, віно і привінок, і сьома – про земську давність⁵.

Основним джерелом книги був Статут Великого князівства Литовського редакції 1588 р., що був чинним у Гетьманщині. Більша частина «Суду і розправи» містить норми

—¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 78.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 66.

³ Суд і розправа в правах малоросійських 18 жовтня 1750 р. // Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. – К.: друкарня Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 83–147.

⁴ Ткач А. П. Суд і розправа Ф. Чуйкевича – пам'ятка феодального права України XVIII ст. / А. П. Ткач // Вісник Київського університету. Серія економіки та права. – К., 1962. – № 5. – Вип. 1. – С. 122–127.

⁵ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 50.

Статуту Великого князівства Литовського. Далі автор використав магдебурзьке право – Саксон П. Щербича і Порядок Б. Гроїцького, яких дотримувалися не тільки магістратські, а й полкові суди у Гетьманщині¹.

Частина шоста праці присвячена посагу, віну та привінку. На думку І. Бойка, розгляд цих питань можна пояснити тим, що у Гетьманщині недостатньо знали постанови Статуту Великого князівства Литовського з цих питань, і не робилося жодних вінових записів. У разі відсутності таких Ф. Чуйкевич пропонував допускати присягу як доказ права на одержання посагу та віна. Загальний порядок за Статутом був такий: хто хотів видати дочку заміж, той давав зятеві запис про посаг, а брав з нього ще перед весіллям віновий запис. Записи ці, однак, згідно з пунктом 14, не створювали права власності, а тільки право користування «вичного права не имеет, но только доживотное». Оскільки практика у Гетьманщині відрізнялася від норм Статуту Великого князівства Литовського, Ф. Чуйкевич докладно розглядає відповідні норми Статуту Великого князівства Литовського і подає зразки записів, обговорює порядок їх складання².

Ми погоджуємося з Л. Ясінською, що саме ці зразки є цікавими для дослідження питання про силу й обов'язковість спеціального (зважаючи на форму, ми вправі назвати його нотаріальним) оформлення прав особистої власності на майно³.

Аналізуючи зразки «записів», можна зробити висновок, що першу із них давав батько нареченої, причому «под печатю и подписом руки своей, и под печатми и с подписом людей добрых» перелічував детально, з оцінкою, все майно, яке передавав як придане «в посаг» своєму майбутньому зятю. Акт завершувався зобов'язанням – «запись сознать на уряде

¹ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 51.

² Там же. – С. 54.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 79.

для вписання в книги зараз..., а сознавши отдать зятю моему»¹. Отримавши від батька нареченої цей запис, наречений повинен був дати майбутньому тестю два записи. В першому детально перелічувалось майно, що записувалось за майбутньою дружиною «в вено», і робиться посилення на кріпості як на підставу володіння цим майном на праві власності. Другий запис по суті є зобов'язанням належно оформити перший, тобто «сознать» на найближчому засіданні земського суду (за місцем знаходження нерухомого майна) «и в книги земские дать записать, или, не ожидая строков земских, на уряде земском сознать и в книги замковие дать записать»². Водночас зауважимо, що ні чоловік на придане жінки, ні жінка на записане нею під час укладення шлюбу майно чоловіка «вечного права не имеют, но тилко доживотное, то есть силни по смерть свою владеть, а по вечность несилни никому муж посагу, а жена вена заводить и записивать»³. За недотримання форми запису встановлювалась неустойка у розмірі віна.

Ми погоджуємося, що наведені положення «Суду і розправи в правах малоросійських» свідчать про те, що передача майна, навіть у пожиттєве користування вимагала спеціального оформлення у відповідних органах місцевої влади, а перехід права на нерухоме майно оформлявся в земських судах за особистим заявленням відчужувача і запис про угоду вносився в земські книги. Встановлена форма була обов'язковою, під загрозою недійсності угоди та відмови у судовому захисті. Із змісту пункту 5 глави VII «Суду і розправи» очевидно, що й оформлення спадкових прав належало до компетенцій місцевих органів влади, які затверджували і записували у книги заявлені угоди про добровільний розподіл спадкового майна («долчи листи»)⁴.

—¹ Суд і розправа в правах малоросійських 18 жовтня 1750 р. // Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. – К.: друкарня Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 116.

² Там же. – С. 117–118.

³ Там же. – С. 118.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 81.

Далі, пункт 8 тієї ж глави VII резюмує правила оформлення переходу права власності на нерухоме майно, приписуючи – «если желаеш имения чужого или грунт набуть правильно и чтоб тебе бил крепок недвижимо и безобидно... всякой запись, на оселость кому данній, сознать на суде земском персонально». Якщо ж запис був оформлений у замковому суді, його, згідно із Литовським статутом 1588 р., необхідно було в межах 10 років перенести в земський суд, визнати і вписати до книг, оскільки оформлення прав на нерухоме майно в некомпетентному органі визнавалося таким, що немає юридичної сили: «... хотя будет и добровольная уступка писменная, да не в приличном месте признаная уступчиком, то такова уступка не силна, и в той уступке написанным грунтом владеть не силно ж»¹.

Різні правові норми, які діяли в Гетьманщині, часто суперечили одна одній. Норми місцевого звичаєвого права могли суперечити нормам Литовського статуту 1588 р., а ті – магдебурзькому праву, що виникло ще в XIII ст. і діяло в українських так званих привілейованих містах. Це, своєю чергою, давало судовим органам Гетьманщини можливість за одними і тими ж справами ухвалювати різні рішення залежно від того, на яке джерело вони послалися. Все це призводило до різних зловживань в українських судах. Крім того, царизм мав на меті поширити на Україну загальноросійське законодавство і цим сприяти найшвидшій ліквідації автономії України².

Упродовж XVIII ст. було здійснено декілька спроб кодифікації права Козацько-гетьманської держави. Розробка збірника розпочалась 1728 р. на підставі царського указу і тривала майже 15 років. Провівши довготривалу та кропітку роботу із систематизації джерел права, спеціально створена комісія 1743 р. подала на розгляд імператриці проект Кодексу Гетьманщини³.

¹ Суд і розправа в правах малоросійських 18 жовтня 1750 р. / Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. – К.: друкарня Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 129.

² Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті / В. С. Кульчицький. – Львів, 1958. – С. 8–9.

³ Макаренко А. Органи судочинства за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» / А. Макаренко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 41.

Члени спеціально організованої комісії, безпосередньо ознайомлені з тогочасною юридичною базою, у повній назві Кодексу та у «Передмові» чітко розмежували спірні питання. Термін «статути» вони вжили виключно стосовно Статуту Великого князівства Литовського, саксонське право окреслили працею «Зерцало саксонів» з додатком до нього «других прав»: «Магдебурзького, або міського права» та «Хелмінського права», а магдебурзьке право – роботою «Порядок»¹.

Ми погоджуємося з А. Макаренком, що практично всі дослідники зупиняються на такій класифікації джерел «Права, за якими судиться малоросійський народ»: Статут Великого князівства Литовського; німецьке право; звичаєве право; законодавство органів влади гетьманської України; законодавчі акти Російської держави².

Зокрема А. Пашук зауважує, що деякий вплив на чинне законодавство в Україні мало введення 1649 року в Росії «Уложеніе, по котрому судъ и расправа во всякихъ дѣлахъ въ Россійскомъ Царствѣ чиняться...». Це був кодекс феодального права, що закріплював станові привілеї окремих соціальних груп панівного класу, запровадив жорстокі форми кріпосної залежності, давши поміщикам і боярам право розпоряджатись майном і життям своїх підданих. Безумовно, російський уряд мав на меті введення загальноросійського законодавства в Україні, що було однією з найважливіших причин того, що Права не були затверджені³.

У липні 1743 р. в м. Глухові (тепер Сумська обл.) членами кодифікаційної комісії на пленумі, скликаному Генераль-

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.); упоряд. та автор нарису К. А. Вислобков. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – С. 1, 7, 12.

² Макаренко А. Джерела Кодексу українського права 1743 року / А. Макаренко // Вісник Львівського університету. – 2000. – Вип. 35. – С. 82–83.

³ Пашук А. Й. До питання про діюче на Україні у другій половині XVII ст. право на його кодифікацію / А. Й. Пашук // Питання теорії і практики радянського права. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. – Випуск 4. – С. 193, 195.

ною військовою канцелярією, був підписаний проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Сформований проект Кодексу не отримав офіційного затвердження в Сенаті. Основною причиною незатвердження Прав було те, що вони відображали деяку відмінність українського законодавства та суперечили політиці російського уряду¹.

На думку І. Бойка та Т. Остапенко, беручи до уваги положення загальної теорії права, слід вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за способом систематизації є саме Кодексом. По-перше, тому що членами кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, була здійснена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. А, по-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти, узгоджені між собою. Отже, на думку науковців, можна вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст.².

У зв'язку з відновленням інституту гетьманства та переведенням управління справами Гетьманщини від Сенату до Колегії закордонних справ і змінами у верхніх ешелонах українського суспільства, про Кодекс було забуто аж до 1756 р. Від цього року, довкола повернутого з Сенату на розгляд Кирилові Розумовському Кодексу, впродовж семи років тривала боротьба у спеціально призначених гетьманом комісіях (1756, 1759) і на скликаній раді старшини (1763). Проте смерть Єлизавети Петрівни, політичні настанови нової цариці, судова реформа та скликання вже загальноімперської законодавчої комісії, відставка гетьмана, зрештою – карди-

—¹ Бойко І. Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року / І. Бойко // Право України. – 1999. – № 3. – С. 88.

² Остапенко Т. О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. / Т. О. Остапенко // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 442–443; Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 1998. – С. 17.

нальні зміни в житті Гетьманщини позбавили сенсу повернення до питання про Кодекс¹.

Кодекс мав чітку структуру та складався з 30 розділів, які поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. До нього було додано «Інструкцію кодифікаційної комісії», «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини. Кодекс мав пояснення цитат, що наводяться у тексті, алфавітний реєстр, тобто покажчик і заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів. За формою та внутрішньою структурою він відрізнявся від усіх джерел, якими користувалася комісія, а також від Соборного уложення 1649 р. та інших пам'яток Росії, які тоді діяли². Нині відомо десять списків «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Дослідник історії українського права XVI–XVIII ст. К. Віслобоков склав таблицю, в якій наводить такі відомості до кожного списку: умовну назву пам'ятки, згадку про неї в літературі, сучасне її місцезнаходження (шифр), опис справи та кількість сторінок. На його думку, кількість цих списків остаточно не встановлена, тому існує потреба подальших пошуків³.

Проте розділи були складені не за прийнятим сьогодні галузевим принципом, тому окремі з них містять і процесуальні норми, і норми, спрямовані на захист майнових чи інших прав. Особливу увагу привертає цивільне право, яке було розроблене доволі детально⁴. Як слушно зауважив К. Віслобоков, цивільне право в Кодексі складається з чотирьох

¹ Нелін О. Т. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис.....д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 203.

² Кульчицький В. Кодекс Українського права 1743 р. / В. Кульчицький // Право України. – 1994. – № 9. – С. 28.

³ Віслобоков К. А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення / К. А. Віслобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К.: Ін Юре, 1997. – 134.

⁴ Мищак І. Спадкове право за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / І. Мищак // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 10.

класичних для Європи частин, відомих ще римському праву: право спадкування – на спадкування за законом та заповітом; право осіб – на інститути шлюбу, опіки, батьківської влади та ін.; речове право – на володіння й неволодіння; договірне право – на договори й делікти тощо¹.

Хоча ця визначна пам'ятка правової думки XVIII ст. не була затверджена царською владою та не набула офіційного статусу, її значення для розвитку вітчизняної правової системи складно переоцінити.

М. Слабченко вважав, що Права – один із найвизначніших виявів української правничої думки XVIII ст., оскільки в них «зібрано все те, що було суттєвим у другій чверті XVIII ст.»². На думку М. Чубатого, Права – це збірник, «що містить права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини, який для історії студій над історією українського права має першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах»³.

Результатом досконалішого рівня систематизації приватного права є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., джерелами якого були і Литовські статuti, польське законодавство, звичаєве право, судова практика, і римські джерела безпосередньо. Значна увага аналізу цього джерела права приділена численними дослідженнями І. Бойка⁴. Багато інститутів цивільного права Гетьманщини

¹ Віслобоков К. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / К. А. Віслобоков; Державний комітет архівів України; Український НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2004. – С. 13.

² Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Слабченко. – Одесса, 1911. – С. 98.

³ Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі / М. Чубатий. – Львів, 1925. – С. 233.

⁴ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000; Бойко І. Й. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко // Право України. – 1998. – № 5; Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 1998.

автор досліджує саме крізь призму римського приватного права. Такий підхід, зокрема до «Прав, за якими судиться малоросійський народ», ще раз підтверджує висновок про рецепцію римського права нормами цього кодексу. Впливу римського права зазнали норми речового права, у яких розрізняється володіння як елемент права власності та володіння як фактичне перебування речі в особи незалежно від наявності у неї права на річ (права власності на річ); виокремлюється держання; володіння поділяється на законне та незаконне (добросовісне та недобросовісне); називаються способи набуття права власності; види сервітутів як прав на чужу річ тощо¹.

І. Бойко констатує, що вплив римського приватного права на зміст «Прав, за якими судиться малоросійський народ» виявився у розділах про володіння, право власності й сервітути, в правовому режимі рухомих та нерухомих речей, первісних і похідних способах набуття власності, захисті права власності шляхом індикаційного позову, в положеннях зобов'язального права². Інститути зобов'язального права також сформувалися під впливом римського права. Свідченням цього є чіткість формулювання вимог, які пред'являлися до виконання боржникові зобов'язань, умови дотримання яких забезпечували набрання договором юридичного значення. Елементи рецепції римського права спостерігаємо у спадковому праві, дещо менше у сімейному праві. Водночас небезпідставним є зауваження І. Бойка про те, що цивільне право Гетьманщини «є свідчення наявності національного досвіду цивільного права України»³.

Вступ козацьких господарств у товарно-грошові відносини, поширення в козацькому суспільстві права приватної

¹ Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 152.

² Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 93.

³ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 99.

власності зумовили високий рівень розвитку зобов'язального права у запорожців. Водночас зобов'язальні відносини поширилися майже на всі сфери життєдіяльності, які постійно пристосовувалися до нових реалій життя, набуваючи нових ознак¹.

Цей Кодекс детально регламентує цивільні правовідносини, і, зокрема, такі, що виникають із права власності на землю та рухоме майно, спадкового, сімейного права. Велику увагу приділяють нормам зобов'язального права, а саме: договорам купівлі-продажу, міни, дарування, позики, особистого та майнового найму, а також порядку оформлення спадку за законом і за заповітом, тобто за нормами, практичне застосування яких немислиме без дотримання визначеної законом форми, і тому таким, що викликає безумовний інтерес для досліджуваного нами питання².

П. Музиченко стверджує, що законодавство знало зобов'язання з заподіяння шкоди та зобов'язання з договорів. Система договорів була розроблена доволі добре. Найпоширенішими були договори купівлі-продажу, позики, обміну, оренди. Більшість договорів передбачала їхнє письмове оформлення³. Г. Трофанчук констатує, що в українському праві другої половини XVII–XVIII ст. правовими гарантіями виконання договірних зобов'язань слугували записи в актових книгах. Купівля та продаж землі оформлялася гетьманськими універсалами та часто скріплювалася царськими грамотами⁴.

¹ Пленюк М. Еволюційні етапи формування зобов'язань у дореволюційний період / М. Пленюк // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 48.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 81–82.

³ Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. / П. П. Музиченко. – К.: Знання, КОО, 2006. – С. 163.

⁴ Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 105.

Водночас І. Бойко зауважує, що у запорізьких козаків договори купівлі-продажу укладалися переважно в усній формі. Договір вважався укладеним із моменту передачі майна та виплати грошової суми. В окремих випадках товари могли продаватися в борг або встановлювалася відстрочка платежу¹.

О. І. Нелін зазначає, що в період національно-визвольної війни 1648–1654 рр. та у перші десятиліття існування Української гетьманської держави учасники цивільно-правових угод не завжди дотримувались обов'язкової письмової форми й інших приписів Литовських статутів². Науковець констатує, що українське звичаєве право регулювало цивільні правовідносини на Лівобережній Україні в галузі шлюбно-сімейного та спадкового права³.

І. Бойко зазначає, що у Гетьманщині передбачалась обов'язкова письмова форма для боргових зобов'язань на суму 12 і більше рублів; для дарування, якщо ціна дару перевищувала 100 р., а також для всіх договорів, предметом яких було нерухоме майно. Дотримання письмової форми укладення договору забезпечувало вирішення в майбутньому майнових спорів. Для укладення договорів купівлі-продажу, дарування та інших угод щодо відчуження («уступление») майна у Гетьманщині передбачалась відповідна форма⁴.

Договори купівлі-продажу нерухомості у Гетьманщині трактувалися як звичайні зобов'язання, і не надавали їм речового характеру: невиконання договору продавцем призводило тільки до відшкодування шкоди. Також існував договір

¹ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 165.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (ІХ–ХVІІІ ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 17; Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 6.

³ Нелін О. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (ІХ–ХІХ ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 2. – С. 11.

⁴ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 83.

відкупу маєтку, подібний до договору купівлі-продажу з правом виплати продажної ціни певними ратами¹.

Ми погоджуємося з думкою О. Неліна, що як правові гарантії виконання договірних зобов'язань використовувались: укладення договорів при свідках, письмова форма договору, письмові посвідчення укладення договорів, записи в актових книгах тощо². Невиконання договорів, як і зобов'язань із заподіяння шкоди, передбачали відшкодування збитків майном чи відробітком³.

Письмові договори подавалися та реєструвалися в урядових (судових) книгах. Це положення, на думку І. Бойка, з'явилося у Гетьманщині водночас із рецепцією магдебурзького права. Спочатку явка та запис до урядових книг приватноправових договорів мали на меті зафіксувати їх на майбутнє як докази у судовому процесі, проте згодом запис набув іншого значення. З одного боку, записуючи приватні договори, місцева адміністрація перевіряла їх форму, правоздатність і дієздатність учасників договору та його зміст, унаслідок чого записані до урядових книг договори набували значення формальних, нотаріальних актів. Водночас чинність посвідчення автентичності договору переносилась з оригіналу на офіційний витяг договору з урядової актової книги. З іншого боку, запис до урядових книг набув значення затвердження договору та визначення моменту його дійсності: приватні договори, неподані до запису, вважались «домашніми» та не мали повної доказової сили. Явка і запис до урядових книг договорів на право власності на землі та інші нерухомості для тих часів заміняли систему запису до поземельних книг⁴. Отже, документами, які підтверджували право

¹ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 83.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 60.

³ Нелін О. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 7.

⁴ Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 83–84.

власності на нерухоме майно були записи в так званих книгах земських, гродських, магістратських, ратушних та сільських судів.

Зауважуємо, що на території Гетьманщини, відповідного до царського указу від 6 червня 1724 року, (його ще називають «Плакат») вводилася паспортна система. Були впроваджені суворі правила виїзду козаків за кордон, а також чітко регламентувався порядок в'їзду на територію Запоріжжя. Основним органом, що здійснював впровадження паспортної системи на Запоріжжя, був Кіш. Головний документ паспортної системи Нової Січі мав різні назви: «пашпорт», «білет», «паспорт полковницький» та ін. Так, у «пашпортах» зазначали титул монарха, за наказом якого видано документ, прізвище, ім'я, по батькові власника, строк на який видано дозвіл, мета поїздки, у дозволах для козаків обов'язково зазначали курінь, до якого він належав, а для інших осіб – соціальний статус, дату видачі документа, а також ставився підпис посадової особи, завірений печаткою. У паспортах заборонялося робити будь-які виправлення¹. Тобто, реєструючи укладені договори, адміністрація мала змогу на підставі вказаних документів встановити особи сторін угоди.

Договори реєструвалися у спеціальній книзі місцевого самоврядування, після чого вони ставали публічними актами. Їхнє виконання забезпечувалося нормами загального права, які не розрізняли ні статі, ні соціального стану особи. Ми погоджуємося з думкою О. Неліна, що, на відміну від країн Європи, в Українській гетьманській державі окремого інституту нотаріату не існувало².

Глава X Кодексу 1743 р. «Про весільні зговори, про придане і віно, про спадкування чоловіка після жінки і жінки

¹Коробочкіна Л. Л. Перші кроки на шляху становлення паспортної системи України: історико-правовий аспект / Л. Л. Коробочкіна // Держава і право: de lege praeterita, instante, future: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Іліон, 2009 – С. 51.

²Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 60.

після чоловіка, і про розлучення» була присвячена сімейному праву.

Шлюбу передував весільний зговір, який укладався батьками майбутнього подружжя. Шлюбний зговір вважався чинною шлюбною угодою після того, як майбутнє подружжя давало свою згоду: повнолітні одразу після зговору батьків, неповнолітні після досягнення повноліття (хлопці – 18 років, дівчата – 13 років)¹. Згода батьків могла бути на словах. Проте мовчання також вважалося виявом згоди за домовленістю батьків. У разі виявлення незгоди дітей на словах, батьківський зговір втрачав юридичну чинність. Слід зауважити, що у Гетьманщині була лише одна перешкода вільного вибору подружньої пари – заборона укладання шлюбу між близькими родичами, причому близькість споріднення встановлювалася на основі церковних правил. Порушення цього права призводило до визнання шлюбу недійсним².

На думку Н. Рудого, Права в основному копіювали норми Литовських статутів, але були і деякі новели. Вперше простежуємо норму, що врегульовує поведінку вдівця, який після смерті дружини автоматично ставав опікуном малолітніх дітей-напівсиріт. Він мав доволі широкі права щодо опікуваних і майна, що їм залишила матір, але в разі зловживань діти після досягнення повноліття (18 років для чоловіків та 13 років для дівчат або доки дівчина не буде видана заміж) могли позиватися до нього про відшкодування їм збитків³.

Ми погоджуємося, що найповніше уявлення про чинні на Україні в середині XVIII ст. норми так званого нотаріального

¹ Бойко І. До питання про сімейне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 23.

² Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. / Т. О. Матвеева // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 43.

³ Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія / Н. Я. Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 90–91.

права дає Звід законів, що отримав назву «Права, за якими судиться малоросійській народ» 1743 р.¹

За загальним правилом, закріпленим у Правах, письмові акти як доказ у процесі мали перевагу перед усними угодами. Для більшості цивільно-правових правочинів Кодекс встановлював обов'язкову письмову форму: для боргових зобов'язань на суму 12 і більше рублів, а також для всіх договорів, предметом яких було нерухоме майно (XV, 15; XVI, 1). У зв'язку із питанням про доказову силу письмових актів, Кодекс детально регламентує систему явки, урядового ствердження, реєстрації та запису до урядових (судових) книг письмових актів. Ця система, на думку А. Яковліва, і як це вже зазначалось, давнього походження; вона з'явилась у Польщі, Литві й Україні одночасно із рецепцією магдебурзького права².

Спершу явка й запис до урядових книг приватноправових актів мали на меті зафіксувати їх на майбутнє як докази у судовому процесі. Але з часом запис набрав іншого значення: з одного боку, під час запису приватних актів уряд перевіряв їх з боку форми, права й дієздатності учасників акта та його змісту, внаслідок чого записані до урядових книг акти набирали значення формальних нотаріальних актів; водночас сила засвідчення автентичності акта переносилась з оригіналу на офіційну виписку акта з урядової актової книги. З іншого боку, запис до урядових книг набув значення затвердження акта та означення моменту його дійсності: приватні акти, неподані до запису, вважалися за домашні та не мали повної доказової сили³. Із цього приводу Кодекс вміщує детальні правила про явку для запису офіційних і приватних

¹ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

² Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малоросійській народъ» / А. Яковлів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1949. – Т. CLIX. – С. 127.

³ Там же. – С. 128.

актів (XIV, 3–6; 8–11; 19–21). Наприклад, Права встановлювали спеціальну письмову форму з персональним у присутності свідків заявленням у місцевих органах влади записом «в городские книги от слова до слова» для угод про відчуження нерухомого майна; причому документом, який підтверджував право власності на набуте майно була «випись из тех книг за печатью, и руками урядовых персон выданная» (III, 1). У цій же главі наводяться зразки самого договору про відчуження майна, запису його в урядову книгу та випису із цієї книги (наприклад, артикул V викладає «обстоятельства, потребные во всяких записях»; артикул XIX «О сочинении вечно продажных и уступных записей»¹).

Л. Ясінська зауважує, що пункт 1 артикулу XIX вказує на одне із найважливіших завдань спеціальної (використовуючи сучасну термінологію – нотаріальної) форми посвідчення угод – запобігання можливим суперечкам, які надто, зважаючи на їхню кількість, завантажують суди, оскільки потребують вирішення у судовому порядку². Щоб запобігти таким ситуаціям, «належит такие записи сочинять ясно и аккуратно, изображая и докладывая в них всякие потребные обстоятельства..., а как би могло быть исправное и обстоятельное сочинение тех записей, и как надлежит оние в градские книги вписывать, и з книг выпись требующой стороне давать, на то здесь излагаются формы»³. Пункт 3 артикулу III глави XIV встановлював, що «не токмо недвижимых, но и движимых именій продажи и уступки, и всякие обязательства, сделки, и контракты, или уговоры, которые записей урядовых

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковський О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – С. 384, 403–406.

² Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

³ Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковський О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – С. 403–406.

требуют, имеют бить записывани на урядах, а во всякие таковых урядових записях, или крепостях, надлежит означивать, имянно год, и число месяца, не циферно, но слогом писменным, с приложением того суда печати, во всяком же уряде своя печать бить должна»¹.

Спеціальний артикул XXI цієї ж глави присвячений процесуальному порядку відновлення (восстановления) «писем на долги, на имения, и на заклади потерянных, и о крепостях обетшалих или спорченных», а також уперше встановлюється порядок видачі дублікатів належно оформлених актів. Отже, ми тут простежуємо суто нотаріальні правила, що визначають, зокрема, форму та необхідні реквізити договорів, форму посвідчувального запису правоустановлювального документа та ін.².

Обов'язковість укладення «контрактів или договорних писем» встановлена «Правами також і для договорів найму «именный и других верей»»³, причому вони, згідно з правилами, встановленими пункті 3 артикулу III глави XIV, підлягають обов'язковому «сознанию на уряде и урядовой записи»⁴.

Спеціальна глава XVI Прав присвячена договорам позики, застави, поруки, поклажі, а також накладенню арешту на спірне майно⁵. І хоча норми цієї статті не містять вказівок

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковський О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – С. 383.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 83.

³ Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковський О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – С. 418.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 84.

⁵ Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковський О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – С. 427–492.

про оформлення договорів позики з участю органів місцевої влади (як уже згадувалось, Кодекс вимагав обов'язкової письмової форми для позики на суму понад 12 рублів), такому оформленню угоди віддається перевага під час вирішення суперечок у суді, які виникають із виконання договорів. Крім того, в тексті пункті 1 артикулу III цієї глави ми стикаємось із згадкою про «урядову квитанцію», яка може бути під час спору використана як доказ «проти заємного письма»¹.

Для договору застави рухомого та нерухомого майна встановлювалась урядова форма його засвідчення в присутності свідків, які повинні були не тільки підтвердити, що заставне майно не обтяжене жодними зобов'язаннями, але й були відповідальним у протилежному випадку перед заста-вoderжателем своїм майном².

Норми Прав доволі детально регламентують спадково-правові відносини. Загалом спадковому праву в Кодексі цілком присвячено розділи 12-й та 13. Проте вже у 10-му розділі, який загалом регламентує шлюбні відносини, також міститься чимало норм, що стосуються успадкування майна чоловіка та дружини відповідно після смерті одного з подружжя, а також їхніх дітей³.

Як зауважує О. Нелін, в Українській гетьманській державі (Військо Запорозьке) спадкування здійснювалося за законом, за заповітом і за звичаєм. За законом успадковували лише кровні родичі. До першої черги спадкоємців належали сини, до другої – онуки, доньки отримували майно лише в разі відсутності синів або коли останні померли бездітними. Наймолодший син успадковував батьківський будинок, був

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковський О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – С. 431.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 85.

³ Мищак І. Спадкове право за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / І. Мищак // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 10.

зобов'язаний забезпечити сестер у разі одруження посагом¹. Науковець констатує, що в українському звичаєвому праві XVIII ст. заповіт настільки зміцнився, що став переважною формою спадкування².

У статті 1 глави 12 розкривається поняття тестаменту або духовного заповіту. Тестамент або духовний заповіт – добровільне визначення або постанова, або свідчення з чієїсь волі, що хто-небудь хотів, щоб після його смерті було виконано і не відбулися суперечки, колотнеча між тими, кому після померлих залишається майно, а тому тестамент за примусом не може бути чинним, так же, як й інші заповіти; не може бути складено тестамент, що суперечить загальнонародному хорошому звичаю, совісті та порядності; такий тестамент не може мати чинності³.

У Кодексі встановлено дві форми заповіту: звичайну та надзвичайну. Заповіт у звичайний спосіб складався письмово в присутності декількох представників місцевої адміністрації тієї місцевості, в якій постійно проживав спадкодавець. У разі відсутності кількох представників місцевої адміністрації, заповіт складався у присутності одного представника місцевої адміністрації та двох-трьох чесних сусідів. Якщо з певних причин неможливо було запросити хоча би одного представника місцевої адміністрації, тоді заповіт складався у присутності двох або трьох чесних і християнської віри осіб, тобто свідків. Свідками під час складання заповіту не могли бути: особи, які не мали права самостійно складати заповіт або бути

¹ Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 1. – С. 64; Нелін О. Історико-правовий аналіз спадкового права України та країн континентальної Європи, Великої Британії, США / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 5.

² Нелін О. Інститут відказів (заповітів) в українському звичаєвому праві: історичний аспект / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 5.

³ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.); упоряд. та автор нарисів К. А. Вислобоков. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – С. 216.

свідками; виконавці заповіту; особи, яким записано майно за заповітом; опікуни¹.

У заповіті могли бути вказані ексекutori або духівники, які були змушені виконати заповіт упродовж року. Ексекutori мали відшкодувати шкоду спадкоємцям, що спричинена їхньою діяльністю².

Заповідач підписував власноручно заповіт у присутності представників місцевої адміністрації та свідків (артикул 8). Права передбачали причини, які не давали змоги відповідачеві це зробити (через хворобу або був неграмотним). Для таких осіб встановлювалися винятки і заповіт на прохання заповідача підписувався іншими особами. Під тестаментом підписувалися представники місцевої адміністрації й особи, які були присутні під час складання заповіту. Характерно, що підписи спадкодавця та свідків повинні були міститися на тільки під текстом заповіту, але й на кожній сторінці, якщо їх було декілька. Під час складання заповіту найбільше уваги приділялося тому, щоб його зміст не порушував закону. Необхідною умовою для дійсності заповіту було найменування у заповіті всіх дітей спадкодавця, зокрема й тієї дитини, яка мала народитися. У тестаменті було обумовлено, що ніхто зі спадкоємців не повинен втручатися у володіння іншого. Наприкінці цього тестаменту останньою волею заповідача був наказ своїм дітям, щоб вони жили мирно, в любові та злагоді, допомагаючи один одному порадами. Вказувалося також, що «хто дотримуватиметься тестаменту, той буде благословенний. Якщо хто-небудь з дітей чи старших людей порушать тестамент, того спадкодавець позбавляв благословення, а на сторонніх нехай падає Божа кара»³.

Кожний заповідач мав право на свій розсуд у будь-який час змінити або скасувати заповіт і скласти новий.

¹ Нелін О. Т. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 65.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис..... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 210.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 66.

Заповіт, складений пізніше, скасовував попередній. Юридичної сили набував заповіт з моменту смерті заповідача і за останньою датою його складання. Після смерті заповідача його спадкоємці повинні були негайно з'явитися у відповідну місцеву адміністрацію з заповітом, записати його в урядові (гродські) книги та взяти від місцевої адміністрації витяг, скріплений печаткою та підписами¹. Надзвичайна форма заповіту застосовувалась у тому разі, коли спадкодавець перебував за кордоном, під час воєнного походу чи захворів у дорозі. У таких неординарних випадках заповіт укладався в усній формі².

Права (глава 12 артикул 2 пункти 2–11) визначають умови дійсності заповітів – вони вимагають, щоб заповіти не суперечили загальнонародному розумінню справедливості, добра, порядності. Заповіти визнавались недійсними, якщо вони склалися державними злочинцями; неповнолітніми; синами, не відділеними від батьків; ченцями; невільникми та закабаленими людьми; божевільними і недоумкуватими; марнотратцями; позбавленими честі та засудженими до смертної кари; німими, глухими і сліпими від народження. Для визначення заповіту дійсним необхідно, щоб спадкоємець був при добрій пам'яті та здоровому глузді³. Також недійсними вважали заповіти, в яких було зроблено підчистки й виправлення в даті заповіту або не було дати взагалі. Частково недійсними вважались заповіти, в яких зроблено виправлення й підчистки на явну шкоду когось із спадкоємців. Такі частини заповіту не підлягали виконанню⁴.

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 91.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 66.

³ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 209.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 84.

Якщо законних спадкоємців не було або вони не прийняли спадщину в певний термін, майно називалося виморочним і надходило до скарбниці (витрачалося на потреби монастирів, міста). У міщан приватновласницьких міст 2/3 спадкового майна за законом переходило дітям для забезпечення їхніх повинностей на користь власника¹. Згідно з пунктом 2 артикулу 6 глави 12 Прав заповідач міг заповідати рухоме майно, власноручно набуті маєтки та гроші лише на користь церкви, монастирів, шпиталів, навчальних закладів та дієздатним особам. Водночас не могли бути спадкоємцями: іудеї, мусульмани, ідолопоклонники й інші іновірці, оскільки вони не мали права володіти нерухомим майном, а також п'яниці, позашлюбні діти.

Водночас О. Нелін зауважує, що в Українській гетьманській державі (Військо Запорозьке) існували певні обмеження щодо розпорядження батьківським і материнським майном. Так, за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743) спадкодавець не мав права передавати це майно за заповітом бічним родичам чи стороннім особам, а лише своїм дітям або іншим прямим спадкоємцям². Траплялися випадки укладення договору між братами-спадкоємцями, відповідно до яких один із братів зрікався своєї частини майбутньої спадщини за негайну винагороду³.

О. Нелін зробив висновок, що у XVII–XVIII ст. в Українській гетьманській державі було зрівняно жінок у праві спадщини з чоловіками; жінка була дієздатною; спадкодавець мав право вільно розпоряджатися майном, заповідаючи його будькому. Прогресивність українського спадкового права середини XVII–XVIII ст. не мала аналогів ні в Європі, ні в Росії⁴.

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 66.

² Нелін О. Інститут відказів (заповітів) в українському звичаєвому праві: історичний аспект / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 5.

³ Нелін О. До питання спадкового права Запорізької Січі та Гетьманщини / О. Нелін // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2002. – Випуск 154. Правознавство. – С. 20.

⁴ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 21–22.

Подальші зміни, що відбувалися в суспільно-економічних і політичних відносинах в 60–80-х роках XVIII ст. зумовили появу двох оригінальних пам'яток права – «Екстракту Малоросійських прав» 1767 р. та «Эстракту из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей 1786 г.»¹.

Слід зауважити, що збірник «Екстракт із указів, інструкцій та установ 1786 р.» був виданий на основі переробки «Екстракту Малоросійських прав» 1767 р. Саме у цьому збірнику в частині II «Про середні і нижчі малоросійські, раніше і нині існуючі суди і їх посади»², як стверджує українська дослідниця Л. Ясінська, вперше в історії українського нотаріату є згадка про посаду публічного нотаріуса, яка вводилась в апарат губернського магістрату³. Обидва екстракти майже однакові за внутрішньою структурою і порядком викладу матеріалів, а також за змістом. Вони були систематизованими збірниками різноманітних нормативних актів, які закріплювали основи тогочасних суспільних, економічних та політичних відносин⁴. Їхній аналіз дає змогу не лише визначити основні риси окремих галузей та інститутів права, а й глибше з'ясувати адміністративно-політичну та військову організацію українського суспільства, порядок вирішення земельних, цивільних та інших справ у судах та адміністративно-політичних установах⁵.

В «Установі про губернії 1775 р.», на яку посилається Екстракт, взагалі нічого не зазначено про посаду нотаріуса

¹ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей 1786 года // Материалы для истории экономического и общественного быта Старой Малороссии / издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Чернигов, 1902. – Вып. II. – 296 с.

² Там же – С. 5–20.

³ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

⁴ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 123.

⁵ Там же. – С. 129.

чи відповідну їй за колом повноважень. Дещо пізніше, згідно із «Уставом благочиния» 1782 р., у Росії була впроваджена посада приватного маклера з певними, зокрема нотаріальними, функціями. 1831 року в Росії були установлені посади біржових нотаріусів та маклерів і лише у 1866 р. Положенням про нотаріальну частину – публічні нотаріуси¹. У 1781–1782 рр. царське самодержавство ліквідувало полковий адміністративний поділ та автономні органи місцевого управління та поширило на територію України дію «Установи про заснування губерній» 1775 р.².

Метою кодифікації місцевого права в російській Україні, що відбувалася в першій половині XIX ст., було нівелювання правових особливостей окремих регіонів: прибалтійських, остзейських і, зокрема, українських губерній³. Серед пам'яток права України одне із найважливіших місць, на думку відомого дослідника історії кодифікації дореволюційного права А. Ткача, посідає Зібрання Малоросійських прав 1807 р.⁴. У трьох його частинах, а також поясненнях і додатках систематизовані правові норми, що визначали головні ознаки цивільного, шлюбно-сімейного та спадкового права Лівобережної та Правобережної України (Київська, Волинська, Подільська губернії, які перейшли до Росії в результаті

¹ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

² Дворянская империя XVIII века. Основные законодательные акты: сборник документов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – С. 54–121.

³ Терлюк І. Я. Джерела та кодифікація права в російській Україні XIX століття / І. Я. Терлюк // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник наукових статей за матеріалами II Міжвузівської науково-практичної конференції. – Луцьк: Волинський державний університет імені Лесі Українки. Юридичний факультет, 2005. – Ч. 1. – С. 126.

⁴ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 149–150.

поділу Польщі 1793 року)¹. Зібрання вважають першим проектом Цивільного кодексу України, який за багатоаспектністю регульованих правовідносин і рівнем юридичної техніки та систематизації норм міг би бути використаним повністю на практиці².

На думку І. Бойка, значний вплив римського приватного права простежується у «Зібранні малоросійських прав» 1807 р.³.

Л. Ясінська стверджує, що аналіз цієї кодифікації дає змогу припустити, що нотаріальне законодавство початку XIX ст. розвивалося на міцних підвалинах, закладених «попередніми правами»⁴.

Адже норми, що регулювали зобов'язальні відносини (наприклад, розділи «Про дарчі записи», «Про купчі кріпості чи про купівлю і продаж», «Про позички і позику», «Про право по закладній» тощо) були взяті з Литовського статуту (132 посилання), Зерцала саксонів (69 посилань), права Хелмінського (55 посилань), найбільша за обсягом третя частина зібрання, присвячена праву власності, містить 264 поси-

¹ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

² Ткач А. П. Кодифікація, пам'ятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст.: автореферат. дисс. на соискание уч. степени д-ра. юрид. наук / А. П. Ткач. – К., 1969. – С. 23.

³ Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 93.

⁴ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

лання на Литовський статут; 251 – на Зерцало саксонів; 135 – на право Хелмінське і 43 – на право Магдебурзьке.¹

Правомірність зробленого Л. Ясінською припущення, підтверджує і пам'ятка кодифікації чинного українського права поч. XIX ст. – Звід місцевих законів західних губерній 1837 р.². Як очевидно з огляду історичних відомостей про складання Зводу місцевих законів західних губерній І. Даниловича, до губерній і областей Західного краю, яким надано право користуватися місцевими законами і на які мав би поширюватись Звід законів, належали Чернігівська, Полтавська, Київська, Волинська та Подільська губернії. Проект Зводу місцевих законів західних губерній у 1838 р. був схвалений Державною Радою, проте законодавчої сили не набув. Як відомо, перемогла інша тенденція – поширення на територію України російської системи права і введення в дію Зводу законів Російської імперії в редакції 1842 р. Зміст проекту свідчить, що його автори прагнули якомога ширше використати загальні норми російського права як головного джерела, а місцеве право підпорядкувати імперському законодавству, щоб воно лише регулювало конкретні відносини в межах загальних вимог основних законів³.

Ретельно розроблений розділ III книги II частини 2 Зводу «Про порядок набуття і зміцнення прав на майно» (§ 454–666)⁴. На думку відомого дослідника історії кодифікації цивільних законів у XIX ст. барона А. Нольде, місцеве право, норми якого головно стали джерелом цього розділу, виробило низку формальних особливостей, які значною мірою відрізняли його від загального права⁵ (мається на увазі

¹ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 147.

² Звід місцевих законів Західних губерній: проект. – СПб., 1910. – 446 с.

³ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 160.

⁴ Звід місцевих законів Західних губерній: проект. – СПб., 1910. – С. 110–141.

⁵ Нольде А. Е. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / А. Е. Нольде. – СПб., 1906. – Вып. 1. Попытка кодификации литовско-польского права. – С. 157.

імперського). Звід розрізняє акти: 1) кріпосні; 2) пред'явлені і 3) домашні (§ 498). Перші повинні були вноситись у актові книги шляхом особистого «сознання» (*przyznanie*). Акти пред'явлені вносились у ті ж книги, але щодо пред'явлення (*oblata, aktykacja*) не вимагалось присутності особи, яка його укладала. Укладення угоди через пред'явлення не тягнуло усунення спору про власність, який не допускався проти «зізнаних» актів. Актіві книги мали вестись при цивільних палатах, повітових судах, магістратах і ратушах. Причому в примітці до § 508 зазначалось, що попередні актові книги гродських і земських судів були передані в повітові суди за приналежністю. Завідування актовими книгами ввірялося наглядачам (їх попередники в місцевому праві іменувались реєнтами чи регентами). Призначалися вони тим урядом («присутствием»), при якому мали працювати. До кандидатів на посаду ставились вимоги знання законодавства та процедури зізнання чи пред'явлення актів, а також доброї і бездоганної поведінки (§ 513). Новопризначений наглядач складав присягу у встановленій формі та давав підписку про те, що покладені на нього обов'язки виконуватиме згідно з законом без будь-яких порушень. Нагляд за їхньою діяльністю здійснювали секретар і члени присутственного місця¹.

Актіві книги, згідно з § 518, поділялись на: 1) книгу кріпостей (чи актів про передачу права власності від однієї особи до іншої, які підлягали стягненню кріпосних пошлин); 2) книгу інших зізнаних актів; 3) книгу боргових зобов'язань; 4) книгу інших пред'явлених актів².

Процедура «зізнання» відбувалася в такому порядку. Акт подавався наглядачу, який, допитавши прохача, чи справді акт ним підписаний і чи з доброї волі, розглядав його з погляду законності та відсутності заборон або інших перешкод, причому про найменші сумніви повідомляли суд. Ця процедура не була обов'язковою у тому випадку, якщо акт

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 88.

² Там же.

писався за участю наглядача. Після цього документ розглядався урядом, який затверджував його, і стягував пошліну, і передавав наглядачу для вписування його «слово в слово» у актову книгу. На акті робили позначку про засвідчення його справжності та про «здійснення зізнання» і врешті вручали зацікавленій особі (§ 537–548)¹.

Процедура допиту пред'явника, перевірки акта та вписування його у книги регламентувалася дуже ретельно. Документ мав подаватись особисто й обов'язково у канцелярії (імперське ж законодавство дозволяло зізнання «на дому»). Винятки допускались лише з дозволу відповідного уряду (суду, магістрату чи ратуші) й у тому випадку, якщо особа, яка укладає акт, через хворобу не може бути особисто присутньою. Звід вимагав, щоб мова викладу актів була зрозумілою та чіткою, щоб будь-які виправлення, приписки та підчистки були спеціально обумовлені підписами сторін і свідків або наглядача; щоб було не менше трьох свідків. За складення акта стягувалась особлива канцелярська плата. Водночас, щоб попередити будь-які зловживання, в канцелярії вивішувалась для загального ознайомлення відповідна такса. За отримання надлишкової оплати з наглядача стягувалась сума надлишку і, крім того, його передавали до суду для покарання відповідно до вини².

Отже, порядок складання і засвідчення актів у місцевому Зводі був визначений значно детальніше, ніж у загальному Зводі законів Російської імперії. Можна сміливо сказати, – зазначав А. Нольде, – що ця частина в місцевому законодавстві була поставлена ліпше; незважаючи на ту увагу, яку приділяв загальний Звід усім питанням формального, суто обрядового характеру, всі правила його з цього предмета мали і невизначеність і недомовленість. Унаслідок цього, вони відкривали широченний простір для тяганини і полегшували досвідченим крюкотворам створення штучних

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 89.

² Там же.

складнощів та насправді не захищали ні чиїх прав¹. Такої ж думки дотримується і Л. Ясінська². Отже, було встановлено порядок учинення нотаріальних дій та ведення діловодства, який лише умовно можна назвати «нотаріальним».

О. Нелін наголошує, що для дослідження нотаріальної діяльності у цей період важливо зазначити, що судова реформа в Україні (1760) відокремила судову владу від адміністративної, повернула судову систему на 150 років назад, передбачила дію Литовського статуту (1588), а головне – відновила у кожному суді чинність актових книг (за старими формами та зразками, встановленими Литовськими статутами)³.

Л. Ясінська зазначає, що порядок і форма укладення актів, структура та компетенція органів, що вчиняли нотаріальні дії з їх складення і засвідчення, впродовж XIV–XVIII ст. зазнали певної еволюції. На їхній розвиток вплинули різні правові системи, здебільшого польська та німецька, проте цей розвиток фактично був органічним продовженням власної правової традиції. Іноземні привнесення модифікувались, пристосовувались до місцевих реалій і в результаті позитивно впливали на розвиток нотаріальної діяльності⁴.

Аналізуючи інститут нотаріату в Україні впродовж IX–XVIII століть, відомий український учений О. Нелін зробив

—¹ Нольде А. Е. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / А. Е. Нольде. – СПб., 1906. – Вып. 1. Попытка кодификации литовско-польского права. – С. 160.

² Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 108.

³ Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 6.

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 90.

висновок, що: по-перше, інститут нотаріату виник і розвивався для забезпечення потреб громадянського суспільства. Він забезпечував захист приватної власності, безспірності майнових прав, охороняв від можливих порушень усіх учасників цивільного обігу; по-друге, на Русі цивільно-правові угоди укладалися усно, а факт їхнього вчинення підтверджували свідки у суді; по-третє, система обов'язкової реєстрації та запису урядових (судових) актів з'явилась в Україні одночасно з рецепцією магдебурзького права, тобто з XIV ст., та була детально врегульованою у Статутах Великого князівства Литовського й інших пам'ятках українського права: Інструкція судам гетьмана Данила Апостола від 13 липня 1730 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., «Естракт малоросійських прав» 1767 р. тощо; по-четверте, унаслідок політичних обставин нотаріальна діяльність наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні та практично із середини XIX ст. на Правобережній Україні була відірвана від загальноєвропейських традицій і поєднана із функціонуванням російського нотаріату¹.

Загалом у XVIII–XIX ст. простежується значний вплив правових ідей римського права на формування українського законодавства цього періоду. Безсумнівно, Кодекс 1743 року є свідченням використання його укладачами принципів, правових категорій та правових інститутів римського приватного права. Також доволі багато запозичено з римського права нормами «Зібрання малоросійських прав» (1807)².

Проаналізувавши норми «Руської правди», Литовських статутів, «Прав, за якими судиться малоросійський народ» з погляду форм рецепції римського приватного права, запропонованих Є. Харитоновим³, Г. Федущак-Паславська стверджує,

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 17.

² Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 152.

³ Харитонов Є. О. Римське право (Інституції) / Є. О. Харитонов. – Х: Одісей, 2000. – С. 119–120.

що в Україні відбулося: сприйняття та використання головних засад ідей та категорій, накопичених системами приватного права Римської держави; використання норм позитивного приватного права як взірця під час створення нормативних актів; безпосереднє застосування норм та положень раніше чинного приватного права Римської держави¹. Дослідниця стверджує, що звернення до згаданих кодифікацій українського права як до безпосередніх нормативних джерел дає змогу простежити розвиток окремих правових інститутів та зробити висновок, що в різні періоди розвитку в Українській державі відбувалася часткова похідна (іноді пряма), рецепція римського права, зокрема норм римського приватного права².

Отже, підвалини нотаріального законодавства простежуємо в Українській гетьманській державі, зокрема в Кодексі 1743 року «Правах за якими судиться малоросійський народ», який був своєрідним порядком щодо укладення договорів та заповітів, а також передбачав порядок їх реєстрації.

Після входження України під протекторат московського царя, усупереч деяким спробам зберегти українську державність і самостійну правову систему, вона дедалі більше втягувалася в контекст політичного розвитку Російської імперії. Надалі всі правові рішення визначались імперською (до 1917 р.) і радянською правовими доктринами³.

¹ Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 152.

² Там же. – С. 152–153.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минушини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 72; Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 6; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 17.

Розділ 4

СТАНОВЛЕННЯ НОТАРІАТУ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1 Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності на українських землях у складі Російської імперії

Історія нотаріальної діяльності на українських землях, яка до кінця XVIII ст. розвивалася, ґрунтуючись на власній правовій традиції, але з урахуванням позитивних впливів польської і німецької, а через них і французької, правових систем, з ХІХ ст. нерозривно була поєднана з історією російського нотаріату, який унаслідок низького рівня економічного розвитку, панування кріпосного права, поєднання судової та адміністративної влади, розвивався значно повільнішими темпами¹.

Ми погоджуємося з думкою В. Черниша, що необхідність появи нотаріату на території Росії, як і в інших країнах світу, була зумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, головна з яких – поступове усвідомлення необхідності забезпечення цілості приватної власності як священної та недоторканної, створення умов, за яких власник на свій розсуд і за власним бажанням міг би розпоряджатися нею².

¹Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 154.

²Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 45.

У московський період (XV ст.) найважливіше значення набуває нерухомість, тому її успадкуванню законодавець приділяє найбільшу увагу. В цей час дуже значним є вплив на інститут спадкового права римського спадкового права та візантійського спадково-правового регулювання. Поступово змінюється коло спадкоємців у бік розширення, тому успадкувати могли не лише близькі, але й далекі родичі¹.

О. Нелін зазначає, що до 40-х рр. XIX ст. в Україні зберігало чинність місцеве право. У Полтавській, Чернігівській, Київській, Волинській, Подільській губерніях діяли такі ж нормативні акти, що й у XVIII ст. Водночас царизм намагався поширити на українських землях загальноросійське законодавство. Для цього було використано кодифікацію права, що розпочалася в Російській імперії на початку XIX ст. Результатом кодифікаційних робіт стало підготовлене у 1830 р. «Повне зібрання законів Російської імперії» і «Звід законів Російської імперії» (1833 р.)².

Порівнюючи ці положення Другого Литовського статуту з особливими положеннями для Полтавської та Чернігівської губерній (так званого Зводу законів Російської імперії 1842 р.), що ґрунтувалися на нормах місцевого права, слід зазначити, що джерелом права для них були саме норми Литовського статуту 1566 р.³.

Зокрема український дослідник цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX ст. О. Коросташов обґрунтував застосування 58 із 3979 статей, які містили норми українського звичаєвого права і були чинними в українських губерніях Російської імперії⁴.

¹ Благовісний С. Г. Історичні аспекти інституту спадкового права України / С. Г. Благовісний // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 31.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 25.

³ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 150.

⁴ Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX столітті / О. Коросташов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 129–132.

Відповідно до Статуту цивільного судочинства, допускалося використання звичаєвого права для врегулювання спадкових, сімейних та земельних відносин, щодо яких не було відповідного законодавчого регулювання¹.

Над кодифікацією права України у першій половині XIX ст. працювали дві групи науковців. Підсумком роботи групи під керівництвом Ф. Давидовича стало «Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии» («Собрание малороссийских прав» 1807 г.); групою під керівництвом І. Данилевича було підготовлено «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережжя України і Білорусії) 1837 р. Науковець констатує, що основним джерелом особливих для Полтавської та Чернігівської губерній положень Зводу законів Російської імперії 1842 р. стали «Звід місцевих законів західних губерній» 1837 р. (47 статей) і Литовський статут. Остаточне запровадження загальноросійського законодавства на Лівобережжі (Полтавська і Чернігівська губернії), але зі збереженням дії окремих норм Литовського статуту, які було включено до загальноросійського Зводу законів другої редакції, відбулося згідно з Указом від 4 березня 1843 р. «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настановлень імперії»².

На початку XIX ст. у Російській імперії нагромадився величезний нормативно-правовий матеріал, який необхідно було упорядкувати. Складна ситуація у застосуванні правових норм того часу спричинила створення кодифікаційної комісії, яка розробила проекти цивільного, кримінального та торгового уложень, проте ухвалені вони так і не були. Натомість, 1807 року набув чинності 15-томний Звід законів Російської імперії, який був об'єднаний у вісім книг³.

¹ Нелін О. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 2. – С. 11.

² Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 25–26.

³ Пленюк М. Еволюційні етапи формування зобов'язань у дореволюційний період / М. Пленюк // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 49.

Звід законів Російської імперії в 15-ти томах, затверджений 01.01.1835 р., започаткував укладення договорів в Україні домашнім, нотаріальним, явочним або кріпосним порядком¹. За Зводом законів Російської імперії розрізнялися зобов'язання, які виникали з договорів та у зв'язку з заподіянням шкоди. У Зводі законів був виокремлений спеціальний розділ про укладення та припинення договорів. Договори укладалися за взаємною згодою сторін і письмово, і усно. Проте такі договори, як позика, дарування поклада, застава нерухомого майна укладалися лише у письмовій формі. Цивільне законодавство передбачало такі договори: міни, купівлі-продажу, запродажу, найму майна, підряду і постачання, позики грошей і майна, товариства, страхування, особистого найму, довіреність².

Законодавство розрізняло договори купівлі-продажу нерухомого майна та купівлі-продажу рухомого майна. Продаж нерухомого майна відбувався через оформлення купчих, тобто нотаріально і детально регулювався законом. Для купівлі-продажу рухомого майна закон не встановлював письмової форми; словесна угода могла бути в разі потреби підтверджена свідками³.

Цивільне законодавство царської Росії допускало спадкування за законом та за заповітом. За законом, батьківське майно успадковували найперше спадкоємці нижнього коліна – діти спадкодавця, а після їх смерті – їхні діти. Якщо онуків і правнуків не було, то спадщина переходила до братів, сестер спадкодавця або їхніх дітей. Коли ж і їх не було, то спадщина передавалася батькам спадкодавця або найближчим родичам за бічною лінією⁴. Для дійсності заповіту російський

¹ Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 12.

² Нелін О. І. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (ІХ–ХІХ ст.) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 7.

³ Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 12.

⁴ Нелін О. І. Правові аспекти спадкування у бічних лініях в українському звичаєвому праві / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 8. – С. 6.

закон передбачав наявність двох умов: свідомої волі під час складання заповіту; дієздатності спадкодавця у момент відкриття спадку¹.

О. Нелін стверджував, що до особливостей спадкування для Полтавської та Чернігівської губерній належить те, що батьківське майно, отримане синами шляхом виділу майна, і посаг доньки (які померли бездітними), поверталися батькам². Овдовіле подружжя отримувало у спадщину третину всього майна, а якщо дітей не було – все майно. Вдова отримувала спадкове майно у довічне володіння, а не у власність³.

Також О. Нелін зауважував, що за українським звичаєвим правом, зяті-приймаки, як і рідні сини, належали до сім'ї на основі сімейно-трудової спорідненості. Тому вони ставали правонаступниками за життя домогосподаря, мали право на спадкування після смерті домогосподаря, а також могли виділятися з тестевого господарства⁴. Схожу думку висловлювала дослідниця М. Гримнич, яка також констатувала, що правовий статус і приймаків, і жінок за українським звичаєвим правом не був стабільним: їхній правовий статус залежав від шлюбної угоди, обсягу господарства, частки вкладеної праці, складу сім'ї домогосподаря, сімейних і місцевих традицій⁵.

Доки Україна входила до Російської імперії, розвиток нотаріального законодавства і діловодства останньої визначав відповідні процеси і в Україні. У Російській імперії у першій

¹ Нелін О. До питання спадкування за заповітом за Зводом законів Російської імперії / О. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 122.

² Нелін О. І. Особливості спадкування в Україні у період перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – початку XX століття (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 9. – С. 7.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 239.

⁴ Нелін О. Питання спадкування зятями-приймаками в українській селянській родині XIX – початку XX ст. / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 6. – С. 6.

⁵ Гримнич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М. В. Гримнич. – К.: Арістей, 2006. – С. 238–239.

половині XIX ст. ще не було поділу влади судової та нотаріальної, поки не було реалізовано «Положення про нотаріальну частину», затверджене 14 квітня 1866 р.¹.

Розробка нотаріального законодавства і введення нотаріальних установ були новою епохою в історії розвитку і російського, і українського нотаріату.

Подальший розвиток цивільного обороту і пов'язаних із ним протонотаріальних інститутів зумовив появу особливої професійної групи майданних піддядчих – професійних писарів, які спеціалізувалися на здійсненні операцій за плату.

Площа Руси була тим місцем, де відбувалися різні юридичні акти – купчі, мінові, чолобитні та ін. У Москві, на Іванівській, була головна нотаріальна організація майданних піддядчих, де в XVII столітті вони складали фортеці та різні письмові акти².

Є. Скріпільов стверджував, що «російський пронотаріат» («передісторія нотаріату») – це період Московський (XV–XVII ст.). «Піддядчі» були так званою «купчою фортецею», або просто «фортецею», щоправда, письмовий договір іменувався по-різному: запис, позикова кабала, позикова пам'ять. У джерелах зазначено, що вони «годувалися пером»³.

Оскільки в давні часи і на українських, і російських землях було небагато письменних та освічених людей, то це спричинило виникнення нотаріальних функцій, які спочатку зосередилися в руках дяків і піддядчих як найбільш грамотних людей.

Перші відомості про те, що складання та написання різних приватних актів є заняттям спеціальної групи людей – переписувачів-професіоналів – з'являються наприкінці першої половини XVI століття. Ця спеціальна група, яка спершу мала найрізноманітніші найменування: писар, майданний

—¹ Сміян Л. С. Нотаріат в Україні: навч. посібник. – 3-тє вид., доп. і перероб. / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко; за ред. Ю. В. Нікітіна. – К.: КНТ, 2008. – С. 25.

² Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – С. 21.

³ Скрипилев Е. О происхождении нотариата на Руси / Е. Скрипилев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://notarius.spb.ru/content/File/about_origin.pdf.

писар, майданний дячок, піддячий з площі, писальний піддячок та інші, сформувалася згодом у єдиний стан майданних піддячих¹. Назву свою вони отримали від місця їх роботи – площі. Це була корпорація професійних писарів, які виконували роботу за плату².

Увага влади до майданних піддячих спершу була мінімальною, оскільки поряд із ними акти писали й інші особи. Майданні піддячі були нижнім прошарком піддячого стану, що об'єднував усіх дяків і піддячих. У «кошторисних» і «росписних» списках відомості про них містилися звичайно після відомостей про наказових піддячих. У чолобитних вони називалися холопами та підписувалися не повними іменами, що також свідчить про їхнє невисоке соціальне становище³.

Початковий контроль з боку держави за майданною організацією полягав у тому, що допустима кількість піддячих кожної площі визначалася указом царя. Вона було різною залежно від потреб населення, характеру організації, кількості роботи та інших умов. «Указное число» суворо дотримувалося і самою майданною організацією, в інтересах якої було обмеження кількості своїх членів. Тому стати членом майданної організації можливо тільки за наявності вільного місця, що звільнилося у зв'язку зі смертю або відходом піддячого. Тимчасове залишення «площі» в разі переходу на службу до царя не звільняло місце, оскільки майданний піддячий мав право повернутися на «площу» після залишення царської служби. В усіх інших випадках майданні піддячі не могли залишати свої місця тимчасово, вони мали йти тільки

¹ Злотников М. Ф. Подьячие Ивановской площади. К истории нотариата Московской Руси / М. Ф. Злотников // Нотариальный вестник. – 1998. – № 1. – С. 41.

² Квитко Ф. А. Этапы, перспективы развития и правовые модели российского нотариата / Ф. А. Квитко // Образование и право. – 2012. – № 9 (37). – С. 63.

³ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 15–16. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

назавжди. Призначення «на площу» здійснювалося указом царя. Кандидати на посаду майданного піддячого подавали прохання (чолобитну) царю, характеристику кандидату на посаду давали виборні старости, які мали право й обов'язок здійснювати нагляд за піддячими¹.

До піддячих належали люди різних класів, навіть тяглих; водночас піддячий із тяглих звільнявся від тягла. Піддячі не були людьми служивими; вони становили особливу артіль із круговою порукою один за одного. Корпорація їх у великих містах досягала 12 осіб, а в Москві наприкінці XVII століття складалася з 24 писарів і залежала безпосередньо від Збройової палати; в інших містах корпорація майданних піддячих залежала від місцевої дворянської корпорації, де ці писарі займалися переважно писанням поземельних служивих актів. Нагляд за майданними піддячими доручався урядом особливим особам, названими «старостами». Як стверджує М. Комаров, форма для всіх актів, що склалися майданними піддячими, була доволі простою і навіть примітивною. Акти писалися завжди в першій особі від імені осіб, які зверталися, і починалися словами «Се аз такий-то». У кінці акта вказувався його упорядник («писав грамоту такий-то писар») і присутні під час його складання свідки («а на те послухи такі-то»). До XV століття акти не підписувалися ні особою, яка складала акт, ні свідками. Були приклади, коли особа, яка складала акт, вмочувала свою руку в чорнило і прикладала її до акта, відбиваючи зображення руки на акті. Тільки в XV столітті траплялися написи контрагентів і свідків, встановлювався порядок, за якого будь-яка «фортеця» обов'язково повинна завершуватися підписом особи, що її дає².

¹ Злотников М. Ф. Подьячие Ивановской площади. К истории нотариата Московской Руси / М. Ф. Злотников // Нотариальный вестник. – 1998. – № 1. – С. 52.

² Комаров Н. И. Нотариат в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века: Историко-правовое исследование: дисс. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Н. И. Комаров. – М.: РГБ, 2005. – С. 45 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0277/050277045.pdf>

Староста обирався з-поміж самих майданних піддячих ними ж, а призначався указом із наказу або наказовою палатою. В «Укладенні» 1649 року, зокрема, зазначалося, що староста повинен добре знати всіх майданних піддячих і претендентів на звільнені місця¹.

Указом 1597 р. вводилася обов'язкова довідка купчих фортець у Холопському наказі. Вона була допитом свідків з метою встановлення автентичності та добровільності укладення угоди, перевірки належності майна продавцю, а також наявності обтяжень та заборон на його продаж. Майно вважалося відчуженим, а право власності виникало у набувача тільки після запису акта в книгу наказу та додатки друку. Це було своєрідним вираженням державного контролю над діяльністю майданних піддячих. Багато в чому тут закладені елементи, що характеризують сучасний нотаріат.

В історії появи та розвитку в Росії нотаріальних установ в умовах приватного цивільного права, на думку С. Кармишева, можна виокремити три основні періоди. У перший період, в XVI столітті, з'являється стан майданних піддячих, які спеціалізувалися на укладанні за плату цивільних угод в інтересах осіб, які до них зверталися. Для цього періоду характерний вільний розвиток інституту майданних піддячих, під номінальним контролем державної влади. Другий період, із 1649 до 1866 рр., визначається безсистемним формуванням різних нотаріальних установ, які створювалися для регулювання різних груп правовідносин, і котрі провадили свою діяльність під фактичним контролем держави. Третій період характеризувався появою та функціонуванням єдиного, універсального інституту нотаріату як форми публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій, які попереджають порушення права шляхом закономірного, що виключає спори, зміцнення справжніх волевиявлень сторін. Цей період починається 14 квітня 1866 р., затвердженням «Положення про нотаріальну частину» і завершується 29 жовтня 1917 р. ухваленням

¹Исторические хроники российского нотариата. – М.: РИА «Внештогиздат», 2003. – С. 133, 135.

«Декрету про землю», що започаткував ліквідацію приватного цивільного права¹. Т. Зіміна історію появи та розвитку нотаріальних установ у Росії поділяє на п'ять основних періодів. До вказаних С. Кармишевим періодів науковець додає ще два: четвертий – радянський період та п'ятий – з 1993 року, коли Верховною Радою Російської Федерації були прийняті Основи законодавства Російської Федерації про нотаріат, які докорінно змінюють його організацію та діяльність стосовно сучасних умов².

На думку більшості дослідників, ці майданні піддядчі і є «квазінотаріальною установою», зародком того органу публічної діяльності, який згодом сформувався в нотаріат³. Однак російський дослідник А. Єрьоменко вважає помилковою думку про те, що інститут нотаріату в Росії виник у середньовіччя⁴.

У Московській державі писемність під час здійснення юридичних операцій була остаточно затверджена Судебником Івана III 1497 року, що встановлював обов'язковий письмовий порядок для дій із холопами. Судебник Івана IV 1550 року не містив прямих вказівок на здійснення операцій із нерухомістю у письмовій формі, але саме після нього письмова форма для таких операцій стає правилом. Отже, розвиток торгівлі зумовив встановлення письмової форми практично для всіх договорів, операцій і дій. Усна форма використовувалася лише під час дрібних операцій на незначні суми грошей⁵.

¹Кармишев С. М. К вопросу о развитии нотариата в России / С. М. Кармишев // Пробелы в российском законодательстве. – 2008. – № 2. – С. 369.

²Зими́на Т. П. История развития института нотариата в России / Т. П. Зими́на // Среднерусский вестник общественных наук. – 2009. – № 1. – С. 112.

³Черемных И. Г. Нотариат и нотариальное право России: учебное пособие / И. Г. Черемных; под ред. Г. Г. Черемных. – М.: Эксмо, 2007. – С. 15.

⁴Ерьоменко А. А. Проблемы институционализации российского нотариата: истоки и современность / А. А. Ерьоменко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.notariat.ru/prees_4557_23.aspx.htm

⁵Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 17.

Судебник 1497 недостатньо регламентує цивільне право, а саме: зобов'язальне, договірне і т. д., тому тут, природно, не міститься відомостей про правове зміцнення, посвідчення угод. Але водночас можна констатувати, що в Судебнику відображено зростання письмового діловодства, формуються функції осіб, що професійно займаються ним (дяки, піддячі, печатники). Законодавець акцентує на цьому не випадково. Спрощення «канцелярства», своєю чергою, розширює і діапазон застосування печатки, зміцнює її позиції як засвідчувального засобу, який поступово перетворюється в абсолютний доказ¹.

На думку Л. Шаповалової, історія російського «прото-нотаріату» зводиться до Судебників Івана III 1497 та Івана IV 1550. Не розглядаючи особливості діяльності перших укладців давньоруських письмових актів (грамот, кабал, записів та ін.), які не мають для історії нотаріату важливого значення, детальніше проаналізуємо історію становлення майданних піддячих, які спеціально займалися в XV ст. складанням на площах різних письмових актів. Із цього часу клас писарів і розвинувся згодом у російський нотаріальний інститут².

У цивільному праві в період із XII до XVII ст. не було ще доволі чітко встановлено право захисту власності від чийогось посягання. Факт тривалого володіння засвідчувався показаннями свідків. Письмові документи (купчі, межові, поступна та інші грамоти) мали значення другорядних доказів і тільки наприкінці XV століття набули офіційного характеру. Дрібні власники задля свого захисту починали визнавати землю княжою власністю, і кожна угода висвітлювалася доповіддю князю з проханням про видачу жалуваної грамоти або затвердження купчої. Отже, приватні документи перетворювалися на офіційні акти, обов'язкові для княжих суддів цієї місцевості³.

— ¹Соболева Н. А. Печать как атрибут права и Судебник 1497 г. / А. Н. Соболева // Судебник 1497 г. в контексте истории российского и зарубежного права XI–XIX вв. / под общей редакцией А. Н. Сахарова. – М.: Парад, 2000. – С. 169.

²Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: дисс. канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 30.

³Там же. – С. 32.

Головною діяльністю дяків і їх помічників – піддячих – стало завідування всією письмовою частиною тієї урядової установи, при якій вони перебували: складання грамот, їх підписання, видача прохачам оригіналів документів, копій і довідок, однак відомостей про контроль держави за діяльністю дяків не збереглося. Складання приватноправових актів для громадян, що зверталися, було головною, але не єдиною їхньою роботою. Вони здійснювали також експертизу документів – про це свідчить пізніший указ від 9 грудня 1699 року, яким експертиза фортець (тобто операцій із нерухомим майном) вилучалася з Помісного наказу і передавалася наказовим дякам і піддячим. Окрім того, майданні піддячі вели іноді судові справи.

Надзвичайно важливим для розвитку нотаріального інституту було Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р., яке не лише впорядкувало та систематизувало чинні до його появи окремі укази, але й створило передумови та основу того складного порядку закріплення прав на майно, який був прийнятий у Зводі законів 1832 року, та зберігав свою силу впродовж тривалого часу¹. На думку Л. Мандельштама, Уложення 1649 р. хоч і не створює органу публічної діяльності з якоюсь більш-менш чіткою організацією, але встановлює відмінність у силі та значенні актів (або купчих, як вони тоді називалися) домашніх від складених у майданних піддячих, які, очевидно, набувають особливої публічної сили, є безспірними².

Деякі російські науковці стверджують, що Соборне Уложення створило цілу епоху в розвитку російського нотаріального інституту. Зокрема А. Гасман стверджував, що нормативний акт впорядкував та систематизував чинні до його появи окремі уривчасті укази³; В. Єфремов вказував, що воно «створило основу, на якій згодом сформувався порядок оформ-

¹ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 21.

² Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 36.

³ Из истории российского нотариата // Нотариус. – 1997. – № 1. – С. 79.

лення прав на майно, прийнятих у Зводі законів Російської імперії 1832 р.»¹.

Слід зазначити, Соборне Уложення було першою друкованою пам'яткою російського права і в багатьох аспектах визначило тенденції подальшого розвитку феодального суспільства. Уложення 1649 р. майже 200 років не втрачало свого значення, зокрема воно започаткувало у 1830 р. «Полное собрание законов Российской империи»².

Відповідно до Соборного Уложення, сторони були зобов'язані здійснювати операції тільки через майданних піддядчих із складанням довідки для подальшої реєстрації в помісному наказі. Соборне Уложення дозволяло писати «на дому» тільки акти про позику грошей і хліба, договірні весільні записи, духовні заповіти. Інші акти, які складені майданними піддядчими, повинні записуватися в книги відповідного наказу, за що з них стягувалося мито. Після цього кріпості пред'являлися в Печатний наказ, де до них прикладалась державна печатка. Соборним Укладенням не було створено спеціального органу нотаріальної діяльності, проте відрізняв значення актів і кріпосних домашніх, і здійснених у майданних піддядчих, а накази були сховищами не тільки документів, але і відомостей про володіння нерухомою власністю. Довідки та записи, маючи важливе фінансове значення, символізували певний початок порядку землеволодіння³.

Як зауважує О. Кулаковська, щодо органів нотаріату, то частина функцій, які виконують сучасні нотаріуси, була зазначена в Указі «Про записи купчих і Поступного на вотчинних і помісних селян» від 30 березня 1688 р.⁴.

¹Ефремов В. А. К вопросу об исторических этапах становления и развития института нотариата в России (историко-правовой аспект). Дореволюционный период / В. А. Ефремов // Нотариус. – 2010. – № 4. – С. 37.

²Козинець О. Цивільне право за Соборним Уложенням / О. Козинець // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 138.

³Шаповалова Л. Л. Становление и развитие нотариата в России: историко-правовой аспект: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 14.

⁴Кулаковская А. А. Историческая характеристика становления контроля и надзора в сфере нотариата / А. А. Кулаковская // Теория и практика общественного развития. Юридические науки. – 2012. – № 8. – С. 385.

Отже, до XVII ст. сформувався особливий прошарок людей, у професійні обов'язки яких входило складання приватноправових актів і консультації з деяких правових питань. Тому державі необхідно було підпорядкувати його своїм інтересам, зокрема, у визначенні кількості піддядчих і прийманні нових членів майданних організацій, не вмішуючись в їхню безпосередню діяльність.

Своїми діями Петро I намагався віднайти оптимальний варіант контролю держави за особами, які складають акти, що тягнуть правові наслідки, а також визначити умови складання актів і чіткі форми їх існування, що повинно було внести одноманітність у приватноправові акти і, як наслідок, сприяти забезпеченню законності в цивільних правовідносинах¹.

За правління Петра I спадкове право зазнає дуже істотних змін у бік єдиноспадкування. Відповідним указом 1714 р. було встановлено перехід спадщини до одного сина. Імператор вважав розподіл спадкового майна дуже шкідливим, бо розподіл маєтків зменшує їхню економічну цінність та обтяжує селян, унаслідок чого зазнає збитків правильне надходження податей, знатні роди бідніють і втрачають свою значущість, а спадкоємці ухиляються від державної служби. Цим указом було скасовано спадкуванню за заповітом, яке вже було поширеним, тому цьому акту протидіяло суспільство, що призвело до його скасування 1731 р.²

Прагнучи підпорядкувати діяльність майданних піддядчих державним податкам, Петро I розпочав реформування з того, що ввів 1699 р. гербовий папір (указ 23 січня 1699 р.), значно збільшивши актові мита. Цінність гербового паперу залежала від вартості самого акта. Недотримання цього

¹ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 22 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

² Благовісний С. Г. Історичні аспекти інституту спадкового права України / С. Г. Благовісний // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 31.

правила призводило до недійсності акта, крім того, винний зобов'язаний був сплатити штраф¹.

Для забезпечення нагляду за законністю складених актів і стягнення мита на користь державної скарбниці, Петро I встановив нові чіткі форми складання актів практично для всіх операцій. Складання актів повинно було тепер проводитися після попереднього повідомлення наказових суддів і у присутності свідків (указ від 9 грудня 1699 року). Фортеці (операції з нерухомістю) повинні були підписуватися і сторонами, і свідками та вноситися в спеціальні книги, що заводяться в Помісному наказі. Порядок запису фортець також був регламентований подальшим указом від 10 січня 1701 року, через який усі кріпосні акти поділялися на три види з відповідними правилами їх запису і внесення до наказів. Щоправда, 1705 року цей поділ фортець було змінено. Указ від 15 квітня 1706 року заснував нову особливу посаду «чолобитного писаря» з десятьма піддячими в підпорядкуванні. На чолобитного писаря був покладений обов'язок того, що здійснював рукоприкладство для кріпосних актів, стороною або сторонами яких були безграмотні особи. Для запису всіх складених за його допомогою документів писар вів спеціальні книги².

Урегулювавши процес складання актів, Петро I, прагнучи встановити абсолютний контроль за нотаріальною діяльністю, спробував створити перші урядові органи для складання правових актів. 1701 року кріпосні справи з ведення майданних піддячих були передані у ведення Збройової Палати, 1706 року – Московської Ратуші, яку очолював обер-інспектор управління. 1708 року, після установи губерній, кріпосні справи передані у безпосереднє завідування губернаторам. 1719 року функціонувала Юстиц-колегія, при якій була створена Кріпосна контора, очолювана секретарем. У

—¹ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 21 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

² Там же. – С. 21–22.

компетенцію цієї установи входило все, чим раніше займався наказ Кріпосних справ¹.

На думку А. Коняєва, термін «нотаріус» почав застосовуватися в Росії 1717 р. Спершу нотаріусом називали чиновника, який вів протокол засідання, секретаря вже в сучасному значенні цього слова. Очевидно, використання терміна «нотаріус» було тоді пов'язане насамперед з масовими і не завжди продуманими запозиченнями з європейських мов².

Створена ним система управління була чималим поступом вперед у державному формуванні. Заміна архаїчного наказового ладу була одним із важливих елементів європеїзації та спробою подолати беззаконня в умовах феодалного правопорядку³.

Але, внаслідок відсутності системи під час створення нових органів, результати реформи виявилися не цілком вдалим. Однією із причин недосконалості, що стосується реформ Петра I в офіційних документах, була складна фінансова ситуація в країні, що не давала змоги утримувати дорогу громіздку систему органів управління, суду або державного інституту нотаріусів⁴. Крім того, піддячі приказів, усвідомивши нові можливості фінансового збагачення, почали відмовляти приватним особам у складанні актів або умисне затягувати їх складання, з метою змусити останніх дати хабара. Інші чиновники також проявляли високий ступінь некомпетентності та хабарництва. В результаті Петро Великий повернув кріпосні справи назад у ведення майданних піддячих. Водночас повернення було зумовлене істотними змінами в

¹Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис.....канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 22 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

²Коняев А. Е. Становление нотариата в Ярославском и Ивановском регионах (конец XVIII – XIX в.) / А. Е. Коняев // Ярославский педагогический вестник. – 2012 – № 2 – Т. I. Гуманитарные науки. – С. 325.

³Исторические хроники российского нотариата. – М.: РИА «Внештогриздат», 2003. – С. 165.

⁴Шаповалова Л. Л. Институт нотариата в России: историко-правовой аспект / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2000. – С. 13.

статусі майданних піддядчих, які відтепер стали чиновниками, кріпосними писарями, що отримували платню згідно з «боярським вироком 1701 року».

Російський дослідник Ч. Ахмедов констатував, що порядок укладення угод з нерухомим майном, встановлений Петром I, проіснував практично до середини XIX ст.¹ Зміна ставлення держави до перших нотаріальних органів, з одного боку, була зумовлена загальною спрямованістю політики держави до абсолютизму, а, з іншого – характеризувалася його прагненням до контролю за цивільним оборотом у країні, а також усвідомленням можливості поповнення державної скарбниці за рахунок суб'єктів цивільно-правових відносин. Характерною рисою законодавства про майданних піддядчих при Петрові I стало значне збільшення кількості імператорських указів, які регулювали окремі сторони їхньої діяльності й особливості правового статусу. Але загалом законодавче оформлення нотаріальних функцій майданних піддядчих все ще мало розрізнений і одиничний характер².

Воз'єднання України з Росією призвело до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддядчих в Україну. Згодом Україна дедалі більше втрачала ознаки автономії, на її території запанували російські закони, а організація та зміни в нотаріальній справі проводилися за загальнодержавними нормативними актами³.

Фактично Законом «О единоспадкуванні» 1714 р. та Інструкціями магістратам 1724 р. було вперше на державному рівні організовано регулювання опікунських відносин у Росії.

¹ Ахмедов Ч. Н. Функционирование нотариальной части: законодательная регламентация в Российской империи / Ч. Н. Ахмедов // Вестник ЮрГУ. – 2006. – № 13. – С. 19.

² Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 24 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

³ Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / К. І. Федорова. – К., 2008. – 18 с.

Але ці закони про опіку, після смерті Петра I, здебільшого втратили свою силу. Інших узаконень щодо справ опіки та піклування для неповнолітніх до правління Катерини II не було видано¹. Тому очевидним, на нашу думку, є те, що в Україні керувалися у вирішенні опікунських справ кодифікаціями давнього українського права (хоч і жодна з тих кодифікацій так і не отримала санкціонування), яке на той час було розвинутішим і досконалішим, ніж російське².

Тенденцією розвитку нотаріального законодавства при наступниках Петра I стало звільнення письмових актів від строгих і сором'язливих вимог, що пред'являються для здійснення їх кріпосним порядком. Оскільки дотримання всіх формальностей призвело до того, що процес розпорядження нерухомим майном був занадто складним і затягнутим³.

Крім того, під час здійснення в 1717–1724 рр. реформи державного управління за шведським зразком і перетворення Наказів у колегії, до складу останніх були вперше включені нові чиновники – нотаріуси, які вели протоколи зборів колегій та зшивали їх у спеціальні книги. Оформлення книг здійснювалося за суворою формою. Водночас значно розширилося коло угод (купівля-продаж, міна, позика, майновий найм, поклажа, особистий найм, товариство), які укладаються в кріпосному порядку, що означало різке збільшення роботи для піддячих. Розширювався цивільний оборот, розвивалася така сфера суспільного життя, як торгівля. Виникла необхідність у заснуванні органів (осіб), які б засвідчували угоди на торгах, щоб уникнути суперечок у майбутньому. Так з'явилися «маклери». Вперше цей термін застосували в Указі

¹ Неволін К. А. История российских гражданских законов. – Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейных / К. А. Неволін. – М.: Статут, 2005. – С. 544–546.

² Рудий Н. Я. Институт опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія / Н. Я. Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 94.

³ Олейнова А. О. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. И. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

Петра I 1721 р. про заснування купецьких бірж, в якому рекомендувалося обирати «маклерів»¹.

Як стверджує Є. Єфремов, термін «нотаріус» у російському праві вперше появився у Вексельному статуті в 1729 р. (прийнятому в період правління внука царя Петра I, Петра II), де зазначалося, що непідписаний вексель може бути опротестований публічним нотаріусом².

Катерина II знову спробувала ввести на постійних посадах контроль держави, особливо за угодами з нерухомістю, для чого передала кріпосні справи під нагляд цивільних і повітових судів. Проблеми суворого постійного контролю держави за законністю угод з нерухомістю це не вирішило, зважаючи на досить формальний нагляд судів, але проіснувало доволі тривалий час – до судової реформи Олександра II³.

У 1775 р. імператрицею Катериною II для посвідчення особливо важливих угод при палатах цивільного суду, а згідно з указом 1775 р. і при повітових судах, було утворено окремі відділи кріпосних справ, які проіснували до 1866 р.⁴ У кріпосних відділах (експедиціях) палат цивільних судів акти укладались без будь-яких обмежень. Угоди ж, що укладались у повітових судах, обмежувались сумою в 300 крб. На чолі відділів для керування ними призначались особливі наглядачі, під наглядом яких був цілий штат чиновників, названих кріпосними писарями. Всі службовці призначалися тією установою, у кріпосному відділі якого вони повинні були

¹Берова Д. М. Формирование российского нотариата в дореволюционный период и его роль в гражданском обороте / Д. М. Берова, И. В. Москаленко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 2 (30). – С. 37–38.

²Єфремов В. А. К вопросу об исторических этапах становления и развития института нотариата в России (историко-правовой аспект). Дореволюционный период / В. А. Єфремов // Нотариус. – 2010. – № 4. – С. 36–39.

³Олейнова А. О. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. И. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

⁴Проект новой редакции положения о нотариальной части // Приложение к № 9 Журнала Министерства юстиции. – 1904. – ноябрь. – С. 6.

працювати. За їхньою діяльністю наглядали члени і секретарі суду. Кріпосний порядок був обов'язковим лише для актів про відчуження нерухомого майна кріпосних людей, рекрутських квитанцій, а решту актів повинні були лише заявлятися в кріпосних відділах. Кріпосний порядок здійснювався з дотриманням певних процедур: складення акта, що вносився в особливу «звітну книгу», яку подавали на розгляд суду. Після того як суд пересвідчувався в особах контрагентів і в законності укладуваної угоди книгу з актом повертали наглядачу, який вносив акт «від слова до слова» в «кріпосну книгу». Під час здійснення звичайного заявлення актів у кріпосних відділах перевірялися лише їхня дійсність і законність, після чого їх записували в книгу і надавали сили і значення кріпосного акта¹.

Поряд із відділами кріпосних справ до укладення кріпосних актів було допущено інші урядові установи, зокрема військові правління, військові цивільні суди, міські магістрати та ратуші, торгові суди, поліцейські та повітові управи, волосні управління митних чиновників і станових приставів тощо. 1820 року такий дозвіл отримав Одеський комерційний суд, а згодом і деякі інші комерційні суди (Ізмаїльський, Керченський)². Водночас можливість укладення в них будь-яких угод не була обмежена жодною сумою і не залежала від належності контрагентів до торгового стану³.

Поряд із переліченими органами для укладення кріпосних актів ще при Катерині II були введені окремі посади публічних (міських) нотаріусів і маклерів, яких обирали міські та торгові стани. До їхніх обов'язків входило посвідчення актів

¹ Плохотенко А. К. Полная программа испытаний на должность нотариуса. – 3-е изд., допол. / А. К. Плохотенко. – М., 1915. – С. 20.

² Ясінська Л. Становлення нотаріату як окремого правового інституту (середина XIX – поч. XX ст.) / Л. Ясінська // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник наукових статей за матеріалами I Міжвузівської наукової конференції (27–28 травня 2005 р.). – Луцьк, 2005. – С. 48.

³ Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 155.

менш важливого значення. Крім них, у період із 1781 до 1846 рр. були встановлені посади приватних маклерів, прислуги маклерів і робітників; маклерів цехових управ і судових розправ¹. Загальних правил щодо призначення нотаріусів і маклерів не існувало. Вони вважалися державними службовцями, але права на присвоєння чинів не мали, платню не отримували, дисциплінарній відповідальності підлягали нарівні із іншими чиновниками. Всі їхні дії визнавалися публічними, санкціонованими державою, тому поняття «приватний» із назвою їхніх посад не узгоджувалось. Назва «приватний маклер» вказувала на те, що він перебував у певній визначеній частині міста². Маклерам і нотаріусам заборонялося займатися торгівлею, брати участь у публічних продажах майна, відлучатися від місця виконання обов'язків. Загальним правилом було встановлено, що нотаріуси та маклери не мали права записувати в свої книги акти, які містили умови про продаж, поступку чи заставу нерухомого майна³.

У грудні 1765 року першим київським нотаріусом було обрано купця В. Москвітінова⁴. Його наступником став купець Пірожков. Обирались вони російським купецтвом міста Києва для здійснення протестів за векселями серед місцевих краян, бо українці мали власні правила та форми щодо укладання угод⁵.

Кожен нотаріус і маклер вів актову книгу і книгу грошових зборів. За кожну укладену угоду стягувалось мито в розмірі від 0,25% до 0,5% від суми договору чи опротестованого векселя. 25% від отриманих грошових сум нотаріуси і маклери залишали в своєму розпорядженні. Один із авторів нотаріальної реформи М. Перозіо, описуючи найпоширеніші

¹ Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – Ч. 1. – СПб., 1904. – С. XLVI.

² История нотариата // Нотариус. – 1997. – № 1. – С. 83.

³ Шевчук Л. Е. Нотариат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 155.

⁴ Виноградов Л. Историческое развитие русского нотариата / Л. Виноградов // Вестник права. – 1916. – № 15–16. – С. 391.

⁵ Киевская Старина. – К., 1892. – Кн. XI. – С. 302.

зловживання в сфері нотаріальної діяльності, зазначав: «Прострочений протест, протизаконний акт, несправедлива умова, посвідчення незаконних боргових угод, приховування і розтрата мита, ствердження неправдивих підписів – все це явища, які часто трапляються в нашій нотаріальній дійсності. Жоден нотаріус не пересвідчується в особі і правоздатності клієнта, жоден не наглядає за законністю вчинюваних ним дій»¹.

Оскільки нотаріуси та маклери перебували в підпорядкуванні різних відомств, контроль уряду за ними був ускладнений. У найнижчих адміністративно-територіальних одиницях Російської імперії за браком установ, компетенцією яких було вчинення тих чи інших нотаріальних дій, волосні правління займались посвідченням приватних актів².

Із наведеного короткого огляду системи нотаріальних установ, що діяли в Російській імперії наприкінці XVIII – до 60-х років XIX ст., можна зробити висновок, що головним її недоліком була відсутність чіткої й єдиної організації. Поряд із колишніми відділами кріпосних справ, що були у підпорядкуванні судових органів, існувала низка інших установ частково самостійного характеру, а частково пов'язаних із різноманітними адміністративними органами та наділеними однаковими правами і повноваженнями. Очевидно така розкиданість і децентралізація нотаріальної справи, а також брак правильного і добре організованого нагляду за нотаріальними установами, зумовили нагальну потребу в докорінній реформі всього інституту, яка була спрямована на об'єднання його в одну цілісну урядову установу, вільну від сторонніх впливів інших адміністративних і судових органів³.

До нотаріальної реформи 1866 р. склалися домашні духовні заповіти і так звані кріпосні (які набували юридичної

¹Перозио Н. П. Записка об устройстве нотариальной части в России / Н. П. Перозио. – М., 1880. – С. 19.

²Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 155.

³Объяснительная записка к проекту новой редакции Положения о нотариальной части. – Ч. 1. – СПб., 1904. – С. XLVII.

сили лише після внесення їх у спеціальну «Кріпосну книгу» Цивільної палати при окружному суді). Така подвійність була зумовлена впливом релігії на суспільне життя. А загальною вимогою до заповіту була обов'язковість дотримання письмової форми: усні заповіти не мали юридичної сили. Законодавець водночас не встановлював будь-якого зразка заповіту. Існувало лише одне правило – воля заповідача повинна бути виражена зрозуміло і виразно, так, щоб не було сумніву ні щодо особистості заповідача і тих, хто є спадкоємцями за заповітом, ні щодо змісту заповідальних розпоряджень. Неточне зазначення майна, а також осіб, і позначення їх часток призводило до визнання заповіту недійсним. За російським правом, духовні заповіти повинні бути складені «в здоровому розумі й твердій пам'яті». Заповідачем могла бути право- і дієздатна особа, яка має право відчужувати майно, про яке склали заповідальне розпорядження. Домашній духовний заповіт повинно бути написано рукою заповідача або за його проханням іншою особою, водночас у разі написання тексту заповіту самотійно, крім особистого підпису заповідача, були потрібні підписи трьох свідків (за неписьменних – рукоприкладчика); під час написання тексту «зі слів» сторонньою особою повинні бути проставлені підписи заповідача, писаря і чотирьох свідків. Нотаріальне законодавство, що регулює правила складання та засвідчення духовних заповітів, постійно змінювалося й удосконалювалося. У дореформений період із 1649 до 1866 рр. було прийнято 77 різних, часто які суперечать один одному, узаконень. Причому законодавець не встиг вчасно (до початку реформи) внести зміни до «Положення про духовні заповіти», тому до 1869 року в нотаріальному положенні діяла відсылна норма на колишнє, передреформене становище¹.

Відповідно до царського маніфесту «Про дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських обивателів» від 19 лютого 1861 р., відбулося звільнення селян від кріпос-

¹Рукавицын И. Из истории отечественного нотариата. Порядок и процедура удостоверения нотариальных и домашних духовных завещаний / И. Рукавицын // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2014. – № 1. – С. 155–157.

ної залежності, яке супроводжувалося законодавчими актами з 22 документів, що порушували питання звільнення селян, умов викупу ними поміщицької землі та розмірів наділів за окремими районами Росії. Згідно з ст. 2 Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, та загальними законами імперії, селяни набували прав вільних сільських обивателів. Як зауважує В. Кириченко, визначаючи правове становище селян, Загальне положення, крім другої статті, містило низку норм, у яких посилялись або на «загальні постановлення законів», або на «місцеві свої звичаї»¹.

До 1862 р. основна увага законодавця була зосереджена виключно на реформі судової системи. Про нотаріат йшлося лише побічно – як про інститут, що не вписується в нову систему судоустрою. Вторинність розгляду питання про подальше влаштування нотаріальної частини уможливила існування погляду, що принижують об'єктивні умови необхідності реформи, згідно з яким рішення реформувати нотаріат виникло доволі випадково².

Як стверджує український дослідник О. Бунчук, російській владі І. Франко дорікав за процеси надмірної русифікації неросійських народів, заборону української мови, руйнування залишків автономії на підвладних її територіях. На його думку, ставлення Російської держави до українців виявлялося на рівні законотворення. Чого вартий тільки указ, виданий Міністром внутрішніх справ Валуєвим про заборону видання книг українською мовою. Реформи, проведені Олександром II, І. Франко вважав половинчастими, непослідовними та бюрократичними³.

¹ Кириченко В. Є. Селянське право Російської імперії (загальні, місцеві та звичаєві норми) / В. Є. Кириченко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 258.

² Из истории российского нотариата // Нотариус. – 1997. – № 2. – С. 80.

³ Бунчук О. Б. Історія українського права у науковій спадщині Івана Франка / О. Б. Бунчук // Юридична наука та практика у третьому тисячолітті: збірник доповідей Міжнародної наукової конференції (Словацька Республіка, м. Кошице, 27–28 лютого 2015 р.). – Кошице: Університет Павла Йозефа Шафарика, 2015. – С. 10.

Реформи Олександра II, що охопили всі сфери державного життя Росії. Під час реорганізації старої судової системи реформатори несподівано зауважили на кріпосні експедиції, які перебували при судах. Залишати їх у попередньому вигляді суперечило новій концепції судоустрою, тому й вирішено реформувати весь нотаріальний інститут¹.

29 вересня 1862 р. імператор затвердив «Основні положення про перетворення судової частини в Росії» – основоположний для судової реформи нормативний акт, який відображав принципи формування судової системи, прийняті наукою та практикою всіх європейських держав².

Також нормативний акт містив концепцію перебудови нотаріату. Завдяки різноманітності форм і децентралізації нотаріальної справи, а також через відсутність належного нагляду за нотаріальними установами, нагальною була потреба в докорінній перебудові всього інституту, спрямованій на об'єднання його в єдину урядову установу, вільну від впливів інших адміністративних і судових відомств. Пункт 9 «Основних положень» поставив перед Другим відділом імператорської канцелярії завдання скласти проект Положення про нотаріальну частину. Відділ за короткий час провів значну підготовчу роботу, широко використовуючи під час упорядкування проекту практику нотаріату західноєвропейських держав³.

Згідно з Загальними положеннями, місце діяльності нотаріусів було визначене «при судових установах» поряд із прокурорами, канцеляріями, судовими приставами, присяжними повіреними і кандидатами на посади при судовому відомстві. У ст. 91 вказано, що «в повітових і губернських містах перебувають нотаріуси, які відають під наглядом судових місць укладанням актів про відчуження і набуття майна і про різні

¹ Вольман И. С. Юбилей русского нотариата / И. С. Вольман // Вестник права. – 1916. – № 15–16. – С. 385.

² Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 156.

³ Шевчук Л. Нотаріальна реформа 1864–1866 р. в оцінках сучасників / Л. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Випуск 59. – С. 156.

зобов'язання. Обов'язки і порядок дій нотаріусів визначається окремим положенням». Обсяг нотаріальних дій, що покладалися на мирових суддів, був обмежений посвідченням явочних актів. За злочини і проступки нотаріуси підлягали суду лише на підставі постанови судової палати. Отже, були визначені основні принципи установа й організації єдиного нотаріату¹.

Буквальне тлумачення ст. 91 «Основних положень про перетворення судової частини в Росії» дає підставу зробити висновок, що законодавець не здійснив жодного розмежування між рухомим і нерухомим майном і мав твердий намір покласти на нотаріусів остаточне складення кріпосних актів, які до того, а саме з 1778 до 1866 рр., склалися у судових органах, в окремих відділах кріпосних справ. У цьому й полягала головна ідея, яку планувалося покласти в основу майбутнього Нотаріального положення².

У другій половині XIX ст. розвиток російського нотаріату був тісно пов'язаний із судовою реформою 1864 р. У листопаді 1864 р. Олександр II затвердив Судові статuti, на підставі яких розпочалася судова реформа, а також були створені нові судові установи: коронний і мировий суди.

Судова реформа 1864 р. призвела до певних змін у правовій свідомості російського суспільства. Гласність суду сприяла правовій обізнаності всіх верств населення, впровадження у суспільну свідомість уявлення про рівність усіх перед законом, незалежно від станової приналежності, становища на службі, в сім'ї. Реформа сприяла гуманізації суспільних відносин. Українські науковці О. Липитчук та Н. Лешкович стверджують, що водночас правова свідомість російського суспільства загалом ще не повною мірою відповідала чинному законодавству та мала ознаки звичаєвого права³.

¹ Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 156.

² Яроцкий Н. Замечания на проект новой редакции положения о нотариальной части, составленной в 1904 г. / Н. Яроцкий. – СПб., 1910. – С. 7.

³ Липитчук О. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Липитчук, Н. Лешкович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Випуск 60. – С. 89–90.

Під час підготовки судової реформи на основі попередніх висновків об'єднаних департаментів Державної Ради було визнано за необхідне вилучити виконавчі обов'язки щодо посвідчення актів із компетенції судів і передати ці функції спеціальним органам¹.

Аналізуючи питання організації та діяльності нотаріальних органів за судовою реформою 1864 р., Л. Ясінська зробила висновок, що саме Судові статuti 1864 р. закріпили правові підстави для впровадження нового державного інституту – нотаріату².

Відповідно до проекту від 14 липня 1863 р., нотаріуси вважалися державними службовцями, але без права на отримання чину й без права на пенсію. Платні від держави їм не призначалося, але надавалося право стягувати плату за кожну нотаріальну дію. Зазначений проект пропонував доручити складання актів про нерухоме майно нотаріусам, а їх затвердження – судовим органам за місцем перебування нерухомого майна, звільнивши останніх від обов'язку зі збору різних відомостей. Інший погляд на цю проблему сформулювали судові комісії: перша судова комісія підкреслювала, що нотаріальна діяльність не може дати достатнього доходу, а отже, призначення державою платні повинна бути необхідною умовою функціонування нотаріальної частини; друга судова комісія пропонувала створити дві категорії нотаріусів – державних нотаріусів і публічних й, відповідно, диференційовано підходити до вирішення питання про оплату їхньої праці. За підсумками проведених дебатів, Державна Рада ухвалила вважати нотаріусів, що перебували на державній службі із присвоєнням їм 8-го класу за посадою, але без права на отримання чину й без права на пенсію³.

¹ Ясінська Л. Організація і діяльність нотаріальних органів за судовою реформою 1864 р. в Росії / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 114.

² Там жк. – С. 116.

³ Ільїна Ю. П. Значення «Положення про нотаріальну частину» 1866 року для розвитку нотаріату в Україні / Ю. П. Ільїна // Держава і право: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Іліон, 2009. – С. 48.

Графом В. Паніним був складений власний проект Положення про нотаріальну частину і 25 січня 1866 р. переданий у Державну Раду. На засіданнях Об'єднаних Департаментів Державної Ради, що відбулись 16 і 20 лютого, 2 і 16 березня 1866 р. було обговорено всі подані матеріали в послідовності, запропонованій В. Паніним. Результатом цієї праці став єдиний проект «Положення про нотаріальну частину». 14 квітня 1866 р. воно було затверджене імператором Олександром II¹.

1866 року з ухваленням Тимчасового положення про нотаріальну частину розпочався новий етап історії російського нотаріату. Тимчасове положення отримало силу закону й увійшло до складу судових статутів. Були скасовані всі колишні установи кріпосних справ, посади чиновників кріпосних справ (кріпосних наглядачів, секретарів та переписувачів), а також публічних нотаріусів².

На думку О. Неліна, найцікавіший період в історії нотаріату відбувся в XIX ст., коли судова реформа 1864 р. започаткувала створення місцевих і загальних судів, прокуратури, адвокатури та нотаріату. Нотаріальні контори дозволялося відкривати лише в губернських і повітових центрах. Вони одержали право посвідчувати й оформляти угоди. Цим положенням були відмінені всі нотаріальні установи та маклери, за виключенням біржових. Деяка частина нотаріальних дій виконувалася поліцією, карантинними чи військовими властями, капітанами суден. За кордоном нотаріальні дії вчиняли консули³.

Соборне Укладення – «Кодекс Законів Російської держави», прийняте Земським собором 1649 року, згодом –

¹Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 157.

²Черемных Г. Г. Возникновение и развитие нотариата в России в период до 1917 г. / Г. Г. Черемных, И. Г. Черемных // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mirnot.narod.ru/rusnot-cher.html

³Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історично-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 13.

«Положення про нотаріальну частину», затверджене 14 квітня 1866 року імператором Олександром II, – це законодавчі акти, на основі яких створювався та розвивався нотаріат тих часів. Саме «Положенням про нотаріальну частину» було визначено, що нотаріуси вважаються державними службовцями, але не мають прав на чини та пенсію за цим званням. Плата їм призначалася відрядна, за виконання конкретних актів згідно із встановленими офіційними розцінками. Призначення відбувалося за рішеннями окружних судів і судових палат. Був закріплений обов’язковий графік роботи в контрактах та зобов’язання неодмінно залишати відповідального заступника в разі відпустки¹.

Перекроївши чужоземні зразки, згідно з вимогами російського життя й її економічними умовами, законодавець отримав перший уніфікований акт про російський нотаріат. Положення відображало нотаріусів в абсолютно новому вигляді – в такому, в якому до Нотаріального Положення вони не існували. Інститут нотаріату був виокремлений у самостійний, порівняно незалежний від судової частини орган із доволі широким колом повноважень. Створивши орган публічної діяльності, законодавець спробував гарантувати йому точне і певне положення в громадському та суспільному ладі; впорядкувати чинні нотаріальні дії; ввести контроль шляхом реєстрації угод із нерухомим майном².

Нормативно-правовою основою функціонування нотаріату в Російській імперії у другій половині XIX– початку XX ст. було «Положення про нотаріальну частину», яке містилося в ч. 1 т. XVI Зводу законів Російської імперії.

Ми підтримуємо думку В. Черниша, що у другій половині XIX ст. нотаріальна діяльність на території України активізувалася у зв’язку з прийняттям 14 квітня 1866 р. в

¹Сміян Л. С. Нотаріат в Україні. Загальна частина: підручник / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко. – К.: КНТ, 2009. – С. 14–15.

²Олейнова А. О. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. И. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/0500-18033.pdf>

Російській імперії, до складу якої тоді входила більшість українських земель, «Положення про нотаріальну частину»¹.

Спочатку воно містило 217 статей, та складалося з шести розділів. З яких: ст.ст. 1–41 – про устрій нотаріальної частини, ст.ст. 42–56 – про нотаріальні архіви та старших нотаріусів, ст.ст. 57–64 – про нагляд за нотаріусами та про їх відповідальність, ст.ст. 65–192 – про статус нотаріуса та порядок дій молодших та старших нотаріусів, ст.ст. 192–217 – про нотаріальні витрати. Згодом, коли «Положення про нотаріальну частину» 1866 р. було з деякими змінами розповсюджено по губернії колишнього Царства Польського (в 1875 р.) та Прибалтійській губернії (в 1889 р.), 217 статей Положення були доповнені ще 160 статтями, що містять зміну положення про нотаріальну частину в губерніях Варшавського судового округу (ст.ст. 218–270) та Прибалтійського судового округу (ст.ст. 218–270)².

В основу Положення покладено нотаріальні закони Франції, Австрії і Баварії, в результаті чого більшість його статей складені із залученням іноземного законодавства. Пояснювалось це, на думку Л. Мандельштама, новизною справи та браком хоч якогось емпіричного матеріалу про діяльність нотаріусів у Росії³.

Ю. Пожарська стверджує, що рецепція вільного інституту нотаріату була прогресивним кроком для Росії того часу. Нотаріат як «сполучна ланка» між теорією і практикою застосування цивільного права повинен був бути провідником реформ Олександра в народ. Але через наявність правових колізій і відсутність їх швидкого виправлення, відповідно

¹ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес» / В. М. Черниш; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – С. 9–10.

² Тишкова О. Г. Положение о нотариальной части 1866 г.: историко-правовой источник / О. Г. Тишкова // Гуманитарные и социальные науки. – Ростов-на-Дону, 2011. – № 5. – С. 173–174.

³ Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 35.

до розвитку правового життя, під час переходу до капіталістичних відносин, російському нотаріату не вдалося запрацювати на повну силу¹.

У затверджених 27 червня 1867 р. Правилах про порядок введення в дію «Положення про нотаріальну частину» зазначалось, що воно діє в тих місцевостях, де вже відкриті судові установи, передбачені судовими статутами 1864 р. Унаслідок цього Положення вводилось у дію в губерніях Російської імперії не одночасно. Наприклад, у Харківській губернії, Брахманському і Слов'яносербському повітах Єкатеринославської губернії «Положення про нотаріальну частину» вводилось із 1 вересня 1868 р.; в округах Одеського окружного суду, Єкатеринославського, Херсонського – 30 квітня 1869 р.; в Полтавській губернії – 10 квітня 1869 р.; в Бессарабській області – 1 грудня 1869 р.; в Чорноморському окрузі – 1 січня 1871 р.; в Чернігівській губернії – 1 червня 1874 р.; в Київській, Подільській і Волинській губерніях – 29 червня 1880 р.².

Процес введення в дію Положення на всій території Російської імперії був тривалим. 19 лютого 1875 р. воно було поширене на територію Царства Польського. З огляду на те, що там діяли цивільні закони, відмінні від російських, Положення було доповнено відповідними статтями. Оплата старшим нотаріусам за видачу виписок, копій і довідок із нотаріального архіву визначалася в розмірі, аналогічному для оплати документів, які видаються з архіву окружного суду³.

¹ Пожарская Ю. В. Институт нотариата России и Германии в XIX – начале XXI вв. (историко-правовое исследование): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Ю. В. Пожарская. – М., 2013. – С. 17.

² Руководство к совершению актов, договоров и обязательств на основании положения о нотариальной части. – 7-е изд. – СПб., 1881. – С. 3–7.

³ Долгов М. А. Институт нотариата в Российском государстве: историко-правовое исследование: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / М. А. Долгов. – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0568/050568012.pdf>

Оскільки Положення було введено не на всій території країни, і не скрізь були засновані посади нотаріусів, то нотаріальною діяльністю раніше займалися мирові судді, повітові суди, поліція.

Ми погоджуємося з думкою російських дослідників Ч. Ахмедова та Л. Карнаушенко, що Положення насамперед захищало інтереси держави, доходи скарбниці, що не зосереджували увагу на те, наскільки високою була ціна нотаріальних послуг для простих людей, що унеможливило їхнє звернення до нотаріальних органів. На думку вчених, не було реалізовано головну ідею нотаріату як органу, який не тільки додає від імені держави приватноправовим актам обов'язкову силу і надає їм більш сильне доказове значення, але і як органу, до якого громадяни мали б можливість звертатися за порадою стосовно питань, що виникають у повсякденному житті¹.

Положення не лише регулювало порядок призначення на посаду нотаріуса, його компетенцію, повноваження та відповідальність, але й визначало порядок учинення окремих нотаріальних дій.

Нормативний акт наділяв правом учинення нотаріальних дій: нотаріусів, старших нотаріусів, а також, мирових суддів, міських суддів, в повітових містах, які належали до земських діляниць – повітових членів окружного суду, якщо в цьому місті, іншому населеному пункті не було нотаріуса.

Кількість нотаріусів визначало Міністерство юстиції за узгодженням з міністерствами фінансів і внутрішніх справ. Вимоги до претендентів на посаду нотаріуса були не високими, ними могли бути: тільки російські піддані; повнолітні; що не мали судимості та громадських стягнень та не займають жодної іншої посади ні на державній, ні на суспільній службі. Крім того, окремим циркуляром Міністра юстиції від 6 червня 1887 р. заборонялося обіймати посаду

¹ Ахмедов Ч. Н. Нотариус Российской империи: нормативно-правовые и организационные основания деятельности / Ч. Н. Ахмедов, Л. В. Карнаушенко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 4 (32). – С. 40.

нотаріуса євреям¹. Недоліком нормативного акта була відсутність у «Положенні про нотаріальну частину» як обов'язкової вимоги до кандидата на посаду нотаріуса освітнього цензу.

Посада нотаріуса надавалася бажаним лише після випробування його головою окружного суду, старшим нотаріусом і прокурором на знання законів, форм нотаріального діловодства, вміння складати нотаріальні акти (ст. 15). Однак програми такого іспиту розроблено не було. Порядок проведення іспиту, система і зміст запитань, письмових завдань, критерії оцінювання встановлювались на розсуд екзаменаторів².

Нотаріуси призначалися і звільнялися старшим головою судової палати за поданням голови окружного суду. Особа, якій надавалося право займатися нотаріальною практикою, повинна була скласти присягу на публічному засіданні окружного суду. Призначення нотаріусів на посаду і відсторонення їх від виконання своїх обов'язків здійснювалося за поданням голови окружного суду старшим головою судової палати. Нотаріуси могли бути усунені від виконання своїх обов'язків і тимчасово на період попереднього слідства та судового процесу.

У місцевостях, де присутність нотаріуса була необхідною, але охочих зайняти вакансію не було, передбачалася можливість призначення нотаріуса від уряду. Кандидат повинен був володіти всіма якостями, що висувуються до нотаріуса. Призначуваний урядом нотаріус був державним службовцем, користувався всіма правами і перевагами нарівні з секретарем окружного суду, винагорода йому призначалася на розсуд Міністерства юстиції³ та не надавав застави.

У статті 2 Положення (із змінами і доповненнями 1889 і 1890 рр.) встановлено правило, згідно з яким «в тих містах,

¹ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, Н. А. Эфрон. – СПб., 1897. – Т. XXI. – С. 391.

² Программа испытаний на должность нотариуса / сост. И. С. Вольман. – СПб., 1905. – С. 4.

³ Козьяков Ю. М. Нотариат. История та сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотариат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 12.

містечках, посадах і селищах, в яких або зовсім не належало мати нотаріуса, чи хоча і належало, але посада його була не зайнята, засвідчення явки актів, за правилами Положення, покладалось на мирових суддів чи міських суддів, а в повітових містах, включених до складу земських дільниць, повітових членів окружного суду»¹.

Під час перебування на посаді нотаріус не міг бути присяжним засідателем та не мав права вести адвокатську діяльність. Отже, нотаріуси, з одного боку, визнавалися посадовцями, що перебували на державній службі, а з іншого – були вільними професіоналами, що діяли на комерційній основі (ст. 208).

Під час заняття посади нотаріус був зобов'язаний внести в окружний суд заставу, розмір якої визначався Міністром юстиції залежно від місцевих умов. Застава вносилася виключно в грошовій сумі та призначалася для забезпечення стягнень на випадок посадових злочинів нотаріуса (ст.ст. 8–14). Про сплату застави нотаріус отримував розписку за підписом голови та секретаря окружного суду. Початкова сума застави обов'язково постійно поповнювалася на 1/3 грошової суми одержуваної нотаріусом як плати за вчинення своїх дій, доти, доки сума застави не досягала межі, встановлюваного для кожної конкретної місцевості.

Застава залишалася недоторканою для сторонніх стягнень і не підлягала також арешту за приватні борги. Стягнення ці могли відбутись у разі фінансової неспроможності нотаріуса, але лише після задоволення всіх претензій у справах служби. Якщо внесена застава була повністю чи частково використана на покриття стягнень по посаді, нотаріус рішенням окружного суду тимчасово відсторонювався від виконання обов'язків аж до поповнення ним застави. Однак, якщо впродовж шести місяців цього не було зроблено, його звільняли з посади. У разі смерті нотаріуса чи залишення ним уряду, застава видавалася йому або його спадкоємцям після шести місяців із дня першої публікації про виклик осіб,

¹ Вольман И. С. Нотариальное положение (с продолжением 1906 г.) / И. С. Вольман. – СПб., 1909. – С. 12.

які бажають заявити фінансові претензії, що підлягали задоволенню із цієї застави¹.

Завідування нотаріальною частиною в столичних, губернських, повітових містах і повітах було доручено молодшим нотаріусам. Вони числились у відомстві тих окружних судів, в окрузі яких було визначено місцезнаходження їхньої контори. Відповідно, нотаріус мав право виконувати нотаріальні дії в тих повітах, на територію яких поширювалась підсудність окружного суду. Угоди, укладені за межами округу, визнавались недійсними. В порядку нагляду за виконанням покладених на них службових обов'язків нотаріуси перебували у безпосередньому підпорядкуванні окружних судів, які наділялись правом видавати обов'язкові для виконання окремі накази. В цих наказах деталізувались правила нотаріального діловодства, визначався порядок звітності нотаріуса, його відносини з посадовими особами суду, публікацій у пресі про його діяльність, внутрішнього розпорядку нотаріальних контор².

У статті 35 Нотаріального положення встановлено режим роботи нотаріуса, зокрема його зобов'язано перебувати в своїй конторі не менше 6-ти годин. Графік роботи нотаріус погоджував з окружним судом. У випадку відпустки чи тривалої хвороби нотаріус зобов'язаний у своєму проханні на ім'я голови окружного суду вказати особу, якій можна було б доручити виконання обов'язків нотаріуса і яка погодилася б їх прийняти. Для призначення така особа повинна була відповідати вимогам, що ставились «Положенням про нотаріальну частину», зокрема внесення застави. Однак майнову відповідальність за її дії ніс сам нотаріус³.

Стаття 23 Нотаріального положення ввела поняття нотаріальної таємниці, яку нотаріус повинен був дотримуватись

¹ Плохотенко А. К. Организация нотариальных контор: пособие для нотариусов и лиц подготавливающих к испытанию на должность нотариуса / А. К. Плохотенко. – СПб., 1913. – С. 14.

² Гурлянд Я. Юридические вопросы и задачи из нотариальной практики и гражданского права с ответами по решению кассационного сената / Я. Гурлянд. – Одесса, 1883. – С. 9–10.

³ Нотариальный сборник законов, правил и форм / состав. А. Н. Гусев. – Х., 1890. – С. 567.

у всіх проведених ними справах. За навмисне розголошення відомостей стороннім особам актів та документів, що зберігалися у нотаріуса, передбачалося кримінальне покарання – від усунення з посади та звільнення зі служби а ж до тюремного ув'язнення (ст. 423 Уложення про покарання кримінальних та виправних).

Під час зайняття посади нотаріус зобов'язаний був негайно представити в місцевий нотаріальний архів на зберігання відтиск своєї печатки та зразок підпису із зазначенням адреси своєї контори (ст. 25).

Також нотаріусу заборонялось брати на себе обов'язки присяжних повірених, тобто суміщати звання присяжного повіреного і нотаріуса. Однак це не означало, що нотаріус не міг виконувати тих чи інших обов'язків, які входили до сфери діяльності повірених. Наприклад, він мав право представляти чужі інтереси в суді, і ні суд, ні протилежна сторона не могли шляхом відводу відсторонити його як особу, що не має права бути повіреним. Захист же інших осіб у кримінальних справах не дозволявся, крім випадків захисту близьких родичів¹.

Обмеження у праві вчинення нотаріальних дій нотаріусами встановлено в ст. 75 Положення. Нотаріусу заборонялося, під загрозою визнання недійсними, укладати угоди (акти) чи виконувати інші нотаріальні дії від свого імені та на своє ім'я, на ім'я дружини, своїх і її родичів по прямій лінії без обмеження споріднення, бокових родичів з перших чотирьох ступенів споріднення, свояків – перших трьох ступенів, а також щодо підопічного, усиновленого й усиновителя.

На думку більшості російських дослідників, зокрема А. Олейнової, головним же нововведенням «Положення про нотаріальну частину» 1866 р. стали створені ним 2 нотаріальні інстанції – нижча, в особі молодших нотаріусів, і вища, в особі старших нотаріусів. Відтепер кріпосна частина – право власності та інші речові права на нерухоме майно – перебували у віданні старших нотаріусів, а всі інші нотаріальні дії провадилися молодшими нотаріусами. Під час організації

¹ Асосков К. Продолжение к разрешителю вопросов по нотариальной и материальной праву / К. Асосков. – СПб., 1901. – С. 5.

інституту старших нотаріусів законодавець мав на меті введення певного контролю за допомогою постійної реєстрації всіх актів на нерухоме майно, відомостей про їх власників¹.

Закон надав нотаріусу як органу публічної діяльності, що виконує від імені держави складання та засвідчення юридичних актів, достатньо велику кількість прав і поклав на нього певні обов'язки. Основою нової нотаріальної системи стало чітке роз'яснення можливої форми актів, тобто письмових документів, що свідчать про існування якихось особистих чи майнових прав. Так розрізнялися акти нотаріальні та домашні².

Поняття нотаріального акта було запроваджено вперше. Йдеться про акт, що складається нотарем у присутності сторін та свідків або за наданим нотареві готовим проектом і вноситься до актової книги. В принципі нотаріальна форма вважалася можливою і припустимою для будь-яких юридичних угод, навіть тих, які не обов'язково вимагали нотаріальної форми. Абсолютно необхідною нотаріальна форма була для всіх документів (крім духовних заповітів), що передбачали перехід чи обмеження права власності на нерухоме майно³.

Компетенція нотаріусів визначалася статтями 65, 128 Нотаріального положення. Відтак нотаріус: укладав різні нотаріальні акти; видавав виписки із актових книг і копії актів; засвідчував вірність копій, справжність підписів, час пред'явлення документів нотаріусу, те, що особа є живою, мирові і третейські записи, прохання; здійснював передачу заяв від однієї сторони до іншої; засвідчував договори найму нерухомого майна, про особистий найм, підряду; складав проекти розподілу спадщини у встановлених законодавством випадках; здійснював протести боргових векселів, свідоцтв, морських протестів; приймав на

¹ Олейнова А. О. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. И. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/0500-18033.pdf](http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/0500-18033.pdf)

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 39.

³ Там же.

зберігання документи. Вчинялися нотаріальні дії, за бажанням сторін у приміщенні нотаріуса або нотаріус для вчинення дій виїжджав додому, за винятком актів про перехід або обмеження права на нерухоме майно, які завжди повинні бути посвідчені у нотаріуса. Після завершення кожного року роботи нотаріуси здавали всі документи до місцевого нотаріального архіву¹.

В інтересах торгівлі для швидшого та зручнішого укладання комерційних угод у великих торговельних і портових містах Російської імперії і далі існували маклери і нотаріуси².

Нотаріальним положенням 1866 р. для складання актів щодо нерухомого майна було передбачено дві нотаріальні інстанції: одну – нижчу в особі нотаріусів, яких на практиці іменували молодшими (хоча у Положенні таку назву не використовують), а іншу – вищу, якою керували старші нотаріуси. На думку харківського нотаріуса Я. Гурлянда, саме в цьому нотаріальному дуалізмі полягав головний недолік російського нотаріального законодавства³.

І. Вольман стверджував, що старший нотаріус є лише чиновником, який затверджує кріпосні акти і через дивну випадковість іменується старшим нотаріусом, хоча жодної влади над нотаріусом не має і вертикальних відносин між ними не існує⁴. Водночас договори з нерухомістю затверджувалися старшими нотаріусами того округу, де знаходилася сама нерухомість. Отже, виникає новий початок набуття

¹ Долинська М. С. Правовий статус нотаріуса на українських землях за часів Російської імперії на підставі Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 4. – С. 102–103.

² Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 158.

³ Гурлянд Я. Юридический разбор нотариальных вопросов и разные заметки из практики / Я. Гурлянд. – Х., 1875. – С. 12.

⁴ Вольман И. С. Юбилей русского нотариата / И. С. Вольман // Вестник права. – 1916. – № 15–16. – С. 387.

власності – за місцем знаходження майна¹. Керував нотаріальним архівом старший нотаріус, який жодних угод не вчиняв, однак за статусом і цензом прирівнювався до члена окружного суду².

Отже, основним завданням старших нотаріусів було завідування нотаріальними архівами, які створювалися при кожному окружному суді, водночас виконуючи функцію нагляду за молодшими нотаріусами. Законодавством визначалось обмежене коло їхніх дій: затвердження нотаріальних актів щодо поступки й обмеження прав на нерухоме майно, після чого акт ставав кріпосним; видавання виписок, копій, довідок, дублікатів із документів нотаріального архіву.

Згідно з «Положенням про нотаріальну частину» 1866, акти про перехід нерухомої власності необхідно складати (крім кріпосних справ) у знову заснованих молодших нотаріусів, але сила кріпосних актів повідомлялася їм лише після затвердження їх старшим нотаріусом того округу, де знаходилося майно. Отже, вводилася перевірка акта за місцем знаходження майна³.

Кріпосні акти складалися і підписувалися сторонами за загальними правилами у молодшого нотаріуса. Але акт, складений молодшим нотаріусом, за тлумаченнями Сенату, не встановлював жодної юридичної сили між контрагентами. Після складання кріпосного акта він надходив до старшого нотаріуса на затвердження. Водночас затвердження не вимагало особистої присутності сторін. Старший нотаріус не змінював та не перевіряв акта по суті; контроль його обмежувався лише оцінкою акта з погляду його законності,

¹ Сальников Ю. Н. Исторический аспект становления и развития нотариата в России как института защиты прав и законных интересов граждан / Ю. Н. Сальников // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2009. – № 1. – С. 93.

² Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 7.

³ Долгов М. А. История нотариата. История становления законодательства о нотариате в России / М. А. Долгов. – М.: РГБ, 2005. – С. 63.

умов, істотних для його вчинення, і не порушення прав третіх осіб¹.

«Положення про нотаріальну частину» доволі детально регламентує порядок учинення нотаріальних дій, зокрема за посвідчення договорів відчуження нерухомого майна.

Акти, складені нотаріусом, іменувалися нотаріальними (або явочними), а затверджені старшим нотаріусом – кріпосними. Нотаріус про складання кожного акта, в якому його участь була обов'язковою, повинен був повідомляти старшому нотаріусу того судового округу, в якого знаходилося відповідне нерухоме майно. Під час складання кожного нотаріального акта обов'язковою була присутність двох свідків, що засвідчують дійсне його складання, вони ж могли засвідчувати й особу, яка склала акт. Під час складання купчих на нерухоме майно вимагалось три свідки. Свідками під час складання нотаріальних актів могли бути тільки повнолітні особи, грамотні та відомі нотаріусу або особисто, або за достовірним про них засвідченням. Нотаріальні акти на нерухоме майно зверталися старшим нотаріусом в акти кріпосні, після чого вони набували юридичної сили².

Під час складання актів нотаріус зобов'язаний був встановити особу, яка складає акт, перевірити її правоздатність, а також відсутність в акті чого-небудь протиправного або аморального. Нотаріус не мав права складати акти для своїх близьких родичів. Згідно з прийнятими Сенатом роз'ясненнями до Положення, нотаріус зобов'язаний був ухвалювати рішення про законність акта не тільки за зовнішніми ознаками, а й за внутрішнім змістом угоди, встановлюючи її правомірність. Для цього він з'ясовував у осіб, які беруть участь у договорі, чи дійсно вони з доброї волі бажають

— ¹ Долинська М. С. Правовий статус нотаріуса на українських землях за часів Російської імперії на підставі Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 4. – С. 103.

² Нотариальное право России: учебник для студентов юридических вузов и факультетов / под ред. проф. В. В. Яркова. – М.: Волтерс Клувер, 2003. – С. 9–18. – Серия «Библиотека нотариуса».

його укласти і чи розуміють зміст його і значення. Після прочитання сторонам проекту акта та сплати ними зборів, проект вносився до актової книги, де підписувався сторонами, свідками та нотаріусом. Сторони отримували на руки виписку, що має однакову силу зі унесеним в книгу оригіналом¹.

Нотаріуси були зобов'язані виконувати свою роботу стосовно кожного, хто звернувся до них, незалежно від місця їхнього проживання. Після завершення кожного року роботи нотаріуси здавали всі документи до місцевого нотаріального архіву. До обтяжливих для нотаріуса та його клієнтури вимог належали також обов'язкова присутність під час складання нотаріального акта свідків та необхідність розписуватися в угоді за неграмотних її учасників, однак, на нашу думку, це було необхідним, щоб у майбутньому підтвердити законність укладеної угоди.

Відповідно до Зводу законів 1832 р., російському законодавству були відомі заповіти двох видів: нотаріальні та домашні. Згідно з ст. 1023 ч. 1 т. X, встановлювалася обов'язковою письмова форма заповіту, яка могла бути домашньою, нотаріальною (або кріпосною)².

Відповідно до ст.ст. 1016, 1017, 1019 заповіт могла скласти особа, якій виповнився 21 рік «в здоровом уме и твердой памяти» та яка мала право відчужувати своє майно. Наявність цієї норми виключала з кола спадкоємців неповнолітніх, божевільних. Не були чинними заповіти нерухомості на користь євреїв, поляків та іноземців. Водночас у законі визначено умови, яким мав відповідати спадкоємець, тому ченці, особи, позбавлені всіх прав стану, не мали права на спадок³.

Водночас особи, що вийшли із селянського стану і перейшли в інший, не втрачали права успадковувати в наділь-

¹ Сальников Ю. Н. Исторический аспект становления и развития нотариата в России как института защиты прав и законных интересов граждан / Ю. Н. Сальников // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2009. – № 1. – С. 92.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 81.

³ Свод законов Российской империи: в 15 т. – СПб., 1842. – Т. 10. Свод законов гражданских и межевых. – С. 129–130, 176.

них землях, тому що викуплена селянином ділянка його надільної землі могла вільно переходити після нього як спадок й до осіб не тільки селянського, але й інших станів. Мусульманин, що перейшов у християнство, не втрачав права спадкування після своїх родичів, що залишилися у вірі Магомета¹.

Свідками заповіту не могли бути: 1) особи, на користь яких складений заповіт; 2) родичі цих осіб до четвертого ступеня і свояки до третього ступеня; 3) виконавці духівниці й опікуни; 4) особи, що за законом самі не мали права заповідати (ст. 1054). У Полтавській і Чернігівській губерніях жінки до засвідчення заповітів не допускалися (ст. 1055)².

Окремо слід зазначити, що у Полтавській і Чернігівській губерніях дозволялося у випадку хвороби спадкодавця просити відповідний суд засвідчити духівницю вдома, водночас для дійсності заповіту достатньо було запросити одного суддю та двох свідків³.

Кріпосна духівниця була другим видом духівниць і з уведенням у дію «Положення про нотаріальну частину» її було замінено нотаріальним заповітом. Водночас він міг бути складений тільки в тих місцевостях, де вже діяли нотаріальні установи. Кріпосний заповіт, відповідно до «Положення про духівницю», мав бути написаний на гербовому папері нижчого гатунку, але в усіх випадках на цілому аркуші. Тому заповіти, написані на клаптиках паперу, були недійсні. Кріпосний заповіт повинен бути або весь написаний самим спадкодавцем, або власноручно ним підписаний, і особисто ним поданий до магістрату, чи до повітового суду, або до цивільної палати, або до інших подібних місць⁴.

По-перше, якщо ж спадкодавець не вмів або через хворобу не міг власноручно підписати заповіт, то замість нього чи на його прохання, він підписувався іншою особою. Водночас зазначалося, що він учинений через «невміння заповідача»

¹ Свод законов Российской империи: в 15 т. – СПб., 1842. – Т. 10. Свод законов гражданских и межевых. – С. 146.

² Там же. – С. 135.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 84.

⁴ Там же.

або через «хворобу»; по-друге, подання заповіту до суду для внесення до кріпосної книги здійснювалось не тільки особою спадкодавцем, але й особою, що замість нього підписала заповіт; по-третє, допит спадкодавця проводився не тільки стосовно того, що все написане в заповіті є останньою його волею, допит проводився і щодо того, хто підписався про те, що підпис цей учинений дійсно ним і саме через зазначені причини.

Явкою заповіту до суду й записам до кріпосної книги засвідчувалася істинність заповіту, але не законність розпоряджень, що містилися в ньому. Під час подання до засвідчення заповітів розпорядження спадкодавця не розглядалися, а вівся лише нагляд за тим, чи збережені у складі заповіту встановлені законом форми. На підтвердження цього у 1839 р. було ухвалено: під час явки до засвідчення заповітів не розглядати розпорядження спадкодавця, а спостерігати тільки за тим, чи збережені при складанні заповіту встановлені законом форми. Кріпосний заповіт після повернення його спадкодавцю зберігався або в нього, або в іншої особи, або в опікунській раді, або у піклувальному комітеті¹.

Нотаріальні заповіти склалися замість кріпосних у місцевостях, у яких було введено в дію «Положення про нотаріальну частину» від 14 квітня 1866 р. До вчинення духівниць застосовувалися правила, встановлені статтями 67, 70–76, 83, 86–92, 95–101, 103–114 «Положення про нотаріальну частину». Нотаріальна духівниця записувалася нотаріусом у його актову книгу під диктовку самого спадкодавця. Під цим заповітом підписувався спадкодавець або його рукоприкладці і три свідки. Текст, записаний в актовій книзі і підписаний зазначеними особами, вважався першоджерелом духівниці, із якого знімалася копія (виписка) і видавалася спадкодавцю (т. X, ч. 1, ст. 1036). Нотаріальний складався учинявся лише у присутності спадкодавця. Нотаріус під час розгляду умов або проекту заповіту зобов'язаний був допитати тих,

¹Нелін О.Т. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О.І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 85.

що беруть участь у цьому акті, чи дійсно вони за своєю доброю волею бажають його скласти і чи розуміють його зміст і значення¹.

На початку заповіту, як й у всіх актах нотаріуса, повинні бути зазначені: 1) рік, місяць і число; 2) прізвище, ім'я, по батькові й місце проживання нотаріуса, а наприкінці заповіту – підпис нотаріуса. Під час складання нотаріального заповіту мають бути присутніми три свідки; вони ж можуть засвідчити й особу спадкодавця. Свідками під час складання нотаріального заповіту можуть бути лише повнолітні, письменні та відомі нотаріусу особисто або з достовірного про них свідчення. Не могли бути свідками: незрячі, німі, божевільні; такі, що не володіли російською мовою; особи, на користь яких у самому заповіті робилося певне розпорядження; службовці й обслуга в конторі нотаріуса; позбавлені прав стану або ті, що підлягали, крім того, покаранням, із якими пов'язане позбавлення права бути свідками. Свідком під час складання нотаріального заповіту не могли бути й ті особи, що не мали права бути свідками під час складання домашніх заповітів². Тобто було встановлено такі вимоги до свідків, які є чинними і до нині.

Перелік обов'язкових для ведення книг та журналів нотаріусом встановлено в статті 26 Положення. Зокрема нотаріус повинен був вести: реєстр для реєстрації всіх складених ним актів, а також пред'явлених найомних зобов'язань та договорів; дві актові книги для реєстрації актів на нерухоме майно та друга – на все інше; книгу для реєстрації стягнутих зборів; загальний алфавіт усіх складених нотаріальних актів та засвідчень; відомості всіх документів, які є на його збереженні; алфавітний вказівник осіб, які об'явлені банкрутами чи над якими встановлено опіку чи піклування. Нотаріальні реєстри повинні охоплювати п'ять граф: номер справи; число, місяць та рік учинення дії; ім'я, по батькові, прізвище та місце проживання осіб, які звернулися за вчинення

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 86.

² Там же.

нотаріальних дій; зміст нотаріального акта та сума стягнутого збору; підпис особи, із зазначенням імені, по батькові, прізвище та звання чи стану отримувача. Тобто, ці графи майже аналогічні графам для реєстрації нотаріальних дій, які є чинними в незалежній Україні¹. Після завершення року з часу закінчення актової книги, нотаріус зобов'язаний передати її з реєстром і з усіма до них додатками до місцевого Нотаріального архіву.

У статті 48 передбачено, що реєстри ведуться відповідно до правил ведення реєстрів, очевидно був якийсь підзаконний акт або циркуляр, який регулював це питання.

Згідно з ст. 73 особи, котрі невідомі нотаріусу, які беруть участь у складанні нотаріального акта чи засвідченні, повинні бути посвідчені двома відомими йому особами, які заслуговують довіри, не відсторонюючи від цього і родичів чи службовців невідомої нотаріусу особи. В разі, якщо неможливо встановити особу будь-кого з учасників, вказаним способом, тоді нотаріус зазначає про це в акті чи засвідченні, з вказівкою на інші докази чи свідчення².

Як зауважують російські дослідники Д. Бєрова та І. Москаленко, нотаріальне діловодство за Положенням 1866 р. було занадто формалізовано, ускладнено та не відповідало динаміці розвитку суспільних відносин³.

Законодавчо були встановлені чіткі форми всіх нотаріальних актів, правила їх складання; правила складання актів на ім'я або від імені глухих, німих, недієздатних, неписьменних громадян; правила складання актів під час виклику нотаріуса додому. Всі акти мали писатися російською

¹ Долинська М. С. Правовий статус нотаріуса на українських землях за часів Російської імперії на підставі Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 4. – С. 104.

² Там же.

³ Бєрова Д. М. Формирование российского нотариата в дореволюционный период и его роль в гражданском обороте / Д. М. Бєрова, И. В. Москаленко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 2 (30). – С. 39.

мовою, за необхідності з паралельним перекладом, але з обов'язковим зазначенням російської валюти, російської системи мір і ваг; всі дати, суми і терміни хоча б раз позначалися прописом. Усе це сприяло заповненню численних прогалин, що існували в нотаріальній практиці до ухвалення Положення¹.

Діяльність нотаріусів забезпечувалася за рахунок стягнення плати з боку осіб, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій. Плата стягувалася за добровільною згодою осіб, які звернулися до нього, а якщо такої угоди не було, то за особливою таксою, що встановлювалася Міністерством юстиції за погодженням з міністерствами фінансів і внутрішніх справ. Окрім того, нотаріуси стягували казенні мита і збори з актів, які зараховувалися одразу в бюджет. Як зауважують Л. Карнаушенко та Ч. Ахмедов, будь-яке звернення до нотаріуса неминуче спричиняло матеріальні витрати сторони, що зверталася. Держава намагалася забезпечити стабільні грошові надходження в свою казну. Закон відніс до нотаріальних витрат: казенні мита з актів; збори з нотаріальних актів за місцем їх складання; плату нотаріусам за складання актів і видачу копій; плату за виписки та копії з архівів; плату за видачу виписок та довідок із книг та реєстрів. Водночас плата нотаріусу за надання акта для затвердження його старшим нотаріусом до нотаріальних витрат не належала. Нотаріальні витрати несла кожна із сторін, якщо про оплату не було попередньої угоди. Грошові суми, одержувані від кріпаків, канцелярських та гербових мит, належали до казенних мит і були важливою частиною державного доходу. Крім того, на нотаріусів покладалася обов'язок зі стягнення обов'язкових зборів, зі всіх зобов'язань та договорів, складених ними, на користь того міста чи населеного пункту, де документ був складений або пред'явлений. Спори про розмір плати нотаріусу вирішувалися

¹Олейнова А. О. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. И. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

тим окружним судом, якому був підвідомчий нотаріус. Рішення суду було остаточним і оскарженню не підлягало¹.

27 червня 1867 р. імператором була затверджена «Тимчасова такса», яка, як показує аналіз джерел, так і не отримала практичного застосування. Наміри укладачів, які назвали її «тимчасовою» з метою виправлення та доповнення з часом, так і не реалізувалися. На думку А. Олейнової, існування договірної угоди про плату вносило в нотаріальну діяльність небажаний комерційний характер, зокрема початки конкуренції². Нотаріус ставав наполовину чиновником, наполовину комерсантом. Це спричинило небезпідставні підриви довіри до нотаріуса з боку населення і звинувачення останнього в зловживаннях, особливо в невеликих місцевостях, де клієнти були змушені підкорятися довільній оцінці нотаріусів своїх дій. Для запобігання зловживань нотаріусами своїм службовим становищем із боку держави були зроблені спроби організації суворого контролю за нотаріусами та встановлення їхньої відповідальності за посадові злочини і проступки³.

Нагляд за нотаріусами здійснював окружний суд на підставі статті 249 «Установлення судових установ». Відповідно до статті 261 цього закону, посадові особи судового відомства підлягали відповідальності або в порядку дисциплінарного провадження або за вироком кримінального суду. В першому випадку на нотаріуса накладалися такі стягнення: попередження, зауваження, догана, арешт до 7 діб. Згідно

¹Карнаушенко Л. В. Нотариальный акт: регламентация вида и порядка совершения в Российской империи / Л. В. Карнаушенко, Ч. Н. Ахмедов // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2006. – № 13. – Выпуск 8. – Т. 2. – С. 102–103.

²Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – 182 с. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

³Ахмедов Ч. Н. Нотариус Российской империи: нормативно-правовые и организационные основания деятельности / Ч. Н. Ахмедов, Л. В. Карнаушенко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 4 (32). – С. 37, 49–50.

з «Положенням про нотаріальну частину» 1866 р., звільнення нотаріуса в позасудовому порядку допускалося лише у випадках прохання нотаріуса, витрати і не поповнення застави, тяжкої і тривалої хвороби (понад 1 рік). У всіх інших випадках звільнення відбувалося лише згідно з постановою суду. 24 квітня 1887 р. Положення було доповнене статтею 59, яка передбачала можливість позасудового звільнення нотаріуса практично за будь-який недолік у службі чи ганебну, аморальну поведінку поза роботою. Окружний суд набув право розглядати упущення чи проступки нотаріуса в розпорядчому засіданні, і, виніши ухвалу, передавати матеріали старшому голові судової палати, який одноособово вирішував питання про звільнення нотаріуса. Його рішення було остаточною і оскарженню не підлягало¹.

Російська дослідниця І. Богатирьова стверджує, що тотальний контроль над нотаріатом у Московській централізованій державі, а згодом у Російській імперії, не сприяв розвитку цього інституту, який ґрунтувався не тільки на силі держави, а й на активізації цивільного обороту, повазі країни до прав людини та захисті приватної власності².

Порядок оскарження нотаріальних дій полягав у поданні скарги через самого нотаріуса у двотижневий термін від дня вчинення оскаржуваної дії. Своєю чергою, нотаріус був зобов'язаний упродовж семи днів передати її в окружний суд разом із власними поясненнями. Постанову окружного суду з цього приводу можна було оскаржувати в судову палату. В разі ухилення нотаріуса від наведеного порядку зацікавлена особа була вправі подати скаргу безпосередньо до окружного суду³.

¹Сборник узаконений по нотариальной части со всякими позднейшими изменениями и дополнениями / сост. В. И. Выдрин. – К., 1890. – С. 18–34.

²Богатырева И. Н. Нотариат (квазинотариат) Московского централизованного государства и Российской империи / И. Н. Богатырева // Образование и право. – 2012. – № 7 (35). – С. 112.

³Блинов И. Я. Закон и практика по имущественным сделкам: практическое нотариальное руководство / И. Я. Блинов, М. В. Победимов. – М., 1913. – С. 28–30.

Відповідальність нотаріусів була такою ж, як і працівників суду. Незважаючи на те, що нотаріуси на посаду призначалися довічно, вони могли бути звільненими за порушення кодексу честі чи протиправні дії за межами службових повноважень¹.

У XIX столітті «Укладенням про покарання кримінальних та виправних» 1845 р. передбачалися покарання за підробки, до яких належали: складання завідомо від чийогось імені підроблених фортець; заочне складання актів від імені відсутніх без належного від них на те доручення або ж осіб вигаданих; складання актів заднім числом; підроблене засвідчення та фальшива записка акта в шнурову книгу; приховування, знищення, умисна втрата цієї книги².

Розрізнялися неправильні дії чиновників кріпосних справ, учинені з необережності або з умислом з яких-небудь протизаконних видів. У першому випадку винні віддалялися з посад із заборонаю надалі виправляти такі акти, наприклад, ті, хто складала акт, не впевнившись у тотожності та точній волі особи, від імені якої акт відбувається, або його повіреного. Чиновники кріпосних справ могли бути піддані стягненням за повільність або недбалість у службі, за неодноразові упущення. У другому – винні піддавалися кримінальним покаранням. Каралися: складання актів від імені осіб, які не мають за законом права, на які полягають у цих актах продажу; заклад, розділ чи іншу дію на ім'я осіб, котрі також не мають за законом права купувати або іншим способом набувати майно. Коли з'явилися нотаріуси, то вони також відповідали за упущення і зловживання, зокрема за прийняття до запису актів, які заборонені; неправильне ведення книг; неподання відомостей про кількість і властивості записаних і опротестованих векселів; невідсилання куди слід у встановлений термін грошей, стягнутих під час засвідчення й явки

—¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 99.

² Скрипилев Е. О происхождении нотариата на Руси / Е. Скрипилев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://notarius.spb.ru/content/File/about_origin.pdf.

актів; підвищення плати за свою працю понад встановлену законом¹.

Ми погоджуємося з думкою російської дослідниці А. Олейнової, що «Положення про нотаріальну частину» 1866 р. уперше в законодавчій формі сформулювало та чітко закріпило основні засади існування і діяльності російського нотаріату, частиною з яких (поняття нотаріальної таємниці, нотаріального округу) послуговуються й нині, інші зазнали певних змін (надається нотаріусом під час вступу на посаду заставу в сучасне страхування нотаріусом своєї професійної діяльності), а треті послуговували позитивним досвідом з погляду – так ліпше не робити².

Зауважимо, що в інтересах торгівлі для більш швидкого та зручного укладання комерційних угод у великих торговельних і портових містах Російської імперії і далі існували біржові маклери та нотаріуси. До компетенції біржового маклера входило оформлення маклерських записок під час укладення торговельних договорів³. Вони вносились в особливу маклерську книгу, яку маклери щороку отримували від Департаменту торгівлі та мануфактур. Маклерські записки, складені на законних підставах і належно внесені у книгу, вважались неспростовним документом для контрагентів⁴. Обов'язки біржових нотаріусів були значно складнішими. Вони обиралися безстроково із біржових маклерів зборами гласних біржових товариств і затверджувалися Департаментом торгівлі та мануфактур, від якого отримували, крім окремих книг для записів посвідчених актів і всіх нотаріаль-

¹Скрипилев Е. О происхождении нотариата на Руси / Е. Скрипилев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://notarius.spb.ru/content/File/about_origin.pdf.

²Олейнова А. О. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. И. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

³Плохотенко А. К. Разрешитель вопросов по нотариальному, материальному и процессуальному праву / А. К. Плохотенко. – СПб., 1914. – С. 901.

⁴Мартынов Н. К. Положение о нотариальной части, разъясненное и дополненное / Н. К. Мартынов. – СПб., 1917. – С. 656–666.

них актів для іноземців, по три печатки з державним гербом і вказівкою міста й імені нотаріуса на трьох мовах (німецькій, французькій і англійській) для штампування документів, які відсилалися за кордон¹. Біржові нотаріуси засвідчували всі акти між іноземцями в Росії і між іноземцями та російськими підданими, вони також займалися перекладами на російську мову документів, складених іноземними мовами².

Ми погоджуємося з О. Неліним, що квазінотаріат започаткував «Положення про нотаріальну частину» 1866 р., згідно з яким деякі нотаріальні функції виконували поліція, карантинні та військові власті, капітани морських суден, а за кордоном – консули³.

Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. у центральній Україні, яка тоді належала до Російської імперії, зокрема у Києві, практично всі угоди щодо нерухомого майна посвідчувалися нотаріально⁴. Якщо власник нерухомості з тих чи інших причин не мав на неї кріпосних документів, але водночас ніхто й ніколи не пред'являв претензій щодо цього майна, то факт володіння підтверджувався у встановленому порядку впродовж певного часу і власник міг порушити клопотання про документальне підтвердження права власності за давністю⁵.

Провівши реформу суду та судочинства за зразком і принципами, сформованими Західною Європою, російські реформатори стосовно нотаріату не здійснили достатніх нововведень. Укладачі нотаріального положення не до кінця зрозуміли, яку величезну роль відіграє нотаріат у функціонуванні держави. Про це свідчать такі недоліки «Положення

¹Россия: энциклопедический словарь. – СПб., 1898. – Раздел IX. Русское право. – С. 513–564.

²Дмитриевский Н. Нотариальное руководство: системный сборник узаконений, относящихся к нотариальной части / Н. Дмитриевский. – М., 1882. – С. 121.

³Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012 – № 8. – С. 19.

⁴Кальницький М. Нерухомість і посвідчення угод у старому Києві / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 2. – С. 46.

⁵Там же.

про нотаріальну частину», як низький віковий, освітній і моральний цензи, великі застави, легкий іспит, відсутність екзаменаційної комісії нотаріусів, невизначеність службового становища, наявність добровільної домовленості з клієнтом стосовно оплати нотаріальних дій, двоступенева система укріплення прав на нерухоме майно, брак корпоративного начала в організації нотаріату. Проте «Положення про нотаріальну частину», незважаючи на всі його недоліки, створило універсальний інститут нотаріату, змінило попередній хаос на відносний порядок, встановило місце нотаріату як органу публічної діяльності в системі судового відомства¹.

Досліджений період розвитку нотаріату, що розпочався із ухваленням «Положення про нотаріальну частину» 1866 р., був зумовлений появою єдиного універсального інституту нотаріату як форми публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій. Тривав він фактично до 20 квітня 1923 р., тобто до ухвалення «Положення про державний нотаріат» в Україні.

Положення про нотаріальну діяльність було важливим джерелом вітчизняного права, що заклав основи для розвитку нового для Росії правового інституту – нотаріату. Цей інститут був створений на основі зарубіжних зразків, насамперед німецького законодавства, що спричинило певні проблеми, пов'язані з суперечливим правовим статусом нотаріусів. Нотаріусів не можна було зарахувати до осіб вільної професії, нарівні з адвокатами. В системі нотаріату не було корпоративності, елементи якої могли б підвищили ефективність його роботи².

Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. у центральній Україні, яка входила тоді до Російської імперії, зокрема у

— ¹ Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 161.

² Демина Н. В. Формирование и развитие нотариата в контексте эволюции государственности России (историко-правовой аспект): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. В. Демина. – СПб., 2010. – С. 13.

Києві, практично всі угоди щодо нерухомого майна посвідчувалися нотаріально¹.

Відмова нотаріату від внутрішньої структури визнавалася серйозним дефектом «Положення про нотаріальну частину», як наслідок на території Російської імперії корпоративні засади в організації нотаріату не прижились, тобто це означало, що нотаріат був доволі тісно прив'язаний до судової влади².

Схожу думку висловлювали і більшість російських та українських учених, зокрема Д. Бєрова та І. Москаленко³, О. Нєлін⁴, які зауважували, що відсутність ради нотаріусів ставило їх у повну залежність від голови Судової палати. Захищати інтереси нотаріусів не було кому.

Хоча «Положення про нотаріальну частину» 1866 року мало багато переваг, враховувало багатовіковий досвід і довголітню практику західних держав, воно з великими складнощами поєднувалося з суто російськими умовами життя, російської національної практики, через що надалі неодноразово надавалися роз'яснення і вносилися доповнення до нього⁵.

Ми погоджуємося з О. Нєліним, що інститут нотаріату надав майновим відносинам стабілізуючого та безконфліктного характеру, дав змогу державі контролювати виконання громадянами обов'язків щодо сплати податків, а також мати

—¹Кальницький М. Нерухомість і посвідчення угод у старому Києві / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 2. – С. 46.

²Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 50.

³Бєрова Д. М. Формирование российского нотариата в дореволюционный период и его роль в гражданском обороте / Д. М. Бєрова, И. В. Москаленко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 2 (30). – С. 39.

⁴Нєлін О. І. Інститут нотаріату в Україні та Росії (IX–XIX ст.): порівняльний аналіз / О. І. Нєлін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Випуск 60. – С. 69.

⁵Сальников Ю. Н. Исторический аспект становления и развития нотариата в России как института защиты прав и законных интересов граждан / Ю. Н. Сальников // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2009. – № 1. – С. 93.

в особі нотаріуса постійне та гарантоване джерело поповнення скарбниці¹.

Загалом Положення 1866 р. було прогресивним актом, оскільки запровадило єдиний універсальний інститут нотаріату як форму публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій².

На думку більшості дослідників історії російського нотаріату, нотаріат як правовий інститут виник лише у XIX столітті. Зокрема російський дослідник М. Долгов стверджував, що у Росії нотаріат як правовий інститут у вигляді, що наближається до сучасності, з'явився в другій половині XIX ст. після затвердження «Положення про нотаріальну частину», коли було видано низку нормативних актів, покликаних регулювати окремі аспекти діяльності нотаріусів та порядок введення в дію Положення. 27 червня 1867 р. були затверджені «Правила про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину» і «Тимчасова такса для винагороди нотаріусів та осіб, які їх заміщають». Згідно з пунктом 1 Правил, «Положення про нотаріальну частину» вводилося в дію поступово в тих місцевостях, де були відкриті реформовані суди³.

На думку В. Заломова, Положення як джерело права – це нормативний акт, що визначає порядок діяльності державних та інших установ. «Формально ці акти розглядалися як тлумачення або роз'яснення чинного законодавства, але нерідко вони містили принципово нові норми». «Тимчасовий» характер Положення свідчить про те, що «уряд розумів недосконалість прийнятих законоположень і після певного досвіду

¹ Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історично-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 13.

² Шевчук Л. Е. Нотаріальна реформа 1864–1866 рр. в оцінках сучасників / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Випуск 59. – С. 162.

³ Долгов М. А. Институт нотариата в Российском государстве: историко-правовое исследование: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / М. А. Долгов. – М.: РГБ, 2005. – С. 60–61 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0568/050568012.pdf>

практичного застосування мав намір їх переглянути та удосконалити». Поряд із тимчасовим характером «Положення про нотаріальну частину» мало й інші особливості. До найважливіших з них належать такі:

1) положення створювалося на основі запозичення зарубіжного досвіду;

2) положення вводилося в дію не на всій території країни¹.

«Положення про нотаріальну частину» 1866 року було основним нормативним актом, що регламентує функціонування нотаріальних органів Російської імперії до 1917 року².

Після вступу в дію «Положення про нотаріальну частину» воно продовжувалося в численних підзаконних актах – рішеннях Сенату, судів, Міністерства юстиції, які доповнювали, розвивали і тлумачили Положення, що свідчить про наявність не врегульованих ним питань або врегульованих не повною мірою (в деяких випадках – не застосовується до російських умов). Однак, як стверджували Ч. Ахмедов та Л. Карнаушенко, нотаріуси в XIX ст. мали діяти відповідно до законодавства, у якого було багато прогалин, але водночас котре міцно зв'язує їх своїми статтями. Нотаріус став виконавцем «букви закону», який боявся керуватися його «духом» і не наважувався діяти за аналогією, якщо потрібну дію не було дозволено законом³.

Незважаючи на складнощі в реалізації «Положення про нотаріальну частину» та інші, розроблені та ухвалені на його основі акти містили низку принципових положень, на яких

¹Заломов В. А. Временное положение о нотариальной части 1866 г. в системе источников права Российской империи / В. А. Заломов // ЕвразЮж. – 2012. – № 1 (44) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurasialaw.ru/index.php?Itemid=196&catid=161:201article0-09-14-08-38-53&id=2749:1866-&option=com_jcontentplus&view

²Льїна Ю. П. Значення «Положення про нотаріальну частину» 1866 року для розвитку нотаріату в Україні / Ю. П. Льїна // Держава і право: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Іліон, 2009. – С. 49.

³Ахмедов Ч. Н. Нотариус Российской империи: нормативно-правовые и организационные основания деятельности / Ч. Н. Ахмедов, Л. В. Карнаушенко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 4 (32). – С. 40.

ґрунтується й сучасне законодавство про нотаріат. Це норми про національну мову нотаріального діловодства, про нотаріальну таємницю тощо. У роки правління останнього російського імператора Миколи II в Міністерстві юстиції було утворено Особливу нараду, яка розробила проект нової редакції «Положення про нотаріальну частину». Автори «Пояснювальної записки до проекту», складеної 1904 року, оголосили, що вихідним пунктом під час роботи з перегляду Положення слугувало прагнення вводити в цю важливу сферу можливі удосконалення, докорінно не змінюючи самого Положення – дорогоцінної пам'ятки визвольної та перетворювальної епохи царювання Олександра II. На жаль, проект так і не був реалізований, і до революції 1917 року законодавство про нотаріат не було реформовано. Однак можна стверджувати, що нотаріат за порівняно невеликий за історичними мірками термін став невід'ємною складовою правової системи держави¹.

Загалом Положення 1866 р. було прогресивним актом, оскільки запровадило доволі цілісну систему нотаріальних органів і визначило їхню компетенцію. Водночас Положення мало й суттєві недоліки. Передусім до них належала невідзначеність у правовому статусі нотаріусів (проте подібна проблема існує і на сучасному етапі розвитку нотаріату). З одного боку, нотаріуси визнавалися посадовцями, що перебували на державній службі з присвоєнням їм рядового 8-го класу за посадою, однак без права присвоєння чинів і отримання пенсії (ст. 17 Нотаріального положення), а з іншого – вони визнавалися вільними професіоналами, що діяли на комерційній основі (ст. 208)².

— ¹Карабаш А. О. Ретроспективний аналіз інститута нотариата в Російській Федерації і Хабаровському краї / А. О. Карабаш // Ученые заметки ТОГУ. – 2013. – № 4. – Т. 4. – С. 514–515.

²Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 156; Ясінська Л. Становлення нотаріату як окремого правового інституту (середина XIX – поч. XX ст.) / Л. Ясінська // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник наукових статей за матеріалами I Міжвузівської наукової конференції (27–28 травня 2005 р.). – Луцьк, 2005. – С. 50.

Значним недоліком Положення 1866 р. можна вважати і відмову нотаріату від внутрішньої структури, тоді як усі нотаріальні законодавства європейських країн надавали нотаріусам право на створення професійних об'єднань для успішної діяльності та розвитку нотаріату, і це було доведено європейською практикою, необхідною є організація його на корпоративних началах. За браком професійних Рад у нотаріат, за свідченням сучасників, потрапило чимало непотрібних і навіть шкідливих елементів, що, безумовно, негативно відобразалося на майнових відносинах населення¹.

«Положення про нотаріальну частину» 1866 р. стало важливим етапом на шляху становлення інституту нотаріату і на російських, і українських теренах. Воно зумовило появу єдиного універсального інституту нотаріату як форми публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій. Більшість норм щодо порядку вчинення нотаріальних дій та ведення нотаріусами діловодства є актуальними і нині².

4.2 Нотаріальна діяльність на українських землях у складі Австрійської імперії (1772–1867 рр.) та Австро-Угорської монархії (1867–1918 рр.)

Розвиток вітчизняного нотаріату в другій половині XIX – початку XX ст. не можна розглядати лише на тих українських землях, які входили до Російської імперії, як це чинять деякі науковці, чиї дослідження ґрунтуються лише на російських джерелах. У зазначений період на західноукраїнських землях,

— ¹Яроцкий Н. Замечания на проект новой редакции положения о нотариальной части, составленной в 1904 г. / Н. Яроцкий. – СПб., 1910. – С. 17.

²Долинська М. С. Правовий статус нотаріуса на українських землях за часів Російської імперії на підставі Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 4. – С. 104.

які належали до Австрійської імперії, можна прослідкувати цікаві особливості розвитку інституту нотаріату¹.

Західноукраїнські землі, які знаходилися майже в центрі Європи, завжди приваблювали іноземців. Унаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину загарбала Австрія, а 1774 року за Кючук-Кайнарджийським мирним договором Австрія захопила також Буковину, яку російські війська визволили від турецького панування. Ще в першій половині XVI ст. Австрія поширила свою владу на Угорщину, в складі якої перебувало Закарпаття. Отже, в другій половині XVIII ст. усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської імперії².

Австрійська влада у 1772 р. штучно об'єднала західноукраїнські землі з польськими в окрему адміністративно-територіальну одиницю під назвою «Коронний край Галичини і Володимирії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцінським і Заторським». Скорочено ці землі почали називати Галицією (Галичиною – за стародавньою назвою Галицького князівства). У австрійський період виник і умовний поділ Галичини – на Західну з центром у Кракові, населену переважно поляками, і Східну з центром у Львові, населену здебільшого українцями³.

Як стверджує І. Бойко, однією з «юридичних підстав» приєднання етнічних українських земель до Австрії було те, що угорський королевич Коломан, син короля Андрія I, вважався галицьким королем (1219–1241 рр.). Це також довело імператриці Марії-Терезії «право» вважати себе спадкоємницею угорської корони⁴.

—¹ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – С. 50–51.

² Мікула О. Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією 1876 року / О. Мікула // Право України. – 2002. – № 5. – С. 140.

³ Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, І. Ю. Настасяк, О. І. Мікула. – Львів: Тріада плюс, 2002. – С. 7.

⁴ Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 55. – С. 52.

На думку І. Настасяк, захоплення Галичини було здійснене Австрією виключно з метою розширення території впливу, а тому не мало позитивного впливу на політичний та соціально-економічний розвиток галицьких земель¹.

Остаточне входження Галичини до складу Австрії було юридично оформлено договором між Австрією, Пруссією та Росією від 3 травня 1815 р. До 1848 р. у складі Королівства Галичини і Володимирії перебувала також і Буковина, однак уже 1849 р. вона була виділена в окремий коронний край із наданням їй права обирати власний сейм².

Одразу після приєднання Галичини австрійський уряд розпочав активні дії щодо організації на її території органів державної влади та крайового самоврядування за зразком австрійської системи управління. Значну увагу австрійського двору зосереджено також і на нормативно-правовому забезпеченні їх організації та діяльності. Це було зумовлено насамперед тим, що на території Галичини у другій половині XVIII ст. продовжували діяти норми польського права, які не відповідали тогочасним історичним та суспільним реаліям, містили значну кількість феодальних та напівфеодальних пережитків і були відмінними від джерел австрійського права³.

Запровадивши в Галичині подібну до австрійської систему державних органів влади та крайового самоврядування, австрійський уряд обмежив компетенцію та повноваження польської шляхти, а також поширив дію австрійського права на територію всієї імперії. З 1772 р. на західноукраїнських землях поступово впроваджують австрійське законодавство⁴.

— ¹Настасяк І. Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу Австрійської імперії / І. Настасяк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Випуск 38. – С. 88.

²Панич Н. Анексія Галичини Австрією та поширення австрійського права на її території / Н. Панич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 73.

³Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 89.

⁴Кульчицький В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування / В. С. Кульчицький // Проблеми правознавства. – 1971. – Вип. 19. – С. 46–47.

Органи крайового та місцевого самоврядування у Галичині як урядові органи слугували інтересам буржуазії і поміщиків. Галицький сейм, повітові, міські та сільські ради мали яскраво виражений класовий характер, повністю залежали від австрійського уряду, були знаряддям колоніального управління західноукраїнськими землями¹.

Правовий статус Галичини у складі Австро-Угорщини цілком відповідав вимогам крайової автономії, що допускалася у тодішньому австрійському законодавстві. Була створена доволі чітка система влад «знизу-догори», функціонував державний апарат управління, діяло судівництво і т. д. Однак українці в органах законодавчої і виконавчої гілок влади всіх рівнів, в судівництві тощо були представлені неадекватно і їхній чисельності в державі, і площі території, яку вони займали².

У Галичині в перші роки після захоплення її Австрією майже без змін зберігалася попередня судова система. Всі рішення державних судів ухвалювалися від іменем австрійської імператорської влади. Всі суди поділялися на шляхетські, духовні та міські. Шляхетськими судами першої інстанції були земські та гродські суди. Для духовенства існували особливі єпископські суди у Львові³.

1784 р. на Галичину була поширена дія судової реформи 1782 р., тобто введене таке ж судочинство, яке існувало в Австрії. Повна реорганізація судового апарату відбулася відповідно до положення 1849 р., поширеного на Галичину і Буковину в 1850 р.⁴.

1867 р. австрійський парламент затвердив угоду про унію двох держав – Австрії й Угорщини, кожна з яких ввійшла

¹ Кульчицький В. Органи самоуправління у Галичині за часів австрійського панування / В. Кульчицький, І. Бойко, І. Лісна // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 90–94.

² Кондратюк О. Правовий статус Галичини у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) / О. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – С. 135.

³ Настасяк І. Організація і діяльність судових органів у Галичині (1772–1848 рр.) / І. Настасяк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Випуск 35. – С. 88.

⁴ Там же. – С. 89.

до складу Австро-Угорської дуалістичної монархії і проіснувала до кінця Першої світової війни. Суспільно-політичний устрій і правове становище населення західноукраїнських земель визначалося функціонуванням адміністративно-управлінських структур і застосуванням законодавства Австрійської, а згодом Австро-Угорської монархії¹.

Анексувавши землі Галичини, австрійський уряд розпочав реформування органів влади та місцевого самоврядування. Особливу увагу приділяли утворенню судових та інших правоохоронних органів: суду, прокуратури, поліцейського апарату й адвокатури².

Управління Галицьким коронним краєм здійснював намісник (до 1854 р. – губернатор) на чолі Галицького намісництва. Крім намісництва, існував Галицький крайовий сейм – представницький орган самоврядування, що був створений за указом імператора Франца Йосифа II в лютому 1861 р. Законодавчу підставу формування Галицького сейму визначали два документи: Крайовий статут та Сеймова виборча ординація (додаток до лютневого патенту 1861 р.)³.

Магдебурзьке право міст Галичини, австрійським монархом було спочатку обмежено, а потім практично скасовано. Унаслідок проведених реформ адміністративно-територіальне самоврядування в Галичині міста втратили магдебурзьке право. Вже 1783 р., і згідно з ординацією, в Галичині були створені міські магістратури та відділення. У місті Львові – адміністративному центрі Галичини, де впродовж декількох

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 141–142.

² Кондратюк О. В. До питання утворення і місця органів прокуратури Галичини в судовій системі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 20.

³ Чудийович В. Політико-правове становище земель та людності Східної Галичини наприкінці XIX – початку XX т.: історико-правовий аналіз / В. Чудийович // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 107–108.

століть існувало магдебурзьке право, з 1786 р. воно перестало існувати¹.

Після першого поділу Польщі і переходу Галичини під владу Австрії 1772 року тут ще впродовж певного періоду (до 1784 р.) діяв давній устрій судовий польський, а з ним і земські та гродські канцелярії. Австрійський уряд залишив на своїх посадах і усіх урядників канцелярських. Однак судово-реформа 1783 р. реорганізувала земські та гродські суди і запровадила станові шляхетські суди².

Відповідно до Конституції 1867 р. в Австрії було створено триступеневу систему судів: повітові, окружні (крайові), вищі крайові суди. Для всієї Галичини та Буковини один вищий крайовий суд було створено у Львові. З часом кількість судових округів дещо зменшилась. Крайові суди, які відповідали окружним, залишилися лише у Львові та Кракові. Окружні суди (їх було в Галичині спочатку дев'ять, а пізніше – 15) були судами першої інстанції під час розгляду деяких цивільних (визнання особи померлою, усиновлення, торговельні та вексельні спори) і кримінальних справ, пов'язаних із тяжкими злочинами³.

Суди в своїй діяльності керувалися Цивільним процесуальним кодексом, якому надано сили закону 1781 р. (в Галичині він набув чинності з 1784 р.). Через деякий час цей кодекс був перероблений і введений у дію 1796 року в Західній Галичині, а в 1807 році – у Східній. У більшості австрійських країв був чинним Цивільний процесуальний кодекс 1781 року. Судочинство характеризувалося надзвичайною повільністю, тяганиною і дороговизною, і тому фактично було недоступним для малозабезпечених громадян⁴.

¹ Мацькевич М. Адміністративно-територіальне управління в Галичині в період 1772–1848 рр. / М. Мацькевич // Право України. – 2008. – № 9. – С. 143.

² Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – С. 139.

³ Кульчицький В. Система судових органів Галичини у складі Австро-Угорщини / В. Кульчицький, І. Бойко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 137.

⁴ Худоба Н. В. Кодифікація австрійського права та особливості її застосування у Галичині (1772–1918 рр.) / Н. В. Худоба // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – Т. 20 (59). – С. 296.

У регіонах України, які перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, діяло законодавство відповідної держави, що відображало західну традицію права і належність до романо-германської правової сім'ї¹.

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. українські землі Східної Галичини та Північної Буковини входили до Австрії, а Закарпаття – до Угорщини. Це й відобразилося на правовій системі, що функціонувала в Галичині, Буковині й Закарпатті. Одразу ж після приєднання, зокрема українських земель, австрійським і угорським урядами було вжито заходів щодо уніфікації права, що, своєю чергою, сприяло централізації управління підвладними територіями².

На думку М. Никифорака, до цього австрійське право розвивалось під впливом німецького права. Перші помітні спроби щодо кодифікації права австрійських земель були зроблені за Максиміліана I. Їхнім результатом став *Codex Austriacus* (1704–1777 рр.), у якому було вміщено цісарські мандати, декрети, резолюції. Франц фон Карієнт був першим, хто систематизував австрійське право у формі інкорпорації і видав 1704 р. у Відні всі нормативні акти, що були затверджені, починаючи від правління Фердинанда I³.

Тоді в австрійському праві вже був поділ на галузі, які почали розвиватися самостійно, у межах кодифікації законодавства, характерної для епохи «освіченого абсолютизму». Під час розвитку законодавства й кодифікацій різних галузей права поступово формувалися публічне та приватне право Австрії⁴.

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 72.

² Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 269.

³ Никифорак М. В. З історії кодифікації австрійського цивільного та цивільно-процесуального права / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. – Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 18.

⁴ Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 271.

Офіційним виданням Австрійської імперії, в якому друкували австрійські закони, був «Імперський лист законів», а в Галичині такі ж функції виконував «Провінціальний звід законів», який згодом було перейменовано у «Загальний вісник місцевих законів». Австрійський уряд у законотворчій сфері прагнув використати Галичину в своїх цілях. Це виявлялося, зокрема, у тому, що на території Галичини випробовували багато нових нормативно-правових актів австрійського двору, і лише після такої їхньої апробації та за умови позитивних результатів, дія цих нормативно-правових актів поширювалася й на інші території австрійської імперії¹.

Австрійська держава основні зусилля в законодавчій сфері спрямувала на нормативно-правове забезпечення, насамперед цивільно-правових відносин. Зумовлено це було тим, що господарська діяльність із видобутку корисних копалин, а також виробництва та вивезення з Галичини сировини та продовольства потребувала відповідного правового регулювання. Водночас австрійська влада, прагнучи послабити вплив польської шляхти на території Галичини, активно діяла з метою поширення правової системи Габсбурзької імперії в Галичині та Буковині². У другій половині XVIII ст. в Австрії було активізовано кодифікаційні роботи у цивільному, кримінальному та процесуальному праві.

О. Нелін зауважує, що значним кроком на шляху кодифікації цивільного права 1763 р. в Австрії було затвердження Кодексу вексельного права, який налічував усього 53 статті та містив норми, що регулювали питання кредитних відносин. У 1775 р. Вексельний кодекс 1763 р. став чинним на Галичині та Буковині, де раніше вексельні відносини регулювалися звичаєвим правом, яке, однак у міру свого формалізму та складності, було нездатним забезпечувати ефективне

¹ Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 89–90.

² Там же.

правове регулювання вексельних відносин, що перешкоджа-ло здійсненню вексельних операцій¹.

Проте найважливішими завданнями були розробка та ухвалення Цивільного кодексу. Перший проект Цивільного кодексу у восьми фоліантах під назвою «Codex Theresianus» (Терезіанський кодекс, названий на честь імператриці Марії-Терезії) був завершений 1766 р., однак не отримав затвердження ні з боку Державної ради, ні самої імператриці. У січні 1783 р. був виданий патент про шлюб, який регулював сімейні відносини, а в 1786 р. – патент про порядок спадкування за законом. Декретом від 1 листопада 1786 р. затверджена й оприлюднена перша частина цього кодексу, яка отримала назву «Йозефінського кодексу законів», оскільки її підписав імператор Йосиф II. Вона передбачала права осіб у п'яти розділах: 1) про закони; 2) про права підданих загалом; 3) про права подружжя; 4) про права батьків і дітей; 5) про права сиріт та інших осіб, нездатних управляти своїми справами. А 1787 р. було затверджено другу і третю частини Терезіанського кодексу. Того ж року 1 січня кодекс був введений у дію у німецьких спадкових землях Габсбургів, а з 1 травня 1787 р. і в Галичині².

Від 1753 до 1797 рр. різні комісії розробили декілька проектів нового Цивільного кодексу. Після завершення роботи над формуванням повного Цивільного кодексу, він декретом від 17 лютого 1797 р. під назвою Галицького цивільного кодексу був запроваджений у Західній, а декретом від 8 вересня 1797 р. – і у Східній Галичині. Цивільний кодекс 1797 р. складався з трьох частин, поділених на розділи, які, своєю чергою, поділялися на параграфи. Загалом кодекс налічував 1613 параграфи³. Кодекс було складено латинською мовою.

¹ Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 289–290.

² Кульчицький В. Джерела, структура, основні положення австрійського цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2009. – Вип. 48. – С. 47.

³ Панич Н. Цивільний кодекс Австрії 1812 р. та його застосування на території Галичини / Н. Панич // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2008. – Вип. 47. – С. 51.

Джерелами означеного Цивільного кодексу були норми Пруського цивільного уложення, права окремих австрійських країв та пандектне право. Характерною особливістю структури Цивільного кодексу 1797 р. було те, що його частини не мали чітких назв – вони лише поширювалися на певні правові інститути. Перша частина містила загальні норми, які роз'яснювали поняття права та держави і визначали права осіб. Окремо регулювалися відносини між батьками та дітьми, а також між службовими особами. Друга частина регулювала правові відносини у речовому праві, визначала поняття речі та закріплювала поділ речей і способи їх набуття. У третій частині містилися норми зобов'язального права, зокрема встановлювався порядок укладення договору та його види¹.

Цивільний кодекс Східної Галичини було викладено насамперед для його сприйняття освіченим населенням, яким тоді могли бути лише вищі його верстви. Стиль представлення юридичних норм і дефініцій доволі стислий, але формулювання юридичних конструкцій і понять спрямовано на людину добре обізнану з римським правом².

Норми Цивільного кодексу 1797 р. були написані авторами на досить високому тогочасному рівні. Використання під час його розробки позитивного досвіду функціонування попереднього цивільного законодавства та значні зусилля кодифікаційних комісій зумовили розробку змістовно та систематично завершеного правового акта. Однак таке досягнення, на думку І. Бойка, значною мірою нівелювалося недотриманням авторами окремих мовних правил у написанні цього акта³. Із ухваленням Цивільного кодексу 1797 р. на те-

¹ Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. – Т. 1 / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність 2009. – С. 759–884.

² Гужва А. М. Codex Civilis pro Galicia Orientali – маловідома сторінка розвитку цивільного законодавства / А. М. Гужва // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – Х.: ХНУ, 2012. – № 1034. – С. 126.

³ Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 89–90.

риторії Галичини було припинено дію польського феодального цивільного права та створено передумови для реформування австрійського цивільного законодавства¹.

Прямих норм, що стосуються нотаріату, в кодексі не міститься, однак заслуговують уваги з погляду учинення нотаріальних дій питання, які регулюють зобов'язання та спадкування.

Так, в окремій частині третій зобов'язальних відносин містяться норми загальної та спеціальної дії. Законодавець уперше визнає зобов'язання як дію, шляхом якої одна сторона переносить на іншу будь-яке особисте право і внаслідок чого покладає на себе певний обов'язок, який є особистим правом того, на кого воно переноситься, як причина і наслідок (3.1.2)².

Галицький цивільний кодекс регулював окремі види договорів: купівлі-продажу (зокрема додаткові угоди: про неустойку, про зворотну купівлю, про зворотний продаж, про переважне право зворотної купівлі), дарування, позика і позичка, доручення, зберігання, міна, договір доручення, договір процентної позики, договір товариства, алеаторні договори: спадковий, договір про витрати на довічне утримання та ін.

Усі договори були договорами дарування та міни. Найпоширенішим різновидом договору міни визнавався договір купівлі-продажу, за яким набуття речі відбувалося за певною ціною у грошовій сумі (3.6.174). За договором купівлі-продажу у власність передавався товар, тобто рухомі та нерухомі речі, а також усе те, поява чого залежала від певної події: улов риби, птахів чи майбутні плоди (3.6.180). Тобто предметом цього договору були і наявні, і майбутні речі³.

У Галицькому цивільному кодексі встановлювалися три підстави виникнення прав на спадкування (2.10.331):

¹ Pfaff S. Zur Entstehungsgeschichte des Westgalizisches Gesetzbuches / S. Pfaff // Juristische Blätter. – 1890. – XIX. Jahrgang. – Nr. 35. – S. 53. – THE 1812 CIVIL.

² Блажівська О. Вчення про зобов'язання за Галицьким цивільним кодексом 1793 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Юридика Україна. – 2014. – № 5. – С. 10.

³ Блажівська О. Вчення про зобов'язання за Галицьким цивільним кодексом 1793 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Юридика Україна. – 2014. – № 5. – С. 12–13.

1) за останньою волею заповідача; 2) за домовленістю; 3) за законом. Остання воля могла бути виражена у двох документах: 1) заповіті, якщо останньою волею призначався спадкоємець, якому передавалася частина всієї спадщини (2.11.346; 2.11.347); 2) кодицилі, якщо визначалися окремі легати чи висловлювалися інші розпорядження, за якими передавалася лише конкретна річ зі спадщини чи конкретна грошова сума, конкретне право незалежно від складу спадщини (2.11.346; 2. 11. 347)¹.

Також у документі встановлювалися вимоги до форми складання заповіту. Так, заповіт можна було скласти письмово чи оголосити усно. Водночас заповіт у письмовій формі можна було скласти і при свідках, і без них (2.11.372). Якщо заповіт було складено у присутності свідків, то останні повинні були власноручно засвідчити правочин для підтвердження того, що такою була воля заповідача, а для цього слід було поставити печатку та підпис на лицьовій чи зовнішній сторінці заповіту на незаповненому місці (2.11.377). Водночас допускалося, щоб свідки не знали про зміст заповіту (2.11.377). Обов'язковою була присутність свідків (не менше трьох), якщо заповіт написано не заповідачем, а іншою особою. У такому випадку від заповідача вимагалось лише поставити свій підпис чи знак власноручно (2.11.375). Законодавець встановлював, що не будь-яка особа могла бути свідком. Так, не могли бути свідками: 1) божевільні, діти (віком до 7 років) (2.11.372); 2) особи, які не розуміли мову заповідача, не вміли читати, – не могли бути свідками письмового заповіту (2.11.386); 3) особи, які сповідували не християнську релігію, – не могли бути свідками християнина (2.11.387); 4) особи, засуджені за кримінальною справою за підробку чи за безчесний спосіб одержання доходу (2.11.388); 5) спадкоємець, чоловік спадкодавця, батьки, діти, родичі по сестрі, домашня прислуга (2.11.389); 6) люди, що належали до стану священнослужителів, жінки, підлітки до 18 років (2.11.391),

¹ Блажівська О. Спадкове право за Галицьким цивільним кодексом 1793 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2 (35). – С. 93.

однак під час війни, плавання на кораблі, у місцях поширення епідемії і зарази такі особи могли бути допущеними до того, щоб бути свідками заповіту (2.11.392). Водночас сліпі, глухі, німі могли бути свідками заповіту (2.11.386)¹.

У ГЦК встановлювалися умови законності і дійсності заповіту та кодицилу, які були складені у письмовій формі й залежали від їхнього змісту. Так, заповідач повинен був вказати день, рік та місце, де було складено заповіт, підписати, зазначивши ім'я і прізвище, поставити печатку чи інший знак (2.11.373)². Отже, проаналізувавши норми акта, можемо зробити висновок, що в Галицькому цивільному кодексі встановлено норми щодо процесу укладення заповіту, які і сьогодні застосовують на практиці українські нотаріуси.

Ми погоджуємося з О. Блажівською, що особливий інтерес також становить урегулювання спадкового договору чи договору про правонаступництво. За таким договором одна сторона обіцяла передати своє майно чи його частину у власність другій особі, а ця особа у встановленому порядку зобов'язувалася виконувати розпорядження власника майна (2.15.513). За правовою природою цей договір міг бути і одностороннім, і двостороннім залежно від того, чи встановлювалося право одним із контрагентів, чи взаємними обіцянками і їх прийняттям (2.15.518). Законодавець встановлював обмеження щодо особи, яка могла розпорядитися своїм майном у спадковому договорі. Це, зокрема, мінори, які мали заповідальну дієздатність, однак не мали права бути розпорядниками майна за спадковим договором (2.15.520)³.

Ми вважаємо слушною думку А. Гужви, що Цивільний кодекс Східної Галичини зазнав рецепції римського права завдяки меті його створення, традиціям германської кодифікації, особливостям розвитку правової культури Європи. Це виявляється насамперед у положеннях, які стосуються речового, спадкового та зобов'язального права, тобто в юридич-

¹ Блажівська О. Спадкове право за Галицьким цивільним кодексом 1793 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2 (35). – С. 94.

² Там же.

³ Там же. – С. 96.

ному оформленні відносин приватної власності та переходу прав на неї¹.

Кодекс є типовою природно-правовою кодифікацією. Це не тільки повноцінна кодифікація приватного права в Габсбурзькій монархії, але перша цілісна кодифікація приватного права в Європі загалом, котра діяла на території західноукраїнських земель².

Ставши основою для Загального цивільного уложення Австрійської імперії, яке вплинуло на подальші кодифікаційні процеси приватного права деяких інших європейських держав, Галицький цивільний кодекс 1797 р. виявився «провідником» римського права у сучасні приватноправові кодифікації. Найліпші здобутки римської юриспруденції були талановито втілені у Галицькому цивільному кодексі 1797 р., який став зразком класичного кодексу приватного права³.

Значний вплив на кодифікаційні роботи в Австрії мало запозичення французького правотворчого досвіду. Так, 21 березня 1804 р. було введено в дію Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона), який чинний (зі змінами і доповненнями) і сьогодні. В основу кодексу було покладено принципи римського права, французькі нормативні акти, а також правові звичаї. Кодекс замінив понад 14000 законодавчих актів, прийнятих у попередні роки революційними урядами Франції наприкінці XVIII ст. Характерними рисами Кодексу Наполеона є те, що у ньому було сформульовано практично всі основні принципи французького приватного права загалом; Кодекс вміщує багато норм цивільно-процесуального та сімейного права, а також деякі положення, що стосуються трудових правовідносин, а це робить його ще універ-

¹ Гужва А. М. Рецепція римського права у Цивільному кодексі Східної Галичини 1797 р. / А. М. Гужва // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 75.

² Шутко Н. І. Структура, джерела та основні положення Цивільного кодексу Західної Галичини 1797 року / Н. І. Шутко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 66.

³ Гужва А. М. Рецепція римського права у Цивільному кодексі Східної Галичини 1797 р. / А. М. Гужва // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 75.

сальнішим. Кодекс вирізняється гнучкістю викладу, чіткістю трактувань основних понять та інститутів цивільного права, стислістю юридичних дефініцій. Більшість статей викладено стисло, дохідливою мовою, крім деяких термінів, успадкованих від римського права та дещо застарілих навіть для того часу зворотів мови¹.

У першій половині XIX ст. в Європі, зокрема і в Австрії, відбувалися значні соціально-економічні зміни, які потребували подальшого реформування цивільного законодавства. Було створено нову законодавчу комісію, яка повинна була розробити й ухвалити новий кодекс. За основу було взято Цивільний кодекс 1797 р., який було перероблено. Довід застосування його в Галичині був вивчений, узагальнений і 7 липня 1810 р. його було схвалено, а патентом від 1 червня 1811 р. обнародовано².

Цивільний кодекс Австрії був введений у дію 1 січня 1812 р. для всієї Австрії: 1 січня 1812 р. – для Галичини, Володимирії та Буковини; 1 листопада 1815 р. – для округів Велічки та Подгужи. 1 лютого 1816 р. – для земель Тернопільщини. У Північній Буковині, а також і на Тернопільщині цей кодекс було введено в дію 1 лютого 1816 р. (землі Тернопільщини перебували у складі Російської імперії з 1809 до 1815 рр.). Чинне доти загальне приватне право (перейняте римське право, йозефінський кодекс, провінційні статuti і звичаєве право) було скасоване³.

Джерелами Австрійського цивільного кодексу (або Австрійського загального цивільного уложення) стали пандектне право (рецептоване і пристосоване до нових умов римське право), Пруське земське (цивільне) уложення 1794 р. і провінційне право деяких австрійських земель, що часто піддава-

¹ Довгерт А. С. Цивільний кодекс Франції / А. С. Довгерт, В. М. Захватаєв // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 368–370.

² Кульчицький В. Джерела, структура, основні положення австрійського цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Випуск. 48. – С. 48.

³ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 271.

лися істотній переробці та змінам. Деякі правові конструкції було запозичено з Цивільного кодексу Франції 1804 р. Австрійський кодекс 1811 р. (у певній частині чинний донині), на відміну від Пруського уложення, присвячений цивільному праву. Його змістом було лише загальне цивільне право, що стосується всіх осіб і речей. За визначенням відомого вченого Е. Аннерса, за своїм матеріальним змістом і за юридичною технікою Австрійський кодекс займав проміжне становище між Пруським уложенням і Французьким кодексом¹.

Австрійське загальне цивільне уложення 1811 р. було видане німецькою мовою. 1868 р. у Львові був виданий його руський переклад, здійснений комісією, що була створена у 1865 р. під керівництвом радника Вищого суду К. Кміцикевича².

Однак, поряд із загальним цивільним кодексом 1811 р. в Австрійській імперії, зокрема у Галичині та Буковині, діяли й окремі цивільні закони, які сприяли ефективному врегулюванню цивільних відносин. До них належали військові закони, що зберігали силу для осіб військового звання; торгове уложення (введене в Австрії 17 грудня 1862 р.); вексельний статут від 25 січня 1850 р.; загальні закони про поземельні книги від 25 липня 1871 р. (на Буковині у 1873 р. вводились нові поземельні книги) та ін.³.

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. складався з трьох частин, які поділялися на 1502 статті⁴. У вступі (ст. 1–14) викладено загальні міркування про цивільний закон, а

¹ Никифорак М. В. З історії кодифікації австрійського цивільного та цивільно-процесуального права / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. – Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 19.

² Кульчицький В. Джерела, структура, основні положення австрійського цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Випуск. 48. – С. 48.

³ Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 93.

⁴ Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. – Т. 1 / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 759–884.

саме: предмет цивільного права, провінційний статус, судові вироки, привілеї, тлумачення закону тощо. Перша частина (ст. 15–284) присвячена особистим правам, регулюванню відносин між подружжям, батьками та дітьми, а також відносин опікунів та сиріт (тобто сімейному й опікунському праву). Друга (ст. 285–1341) – майновим (речовим) і особисто-майновим правам: праву власності, праву застави, праву на відшкодування шкоди і праву на задоволення позову тощо. Третя частина (ст. 1342–1502) присвячена спільним постановам, що стосувалися особистих і майнових прав (про затвердження, зміну і скасування прав та обов'язків, а також про давність і прострочення). Така структура багато в чому відповідала класичній інституційній схемі формування кодексів, що характерна традиціям римського права. Щодо внутрішнього змісту Цивільний кодекс 1811 р. був самостійним законом цивільного права. Значення Австрійського цивільного кодексу 1811 р. не обмежувалося лише періодом свого часу й територіальних меж держави. Він регулював цивільно-правові відносини на німецьких територіях Австрійської імперії (згодом і Австро-Угорщини): Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговини, частково в Сербії та Чорногорії. Деякий час він діяв на територіях Північної Італії, що перебувала під протекторатом Австрії. Цивільний кодекс 1811 р. діяв у Галичині та Буковині. Після розпаду Австро-Угорської імперії він зберігав чинність в Югославії, Польщі, Чехословаччині¹.

Ухвалення Цивільного кодексу мало значний позитивний вплив, зокрема і на розвиток Галичини. Доволі детальне врегулювання торговельних угод, визначеність прав і обов'язків контрагентів у договорах, сприяли детальнішому врегулюванню правового статусу суб'єктів економічної діяльності, пришвидшенню виходу краю зі стану економічного занепаду².

¹ Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 484–485.

² Панич Н. Цивільний кодекс Австрії 1812 р. та його застосування на території Галичини / Н. Панич // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2008. – Вип. 47. – С. 53.

Основними речовими правами за Австрійським цивільним кодексом 1811 р. були право власності, право володіння, право на заставу, а також сервітути. Безперечно, визначальним інститутом речового права в австрійському законодавстві було право власності. Стаття 353 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. подала визначення права власності: «Все, що кому-небудь належить, всі його тілесні та безтілесні речі»¹.

1785–1788 рр., під час правління Йосифа II, в усій Австрійській імперії з метою оподаткування був проведений поземельний кадастр, що отримав назву «Йосифіканська метрика». Однак землевласники часто уникали точного обліку найцінніших сільськогосподарських угідь – ріллі, внаслідок чого облік земель не був повноцінним². Тобто вівся не лише облік земель, але й реєструвалося право власності на землі.

Згідно з Австрійським цивільним кодексом, посаг визначався батьком. Від його волі залежав розмір посагу. Після смерті батька, що не залишив заповіту, за життя братів доньки одержували посаг із 1/4 частини всього майна³.

Спадкове право в українських землях у складі Австрійської імперії ґрунтувалося на законі, договорі та заповіті⁴. Заповіт допускалося вчиняти і усно, і письмово. Крім того, дозволялось безоплатне заповідальне розпорядження про видачу спадкоємцеві певної суми або речей, тобто легат⁵.

Згідно з § 552, 553 Австрійського цивільного кодексу (1811), заповітом є оголошення волі власника майна або його частини винятково на випадок смерті одній або кільком особам. Якщо ім'я спадкоємця (дідича) у передсмертній заяві

¹ Бойко Т. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Т. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – С. 275.

² Грабовець Н. Історичний розвиток обліку земель в Україні (IX–XIX століття) / Н. Грабовець // Юридична Україна. – 2010. – № 4. – С. 100.

³ Нелін О. І. Особливості спадкування в Україні у період перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – початку XX століття (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 9. – С. 6.

⁴ Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – С. 161.

⁵ Там же. – С. 165.

не зазначено, то таке спадкування називалося «кодициль»¹. У заповіті виражалася воля лише однієї особи (спадкодавця), а тому він був односторонньою угодою.

Згідно з § 564, 565 спадкодавець свою волю виражав особисто, а не через третіх осіб, а тому в заповітному акті представництво неприпустиме. Заповіт набував чинності тільки після смерті заповідача. Тому до заповітів були висунуті жорсткі вимоги. Так, для дійсності заповіту вимагалася наявність двох умов: свідома воля під час складання заповіту (§ 565); дієздатність спадкодавця в момент відкриття спадку².

Слід зазначити, що марнотратці могли заповідати лише половину спадкового майна, друга половина належала законним дітичам³.

Недійсними вважалися заповіти ченців. Із загального правила про недійсність заповітів ченців допускалися винятки для ченців, які одержали особистий привілей, і для монахів, які повернулися до мирського життя. Крім того, ченці під час душпастирства могли вільно складати заповіти⁴. Одноосібні привілеї щодо заповітів надавалися німецьким лицарям, редемптористам. Натомість цього права позбавлялись лицарі мальтійського чину⁵. Недійсними вважалися заповіти осіб, які засуджені до смертної кари за тяжкі злочини, а також дезертирів.

Відповідно до § 577 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. усі заповіти поділялися на: позасудові; судові; письмові або усні; письмові зі свідками або без свідків; нотаріальні; конзулів і конзулярних урядників. Позасудові письмові заповіти без свідків склалися власноручно спадкодавцем або кодицилем і підписувалися власноручно спадкодавцем (§578)⁶.

¹ Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – С. 168–169.

² Там же.

³ Там же. – С. 170.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Нелін О. І. До питання успадкування в українських землях у складі Австро-Угорської імперії / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 45. – С. 144.

За дорученням спадкодавця заповіт у присутності трьох свідків могла написати стороння особа (писар), але такий заповіт власноручно мав підписати спадкодавець і свідки (§ 579). Якщо спадкодавець був неграмотним, то замість підпису він прикладав свій палець, але обов'язково у присутності трьох свідків (§ 580). Такий заповіт оголошувався одним із свідків у присутності інших двох свідків. Для спадкоємців, які не бажали виконувати вказані формальності, дозволялося скласти усний заповіт. Такі заповіти складалися у присутності трьох свідків. Чинність такого заповіту підтверджувалася у суді, який викликав свідків і опитував їх. Заповідач міг скласти заповіт також у суді, письмово або усно (§ 587). Письмовий заповіт, власноручно підписаний спадкодавцем, передавався до суду, про що також складався протокол. Заповідач мав право зробити в суді усну заяву про спадкове розпорядження, про що також складався протокол. Письмова або усна заява спадкодавця приймалася в суді у присутності двох суддів. Крім судді, могли свідчити інші особи, але тоді їх мало бути двоє. Свідками не могли бути: ценці, неповнолітні (до 18 років), жінки, божевільні, німі, такі, що не володіли мовою покійника (§ 591). Католик не міг бути свідком у православного (§ 593). Не могли бути свідками особи (дідичі, легатарії), на користь яких у самому заповіті ухвалювалось певне розпорядження, а також їхні родичі, діти (§ 594)¹.

Австрійський закон передбачав можливість укладення спадкового договору між подружжям і на все спадкове майно, і на його частину². Як зауважує О. Нелін, дослідження П. Чубинського переконливо обґрунтовують, що в західноукраїнських землях дійсно було спадкування батьківського майна, а не його поділ після смерті домовласника. Так, записи в окремих війтівських книгах сільських (громадських) урядів під назвою «Konkgrуsuа» зафіксували вчинення гро-

¹ Нелін О. І. До питання успадкування в українських землях у складі Австро-Угорської імперії / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 45. – С. 144.

² Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – С. 177.

мадським урядом поділу спадкового майна домогосподаря, яке здійснювалося впродовж місяця після його смерті¹.

Спадкування за законом було засноване на кровному спорідненні. До першого коліна входили особи, які мали одну кров із спадкодавцем: його діти та їхні нащадки. До другого коліна входили батько й мати спадкодавця, його рідня та їхні нащадки. До третього коліна належали діди разом із ріднею батьків і їхніми нащадками. До четвертого коліна входили тільки перші прадіди спадкодавця разом із нащадками².

Австрійське цивільне право давало змогу складати заповітні розпорядження і під відкладальними, і під анульовальними умовами. Спадкодавець міг призначити іншого спадкоємця (дідича) на випадок смерті або відмови від спадщини першого спадкоємця, а також призначити легатарія³. Ми погоджуємося з О. Неліним, що Австро-Угорською імперією місцеві особливості права в українських землях не були враховані⁴.

Після введення Загального цивільного кодексу в дію появилось чимало додаткових, доповнюючих розпоряджень, які частково модифікували правові засади, наявні у самому кодексі, а частково належали до категорії тих політичних розпоряджень, які безпосередньо чи опосередковано впливали на приватне право. Так, додатками до загального Цивільного кодексу були закони про договір купівлі-продажу зі сплатою частками (від 27 квітня 1896 року), про відповідальність за шкоду, заподіяну автомобілями (від 9 серпня 1908 року), про право будівництва на чужій землі (від 26 квітня 1912 року). Варто виокремити також закон від 26 грудня

¹ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 143.

² Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – С. 206.

³ Нелін О. І. До питання успадкування в українських землях у складі Австро-Угорської імперії / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 45. – С. 146.

⁴ Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 1. – С. 64–65.

1895 року про авторське право (Urheberrechtsgesetz), який визначав права на твори літератури, мистецтва, фотографії як особливий вид розумової власності¹.

Під час Першої світової війни його значно доповнено в порядку надзвичайних урядових актів (новел) від 12 жовтня 1914 р., 22 липня 1915 р. та 19 березня 1916 р., які стосувалися деякого розширення прав жінок і позашлюбних дітей, вдосконалення зобов'язального права та ін.².

Загалом Австрійський цивільний кодекс був своєрідним компромісом між старим феодальним правом та новим – буржуазним. Це значною мірою обумовило його дію на західноукраїнських землях і після розпаду Австро-Угорської імперії, спочатку у Західноукраїнській Народній Республіці, а згодом і в Другій Речі Посполитій³.

До введення 31 листопада 1871 р. у дію на території західноукраїнських земель Австрійського нотаріального положення від 25 липня 1871 р. нотаріальні функції на цих землях виконували канцелярії судів. Вони вели так звані актові книги (введені ще Литовським статутом 1529 р). Вписаний писарем суду (а його часто називали нотаріус, тобто секретар суду) в актові книги документ: заповіт, договір, закладна, відступна та ін., набував юридичної сили, і у разі виникнення в подальшому спору був головним доказом⁴.

—¹ Никифорак М. В. 3 історії кодифікації австрійського цивільного та цивільно-процесуального права // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. – Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 19.

² Кульчицький В. Застосування кодексів австрійського права на території Галичини та Буковини / В. Кульчицький, Л. Присташ // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 61.

³ Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія / Н. Я. Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 105.

⁴ Левицькій О. І. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Югозападного Края и Малороссии / О. І. Левицькій. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – С. 10.

Після першого поділу Польщі і переходу Галичини під владу Австрії у 1772 р. тут ще впродовж певного періоду (до 1784 р.) діяв давній устрій судовий польський, а з ним і земські та гродські канцелярії. Австрійський уряд залишив на своїх посадах і усіх урядників канцелярських. Однак судова реформа 1783 р. реорганізувала земські і гродські суди і запровадила станові шляхетські суди¹. Ми погоджуємося з Л. Ясінською та О. Неліним, що замість двох попередніх канцелярій виникла єдина канцелярія судова, яка і надалі виконувала окреслені нотаріальні функції².

Як інститут попереднього судочинства нотаріат був запроваджений у коронних австрійських землях цісарським патентом від 29 вересня 1850 р. і розглядався, за словами тодішнього Міністра юстиції, як необхідний елемент нового судового порядку³, конче необхідний для забезпечення прав населення⁴. Введення нотаріату як самостійного правового інституту зумовив загальний розвиток культури, виникла потреба звернути увагу на важливість формальностей під час укладення правових угод, гарантувати правильність висновків, полегшити дотримання і правових вимог, і інтересів сторін⁵.

Із 1850 р. упродовж 20 років в Австрії тричі проводилось законодавче регулювання нотаріату⁶.

¹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – С. 139.

² Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 377; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 102.

³ Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 237.

⁴ Malec D. Notariat drugiej Rzeczypospolitej / D. Malec. – Krakow: wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego, 2002. – S 47.

⁵ Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 237.

⁶ Никифорак М. Нотаріат на Буковині в другій половині XIX – на початку XX століття / М. Никифорак, В. Дуган // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 3–4. – С. 56; Никифорак М. В. Нотаріат на Буковині в другій половині XIX – на початку XX століття / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Випуск 62. Правознавство. – С. 61.

11 жовтня 1854 року вийшла постанова Міністерства юстиції про практику та професійні іспити кандидатів у нотаріуси, а 21 травня 1855 року цісарським патентом було затверджено новий нотаріальний порядок. Відповідно до цього патенту, нотаріусів використовували ще й як судових комісарів: вони засвідчували випадки смерті, спадкування, сирітські справи, давали судові оцінки у спірних справах про рухоме і нерухоме майно та ін. Положення цього нотаріального порядку конкретизувалися Постановою Міністерства юстиції від 7 травня 1850 року «Про використання нотарів як судових комісарів» і патентом про дисциплінарну відповідальність судових чиновників від 21 травня 1868 року¹.

Відповідно до цісарського патенту від 7 лютого 1858 р., нотаріальне Положення 1855 р. з 1 листопада 1859 р. вводилося і на територію Галичини. Саме з цієї дати розпочинається історія галицького нотаріату як відокремленого від судової влади і незалежного правового інституту, який спирався на широке професійне самоврядування. Ще у 1858 р. Міністром юстиції було визначено штатний розпис для нотаріусів Галичини: зокрема в окрузі суду апеляційного у Львові їх мало бути 60, а в Кракові – 46².

Нотаріальний порядок 1855 року виявився недосконалим, оскільки чітко не окреслив виключної компетенції нотаріусів, що на практиці призвело до змішування функцій нотаріусів і адвокатів³, тому виникла потреба у подальшому реформуванні інституту нотаріату. Під час реформи пропонувалося вирішити такі важливі та принципові питання: а) чи є потреба в нотаріаті як у самостійному інституті, чи, може, доцільнішим буде його об'єднання із адвокатурою або судом; б) які завдання він повинен виконувати в системі

¹ Никифорок М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорок. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 237.

² Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 378.

³ Malec D. Notariat Drugiej Rzeczypospolitej / D. Malec. – Krakow: wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego, 2002. – S 49.

правосуддя; в) яка організація нотаріальної діяльності найповніше забезпечувала б виконання цих завдань¹.

Дискусії, що тривали навколо означених питань, припинив 1871 року сам законодавець, ухваливши 25 липня 1871 р. відповідний Закон, який виданий та розісланий 1 серпня 1871 року на восьми мовах, зокрема на українській: «Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка»², що набрав чинності з 1 листопада 1871 року. Тобто вказаним законом запроваджувався новий «Нотаріатскій порядокъ» (Нотаріальний Порядок або, як його ще називають деякі вчені – Нотаріальне положення)³.

Закон 1871 р. визначив правові основи організації та діяльності в Австро-Угорщині приватного нотаріату. У преамбулі Закону зазначалося, на які землі імперії повністю поширюється його дія, а на які лише частково⁴. У Галичині закон 1871 року реально почав діяти 1 листопада, а на Буковині – з 1 жовтня 1888 року.

Також 25 липня 1871 року імператором Францом Йосифом був підписаний закон про обов'язковість нотаріального посвідчення деяких угод («Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно вымаганія абы некоторін правнін дела нотаріально были составлени»⁵, який набрав чинності одночасно із Нотаріальним порядком, тобто з 1 листопада 1871 року.

¹ Ясіньська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясіньська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 378.

² Австрійське нотаріальне Положення 25 липня 1871 р. // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – XXXII. – Ч. 75. – С. 160-203.

³ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 87.

⁴ Ясіньська Л. Е. Нотаріат в Галичині за Австрійським Положенням 1871 р. / Л. Е. Ясіньська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38 – С. 113.

⁵ Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

Необхідно акцентувати, що не у параграфі другому (як зауважують деякі науковці)¹, а у параграфі першому документа зазначалось, що обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягали: шлюбні договори; укладені між подружжям договори про купівлю, міну, ренту, позику, а також боргові зобов'язання між ними; підтвердження про отримання приданого віна, навіть якщо мали б бути видані не дружині, а іншим особам; договори дарування без дійсної передачі; усі правові угоди, що укладаються неграмотними та особами з певними вадами (сліпі, глухі, німі). Водночас закон не змінював інші постанови щодо судового чи нотаріального посвідчення правових угод².

Про це також зауважується законодавцем, а саме: в Буковині, в Тиролі, за винятком судових округів Триденту і Ровередо, у Форарльбергу, Зальцбургу, Каринтії, Країні та Далмації, цей закон повинен набрати чинності лише після призначення достатньої кількості нотаріусів, який буде визначений для цього розпорядженням Міністра юстиції й оголошений у Віснику державних законів.

За свідченням сучасників, цей закон мав таку цілісність і внутрішню гармонію усіх окремих його положень, що міг би слугувати зразком для будь-якої цивілізованої держави³.

Як зауважує М. Никифорак, лише із запровадженням Нотаріального порядку 1871 р. нотаріат почав діяти як самостійна, незалежна від судів, установа. На відміну від

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 119; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 102.

² Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 88.

³ Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 11–12.

судів, нотаріат був поставлений усередину народу, хоча й розглядався як необхідна умова досконалого судового порядку¹.

Закон від 25 липня 1871 року, яким було затверджено Нотаріальний порядок, перед текстом документа містив вісім статей (артикулів), які стосувалися запровадження нового порядку. Наприклад, у статті III зазначено, що вказаний закон не стосується тих нотаріусів, які призначені на свої посади перед набранням чинності цього закону.

Нотаріуси, котрі на підставі попередніх законів, на провінції поєднували з нотаріатом адвокатуру, якщо вони при набранні чинності цього закону були внесені у список адвокатів, то й надалі могли без перешкод вести адвокатську діяльність, допоки перебуватимуть у тій же офіційній установі. Також залишилася у силі компетенція існуючих вексельних нотаріусів та біржового нотаріуса у Трієсті (стаття 4)².

Аналізуючи норми статті VII «Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка»³, можна зробити висновок, що нотаріальні палати (колегії) в Австро-Угорській імперії існували ще до введення в дію нового Нотаріального порядку 1871 року.

Нотаріальний порядок складався з одинадцяти розділів, 184 параграфів та додатків. Розділи перший та другий регулювали порядок призначення на посаду нотаріуса та припинення його повноважень.

Нотаріуси призначалися державою в особі Міністерства юстиції й публічно уповноважувалися нею на підставі та відповідно до закону здійснювати нотаріальну діяльність, а саме: укладати та посвідчувати факти чи документи, що мають юридичне значення, видавати копії таких документів сторонам, а оригінали посвідчених ними угод належно збері-

¹ Никифорок М. В. Нотаріат на Буковині в другій половині XIX – на початку XX століття / М. В. Никифорок // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Випуск 62. Правознавство. – С. 61.

² Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

³ Там же. – С. 161–204.

гати; приймати на збереження цінні папери та гроші і від властей, і для видачі третім особам.

Нотаріальні документи (нотаріальні акти, записки, посвідчення) визнавались публічними актами і мали повну доказову силу, якщо під час їх укладання та видачі були дотримані всі формальності, передбачені Законом. У них повинна була міститись вказівка на місце, рік, місяць і день проведення нотаріальної дії, ім'я та прізвище нотаріуса, імена та прізвища сторін, присутніх свідків, зміст справи, примітка про ознайомлення сторін з актом, підписи сторін, підпис і печатка нотаріуса. Оригінали документів зберігалися у нотаріуса, сторонам же видавалися копії. Крім зазначеної урядової діяльності, нотаріусам дозволялось складати приватні грамоти і надавати на прохання сторін юридичні консультації¹.

Рішенням Міністерства юстиції визначалися кількість нотаріусів у кожному окрузі та офіційні місця його розміщення. Однак питання щодо збільшення або зменшення кількості нотаріальних посад в окрузі, а також щодо перенесення офіційного місця знаходження в інше місце, погоджуються із думкою нотаріальної палати. Кількість нотаріусів у кожному окрузі визначалася Міністром юстиції за поданням нотаріальної палати.

У своїй практичній діяльності нотаріуси зобов'язувалися чітко дотримуватись вимог чинних нормативних актів. Положення 1871 р. визначало критерії, яким повинні були відповідати моральні якості нотаріуса. Під час виконання нотаріальних дій він мав бути чесним, увічливим, старанним, точним, повинен стежити, щоб не було завдано шкоди учасникам угоди, особливо недосвідченим, йому було заборонено будь-яке сприяння в справах незаконних, підозрілих чи фіктивних; він не міг займатися адвокатською практикою чи обіймати будь-яку урядову платну посаду, за винятком педагогічної діяльності. Параграф 7-й Положення забороняв нотаріусам вести справи, які суперечили честі та гідності звання,

¹ Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 378.

чи в результаті яких могла б постраждати чи бути підірваною довіра в його неупередженість чи в достовірність посвідчених ним угод¹.

Параграфом 6 Закону встановлені підвищені вимоги до особи, яка прагнула здобути посаду нотаріуса, а саме: був підданим монархії, досяг 24 років; мав бездоганну поведінку і був наділений правом вільно розпоряджатися своїм майном; закінчив правничі та політичні науки і склав іспити теоретичні чи здобув ступінь доктора права; мав стаж не менше як чотири роки практичної діяльності, із яких принаймні два роки нотаріальної практики, а інші два роки практикувався у суді, адвоката чи фінансовій прокуратурі; володів, крім німецької мови, мовою тієї місцевості, де він прагнув здобути посаду нотаріуса; не був кримінально караним².

Міністрові юстиції надавалось право призначати на посаду особу, яка не мала чотирьох років практики, проте лише у тому випадку, коли не було претендента із потрібним стажем роботи. Крім того, закон дозволяв Міністру впродовж трьох років від початку дії закону, призначати нотаріусами тих осіб, які, маючи стаж практичної роботи чотири роки, не мали можливості відбути два роки нотаріальної практики. Це положення широко застосовувалось у тих краях Австрійської імперії, де нотаріат був введений законом 1871 р., оскільки неможливість проходження нотаріальної практики зумовлювалась браком достатньої кількості нотаріальних контор³.

Входження Галичини до складу Австрії у 1772 р. та її перебування у складі Австрії та Австро-Угорщини до 1918 р.

¹ Ясіньська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясіньська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 377–382.

² Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 88–89.

³ Ясіньська Л. Е. Нотаріат в Галичині за Австрійським Положенням 1871 р. / Л. Е. Ясіньська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38 – С. 114.

сприяло запровадженню та становленню інституту прокуратури на західноукраїнських землях. Органи прокуратури виконували роль урядового засобу впливу на суд. Хоча формально визначалося підпорядкування суду прокуратурі, але остання здійснювала нагляд за дисциплінарними порушеннями судових чиновників. З іншого боку, частково органи прокуратури здійснювали правосуддя у цивільних та кримінальних справах¹.

Зазначимо, що для захисту матеріальних інтересів держави на підставі закону від 21 грудня 1850 р. розпорядженням Міністра фінансів від 13 серпня 1851 р.² у судах усіх інстанцій була запроваджена спеціальна фінансова прокуратура. Органи фінансової прокуратури розпочали діяльність з 1 червня 1852 р., а їхня компетенція і завдання визначалися розпорядженням Міністра фінансів від 16 лютого 1855 р.³ До 1867 р. Галицька фінансова прокуратура (у Львові) діяла і на Буковині. Згодом окрема фінансова прокуратура була створена в Чернівцях. Діяльність Галицької фінансової прокуратури поширювалася на всю Галичину (східну та західну)⁴. Фінансові прокуратури були створені лише у головних містах кожного коронного краю і не мали нижчих ланок. М. Никифорак констатує, що фінансові прокуратури імперії були організовані, зокрема у Відні, Львові, Лінці, Зальцбургу, Граці, Інсбургу, Клагенфурті, Лайбаху, Празі, а також деяких інших містах імперії⁵.

¹ Кондратюк О. В. До питання утворення і місця органів прокуратури Галичини в судовій системі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 23–24.

² Verordnungs – Blatt für d. Lienstbereich des Finanz-Ministeriums. – 1855. – № 13. – S. 105.

³ Szematyzm królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1914. – Lwów, 1914. – S. 309.

⁴ Кондратюк О. В. До питання утворення і місця органів прокуратури Галичини в судовій системі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 22.

⁵ Никифорак М. В. Фінансова прокуратура Буковини у 1867–1918 рр. / М. В. Никифорак // Право України. – 2001. – № 1. – С. 133.

Законодавство закріплювало широкий перелік повноважень Галицької фінансової прокуратури. Зокрема її компетенція охоплювала захист майнових та пов'язаних із нею інтересів Австрійської, а пізніше Австро-Угорської монархії¹. 1904 року штат Галицької фінансової прокуратури налічував 68 осіб: фінансовий прокурор, віце-прокурор, три старших радники, п'ять радників, десять секретарів, 11 ад'юнктів, шість конципістів, 17 стажистів і 14 технічних працівників. Конципістом і ад'юнктом міг бути той, хто мав ступінь доктора права, однорічну судову практику і склав прокурорський іспит².

Як слушно зауважує В. Кахнич, значна кількість правлячої верхівки на Галичині були людьми, які не хотіли, щоб українське населення було освіченим, знало свої права та вміло ними розпоряджатися. Тому уряди Австрії та Австро-Угорщини намагалися всілякими способами не допускати українську молодь до навчання в університеті³.

Серед львівських нотаріусів того часу слід відзначити Антонія Павецького (львівського міщанина польського походження), якому в 1848 р. було доручено редагування друкованого органу Ради – газети «Зоря Галицька»⁴.

Параграф 10 Закону встановлював правило, згідно з яким для зайняття посади нотаріуса найбільш достойною особою нотаріальна палата, в окрузі якої відкрилась вакансія, була зобов'язана оголосити конкурс. Порядок проведення такого конкурсу був детально регламентований у

¹ Панич Н. Ю. Створення та правовий статус Галицької фінансової прокуратури (1852–1918 рр.) / Н. Ю. Панич // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4 (24). – С. 45–46.

² Кондратюк О. В. До питання утворення і місця органів прокуратури Галичини в судовій системі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 23.

³ Кахнич В. Розвиток правової думки та освіти на юридичному факультеті Львівського державного університету за часів Австрії та Австро-Угорщини / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 70.

⁴ Кучабський О. Мінлива зоря слави / О. Кучабський // Нотар. – 1999. – вересень. – № 1. – С. 22.

циркулярі Міністерства юстиції від 31 жовтня 1887 р. Відповідно до нього, конкурс оголошувався шляхом триразової публікації в декількох періодичних виданнях і на різних, поширених в Австрії, мовах. Через два тижні після дня останньої публікації кандидати подавали відповідні документи (заяву та докази їхньої відповідності формальним вимогам закону) до нотаріальної палати. Формулюючи з цього питання власну думку, нотаріальна контора передавала документи до суду першої інстанції, в окрузі якого була вакантна посада. Суд, своєю чергою, висловлюючи власну позицію щодо кандидата, передавав документи у вищестоящу судову інстанцію, яка разом із своїм висновком надсилала їх до Міністра юстиції. Після ознайомлення із всіма документами він або призначав нотаріуса, або відмовляв у призначенні. Наведені вимоги законодавця свідчать про те, яке важливе значення австрійський уряд приділяв проблемі підбору кадрів у нотаріаті¹.

Новопризначений нотаріус, за погодженням із нотаріальною палатою, виготовляв свою печатку, яка містила: австрійський герб (орел), ім'я та прізвище нотаря, його звання, назву краю і місця знаходження. Лише після затвердження застави та печатки, майбутній нотаріус звертався з клопотанням до Вищого крайового суду про допуск до присяги, одночасно подаючи належну кількість відтисків печатки та екземплярів свого підпису. Він складав присягу перед Вищим крайовим судом чи перед делегованим ним судом першої інстанції та отримував декрет про дозвіл на початок діяльності. Новопризначений нотаріус, або переведений до нового місця знаходження, зобов'язаний упродовж трьох місяців від дня вручення декрету про призначення або переведення, або протягом терміну продовженого на його прохання Вищим крайовим судом приступити до виконання своїх обов'язків, оскільки в іншому випадку вважатиметься, що він відмовився від своєї поса-

¹ Ясінська Л. Е. Нотаріат в Галичині за Австрійським Положенням 1871 р. / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 114–115.

ди¹. Водночас у разі зміни місця нотаріального округу повторної присяги не вимагалось (§ 17).

Важливе значення в нормативному акті має мовне питання. Якщо в нотаріальному окрузі використовується декілька мов, то Вищий крайовий суд мав право надати нотаріусові підтвердження якою мовою він повинен складати нотаріальні акти або уповноважити нотаріуса вчиняти нотаріальні дії на кожній із мов, будь-коли, якщо він доведе знання цих мов, а також відібрати це повноваження, якщо він не достатньо володіє тими мовами (допускав помилки під час учинення нотаріальних дій)².

Кількість нотаріусів у кожному окрузі визначалась Міністром юстиції за поданням нотаріальної палати. Якщо у 1871 р. кількість нотаріусів у Галичині становила 95, то у 1888 р. – 175, а в кінці століття їхня кількість збільшилась до 198³. У Східній Галичині (українські території) на початку XX ст. було 11 судових округів, в яких працювало 139 нотаріусів⁴. Усього ж у Галичині в цей час було 211 нотаріусів, а в Буковині – 21. Загалом у Австрії один нотаріус припадав на 26022 осіб населення (у Галичині – на 38036, в Буковині – на 38100)⁵.

Для забезпечення своєї діяльності, а також задля відшкодування збитків, які могли бути заподіяні нотаріусом

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 89–90.

² Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 90.

³ Malec D. Notariat Drugiej Rzeczypospolitej / D. Malec. – Krakow: wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego, 2002. – S 49.

⁴ Limanowski A. K. Stan notarialny Wschodney Malopolski w chwilach przelomowych. – R. 1914–1920 / A. K. Limanowski. – Lwow, 1920. – S 27–28.

⁵ Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 239–240.

унаслідок здійснення ним професійних функцій, він вносив заставу готівкою чи цінними паперами. Розділ III Нотаріального порядку «Застави нотаріусів» регулював не лише порядок внесення, поповнення застави, але й повернення внесених під заставу грошей-облігацій та іпотечних документів. Сума застави залежала від кількості населення того міста, де знаходилась контора нотаріуса. Нагляд за поповненням застави здійснювали нотаріальні палати, які у випадках її зменшення з тих чи інших причин, або несвоєчасного поповнення повідомляли про це суд першої інстанції. Нотаріальна палата у випадку зменшення суми застави та її не внесення впродовж тривалого періоду була уповноважена звернутися з поданням до Вищого крайового суду щодо ухвалення рішення про припинення повноважень нотаріуса¹.

Положення визначало (§ 19) підстави звільнення нотаріуса із зайнятої посади. Це відбувалось у випадках: а) рішення Міністра юстиції; б) переходу нотаріуса в адвокатуру чи зайняття ним оплачуваної державної посади; в) унаслідок втрати громадянства; г) втрати права вільно розпоряджатися власним майном; ґ) некомпенсування застави, яка була використана на покриття стягнень; д) судового вироку, що позбавляв права займати цю посаду; е) неможливості виконання обов'язків унаслідок фізичного чи психічного захворювання; є) унаслідок відсторонення від зайнятої посади в порядку дисциплінарного провадження. Контроль за обставинами, що зумовлювали звільнення нотаріуса з посади з тих чи інших означених причин, здійснювали суди першої інстанції та нотаріальні палати².

На нашу думку, важливими є вимоги § 20 Порядку, згідно з якими кожен нотаріус, котрий добровільно відмовля-

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 88–89.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 90.

ється від своєї посади, або переводиться на іншу посаду, зобов'язаний виконувати свої попередні функції до часу, поки Вищий крайовий суд не оголосить про його звільнення або немає місця на переведення з посади.

Важливе значення для розвитку інституту нотаріату в Галичині мало те, що в Австрії нотаріат утворював своєрідну корпорацію, яка управлялася нотаріальною палатою (Notariatskammer). Нотаріуси при суді першої інстанції утворювали нотаріальну колегію. Якщо в окрузі їх було не менше п'ятнадцяти, то вони утворювали нотаріальну палату. За згодою Міністра юстиції, в тих округах, де не було п'ятнадцяти нотаріусів дозволялось утворювати одну палату на декілька округів суду першої інстанції. Наприклад, нотаріальна палата у Львові охоплювала сім судових округів, а в Перемишлі – чотири¹.

Відповідно до § 125 Порядку, місцем знаходження нотаріальної палати (комори) є те місце, де розташований суд. В округах судів, для яких нотаріальна палата не може бути утворена, суд повинен здійснювати функції, доручені нотаріальній палаті. Водночас виконання тих функцій має бути дорученим судові першої інстанції за розпорядженням Міністра юстиції і тоді, коли для округу суду хоч і буде утворена нотаріальна палата, але зайняття посад членів палати виявиться невиконаним².

Колегія нотаріусів судового округу, в котрому є менше ніж 15 призначених нотаріальних посад, може бути об'єднаною з нотаріальною колегією одного або декількох сусідніх судових округів у тому же окрузі Вищого крайового суду в одну спільну нотаріальну палату (комору). Про таке об'єднання розпоряджається Міністр юстиції після вислухання нотаріальних колегій, які мають об'єднатися, а якщо для однієї з них вже існує нотаріальна палата, також після вислухання палати. Для спільної палати він призначає офіційне

¹ Limanowski A. K. Stan notarialny Wschodney Malopolski w chwilach przelomowych. – R. 1914–1920 / A. K. Limanowski. – Lwow, 1920. – S 23–24.

² Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Краёв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

місце її знаходження. Міністр юстиції не може заборонити такого об'єднання, а також об'єднання нотаріальних колегій, кожна з яких налічує 15 або більше нотаріальних посад, якщо зацікавлені нотаріальні колегії разом запропонують таке об'єднання. Зміни в складах, які мають бути внесені відповідно до попередніх параграфів, можуть бути здійсненими тільки після порозуміння з нотаріальними палатами (§ 126)¹.

Нотаріальна палата складалася із голови і чотирьох, шести чи восьми членів (залежно від кількості нотаріусів округу палати). Вони обирались більшістю голосів усіх нотаріусів округу на три роки з правом повторного обрання. Головним завданням палати була охорона честі і відповідності соціальному стану та захист його інтересів. Для його виконання Положення наділяло нотаріальні палати такими повноваженнями: а) нагляд за діяльністю нотаріусів і кандидатів та ведення їх списків; б) здійснення дисциплінарного суду честі над нотаріусами і кандидатами; в) вирішення всіх спорів, що виникали між нотаріусами з приводу виконання ними їхніх службових обов'язків; спорів і непорозумінь між нотаріусами і сторонами про розмір винагороди чи з інших обставин; г) затвердження свідоцтва про проходження нотаріальної практики; г) прийняття від нотаріусів застав і нагляд за їхнім поповненням; д) виконання і доведення до відома нотаріусів округу всіх розпоряджень Міністерства юстиції щодо нотаріату; е) надання висновків із питань законодавства, устрою нотаріату, зменшення чи збільшення нотаріальних посад чи їх переміщення, зміни тарифів оплати за вчинення нотаріальних дій тощо. Для вирішення повсякденних питань палата нотаріусів повинна була збиратися на засідання не рідше як один раз на місяць, а за потребою – голова палати був вправі скликати позачергове засідання. Здійснюючи нагляд за діяльністю нотаріусів, палата мала право ревізувати їхні канцелярії².

¹ Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

² Ясінська Л. Становлення та функціонування органів нотаріального самоврядування (історико-правовий аспект) / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Випуск. 53. – С. 95.

Особливістю нотаріату в Австрії було те, що він, з одного боку, підлягав корпоративному управлінню, а з іншого – не відділявся від загальної судової системи та залежав і від Міністра юстиції, і місцевих судових установ. Унаслідок цього в дисциплінарному відношенні нотаріуси підпорядковувалися і нотаріальній палаті, і судовим органам першої та другої інстанції. Вищий же нагляд за діяльністю нотаріату в імперії належав Міністру юстиції, який призначав і звільняв нотаріусів¹.

Учинення нотаріусом проступків, які ганьбили честь і гідність його звання, передбачало накладення нотаріальною палатою, а в місцевостях, де вона не була створена, судом першої інстанції, відповідних стягнень, а саме: зауваження, попередження чи письмова догана із внесенням їх в особову справу. Лише після трьох років бездоганної праці нотаріус набував права порушити клопотання про погашення цих дисциплінарних стягнень. Якщо ж нотаріус порушив положення законів, що регламентували його діяльність, не виконав обов'язків, покладених на нього цими ж законами, чи вчинив проступок, несумісний із честю і гідністю його посади, судом другої інстанції проти нього порушувалось дисциплінарне провадження. У разі визнання нотаріуса винним на нього накладалося покарання у вигляді: а) письмової догани; б) штрафу; в) відсторонення від посади на строк одного року; г) заборони займатися нотаріальною діяльністю загалом. Штраф і тимчасове відсторонення від посади могли бути накладені одночасно. Розмір штрафу залежав від ступеня вини нотаріуса².

Також у Австро-Угорській імперії був відомий інститут нотаріальних кандидатів і субститутів (особи, що виконували нотаріальні функції у разі відсутності нотаріуса), який

¹ Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 380; Ясінська Л. Е. Нотаріат в Галичині за Австрійським Положенням 1871 р. / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38 – С. 116.

² Ясінська Л. Становлення та функціонування органів нотаріального самоврядування (історико-правовий аспект) / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Випуск. 53. – С. 95–96.

регулювався розділом VII Нотаріального порядку «Нотаріальні кандидати і заступники нотаріусів»¹.

Кожен нотаріус мав власну контору – канцелярію з необхідним штатом працівників. Водночас прийняти на посаду помічника міг лише осіб, які відповідали всім формальним вимогам закону стосовно права бути нотаріусом. Нотаріус під власним керівництвом готував своїх працівників до нотаріальної діяльності. Нотаріус повинен був негайно повідомляти нотаріальну палату про день вступу на роботу кандидата, про перерви чи завершення його діяльності, а також про успішність (чи неуспішність) його діяльності загалом. Нотаріальна палата вела списки всіх кандидатів свого округу, в які вносила всі обставини, що могли мати значення у разі призначення їх у майбутньому на посаду нотаріуса. Лише з днем, коли до нотаріальної палати надійде повідомлення про вступ до канцелярії, служба в нотаріуса зараховувалася як нотаріальна практика.

Практика у нотаріуса не могла суміщатися з іншою діяльністю, кандидатів заборонялося одночасно проходити адвокатську або судову практику або залишатися на державній, або приватній службі, котра б порушувала виключність нотаріальної практики. Палата, а особливо голова палати, повинні пильнувати, щоб нотаріальні кандидати дійсно проходили практику в нотаріуса у законний спосіб.

Нотаріус відповідав за проходження практики кандидата та видавав Свідоцтва про проходження нотаріальної практики, а нотаріальна палата підтверджувала їх.

Порядок заміщення нотаріуса регулювався параграфами 119–123 Нотаріального порядку. У випадку відпустки, недуги, відсутності, призупинення повноважень, усунення від обов'язків, смерті або припинення діяльності нотаріуса або ж з інших причин потрібно його замінити, тоді суд першої інстанції, який діяв у місці знаходження нотаріальної палати, призначить за її поданням заступника. Заступником міг бути

¹ Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

призначений лише нотаріус того ж судового округу, до якого належить вільна посада, або нотаріальний кандидат, котрий відповідає всім вимогам, необхідним для отримання нотаріальної посади¹.

У випадку відпустки чи хвороби сам нотаріус, якого мають заміщати, повинен був запропонувати відповідного заступника, в інших випадках це здійснювала нотаріальна палата.

У ситуаціях, коли не можна зволікати, суд першої інстанції, до округу якого належить вільна посада, сам може призначити тимчасового заступника, не чекаючи на пропозицію або подання нотаріальної палати (§ 120). Водночас суд негайно повідомляв про призначення заступника до нотаріальної палати і до суду, який знаходився в тому місці.

Якщо заступником нотаріуса з призупиненими повноваженнями призначений нотаріальний кандидат, він сам повинен внести заставу. За винятком цієї ситуації, нотаріальний кандидат, призначений заступником, лише тоді повинен внести заставу, встановлену законом, якщо нотаріус, місце якого він заміщає, конкретно не зазначить, що бажає своєю заставою ручатися за діяльність заступника. Про таке зазначення нотаріуса нотаріальна палата повинна повідомити державного прокурора в місці свого знаходження (§ 121)².

Кандидат, призначений заступником, повинен перед початком виконання своїх повноважень скласти у суді першої інстанції, який його призначив, присягу як заступник нотаріуса, якщо попередньо не складав присягу заступника. Також повинен подати суду потрібну кількість екземплярів свого підпису. Суд встановлює день, коли нотаріус повинен зайняти свою посаду і повідомляє про той день органи влади, зазначені у § 16, а якщо заступником призначений нота-

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 92.

² Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

ріальний кандидат, одночасно подає по одному екземпляру пред'явленого підпису. Для заступника слід пред'явити декрет постанови (§ 122).

Заступник повинен замість нотаріуса вирішувати всі його повноваження, далі вести його офіційний реєстр і відомості. Водночас нотаріальні документи він підписує, зазначаючи себе заступником і відкликаючись до своєї номінації. Якщо він сам не нотаріус, то використовуватиме офіційну печатку нотаріуса, якого заміняє. Приписи щодо нотаріусів стосуються і його, а особливо у питаннях нагляду та штрафів він вважатиметься таким же як нотаріус. Законодавцем наголошено, що під час заступництва, нотаріусу-заступнику не дозволено виконувати дії на власний розсуд (§ 123)¹.

У разі відсутності нотаріуса внаслідок хвороби чи з інших обставин його посаду заміщав один із кандидатів, який на час виконання ним обов'язків складав присягу. Такий кандидат, як правило, не вносив заставу. Але якщо від нотаріуса, місце якого він тимчасово посідав, надходила заява про те, що він знімає з себе відповідальність за діяльність кандидата, то останній був зобов'язаний внести необхідну суму застави.

Нотаріус не міг діяти поза межами округу під загрозою невизнання дійсності вчинюваних правочинів. Місце проживання не було місцем учинення нотаріальних дій. У своїй практичній діяльності нотаріуси зобов'язувалися чітко дотримуватися вимог не лише Нотаріального порядку, але й інших нормативних актів².

Згідно з вимогами § 33 Нотаріального порядку, нотаріус не мав права вчиняти нотаріальні дії від свого імені, а також від імені своєї дружини та осіб, які є його прямими родичами, свояками, або усиновленими, або осіб, котрі є його

¹ Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Краєв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

² Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 92.

родичами по бічній лінії аж до четвертого коліна, або свояками до другого коліна. Також нотаріус не мав права вчиняти дії на свою користь або на користь однієї з зазначених осіб. Законодавцем наголошено, що нотаріальний документ, учинений із порушенням вказаних вимог, немає сили офіційного документа¹.

Збереження нотаріусом таємниці вчинення нотаріальних дій перед сторонами, а також обов'язок нотаря стежити, щоб його помічники зберігали таємницю, встановлено в § 37 Нотаріального порядку.

Вимоги до порядку складання та зберігання нотаріальних документів встановлені в §§ 43–51 Порядку².

Найбільшим за обсягом і найважливішим для діяльності нотаріусів того періоду був розділ п'ятий «Особливості правила діяльності нотаріусів», який охоплював §§ 52–109 та регулював: порядок учинення нотаріальних актів, посвідчення заповітів, засвідчення фактів, вірність копій, легалізації перекладів, підписів, часу надання документів, свідоцтв про знаходження в живих, передача заяв, засвідчення постанов на загальних зборах акціонерних та інших товариств, посвідчення дійсних подій (аукціони, лотереї, виставки предметів), вчинення протестів векселів, видача виписок, копій, витягів та свідоцтв, прийняття документів на зберігання, а грошей та цінних паперів для передання третім особам або для пред'явлення їх органам влади. Тобто нотаріуси вчиняли в основному такі ж види нотаріальних дій, як і теперішні нотаріуси України³.

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 93.

² Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

³ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 93.

Частина 1 вищезгаданого розділу Нотаріального порядку регулювала складання нотаріальних документів, що стосуються правових декларацій і дій (нотаріальних актів).

Під час складання нотаріального акта нотаріус був зобов'язаний за можливості переконатися в особистій спроможності та уповноваженні кожної із сторін для вирішення справи, ознайомити сторони з її значенням та наслідками, а також переконатися в їхній дійсній та правдивій волі; вчинити письмово їхнє засвідчення чітко і конкретно, і після прочитання акта переконатись, запитавши особисто сторони, чи він відповідає їхньому бажанню¹.

Щодо встановлення осіб, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій, то відповідно до § 55 Нотаріального порядку, нотаріус повинен особисто і по імені знати сторони, або ж їхню особу мають підтвердити два знані йому свідки, або другий покликаний нотаріус. Свідки особи, можуть перебувати зі стороною, або з нотаріусом у відносинах, зазначених у § 33, але повинні відповідати іншим вимогам уповноважених свідків акта. Свідками акта могли бути лише особи чоловічої статі, від 20 років, бути особисто знайомими з нотаріусом, або ж їхня особа повинна бути підтверджена в порядку, встановленому в § 55. Свідки акта, за винятком випадку, згаданого у § 65, повинні розуміти мову, якою має бути складений акт і принаймні один із них повинен уміти читати і писати².

Законодавець встановив, що свідками не можуть бути: особи, котрі через свій фізичний або психічний стан не можуть давати свідчення; канцелярійні службовці нотаріуса і його прислуга; особи, які зацікавлені в результаті акта, беруть участь в акті, або в ньому згадані, або ж з нотаріусом знаходяться у стосунках, згаданих у § 33.

Без участі двох свідків нотаріус був не вправі посвідчити такі нотаріальні акти, як: нотаріальний акт про спадкову

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 94.

² Там же.

угоду або заповідальне розпорядження; коли одна із сторін не вміє писати або не знає мови, в якій складається акт, або якщо сторона – сліпа, глуха або німа. Замість двох свідків, можна було запросити другого нотаріуса. Тобто вказані акти можна було посвідчити лише за участю двох нотаріусів. Однак сторонам не заборонялося залучати свідків до складання інших нотаріальних актів. У випадку недотримання особливого порядку вчинення нотаріальних дій за участю сліпих, глухих, німих, неписьменних, осіб, які не володіють мовою або однієї сторони, або тієї, в якому має бути складений акт (§§ 54–65), то такий нотаріальний акт не має сили публічного документа¹.

Складання нотаріального акта стосовно спадкової угоди або іншого заповідального розпорядження нотаріусом здійснювалося за участю трьох свідків, згідно з особливими вимогами загальної книги Цивільних законів. Якщо ж до складання заповіту залучені два нотаріуси, що відповідають вимогам, які є обов'язковими для свідків, тоді такий акт міг бути посвідченим без участі третього свідка².

Нотаріальні документи (нотаріальні акти, записки, посвідчення) визнавались публічними актами та мали повну доказову силу, якщо під час їх укладання і видачі були дотримані всі формальності. Відповідно до § 68, кожний нотаріальний акт, під загрозою втрати сили офіційного документа, повинен містити: місце, а також рік, місяць і день учинення нотаріальної дії; ім'я та прізвище нотаріуса, місце його офіційного перебування, а якщо був присутній і другий нотаріус (§ 56, другий абзац), то ім'я та прізвище останнього; імена та прізвища сторін, а також свідків акта та тотожності особи, як і довірених осіб і перекладачів, у випадку їх присутності; підтвердження нотаріусом особи сторін і свідків; зміст справи, з посиланням на доручення та інші додатки (у разі необхідності); примітка

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 94.

² Там же. – С. 94–95.

про прочитання акта сторонами або перелік формальностей, якими відповідно до постанови цього закону, було заміщено прочитання, як і примітку, про ознайомлення (прийняття) акта; підписи сторін, а у разі необхідності присутності свідків, довірених осіб або перекладачів, і їхні підписи. Свідки тотожності особи проставляли свої підписи або вкінці документа, або після згадки про підтвердження тотожності, підпис нотаріуса та його офіційна печатка. Якщо ж складання та посвідчення нотаріального акта відбувалося за участю двох нотаріусів, тоді ставилися обидва відбитки печаток¹.

Згідно з § 112 Нотаріального порядку, нотаріус зобов'язаний вести загальний офіційний реєстр, в якому повинні міститися такі відомості: поточний номер справи; дата акта; ім'я і прізвище, звання і місця проживання сторін; предмет договору або справи із зазначенням вартості, якщо вона зазначена в документі, і штамп, використаного в документі; зазначення оплати, яку бажає нотаріус; різні можливі примітки (уваги).

Також кожний нотаріус повинен був вести такі книги: алфавітний перелік усіх сторін, справи яких записані в офіційному реєстрі, з доданням усіх офіційних чисел реєстру, які стосуються цієї сторони; окремий алфавітний перелік усіх заповідальних розпоряджень; перелік прийнятих сум у грошах і цінних паперах; реєстр протестів векселів; складений із вісників коронного краю перелік осіб, котрі в тому коронному краї через божевілья або розумову недостатність, або з приводу марнотратства були передані під опіку, над якими опіку продовжено після повноліття, і на маєток яких оголошено конкурс. Зауважено, що цей перелік завжди мусив висіти в канцелярії, а після смерті, або завершення повноважень нотаріуса відданий його наступникові у тому же місці знаходження².

¹ Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 95.

² Там же. – С. 95–96.

У кожному судовому окрузі створювали нотаріальний архів, де зберігалися справи, книги, печатки померлих, звільнених чи відставних нотаріусів. Структура і діяльність цих архівів визначалися нотаріальною палатою з подальшим затвердженням Міністра юстиції. При кожному архіві встановлювалась посада директора і секретаря, а за потребою і канцелярія. Директора і його помічників призначав міністр із авторитетних нотаріусів, які повинні були залишити попередню посаду. У разі відкриття вакансій на посаду директора нотаріальна палата оголошувала конкурс. Фінансували діяльність архівів і оплачували працю їхніх службовців за рахунок державного бюджету.

Лише директор архіву мав право з актів, які є в нотаріальному архіві, видавати витяги, копії або свідоцтва, і дозволи на їхній перегляд або повернення документа, взятого нотаріусом на збереження, який перебуває в актах. Нотаріальні документи, видані з архіву, завіряв директор архіву та ставив на них архівну печатку.

У здійсненні повноважень директор архіву мав діяти відповідно до приписів та обов'язків, які в своїй діяльності використовують нотаріуси. Водночас архівні оплати приймалися за тарифом, встановленим для нотаріусів і передавалися до державної казни.

Відповідно до параграфу 146 Нотаріального порядку, після смерті, усунення або переведення нотаріуса в інше місце, акти які перебували в нього на збереженні, офіційний реєстр і списки, а також його офіційна печатка, мали бути переданими через нотаріальну палату до нотаріального архіву його округу. Якщо виникала нагальна потреба вжиття якихось заходів стосовно цих актів, тоді тимчасове збереження їх здійснював найближчий повітовий суд. У тих округах судів першої інстанції, для яких не було призначено нотаріального архіву, суди виконували обов'язки архіву. З цією метою голова суду повинен був надати одному із судових радників суду повноваження директора архіву.

Відтак М. Никифораком встановлено, що в у фонді «Крайовий суд Буковини» та в 6 фондах повітових судів на Буковині заходяться матеріали про розвиток судоустрою та порядок су-

дочинства. Зокрема у фондах зосереджено звіти крайового та повітових судів, акти перевірки їхньої діяльності; розпорядження, інструкції, оголошення, повідомлення, листування з приводу порядку ведення судової документації, списки особового складу суддів і присяжних засідателів; інформацію про заміщення вакантних посад суддів, адвокатів та нотаріусів, справи про дисциплінарні покарання суддів, адвокатів і нотаріусів¹.

Оплата праці нотаріуса здійснювалась виключно на підставі періодично перезатверджованого Міністром юстиції тарифу. Вимоги про вищу оплату чи визначення оплати шляхом домовленості між нотаріусом і клієнтом заборонялися і вважалися незаконними². Лише коли йшлося про справи, які мали незвичайно великий обсяг і викликали значні складнощі чи підвищену відповідальність, потребували значної затрати часу, дозволялося вимагати вищу плату, яка встановлювалась рішенням суду. За будь-яку справу, залагоджену нотаріусом на бажання сторони від 7 год вечора до 8 год ранку, оплата підвищувалася на половину тарифної ставки. Станом на час введення Положення 1871 року були встановлені такі тарифи: а) при сумі договору до 200 золотих – 1 золотий; від 200 до 500 – 2, від 500 до 1000 – 3; від 1000 до 2000 – 4; від 2000 до 5000 – 5 і т. д., проте не більше як 500 золотих. Оплата в сталій квоті виглядала так: засвідчення відповідності копій документів та виписок із них – 30 крон за 2 сторінки, решта – по 10 крон; засвідчення відповідності перекладу документів з однієї мови на іншу – за 2 сторінки 1 золотий, за кожну наступну – по 40 крон; засвідчення справжності підпису – 1 золотий; засвідчення факту, що громадянин є живий – 1 золотий³.

¹ Никифорак М. Про джерела вивчення державного ладу і права на Буковині у складі Австрії (1774–1918) / М. Никифорак // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 80.

² Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 380; Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 161.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 127–128.

Відповідно до § 4 Нотаріального порядку, якщо хтось судово-цивільним шляхом хоче заперечити нотаріальний акт, який має виконавчу дію, то повинен представити скаргу в суді за належними процесуальними законами. У разі внесення такої скарги до суду, на вимогу оскаржувача слід учинити тимчасове припинення виконання, якщо судовим оглядом або доказовими документами буде встановлено, що нотаріальний акт був укладений або виданий із недотриманням тих вимог, від дотримання яких, відповідно до цього закону, залежить сила акта як публічного документа або його викональність¹.

1895 р. почав діяти Австрійський статут цивільного судочинства², дія якого поширилася також і на справи з участю нотаріусів, які розглядалися на західноукраїнських землях. Австрійський статут виокремлював і справи про підроблення нотаріальних актів, і справи щодо їх справжності (ст. 228)³.

У Австрійському статуті передбачалося декілька особливостей розгляду справ, у яких оспорювалася справжність нотаріальних актів. У ст. 310 Австрійського статуту встановлювалася законна презумпція справжності нотаріальних актів, яку, на думку В. Стоян, доцільно запозичити і вітчизняному законодавцю, незважаючи на те, буде ним виокремлюватися зазначена група справ чи ні⁴.

Відповідно до ст. 292 Австрійського статуту, оскарження нотаріального акта могло стосуватися наявності посвідчення фактів або невірною посвідчення. Лише суд ухвалював рішення щодо доказової сили нотаріального акта у разі наявності недоліків. Залежно від того, була це помарка,

¹ Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

² Тура Н. А. Австрийский Устав гражданського судопроизводства 1895 г. / Н. А. Тура. – СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1896. – 226 с.

³ Стоян В. Історико-правовий аналіз оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні, нотаріального акта у цивільному судочинстві західної України на рубежі XIX–XX століть / В. Стоян // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 78–79.

⁴ Там же. – С. 79.

підчистка чи приписка визначався ступінь доказової сили нотаріального акта, або встановлювалася відсутність сили публічного акта (статті 118–119 Австрійського статуту). Якщо рішення у справі про оспорування нотаріального акта було негативним, з позивача стягувався штраф (ст. 313 Австрійського статуту)¹.

На західноукраїнських землях, відповідно до австрійського законодавства, нотаріальний акт не міг бути спростований у суді іншими письмовими доказами².

Відповідно до австрійського законодавства, нотаріуси набули особливого процесуального статусу та використовувалися як судові комісари, відповідно до однойменної постанови Мін'юсту від 07.05.1860 р. Ця функція нотаріуса була більше схожа не на представництво нотаріусом, поширене у Німеччині, та не на правову експертизу, проведення якої є популярним серед нотаріусів у Франції, а на висновок у справі спеціаліста³.

У ст. 30 Австрійського статуту прямо вказувалося на те, що нотаріус може бути представником у суді. У цьому разі навіть не вимагалось засвідчення підпису на довіреності, настільки високою була довіра до нотаріуса як уповноваженою державою посадової особи. Водночас останнє було також і додатковою гарантією неупередженості нотаріуса-представника, який і у суді продовжував виконувати свій обов'язок з охорони прав третіх осіб. На думку В. Стоян, наприкінці XIX ст. у Західній Україні діяли особливості розгляду справ з участю нотаріусів-представників⁴.

Ми погоджуємося з думкою Л. Ясінської, що позитивною якістю організації інституту нотаріату за австрійським законом було те, що, з одного боку, підтримувався корпоративний дух цього органу, а з іншого – нотаріат не відокрем-

¹ Стоян В. Історико-правовий аналіз оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні, нотаріального акта у цивільному судочинстві західної України на рубежі XIX–XX століть / В. Стоян // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 79.

² Там же. – С. 80.

³ Там же. – С. 81.

⁴ Там же.

лювався від судових органів¹. Усе це зміцнювало його авторитет серед громадськості загалом і юридичної спільноти зокрема².

Слушною є думка науковця, що тенденції розвитку нотаріату на західноукраїнських землях відповідали його європейській (латинській) моделі. Нотаріуси визнавалися функціонерами публічними, їм надавалося широке професійне самоуправління, на них покладался обов'язок у разі заподіяння збитків клієнтам повністю їх відшкодувати за власний рахунок³.

4.3 Здійснення правового регулювання нотаріальної діяльності на західноукраїнських землях у складі Польщі (1921–1939 рр.)

Перша світова війна загострила соціально-економічні, політичні, національні та інші суперечності в Австро-Угорщині, внаслідок чого восени 1918 р. вона розпалася. Проголосили незалежність Польща, Чехословаччина, Угорщина та інші поневолені імперією території⁴.

Після розпаду Австро-Угорщини у Галичині українці здобули право на національну державу. Зокрема у Львові 1 листопада 1918 р. проголошено Українську державу, яка 9 листопада того ж року отримала назву – Західна Українська Народна Республіка (ЗУНР). Факт проголошення у Львові

— ¹Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Е. Ясінська / Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 101.

²Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 107.

³Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 161.

⁴Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство) / Б. Тищик // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 44.

ЗУНР, яка охопила етнічну Українську Галичину, відчутно вразив польських дослідників, які сумнівалися у належності галицьких українців до єдиного українського народу¹.

До складу ЗУНР, окрім Східної Галичини, увійшли Північна Буковина та українські повіти Закарпаття. Щоправда, невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку відійшло до складу Угорщини, а в січні-квітні 1919 р. – до Чехословаччини. Отже, фактично ЗУНР охоплювала тільки територію Східної Галичини².

13 листопада УНРада прийняла «Тимчасовий основний закон», відповідно до якого визначено конституційні засади держави. Водночас було прийнято й інші важливі, конституційні закони, зокрема: 13 листопада – закон про доповнення складу УНРади представниками всіх повітів і великих міст; 16 листопада – Закон про адміністрацію ЗУНР, згідно з яким усі попередні органи державної влади і управління ліквідовувалися³.

Попри те, на території ЗУНР й надалі діяли старі австро-угорські закони, судові органи, зокрема відновлено жандармерію, створено збройні сили у вигляді так званої Української галицької армії (УГА)⁴.

16 листопада 1918 р. прийнято закон «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки», відповідно до якого залишалось чинним попереднє австрійське законодавство за умови, що воно не суперечило інтересам і цілям української держави⁵.

¹ Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 55. – С. 52.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 129.

³ Тищик Б. Й. Законодавча діяльність Західноукраїнської Народної Республіки / Б. Й. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – Випуск 32. – С. 11.

⁴ Лісна І. Становлення Радянської влади на західноукраїнських землях / І. Лісна // Радянське право. – 1989. – № 8. – С. 14.

⁵ Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – С. 118.

Уряд ЗУНР перейняв від Австро-Угорщини досвід щодо регулювання цивільних відносин, залишивши чинним (із незначними поправками) Цивільний кодекс. Змін зазнали ті нормативно-правові акти, які суперечили поглядам Західноукраїнської Народної Республіки. Як наголошує М. Луцький, складна політична ситуація, в якій із моменту проголошення перебувала ЗУНР, завадила розвитку законодавчої діяльності уряду. Тому рецепція Австрійського та Австро-Угорського законодавства була не лише вимушеним, а й виправданим і дієвим рішенням, оскільки допомогла зберегти правопорядок у законодавчому регулюванні цивільних відносин у державі¹.

У цей час також приймається низка спеціалізованих законів: «Про земельну реформу», «Про вивласнення великих феодальних маєтків», якими започатковано аграрну реформу на селі². Закон «Про земельну реформу» мав доволі компромісний характер. Ідеться про конфіскацію землі великих землевласників, власників землі, які воювали проти Української держави та землі, яка перебувала у власності Австро-Угорської монархії. Відтак конфіскованою землею наділялися насамперед військовослужбовці української армії та безземельні і малоземельні селяни³.

Оскільки у ЗУНР і надалі було чинне австрійське нотаріальне законодавство, відповідно, на своїх місцях залишалися попередні нотаріуси та працівники їхніх канцелярій. Водночас, – за свідченнями сучасників, чимало працівників покинули нотаріальні контори через нестабільність ситуації, військові дії, безлад, розруху. Відтак роботи для нотаріусів, крім укладення дрібних угод, майже не було⁴.

¹ Луцький М. І. Рецепція норм австрійського цивільного законодавства в правовій системі ЗУНР / М. І. Луцький // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 80.

² Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – С. 151.

³ Луцький М. І. Основи формування і практична реалізація земельного законодавства ЗУНР / М. І. Луцький // Право і суспільство. – 2014. – № 5–2. – С. 162.

⁴ Limanowski A. K. Stan notarialny Wschodney Malopolski w chwilach przelomowych. – R. 1914–1920 / A. K. Limanowski. – Lwow, 1920. – S 25.

17 березня 1919 р. Державний Секретаріат Судівництва ухвалив Розпорядок про тимчасову організацію нотаріусів¹. Згідно з ним закони й інші нормативні акти, на підставі яких у колишній австрійській державі урядували нотаріуси, залишаються чинними, оскільки не суперечать державності Української Народної Республіки. До 30 квітня всі нотаріуси мали затвердити нові урядові печатки із зображенням герба об'єднаної Української Народної Республіки (тризуб Володимира Великого) та напису українською мовою, що зазначає ім'я, прізвище, урядовий титул нотаріуса, місце урядування та судовий округ. Окрім того, печатка могла містити відомості про нотаріуса і на мовах законно визнаних національних меншин. Нотаріуси, а також нотаріальні субститути зобов'язувались скласти присягу у Вищому Суді².

Нотаріуси, які відмовлялися виконати вимоги, звільнялися з посади, а на їхнє місце Секретаріат судівництва призначав нотаріальних субститутів. Слушною є думка Л. Ясінської, що відповідно до пр. 7 Розпорядку позитивним для працівників нотаріату було знання української мови. Попри те, що австрійське законодавство, передусім закон 1866 р. про крайові мови та розпорядження Міністерства юстиції 1864 р., зобов'язувало нотаріуса забезпечити (самому або через перекладачів) здійснення нотаріальної процедури мовами місцевого населення, поляки (які у відсотковому відношенні становили більшість від загальної кількості нотаріусів Східної Галичини) зовсім не поспішали виконувати ці приписи. Функції нотаріальної палати у Львові, а також окружного і Вищого Суду, визначені нотаріальним законодавством, унаслідок окупації Львова польськими військами, тимчасово мав виконувати окружний суд у Станіславові (нині

—¹Розпорядок Державного Секретаріату судівництва з дня 1 марта 1919 р. про тимчасову організацію нотарів // Вісник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. – 1919. – Ч. 32. – Вип. 4. – С. 27.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 130.

Івано-Франківськ). Із тих же причин повноваження Перемишльської нотаріальної палати та окружного суду виконував окружний суд у Самборі¹.

«Начальною адміністративною владою» над судами, прокуратурою і нотаріатом був Державний Секретаріат судівництва, що складався із двох основних відділів: особово-управляючого й законодавчого. До першого, зокрема, належало керівництво судами, прокуратурою і нотаріатом, призначення суддів, прокурорів і нотаріусів та допоміжного, канцелярського персоналу цих органів тощо².

Однак поразка Української Галицької Армії у війні з польською армією та визнання країнами Антанти 25 червня 1919 р. права Польщі на тимчасову окупацію Східної Галичини фактично призвели до повалення Західноукраїнської Народної Республіки, хоча її представники ще тривалий час провадили дипломатичну боротьбу, вимагаючи реалізації задекларованого країнами Антанти права націй на самовизначення³.

У Галичині, хоч і короткотерміново (56 днів), запанувала більшовицька влада у вигляді Галицької СРР. На думку Б. Тищика, її можна назвати маріонетковим державним утворенням російського більшовизму з політичною метою. Зрештою, ця республіка не мала основних атрибутів державності: ні чітко окресленої території, ні своїх збройних сил, своїх фінансів, ані, що дуже важливо, свого суверенітету – все за неї вирішувала Москва⁴.

—¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 131.

² Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності) / Б. Й. Тищик, О. А. Вічаренко. – Коломия: Світ, 1993. – С. 45.

³ Мищак І. До історії законотворчості Західноукраїнської Народної Республіки / І. Мищак // Право України. – 2008. – № 8. – С. 162–163.

⁴ Тищик Б. До питання про причини виникнення, суть, державний устрій Галицької Соціалістичної Радянської Республіки / Б. Тищик // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 83.

І. Бойко вважає, що відсутність чіткої політичної та правової програми, економічна розруха, відсутність єдності здійснення державної влади, недостатній рівень професіоналізму, зовнішня та внутрішня інтервенції, прорахунки і протистояння українських політичних сил – це ті чинники, які призвели до краху відродження української державності (1917–1920 рр.)¹.

18 березня 1921 р. у Ризі був укладається остаточний мирний договір, який підписали з радянського боку А. Йоффе, Я. Ганецький, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Л. Оболенський, із польського – Я. Домбський, С. Каузік, Е. Лехович, Г. Страсбургер, Л. Василевський. Договір налічує 26 статей і 10 додатків, які уточнюють окремі статті договору. У квітні 1921 р. договір ратифікували президія Всеросійського Виконавчого Комітету, Центральний виконавчий комітет України та польський сейм. Після обміну ратифікаційними грамотами, що відбувся у Мінську 30 квітня 1921 р., договір набув чинності².

Укладаючи мирний договір із Польщею, радянський уряд наголосив передбачити у ньому статтю (ст. 7), яка зобов'язувала польський уряд гарантувати права національних меншин – українського, російського і білоруського народів – і забезпечити їм вільний розвиток культури, мови та віросповідання. Проте на практиці цю статтю не виконували³.

За ініціативи фашистського уряду Італії 15 березня 1923 р. Рада послів Антанти в особі Р. Пуанкаре (Франція),

— ¹ Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні у період відродження національної державності (1917–1920 рр.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХІХ звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2013 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. – С. 35.

² Кульчицький В. С. Юридичне оформлення входження Західної України до складу Польщі / В. С. Кульчицький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Випуск 42. – С. 92.

³ Кульчицький В. Органи самоврядування на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) / В. Кульчицький, Л. Присташ, Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 124.

Р. Аvezана (Італія), У. Фіпс (Великобританія), М. Матсуда (Японія) ухвалила рішення про передачу Галичини Польщі¹.

Українська Галичина не була окремою адміністративною одиницею та входила до складу трьох воєводств – Львівського, Станіславського і Тернопільського².

Однак польська влада з 1918 р. розпочала активні дії щодо обмеження володінь Православної церкви на засадах реституції та ревіндикації. Керуючись політикою колонізації східних земель, польський уряд намагався заволодіти церковними землями у процесі аграрної реформи і передати їх у власність польським переселенцям, прагнучи так зміцнити на цих територіях «польський елемент»³.

Ст. 1 декрету «Про примусове державне управління», виданого президентом держави 16 грудня 1918 р., передбачала, що будь-яке рухоме чи нерухоме церковне майно, яке знаходиться на території Польщі, може бути передане в управління державним органам⁴. У декреті, зокрема, не зазначався період, на який власність переходила у державне управління, а також спосіб повернення цього майна. З огляду на це, можна припустити, що Польська влада не мала наміру повертати майно його законному власникові⁵.

У липні 1919 р. Сейм прийняв Закон про аграрну реформу, яка передбачала парцеляцію (поділ на ділянки та їх розпродаж) безгосподарних поміщицьких маєтків, а також тих,

¹ Муссоліні – ініціатор підчинення Східної Галичини Польщі // Діло. – 1925. – 25 серпня.

² Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 55. – С. 52–53.

³ Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 22 października 1919 r. // Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 25. – Poz. 256. S. 137–138.

⁴ Dekret Naczelnika Państwa z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego // Dziennik Praw. – 1918. – № 21. – Poz. 67.

⁵ Федін М. І. Майновий статус православної церкви у Польщі міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): особливості правового врегулювання / М. І. Федін // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – Вип. 4. – С. 60–61.

які, хоч і мали власників, але перевищували 180 га (у Галичині та Пруссії – понад 400 га)¹.

Наступним правовим актом, що врегулював майнові питання, був закон «Про передачу у власність держави землі в деяких повітах Польщі» від 17 грудня 1920 р.². Дія цього закону поширювалась не тільки на церковне майно, а й на майно, що належало колишній Російській імперії та таке, що надавалося російською владою (майорати)³.

Правовий статус українців у Польщі в 1920-х роках визначався Березневою Конституцією 1921 р. та «новелою» (доповненням до конституційного проекту) 1926 р., тоді як демократичні засади національно-державного устрою закріплено у Конституції 1921 р. Однак політика Польщі відповідала загальним тенденціям формування тоталітарного суспільства, боротьби з демократією, антинаціональної політики⁴.

Березнева Конституція 1921 р., хоч і закріпила свободу віросповідання громадян (ст. 111), однак передбачала обов'язкове вивчення католицької релігії у школах. Проголошуючи всі релігійні організації рівноправними, Конституція визнавала римо-католицьку релігію як «домінуючу» (ст. 114). Те ж зазначено і в Конституції 1935 р.⁵.

Ціла низка положень Конституції передбачала, що в основі державного устрою Польщі буде місцеве самоврядування зі широкими повноваженнями. У різних частинах Польщі

¹ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С.194.

² Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przyjęciu na własność państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Urzędowy. – 1921. – № 4. – Poz. 17.

³ Федін М. І. Майновий статус православної церкви у Польщі міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): особливості правового врегулювання / М. І. Федін // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – Вип. 4. – С. 61.

⁴ Турчак О. В. Нормативно-правові акти суспільно-політичного становища українців у Польщі в 1920-роках / О. В. Турчак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 70.

⁵ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 253.

діяли системи самоврядування, успадковані з минулого. Передбачена Конституцією децентралізація державної адміністрації на користь місцевого самоврядування зводилася нанівець системою контролю над органами самоврядування. Задекларований у Конституції статус самоврядування та реальний стан речей не відповідали один одному. Відбувся процес, так званого, «одержавлення самоврядування», який завершився прийняттям Конституції 1935 р., яка самоврядування трактувала не як окрему систему публічної влади, а як складову державної адміністрації¹.

До 1933 р. на західноукраїнських землях діяли дві системи міського самоврядування: австрійська – у Східній Галичині і німецька – на Волині і Поліссі. Проте закон від 23 березня 1933 р. не скасував повністю попередні законодавчі акти про міське самоврядування, а лише вносив деякі зміни². У галузі цивільного права на польських землях, які раніше входили до складу різних держав, діяли різні джерела, що суттєво різнилися між собою³.

На землях, що раніше входили до складу Австро-Угорської імперії, продовжувало діяти австрійське нотаріальне Положення 1871 р. Як стверджує Л. Ясінська, нотаріат у Галичині і далі розвивався на підвалинах, закладених попередніми десятиліттями⁴.

Відносна стабільність політико-економічної ситуації у країні дала змогу відновити роботу закритих у часи війни нотаріальних контор. У Західну Україну повернулися ті нотаріуси, які, не бажаючи присягати на вірність Українській

¹ Кондратюк С. В. Правовий статус органів місцевого самоврядування за Конституцією Польщі 1921 року / С. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 7.

² Кульчицький В. Органи самоврядування на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) / В. Кульчицький, Л. Присташ, Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 127.

³ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 259.

⁴ Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 380.

державі, змушені були залишити свої посади. Вже у липні 1919 р. відновили свою діяльність Львівська і Перемишльська нотаріальні палати. Однак нотаріат зазнавав значних труднощів, зумовлених звільненням багатьох нотаріальних посад¹.

Попри те, реалії того часу вимагали злагодженого функціонування механізму державних органів. У стабілізації польської економіки свою значущість мав і нотаріат. Однак поставала певна проблема, яка полягала в тому, що у різних частинах польської держави діяло різне, неузгоджене між собою законодавство. На теренах колишнього Королівства Польського залишилося чинним російське Нотаріальне положення 1866 р. Змінилася лише назва уряду, термін «реєнт» було замінено на «нотаріус»².

Як зауважує Л. Ясінська, Австрійське нотаріальне положення 1871 р. діяло на території Галичини після загарбання Польщею 1919 р. аж до 1 липня 1934 р.³

Неузгодженість існуючих приписів щодо нотаріальної справи підсилювала діяльність нотаріального середовища над новим, загальнопольським, законом про нотаріат. Долучилася до неї і нотаріальна громадськість Галичини. З ініціативи нотаріуса, доктора Тадеуша Старжевського, довголітнього президента Краківської палати нотаріальної, було організовано співпрацю Краківської, Перемишльської та Львівської палат. Відтак скликано перший з'їзд нотаріусів Польщі, який відбувся у Кракові 4 червня 1922 р., а згодом другий з'їзд – у Варшаві 16 листопада 1924 р. Зокрема з'їзд у Кракові ухвалив основні приписи, яким мав відповідати майбутній закон: нотаріат має бути вільним, а не державним; наріжним каменем організації нотаріату повинно бути широке самоврядування; чітке розмежування сфери діяльності нотаріату, адвокатури і суду; запровадження єдиного професійного

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 131-132.

² Там же. – С. 133.

³ Ясінська Л. Коли нотаріусом був доктор права / Л. Ясінська // Нотар – XXI. – 2003. – № 3 (13). – жовтень. – С. 13.

іспиту; існування не менш як чотирирічного нотаріального стажування; поширення нотаріального примусу в справах щодо нерухомості на всі ділянки¹. Приблизно тоді ж розпочала свою роботу над ординацією нотаріальною Кодифікаційна комісія, яка сформувала та розіслала для обговорення «Основні засади діяльності нотаріату». Відповідно до них нотаріуса визнано як виконуючого вільне (приватне) урядовання, «особу публічної довіри», яка не є державним службовцем, проте перебуває під контролем держави в особі Міністерства юстиції і загальних судів². Необхідним також було створення двоступеневого самоуправління, першою ланкою якого є нотаріальні Палати та їхні Ради, а другою – Верховна Рада Нотаріальна³.

Упродовж наступних років розроблено декілька проєктів нотаріального закону, зокрема найбільш ґрунтовними були два: професора В. Яворського та спеціальної підкомісії Кодифікаційної комісії за авторством варшавського нотаріуса Я. Глясса.

Проєкт Я. Глясса, як зауважує М. Винницький, був «комплікацією досі обов'язуючих приписів в поодиноких займанщинах, причому одначе до цієї комплікації автор додає деякі новости»⁴. Проєкт Я. Глясса з урахуванням зауважень до нього був предметом розгляду на сімнадцяти засіданнях нотаріальної підкомісії Кодифікаційної комісії. У вересні 1932 р. вона закінчила перше читання проєкту, остаточний текст якого опубліковано на початку 1933 р.⁵.

¹ Malec D. Postawowe zasady ustroju polskiego notariatu w swietle projektow i opinii z lat 1918–1933 / D. Malec // Czasopismo prawno-historyczne. – 2000. – Zeszyty 1–2. – T. LII. – S. 134.

² Jaworski W. L. Reforma notariatu / W. L. Jaworski. – Krakow, 1919. – S. 52.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 135.

⁴ Винницький М. Проєкт нотаріального закону / М. Винницький // Життя і право. – Львів, 1932. – грудень. – Ч. 4 (23). – С. 10.

⁵ Malec D. Postawowe zasady ustroju polskiego notariatu w swietle projektow i opinii z lat 1918–1933 / D. Malec // Czasopismo prawno-historyczne. – 2000. – Zeszyty 1–2. – T. LII. – S. 143.

У травні 1933 р. проект передано Міністерству юстиції, який був доопрацьований віце-міністром С. Сечковським та затверджений розпорядженням Президента Речі Посполитої від 29 жовтня 1934 р.¹

Розпорядження (закон) містило 150 статей, опублікованих у трьох частинах: I. Устрій нотаріату (7 розділів); II. Учинення нотаріальних дій (10 розділів); III. Вступні положення (6 розділів)².

На думку Д. Малець, розпорядження 1933 р. ґрунтувалося на найкращих європейських зразках нотаріального права, заснованих на традиціях французького нотаріального законодавства³.

Опубліковане розпорядження польського президента Положення від 27 жовтня 1933 р. розпочинає новий етап в історії польських нотаріусів. Незважаючи на певні складні обставини останнього етапу роботи щодо закону про нотаріат, він був прийнятий із великим задоволенням і отримав назву «Конституція польського нотаріату»⁴.

Заслуга нового закону полягала в тому, що вперше рівномірно по всій країні було виокремлено нотаріусів як виконавців незалежної юридичної професії, яка вимагає високої кваліфікації⁵.

Новою особливістю було визначення на загальнонаціональному рівні нотаріуса як юриста та радника. Винятковість професії нотаріуса полягала в тому, що не поєднувалась із професією адвоката⁶.

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – № 84. – S. 1570.

² Malec D. Dzieje notariatu polskiego / D. Malec. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. – S. 166.

³ Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>

⁴ Kostórkiewicz T. Konstytucja notariatu polskiego / T. Kostórkiewicz // PN. – 1933. – nr. 13. – S. 4.

⁵ Glass J. Rzut oka na polską ustawą notarialną / J. Glass // PN. – 1933. – nr. 10. – S. 24, 26; Makowski T. O prawidłowe zasilenie notariatu / T. Makowski // PN. – 1935. – nr. 23. – S. 12.

⁶ Malec D. Dzieje notariatu polskiego / D. Malec. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. – S. 165.

Право про нотаріат 1933 р. визначило нотаріуса як функціонера публічного, уповноваженого укладати і засвідчувати акти і документи, яким сторони зобов'язані або прагнуть надати юридичної сили, а також виконувати інші, передбачені у законі нотаріальні дії (артикул 1). Таке визначення свідчило про публічний характер функцій нотаріуса, не визнаючи водночас його державним службовцем, і надавало нотаріатові широкого професійного самоуправління¹.

Кількість нотаріусів та їх робочі місця кожного окружного суду визначав Міністр юстиції (Справедливості). Нотаріус мав провадити свою діяльність у межах дії окружного суду, та свого робочого місця, незважаючи на місце проживання чи перебування осіб, яких певна дія стосувалася. Дія, вчинена нотаріусом за межами окружного суду, не мала нотаріальної сили².

Відповідно до Міністерського наказу визначено кількість нотаріусів в державі: у 1933 р. – 779; 1934 р. – 780. Найбільше (187 посад нотаріусів) спостерігалось в окрузі апеляційного суду у Варшаві. Львівська палата мала 163 нотаріусів, познанська – 150, любельська – 96, краківська – 90, віленська – 66, найменша – палата катовицька – 28 нотаріусів³.

Офіційною мовою нотаріального діловодства була польська, а використання інших мов відбувалося за окремими приписами.

Нотаріусів призначало Міністерство юстиції. Відповідно до ст. 7 Закону на посаду нотаріуса могла бути призначена особа, яка:

1) має польське громадянство та володіє повним обсягом цивільних прав;

¹ Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 381.

² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1570.

³ Ustalenie stanowisk notariuszów. Od 1 I 1934 r. 780 notariuszów w państwie // PN. – 1933. – № 12. – S. 17–21; Nowe ustalenie stanowisk notariuszów. Od 1 I 1935 r. 783 notariuszów w państwie // PN. – 1935. – № 1. – S. 3.

- 2) має позитивну характеристику;
- 3) досягла 30 років;
- 4) володіє польською мовою усно та письмово;
- 5) має університетську юридичну освіту зі складеними іспитами, передбаченими у Польщі;
- 6) пройшла стажування у нотаріуса;
- 7) склала нотаріальний іспит¹.

Водночас ст. 8 передбачала, звільнення від стажування та іспиту осіб, які пропрацювали принаймні, п'ять років на посаді суддів і прокурорів. У виняткових випадках на посаду нотаріуса могла бути призначена особа на основі особистої кваліфікації, пов'язаної з діяльністю в системі державної служби, що гарантувало належне виконання нею обов'язків нотаріуса. Така особа мала скласти нотаріальний іспит і до призначення отримати згоду прем'єр-міністра.

Для того, щоб зайняти посаду, нотаріус мав зголоситися до голови відповідного окружного суду впродовж чотирнадцяти днів із дня призначення. Нотаріус, який переходив з однієї посади на іншу, а також особа, яка переходила з іншої посади на державній службі на посаду нотаріуса, також мали повідомляти про зайняття нової посади протягом 14 днів із дня складання попередніх обов'язків. Необґрунтоване нескладання повноважень у встановлені терміни давало Міністру юстиції право скасувати призначення особи на посаду нотаріуса. Займаючи посаду, нотаріус складав у присутності голови окружного суду присягу.

Підстави звільнення нотаріуса з посади встановлено відповідно до ст. 12 Закону, за якою Міністр юстиції звільняє нотаріуса з посади у таких випадках:

- 1) за власним бажанням;
- 2) через інвалідність або розлад фізичного чи психічного стану, а також за неспроможності протягом тривалого часу виконувати свої функції;
- 3) у разі втрати в судовому порядку цивільної дієздатності або обмеження на здійснення цих прав;

¹Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1570.

4) вироку дисциплінарного суду¹.

Розділ третій закону присвячений правам та обов'язкам нотаріусів, за якими нотаріус має виконувати свої зобов'язання відповідно до закону та своєї совісті, а також для захисту авторитету та гідності свого становища.

Відповідно до ст. 14, нотаріус зобов'язаний зберігати в таємниці обставини, які отримав, виконуючи свої функції. Зобов'язання про збереження таємниці настає також у випадках, встановлених законом, і у разі, коли нотаріус є свідком у суді.

Обмеження у зайнятті іншої, крім нотаріальної, діяльності встановлено у ст. 15. Зокрема нотаріус не може займати іншої посади, за винятком посад: професора, доцента або викладача в школах академічних, якщо зайняття такої посади не заважає виконанню основних посадових обов'язків. Нотаріус, обраний до Сейму Польського чи члена Сейму або Сенату, отримує від президента апеляційного суду звільнення на час дії мандату, а також дозвіл на уповноваження для одного з асесорів (помічників) нотаріуса округу апеляційного суду для заміщення його на цей час.

Також нотаріус не має права займатися іншими заняттями, які заважають виконанню своїх обов'язків, або не є гідними його становища. Не дозволено, зокрема, мати справу з торгівлею, промисловістю та посередництвом у бізнесі.

Режим роботи нотаріуса регулює ст. 19 закону. Зокрема нотаріус повинен бути на робочому місці в офісі по буднях, принаймні сім годин. Зауважимо, що графіки роботи нотаріусів для всього окружного суду апеляційної інстанції визначає голова апеляційного суду, дослухаючись до думки нотаріальної ради. За необхідності нотаріус вправі вчиняти нотаріальні дії в звичайні робочі години за межами офісу, тобто за викликом. Також у невідкладних випадках нотаріус може вчиняти нотаріальні дії у позаробочий час, зокрема неділю і святкові дні.

Законодавець у § 2. ст. 22 встановлював правило, згідно з яким нотаріуси мали право на пенсію від Скарбниці

¹Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitey Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1571.

державної та не зобов'язувалися вступати в організації обов'язкового страхування. Зокрема нотаріус мав право на пенсійну винагороду від державного казначейства, натомість не отримував половини зарплати до кінця року його призначення, а наступного календарного року і надалі отримував половину пенсійної зарплати тільки тоді, якщо його чистий прибуток в попередньому календарному році не перевищував 10,000 злотих. Ярослав Левицький зауважував, що «іменуючи значну кількість емеритованих судовиків чи яких інших урядовців нотарями – скарб автоматично звільнюється від обов'язку плачення їм емеритури»¹.

Слід наголосити на тому, що ст. 23 Закону встановлювала важливе, на нашу думку, правило, згідно з яким нотаріус під час учинення нотаріальних дій користується правом захисту державних службовців. За виконання своїх обов'язків нотаріус отримував визначену правилами винагороду.

У межах кожного апеляційного суду створювалася нотаріальна палата, яка територіально охоплювала межі апеляційного суду.

Нотаріальні палати, що діяли в окрузі суду апеляційного, здійснювали свої повноваження через загальні збори нотаріусів і обрану на три роки Раду нотаріальну (арт. 26). Загалом компетенція цих корпоративних органів не змінилася: істотним залишався нагляд за нотаріусами та дисциплінарне провадження. Як і за австрійських часів, нагляд за нотаріусами було доручено головам судів окружних та апеляційних, вищий же нагляд здійснювало Міністерство юстиції².

Кожна Нотаріальна палата була юридичною особою. Нотаріальна рада діяла на місці перебування палати і складалася: із 9 членів у палатах, що мали у своєму складі до 100 нотаріусів; і з 11 членів – від 100 до 200 нотаріусів та із 13 членів у палатах із кількістю нотаріусів понад 200 чоловік.

¹ Левицький Я. Нотарійний примус / Я. Левицький // Життя і право. – Львів, 1934. – березень. – № 1 (28). – С. 26.

² Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 381.

Австрійське та польське законодавство, яке впродовж сім десятиліть діяло на західноукраїнських землях, чітко визначало правовий статус, функції, порядок управління нотаріальних палат. Основними функціями цих органів професійного самоуправління були охорона честі та гідності своїх членів, здійснення нагляду за діяльністю нотаріусів, сприяння здійсненню заходів, спрямованих на зміцнення і розвиток нотаріального права, а також обов'язок дбати про сумлінне і чесне виконання нотаріусами своїх обов'язків. Про те, що діяльність нотаріальних палат не була формальною, а дієво впливала на політику держави в особі Міністерства юстиції щодо нотаріату, як стверджує українська дослідниця Л. Ясінська, свідчать і архівні матеріали¹.

Загальні збори нотаріусів відбувалися чергово або позачергово. Чергові збори нотаріусів проводилися щороку в травні, а позачергові – скликалися впродовж місяця за пропозицією голови апеляційного суду або на підставі резолюцій нотаріальної ради, або на вимогу п'ятої частини нотаріусів, що входять до палати.

Відповідно до § 3 ст. 27 загальні збори зобов'язані відвідувати всі нотаріуси, які є частиною палати. Про причини, дату і місце проведення зборів заздалегідь повідомляли кожного нотаріуса окремо. Неприбулі на загальні збори без достатніх підстав нотаріуси протягом восьми днів після дати проведення засідання підлягали покаранню з кожної особи у розмірі до 100 злотих².

До компетенції загальних зборів належали такі питання (ст. 28) :

- 1) збір членів нотаріальної ради;
- 2) затвердження річного звіту і бухгалтерського обліку, наданих нотаріальною радою;

¹ Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 136.

² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitey Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1572.

3) прийняття бюджету і суми річних внесків для потреб Палати;

4) створення фонду взаємодопомоги та обов'язкового страхування на випадок смерті або для непрацездатних членів палати;

5) розгляд інших спільних питань, що стосуються діяльності нотаріусів, які представляла зборам нотаріальна рада для вирішення;

6) розгляд звернень членів палати із загальних питань, що стосуються діяльності палати, які надійшли щонайменше від 10 членів до нотаріальної ради не пізніше, ніж за 14 днів до засідання¹.

Рішення загальних зборів важливі незалежно від кількості присутніх та ухвалюється більшістю. У разі рівності голосів, перевагу має голос голови. Те саме стосується виборів, однак у разі, коли не обрано простою більшістю жодного кандидата, то наступним буде вибір між кандидатами, які набрали найбільшу кількість голосів.

Вибори членів нотаріальної ради відбувалися через таємне голосування. Термін перебування члена нотаріальної ради тривав 3 роки. Водночас можна було щорічно змінювати третю частину складу ради. Члени нотаріальної ради могли бути переобрані тільки після року з дати відставки. Однак член нотаріальної ради не міг відмовитися від мандата.

Нотаріус сплачував на потреби нотаріальної палати щорічні внески, а також, згідно з ухвалою палат, інші внески до фондів взаємодопомоги та на обов'язкове страхування (ст. 22. § 1).

У Львові донині збереглася пам'ятка діяльності довіреного нотаріату – 6-поверховий будинок на вул. Саксаганського, 6 (раніше Романовича). Як стверджується у дослідженні львівського науковця О. Кучабського, цю будівлю було зведено у 1937–1939 роках коштом Нотаріальної палати Львова (за проектом інженера З. Вардзали). Напередодні

¹Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1572.

Другої світової війни тут містилися контори 11 нотарів. До речі, у будинку й нині діє 1-а Львівська державна нотаріальна контора¹.

Розділ V Закону присвячено нагляду над нотаріатом та відповідальності нотаріусів за шкоду. Органами, які здійснювали нагляд над нотаріусами, були і суди, і нотаріальна рада.

Згідно зі ст. 37 Закону нагляд за діяльністю нотаріусів здійснював голова окружного суду. Таке ж право належало водночас голові апеляційного суду щодо нотаріусів округу апеляційного суду. Цей нагляд голови суддів здійснювався особисто чи через делегованого суддю². Слід зазначити, що відповідно до реформи 1928 р. було встановлено систему загальних судів, до складу якої входили гродські, окружні, апеляційні суди та Найвищий суд³.

Рада Нотаріальна здійснювала нагляд за нотаріусами округу палати або через своїх членів, або через призначені для цієї мети нотаріусів, які не були членами ради. Нагляд відбувся періодично у такий спосіб, що протягом 3 років всі нотаріальні офіси підлягали принаймні одноразовій ретельній перевірці. Крім того, рада могла проводити надзвичайні перевірки. З кожної перевірки повинен бути складений докладний протокол. Рада Нотаріальна направляла протягом 2 місяців з часу ревізії копії протоколу голові окружного суду, водночас повідомляла про способи усунення виявлених недоліків (ст. 38)⁴.

Основний нагляд за нотаріусами та органами нотаріальних палат, відповідно до ст. 42 Закону, здійснював міністр юстиції.

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 70.

² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitey Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1573.

³ Липитчук О. Судова система Другої Речі Посполитої: основні періоди розвитку (1918–1939 рр.) / О. Липитчук // Право України. – 2001. – № 6. – С. 111.

⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitey Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1573.

Окрім осіб, які беруть участь в акті, нотаріус мав повну відповідальність за шкоду, заподіяну під час виконання своїх обов'язків унаслідок помилки, недбалості або нездатності його заступників та працівників офісу (ст. 43. § 1). Ця ж відповідальність стосувалася заступника нотаріуса, який був призначений для його заміщення, але без згоди нотаріуса. Однак час для висунення претензії минув після трьох років із дня, коли позивачу стало відомо про заподіяну йому шкоду.

За службові провину та серйозні проступки, не гідні відповідного становища, нотаріус міг підлягати дисциплінарному стягненню. До видів дисциплінарних стягнень належали: зауваження, догана, штраф у розмірі 10000 злотих, а також позбавлення права зайняття нотаріальною діяльністю (ст. 45). Зауважимо, що попередження і догани уклалися письмово.

Глава VII Закону присвячена стажистам та асесорам (помічникам та в певних випадках заступникам) нотаріуса.

Стажистом нотаріуса могла бути лише особа, яка відповідала умовам, зазначеним у ст. 7 пп. 2, 4, і 5 (тобто вимогам, що висувуються до нотаріуса), та надала згоду нотаріуса про готовність прийняття її на стажування. Однак питання про зарахування заявників (майбутніх стажистів) вирішувала нотаріальна рада, яка до ухвалення рішення отримувала схвалення апеляційного суду.

Після складання нотаріального іспиту стажист ставав асесором нотаріальним. Асесор нотаріальний міг бути уповноваженим на заміщення нотаріуса.

Частина друга Закону присвячена порядку вчинення нотаріальних дій. Важливими, на нашу думку, є положення Розділу 1 «Загальні положення».

Компетенцію нотаріусів встановлено у ст. 63 Закону, за якого нотаріус учиняє нотаріальні дії, покладені на нього законом, зокрема, складає нотаріальні акти, видає виписи, витяги та копії, засвідчує повноваження, підписи на заявах сторін, готує протоколи, опротестовує векселі, чеки та інші документи, приймає для зберігання документи, гроші або цінні папери. Однак нотаріус не вправі вчиняти нотаріальні дії, які суперечать закону, громадському порядку та добрим звичаям.

Згідно з вимогами § 1 ст. 65 Закону нотаріус не мав права вчиняти нотаріальні дії від свого імені; від імені своєї дружини та осіб, які є його кровними або прямими родичами без обмеження; осіб, які є його родичами по бічній лінії аж до четвертого ступеня, або свояками до третього ступеня включно; осіб, з якими нотаріус мав узи усиновлення, опіки чи піклування; установ або організацій, в яких нотаріус мав частку. Зауважимо, що обмеження, зазначені у § 1, були обов'язковими також для заступника нотаріуса, осіб, які перебували у відносинах, зазначених у вказаному пункті, допоки тривало заміщення нотаріуса чи замісника. Водночас обмеження, передбачені у § 1 ст. 65, крім останнього, діяли навіть після припинення шлюбу нотаріуса чи його заступника¹.

Якщо нотаріус відмовлявся вчиняти нотаріальну дію, зацікавлена особа могла звернутися протягом двох тижнів зі скаргою в окружний суд за місцем знаходження нотаріуса (ст. 66. § 1).

О. Липитчук зазначає, що характерною рисою функціонування польської судової системи та судочинства була дискримінація українців та інших національних меншин, що виявилось, зокрема, в обмеженні використання української мови в судах².

Відповідно до ст. 69 перед учиненням нотаріальної дії нотаріус мав встановити особу людини, яка звернулася по надання послуги. Якщо особа нотаріусові особисто невідома, то її особу могли підтвердити двоє знайомих нотаріусові осіб. Ідентичність сторін, за відсутності таких осіб, також, могла бути підтверджена посвідченням або іншим документом. Водночас спосіб встановлення особи повинен бути нотаріусом зазначений у документі. Однак нотаріусові заборонялося вчиняти нотаріальні дії, якщо вони були переконані у нездатності особи провадити такі дії³.

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1575.

² Липитчук О. В. Система судових органів та судочинства Республіки Польща (1918–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Липитчук. – Львів, 2004. – С. 13.

³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1576.

У разі вчинення нотаріальних дій за участю неграмотних осіб чи таких, що не взмозі підписатися, або сліпих, глухих, німих чи глухонімих, необхідною була присутність двох свідків.

Свідком могла бути повнолітня особа, яка вміє писати і читати польською мовою, наділена повними цивільними та громадськими правами та відома нотаріусові особисто. Не могли бути свідками: сліпий, глухий, німий чи глухонімиий; працівник канцелярії нотаріуса та слуги будинку нотаріуса; особи, які перебувають із нотаріусом у стосунках, що не дозволяють йому або від його імені вчиняти нотаріальні дії.

Відповідно до § 1 ст. 75, якщо у вчиненні нотаріальних дій брали участь особи, які були неписьменними чи не могли розписатися, то у документі вони проставляли чорнилами відбитки пальців, поряд з яким свідок підписувався.

Кожному нотаріальному документові присвоювався номер, який відповідав номеру, під яким документ був записаний у книгу (сучасний реєстр нотаріуса).

Також нотаріус стягував збори державні та муніципальні згідно зі спеціальними положеннями. Зауважимо, що відповідно до ст. 80 нотаріус зобов'язаний був на кожному документі зазначити суму стягнутої плати.

У ст. 81 встановлено, що нотаріус складає нотаріальний акт у випадках, коли сторони повинні або бажають надати акту дії публічного документа.

Обов'язкова нотаріальна форма укладення нотаріального акта встановлена в § 1 ст. 82. Це договори проїзду, обмеження або обтяження прав на нерухомість.

Нотаріальні акти мали бути розроблені нотаріусом у зрозумілій доступній формі. Також нотаріус зобов'язаний надавати відповідні роз'яснення сторонам стосовно правового акта щодо кожного запиту, навіть із власної ініціативи, якщо, на його думку, це необхідно зробити.

Відповідно до ст. 84 нотаріальний акт мав містити таку інформацію:

- 1) день, місяць і рік укладення, а за необхідності або на прохання сторін – годину та хвилину початку підписання акта;
- 2) місце складання акта;

- 3) найменування і місце праці нотаріуса, якщо акт укладав заступник, то ще й ім'я та прізвище заступника;
- 4) ім'я, прізвище і місце проживання сторін акта та осіб, запрошених до укладення акта;
- 5) згода сторін за необхідності діяти на підставі доданих документів;
- 6) затвердження на прохання сторін фактів, що відбулися під час складання акта;
- 7) твердження, що акт був прочитаний, затверджений і підписаний;
- 8) підписи сторін та осіб, які були запрошені до укладення акта;
- 9) підпис нотаріуса.

Додатки до нотаріального акта мали бути завжди підписані особами, які підписали акт, а також нотаріусом¹.

Законодавець у ст. 88 наголошує, що акт, складений із порушенням приписів ст. 65, 70, 71, 72, 75, 78 і 84, не мав сили офіційного документа.

Нотаріуси зберігали в себе оригінали актів і протоколів та відписи вчинених протестів. Не пізніше, ніж наприкінці кожного календарного року, оригінали актів та протоколи оформлялися у хронологічному порядку.

Згідно зі ст. 112 у разі припинення повноважень нотаріуса його записи і книги, а також наряди для зберігання документів передавали до нотаріального архіву, гроші та цінні папери – до судового депозиту.

Після складання повноважень нотаріуса його наступник за посадою міг отримати дозвіл від голови окружного суду на зберігання нотаріальних актів свого попередника (ст. 115).

Розділ X «Книга нотаріуса» Закону присвячений веденню нотаріального діловодства. Законодавець зобов'язував нотаріуса вести такі книги: реєстр (Repertorium), книгу протестів, алфавітний покажчик, книгу депозитів, книгу доходів та витрат (ст. 116). Зразок нотаріальних книг встановлював міністр юстиції.

¹Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitey Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1577.

Об'єднання польських нотаріусів відбулося під час Другої Республіки, за незалежності. Нотаріус цього періоду ще не становив основного правового і морального стандарту для наступного покоління нотаріусів. Відтак так звані міжвоєнні нотаріуси створили окремі по всій країні професійні групи, усвідомлюючи свої цілі та призначення для реконструкції польської держави. Відповідно до Положення про нотаріусів вони були визначені як посадові особи, що дало змогу надати нотаріусові – вперше в країні загалом – статусу професійного самоврядування. Згідно з Регламентом 7 палати нотаріуса створено – у Варшаві, Познані, Львові, Кракові, Любліні, Катовіце та Вільнюсі¹.

Найбільш поширеними у міжвоєнний період були нотаріальні посвідчення договорів купівлі-продажу, позики, кредиту, застави, дарування, запис посагу, спадкування тощо. Нотаріальні послуги коштували: завірення акта купівлі-продажу – 30 зл., контракт дарування – 30 зл., угода про банківську позику – 17 зл. 50 грош, запис застави – 30 зл., запис посагу – 30 зл. Усі нотаріальні акти друкувалися на машинці, крім договору банківського кредиту, для якого був готовий бланк. Нотаріальні документи угоди, крім сторін, підписував ще й свідок. Інколи сторони замість підпису залишали відбиток пальця².

Б. Тищик стверджує, що у галузі цивільного права на польських землях, які раніше входили до складу різних держав, діяли різні джерела, що суттєво відрізнялися. Через це виникали доволі складні проблеми, пов'язані з уніфікацією та кодифікацією цивільного права та процесу. Крім цього, суспільство у повсякденному житті зазвичай стикалося з питаннями договірних правовідносин, речового, сімейного, спадкового права³.

На думку Г. Шура, за 20 років існування буржуазної Польщі майже нічого не було зроблено для уніфікації та кодифікації цивільного законодавства, хоча такі спроби спо-

¹ Historia-notariatu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gdin.pl/notariat...polsce/historia-notariatu>.

² Хабатин Н. Нотарі з Станиславова / Н. Хабатин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gk-press.if.ua/node/5595>.

³ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – С. 259.

стерігалися ще у 20-х роках. Підготовку уніфікації законодавства у міжвоєнній Польщі було покладено на кодифікаційну комісію, котра працювала близько 20 років. Але ціла низка надважливих галузей права вкотре залишилися без змін. Цивільне законодавство загалом так і не було кодифіковано. Лише 1933 р. кодифіковано зобов'язальне право – прийнято Зобов'язальний кодекс; 1934 р. – Торговий кодекс; в 1936 р. – вексельне та чекове право. Крім того, ще раніше були кодифіковані авторське та винахідницьке право – 1920 р. прийнято закон про авторське право, а 1928 р. – Положення про охорону винаходів, товарних знаків та візріців¹.

У Другій Речі Посполитій і надалі діяв Австрійський цивільний кодекс (1811 р.), тому зберігалися попередні основи правового регулювання опіки і піклування. Допускалося використання звичаєвого права, особливо це стосувалося селянського побуту Галичини, попри те, що формальну силу під час вирішення пов'язаних з опікунством справ мали все ж статті державного законодавства – Австрійського цивільного кодексу та цивільного законодавства Польщі².

Упродовж міжвоєнного періоду збереглися положення речового та спадкового права, яке діяло на польських землях до 1918 р. Незважаючи на територіальні відмінності, спадкове право здебільшого спиралося на співвідношенні одних і тих же принципів, характерних буржуазним правам, відповідно до яких спадщина належала найближчим родичам померлого³.

¹ Шур Г. М. Очерки по истории государства и права Польской Народной Республики / Г. М. Шур. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1966. – С. 84.

² Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в Україні: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Я. Рудий. – Львів, 2011. – С. 12.

³ Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 493–494.

Розділ 5

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

5.1 Нотаріальна діяльність у Радянській Україні: становлення та правове регулювання

Дореволюційний нотаріат забезпечував достеменність різноманітних актів. Його постійна затребуваність диктувалася напрацьованою правовою культурою, зокрема відповідним становленням до приватної власності та усіх пов'язаних із нею питань¹.

Як стверджує В. Черниш, незважаючи на недоліки, що були в діяльності нотаріату в старій Росії, він загалом розвивався в період із 1866 р. у напрямі нового латинського нотаріату².

Наприкінці 1879 р. вища влада позитивно вирішила питання щодо створення правничих установ згідно з реформою: Київського окружного суду та апеляційної інстанції – судової палати. Водночас було реорганізовано і місцевий нотаріат. На терені округу належало створити мережу нотаріальних контор. Їх кількість визначалася за «квотою» Міністерства юстиції. Безпосередньо для Києва цим розписом передбачалося 7 вакансій нотарів. У найбільшому після Києва діловому центрі губернії – Бердичеві передбачалось

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 60.

²Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – С. 52.

три нотаріальні посади, на інші повітові міста – по одній-дві. З часом кількість нотаріальних місць, призначених для Києва, збільшувалася, перед початком Першої світової війни їх було 13¹.

Документ, укладений у нотаріальній конторі та підписаний учасниками угоди, свідками й нотарем, вважався остаточною і подальшому корегуванню не підлягав, але ще не мав законної сили. Нотаріальний акт перетворювався на кріпосний лише після затвердження у старшого нотаріуса. Посада старшого нотаріуса запроваджувалася при окружному суді. Його контора у Києві містилася у «Присутственных местах» на Володимирській, 15. Там знаходився і нотаріальний архів, що підпорядковувався старшому нотаріусу².

Розквіт цивільного, акціонерного та корпоративного права, якого зазнала країна внаслідок стрімкого розвитку економіки в 60–90-х роках XIX ст. та потреби у регулюванні надзвичайно актуальних на той час відносин концентрації капіталів, був призупинений економічною кризою 1900–1903 років та подальшою депресією, що тривала до квітня 1909 року³.

У британській історіографії досі домінує думка, що вступ у війну Туреччини на боці Німеччини блокував повноцінний торговельний обмін між державами Атланти під час війни, що, своєю чергою, вплинуло на перебіг воєнних дій на російсько-німецькому фронті та на формування соціально-політичної кризи у російському суспільстві, наслідком чого були революційні події 1917 р.⁴.

¹Кальницький М. 125 років київському нотаріату / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2005. – № 9 (вересень). – С. 26.

²Кальницький М. Нерухомість і посвідчення угод у старому Києві / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 2. – С. 47.

³Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – С. 80.

⁴Історія митної справи в Україні / К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов та ін.; за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова; вступне слово О. Б. Єгорова. – К.: Знання, 2006. – С. 510.

Револьюційним Декретом № 1 про суд, опублікованим в Росії 24 листопада 1917 року¹, ліквідовано буржуазно-поміщицькі судові органи, інститути судових слідчих, прокурорського нагляду, присяжної та приватної адвокатури, які бережливо зберігалися Тимчасовим урядом, та заклали підґрунтя нового, радянського суду. Зв'язок з ліквідованими судовими органами мав дореволюційний нотаріат, який виконував вагому в юридичному закріпленні економічного панування буржуазії².

І хоч не було нічого сказано про скасування «Положення про нотаріальну частину», інститут нотаріату в Радянській Росії припинив своє існування³.

На думку російської дослідниці Л. Шаповалової, Лютнева демократична революція 1917 року не внесла будь-яких суттєвих змін в систему та структуру нотаріальних органів, сформованих до початку ХХ століття. Нотаріальне законодавство збереглося спочатку і після приходу до влади більшовиків. Водночас норми старого законодавства могли застосовуватися лише на основі «революційної правосвідомості». «Об'єктивним» боком правильного застосування вимог революційної правосвідомості до конкретних випадків життя було таке: загальний напрям політики радянської влади, виражений у нормативних актах, що давало можливість судам вирішувати конкретні питання за аналогією з рішеннями і постановами з'їздів партії більшовиків, ЦК РКП (б), а також місцевих партійних організацій⁴.

¹ Систематический сборник узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – М., 1918. – Ст. 6. – С. 15–17.

² Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – С. 38.

³ Выменец С. П. Историко-правовые аспекты становления и развития института нотариата: Российский и международный опыт: дисс. ... канд. юрид. наук / С. П. Выменец. – СПб.: Академия общественных связей, 2000. – С. 25.

⁴ Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: дисс. канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – С. 56.

Після повалення російського царату й Австро-Угорської імперії, у період відродження української державності (1917–1920 рр.) окремі норми земельного, шлюбно-сімейного та спадкового права свідомо відтворювали норми звичаєвого права, які вважалися такими, що найбільше втілювали ознаки національного права¹.

Непотрібним існування нотаріату у той час робив і існуючий україно-незначний цивільний оборот у країні в період громадянської війни й боротьби з іноземними інтервентами. Громадянська війна практично повністю зруйнувала російську промисловість, знищила сільськогосподарське виробництво. Існуючі зобов'язальні відносини зводилися до аліментних, сімейно-майнових поділів, побутового купівлі-продажу, підряду та не порушували межі домашнього побуту².

Слід зазначити, що повна відсутність нотаріальних органів, з розподілом їх функцій між іншими установами, тривала всього кілька місяців, що, як справедливо зазначає А. Олейнова, з одного боку, свідчило про нездатності вказаних органів і організацій виконувати нотаріальні функції, а з іншого – про не прийняття радянським суспільством заміни нотаріусів настільки численною кількістю організацій. На думку науковця, можливою причиною для повернення нотаріусів у радянське суспільство міг стати «людський фактор», а саме звичка, традиція звертатися до нотаріуса за юридичною допомогою, що сформувалася впродовж декількох сторіч розвитку російських нотаріальних органів³.

У результаті Жовтневої революції було прийнято низку декретів Раднаркому, які майже повністю ліквідували

¹ Васецький Ю. П. Березняки: від минувшини до сьогодення. В історії села – історія України / Ю. П. Васецький, В. І. Посухов, В. П. Дацій, О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 5.

² Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОКТБ, 1999. – С. 29.

³ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 182. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

приватну власність, зокрема, «Про заборону правочинів з нерухомістю», «Про соціалізацію землі», «Про відміну права приватної власності на нерухомість у містах», «Про скасування спадкування», що негативно вплинуло на діяльність нотаріату, оскільки звузилося коло їх повноважень та практично зникла у них потреба. Відтак декретами ВЦВК РСФРР «Про скасування спадкування» від 27 (14) квітня 1918 року¹ та «Про дарування» від 20 (7) травня 1918 року² фактично було встановлено суцільну націоналізацію нерухомості.

Однак в актах Радянської влади нотаріат вперше згадується 23 березня 1918 року, коли Рада народних комісарів Москви та Московської губернії прийняла постанову, якою скасовувала тоді чинне «Положення про нотаріальну частину» та запроваджувала нове «Положення муніципалізації нотаріальних контор»; практично нотаріальні контори припинили свою діяльність³.

Нотаріальні дії стали здійснювати різні установи: нотаріальні відділи місцевих рад, які очолювали народні нотаріуси, відділи юстиції, відділи соціального забезпечення, записів актів громадянського стану, тобто різні адміністративні органи⁴. Після Жовтневої революції, а особливо в період Громадянської війни та інтервенції, необхідність нотаріату як інституту публічного права зникла, оскільки не стало суспільних відносин, які регулювалися ним⁵.

¹ Про скасування спадкування: Декрет ВЦВК РСФРР від 27(14).04.1918 // СУ РСФСР. – 1918. – № 1. – Ст. 7.

² Про дарування: Декрет ВЦВК РСФРР від 20(7).05.1918 // СУ РСФСР. – 1918. – № 43. – Ст. 525.

³ Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: «Статут», 2005. – С. 38.

⁴ Комаров Н. И. Нотариат в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века: Историко-правовое исследование: дисс. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Н. И. Комаров. – М.: РГБ, 2005. – С. 148 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0277/050277045.pdf>

⁵ Нотариат: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». – 5-е изд. перераб. и доп./ Н. Д. Эриашвили и др.; под ред. Г. Б. Мирзоева, Н. А. Волковой, Л. В. Щербачевой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2013. – С. 9–10.

Спочатку замість закритих нотаріальних контор у певних містах створювались нотаріальні відділи при місцевих Радах, які очолювали народні нотаріуси. Однак Наркомюст Росії (циркуляром № 9 від 9 грудня 1918 р.) запропонував ліквідувати ці відділи, а їхні функції розподілити між іншими органами відповідно до їхньої компетенції (відділами комунального і соціального забезпечення, запису актів громадянського стану, юридичними відділами, місцевими народними суддями). Проте в лютому 1919 р. згаданий циркуляр було призупинено Нарком'юстом і запропоновано, за потреби, створити нотаріальні столи – в містах при судово-слідчих підвідділах губюстів, а в повітах – при місцевих народних судах¹.

Жовтневі події у Петрограді та проголошення Української Народної Республіки в Києві докорінно змінили долю української державності. Молода держава самостійно вирішувала проблеми невідкладного законодавчого регулювання найважливіших проблем життя країни, створення власної судової системи, правоохоронних і правозахисних органів, збройних сил, повнокровної економіки, фінансової системи, господарської інфраструктури, інституту нотаріату, який завжди виконував важливу роль у сфері охорони існуючих суспільних відносин, захисту майнових прав та інтересів власників².

Зрозуміло, що поспіхом не можна було змінити систему судочинства та нотаріату, пристосовуючись до нового ладу. Тому на теренах України залишалися ті ж пореформені суди й організація нотаріальної справи. Вітчизняний нотаріат продовжував діяти зазвичай згідно з нормами «Положення про нотаріальну частину» 1866 року. Як зауважує М. Кальницький, різниця полягала у скасуванні певних дискримінаційних обмежень, що були чинними у правовій системі царської Росії³.

¹Юдельсон К. С. Советский нотариат / К. С. Юдельсон. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 6.

²Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 108.

³Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 56.

Ліквідація приватної власності на землю, засоби виробництва, нерухомість призвели до зменшення ролі інституту нотаріату. В умовах домінування державної власності, заборони на зайняття підприємницькою діяльністю, монополії держави на зовнішньоекономічну діяльність, нотаріус виступав у ролі непомітного додатку до правової системи держави. Нотаріату було відведено другорядне місце серед правових інститутів держави¹.

Українська Центральна Рада, яка виникла на початку березня 1917 року як громадсько-політичний центр, стала уособленням і керівним органом національно-визвольного руху, державотворним потенціалом української революції. Визначальним лейтмотивом її діяльності було прагнення втілити ідею національно-територіальної автономії України у складі нової демократичної, федеративної Росії².

Центральна Рада почала формування своєї правової системи одразу після Жовтневого перевороту. 25 листопада 1917 р. вона ухвалила закон про правонаступництво, згідно з яким усі закони колишньої Російської імперії зберігали чинність на території України. Центральній Раді дозволялося ухвалювати нові закони від імені Української Народної Республіки, скасовувати старі³.

Важливим чинником у діяльності нотаріату доби визвольних змагань стала поступова його самоорганізація. На 1-му Київському з'їзді нотаріусів, що відбувся 21–22 травня 1917 р., було розглянуто ініціативу київського нотаря Олександра Боборикіна щодо організації Нотаріальних Рад при судових

¹ Ільєва Н. В. Виникнення та розвиток інституту нотаріату в Україні / Н. В. Ільєва // Південноукраїнський правничий часопис Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – Випуск 3. – С. 268.

² Ярош Д. В. Формування судової системи Української Народної Республіки періоду Центральної Ради / Д. В. Ярош // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (21). – С. 19.

³ Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні у період відродження національної державності (1917–1920 рр.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХІХ звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2013 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. – С. 32.

органах. Цей з'їзд – перший у вітчизняній історії нотаріальний форум – сформував положення про Ради Нотарів, надіслане до Міністерства юстиції. Уряд схвалив основні тези Положення і мав намір запровадити їх, але цьому завадив Жовтневий переворот¹.

Також делегати визнали необхідним запровадження в судах і нотаріаті України української мови із забезпеченням прав меншостей, обрання і призначення на відповідні судові та нотаріальні посади українців або осіб, які знають українську мову та місцеве життя, повернення до рідної землі юристів-українців, негайну роботу щодо встановлення української правничої термінології².

Виданим Центральною Радою 7 (20) листопада 1917 р. Третім Універсалом проголошено утворення Радянської Народної Республіки, а також встановлено, що існуюче право власності на поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі – касується, і що землі ті є власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу³.

17 грудня 1917 р. було прийнято закон «Про Апеляційні суди», яким повністю скасовувалася попередня структура судочинства з усіма судовими палатами та окружними судами, а також супутніми установами – прокуратурою, судом, нотаріатом; натомість запроваджено Народні суди і Революційні трибунали, а нотаріати перебували у підпорядкуванні апеляційних судів.

З огляду на це, генеральний секретар судових справ М. Ткаченко у грудні 1917 року поширив циркуляр з вимогою «негайно видати старшому нотареві розпорядження припинити затвердження кріпосних актів по умовах про встановлення або про перехід права власності, застави та

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 57.

² Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К., 1995. – С. 71.

³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Т. VI. – К.: Дніпро, 2001. – С. 313.

іншого річового права на позагородські землі, зайняті ланами та лісами, а нотаріусам – тимчасово припинити розроблення всіх умов на землі приватного та публічного володіння (орендних, лісорубочних і т. ін.)»¹.

Загалом в Українській державі згідно з Законом «Про правонаступництво» від 25 листопада 1917 р. залишались чинними попередні російські закони, зокрема і нотаріальне Положення 1866 р. Подібна ситуація спостерігається і на подальших етапах існування української держави (період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії). Частково змінилися лише правила щодо призначення нотаріусів на посаду. Відтак відповідно до закону Української держави «Про Судові палати і Апеляційні суди», яким скасовувався вже згаданий закон Центральної Ради «Про Апеляційні суди», встановлювалося, що нотаріуси Києва, Одеси й Харкова мали призначатися на посади та звільнятися з них за поданням представників відповідних Окружних судів через Старших Голів Судових Палат Міністром юстиції².

Погоджуємось із дослідником історії охоронного апарату Української держави О. Тимошуком про те, що урядовці Мініюсту, сенатори, судді, нотаріуси, прокурори і слідчі справно виконували свої обов'язки згідно з здобутими знаннями й отриманим за царату практичним досвідом³.

Як справедливо стверджує В. Черниш, після 1917 року вільний нотаріат України докорінно змінив свій правовий статус, водночас роль нотаріату стала незначною. Знаходячись на «задвірках» юриспруденції, він і забезпечувався за залишковим принципом. Скасування приватної власності на землю, на засоби виробництва, на житло прирекли потужний в минулому російський нотаріат на загибель⁴.

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 56–57.

²Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920: навч. посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – С. 105.

³Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918) / О. В. Тимошук. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 359.

⁴Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. М. Черниш; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – С. 52.

З утворенням у грудні 1917 року у м. Харкові Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), що повністю йшла у фарватері Російської Федерації, сліпо переносючи її законодавство на український ґрунт, правове регулювання нотаріальної сфери різко змінилося¹.

Постановою Народного секретаріату України (так називався перший Радянський уряд України) від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду» вказувалося про ліквідацію й інституту нотаріату².

Старі, експлуататорські судово-прокурорські і слідчі установи замінили нові, радянські органи, утворення яких покладалося на місцеві Ради³.

За часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського гетьманською грамотою від 29 квітня 1918 р. скасовувалися розпорядження уряду Української Народної Республіки, які порушували право приватної власності та встановлювалась свобода купівлі-продажу землі⁴, а за часів Директорії в основу моделі судової системи були покладені принципи дореволюційної Росії⁵. Відмова гетьманату від соціалістичної ідеї Центральної Ради призвела до масового повернення поміщиків і капіталістів до України. Їм повертали землю, маєтки, заводи і фабрики, виплачувалася компенсація за збитки, яких вони зазнали за Центральної Ради⁶. Цим

¹Нелін О.Т. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 108.

²Про введення народного суду: Постанова Народного Секретаріату України від 04.01.1918 // Хронологічне зібрання законів, указів. – К., 1963. – Т. 1. – Ст. 30.

³Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української СРР в 1917–1920 рр. / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1956. – С. 93.

⁴Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т. – Х.: Право, 2011. – Т. 1: Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. – С. 469–470.

⁵Там же. – С. 481.

⁶Головко Л. О. Право власності в Україні радянського періоду (1917–1992 рр.) / Л. О. Головко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 59.

була зумовлена необхідність розгляду питання спрощення та прискорення вчинення кріпосних актів на нерухоме майно і, як наслідок, було підготовлено «проектъ упрощенія со-вершенія крѣпостныхъ актовъ»¹.

У перші роки після перевороту, в період громадянської війни цивільний оборот в країні був незначним, тому нотаріальна діяльність не набула суттєвого розвитку².

В Українській державі джерелом права були звичаї, законодавчі акти Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, а також акти царської Росії, що не суперечили новому законодавству. У сфері нотаріату чинним було «Положення про нотаріальну частину» 1866 р., яке регулювало діяльність нотаріату до 1918 р. Тому інститут нотаріату в УНР, Українській державі гетьмана П. Скоропадського, як справедливо стверджує О. Нелін, нічим не відрізнявся від дореволюційного³.

14 лютого 1919 року РНК УРСР затвердила розроблений Нарком'юстом проект декрету «Про суд»⁴, який став юридичною основою системи нормативних актів, які оформили процес революційного зламу старого суду і надали цьому процесові упорядкованого характеру, та створення нового пролетарського суду. Декрет мав три статті. Перша з них містила припис: «Скасувати всі судові установи, які існували на території України до встановлення Радянської влади: Генеральний суд, судові палати, окружні суди, з'їзди мирових суддів, мирові суди, суди воєнні, морські, повітові, комерційні та інші, а також усі установи й організації, які перебували при колишніх судових місцях: прокурорський нагляд, нотаріат, присяжна й приватна адвокатура, інститути судових слідчих, судових приставів та ін.». На думку П. Цупренка та

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 4. – Спр. 4.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 142.

³ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 108.

⁴ Узаконення та розпорядження Робіт.-Сел. Уряду України за 1919 р. – Х., 1925. – С. 19.

Д. Постового, історичне значення цього декрету полягає в тому, що він юридично оформив і закріпив революційний процес зламу буржуазно-поміщицького суду¹.

Декретом Ради Народних Комісарів України від 25 лютого 1919 року «Про заснування народних Нотаріальних Камер»² був заснований інститут народних нотаріусів, який проіснував до 16 квітня 1921 року. Вказаним декретом встановлено, що всі попередньо діючі в межах території Української Соціалістичної Радянської Республіки нотаріальні контори ліквідовуються.

У пункті 2 вказаного Декрету зазначено, що в губернських та повітових містах створюються народні нотаріальні камери, якими керують Нотаріальні підвідділи при юридичних відділах відповідних виконкомів. Тобто, нотаріат був включений не до судової, а до адміністративної радянської структури. Згідно з декретом «народних нотаріусів» обирали місцеві виконавчі комітети із кандидатів, запропонованих нотаріальними підвідділами. Водночас кандидати та кандидатки повинні були відповідати загальним радянським виборчим вимогам, а саме: досягти 18-річного віку, не займатися приватною комерцією, не жити на «не трудові статки» (прибуток від найманої праці або проценти з капіталу), не бути ані служителем культу, ані колишнім агентом поліції чи жандармерії, ані членом «царской, гетманской или какой-либо королевской фамилии», ані божевільним чи засудженим³.

Очолювали нотаріальні камери народні нотаріуси, що обиралися терміном на рік виконкомом із кандидатів, запропонованих нотаріальним підвідділом. Кандидати повинні були відповідати вимогам пасивних виборців для виборів у Ради.

Отже, теоретично народним нотаріусом у цей період могла стати і недосвідчена особа. Незважаючи на цей недо-

¹ Цупренко П. 60-річчя. Декрет Ради Народних комісарів України «Про суд» / П. Цупренко, Д. Постовий // Право України. – 1979. – № 7. – С. 9.

² Про утворення народних Нотаріальних Камер: Постанова РНК УСРС від 25.02.1919 // ЗУ УСРС. – 1919. – № 15. – Ст. 163.

³ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 60

лік, запровадження нотаріальних камер, що виконували хоч і не багато, проте чітко визначені нотаріальні дії, треба вважати позитивним моментом.

Російським ученим К. Юдельсоном встановлено, що в 1918–1920 рр. на території Російської Федерації самостійні, з чітко визначеними функціями нотаріальні державні установи фактично створені не були, а отже, і не функціонували¹.

Також істотно зменшилась і компетенція щодо вчинення нотаріальних дій. Згідно з пунктом 2 Декрету до компетенції народних нотаріусів належали:

а) засвідчення вірності копій, підписів на актах, довіреностях, проханнях, заявах, зобов'язаннях, документах та інших, різних назв, часу пред'явлення документів та речей, знаходження осіб в живих;

б) встановлення фактів, які мають юридичне значення;

в) поява («объявление») та передача заяв від однієї особи до іншої;

г) складання та редагування всіх перелічених у пункті 2 літ а) документів.

Аналізуючи зазначений документ, доходимо висновку, що нотаріуси не мали права вчиняти нотаріальні дії щодо володіння нерухомістю. Цю думку підтверджено в пункті першому декрету РНК «Про заборону правочинів з нерухомістю» від 21.03.1919 р. було встановлено, що вчинення будь-яких угод з продажу, купівлі, застави тощо всіх нерухомостей та земель в містах та уїздах призупиняється, а угоди вчинені з 1 січня цього року, не виключаючи випадків переходу нерухомості до іноземних підданих та іноземних установ, є недійсними. Радянським робітничим та селянським депутатам, їх виконавчим комітетам та юридичним відділам наказано встановити нагляд за виконанням нотаріусами вказаної постанови².

¹ Юдельсон К. С. Советский нотариат / К. С. Юдельсон. – М.: Госюр-издат, 1959. – С. 5–7.

² Долинська М. С. Український нотаріат та нотаріальне законодавство в період національних державотворчих процесів України в 1917–1920 роках / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса, 2014. – Випуск 72. – С. 88.

Практично в нотаріальних камерах засвідчувались: вірність копій документів; справжність підписів на актах, довіреностях, заявах, зобов'язаннях, проханнях; встановленні фактів, які мали юридичне значення; передача заяв від однієї особи до іншої¹.

Зокрема у ст. 1 Декрету Ради Народних Комісарів УСРР від 11 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» оголошувалося, що право спадкування за законом і за заповітом на все майно, яке знаходиться на території республіки, скасовується. Водночас у примітці до ст. 1 зазначалося, що дія цієї статті не поширюється на ті випадки, коли все спадкове майно не перевищує 10 тис. крб. У ст. 2 Декрету було зазначено, що непрацездатним родичам спадкодавця за прямою низхідною і висхідною лініями, повнорідним і неповнорідним братам і сестрам, а також подружжю надається переважне право отримувати утримання з майна померлого не вище прожиткового рівня, за умови, що ці особи потребують допомоги².

У Декреті РНК УСРР від 21 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» передбачалося, що якщо все спадкове майно не перевищує 10 тис. крб., то воно переходить у користування подружжя, дітей, повнорідних і неповнорідних братів і сестер, батьків померлого, якщо вони є непрацездатними і потребують допомоги³.

Український нотаріат розпочав діяльність у відведених йому межах. Відтак 14 квітня 1919 року було повідомлено про те, що у Харкові функціонують чотири нотаріальні камери, причому таксу для сплати за їхні послуги розробляє юридичний відділ губвиконкому. Проте у багатьох інших містах України

¹ Долинська М. С. Український нотаріат та нотаріальне законодавство в період національних державотворчих процесів України в 1917–1920 роках / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса, 2014. – Випуск 72. – С. 89.

² Про скасування спадкування: Декрет РНК УСРР від 11.03.1919 // Вісник державних законів і розпоряджень. – 1919. – Вип. 1. – 31 січ. – С. 1.

³ Об отмене наследования: Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 21.03.1919 // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 32. – С. 348.

радянським нотаріальним органам доводилося на доволі тривалий час призупиняти свої дії: адже громадянська війна тривала, а українські території залишалися її ареною¹.

Як зауважує Ю. Ільїна, у період Громадянської війни виникла тенденція ліквідації нотаріату, зобов'язальні відносини зводилися до аліментного права, сімейно-майнових справ, побутового підряду, купівлі-продажу. Але вже в період переходу до нової економічної політики увага радянської влади до нотаріату поновлюється².

Влітку 1919 р. у зв'язку з поразкою на фронтах, а також в результаті антибільшовицьких повстань в багатьох регіонах Рада Народних Комісарів вимушена була припинити свою діяльність на території України. 11 грудня 1919 р. в Україні створено Всеукраїнський революційний комітет, який зосередив всю повноту влади. Було поширено декрети РСФРР, які стосувались господарських, фінансових, військових справ, пошт та телеграфу, соціального забезпечення, шляхів сполучення тощо³.

З переходом до нової економічної політики нотаріат все більше цікавив органи радянської влади. Це пояснюється тим, що нова економічна політика, розрахована на відновлення народного господарства, ґрунтувалась на використанні ринку та грошових відносин. Виконуючи рішення X з'їзду РКП(б), Українська РСР слідом за Російською Федерацією замінює продрозкладку продподатком, дозволивши селянам вільно розпоряджатися надлишками своєї сільськогосподарської продукції шляхом продажу на ринку.

Отже, належність державі головних економічних важелів у промисловості та торгівлі поєднувалась із допуском приватної торгівлі і дрібних приватних промислових підприємств. Була дозволена оренда приватними особами дрібних

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 61.

²Ільїна Ю. П. Значення радянського періоду розвитку українського нотаріату / Ю. П. Ільїна // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 114.

³Вовк Ю. Формування та діяльність уряду радянської України у 1917–1922 роках // Ю. Вовк // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2010. – Вип. 51. – С. 32.

промислових підприємств, купівля-продаж немуніципалізованих житлових будинків¹.

З переходом Радянської держави до нової економічної політики відбулося різке і значне збільшення цивільного обороту в країні. Пожвавлення приватного капіталу в економіці зумовило необхідність посилення державного контролю в сфері цивільних правовідносин².

У цих умовах доволі важливого значення набуває необхідність збереження державою контролю над організацією і напрямками господарського обороту, збільшується потреба в нагляді над приватнокапіталістичними елементами.

Відомий український дослідник І. Усенко констатує, що проголошений в 1921–1922 рр. курс пов'язував ідею законності з переходом до нової економічної політики і необхідністю розвитку цивільного обороту з відповідними правовими гарантіями його учасникам³.

В час непу, на думку сучасного російського дослідника І. Черемних, питання про законність цивільно-правових угод не виникало: єдиним і головним було всебічне забезпечення майнових інтересів держави⁴.

У здійсненні цього завдання з іншими органами важлива роль була відведена і нотаріату. У 1920-х роках відбулося відродження виключно державного нотаріату.

Постановою Ради Народних Комісарів України від 16 квітня 1921 р. інститут народних нотарів у Радянській Україні було скасовано. Найпростіші нотаріальні дії – засвідчення автентичності підписів та вірності копій – поклали на народних суддів, органи міліції, так звані «будкомбід» (будинкові комітети бідноти). Ріст цивільного обороту, пов'я-

¹ Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – С. 30.

² Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 22.

³ Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко. – Х.: Ун-т вн. справ, 1995. – С. 16.

⁴ Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – С. 30.

заний із переходом до нової економічної політики, об'єктивно зумовив суттєвий розвиток нотаріальної діяльності.

Існування договірливих відносин між державними господарськими організаціями та приватними особами потребувало встановлення контролю за законністю вчинюваних правочинів. З цією метою в 1921 р. були видані декрети, що вимагали обов'язкового нотаріального засвідчення договорів про державні підряди та поставки, а також угод про купівлю-продаж не муніципалізованих жилих будівель. Таке посвідчення здійснювали нотаріальні столи при губернських відділах та бюро юстиції¹.

Відтак 27 липня 1921 року за № 400 прийнято Постанову РНК УРСР «Про нотаріат»², якою скасовувалася постанова від 16 квітня 1921 року та знову відкривалися нотаріальні камери. Постанова складалася лише з восьми пунктів. Народні нотаріальні камери відкривалися в містах та населених пунктах з населенням не менше 40 000 чоловік. Однак народному комісаріату юстиції було надано право відкривати нотаріальні камери і в місцевостях з менш численним населенням. У місцях, де відсутні нотаріальні камери, їх функції покладаються на народних судів, які функціонували одноособово³.

Призначення на посаду нотаріуса відбувалося з осіб, які могли бути обраними на посаду постійного судді згідно зі статтею 14 Положення про Народний суд губернськими виконавчими комітетами за поданням губернських відділів юстиції. Народні нотаріуси в межах своєї компетенції, а також за службовим станом та оплатою праці, прирівнювалися до прав, наданими постійним народним суддям⁴.

До повноважень народних нотаріусів належать:

¹ Павлов А. А. Нотариат / А. А. Павлов. – Х., 1926. – С. 45.

² Про нотаріат: Постанова СНК УРСР від 27.07.1921 № 400 // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1921. – № 14. – С. 477–478.

³ Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 23.

⁴ Там же.

а) засвідчення справжності підписів, підписів на різних актах, договорах, зобов'язаннях, довіреностях, проханнях, заявах, розписках та інших документах, які не суперечили законам, декретам і постановам Радянської влади;

б) засвідчення вірності копій;

в) видача посвідчень про знаходження осіб в живих;

г) прийняття на постійне зберігання оригіналу акта з видачею особі, яка пред'явила його, засвідчуваної копії або зберігання засвідчуваної копії з поверненням оригіналу з метою охорони прав сторін від наслідків втрати письмового акта;

г) передачу заяв від однієї особи до іншої та відповіді на такі заяви;

д) засвідчення часу пред'явлення документів¹.

Загальний нагляд за правильним виконанням народними нотаріусами та народними суддями нотаріальних функцій та інструктажем вказаних органів покладено на Народні Комісаріати Юстиції. Скарги на неправомірні дії народних нотаріусів і народних суддів, а також на відмову від їх виконання покладених на них нотаріальних обов'язків подавалися зацікавленими особами в 7-денний термін з дня події, яка дала привід до скарги, у відповідну Раду Народних Суддів через службову особу, дії якої становили предмет оскарження².

У період економічного піднесення назріла необхідність створення державного нотаріату як гаранта посвідчення угод матеріального характеру й інших дій. Тож 27 вересня 1921 року Раднарком України з метою вдосконалення апарату органів юстиції, охорони та регулювання взаємних прав та обов'язків громадян ухвалив рішення за № 554 «Про нотаріальні функції»³.

¹ Про нотаріат: Постанова СНК УРСР від 27.07.1921 № 400 // Собрание Указонений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. - 1921. - № 14. - С. 477-478.

² Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921-1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. - 2014. - № 2. - С. 23.

³ Про нотаріальні функції: Постанова РНК України від 27.09.1921 № 554 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. - 1921. - № 19 - С. 644.

Згідно з постановою вчинення нотаріальних дій покладалося на створені при всіх губернських та повітових комітетах відділах юстиції нотаріальні столи та народних суддів.

До функцій нотаріальних столів належали: засвідчення різних договорів та угод та нагляд за виконанням нотаріальних функцій народними судьями вказаної губернії чи повіту за приналежністю.

До нотаріальних повноважень народних суддів, які діють одноособово, належали: засвідчення справжності підписів; вірності копій, встановлення особи, сімейного стану, довіреності на вчинення нотаріальних дій майнового характеру, зберігання різних письмових актів, передачу заяв однієї сторони іншій¹.

Як справедливо зауважує, Л. Ясінська, вказана постановою «Про нотаріальні функції» не була вдалим вирішенням цієї проблеми, оскільки, незважаючи на свою назву, навіть не дала чіткого визначення функцій нотаріальних столів, що створювались (замість попередніх нотаріальних камер) при губернських відділах і повітових бюро юстиції².

Вперше юридично було визнано право власності громадян у постанові Раднаркому УСРР від 18 листопада 1921 р. «Про дозвіл угод з нерухомістю», в якій власникам дозволялося відчужувати належні їм ненаціоналізовані будівлі за умови, що в одній сім'ї «набувача» власності не зосереджувалося більше одного землеволодіння. Подібне відчуження будівель заборонялося в сільській місцевості за винятком випадків відчуження на підставі ухвал повітових виконкомів³.

¹ Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 23.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 146.

³ Про дозвіл угод з нерухомістю: Постанова РНК України від 18.11.1921 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1921. – № 21 – С. 600.

Крім того, із створенням державної прокуратури були ліквідовані губернські відділи і повітові бюро юстиції, при яких згідно із Постановою РНК УРСР від 27 вересня 1921 року були нотаріальні столи, які продовжували діяти як самостійні органи під загальним керівництвом і наглядом президій народних судів¹.

Як свідчать сучасники, у цей період нотаріат «був по-лишений на самого себе і перебував спершу при юрвідділах та бюро юстиції, а згодом при нарсудах і особливих сесіях нарсуду, причому в деяких губерніях існували – періодично й з перервами – і народний нотаріус, і нотаріальні підвідділи, а в інших – лише народні нотаріуси»².

У результаті до 1922 року в країні сформувалася ситуація, коли розширення товарообігу, приватного капіталу та цивільно-правових відносин призвело спочатку до неможливості існування без нотаріату, а згодом до усвідомлення недостатності існуючих повноважень у створених нотаріальних органах³.

Крім того, нотаріальні функції здійснювались не лише народними суддями, але й волосними виконкомами, сільськими радами, міліцією, причому всі вони, майже винятково засвідчували підписи навіть на тих актах, які згідно з законом могли складатись і посвідчуватись лише у нотаріуса⁴.

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 146.

² Нотариат на Украине. Краткий обзор деятельности // Вестник советской юстиции. – 1924. – № 12 (22). – С. 355.

³ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 100 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 147.

Після остаточного встановлення більшовицької влади в Україні саме інститут нотаріату мав надати майновим відносинам стабілізуючого та безконфліктного характеру, дозволив би державі контролювати виконання громадянами обов'язків щодо сплати податків, а також в особі нотаріуса постійне та гарантоване джерело поповнення скарбниці¹.

Неп передбачала новий підхід до дій, що виконували нотаріус і тому в 1921 році було видано низку декретів із зазначеного питання, включаючи визначення грошового збору за нотаріальне посвідчення. У травні 1922 року був ухвалений Закон «Про основи приватних майнових прав», який зумовив необхідність у вирішенні питань, пов'язаних з інститутом нотаріату, а саме: визначення компетенції нотаріальних контор і порядку вчинення нотаріусами професійних дій².

Після закінчення Громадянської війни було прийнято чимало нормативно-правових актів, спрямованих на зміцнення та розвиток суспільних відносин мирного періоду. Значне і швидке зростання економіки, пов'язане з переходом до нової економічної політики, об'єктивно зумовило істотний розвиток нотаріальної діяльності.

У період економічного піднесення назріла необхідність створення державного нотаріату як гаранта посвідчення угод матеріального характеру й інших дій³.

Питання діяльності органів нотаріату турбувало не тільки діячів України, але й Росії. Як стверджує А. Олейнова, діяльність радянського нотаріату стала регламентуватися настільки величезною кількістю актів органів виконавчої

¹ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 100.

² Ждан М. Д. Виникнення та розвиток інституту нотаріату / М. Д. Ждан, І. А. Кузнецов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. ПРАВО. – 2011. – Випуск 16. – С. 107.

³ Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес» / В. М. Черниш; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 20 с.

влади та підзаконних актів, що повсюди стали виникати проблеми, пов'язані з відсутністю єдиної практики застосування цих актів, проблеми їх тлумачення і наявності прогалин у регулюванні. Нотаріальні столи стали просто не справлятися з покладеними на них державою завданнями часів непу. Виникли проблеми з працівниками, досвідом їх роботи. Стала відчуватися необхідність уніфікації правових норм, ухвалення замість численних декретів, циркулярів і постанов єдиного закону, що регламентує організаційну структуру діяльності нотаріату, його компетенцію¹.

Прагнення підпорядкувати нотаріат державі було не нове для нашої держави, але в той час, безумовно, пояснювалося ще й загальною тенденцією одержавлення всіх сфер суспільного життя. Усвідомивши на практичному досвіді неможливість врегулювання цивільного обороту і дотримання законності без нотаріальних органів, перед державою виникла проблема підпорядкування їх своєму контролю та законодавчого закріплення своїх керівних начал радянським нотаріатом. Почалася теоретична розробка образу (взірця) радянського нотаріуса. На IV Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції, що відкрився 26 січня 1922 року, було наголошено, що нотаріат повинен бути введений в систему органів юстиції та забезпечуватися державою².

Після чого були опубліковані попередні «Тези про нотаріат», в яких, як і на самому з'їзді, підкреслювалася важливість існування та діяльності нотаріату як наслідку необхідності наявності державного контролю над громадянським оборотом в частині, що стосується угод державних органів з приватнокапіталістичними елементами. Особливо наголошувалось, що в Радянській державі нотаріат повинен бути

¹ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 100–101. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

² Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 23–24.

державною установою, в якому немає місця такому елементу цивільно-правових відносин між нотаріусом та особами, які звертаються до нього, як винагорода за послуги, властива капіталістичним країнам. Нотаріуса вбачали відповідальною посадовою особою, яку забезпечувала виключно держава¹.

Вказувалося також на необхідність організації нотаріату як складової органів юстиції. Саме з урахуванням цього нотаріальна контора повинна була стати державною установою, а нотаріус – відповідною службовою особою, яка перебувала на державному утриманні, а не особами, які потребували нотаріальної та правової допомоги².

Перше Положення про державний нотаріат, тобто такий, що здійснювався у формі державної служби і від імені держави, яке було прийнято 4 жовтня 1922 р. Раднаркомом Російської Федерації, і стало основою нотаріату радянського періоду, згодом аналогічні положення почали прийматися у всіх союзних республіках³.

Цей документ передбачав відкриття державних нотаріальних контор на чолі з нотаріусами, що призначалися президіями губернських рад народних суддів у містах та інших великих населених пунктах Російської Федерації. У тих населених пунктах, де нотаріальні контори не відкривалися, обов'язок зі здійснення нотаріальних дій, за деякими винятками, покладался на народних суддів, а нагляд за діяльністю нотаріусів – на президії губернських рад народних суддів. Загальне керівництво нотаріальними конторами здійснювалося Народним комісаріатом юстиції РРФСР. Положення набагато розширило і коло нотаріальних дій порівняно з тим, що існувало раніше⁴.

¹ Зацепина С. Обратив в бумажную массу... (Очерк истории советского нотариата) / С. Зацепина // Нотариальный вестник. – 1999. – № 5–6. – С. 63.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 109.

³ Нотариат в СССР / под ред. М. А. Авдюкова. – М.: Изд. Московського ун-та, 1974. – С. 16.

⁴ Ільїна Ю. П. Значення радянського періоду розвитку українського нотаріату / Ю. П. Ільїна // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 114.

30 грудня 1922 р. у Москві відкрився Перший Всесоюзний з'їзд Рад, який схвалив Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. Згідно з цими документами чотири радянські республіки – Росія, Україна, Закавказька Федерація, Білорусія – утворили одну союзну державу. Договір визначав структуру загальносоюзних верховних органів влади та їхні повноваження. До компетенції СРСР як єдиної союзної держави увійшов і розвиток радянського законодавства, а також організаційне формування нового всесоюзного нотаріату¹. Нова економічна політика потребувала нормативного наповнення. Кодифікація розглядалась як черговий етап у розвитку революційної правосвідомості. У 1922–1927 рр. у Радянській Росії, а згодом і в Україні, було проведено нову кодифікацію всіх галузей права. 1 січня 1923 р. у Російській Федерації набув чинності Цивільний кодекс республіки.

З прийняттям нових законодавчих актів і затвердженням Союзного Договору виникла необхідність зміни Положення про державний нотаріат, оскільки низка його положень не відповідала новому законодавству Радянської держави. Відтак новий ЦК РРФСР і ЦУ УРСР ввів додаткові угоди, що підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню. А розвиток законодавства, зокрема створення нового загальносоюзного нотаріат тепер належало до компетенції СРСР як єдиної союзної держави.

Використовуючи досвід Росії, 1922 р. в УСРР були розроблені і прийняті Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Положення про судоустрій, Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту².

Важливою складовою реалізації курсу на революційну законність була реформа судового апарату, правовою основою якої стало «Положення про судоустрій УСРР», затверджене ВУЦВК 16 грудня 1922 р.³.

—¹ Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 24.

² Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко. – Х.: Ун-т вн. справ, 1995. – С 56.

³ Там же. – С. 47.

В УСРР перший Цивільний кодекс був прийнятий постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., набув чинності 1 лютого 1923 р. і діяв понад 40 років. Цивільний кодекс УСРР 1922 р. – перший систематизований єдиний законодавчий акт, який виконував правове регулювання всіх майнових відносин між громадянами, між ними і державними організаціями та між цими організаціями в умовах нової економічної політики. Він складався із загальної частини, трьох розділів і 435 статей.

Подальше розширення сфери цивільного і насамперед зобов'язального права, прийняття 16 грудня 1922 р. першого Цивільного кодексу УРСР¹, що поклали на нотаріат низку контрольних функцій, вимагали нагальної реорганізації нотаріату, чіткого визначення його структури, обсяг повноважень, процесуального порядку діяльності. Стало очевидним, що в зв'язку з відсутністю спеціального законодавчого акта, яким би регулювалася нотаріальна діяльність, підготовлених кадрів, недосконалою структурою, нотаріальні столи не могли належно виконувати своїх завдань.

Серед норм ЦК 1922 р. слід згадати ст. 27, згідно з якою письмові правочини поділяються на: звичайні, засвідчені, нотаріальні, тобто вчинені у нотаріальному органі та внесені до нотаріальної актової книги. Кодексом закріплювалася загальна вимога щодо укладення договорів, зокрема у ст. 130 зазначалося, що коли законом встановлено обов'язкове вчинення або засвідчення договору у нотаріальному порядку, договір, оскільки інше не встановлено законом, вважається укладеним від моменту його вчинення або засвідчення в нотаріальному порядку. Цією статтею також передбачалося, що коли за попередньою згодою сторін договір повинен мати певну форму, хоч закон її не вимагає, то він вважається укладеним тільки під час надання йому такої форми. ЦК 1922 р. також встановлювалося, що договір купівлі-продажу, договір міни будинків та договір про право забудови повинні укладатись у нотаріальному порядку (статті 72, 185, 207), а договір застави будинку

¹ Цивільний кодекс УРСР від 16.12.1922 // ЗУ УРСР. – 1922. – № 55. – Ст. 780.

повинен нотаріально посвідчуватися (ст. 90). Щодо права спадкоємства, то воно могло бути реалізованим за умови, що підписаний спадкодавцем заповіт внесено нотаріальним органом в актову книгу (ст. 425 ЦК 1922 р.). Тобто, прийняття Положення про державний нотаріат та відповідної інструкції НКЮ обумовлювалось також необхідністю узгодженості норм чинного тоді нотаріального законодавства з нормами ЦК¹.

Як стверджує О. Нелін, у Радянській Україні спадкове право, яке дістало регламентацію у Цивільному кодексі 1922 р., було реформованою спадковою системою російського царизму. У ньому з'являється такий правовий інститут, як «виморочне майно»².

На думку О. Скрипника, спадкування за заповітом було перетворене у різновид спадкування за законом. ЦК УСРР, прийнятим ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. та введеним в дію з 1 лютого 1923 р., було встановлено, що заповітом визнається лише таке розпорядження на випадок смерті, яке зроблене на користь однієї чи кількох осіб із спадкоємців за законом³.

14 березня 1923 року Всеукраїнським Центральним Виконавчим комітетом прийнято постанову «Про спадщинний податок», яким з 1 лютого 1923 року встановлено розмір податку зі спадщини за законом і за заповітом залежно від вартості успадкованого майна⁴.

Зокрема розмір податку в основному коливався від одного відсотка до чотирьох. У разі, коли вартість частки спадкоємця перевищувала 10000 крб золотом, то з кожних наступних 10000 золотих крб податок підвищувався на чотири

— ¹ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 31–32.

² Нелін О. Генезис та розвиток інституту відумерлості спадщини в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 45.

³ Скрипник О. В. Визначення черг спадкоємців за законом в Україні: історія питання / О. В. Скрипник // Митна справа. – 2013. – № 1 (85). – Ч. 2. – Кн. 2. – січень–лютий. – С. 199.

⁴ Про спадщинний податок: Постанова ВУЦВК від 14.03.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 9. – Арт. 158. – С. 290.

відсотки, але загальна сума «спадщинного» податку не могла перевищувати 50% вартості спадщини.

Також передбачено випадок звільнення спадкоємців від сплати податку лише тоді, коли вартість спадкової частки, поодиноким спадкоємцем, нижче від однієї тисячі карбованців золотом.

На думку знаного українського нотаріуса Ю. Козьякова, хронологія розвитку українського нотаріату радянського періоду починається з 20 квітня 1923 року¹. О. Нелін зауважує, що вказане «Положення про нотаріат» започаткувало історію нотаріату в Радянській Україні².

Український нотаріат радянського періоду починає активно розвиватися з 20 квітня 1923 року, коли після прийняття першого Цивільного кодексу УРСР 16 грудня 1922 року, що передбачав для низки цивільно-правових угод обов'язкове нотаріальне посвідчення під страхом недійсності, а стосовно інших угод надавав право розсуду сторонам – чи посвідчувати угоду в нотаріальній конторі, чи обмежитися простою письмовою формою без нотаріального посвідчення, було затверджено «Положення про державний нотаріат»³, (далі – нотаріальне положення).

Це положення складалося із 38 артикулів (пунктів) та вперше надало нотаріальним органам України найменування «державних» і заклало принципове підґрунтя українсько-радянського нотаріату. Згідно із Положенням державні нотаріальні контори створювались у всіх містах УРСР, причому губвиконкомам надавалось право, за погодженням із Нарком'юстом, створювати контори також і в більш значних сільських місцевостях, на вузлових станціях, пристанях, тимчасово на ярмарках та ін.

— ¹Козьяков Ю. М. Нотаріат. Історія і сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотаріат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 14.

²Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 14.

³Положення про державний нотаріат: Постанова РНК від 20.04.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 13. – Арт. 232. – С. 419–428.

Відтак нотаріальна система повернулася до правничих установ. Загальне управління нотаріатом було покладено на Наркомат юстиції. Для нагляду за нотаріальними органами у складі цивільних відділів губернських судів запровадили спеціальні нотаріальні відділення, безпосередньо підпорядковані заступникам голів губсудів по цивільних відділах. Кількість контор у губерніях встановлювали губвиконкоми і затверджував Нарком'юст. У місцевостях, де нотаріальних контор не було, найпростіші нотаріальні дії виконували народні суди та райвиконкоми. У сільських місцевостях згідно з постановою ВУЦВК і Раднаркому України від 13 березня 1925 року «Про зміну та доповнення Положення про Державний нотаріат» такі повноваження делегували сільрадам¹.

Підвалини українського нотаріального законодавства радянського періоду сформовано в 1923 році.

Це було зроблено з введенням нового Положення про нотаріат – 24 серпня 1923 року, яке включило нотаріат до складу органів юстиції, а керівництво ним повинні були здійснювати органи судового управління, також значно збільшило обсяг повноважень нотаріусів та встановило їх відповідність нормам Цивільного кодексу. Положення набуло чинності 1 лютого 1923 року, яким було введено обмеження на спадкування за вартістю майна не більше 10 тисяч золотих рублів, закріплено привілейоване становище державної власності, охорону державних інтересів, контроль над приватно-підприємницькою діяльністю, державну монополію на зовнішню торгівлю тощо².

Згідно з Нотаріальним положенням державні нотаріальні контори створювались у всіх містах УСРР, причому губвиконкомам надавалось право, за погодженням із Нарком'юстом, створювати контори також і в більш значних

—¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 62.

²Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – С. 61.

сільських місцевостях, на вузлових станціях, пристанях, тимчасово на ярмарках та ін. У місцевостях, де не було нотаріальних контор, здійснення окремих, нескладних нотаріальних дій покладалось на райвиконкоми та народних суддів, а якщо їх не було – на сільські ради. Вказані органи, зокрема, здійснювали такі повноваження нотаріальних контор: засвідчення довіреностей і копій всіляких документів та виписок з них (з торговельних книг), а також власноручності підписів; посвідчення за вимогами службових осіб і установ, приватних осіб безсумнівних обставин, а саме: часу подання документів, перебування особи в певному місці, подання пояснення або вимоги однієї особи до іншої¹.

Розміщення нотаріальних контор встановлювалося виконкомом місцевих рад та затверджувалося Народним комісаріатом юстиції. Очолювали нотаріальні контори нотарі (нотаріуси), які призначалися президією губернських рад народних суддів за поданням завідувача цивільним відділом з осіб, які мали виборчі права та витримали встановлене випробування в комісії, що призначалася президією Раднарсуду за програмою, яка була затверджена Нарком'юстом².

Претендент на посаду нотаріуса складав відповідний іспит у комісії, що складалася із голови губернського суду чи його заступника та трьох членів – помічника губернського прокурора, одного із місцевих народних суддів і одного із місцевих нотарів.

Нотаріуси не мали права працювати за сумісництвом не лише в приватних, громадських організаціях, державних установах, але й брати участь в торговельно-промислових підприємствах. Вони були державними службовцями та отримували винагороду лише від держави за встановленими окладами, як і всі службовці.

Загальне керівництво і контроль за діяльністю нотаріальних контор в Україні здійснювались Нарком'юстом

¹ Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 24–25.

² Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – 24.

через губернські суди, при яких створювались нотаріальні відділи і нотаріальні архіви. Скарги на нотаріальні дії або на відмову в їхньому здійсненні подавали зацікавлені особи в народний суд, постанови якого могли бути оскаржені в цивільному відділі губернського суду, рішення ж останнього були остаточними. Водночас відмову від учинення тої чи іншої дії, нотаріальна контора чи нотаріальний відділ повинні, за вимогою однієї із сторін, викласти в письмовій формі з поясненням причин цієї відмови та посиланням на відповідний нормативний акт. Укладання або засвідчення договору чи відмови від їх вчинення повинні бути здійснені упродовж трьох днів після подання необхідних документів і внесення зборів¹.

Важливим є артикул 9 Нотаріального положення, в якому встановлено, нотар в конторі, в якій він є завідуючим, не може вчиняти нотаріальні дії від свого імені і на своє ім'я, своєї дружини, чи своїх родичів по прямій лінії та братів і сестер, а також і співробітників нотаріальної контори і нотаріального відділу відповідного Губсуду.

Отже, для укладення правочину зазначені особи повинні були звернутися за відповідним дозволом до керівництва Губсуду, в якому зазначалося вид правочину та місце його вчинення².

На нотаріальні контори було покладено такі завдання:

а) вчинення (переведення) різних актів згідно з встановленим нотаріальним порядком провадження (переведення) існуючими узаконеннями та цим положенням;

б) засвідчення різних договорів за встановленим законодавством нотаріальним порядком засвідчення;

¹ Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 25.

² Долинська М. С. До питання значення «Положення про державний нотаріат» 1923 року в діяльності українського нотаріату / М. С. Долинська // Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 травня 2014 р.). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 155.

в) вчинення (переведення) й засвідчення після бажання сторін таких договорів, які можуть бути здійснені й без участі нотаря;

г) вчинення (переведення) протестів векселів;

г) засвідчення довіреностей і копій з різних документів і виписок з торгівельних книг, а також власноручності підписів;

д) посвідчення за вимогами урядових осіб і установ, а також приватних осіб, безсумнівних обставин, а саме: часу подання документів, перебування особи в певному місці, подання, пояснення або вимоги однієї особи до іншої тощо;

е) видача виписок і копій з нотаріальних книг та реєстрів;

є) прийняття на зберігання поданих різними особами документів¹.

Також важливим є артикул 19 Нотаріального положення, відповідно до якого нотар повинен дотримувати таємність (таємницю) щодо актів і документів, що має у себе на збереженні, а також всіх доручених йому справ, за винятками, зазначеними законом. Також наголошено, що у разі недотримання нотаріальної таємниці, нотаріус карається згідно зі статтею 117 Кримінального кодексу УРСР, якщо з обставин справи не випливає, що він підлягає карі за іншими статтями Кримінального кодексу.

У «Положенні про державний нотаріат» детально описувався процесуальний порядок виконання нотаріальних дій (з інструктивними подробицями), і враховуючи низьку кваліфікацію нотаріальних працівників, воно цілком відповідало вимогам часу. Наприклад, це стосувалося порядку встановлення особи, що звернулася за вчиненням нотаріальних дій.

На обов'язковість володіння нотаріусом українською і російською мовами вказувалося в артикулі 14 Положення.

Обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягали договори, які укладали приватні особи та їхні об'єднання:

¹ Положення про державний нотаріат: Постанова РНК від 20.04.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 13. – Арт. 232. – С. 419–428.

а) про створення (заснування) торгових і торгово-промислових підприємств;

б) про складання третейських записів;

в) довіреності на управління майном (торговельні) і на провадження справ, за винятком випадків, коли особливими правилами встановлена інша форма довіреності (стаття 265 Цивільного кодексу).

Вимоги щодо місця вчинення нотаріальних дій закріплено в статті 6 «Положення про державний нотаріат». Зокрема різні акти та договори вчиняються та засвідчуються нотаріальним порядком за розсудом сторін або в місці їх укладання чи виконання, або в місці перебування, за винятком договорів про відчуження, про заставу чи оренду не націоналізованих будівель, про встановлення, заставу і про оренду права забудівлі, про оренду різного виду помешкань про оренду, заставу і відчуження державних, громадських і приватних підприємств. Ці договори провадяться чи засвідчуються в місці знаходження будівель, забудівлі, помешкань і підприємств¹.

Відповідно до статті 25 Нотаріального положення не вчиненні чи не засвідчені в нотаріальних установах договори, які підлягали обов'язковому нотаріальному посвідченню чи засвідченню, визнаються недійсними².

Приміром, будь-які угоди про підряд чи поставки між установами та контрагентами мали посвідчуватися у нотаріальних камерах. Чималим обсягом роботи нотаріат був зобов'язаний, так званій «денаціоналізації житла»³.

¹ Положення про державний нотаріат: Постанова РНК від 20.04.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 13. – Арт. 232. – С. 419–428.

² Долинська М. С. До питання значення «Положення про державний нотаріат» 1923 року в діяльності українського нотаріату / М. С. Долинська // Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 травня 2014 р.). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 155.

³ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 62.

За часів непу купівля-продаж денационалізованого житла була поширеним явищем. Відповідні угоди обов'язково укладалися в нотаріальних конторах та реєструвалися у комунвідділах. Водночас продавець мав документально довести, що не торгував нерухомістю впродовж попередніх трьох років, а від покупця вимагати довідку, що ані він, ані його дружина чи повнолітні діти не володіють у цій місцевості жодною іншою будівлею¹.

Під час вчинення акту денационалізації, акту на вивласнення (відчуження) чи заставу будівель, підприємства та права забудівлі нотаріус повинен був пересвідчитися, чи нема належно встановленої заборони на вчинення такого вивласнення (відчуження) чи застави².

Діловодству нотаріальної контори присвячені артикули 20–21 Нотаріального положення. Зокрема наголошено, що нотаріальні книги і реєстри закінчуються в кінці кожного року і зі всіма їхніми додатками подаються до нотаріального архіву.

У кожній нотаріальній конторі відповідно до встановленої Народним Комісаріатом Юстиції формою велися такі книги:

а) актова книга для внесення актів, складених у нотаріальному порядку;

б) реєстр для реєстрації всіх (за винятком протестів векселів) вчинених нотаріальних дій: актів засвідчень, протестів, посвідчення обставин, видачі копій та виписок, а також книги для стягнення зборів і мита;

в) особливий реєстр актів протесту векселів;

г) алфавітні книги (абеткові покажчики) до реєстрів;

г) грошову книгу для запису усіх грошових сум і документів, що отримує контора.

Нотаріальні книги та реєстри повинні були пронумеровані, прошнуровані і закріплені поаркушно секретарем

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 63.

²Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 25.

Губсуду цивільного відділу і підписані членом Губсуду з додатком сургучної печатки Губсуду.

Нотаріальні контори утримувалися коштом внесків і зборів за вчинення нотаріальних дій в межах кошторису, затвердженого пленумом Губсуду.

Нотаріат перебував у цей період на госпрозрахунку, його послуги винагороджувалися за встановленими тарифами. У багатьох випадках ці тарифи передбачали певний відсоток від суми акта. Відтак за укладання звичайних угод стягувалися 1,5% нотаріального збору, а також 1,5% місцевого мита і 0,5% гербового збору. За посвідчення угод купівлі-продажу будинків потрібно було сплатити, крім цих сум, ще аж 8% кріпосного мита й окремих канцелярський платіж (пропорційно кількості сторінок угоди). За оформлення векселів – 1,5% нотаріального збору, 1,5 місцевого та і 0,25 гербового збору¹.

Оскільки фінансування нотаріальних контор відбувалось за рахунок надходжень від учинення нотаріальних дій, створення нових, а також вирішення питання про доцільність функціонування вже існуючих нотаріальних контор залежало від їхньої рентабельності. Це відображено у таких статистичних даних: з прийняттям Положення 1923 р. в Україні було створено 106 нотаріальних контор, станом на 1 січня 1924 р. їх було вже 125, однак до початку 1925 р. їхня кількість у наслідок викладених причин скоротилася до 94².

Постановою ВУЦВК і Раднаркому України від 13 березня 1925 року «Про зміну й доповнення «Положення про державний нотаріат»³ повноваження щодо вчинення певних видів нотаріальних дій делеговано сільрадам та райвиконкомам.

У місцевостях, де немає нотаріусів та народних суддів, на районні виконавчі комітети покладено вчинення таких нотаріальних дій:

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 63.

² Скурідін М. Діяльність нотаріату України / М. Скурідін // Вісник радянської юстиції. – 1925. – № 5 (39). – С. 205–206.

³ Про зміну й доповнення «Положення про Державний Нотаріат» від 13.03.1925 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – Ч. 12. – Арт. 97.

а) засвідчення довіреностей, копії документів та витягів (з торговельних книг), засвідчення підписів;

б) посвідчення безспірних прав: часу пред'явлення документів, перебування особи в певному місці, передання заяви (пояснення чи вимоги) від однієї особи до іншої.

Положенням покладено повноваження щодо вчинення нотаріальних дій лише у разі, коли в сільській місцевості немає ні нотаріусів, ні народних суддів, ні районних виконавчих комітетів.

До компетенції сільрад належало вчинення таких нотаріальних дій:

а) засвідчення довіреностей на одержання грошей і майна на суму не більше 100 карбованців, на провадження судових справ у судових установах на таку ж суму, а також засвідчення довіреностей без обмеження суми заробітної плати, а також допомог від органів соціального забезпечення та соціального страхування і на одержання різної поштової кореспонденції;

б) засвідчення підписів на договорах про найм, продаж та передачу сільськогосподарського майна на суму не більше 500 карбованців, на договорах про купівлю-продаж із розстроченням виплати сільськогосподарських машин і знаряддя без обмежень суми й на поштових оповістках також без обмеження суми;

в) засвідчення копій документів майнового характеру на суму не більше 100 карбованців, копій зазначених договорів, а також копій документів немайнового характеру;

г) засвідчення підписів фундаторів кооперативних організацій, товариств і спілок, що не мають на меті визискування, на поданих ними проханнях про реєстрацію вказаних організацій і на проектах статутів;

г) посвідчення безспірних прав: часу пред'явлення документів про особу, перебування особи в певному місці, передання заяви (пояснення чи вимоги) від однієї особи до іншої.

Районні виконавчі комітети і сільські ради за вчинення нотаріальних дій стягували плату за нотаріальною таксою.

Також двічі змінювався артикул 23 зазначеного Положення про державний нотаріат: Постановами ВУЦВК і РНК

УСРСР від 30 липня 1924 року та від 23 травня 1925 року щодо переліку договорів відчуження, які підлягають обов'язковому нотаріальному засвідченню. За Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 23 травня 1925 року¹: акти продажу будівель, що підлягають денаціоналізації, але залишені за відділами комунального господарства (відділами місцевого господарства), договори про відчуження або заставу денаціоналізованих будівель, про встановлення, відчуження або заставу права забудови, договори про оренду різних державних підприємств і договори про перехід торговельно-промислових підприємств від однієї особи до другої підлягають нотаріальному засвідченню.

Прийняття Положення було першим внеском у створення радянського нотаріату як самостійного державної установи. Воно заклало основи радянського нотаріату – заснувало державні нотаріальні контори та закріпило нотаріат в системі державних органів, включивши його до складу органів юстиції.

Отже, місце нотаріату в системі державних органів було встановлено: нотаріат був включений до складу органів юстиції. Організація та керівництво нотаріатом доручалося органам судового управління².

Надалі із республіканським законодавством про нотаріат виникає і законодавство Союзу РСР, яке регулює питання організації нотаріату та основні принципи діяльності нотаріальних органів. Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік від 29 жовтня 1924 р.³ встановили одноманітну структуру нотаріальних органів для всіх союзних республік, призначення нотаріусів та їх зміщення губернськими і повітовими виконавчими комітетами Рад, вимоги до кандидатів на посаду нотаріуса, можливість виконання окремих нота-

¹ Про зміну й доповнення «Положення про Державний Нотаріат» від 13.03.1925 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – Ч. 12. – Арт. 97.

² Нотариат в СССР / отв. ред. А. Ф. Клейман. – М., 1960. – С. 20.

³ Основы судоустройства Союза ССР и союзных республик от 29.10.1924 // Собрание Законов и Распоржений Рабоче-Крест. Правительства СССР. – 1924. – № 23. – Ст. 203.

ріальних дій народними судами, а також волосними і районними виконавчими комітетами Рад і, нарешті, необхідність видання загальносоюзного закону про основні принципи нотаріату, з яким повинні були бути погоджені республіканські положення про державний нотаріат¹.

Зміни в адміністративно-територіальному поділі (перехід на триступеневу систему управління), а також прийняття 29 жовтня 1924 р. «Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік» зумовили необхідність прийняття нового Положення про судоустрій Української РСР від 23 жовтня 1925 р.². Воно складалося з 12 розділів (основні положення; народний суд; окружні суди; Верховний суд; державна прокуратура; слідчі; колегії захисників; державний нотаріат; судові виконавці; судові перекладачі; інститути науково-судової експертизи; порядок дисциплінарної відповідальності працівників юстиції), які включали 20 глав і 188 статей.

Особливістю Положення було те, що воно регламентувало не лише організацію і діяльність судових органів, але й державної прокуратури УРСР, слідчих, колегій захисників, державного нотаріату і установ науково-судової експертизи. Цим Положенням були внесені деякі зміни в організаційну структуру нотаріальних органів. Зокрема у відділі судоустрою Нарком'юсту по нотаріальних органах був організований підвідділ; нотаріальні підвідділи окружних судів (як це було в складі губернських судів) організовані не були, управління нотаріальними органами в межах округу (було створено 41 округ, замість попередніх губерній) покладалося безпосередньо на голову окружного суду, а розгляд скарг на дії нотаріусів покладался на цивільно-касаційні колегії окружних судів. Призначення, звільнення чи переміщення нотаріусів, здійснювали виконкоми окружних Рад за поданням голів окружних судів, а до кандидатів на посаду нотаріуса пред'являли такі ж вимоги, як і до кандидатів на посаду

¹ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 25.

² Положение о судоустройстве УССР от 23.10.1925 // Собр. Узаконений и распоряжений Рабоче-Крест. Правительства Украины. – 1925. – № 92–93. – Арт. 522.

народного судді. Крім того, треба було пройти випробування в спеціальній іспитовій комісії при окружному суді¹.

21 вересня 1925 року РНК України прийняло постанову «Такса оплати нотаріальних чинностей і правила справляння нотаріальних зборів»², яка була обов'язковою для виконання всіма нотаріусам держави.

Згодом відбувся ще один перегляд законоположень щодо нотаріату. В Положенні про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 року передбачено окремий розділ VIII «Про державний нотаріат», в який увійшли організаційні питання діяльності нотаріату.

Зокрема встановлено, що у містах УСРР та в інших залюднених пунктах, за потребою, засновується державні нотаріальні контори, а їх кількість визначається за поданням окрсуду, окружного виконавчого комітету та затверджується Народним комісаріатом юстиції.

У місцевостях, де нотаріальних контор не утворено, засвідчення довіреностей та копій усяких документів і витягів (із торговельних книг), а також ідентичність підписів, посвідчення за вимогами урядовців, установ і приватних осіб, не спірних обставин, наприклад, час пред'явлення документів, перебування особи в певному місці, подання пояснень або вимагань однієї особи від іншої тощо, а також засвідчення підписів і документів, що їх перелічено в увазі другій до цього артикулу, покладається на народних суддів з оплатою нотаріальних дій за чинною таксою, а в районах, де відсутній нарсуд наведені функції виконує райвиконком на тих же засадах³.

—¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 148–149.

² Такси оплати нотаріальних чинностей і правил справляння нотаріальних зборів: Постанова РНК УСРР від 21.09.1925 // Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – №70. – Ст. 401.

³ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 30.

Відповідно до уваги 2 артикулу 142 Положення про судоустрій УСРР встановлено, що у сільських місцевостях, де немає ні нотарів, ні народних суддів, ані райвиконкомів, на сільради покладається:

а) засвідчувати довіреності на одержання грошей і майна від різних державних і громадських установ і приватних осіб на суму не більше 100 крб. і на провадження справ у судових установах на таку ж суму, а також, не обмежуючи суми, засвідчувати довіреності на одержання заробітної платні та запомог від органів соцзабезу або соцстраху та на одержання різної поштової кореспонденції;

б) засвідчувати копії документів немайнового характеру, засвідчувати копії документів майнового характеру на суму не більше 100 крб, а також копії договорів про найм, продаж і передання сільськогосподарського майна на суму не більше 500 крб., на договорах купівлі-продажу на виплат сільськогосподарських машин і на поштових оповістках, без обмеження суми договору;

в) засвідчувати підписи на договорах про найм, продаж і передання сільськогосподарського майна на суму не більше 500 крб., на договорах купівлі-продажу на виплат сільськогосподарських машин, не обмежуючи суму, і на поштових оповістках, теж не обмежуючи суму;

г) засвідчувати підписи фундаторів кооперативних організацій та інших товариств і спілок, що не мають на меті зиск, на поданих ними проханнях про реєстрацію згаданих організацій і на проектах статутів;

г) засвідчувати, на вимагання урядовців і установ, а також на прохання приватних осіб, не спірні обставини, приміром: час подання документів, перебування особи в певному місці, подання пояснень або вимагань однієї особи від іншої тощо¹.

Усі окреслені нотаріальні дії оплачувалися за такою оплати нотаріальних дій.

¹ Положение о судоустройстве УССР от 23.10.1925 // Собр. Узаконений и распоряжений Рабоче-Крест. Правительства Украины. – 1925. – № 92–93. – Арт. 522.

Важливими є положення артикулу 143 щодо призначення, переміщення та звільнення нотаріусів з посади.

Очолювали нотаріальні контори нотаріуси (нотарі), яких призначав, переміщував і звільняв із посади окружний виконком, на подання голови окружного суду, з осіб, що мають право бути обраними за народних суддів, та склали відповідний іспит за програмою, що його встановив Народний Комісаріат Юстиції. Іспити проводить чинна при окружному суді іспитова комісія, склад та порядок утворення якої визначаються інструкцією НКЮ¹.

Нотаріуси не мали права займати посаду з особових наймів у радянських, громадських і приватних установах і підприємствах, а також брати участь у торговельно-промислових підприємствах².

Штати нотаріальних контор встановлював окружний суд і затверджував Народний комісаріат юстиції за згодою з Наркомфіном.

Державні нотаріальні органи, включаючи оплату праці нотаріусам та іншим співробітникам цих органів, утримувалися коштом оплат, що надходять за нотаріальні дії. Ці суми, які лишалися за покриттям видатків на утримання державних нотаріальних органів, у межах, установлених кошторисами, вносилися на прибуток Республіки за кошторисом Народного комісаріату юстиції в порядку, установленому Народним комісаріатом юстиції за погодженням з Народним комісаріатом фінансів УСРР³.

Загальне керівництво, догляд і інструктування всіх нотаріальних органів УСРР здійснював Народний комісаріат юстиції. На місцях безпосереднє адміністративно-організаційне керівництво й догляд за нотаріальними органами здійснювали округові суди в межах і порядку, що їх установлено інструкціями, видаваними НКЮ.

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 30.

² Там же.

³ Там же. – С. 31.

Також постановою НКЮ для здійснення зазначеного керівництва й догляду у містах Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі, а також у інших значних окружних містах, дозволялося утворення при відповідних окружних судах посади старшого нотаря. Старших нотарів призначали голови відповідних окрсудів із осіб та затверджував Народний Комісар Юстиції. Старші нотарі могли мати технічних співробітників, які утримувалися за рахунок нотаріальних сум за відповідними кошторисами¹.

Особливо в артикулі 151 Положення акцентовано на діяльності нотаріальних архівів, які утворювалися при окружних судах.

Всі закінчені нотаріальні книги повинні були зберігатися в нотаріальних архівах, звідки можна було отримувати довідки й витяги з цих книг. Порядок організації нотаріальних архівів і наповнювання визначалося інструкціями НКЮ.

Водночас зауважувалося, що нотаріальні архіви, як правило, обслуговувалися апаратом окружного суду, де вони перебували. Лише у разі потреби, для обслуговування нотаріальних архівів можна було утворити спеціальні штати, які утримувалися за рахунок нотаріальних сум².

16 грудня 1925 р. в Україні Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР за № 557 «Про надання чинності Нотаріальному Положенню» було прийняте нове Нотаріальне положення³, після прийняття Цивільного кодексу України, який передбачав для низки цивільно-правових угод обов'язкове нотаріальне посвідчення під страхом недійсності, а щодо інших угод надавав право на розгляд сторін посвідчувати уго-

—¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 31.

² Там же.

³ Про надання чинності Нотаріальному Положенню: Постанова ВЦВК й РНК УСРР від 16.12.1925 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 102. – Ст. 557.

ду в нотаріальному порядку чи обмежитися простою нотаріальною формою без нотаріального посвідчення.

Нотаріальне положення склалося всього з 37 артикулів (пунктів). Особливістю Нотаріального положення було те, що воно регулювало лише порядок вчинення нотаріальних дій, а загальні положення щодо діяльності органів нотаріату регулювало Положення про судоустрій УСРР¹.

На нотаріальні контори покладали такі нотаріальні дії:

а) складання різних актів, щодо яких Цивільним кодексом УСРР та іншими нотаріальними актами встановлений нотаріальний порядок посвідчення;

б) засвідчення різних договорів, довіреностей та інших документів, щодо яких Цивільним кодексом УСРР та іншими нотаріальними актами встановлений нотаріальний порядок посвідчення;

в) укладання та засвідчення на бажання сторін угоди, щодо яких не встановлено обов'язкового нотаріального укладання чи засвідчення;

г) вчинення протестів векселів;

г) засвідчення вірності копій різних документів та витягів з торговельних та інших книг і документів, а також власноручність підписів;

д) посвідчення безспірних обставин: часу пред'явлення документів, перебування особи в певному місці, передачу заяв чи пояснень від однієї особи до іншої тощо;

е) видання виписки й копії з нотаріальних книг, реєстрів тощо;

є) отримання від осіб документів на зберігання, передавання заяв від однієї особи до іншої, взяття для передавання за належністю грошей, що надходять на оплату явлених до протесту векселів чи з розрахунку укладених у конторі угод, пересилання та передавання за належністю актів й документів, складених чи засвідчених в конторі та виконання інших

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 31.

доручень, які безпосередньо пов'язані з діяльністю нотаріальних контор і не суперечать законодавству. Водночас повний перелік функцій нотаріальних контор визначався Народним комісаріатом юстиції¹.

Відповідно до артикулу 5 Нотаріального положення, нотар не мав права вчиняти нотаріальні дії в конторі, де він є завідувачем на своє ім'я або від свого імені, своєї дружини, своїх родичів прямої лінії, братів і сестер, а також співробітників нотаріальної контори².

У цей час відбувалася зміна адміністративно-територіального поділу (з губерній – на округи). Тож нотаріальні відділення губсудів було ліквідовано. Натомість було посилено інструкторську та наглядову роль Нарком'юсту, котрий 27 січня 1926 року видав спеціальну інструкцію щодо нотаріальної діяльності. Нотаріальними конторами керували нотарі на правах завідувачів; при них могли бути помічники на правах заступників. Помічників та технічний штат призначав і звільняв сам нотар³.

Нотаріальні контори мали вести:

- а) актову книгу на акти, складені нотаріальним порядком;
- б) загальний реєстр нотаріальних дій і оплат;
- в) особливий реєстр для запису опротестованих векселів;
- г) алфавітний покажчик до реєстрів;
- ґ) грошову книгу;
- д) книгу розрахунків на подані до протесту векселі.

Збереження таємниці вчинення нотаріальних дій покладалося не лише на нотаріусів, але й на співробітників нотаріальної контори⁴.

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 31–32.

² Там же. – С. 32.

³ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 63.

⁴ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 32.

Як справедливо зауважує М. Кальницький, поняття про категорії письмових угод у цей період наблизилося до того, що існувало у дореволюційні часи. Розрізнялися угоди прості (тобто домашні, вчинені без участі нотарів чи інших посадовців, що їх замінюють), засвідчені (щодо яких нотаріус перевіряє дійсність і законність та посвідчує їх спеціальним написом, печаткою та підписом) і нотаріальні (вони здійснюються за безпосередньої участі нотаря, а оригіналом угоди стає її запис у актовій книзі, скріплений підписами сторін, підписом та печаткою нотаря). Тільки нотаріальний акт вважався безспірним¹.

Вчиняти нотаріальні дії можна було у будь-якій нотаріальній конторі, за винятком угод відчуження та застави будинків й іншої нерухомості, які засвідчували лише у конторі за місцем розташування майна. У разі Perezастави будівель та права забудови, написів про передачу вимог, такою заставою забезпечених, і скасування такої застави, їх необхідно вчиняти лише в тій нотаріальній конторі, яка посвідчувала акт про заставу².

Під час оформлення угод не було потреби в участі свідків; їх запрошували тільки у разі необхідності підтвердити чийсь особистість. Надалі нотареві було надано можливість засвідчувати та складати документи, за бажанням сторін, російською або українською мовою, але сам нотар мав робити свої записи лише українською (винятки становили території компактного проживання певних нацменшин, де все адміністративне та судове діловодство велося національними мовами). Оплата нотаріальних послуг здійснювалася за таксою, в якій окремо оплачувалися дії з укладенням документів і окремо за їх засвідчення. Водночас було визначено коло осіб із офіційно визнаною матеріальною неспроможністю, звільнених від оплати³.

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 63–64.

²Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 32.

³Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 64.

На думку Л. Ясінської, прийняте після вказаних змін нове Нотаріальне положення 16 грудня 1925 р. було невдалим актом кодифікації нотаріального законодавства. Воно часто з інструктивною деталізацією викладало порядок виконання нотаріальних дій і водночас не містило положень, що визначали б порядок призначення і звільнення нотаріусів, а також вимог, що ставились до кандидатів на посаду нотаріуса. Жодного слова не було сказано про визначення структури, мережі нотаріальних органів, про їхній організаційний устрій, підпорядкованість, обійдено питання про компетенцію місцевих Рад щодо вивчення нотаріальних дій.

Отже, у прийнятті такого недосконалого акта не було потреби. А надто, що вже з кінця 1925 року активно обговорювалось питання про необхідність видання загальносоюзного закону про нотаріат¹.

З цього Нотаріального положення було вилучено суто організаційні питання, які увійшли до «Положення про судустрой» (розділ VIII «Про державний нотаріат»).

На думку О. Неліна, воно детально визначало порядок вчинення нотаріальних дій, тобто було Інструкцією щодо вчинення нотаріальних дій².

Надалі із республіканським законодавством про нотаріат виникає і законодавство Союзу РСР, що регулювало питання організації нотаріату та основні принципи діяльності нотаріальних органів.

У цей період продовжувалася формуватися законодавча база Союзу РСР, до складу якого з грудня 1922 року входила й Україна.

На думку російської дослідниці Ю. Андрєєвої, існуюча розрізненість в тлумаченні союзного законодавства і доволі широка компетенція союзних республік у галузі нотаріального

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 149.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 111.

законодавства викликали необхідність прийняття єдиного загальносоюзного акта, що більш детально регламентує основні засади організації нотаріальної діяльності для всіх союзних республік¹.

14 травня 1926 року ЦВК та Раднарком СРСР видали постанову «Про основні принципи організації державного нотаріату»². У ній були сформовані основні принципи організації та діяльності нотаріальних органів, а також завдання державних нотаріусів, до яких насамперед належала перевірка відповідності вчинених ними дій та складених документів чинному законодавству. Цим документом було встановлено, що посвідчення угод та інші дії здійснюються державними нотаріальними конторами, які функціонують у порядку, визначеному законодавством союзних республік відповідно до загальносоюзного закону. Окремі функції державних нотаріальних контор можуть законодавством союзних республік покладатися на народні суди та виконкоми місцевих Рад. Нотаріальні дії за кордоном в інтересах радянських громадян і організацій виконуються консульськими установами Союзу РСР. Відтак держава на загальносоюзному рівні закріпила свої взаємини з нотаріусами, встановивши свій контроль за їхньою діяльністю та заробітком³.

Стаття 8 цієї постанови скасувала відмінність між складанням актів та засвідченням договорів. Замість цих двох форм нотаріальних дій було встановлено єдине нотаріальне посвідчення угод. Скасовані будь-які актові книги та встановлено, що нотаріальне посвідчення угод полягає в

¹ Андреева Ю. А. Становление и развитие государственного контроля и надзора в сфере нотариата / Ю. А. Андреева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.notariat.ru/press_2885_23.aspx.htm

² Об основных принципах организации государственного нотариата: Постановление ВЦИК и СНК СССР от 14.05.1926 // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1926. – № 35. – Ст. 252.

³ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 106 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

написі про те на самому акті за підписом державного нотаріуса з додатком печатки нотаріальної контори¹.

Згідно із постановою до компетенції нотаріальних контор належать такі дії:

- а) нотаріальне посвідчення угод;
- б) вчинення передбачених законом протестів;
- в) засвідчення вірності копій документів і виписок з книг та документів;
- г) засвідчення справжності підписів;
- ґ) посвідчення обставин і фактів, що можуть мати юридичне значення, в яких нотаріус може особисто і безпосередньо переконатися і для посвідчення яких закон не встановлює іншого порядку;
- д) реєстрація арештів, що накладаються на будівлі і право забудови, а також зміни і зняття їх;
- е) зберігання документів;
- є) інші дії, передбачені законодавством союзних республік².

На окремі нотаріальні контори може покладатися також засвідчення вірності перекладів з іноземних та на іноземні мови.

У пункті 13 постанови встановлено, що державні нотаріуси та співробітники державних нотаріальних контор зобов'язані додержувати таємницю виконуваних ними нотаріальних дій. Довідки видаються лише особам, за дорученням або щодо яких виконувалися нотаріальні дії, а також на вимогу прокуратури, судових і слідчих органів та в інших випадках, спеціально передбачених законом.

Як основні завдання державних нотаріальних органів у статті 10 постанови вказано насамперед про перевірку нотаріусами відповідності необхідних від них дій і представлення їм документів чинним законодавчим актам, надання

¹ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 26.

² Об основных принципах организации государственного нотариата: Постановление ВЦИК И СНК СССР от 14.05.1926 // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1926. – № 35. – Ст. 252.

трудящим активного сприяння в огороженні їх прав і законних інтересів під час вчинення нотаріальних дій, щоб юридична необізнаність, малограмотність і інші обставини не могли бути використані їм на шкоду. Відтак держава законодавчо закріпила завдання нотаріату з підтримання законності в країні і наголосила на важливості ролі нотаріальних органів для забезпечення прав та інтересів громадян і держави. Саме нотаріат мав допомогти Радянській державі у встановленні законності та зміцненні громадянської правосвідомості¹.

На основі цієї постанови в союзних республіках, зокрема в Україні, були розроблені та прийняті зміни до Положення про державний нотаріат.

Постановами Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР 10 листопада 1926 року прийнято дві постанови, що стосувалися діяльності органів нотаріату республіки: «Про зміну й доповнення Положення про судоустрій УСРР»² та «Про зміну й доповнення Нотаріального Положення»³.

Положенням про судоустрій УСРР надано право головам окружних судів клопотати в окремих випадках перед Нарком'юстом про повне або часткове звільнення осіб, які бажали зайняти посаду нотаріуса від установленого іспиту.

Також зауважено, що нотаріуси не можуть займати інших державних посад, бути членами колегій адвокатів (оборонців), працювати з найму у кооперативних та громадських

¹ Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис.....канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 107 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

² Про зміну й доповнення Положення про судоустрій УСРР: Постанова ВЦВК і РНК УСРР від 10.11.1926 // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 70. – Арт. 443.

³ Про зміну й доповнення Нотаріального Положення: Постанова ВЦВК і РНК УСРР // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 70. – Арт. 444.

організаціях та у приватних осіб, брати участь у торговельних та промислових підприємствах¹.

Постановою «Про зміни і доповнення Нотаріального Положення» фактично перенесено норми загальносоюзної постанови «Про основні принципи організації державного нотаріату» в українське Нотаріальне положення. Зокрема увідповіднено перелік нотаріальних дій, які вправі вчиняти нотаріуси, а також зобов'язано останніх вести реєстри арештів, накладених на будівлі та на право забудування, змін і зняття їх та алфавітні книги до них².

Важливе значення для ведення нотаріального діловодства є зміни артикулу 10 Положення, яким встановлено, що договори або документи, що підлягають нотаріальному посвідченню, повинні бути бути складені не менш, ніж у двох примірниках, один з яких – основний – залишався у справах нотаріальної контори, які діють досі³.

Народний комісаріат юстиції здійснював керівництво і нагляд за органами нотаріату, водночас деякі питання вирішувалися спільно з Народним комісаріатом фінансів. Прикладом слугують спільні циркуляри (обіжники) НКЮ та НКФ від 18 серпня 1925 року «Про утворення посад стажорів при нотконторах» та від 8 березня 1926 року «Про штати нотаріальних контор та розміри заробітньої платні робітникам нотаріату»⁴.

11 травня 1927 року Постановою ВЦВК «Про зміну Положення про Судоустрій УСРР», в новій редакції викладено артикул 146 «Положення про Судоустрій УСРР», згідно з яким Державні нотаріальні контори, включаючи оплату праці нотарів, інших співробітників цих контор, утримується коштом оплат, що надходять за нотаріальні дії⁵.

—¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 33.

² Там же. – С. 34.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Про зміну Положення про Судоустрій УСРР: Постанова ВЦВК і РНК УСРР // Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1927. – № 21. – Арт. 104.

Діяльність органів нотаріату Української СРР у 1925–1927 роках регулювалася двома основними нормативними актами: «Положенням про судоустрій УСРР» (розділ VIII «Про державний нотаріат») та Нотаріальним положенням від 16 грудня 1925 року.

Вказані нормативні акти продовжили своє функціонування і в подальший період.

ВЦВК та РНК УСРР 30 травня 1928 року прийняли постанову «Про внесення змін до Положення про судоустрій» у зв'язку з виданням постанови Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 21 грудня 1927 року «Про перевід нотаріальних органів на державний бюджет», якою державні нотаріальні органи, включаючи оплату праці нотарів та інших співробітників цих органів, утримуються коштом державного бюджету УСРР за кошторисом Народного комісаріату юстиції УСРР.

Плата, що стягується за нотаріальні дії та за виконання технічних послуг, зараховувалася до прибутку державного бюджету УСРР за кошторисом Нарком'юсту.

Плату за вчинювані нотаріальні дії, а також виконання технічних послуг від органів, що перебувають на утриманні місцевого бюджету, зараховувалася у прибуток відповідних місцевих бюджетів¹.

Нове Нотаріальне положення в Україні було прийнято лише 25 липня 1928 року постановою ВУЦВК і РНК № 20 (у м. Харкові), та називалося «Нотаріальна Устава». Вказаний нормативний акт складався із 14 розділів та 91 артикулів та був опублікований одразу паралельно на двох мовах: українській та російській, а нотаріус називався нотарем.

Розділ 1 «Функції нотаріальних органів» визначав види нотаріальних дій, що вчиняються у нотаріальних конторах, а у разі їх відсутності – відповідно судьями та районними виконками.

До компетенції нотаріальних контор належало:

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 82.

- нотаріальне засвідчення правочинів, та інших документів відповідно до чинного законодавства, а також за бажанням заінтересованих осіб інших правочинів, які не підлягають обов'язковому нотаріальному засвідченню;
- вчинення протестів векселів і отримання грошей для належних осіб за поданими до протесту векселями;
- вчинення протестів заставних свідоцтв, які видають товаріві склади;
- вчинення морських протестів;
- вчинення виконавчих написів на нотаріально-засвідчених договорах застави, заставних свідоцтвах, протестованих векселях, закінчених та неоспорених диспашах і заставних свідоцтвах, які видають товаріві склади;
- засвідчення вірності копій документів та витягів з книг і документів;
- засвідчення справжності підписів на документах, що не мають значення майнових правочинів, а також на різних документах підписів осіб, які можуть розписатися власноручно;
- засвідчення обставин і фактів, що можуть мати правне значення: час пред'явлення документів, перебування особи в певному місці тощо;
- вжиття заходів з охорони спадкового майна (відумерщени);
- засвідчення третейських записів та вчинення виконавчих написів на вироках третейських судів;
- реєстрація арештів, які накладаються на будівлі й право забудови, та реєстрування зміни та зняття цих арештів;
- видання заставних свідоцтв на будівлі та право забудови;
- засвідчення переходу будівель і права забудови, набутих з прилюдних торгів і тих, що перейшли за постановою суду, та видання відповідних посвідок;
- взяття в депозит, для передання грошей та цінних паперів, які становлять предмет зобов'язань;
- взяття на схов документів;
- передання заяв осіб і установ іншим особам та установам і видання посвідки з приводу переданих заяв;
- вчинення перекладів документів та правочинів з одних мов на інші та засвідчення вірності перекладів;

– виконання технічної роботи, пов'язаної з вчиненням нотаріальних дій цієї нотаріальної контори.

Народні судді (у разі відсутності в районі нотаріальних контор) та районні виконавчі комітети (у разі відсутності в районі нотаріальних контор і народних суддів) були наділені меншими повноваженнями, ніж нотарі. Щодо вчинення нотаріальних дій вони мали право: вчиняти морські протести; засвідчувати вірність копій документів та витягів з книг і документів; засвідчувати справжність підписів на документах, що не мають значення майнових правочинів, а також на всіляких документах підписи осіб, що не можуть розписатися власноручно; засвідчувати обставини й факти, що можуть мати правне значення: час пред'явлення документів, перебування особи в певному місці тощо; вживати заходів з охорони спадкового майна; засвідчувати третейські записи та вчиняти виконавчі написи на вироках третейських судів; брати в депозит, для передання гроші й цінні папери, які становлять предмет зобов'язань; виконувати технічну роботу, пов'язану з вчиненням нотаріальних дій цієї нотаріальної контори; нотаріально засвідчувати різні довіреності; нотаріально засвідчувати бажання сторін на правочини, для яких нотаріальне засвідчення за законом не є обов'язкове, на суму найбільш 1000 крб., та засвідчувати договори на перевіз пошти, що їх укладають місцеві органи Народного комісаріату пошт і телеграфу з селянами, на суму найбільш 3000 крб.

На сільські та селищні ради, які не є районними центрами, відповідно до артикулу 3 Нотаріальної Устави у разі відсутності нотаріальних контор, народних суддів покладалося вчинення таких нотаріальних дій:

- 1) вжиття заходів з охорони спадкового майна;
- 2) засвідчення справжності підписів на договорах найму, відчуження і застави сільськогосподарського майна на суму не більше 500 крб., на договорах купівлі-продажу на виплати сільськогосподарських машин на необмежену суму та на договорах про оренду землі, укладених за арт. 27–37 Земельного кодексу УСРР, на необмежену суму;
- 3) посвідчення довіреностей:

а) на одержання грошової та пакункової кореспонденції, не обмежуючи суми;

б) на укладення правочинів, які підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню, а також правочинів, які не підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню, але які можуть бути за бажанням сторін нотаріально посвідчені;

в) на одержання заробітної плати, допомоги від органів соціального забезпечення або соціального страхування, не обмежуючи суми;

г) на одержання позик з державних кредитних установ на сільськогосподарські потреби на суму не більше 500 крб.;

г) на ведення справ у судових установах;

д) на одержання страхової винагороди з усіх видів державного, майнового й особистого страхування;

4) засвідчення справжності підписів на документах, що не мають значення майнових правочинів, і підписів осіб, що розписуються за осіб, які не можуть розписатися власноручно, на різних документах;

5) засвідчення справжності підписів засновників (фундаторів) кооперативних організацій та інших товариств і спілок, що не мають на меті одержання прибутку, на поданих від них заявах про реєстрацію вказаних організацій і на проектах статутів;

6) засвідчення копій документів, що не мають значення майнових правочинів, і копій документів майнового характеру: договорів найму, відчуження і застави сільськогосподарського майна на суму не більше 500 крб., на договорах купівлі-продажу на виплати сільськогосподарських машин на необмежену суму та на договорах про оренду землі, укладених за статтями 27–37 Земельного кодексу УСРР, на необмежену суму;

7) виконання технічної роботи, пов'язаної з учиненням нотаріальних дій.

Отже, судді бути наділені більшими повноваженнями щодо вчинення нотаріальних дій, ніж сільські та селищні ради¹.

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 83.

Другий розділ – «Основні правила, як учиняти нотаріальні чинності» – присвячений порядку вчинення нотаріальних дій.

Відповідно до артикулу 4 Нотаріальної Устави вчиняти нотаріальні дії можна в кожній нотаріальній конторі за винятком випадків, передбачених законодавством. Водночас окружним судам, за дозволом Народного комісаріату юстиції УСРР за наявності в одному місті декількох нотаріальних контор дозволено встановлювати (розподіляти) вчинення окремих видів нотаріальних дій за спеціалізацією нотаріальної контори. Наприклад, укладення договорів застави нерухомого майна та накладення заборон відчуження на вказані об'єкти покладалося на Перші нотаріальні контори населеного пункту¹.

У «Нотаріальній Уставі» передбачено більш суворе додержання державної мови. Не лише внутрішнє діловодство, рахівництво, але й акти, які засвідчував нотар, мали бути складені лише українською (за винятком компактних територій національних меншин) мовою. Однак дозволялося за бажанням сторін, до документів, які видавали їм нотарі під час учинення нотаріальних дій, додавати паралельні тексти іншими мовами. Якщо нотаріус володів відповідною мовою, то перекладав сам, або цей переклад здійснював судовий перекладач чи інша особа, відома нотаріусу, і яка володіє цією мовою. Якщо приватний клієнт подавав документ російською мовою, нотар мав перекласти його українською (стягнувши за це встановлену плату) та засвідчити. Коли ж російський документ подавала державна установа, зобов'язана користуватися українською мовою, то нотар повинен був відмовити у посвідченні та повідомити про це прокуратуру.

У разі необхідності вчинити нотаріальні дії, їх вчиняє нотаріус іншої нотаріальної контори цього міста, якщо в цьому місті немає іншої нотаріальної контори, вчинення нотаріальних дій покладається на заступника голови відповідного

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 83.

окружного суду, який завідує цивільним відділом або, за його дорученням – член окружного суду, а в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці – голова Цивільної Судової Колегії Головного Суду АМСРР, або за його дорученням – Член Головного Суду.

На нашу думку, вказані посадові судові особи виконували не властиві їм функції, оскільки в розділі першому Нотаріальної Устави їх не включено до переліку осіб, які вправі вчиняти нотаріальні дії¹.

Відповідно до статті 22 Нотаріальної Устави, «тотожність осіб, що беруть участь у вчиненні правочину, або для яких вчиняються ті чи інші дії, коли нотар цих осіб не знає, посвідчується писаними документами, що їх нотар визнає за достатні для цього, а якщо їх нема, то тотожність особи можуть посвідчити двоє громадян, що їх особисто знає нотар, або які для посвідчення своєї особи подадуть відповідні документи».

Нотаріуси та їхні співробітники зобов'язані дотримуватися таємниці щодо вчинення ними нотаріальних дій та доручених їм справ та документів та не вправі розголошувати будь-які відомості або давати довідки.

Нотаріуси видавали довідки про вчинені нотаріальні дії тільки особам, що брали участь у цій нотаріальній дії, та на вимогу прокуратури, судових і слідчих органів.

Відповідно до артикулу 12 Нотаріальної Устави стороннім особам довідки нотаріус мав право видавати тільки за згодою всіх осіб, що брали участь у нотаріальних діях, або за постановою суду.

Однак таємниця вчинюваних нотаріальних дій не поширювалась: на подання нотаріусами відомостей, які підлягали за законом про торгіву реєстрацію внесенню до торговельного реєстру та які направлялися нотаріальними конторами органам, що відали торгівельною реєстрацією; відомості про протестовані векселі, які повідомлялися кредитним та іншим

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 83.

установам, за вказівкою Народного комісаріату юстиції УСРР, а копії нотаріально засвідчених актів дарування – відповідним фінансовим організаціям, за положенням про податок з майна, який переходить в порядку спадкування та дарування¹.

До основних обов'язків нотаріусів належать забезпечення законності та охорони прав і законних інтересів трудящих.

Як справедливо зауважує Л. Єфіменко, вперше в українському нотаріальному законодавстві у статті 14 Нотаріальної Устави встановлювалися вимоги до посвідчувального напису, який мав включати: 1) назву нотаріальної контори із зазначенням населеного пункту та нотаріального округу; 2) рік, місяць та день, а в разі потреби також час учинення нотаріальної дії; 3) номер за реєстром. Згідно зі статтями 13, 16 Устави реєстрація нотаріальних дій здійснювалася за картовою системою, а один примірник нотаріального документа, який мав силу оригіналу, залишався у конторі); 4) підпис нотаря і печатку нотаріальної контори.

Також передбачався порядок учинення нотаріальних дій за участю неписьменної особи, глухої, німої або глухонімої особи (коли ця особа письменна або неписьменна), а також сліпої особи².

«Уставою» також розширювалися повноваження нотарів щодо отримання ними інформації від державних і громадських органів та від приватних осіб і організацій, необхідної для вчинення нотаріальних дій, а також розгляд скарг на неправильно вчинені нотаріальні дії нотаріусами та інші службові дії нотарів.

За вчинені нотаріальні дії, а також за технічну роботу нотаріальні контори стягують відповідну плату. Розмір оплати встановлюється таксою, що її затверджував Нарком'юст УСРР за згодою з Народним комісаріатом фінансів УСРР.

Наступні розділи встановлювали порядок вчинення окремих нотаріальних та інших дій, що провадилися нотарі-

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 84.

² Там же.

усами. Це стосувалось вчинення протестів векселів, заставних свідоцтв; складення актів про морські протести; вчинення виконавчих написів на нотаріально засвідчених договорах застави, заставних свідоцтвах, протестах векселів; засвідчення справжності підписів, копій документів, часу подання їх та засвідчення інших фактів; вжиття заходів щодо охорони спадкового майна та видача свідоцтва про перехід спадщини; засвідчення третейських запитів і вчинення за ними виконавчих написів; реєстрації арештів, що накладалися на будівлі та право забудови, їх змін та зняття; видачі заставних свідоцтв; прийняття в депозит для передачі за належністю грошей і цінних паперів, що становили предмет зобов'язань; зберігання документів; передавання заяв установ і осіб іншим установам і особам; технічні послуги, пов'язані з вчиненням нотаріальних дій¹.

Нотаріальною Уставою надавалось доручення НКЮ УСРР видати інструкцію щодо її застосування (ст. 91). Відтак постановами Нарком'юсту УСРР від 17 листопада 1928 року затверджено Нотаріальну інструкцію², а від 15 лютого 1929 року Нотаріальну інструкцію для сільських та селищних рад³. Постановою секретаріату ВУЦВКу і Нарком'юсту «Про прикладення нотаріальної устави народними судами та райвиконкомми» від 14 лютого 1929 року встановлено, що народні судді та райвиконкоми вчинюють нотаріальні дії згідно з Нотаріальною уставою, таксою й правилами оплати нотаріальних дій та технічної роботи⁴.

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 84.

² Нотаріальна інструкція: Постанова Наркомюсту УСРР від 17.11.1928 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1928. – № 12. – Арт. 138.

³ Нотаріальна інструкція для сільських та селищних рад: Постанова Наркомюсту УСРР від 15.02.1929 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1929. – № 3. – Арт. 9.

⁴ Про прикладення нотаріальної устави народними судами та райвиконкомми: Постанова Секретаріату ВУЦВКу і Наркомюсту від 14.02.1929 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1929. – № 4. – Арт. 15.

Усі нотаріальні дії нотар повинен був вчиняти у приміщенні нотаріальної контори і лише у виняткових випадках поза вказаним приміщенням. Відповідно до устави: «Договори та інші документи, що належить нотаріально засвідчити, подаються до нотаріальних контор у двох примірниках з однаковим текстом. Обидва примірники мають підписати сторони. Один примірник договору або іншого документа з числа поданих для нотаріального засвідчення залишається, як основний, у справах нотаріальної контори і негайно долучається до договорів та інших документів, раніш оформлених, порядком черговості нотаріального засвідчення. Другий примірник видається одній із сторін, як це зазначено в правочині. Зазначені примірники є оригінали».

Запроваджувалася можливість вчинення нотаріальних дій за межами контори за договорами, що уклалися в інтересах держави, та у разі укладення великої кількості договорів державних органів з селянами, а також для надання допомоги населенню з оформлення правочинів під час проведення ярмарків, базарів, з'їздів тощо.

Нотаріальні контори перетворилися на бюджетні установи зі ставками згідно із штатним розкладом. Залежно від завантаження, траплялися контори з 12–13 співробітниками, а подекуди штат складався з однієї особи. Посаду нотаріуса, склавши відповідний іспит, міг займати будь-який громадянин СРСР, що має право бути обраним народним суддею (за наявності певного стажу юридичної або громадсько-політичної роботи). Іспити приймала спеціальна комісія при окружному суді.

У зв'язку з приєднанням у 1924 р. Автономної Молдавської Соціалістичної Республіки до УСРР 14 лютого 1930 р. ВЦВК і Рада Народних Комісарів УСРР прийняли постанову «Про зміну організації нотаріату АМСРР». Цією постановою передбачено, що в АМСРР нотаріальні контори вчиняють нотаріальні дії під безпосереднім керівництвом і наглядом Народного комісаріату юстиції АМСРР, який затверджує нотарів за поданням відповідних районних виконавчих комітетів АМСРР.

Також вказаною постановою внесено зміни до «Устави про судоустрій» і встановлено, що загальне керівництво,

нагляд та інструктування нотаріальних органів здійснює Народний комісаріат юстиції УСРР. Безпосереднє адміністративно-організаційне керівництво й нагляд за нотаріальними органами окремих округів провадять відповідні окружні суди в межах і порядку, встановлених Народним комісаріатом юстиції УСРР¹.

Із 1929 р. відбувається низка змін у діяльності нотаріату. Після усунення із господарського життя приватнокапіталістичних елементів змінюється і обсяг нотаріальних дій. Значному зменшенню обсягу роботи нотаріальних контор сприяли зміни до Цивільного кодексу, згідно з якими соціалістичний сектор позбавляли обов'язкового засвідчення договорів, що укладалися між його підприємствами. У результаті кредитної реформи 1930 р. зникли такі функції, як протест векселя та здійснення виконавчих надписів на опротестованих векселях².

Відтак зменшилося державне мито, що стягували нотаріальні контори, і збільшилась кількість так званих «нерентабельних» контор. У юридичній літературі розпочалася полеміка з приводу того, бути чи не бути нотаріату. Але процес скорочення нотаріальних контор тривав: в Україні у 1930 р. кількість нотаріальних контор зменшилась із 110 до 35³.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 25 вересня 1931 р. «Про надання чинності Уставі про судоустрій УСРР в редакції 1931 року»⁴ затверджено Уставу про судоустрій. Розділ 12

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 85.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 150.

³ Кривонос Г. Зробити нотаріат передовою ланкою органів юстиції / Г. Кривонос // Революційне право. – 1940. – № 10. – С. 37.

⁴ Про надання чинності Уставі про судоустрій УСРР в редакції 1931 року: Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 25.09.1931 // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1931. – № 35. – Арт. 280–281.

вказаної Устави «Державний нотаріат» цілковито був присвячений діяльності нотаріальних органів держави.

Відповідно до артикулу 218 Устави про судоустрій у всіх містах УСРР та інших залюднених містах, де була потреба, створювалися державні нотаріальні контори. У районах, де не було нотаріальних контор, функції з учинення нотаріальних дій покладалися на народних суддів; в селах та селищах (які не є районами) – на сільські та селищні ради.

Призначення, перевід та звільнення нотаріусів здійснювали: в столичному місті АМСРР – міська рада, в інших місцевостях – районні виконавчі комітети, а в містах, селищах – міські або селищні ради. Керували нотаріальними конторами нотаріуси (нотарі), які під свою відповідальність призначали та звільняли співробітників контор в межах, встановлених штатними розписами¹.

Цікавим є положення артикулу 222 устави про встановлення в кожній нотаріальній конторі посади помічника, який заміщував нотаріуса у разі його відсутності через хворобу, відрадження або відпустку та на випадок недовгочасної відсутності нотаріуса в службовій справі. Кількість помічників визначалася штатним розписом, призначення та звільнення їх відбувалося у порядку, встановленому для нотаріусів.

Нарком'юст УСРР був вправі відрядити помічника нотаріуса для тимчасового виконання обов'язків нотаріуса до інших контор у випадках, встановлених артикулом 222 устави, та якщо помічника нотаріуса в штаті цих контор не було передбачено².

Зауважуємо, що артикулом 224 Устави про судоустрій УСРР нотаріусам заборонялося займати інші державні посади, крім виборчих та викладацьких. Також вони не мали право бути членами колегій адвокатів (оборонців) працювати за наймом у кооперативних та громадських організаціях і в приватних осіб, а також брати участь у торгівельних і промислових підприємствах.

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1930–1941 років / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – С. 22.

² Там же.

Керівництво, нагляд та інструктування всіх нотаріальних органів здійснював Народний комісаріат юстиції УСРР.

Артикулом 229 Судової устави встановлено, що вчинення нотаріальних дій нотаріальними органами здійснювалося відповідно до Нотаріальної устави та Інструкцій Народного комісаріату юстиції УСРР¹.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 20 червня 1933 р. «Про реорганізацію державного апарату»² усі діючі тоді нотаріальні контори були ліквідовані, натомість у складі обласних судів організовували нотаріальні відділи. Виконання всіх нотаріальних дій, за винятком реєстрації арештів, покладалось на народних суддів. Виконуючи нотаріальні дії, народні судді брали до уваги правила нотаріального положення, інструкції та розпорядження, видані з метою його деталізації. Згідно з постановою на нотаріальні відділи обласних судів було покладено функції нагляду за виконанням нотаріальних дій народними суддями й інструктування їх у цій діяльності, а також виконання в межах обласного центру всіх нотаріальних функцій, передбачених нотаріальним положенням³.

Такий порядок вчинення нотаріальних дій проіснував до 1938 р. і, природно, себе не виправдав. Зайняті своєю безпосередньою функцією – здійсненням правосуддя – народні суди не могли приділити належної уваги нотаріальній роботі, яка до того ж потребувала спеціальних знань, технічних навиків, практичного досвіду. Як наслідок, погіршилась якість і зменшилась кількість виконуваних нотаріальних дій, населення не забезпечувалося належним і кваліфікованим нотаріальним обслуговуванням, виявилось недотримання встановленої законом нотаріальної форми угод. Тому 20 жовтня

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1930–1941 років / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – С. 23.

² Про реорганізацію державного апарату: Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 20.06.1933 // ЗУ УРСР. – 1933. – Ст. 377.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 151.

1937 р. ЦВК і РНК УРСР приймають постанову про створення в Україні нової розширеної мережі нотаріальних контор¹.

В обласних центрах і містах створюються відповідно обласні та міські нотаріальні контори, а з їх організацією припиняють свою діяльність нотаріальні відділи обласних судів. У тих містах і районних центрах, в яких за обсягом роботи існування нотаріальних контор було недоцільним, створювалися нотаріальні столи².

Обласні нотаріальні контори очолювали старші нотаріуси, які призначались на посаду президією відповідного облвиконкому за поданням голови обласного суду, узгодженим із Нарком'юстом; нотаріуси міських нотаріальних контор і нотаріальних столів – президією відповідної міської чи районної Ради за поданням старшого нотаріуса узгодженим із головою обласного суду³.

Окремим розділом Інструкції НКЮ УРСР від 9 березня 1938 р. було встановлено, що загальне керівництво, нагляд та інструктування всіх установ і осіб, що виконували нотаріальні дії, здійснював Нарком'юст УРСР через відділ нотаріату. Головам обласних судів належало персональне право нагляду за діяльністю нотаріальних контор і нотаріальних столів відповідної області, вони мали право давати піднаглядним установам вказівки щодо усунення недоліків у роботі з одночасним повідомленням НКЮ УРСР. Також зазначалось, що спірні питання, які виникали між нотаріусами і головами обласних судів, вирішувались Нарком'юстом⁴.

¹ Кривонос Г. Радянський нотаріат і його завдання / Г. Кривонос // Револуційне право. – 1939. – № 2. – С. 25–26.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 151–152.

³ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Вид-во Акад. Наук УРСР, 1959. – С. 151–152

⁴ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 152.

Як зазначає О. Кодінцев, після початку управління нотаріатом СРСР новими керівниками (в 1938 р.) найпершим завданням стало прийняття загальносоюзних актів з нотаріату. Новий проект Положення про державний нотаріат СРСР був розроблений відділом нотаріату СРСР влітку 1938 р.¹ Згідно з Положенням керівництво повинні були здійснювати старші державні нотаріуси під контролем НКЮ республік. Проект поступив в РНК СРСР, але після довго очікування було вирішено прийняти тимчасові акти про нотаріат в перехідний період².

Згідно з Положенням про НКЮ СРСР 1939 р. на наркомат покладалося «керівництво організацією нотаріальних органів та їх діяльністю відповідно до Положення про нотаріальні органи»; Наркомат розглядав розміщення та штати нотаріальних органів, проводив ревізії, видавав накази та інструкції щодо покращення їх роботи» (ст. 8). Відділ нотаріату НКЮ СРСР здійснював керівництво нотаріатом через НКЮ республік і безпосередньо шляхом перевірок, розробляв загальні питання організації та діяльності нотаріату. Республіканські положення майже ідентично визначали компетенцію щодо нотаріату. Крім того, наркоми республік мали право призначати нотаріусів та заступників нотаріусів³.

У зв'язку з прийняттям у серпні 1938 р. нового Закону про судоустрій СРСР виникла необхідність створення на місцях самостійних органів судового управління та звільнення від цих функцій обласних судів. Постановою РНК УРСР 1939 р. при обласних Радах народних депутатів були створені

¹ Кодінцев А. Я. Управление системой советского нотариата накануне Великой Отечественной войны / А. Я. Кодинцев // Нотариус. – 2007. – № 2. – С. 45.

² Богатырева И. Н. Организации государственно-правовых институтов, суда и нотариата Союза ССР / И. Н. Богатырева, С. Г. Павликов // Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. – 2012. – № 3 (26). – С. 54.

³ Кодинцев А. Я. Управление системой советского нотариата накануне Великой Отечественной войны / А. Я. Кодинцев // Нотариус. – 2007. – № 2. – С. 45–47.

обласні управління народного комісаріату юстиції в якості місцевих органів судового управління¹.

Радикальні зміни у становищі українців відбулися з початком Другої світової війни. Головна причина зміни суспільно-політичного ладу в Західній Україні – не внутрішня, як стверджує радянська історіографія, а зовнішня – політика керівництва СРСР, спрямована на приєднання регіону до Радянського Союзу².

Передумовою процесу інтеграції Західної України до радянської системи було укладення таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. Реалізуючи зафіксовану в протоколі домовленість про поділ територій Польської держави, Й. Сталін санкціонував зайняття Червоною армією Західної України³.

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. з нападу фашистської Німеччини на Польщу, до якої входили анексовані за згодою Антанти і США західноукраїнські землі, що становили 35% території і 30% населення Польської держави. 17 вересня 1939 р., коли німецькі війська підходили до Бреста й Львова, Червона армія перейшла кордон, щоб, як пояснювала радянська пропаганда, «подати руку допомоги своїм братам – білорусам і українцям». Упродовж 12 днів, не стрінувши опору, радянські війська зайняли територію Західної Волині та Східної Галичини⁴.

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 152.

² Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. К. Кондратюк. – Львів, 2003. – С. 7.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 140.

⁴ Грицак М. В. Правова характеристика адміністративно-територіального устрою українських земель у період з 1917 по 1991 рр. / В. М. Грицак // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9 (35). – С. 16.

1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. 15 листопада 1939 р. позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон про входження Західної України до складу УРСР. На територію Західної України була поширена чинність усього радянського законодавства¹.

Для встановлення нового порядку сюди слідом за військовими частинами прибували так звані «уповноважені». ЦК КП(б)У спрямував їх для ліквідації польських органів влади. На територію західних областей УРСР було поширено дію радянського законодавства, проведено радянську адміністративно-територіальну реформу, створено територіальні партійні та радянські органи².

Із усім старим державним апаратом були ліквідовані польські правоохоронні органи і створені обласні управління юстиції, обласні та народні суди, органи прокуратури, адвокатури й державного нотаріату, створення яких відбувалося на підставі Нотаріального положення УРСР 1928 р. і Інструкції НКЮ УРСР від 9 березня 1938 р. «Про структуру і організацію нотаріальних органів УРСР». Відповідно до наказу Нарком'юсту УРСР вони розпочали свою діяльність з 1 січня 1940 року. В обласних центрах і містах створювали нотаріальні контори, а в районних центрах – нотаріальні столи. Постановою РНК УРСР від 27 грудня 1940 року «Про удосконалення організації державного нотаріату УРСР» була проведена реорганізація цих органів: обласні нотаріальні контори реорганізовані в міські нотаріальні контори, а нотаріальні столи – в районні нотаріальні контори³.

Як зазначав львівський історик права М. Настюк, під час підбору і розміщення кадрів органів державного нотаріату

¹ Лісна І. Становлення Радянської влади на західноукраїнських землях / І. Лісна // Радянське право. – 1989. – № 8. – С. 17.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 140.

³ Там же. – С. 140–141.

здебільшого використовували спеціалістів-юристів, що мали попередній досвід і добре знали місцевий побут і звичаї місцевого населення, однак із обов'язковою політичною та юридичною перепідготовкою.

Отже, процес створення органів юстиції, зокрема і нотаріату, в західних областях України відбувався під безпосереднім керівництвом партійних і радянських органів. У процесі їх організації насаджувались соціалістичні форми і методи діяльності, хоч окремі дослідники вказували, що водночас враховувався попередній досвід та місцеві умови¹. Ми погоджуємося з думкою Л. Ясінської, що відмінностей у функціонуванні нотаріату в Радянській Україні і її західних областях не було².

З метою приведення організації державного нотаріату відповідно до Закону про судоустрій Постановою РНК УРСР від 27 грудня 1940 р. «Про поліпшення організації державного нотаріату УРСР»³ були організовані: в містах – міські державні нотаріальні контори, в селах і селищах міського типу, що були райцентрами, – районні державні нотаріальні контори. До того ж обласні нотаріальні контори реорганізовувалися у міські, а нотаріальні столи – у районні нотаріальні контори. Очолювали міські та районні державні нотаріальні контори – нотаріуси, за винятком міських державних нотаріальних контор обласних центрів, а також великих промислових міст – старші нотаріуси (за списком Нарком'юсту УРСР).

Загальну кількість нотаріальних контор встановлював Народний комісаріат юстиції УРСР за погодження з виконавчими комітетами відповідних рад та затверджувала РНК УРСР.

¹ Настюк М. І. Становление и развитие органов юстиции и прокуратуры в западных областях УССР (1939–1941 гг.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / М. І. Настюк. – К., 1977. – С. 15–16.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 141.

³ Про поліпшення організації державного нотаріату УРСР: Постанова РНК УРСР від 27.12.1940 // ЗП УРСР. – 1941. – № 3. – Ст. 28.

Старших нотаріусів та нотаріусів призначали, переміщували та звільняли з посад начальники управлінь Нарком'юсту при обласних радах.

Керівництво та нагляд за роботою державних нотаріальних контор здійснював Нарком'юст УРСР через вказані управління юстиції. Також управління юстиції при обласних радах: складали проекти штатів державних нотаріальних контор, забезпечували добір кадрів, проводили ревізії та обслідування, інструктування нотаріальних контор, здійснювали фінансування та контроль за правильним витрачанням нотаріусами і старшими нотаріусами грошових сум, а також складали зведені звіти про роботу нотаріальних контор області. Як бачимо, діяльність обласних управлінь юстиції в Україні щодо організації діяльності нотаріату в основному збігається з діяльністю управлінь юстиції при обласних радах. Керівництво державними нотаріальними конторами безпосередньо здійснювали державні або старші нотаріуси і голови обласних судів загалом¹.

Однак зміни до Цивільного кодексу УРСР, згідно з якими соціалістичний сектор звільнявся від обов'язкового за свідчення договорів, що уклалися між його підприємствами; кредитна реформа 1930 р., за якої зникли такі функції, як протест векселя і здійснення виконавчих написів на опротестованих векселях, зробили державні нотаріальні контори нерентабельними².

Нотаріальна Устава зазнає суттєвих змін та доповнень у зв'язку з прийняттям постанови Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР»³.

Вказаними змінами скасовано повноваження народних суддів та районних виконавчих комітетів щодо вчинення ними нотаріальних дій.

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1930–1941 років / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – С. 25–26.

² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 111.

³ Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР: Постанова РНК УРСР від 03.12.1940 // ЗУ УРСР. – 1940. – № 27. – Ст. 198.

Також розширено компетенцію сільських і селищних рад, які не є районними центрами, щодо вчинення нотаріальних дій у разі відсутності нотаріальних контор (артикул 3 Нотаріальної Устави). На вказані органи покладалося вчинення таких нотаріальних дій:

1) нотаріально засвідчувати:

а) договори купівлі-продажу будівель на знос на суму до 3000 крб.;

б) інші договори і правочини на суму до 3000 крб., крім договорів на право забудови;

в) довіреності, крім тих, що видаються на проведення дій за кордоном;

г) заповіти громадян, що постійно проживають на території цієї ради;

2) посвідчувати:

а) копії з документів, що стосуються сімейного стану (посвідок про народження, одруження, смерть); копій з довідок про службу в Робітничо-Селянській Червоній Армії, виданих для видання пільг родині; копії з довідок військових столів про відношення до військової служби, а також витягів з постанов правлінь і загальних зборів колгоспів і промислових артілей, що стосуються цього громадянина (лише для громадян, які постійно проживають на території цієї ради);

б) засвідчувати справжність підписів на документах, що не мають значення майнових правочинів, і підписи осіб, що розписуються за осіб, які не можуть розписатися власноручно, на різних документах;

в) справжність підписів засновників (фундаторів) кооперативних організацій та інших товариств і спілок, на поданих ними заявах про реєстрацію названих організацій, товариств і спілок та на проектах їх статутів;

3) вживати заходів з охорони виморочного майна;

4) виконувати технічну роботу, пов'язану з вчиненням нотаріальних дій¹.

¹Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР: Постанова РНК УРСР від 03.12.1940 // ЗУ УРСР. – 1940. – № 27. – Ст. 198.

Важливе значення для нотаріусів мала зміна статті 8 Нотаріальної Устави щодо особистих потреб нотаріуса у вчиненні нотаріальних дій. Відтак останній вправі звернутися за її вчиненням до нотаріуса іншої нотаріальної контори за вибором зацікавлених осіб.

Слід виокремити положення нової редакції статті 22 щодо порядку «встановлення тотожності осіб, що беруть участь у вчиненні правочину або для яких вчиняються ті чи інші дії, коли нотаріус цих осіб особисто не знає, посвідчується паспортами, а тотожність осіб, які постійно мешкають в місцевостях, де паспортної системи не запроваджено, – посвідченнями, виданими органами міліції або виконавчим комітетом сільської ради депутатів трудящих». Тобто виключалося підтвердження особи двома громадянами, а лише дозволялося документальне.

У новій редакції викладено розділ 5 Нотаріальної Устави, яким регулювався порядок вчинення виконавчих написів. Якщо до змін нотаріальна контора вправі була вчиняти виконавчі написи стосовно зобов'язань, які виникали на підставі документів, щодо яких учинялась нотаріальна дія, то після змін такий напис мав вчинятись, якщо подані документи безперечно встановлюють грошову заборгованість боржника або його обов'язок передати чи повернути певне майно. Винятком було те, що виконавчий напис не вчинявся, якщо минув установлений строк давності права вимагати виконання зобов'язання або коли виконання зобов'язання, на якому ґрунтується вимога, в поданому для вчинення виконавчого напису документі залежить від умов, які треба довести¹.

Постановою РНК УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 також затверджено Перелік документів, за якими заборгованість стягається на підставі нотаріальних виконавчих написів, який налічував 32 пункти.

¹ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 34–35.

Аналіз цього Переліку дає можливість дійти висновку, що нотаріат як інститут охорони та захисту цивільних прав та інтересів у черговий раз був використаний в інтересах охорони і захисту соціалістичної власності. Це підтверджується тим, що документи, відповідно до яких мала стягуватися заборгованість, здебільшого оформлялись адміністраціями підприємств, установ чи організацій, що виступали стягувачами. У разі, коли стягувачами були громадяни, то отримання ними документів для пред'явлення нотаріальному органу залежало від адміністрацій, підприємств, установ та організацій. Адміністрації підприємств, установ та організацій стали визначальниками майнових прав на їх відповідність соціально-господарському призначенню. Це є прикладом реалізації приписів ст. 1 Цивільного кодексу УСРР 1922 р., згідно з яким цивільні права захищаються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням.

Незважаючи на організаційні зміни нотаріату, які відбувалися з часу набуття чинності Нотаріальної Устави, та чинники, які впливали на його функціонування, вона виконувала роль регулятора нотаріальної діяльності до вторгнення на територію України фашистської Німеччини¹.

17 липня 1941 р. А. Гітлер підписав наказ про передачу окупованих радянських земель у відання рейхсміністерства у справах зайнятих східних областей на чолі з А. Розенбергом. Найбільша з них – «Рейхскомісаріат Україна» з центром в м. Рівне була утворена 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріат складався з шести генеральних округів (Волинсько-Подільський, Житомирський, Київський, Дніпропетровський, Миколаївський, Таврія), які поділялися на округи і райони. На чолі рейхскомісаріату було поставлено відомого своєю особливою ненавистю до слов'ян нациста Е. Коха².

¹ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 35.

² Грицак М. В. Правова характеристика адміністративно-територіального устрою українських земель у період з 1917 по 1991 рр. / В. М. Грицак // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9 (35). – С. 16–17.

Усі важливі адміністративні та господарські посади належали виключно німецькій адміністрації. Натомість, ще 1 серпня 1942 р. німці утворили дистрикт «Галичина» з центром у Львові як п'ятий дистрикт Генерального губернаторства Польщі¹.

Звичайно, на загарбаній ворогом території припиняли діяльність радянські органи, зокрема нотаріальні; їх персонал і, у разі можливості, архіви були евакуйовані. Окупанти, встановлюючи «новий порядок», запроваджували свої правничі та нотаріальні структури².

Нотаріальні контори були організовані відповідно до їх статусу. У містах рейхскомісаріату «Україна», нотаріат переважно діяв у вигляді контор чи бюро при міських управах. Державною мовою вважалася українська. У дистрикті «Галичина» було створено нотаріальні контори, підпорядковані нотаріальній палаті у Львові (нотаріуси працювали навіть у львівському гетто). Там були у вжитку українська, польська, німецька мови. На Закарпатті склалася система державних нотаріусів, призначених угорським урядом, та районних нотаріатів. На територіях, підвідомчих Румунії, діяли нотаріальні столи при міських адміністративних органах примаріях. Угорська та румунська влади вели політику витіснення української мови з офіційного діловодства³.

Зміст нотаріальних дій на окупованих територіях полягав, зокрема, у вчиненні угод на купівлю-продаж та оренду нерухомості (як правило, у невеликому масштабі), засвідченні повноважень громадян, доручень, дарчих, документів про спадщину, видачі копій тощо. Дехто порушував справи про денационалізацію своїх колишніх домоволодінь або про оформлення права власності на майно, що залишилося після розстріляних комуністів чи євреїв⁴.

—¹Грицак М. В. Правова характеристика адміністративно-територіального устрою українських земель у період з 1917 по 1991 рр. / В. М. Грицак // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9 (35). – С. 17.

²Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 71.

³Там же. – С. 71–72.

⁴Там же. – С. 72.

Відтак у Києві у складі міської управи функціонувала нотаріальна контора, яка діяла згідно з Тимчасовим положенням про нотаріальну контору Київської міської управи, яке складалося з двох розділів та 15 параграфів.

Міська нотаріальна контора мала в своєму складі старшого нотаріуса, двох нотаріусів та відповідний персонал.

Старшого нотаріуса та нотаріусів призначала та звільняла Міська управа з-поміж осіб української національності, які мали необхідні знання і практичний досвід у нотаріальній справі¹.

Нотаріальні акти та інші документи і засвідчення склалися державною українською мовою. Однак за бажанням зацікавлених осіб можливо було здійснити і засвідчити переклад українського тексту на іншу мову за окрему плату, встановленою таксою. До компетенції нотаріальної контори належало: вчинення нотаріальних актів, заповітів; засвідчення договорів, довіреностей, копій, підписів, протестів та інших документів і обставин; приймання документів на зберігання. Відповідно до параграфу 11 Тимчасового положення, усі службовці Нотаріальної контори повинні були дотримуватися цілковитої таємниці щодо вчинених будь-кому нотаріальних дій. Одержувати виписки, копії, витяги та довідки про такі дії могли лише ті, хто брав участь як сторона у вчиненні нотаріальної дії, або їхні спадкоємці та уповноважені, а інші особи – лише на підставі посвідки від суду чи прокуратури. Як виняток, кредитові установи мають право одержувати відомості щодо протестованих векселів.

Як зауважує історик М. Кальницький, це Положення містило цілком традиційні пункти, хіба що була характерна вимога щодо обмеження кола кандидатів у нотарі за національною ознакою. Також традиційним був другий додаток, одночасно запроваджена «Інструкція про порядок переведення нотаріальних дій». Тут розглядалися способи перевірки

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 22–23.

особистостей учасників нотаріального акта (за паспортом, або на підставі свідчення двох осіб, відомих нотареві), процедура укладання актів, спосіб їх збереження та анулювання тощо¹.

О. Кодинцев зауважує, що Велика Вітчизняна війна, зрозуміло, негативно вплинула на розвиток радянського нотаріату. Напередодні війни система нотаріату СРСР перебувала в стадії становлення, не були прийняті численні важливі нормативно-правові акти, положення нотаріуса «було понижено». Війна призвела до різкого скорочення числа нотаріальних дій, вчинених в СРСР. Особливо зменшилася кількість виконавчих написів (в II півріччі 1941 р. їх число знизилося в 1,5 рази); водночас зросла кількість завірених копій документів, які здійснювали громадяни, евакуйовані з прифронтової смуги².

Період Великої Вітчизняної війни характеризувався тим, що в цей час було запроваджено низку спрощених правил під час проведення нотаріальних дій щодо військовослужбовців. У роки війни з метою захисту інтересів військовослужбовців та членів їх сімей 15 вересня 1942 року Рада Народних Комісарів СРСР за № 1536 прийняла постанову «Про порядок посвідчення довіреностей та заповітів військовослужбовцями у військовий час»³. Як зауважує О. Нелін, беручи до уваги обставини воєнного часу, квазінотаріат був збережений⁴.

Постановою передбачено, що у військовий час різні довіреності, а також заповіти осіб, які перебували в Червоній Армії та Військово-Морському Флоті, можуть бути посвідчені, крім нотаріальних органів, командуванням окремих військових частин (полків, ескадрилій, кораблів 1, 2, 3 рангів; з'єд-

¹ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 73–74.

² Кодинцев А. Я. Советский нотариат в годы войны / А. Я. Кодинцев // Нотариус. – 2007. – № 6. – С. 22–24.

³ О порядке удостоверения доверенностей и завещаний военнослужащих в военное время: Постановление Совета Народных Комиссаров от 15.09.1942 № 1536 // СП СССР. – 1942. – № 8. – Ст. 133.

⁴ Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 19.

нань кораблів 4 рангу, окремих батальйонів, дивізій, рот, батерей; загонів та інших відповідних ним військових частин), а довіреності та заповіти військовослужбовців, що перебувають на лікуванні в госпіталах, начальниками госпіталів.

Варто зауважити, що постановою РНК СРСР від 26 червня 1945 року № 1496, дію вказаної постанови збережено на мирний час¹.

15 вересня 1942 року Пленум Верховного Суду СРСР дав керівну вказівку щодо призупинення термінів для прийняття спадщини. 16 серпня 1943 року Наркомат юстиції СРСР видав директивний лист про порядок засвідчення підписів свідків на заявах, що посвідчують факт призову певної особи до Червоної Армії, а також підтверджують відомості про попередню роботу військовослужбовця та розмір його платні².

Із метою кращого застосування вказаної постанови Народним комісаріатом оборони СРСР та Народним комісаріатом юстиції СРСР 15 червня 1943 року видано Інструкцію «Про застосування Постанови РНК СРСР від 15 вересня 1942 р. № 1536 «Про порядок посвідчення довіреностей та заповітів військовослужбовцями у військовий час»³ із взірцями довіреностей та заповітів. В Інструкцію були внесені зміни, зокрема наказом Народного комісаріату оборони СРСР та Народного комісаріату юстиції СРСР 14 вересня 1945 р. № 60/39.

Після визволення України від фашистських загарбників у 1944 році відбулося відновлення українського нотаріату. Рада Народних Комісарів УРСР 9 серпня 1944 р. за № 1016 прийняла постанову «Про затвердження Положення про Державний нотаріат УРСР і Переліку документів, на підставі яких учиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 23.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 74.

³ Нотариат: сборник официальных документов. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 48–51.

грошей та майна»¹, а 1 серпня 1946 р. Наказом Міністра юстиції УРСР були затверджені «Правила вчинення нотаріальних дій у нотаріальних конторах УРСР».

Ці документи послугували важливою організаційною основою відновлення нотаріату в західних областях УРСР².

Як стверджує Л. Ясінська, вказані нормативно-правові акти відображають лише зміни в законодавстві та нотаріальній практиці, що відбулися після 1928 р. Якихось значних змін щодо організації нотаріату, його компетенції і техніки нотаріального оформлення документів вони не внесли³.

Положення про Державний нотаріат Української РСР складалося з трьох розділів: організація нотаріальних органів, функції нотаріальних органів, основні правила діяльності нотаріальних органів та нараховувало лише 25 статей.

До нотаріальних органів у державі належали державні нотаріальні контори, а в населених пунктах, де не має нотаріальних контор, – виконавчі комітети міських, селищних та сільських рад.

Мережу державних нотаріальних контор встановлював Народний комісаріат юстиції УРСР⁴.

Очолювали державні нотаріальні контори нотаріуси, а в обласних центрах – старші нотаріуси. У разі наявності в

¹ Про затвердження Положення про Державний нотаріат УРСР і Переліку документів, на підставі яких учиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова РНК УРСР від 09.12.1944 // ЗУ УРСР. – 1944. – Ст. 18.

² Настюк М. И. Восстановление местных органов Советской власти, юстиции и прокуратуры в западных областях УССР (1944–1945) / М. И. Настюк, П. Ф. Гураль, М. П. Парпан // Вестник Львовского государственного университета. Серия юридическая. – 1982. – Выпуск 21 «Вопросы совершенствования правового регулирования». – С. 96–110.

³ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 109.

⁴ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 23.

обласному центрі декількох нотаріальних контор – посада старшого державного нотаріуса встановлювалася лише в першій нотаріальній конторі.

Заслугує на увагу стаття 4 Положення щодо порядку заміщення нотаріуса. Відтак у разі відсутності нотаріуса нотаріальні дії вчиняє його заступник, а якщо посада заступника в нотаріальній конторі не встановлено – інша особа, яку призначає начальник управління НКЮ при обласній раді. Призначення, переміщення та звільнення з посади нотаріусів та їх заступників здійснював начальник НКЮ при обласній раді¹.

Відповідно до статті 6 Нотаріального Положення нотаріусами могли бути особи, які мають вищу або середню юридичну освіту, а також особи, що мали не менш як 2-річний стаж роботи на посаді судді, прокурора, слідчого, юрисконсульта, або не менш як 2-річний стаж нотаріальної роботи. Також встановлювалися обмеження в доступі до посади нотаріуса, зокрема нотаріусами не могли бути особи, позбавлені виборчих прав, або особи, що мали судимість.

Кандидати на посаду нотаріуса або заступника повинні були складати спеціальний іспит за програмою, встановленою НКЮ УРСР. Водночас особи, які мали вищу або середню юридичну освіту, склали іспит лише щодо знання правил вчинення нотаріальних дій (нотаріальної техніки)².

Нотаріуси були не вправі поєднувати інші посади, крім виборних і посад із викладацької роботи.

Згідно зі статтею 9 державним нотаріальним конторам надавалося право мати печатку з державним гербом УРСР.

Керівництво та контроль за діяльністю державних нотаріальних контор здійснював Народний комісаріат юстиції УРСР через свої управління при обласних радах. До повноважень управлінь юстиції належали: складання проектів мережі та штатів державних нотаріальних контор у межах області;

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 24.

² Там же.

забезпечення добору нотаріальних кадрів; проведення перевірок та обслідувань нотаріальних контор; інструктування нотаріальних органів; фінансування державних нотаріальних контор і контроль за правильним витрачанням нотаріусами грошових сум; складання звітів про роботу нотаріальних контор області¹.

Відповідно до статті 12 Положення про Державний нотаріат УРСР державні нотаріальні контори вчиняли такі нотаріальні дії:

- нотаріально посвідчували: договори, довіреності, заповіти, третейські записи в майнових справах громадян між собою;

- засвідчували: вірність копій з документів і виписок з документів та книг; справжність підписів на документах, що не мали значення майнових правочинів; факти і обставини, які мали значення і для яких законом не встановлено іншого виду засвідчення; перехід будівель і права забудови, набутих з прилюдних торгів (ст. 372 ЦПК УРСР);

- учиняли виконавчі написи: на документах, передбачених у Переліку документів, на підставі яких учиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна; на рішеннях третейських судів у майнових спорах громадян між собою;

- вживали заходів до охорони спадкового майна, та видавали спадкоємцям свідоцтва, які підтверджували їх право на спадщину;

- реєстрували арешти, накладені на будівлі та право забудови;

- приймали в депозит для передачі за приналежністю предмети зобов'язань (гроші, цінні папери);

- приймали на зберігання документи;

- передавали заяви осіб і установ для передання іншим особам і установам та видавали посвідки про передані заяви;

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 24.

– перекладали документи з одних мов на інші та засвідчували вірність перекладів;

– надавали технічні послуги, пов'язані з виконанням нотаріальних дій¹.

Виконавчі комітети міських, селищних та сільських рад вчиняли такі нотаріальні дії:

1) нотаріально посвідчували:

а) договори на суму до 3000 карбованців, крім договорів про встановлення і відчуження права забудови, а також купівлі-продажу, дарування, обміну та застави будівель;

б) довіреності, крім тих, що видавалися для проведення дій за кордоном;

в) заповіти громадян, які постійно проживають на території цієї ради;

2) засвідчували лише для громадян, які постійно проживали на території цієї ради: вірність копій з документів, що стосуються сімейного стану (свідоцтва про народження, одруження, смерть тощо), з довідок про службу в Червоній армії і Червоному Військово-Морському флоті, виданих для надання пільг сім'ї; з довідок військових столів про відношення до військової служби, а також виписок з постанов правлінь артілей, що стосувалися цього громадянина;

3) засвідчували справжність підписів на документах, що не мали значення майнових правочинів;

4) вживали заходів з охорони спадкового майна;

5) надавали технічні послуги, пов'язані з виконанням нотаріальних дій².

Як справедливо зауважує Л. Єфіменко, за обсягом регулювання нотаріальної діяльності воно значно поступалося Нотаріальній Уставі. Однак цим актом уперше в історії національного нотаріату у назвах нотаріальних дій розмежовувалися такі їх ознаки, як засвідчення та посвідчення, і

¹ Про затвердження Положення про Державний нотаріат УРСР і Переліку документів, на підставі яких учиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова РНК УРСР від 09.12.1944 // ЗУ УРСР. – 1944. – Ст. 18.

² Там же.

відтоді таке розмежування є незмінним в основних актах про нотаріат¹.

Розділ «Основні правила діяльності нотаріальних органів» нараховував лише 12 статей, що, на нашу думку, не повною мірою розкриває поставлені перед нормативним актом завдання.

Однак все ж деякі положення вказаного розділу заслуговують на увагу. Нотаріальні дії можна було вчиняти в будь-якій державній нотаріальній конторі, крім випадків, коли за законом або згідно з правилами вчинення нотаріальних дій нотаріальну дію необхідно вчиняти в певному місці.

Статтею 15 Положення встановлено, що нотаріальні контори повинні нотаріально посвідчувати за бажанням сторін правочини, для яких за законом не встановлено обов'язкове нотаріальне посвідчення. Однак правочини, які підлягають обов'язковій земельній реєстрації, не можуть бути посвідчені нотаріально².

Всі нотаріальні дії вчиняються в нотаріальній конторі і тільки у разі серйозної хвороби, старості сторін або інших важливих причин можна було викликати нотаріуса для вчинення подібних нотаріальних дій поза нотаріальною конторою.

На нотаріусів покладено обов'язок здійснювати контроль за законністю всіх нотаріально посвідчуваних правочинів і засвідчуваних документів, а також за їх оплатою, встановленою державою пошлиною (митом).

Нотаріуси повинні надавати громадянам, для яких учиняються нотаріальні дії, активну допомогу, щодо захисту їх прав і законних інтересів, роз'яснюючи їм суть взятих на себе зобов'язань і наслідки, що можуть виникнути, щоб

¹ Єфіменко Л. В. *Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності*: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 36.

² Долинська М. С. *Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років* / М. С. Долинська // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. – 2014. – Випуск 3. – С. 25.

правова неінформованість, малописьменність цих осіб та інші обставини не могли бути використані їм на шкоду.

Водночас зауважено, що нотаріус у розгляд доцільності поданих для нотаріального посвідчення правочинів, прибутковості чи втратності їх для сторін не вдається.

Обмеження в праві вчинення нотаріальних дій встановлено в статі 20 Положення. Нотаріуси не мають права вчиняти нотаріальні дії на своє ім'я, від свого імені, на ім'я або від імені своєї дружини, своїх та її родичів прямого споріднення, братів і сестер своїх і своєї дружини, а також співробітників цієї нотаріальної контори¹.

Стаття 21 Положення присвячена таємниці вчинення нотаріальних дій. Нотаріуси і співробітники нотаріальних контор повинні додержуватись таємниці щодо всіх учинених ними дій, доручених їм справ і документів. Довідки про вчинені нотаріальні дії і доручені нотаріальній конторі документи можна було видавати тільки особам, що брали участь в нотаріально посвідчених правочинах як сторони, а також особам, за дорученням яких і стосовно яких вчинено відповідні нотаріальні дії. У випадках, передбачених законом, довідки видавалися також і на вимогу прокуратури, слідчих органів і суду².

Нотаріуси мали право одержувати від державних і громадських органів, приватних осіб та організацій необхідні їм довідки, безпосередньо вимагаючи їх і видаючи особам, які беруть участь у нотаріальних діях, свідоцтва на одержання зазначених довідок.

Нотаріус мав право відмовитися від вчинення нотаріальної дії, пояснюючи причину відмови та порядок оскарження. На вимогу особи, якій відмовлено вчиняти нотаріальну

¹ Про затвердження Положення про Державний нотаріат УРСР і Переліку документів, на підставі яких учиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова РНК УРСР від 09.12.1944 // ЗУ УРСР. – 1944. – Ст. 18.

² Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 25.

дію, нотаріус повинен був викласти причину відмови в письмовій формі.

Нотаріальні дії нотаріусів та інших нотаріальних органів, які вчиняють нотаріальні дії, а відмови від вчинення нотаріальних дій можна було оскаржити за правилами ст.ст. 258–261 ЦПК УРСР. У такому ж порядку прокурор мав право опротестувати нотаріальну дію або відмову від її вчинення.

Скарги на службові вчинки нотаріусів, які не мали характеру нотаріальної дії, подавалися начальнику управління НКЮ УРСР при обласній раді.

Оскільки Положення про Державний нотаріат УРСР не регулювало всі питання щодо порядку вчинення нотаріальних дій, тому в статті 25 встановлено, що інструкції та накази щодо застосування цього Положення і правила вчинення нотаріальних дій видає Народний комісар юстиції УРСР¹.

Величезний вплив на український нотаріат мала постановою ЦВК та Раднарком СРСР від 14 травня 1926 року «Про основні принципи організації державного нотаріату», якою держава на загальносоюзному рівні закріпила взаємозв'язок з нотаріусами. Зокрема це полягало у відповідності українського нотаріального законодавства всесоюзному та необхідності застосування норм всесоюзного законодавства українськими нотаріусами під час вчинення нотаріальних дій. Наприклад, нотаріуси під час спадкування за законом і за заповітом застосовували Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 року «Про спадкоємців по закону та по заповіту»².

У пункті першому указу зазначено, що спадкоємцями за законом є діти (зокрема й усиновлені), подружжя, та непрацездатні батьки померлого, а також інші непрацездатні,

—¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 25.

² Об основных принципах организации государственного нотариата: Постановление ВЦИК и СНК СССР от 14.05.1926 // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1926. – № 35. – Ст. 252.

які знаходяться на утримання померлого не менше одного року. Якщо хто-небудь з дітей спадкодавця помре до відкриття спадщини, його спадкова частка переходить до його дітей (внукам спадкодавця), а у випадку смерті останніх – до їх дітей (правнукам спадкодавця).

У разі відсутності вказаних спадкоємців чи не прийняття ними спадщини спадкоємцями за законом є працездатні батьки, а за їх відсутності – брати та сестри померлого.

В абзаці першому пункту другого указу передбачено, що кожний громадянин може за заповітом залишити все своє майно чи частину його одній або декільком особам з числа перерахованих в пункті першого указу, а також державним органам та громадським організаціям.

Отже, посвідчуючи заповіт, нотаріус мав роз'яснити заповідачу, що відповідно до абзацу третього пункту 2 указу лише за відсутності осіб, вказаних в статті 1, майно може бути ним заповідане будь-якій особі¹. Дія указу поширювалася також на спадщину, яка була відкрита до його видання, але не прийнята спадкоємцями, та яка не перейшла у власність держави як відумерле майно.

Однак нотаріуси допускали низку порушень чинного законодавства під час учинення нотаріальних дій, які необхідно було усунути, зокрема шляхом підвищення їх фахового рівня².

На підставі вказаного союзного указу прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про зміни Цивільного кодексу УРСР» від 17 грудня 1945 р., яким внесено зміни до інституту спадкового права, і в новій редакції викладені статті 418, 420–424, 429, 430 та 433³.

Закінчення війни дало змогу керівництву юстиції знову порушити питання про прийняття актів з нотаріату.

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 25–26.

² Там же. – С. 26.

³ Нелін О. Спадкове право УРСР за цивільним кодексом 1922 р. / О. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 4. – С. 34.

Проект Положення про нотаріат СРСР, розроблений до війни, так і не був прийнятий. Можливо (на думку О. Кодинцева), що радянське керівництво вирішило залишити це питання на рівні союзних республік. Уніфікації союзного законодавства у цій сфері не відбулося¹. Отже, і надалі на всесоюзному рівні продовжувала діяти Постанова ЦВК СРСР від 14 травня 1926 р. «Про основні засади організації державного нотаріату». Однак Міністерством юстиції СРСР та Радою Міністрів СРСР було розроблено значну кількість загальних актів з діяльності нотаріату, хоча не було прийнято єдиного систематизованого акта.

Важливе значення в розвитку правового регулювання особистої власності громадян мав указ Президії Верховної Ради СРСР «Про право громадян на покупку і будівництво індивідуальних житлових будинків» від 26 серпня 1948 р., за яким було скасовано право забудови й надано право кожному громадянину СРСР придбати або побудувати для себе на праві особистої власності жилий будинок з кількістю кімнат від однієї до п'яти включно у місті і за його межами².

У 1956 році було скасовано Міністерство юстиції СРСР, у наступні роки припинили діяльність і республіканські міністерства (Міністерство юстиції УРСР ліквідували у 1963 році). Водночас істотно збільшились права судових органів союзних республік, які отримали повноваження скасованого Мін'юсту, зокрема стосовно нотаріату³.

З 1956 р. у зв'язку із ліквідацією управлінь юстиції загальне керівництво нотаріальними конторами знову було покладено на обласні суди, у штат яких були введені посади нотаріальних ревізорів. Зміни в системі управління органами державного нотаріату, а також застарілість норм нотаріального права, прийнятих у період війни, зумовили

¹ Кодинцев А. Я. Нотариат в послевоенный период / А. Я. Кодинцев // Бюллетень нотариальной практики. – 2008. – № 1. – С. 23–24.

² Головки Л. О. Право власності в Україні радянського періоду (1917–1992 рр.) / Л. О. Головки // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 61.

³ Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 77.

необхідність перегляду чинного Положення про державний нотаріат¹.

Постановою Ради Міністрів Української РСР від 26 грудня 1956 року № 1536 затверджено Положення про державний нотаріат Української РСР², яке складалося з 70 статей та окремих не пронумерованих глав (всього 17). Як зауважує К. Юдельсон, Положення редакційно, частково, і за змістом відрізняється від аналогічних нормативних актів інших союзних республік. 16 листопада 1957 р. Міністерство юстиції Української РСР видало широку інструкцію (271 пункт) із застосування Положення про державний нотаріат³.

Структура положення була традиційною та охоплювала такі глави: організація та функції нотаріальних органів; загальні правила діяльності нотаріальних контор і порядок учинення нотаріальних дій; нотаріальне посвідчення правочинів; видача свідоцтв про придбання будівель з прилюдних торгів; видача нотаріальних свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, набутого під час перебування в шлюбі; накладення заборон (арештів) на будівлі; вжиття заходів з охорони майна, що залишилося після померлого; видача свідоцтв про право на спадщину і про виморочність майна; учинення виконавчих написів; засвідчення вірності копій документів; засвідчення вірності перекладів і копій документів, які викладені мовами народів СРСР і іноземними мовами; засвідчення справжності підписів на документах; засвідчення безспірних обставин; передача заяв від громадян і установ іншим громадянам і установам; прийняття в депозит грошових сум для передання за належністю;

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 153.

² Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 26.12.1956 // ЗУ УРСР. – 1956. – № 23–24. – Ст. 240.

³ Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – С. 61–62.

учинення морських протестів; учинення протестів векселів і нотаріальних написів про неоплату чеків; видання інструкцій про порядок учинення нотаріальних дій¹.

До органів, які вправі вчиняти нотаріальні дії, належали: державні нотаріальні контори, а в населених пунктах, де нотаріальні контори не організовані, певні нотаріальні дії, виконавчі комітети міських, районних, селищних і сільських рад депутатів трудящих.

В обласних центрах одна з нотаріальних контор виділялася як Перша нотаріальна контора, яку очолював старший нотаріус. Старші нотаріуси призначалися, переміщувалися та звільнялися головами обласних судів з санкції Міністра юстиції УРСР. Решту нотаріальних контор очолюють нотаріуси, яких та заступників старших нотаріусів призначали, переміщували і звільняли голови обласних судів². У разі відсутності нотаріуса, нотаріальні дії виконує його заступник або інша особа за призначенням голови обласного суду.

Статтею 6 Положення встановлено підвищені вимоги до нотаріуса. Відтак на посаду нотаріуса призначали осіб, які мали вищу юридичну освіту. Призначення на посади нотаріусів молодих спеціалістів, які закінчили юридичні вищі навчальні заклади, провадиться тільки після проходження ними стажування в нотаріальній конторі упродовж 3-х місяців.

Нотаріуси не можуть займати за сумісництвом інших посад, за винятком посад викладачів навчальних закладів і курсів. Відповідно до статті 10, керівництво діяльністю нотаріальних контор здійснює Міністерство юстиції Української РСР через обласні суди, на які покладено повноваження: подавати Міністерству юстиції УРСР проекти організації нових нотаріальних контор, переміщення або закриття діючих нотаріальних контор, а також проекти переводу нотаріальних

¹ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 26.

² Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1930–1941 років / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – С. 26.

працівників з одних нотаріальних контор в інші і про скорочення штатів контор; здійснювати добір кадрів нотаріальних працівників; провадити перевірки діяльності та інструктаж нотаріальних органів; фінансувати нотаріальні контори і контролювати правильність витрачання нотаріусами грошових сум. Нотаріальні контори мають печатку із зображенням державного герба Української РСР.

Відповідно до статті 12 Положення нотаріальні контори учиняють такі нотаріальні дії:

1) посвідчують: правочини: договори, довіреності, заповіти, нотаріальне посвідчення яких передбачено законом, а також інші правочини за бажанням сторін, нотаріальне посвідчення яких не є обов'язковим;

2) засвідчують: вірність витягів, копій і копії з копій документів і книг по діловодству; справжність підписів на документах, які не мають значення майнових правочинів; вірність перекладів документів з одних мов на інші, а також справжність підписів перекладачів на документах; факт знаходження громадянина в живих; час пред'явлення документа;

3) видають: свідоцтва про право на спадщину і про виморочність майна; свідоцтва про право власності на частку спільного майна подружжя, набутого упродовж перебування в шлюбі майна; свідоцтва про купівлю будівель з прилюдних торгів;

4) вчиняють: виконавчі написи на документах, передбачених спеціальним переліком, затвердженим Радою Міністрів УРСР; морські протести; протести векселів; написи про неоплату чеків;

5) приймають: в депозит грошові суми і цінні папери для передачі їх за належністю; заяви громадян і установ для передання їх іншим громадянам і установам;

6) вживають заходів з охорони спадкового майна;

7) накладають заборони (арешти на будівлі), а також надають технічні послуги, пов'язані з вчиненням нотаріальних дій¹.

¹ Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 26.12.1956 // ЗУ УРСР. – 1956. – № 23–24. – Ст. 240.

Виконавчі комітети міських, районних, селищних і сільських рад у населених пунктах, де не було нотаріальних контор, учиняли для осіб, які проживали на підпорядкованій раді території, такі нотаріальні дії:

1) посвідчували: договори на суму не більш 3000 карбованців; заповіти; довіреності, крім довіреностей на учинення дій за кордоном; особу одержувачів поштової та телеграфної кореспонденції;

2) засвідчували вірність копій з документів щодо сімейного стану (свідоцтв про народження, одруження, смерть та ін.), з довідок про службу в Червоній Радянській армії та Військово-Морському Флоті, виданих для надання пільг родині; з довідок військових столів про відношення до військової служби, а також вірність витягів з постанов правлінь і загальних зборів колгоспів і промислових артілей, що стосувалися цього громадянина; справжність підписів на документах, що не мали значення майнових правочинів;

3) вживали заходів з охорони спадкового майна; а також надавали технічні послуги, пов'язані з учиненням нотаріальних дій¹.

Міністерство юстиції Української РСР затвердило 30 квітня 1957 р. Інструкцію «Про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських, районних, селищних та сільських Рад депутатів трудящих»².

Обмеження у праві вчинення нотаріальних дій встановлено в статті 17 Положення про Державний нотаріат Української РСР. Відтак нотаріус не вправі вчиняти нотаріальні дії від свого імені, від імені і на ім'я своєї дружини, її і своїх родичів, а також на ім'я і від імені співробітників цієї нотаріальної контори³.

¹ Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 26.12.1956 // ЗУ УРСР. – 1956. – № 23–24. – Ст. 240.

² Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – С. 61–62.

³ Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 3. – С. 27.

Правила щодо дотримання таємниці вчинення нотаріальних дій встановлено статтею 19 Положення: нотаріуси і співробітники нотаріальних контор зобов'язані додержуватись таємниці щодо виконуваних ними нотаріальних дій, а також доручених їм справ і документів. Довідки видаються лише особам, за дорученням або щодо яких учинені нотаріальні дії, а також на вимогу прокуратури, судових і слідчих органів і в інших, спеціально передбачених законом випадках. Щодо заповітів довідки громадянам, на ім'я яких зроблені заповіти, видаються лише після смерті заповідачів¹.

На думку К. Юдельсона, нотаріальні контори є органами державного управління, діяльність яких полягає в юридичному закріпленні суб'єктивних цивільних прав, довготривалому зберіганні документів, в яких вони висловлюються, посвідченні безспірних обставин, що мають значення для здійснення правомочностей, провадженні охоронних дій, забезпеченні виконання зобов'язань та сприянні їх здійсненню, примусі до виконання безспірних зобов'язань і здійсненню низки інших дій, пов'язаних з цивільним оборотом².

Наказом міністра юстиції Української РСР від 11 травня 1960 року № 3/н затверджена Інструкція про порядок обліку депозитних сум в нотаріальних конторах Української РСР. Постановою Ради Міністрів УРСР від 20 березня 1961 року за № 373 « Про зміну підпункту а пункту 1 ст. 13 Положення про державний нотаріат Української РСР» надано право виконавчим комітетам міських, районних, селищних і сільських Рад депутатів трудящих у населених пунктах, де нема нотаріальних контор, учиняти для осіб, які проживають на підпорядкованій раді території, посвідчувати договори на суму не більше 600 карбованців³.

¹Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 26.

²Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – С. 55.

³Про зміну підпункту а пункту 1 ст. 13 Положення про державний нотаріат Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.1961 № 373 // ЗП УРСР. – 1961. – № 3. – Ст. 44.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 7 серпня 1963 року № 896 затверджені «Зміни, які вносяться в рішення Уряду Української РСР в зв'язку з Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 21 березня 1963 року «Про ліквідацію Міністерства юстиції Української РСР» і постановою Ради Міністрів Української РСР від 23 березня 1963 року № 353 «Про утворення Юридичної комісії при Раді Міністрів Української РСР і про інші питання, зв'язані з ліквідацією Міністерства юстиції УРСР». Відповідно до п. 1 постанови, у ст.ст. 2, 7, 9, 10, 70 Положення про державний нотаріат Української РСР від 26 грудня 1956 року слова Міністр юстиції, Міністерство юстиції замінено відповідно словами «Голова Верховного суду», «Верховний суд». Тобто, починаючи з березня 1963 року до серпня 1970 року, керівництво органами державного нотаріату в республіці здійснювали Верховний Суд УРСР і обласні суди.

Відбулося оновлення правової сфери держави. У 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про віднесення до відома союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Водночас базові «Основи законодавства» ухвалювалися на союзному рівні. Перегляд республіканських кодексів (зокрема цивільного) давно було на часі, бо чинні нормативи діяли ще з 1920-х років. 18 липня 1963 р. були затверджені нові Цивільний і Цивільний процесуальний кодекси УРСР, які врахували реалії життя міста і села постсталінської доби¹.

Проведена на початку 60-х рр. XX ст. робота зі систематизації та кодифікації законодавства і прийняття Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, а також інших законів визнали необхідність підготовки та видання (1973) загальносоюзного акта про державний нотаріат – Закону СРСР «Про державний нотаріат», який охоплював норми про завдання й організацію державного нотаріату,

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 77.

принципи діяльності, компетенцію, правила здійснення нотаріальних дій і застосування законодавства про нотаріат до іноземців та осіб без громадянства¹.

Зокрема ст. 25 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік законодавчо закріпила, яке саме майно може перебувати в особистій приватній власності громадян. Кожний громадянин міг мати в особистій власності трудові доходи й заощадження, жилий будинок (або частину його) й підсобне домашнє господарство, предмети домашнього господарства і вжитку, особистого споживання та комфорту².

У 60-х роках проведено нову кодифікацію цивільного і цивільно-процесуального законодавства, а у наступні роки оновлено шлюбно-сімейне, колгоспне, земельне, трудове та інше законодавство. Відтак окремі положення попередніх законодавчих актів щодо нотаріату втратили чинність, виявились прогалини, виникла потреба в законодавчому врегулюванні деяких питань, висунутих нотаріальною практикою та розроблених правовою наукою³.

Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які набрали чинності з 01.05.1962 р., та розроблений відповідно до них новий Цивільний кодекс УРСР, прийнятий 18.07.1963 р., який набув чинності з 01.01.1964 р., закріпив квазінотаріат у ст. 542⁴. ЦК УРСР 1963 р. передбачав перехід спадкового майна до держави як «останнього спадкоємця» за законом Свідоцтва про право на спадщину, яку

¹ Деміна Н. В. Формирование и развитие нотариата в контексте эволюции государственности России (историко-правовой аспект): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. В. Деміна. – СПб., 2010. – С. 15–16.

² Головка Л. О. Право власності в Україні радянського періоду (1917–1992 рр.) / Л. О. Головка // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 61.

³ Лесницкая Л. Ф. Закон о государственном нотариате / Л. Ф. Лесницкая // Советское государство и право. – 1973. – № 12. – С. 53.

⁴ Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 20.

одержував відповідний фінансовий орган за місцем відкриття спадщини¹.

31 серпня 1964 р. за № 941 Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР та Переліку документів, на підставі яких вчиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна»² та затвердила «Положення про державний нотаріат УРСР». Відповідно Положення 1956 р. визнавалось таким, що втратило чинність.

Положення про Державний нотаріат Української РСР 1964 р. (надалі Положення) складалося з п'яти розділів: організація і керівництво діяльністю державних нотаріальних контор; функції державних нотаріальних контор і органів, які вчиняють нотаріальні дії; загальні правила діяльності державних нотаріальних контор; окремі види нотаріальних дій; видання інструкцій про порядок вчинення нотаріальних дій та 79 статей³.

Розділ перший положення присвячено організації та керівництву діяльністю державних нотаріальних контор. До органів, які вправі вчиняти нотаріальні дії, належали: державні нотаріальні контори, а в населених пунктах, де не організовано нотаріальних контор, – виконавчі комітети міських, селищних та сільських рад і лише для осіб, які постійно проживають на території діяльності цієї ради.

Загальне керівництво і контроль за діяльністю нотаріальних контор УРСР здійснював Верховний Суд УРСР (відповідно до статті 34 Закону про судоустрій Української РСР від

¹ Нелін О. Генезис та розвиток інституту відумерлості спадщини в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 45.

² Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР та Переліку документів, на підставі яких вчиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.1964 № 941 // ЗП УРСР. – 1964. – № 8. – Ст. 113.

³ Долинська М. С. Загальна характеристика Положення про державний нотаріат Української РСР 1964 року як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія юриспруденція. – 2014. – Випуск 9-2. – Т. 1. – С. 8.

30 червня 1960 року, з наступними змінами), а керівництво в областях – обласні суду.

Керівництво і контроль за діяльністю виконкомів міських, сільських, селищних рад за вчиненням ними нотаріальних дій здійснювалося вищими виконавчими комітетами рад депутатів трудящих. На нотаріусів найближчих нотаріальних контор покладено обов'язок інструктування службових осіб виконкомів міських, сільських і селищних рад щодо вчинення ними нотаріальних дій.

Державні нотаріальні контори перебували на республіканському бюджеті й утримувалися за кошти Верховного Суду РСР, а їхні штати затверджувалися Головною Верховного Суду УРСР.

Як справедливо зауважує М. Калиницький, Положення 1964 року урахувало норми нового Цивільного кодексу¹.

Варто зауважити, що статтею 8 Положення встановлено, що нотаріальні дії в нотаріальних конторах вчиняють: старші нотаріуси, заступники старших нотаріусів та нотаріуси. У разі відсутності нотаріуса нотаріальні дії виконує інша особа за призначенням голови обласного суду. Старші нотаріуси призначалися, переміщувалися та звільнялися головами обласних судів, з санкції Голови Верховного Суду УРСР. Заступників старших нотаріусів та нотаріусів призначали, переміщували і звільняли голови обласних судів.

Статтею 9 Положення встановлено підвищені вимоги до нотаріуса. Відтак на посаду нотаріусів призначали осіб, які мали вищу юридичну освіту. Однак в окремих випадках допускалося призначення на посади нотаріусів осіб, які не мали вищої юридичної освіти, але навчалися у вищих юридичних навчальних закладах та молодих спеціалістів, які закінчили юридичні вищі навчальні заклади, лише після проходження ними стажування в нотаріальній конторі упродовж 3-х місяців².

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 77.

²Долинська М. С. Загальна характеристика Положення про державний нотаріат Української РСР 1964 року як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія юриспруденція. – 2014. – Випуск 9-2. – Т. 1. – С. 8.

Нотаріуси не могли займати за сумісництвом інших посад, за винятком посад викладачів навчальних закладів і курсів.

Нотаріальні контори мали печатки з державним гербом Української РСР.

Згідно зі статтею 13 Положення нотаріальні контори були вправі вчиняти такі нотаріальні дії:

а) посвідчувати: договори, довіреності, заповіти, нотаріальне посвідчення яких передбачене законом, різні угоди, нотаріальне посвідчення яких не є обов'язковим, якщо вони не суперечать закону і сторони бажають їх нотаріально посвідчити;

б) видавати свідоцтва про право на спадщину, свідоцтва про право власності на частину в спільному майні подружжя, набутому впродовж перебування в шлюбі, свідоцтва про купівлю будівель з прилюдних торгів;

в) здійснювати: виконавчі написи на документах, передбачених спеціальним переліком, затвердженим Радою Міністрів УРСР, протести векселів, морські протести, написи про несплату чеків;

г) засвідчувати: вірність копій і виписок з документів, вірність копій з нотаріально засвідчених копій документів, а також з копій рішень, вироків, ухвал і постанов, виданих судовими органами, або з копій рішень виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих; справжність підписів на документах, які не мають значення майнових угод, вірність перекладів документів з однієї мови на іншу, а також справжність підписів перекладачів на документах, факт знаходження громадянина в живих, факт перебування особи в певному місці, факт і час пред'явлення документа;

г) вживають заходів з охорони майна, яке залишилося після померлих;

д) приймати: в депозит грошові суми і цінні папери для передання їх за належністю, заяви громадян і установ для передання їх іншим громадянам і установам та видавати про це довідки;

е) накладати на будинки арешти (заборони) за постановами судово-прокурорських органів, повідомленнями установ, банків або госпрозрахункових організацій і підприємств

про видачу позики, та застави майна під час укладання договору¹. Крім того, нотаріальні контори надавали громадянам і організаціям технічні послуги, пов'язані з учиненням нотаріальних дій.

До компетенції виконавчих комітетів міських, селищних і сільських Рад депутатів трудящих у населених пунктах, де немає нотаріальних контор (стаття 14 Положення) належало вчинення для осіб, які проживають на підпорядкованій цій раді території, таких нотаріальних дій:

а) посвідчення: договорів, купівлі-продажу, дарування, обміну і застави будинків на суму не більше 1000 крб., договорів продажу будинків на знос, договорів про відчуження будинків на умовах довічного утримання, договорів співвласників спільних будинків про встановлення порядку користування частками будинків у натурі, заповітів, довіреностей, крім довіреностей на вчинення дій за кордоном, особи одержувачів поштової і телеграфної кореспонденції;

б) засвідчувати: вірність копій з свідоцтв про закінчення загальноосвітньої школи та з свідоцтв і дипломів про закінчення середніх спеціальних навчальних закладів – для осіб, які закінчили такі заклади на території цієї місцевої Ради депутатів трудящих, копій документів щодо сімейного стану (свідоцтв про народження, шлюб, смерть та ін.), копій довідок про службу в Радянській Армії і Військово-Морському Флоті, виданих для надання пільг родині, копій довідок військових столів про відношення до військової служби, виписок з постанов правління і загальних зборів колгоспів, що стосуються цього громадянина, справжність підписів на документах, які не мають значення майнових угод;

в) вживати заходів з охорони майна, що його залишив померлий;

г) накладати на будинки арешти (заборони) за постановами судово-прокурорських органів, за повідомленнями установ, банків або госпрозрахункових організацій і під-

¹ Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР та Переліку документів, на підставі яких вчиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.1964 № 941 // ЗП УРСР. – 1964. – № 8. – Ст. 113.

приємств про видачу позики та застави майна під час укладання договору¹.

Правилами ст. 15 Положення встановлено, що нотаріальні дії можна вчиняти в будь-якій нотаріальній конторі, за винятком:

а) посвідчення договорів про відчуження, заставу і розділ майна, яке провадиться за місцем знаходження майна, та посвідчення договорів про дарування автомобілів, яке провадиться за місцем реєстрації автомобілів;

б) посвідчення договорів про надання земельних ділянок у безстрокове користування для індивідуального, колективного і кооперативного житлового будівництва, яке провадиться за місцем знаходження земельної ділянки;

в) накладання заборон (арештів) на будинки і зняття їх, які провадяться за місцем знаходження будинку;

г) охорони спадкового майна і видання свідоцтв про право на спадщину, які провадяться за місцем відкриття спадщини. Якщо місце відкриття спадщини невідоме, свідоцтво про право на спадщину може бути видано за місцем знаходження спадкового майна;

г) протесту векселів у неплатежі або в неакцепті, посвідчення неоплати чека і прийняття грошей в депозит, які провадяться за місцем платежу².

Відповідно до ст. 16 нотаріальні дії вчинюються в приміщенні нотаріальної контори. В окремих випадках нотаріус може вчиняти нотаріальні дії поза нотаріальною конторою, якщо громадяни, для яких ці дії вчинюються, не можуть з'явитися до нотаріальної контори через поважну причину (хвороба, інвалідність, старість).

Обмеження у праві вчинення нотаріальних дій встановлено в статті 17 Положення про Державний нотаріат Української РСР. Відтак нотаріус не вправі вчиняти нотаріальні дії від свого імені, від імені і на ім'я своєї дружини,

¹Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР та Переліку документів, на підставі яких вчиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.1964 № 941 // ЗП УРСР. – 1964. – № 8. – Ст.113.

² Там же.

своїх і її близьких родичів, а також на ім'я і від імені співробітників цієї нотаріальної контори. У примітках до цієї статті зазначено, що під терміном «нотаріус» розуміються, крім нотаріуса, також службові особи виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих, які вчиняють нотаріальні дії¹.

Правила щодо дотримання таємниці вчинення нотаріальних дій встановлено в ст. 19 Положення. Відтак нотаріуси і співробітники нотаріальних контор зобов'язані дотримувати таємниці щодо виконуваних ними нотаріальних дій, а також доручених їм справ і документів. Довідки видаються лише особам, за дорученням або щодо яких учинені нотаріальні дії, а також на вимогу прокуратури, судових і слідчих органів і в інших, спеціально передбачених законом, випадках. Щодо заповітів довідки громадянам, на ім'я яких зроблені заповіти, видаються лише після смерті заповідачів. Тобто текст цієї статті аналогічний змісту ст. 19 Положення про державний нотаріат Української РСР від 26 грудня 1956 року².

Ст. 18 Нотаріального положення на нотаріуса покладено обов'язок стежити за законністю всіх угод, що нотаріально засвідчуються, і документів, які засвідчуються, сприяти установам, підприємствам, організаціям та громадянам в охороні їх прав і законних інтересів. Також нотаріус під час вчинення нотаріальних дій від імені юридичної особи перевіряє її правоздатність, а також повноваження і справжність підпису її представника. У процесі вчинення нотаріальних дій від імені громадянина перевіряється його дієздатність, самоособовість і справжність підпису.

Нотаріальні дії повинні бути вчинені нотаріусом у день пред'явлення потрібних документів і оплати державної пошлини. У виняткових випадках учинення нотаріальних дій може бути відкладено, але не більш як на три дні. За відсут-

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Положення про державний нотаріат Української РСР 1964 року як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія юриспруденція. – 2014. – Випуск 9–2. – Т. 1. – С. 9.

² Там же.

ності законних підстав для вчинення нотаріальної дії нотаріус відмовляв у вчиненні такої, роз'яснюючи мотиви відмови з посиланням на закон і порядок оскарження. Відмова у вчиненні нотаріальної дії повинна бути мотивована і за вимогою заявника викладена в письмовій формі. Неправильну нотаріальну дію, а також відмову у вчиненні нотаріальної дії можна оскаржити за правилами, передбаченими Цивільним процесуальним кодексом УРСР. За тими ж правилами прокурор міг опротестувати неправильну нотаріальну дію або відмову від учинення її¹. Скарга на службовий вчинок нотаріуса, що не має характеру нотаріальної дії, подавалася до обласного суду, якщо вчинок допустив нотаріус, або до виконавчого комітету вищої ради, якщо вчинок допустила службова особа виконкому місцевої ради.

За вчинення нотаріальних дій і надання технічних послуг державні нотаріальні контори та виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих стягують державну пошліну відповідно до чинного законодавства. Контроль за правильним стягненням державної пошліни і своєчасним внесенням її в установи Державного банку покладался на місцеві фінансові органи.

У розділі IV Нотаріального положення розглядаються загальні правила вчинення окремих видів нотаріальних дій, а саме: нотаріального посвідчення угод; видання свідоцтв про придбання будинків з прилюдних торгів; видання нотаріальних свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, набутого під час перебування в зареєстрованому шлюбі; накладення заборон (арештів) на будинку; вжиття заходів з охорони майна, що залишилося після померлого, видання свідоцтв про право на спадщину; вчинення виконавчих написів і протестів векселів; засвідчення вірності копій документів; засвідчення вірності перекладів, викладених мовами народів СРСР та іноземними мовами; засвідчення

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Положення про державний нотаріат Української РСР 1964 року як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія юриспруденція. – 2014. – Випуск 9-2. – Т. 1. – С. 9.

справжності підписів на документах і безспірних обставин; передання заяв від громадян і установ іншим громадянам і установам; прийняття в депозит грошових сум для передання за належністю; вчинення морських протестів¹.

У єдиній статті 79 розділу V «Видання інструкцій про порядок вчинення нотаріальних дій» передбачено, що нотаріальні інструкції видає Верховний суд Української РСР. На виконання зазначеної вказівки постановами Президії Верховного Суду Української РСР була затверджена «Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріальними конторами Української РСР»² від 22 січня 1965 року.

Рада Міністрів Української РСР 12 квітня 1966 року за № 307 прийняла постанову «Про внесення змін до Положення «Про державний нотаріат Української РСР»³.

Відтак у новій редакції викладено статті 3, 5, 14 Положення. Зокрема статтю 3 не лише редаговано, але й доповнено новим реченням: «При вчиненні нотаріальних дій нотаріуси і працівники виконкомів місцевих рад депутатів трудящих незалежні і підпорядковуються тільки закону».

Цією постановою в районах, де немає нотаріальних контор, дозволено вчиняти нотаріальні дії районним радам.

У новій редакції викладено статтю 14 Положення про нотаріат. А саме: виключено вимоги щодо необхідності вчинення нотаріальних дій лише для осіб, які проживають на підпорядкованій раді території; змінено компетенцію виконавчих комітетів сільських, селищних, районних і міських рад, дозволивши їм посвідчувати різні угоди на суму не

— ¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Положення про державний нотаріат Української РСР 1964 року як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія юриспруденція. – 2014. – Випуск 9–2. – Т. 1. – С. 9–10.

² Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріальними конторами Української РСР, затверджена постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 22.01.1965. – К.: Друкарня МОГП УРСР, 1965. – С. 68. – Ст. 113.

³ Про внесення змін до Положення «Про державний нотаріат Української РСР»: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 12.04.1966 № 307 // ЗП УРСР. – 1966. – № 1. – Ст. 44.

більше 1000 карбованців, нотаріальне посвідчення яких не є обов'язковим, якщо вони не суперечать закону і сторони бажають їх нотаріально посвідчити.

Відповідно до вказаної постанови Президією Верховного Суду УРСР 19 серпня 1966 року було внесено зміни в прийнятну Президією Верховного Суду 12 лютого 1965 року «Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами рад», яка змінила назву на «Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських, районних, селищних і сільських рад депутатів трудящих»¹.

З метою правильно ведення нотаріусами діловодства Президією Верховного Суду УРСР 18 вересня 1964 року було затверджено «Інструкцію по діловодству в нотаріальних конторах Української РСР», в яку було внесено зміни і доповнення, затверджені постановою Президії Верховного Суду УРСР від 24 травня 1968 року². Також 18 вересня 1964 року Президією Верховного Суду УРСР було затверджено Інструкцію про порядок прийому-передачі депозитних сум або цінних паперів і обліку депозитних операцій в нотаріальних конторах Української РСР³.

¹ Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських, районних, селищних і сільських рад депутатів трудящих, затверджена постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 12.02.1965 (в редакції постанови Президії Верховного Суду УРСР від 19.08.1966) // Нотаріат: збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – С. 180–234.

² Інструкція по діловодству в нотаріальних конторах Української РСР, затверджена постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 18.09.1964 (зі змінами і доповненнями, затвердженими постановою Президії Верховного Суду УРСР від 24.05.1968) // Нотаріат: збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – С. 117–158.

³ Інструкція про порядок прийому-передачі депозитних сум або цінних паперів і обліку депозитних операцій в нотаріальних конторах Української, затверджена Президією Верховного Суду УРСР від 18.09.1964. – К.: Друкарня МОГП УРСР, 1964 – С. 13.

Діяльність нотаріальних контор здійснювалася під керівництвом державних органів Української РСР і всесоюзних. Крім вказаної Інструкції, було прийнято чимало нормативних актів, присвячених діяльності нотаріальних органів держави, зокрема: Постанова Ради Міністрів СРСР від 10 червня 1950 року № 2531 «Про затвердження типових штатів нотаріальних контор», Інструкція про державну пошліну, затверджена Міністерством фінансів СРСР від 26 квітня 1965 року, Інструкція про порядок прийому-передачі депозитних сум або цінних паперів і обліку депозитних операцій в нотаріальних конторах Української РСР, затверджена Президією Верховного Суду УРСР 18 вересня 1964 року, Наказ Голови Верховного Суду УРСР від 8 квітня 1964 р. № 72 «Про організацію навчання по підвищенню кваліфікації працівників суду і нотаріальних контор Української РСР», Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 1 липня 1966 року № 6 «Про судову практику в справах про спадкоємство» та багато інших.

На думку Л. Ясінської, Положення 1964 р. все ж було проміжною ланкою у процесі вдосконалення нотаріального законодавства. Практика поєднання обласними судами функцій судового нагляду і судового управління себе не виправдала. Щобільше, завантажені складною і різноманітною роботою щодо судового управління обласні суди не могли приділяти належної уваги керівництву діяльністю нотаріальних контор, своєчасному і правильному спрямуванню нотаріальної практики. Не виправдало себе також і наділення Верховного Суду УРСР не властивими йому функціями судового управління, а керівництво нотаріальними органами – і поготів¹.

У цей час продовжувалася робота над переглядом республіканського цивільного законодавства. 1969 року було ухвалено новий Кодекс про шлюб та сім'ю, у 1970-му – Земельний кодекс УРСР. Держава повернулася до попередньої системи взаємодії виконавчої та судової влади².

—¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 153–154.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 78.

Після створення у 1970 році союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР нотаріат було передано у його відання. В УРСР Міністерство юстиції та відділи юстиції були утворені 6 жовтня 1970 року. Функції керівництва діяльністю нотаріальних контор з цього часу були передані Міністерству юстиції УРСР, у системі якого створювався відділ нотаріату; у межах областей керівництво здійснювали відділи юстиції, в штаті яких перебували консультанти з питань нотаріату¹.

Зміни в суспільному розвитку Радянської держави та роботі із систематизації та кодифікації законодавства обумовили необхідність розробки нового загальносоюзного акта про державний нотаріат. У 1973 р. був розроблений і прийнятий новий загальносоюзний акт – Закон СРСР «Про державний нотаріат»². Незважаючи на те, що Закон не був названий Основами, проте він виконував функції їм притаманні, адже повинен був стати основою і правовою базою для подальшого оновлення й удосконалення усього нотаріального загальносоюзного і республіканського законодавства³.

На час прийняття цього законодавчого акта (1973 р.) в СРСР діяло 2356 державних нотаріальних контор, які щороку здійснювали понад 16 млн. нотаріальних дій. Водночас цей закон виявився основою для вдосконалення законодавчої діяльності в досліджуваній галузі⁴.

Закон містив три групи норм: 1) імперативні, які без змін вносились у республіканські закони; 2) такі, що покладали на союзні республіки обов'язок під час видання республікансь-

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 330.

² О государственном нотариате: Закон СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1973. – № 30. – Ст. 393.

³ Лесницкая Л. Ф. Закон о государственном нотариате / Л. Ф. Лесницкая // Советское государство и право. – 1973. – № 12. – С. 55.

⁴ Демина Н. В. Формирование и развитие нотариата в контексте эволюции государственности России (историко-правовой аспект): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. В. Демина. – СПб., 2010. – С. 16.

кого акта врегулювати окремі питання; 3) такі, що надавали право союзним республікам на їхній розсуд врегулювати ті чи інші питання, не вирішені Законом СРСР¹.

Статтею 11 Закону СРСР «Про державний нотаріат» надано право союзним республікам розширити перелік встановлених нотаріальних дій з урахуванням своїх особливостей.

Новий закон дещо змінив систему джерел законодавства про нотаріат, передбачивши прийняття союзними республіками Законів про державний нотаріат, а не Положень, як було раніше. Таке вирішення питання було спрямоване на підвищення значущості й авторитету республіканських законодавчих актів про нотаріат, враховувало характер і сутність норм, які повинні знайти закріплення в цих законах, а також відповідало тій ролі, яку виконує нотаріат серед інших юрисдикційних органів, покликаних захищати права та законні інтереси громадян і організацій².

На виконання закону СРСР «Про державний нотаріат» на третьому засіданні дев'ятої сесії Верховної Ради Української РСР восьмого скликання 25 грудня 1974 р. прийнято Закон «Про державний нотаріат»³, який на законодавчому рівні комплексно врегулював питання діяльності українського радянського нотаріату. Він містив 85 статей, які структурно об'єднувались у чотири розділи (загальні положення; нотаріальні дії, вчинювані державними нотаріальними конторами та іншими органами; правила вчинення нотаріальних дій; застосування законодавства про державний нотаріат до іноземних громадян і осіб без громадянства, застосування законодавства іноземних держав, міжнародні договори іноземних громадян) та п'ятнадцять глав⁴.

— ¹ Авдеенко Н. И. Нотариат в СССР / Н. И. Авдеенко, М. А. Кабакова. — Л.: Изд-во ЛГУ. — 1984. — С. 10.

² Лесницкая Л. Ф. Закон о государственном нотариате / Л. Ф. Лесницкая // Советское государство и право. — 1973. — № 12. — С. 56.

³ Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1975. — № 1. — Ст. 4.

⁴ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року — як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». — 2014. — Випуск 4. — Т. 1. — С. 10.

Як стверджує Ю. Козьяков, Закон Української РСР «Про державний нотаріат», відтворюючи положення союзного закону, що забезпечували єдність вирішення основних питань нотаріальної діяльності, розвинув його, докладно визначивши порядок вчинення кожної нотаріальної дії¹

У закон УРСР «Про державний нотаріат» тричі вносилися зміни згідно з указаними Президії Верховної Ради УРСР від 27 квітня 1978 року № 3311-IX, від 14 вересня 1979 року № 5106-IX та від 28 січня 1993 року № 2951-XII.

У статті 1 Закону докладно визначено, що завданнями державного нотаріату є охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, державних установ, підприємств і організацій, колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій, зміцнення соціалістичної законності та правопорядку, запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного посвідчення договорів та інших угод, оформлення спадкових прав, учинення виконавчих написів та інших нотаріальних дій.

Органами і службовими особами, які вчиняють нотаріальні дії, є:

- державні нотаріальні контори;
- виконавчі комітети міських, селищних, сільських Рад народних депутатів (у населених пунктах, де немає державних нотаріальних контор);
- консульські установи Союзу РСР;
- службові особи вказані в статті 16 Закону, що посвідчують заповіти і довіреності, які мають силу нотаріально посвідчених документів.

У місті Києві і обласних центрах одна з державних нотаріальних контор засновується як перша державна нотаріальна контора для вчинення найскладніших нотаріальних дій і виконання інших функцій відповідно до законодавства Союзу РСР і Української РСР. В обласному центрі, де засновується одна державна нотаріальна контора, вона є першою державною нотаріальною конторою. Цінними, на нашу думку, є

¹ Козьяков Ю. М. Нотаріат. Історія і сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотаріат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 15.

положення, що нотаріальні дії в державних нотаріальних конторах вчиняють державні нотаріуси (старші державні нотаріуси, заступники старших державних нотаріусів, державні нотаріуси)¹.

Заслуговує уваги стаття 4 Закону, згідно з якою відповідно до Закону СРСР «Про державний нотаріат» керівництво державним нотаріатом в Українській РСР здійснюють Рада Міністрів СРСР, Рада Міністрів Української РСР, виконавчі комітети обласних, районних, міських, районних у містах Рад народних депутатів, Міністерство юстиції СРСР, Міністерство юстиції Української РСР, а також інші державні органи з огляду на законодавство Союзу РСР і Української РСР. Правову допомогу службовим особам виконавчих комітетів міських, селищних, сільських рад у роботі щодо вчинення ними нотаріальних дій здійснював державний нотаріус тієї нотаріальної контори, яка обслуговувала населення цього району.

Претендент на посаду державного нотаріуса повинен був бути громадянином СРСР, мати вищу юридичну освіту. Тобто збереглася вимога про вищу юридичну освіту для отримання посади нотаріуса, однак із певними зауваженнями. Відтак в окремих випадках на посади державних нотаріусів могли призначатися особи, які не мали вищої юридичної освіти, за умови, що вони не менше трьох років працювали за спеціальністю юриста, а також особи, які навчаються на останніх курсах вищих юридичних навчальних закладів. Особи, що призначалися державними нотаріусами, були зобов'язані пройти стажування у випадках і порядку, встановлених законодавством. Старші державні нотаріуси перших державних нотаріальних контор в обласних центрах призначалися і звільнялися з посад Міністром юстиції Української РСР. Заступники старших державних нотаріусів і державні нотаріуси перших державних нотаріальних контор, а також

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 10.

старші державні нотаріуси і державні нотаріуси інших державних нотаріальних контор призначалися і звільнялися з посад начальниками відділів юстиції виконавчих комітетів обласних, Київської міської Рад народних депутатів¹. Державні нотаріуси не могли перебувати на службі в інших установах, організаціях і на підприємствах за винятком зайняття викладацькою або науковою роботою.

Законодавець у статті 6 Закону наголосив, що державні нотаріуси та інші службові особи, які вчиняють нотаріальні дії, беруть до уваги закони СРСР і Української РСР, укази Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради Української РСР, постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів Української РСР, накази та інструкції Міністерства юстиції СРСР і Міністерства юстиції Української РСР, а також акти, що видаються іншими органами державної влади і органами державного управління в межах їх компетенції.

Також державним нотаріусам та іншим службовим особам, які вчиняють нотаріальні дії, надано право під час вчинення нотаріальних дій застосовувати у встановлених випадках і законодавство інших союзних республік. На нашу думку, тут варто було додати право використання також міжнародного законодавства.

Відповідно до статті 7 Закону державні нотаріуси та інші службові особи, які вчиняють нотаріальні дії, зобов'язані додержувати таємницю вчинюваних нотаріальних дій. Довідки про вчинені нотаріальні дії і документи видаються тільки громадянам, державним установам, підприємствам і організаціям, колгоспам, іншим кооперативним та іншим громадським організаціям, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії. На вимогу суду, прокуратури, органів слідства і дізнання довідки про вчинені нотаріальні дії і документи видаються у зв'язку з кримінальними або цивільними справами, які знаходяться в їх провадженні. Довідки

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 10.

про заповіти видаються тільки після смерті заповідача. Правило про додержання таємниці нотаріальних дій поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків.

Особи, винні в порушенні таємниці вчинюваних нотаріальних дій, несуть відповідальність у порядку, встановленому законодавством Союзу РСР і Української РСР¹.

Згідно зі статтею 9 Закону УРСР «Про державний нотаріат» нотаріальне² діловодство в державних нотаріальних конторах і виконавчих комітетах міських, селищних, сільських Рад народних депутатів Української РСР ведеться українською мовою.

Відповідно до Закону СРСР «Про державний нотаріат» нотаріальне діловодство в консульських установах Союзу РСР велось тією ж мовою, якою ведеться діловодство консульських установ Союзу РСР, тобто російською.

Коли особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів повинні бути перекладені їй державним нотаріусом або іншою службовою особою, що вчиняє нотаріальну дію, або перекладачем, відомим державному нотаріусові чи службовій особі, що вчиняє нотаріальну дію.

Державні нотаріальні контори утримуються за рахунок республіканського бюджету та мають печатку з зображенням Державного герба Української РСР і своїм найменуванням (стаття 12).

Розділ другий Закону «Нотаріальні дії, вчинювані державними нотаріальними конторами та іншими органами» встановлює компетенцію органів, які вправі вчиняти нотаріальні дії або прирівняні до нотаріально посвідчених (заповіти і доручення).

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 11.

² Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1975. – № 1. – Ст. 4.

Відповідно до статті 13 Нотаріального закону державні нотаріальні контори вчиняли такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчували угоди (договори, заповіти, довіреності та ін.);
- 2) вживали заходів з охорони спадкового майна;
- 3) видавали свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видавали свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- 5) видавали свідоцтва про придбання жилих будинків (частин будинків) з прилюдних торгів;
- 6) накладали заборони відчуження жилого будинку;
- 7) засвідчували вірність копій документів і виписок з них;
- 8) засвідчували справжність підпису на документах;
- 9) засвідчували вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 10) посвідчували факт, що громадянин є живим;
- 11) посвідчували факт перебування громадянина в певному місці;
- 12) посвідчували тотожність громадянина з особою, зображеною на фотографічній картці;
- 13) посвідчували час пред'явлення документів;
- 14) передавали заяви громадян, державних установ, підприємств і організацій, колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій іншим громадянам, державним установам, підприємствам і організаціям, колгоспам та іншим кооперативним і громадським організаціям;
- 15) приймали у депозит грошові суми і цінні папери;
- 16) здійснювали виконавчі написи;
- 17) вчиняли протести векселів;
- 18) пред'являли чеки до платежу і посвідчували несплату чеків;
- 19) приймали на зберігання документи;
- 20) вчиняли морські протести¹.

У населених пунктах, де немає державних нотаріальних контор, виконавчі комітети міських, селищних, сільських

¹Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1975. – № 1. – Ст. 4.

Рад народних депутатів вчиняють такі нотаріальні дії (стаття 14 закону):

- 1) посвідчують заповіти;
- 2) посвідчують інші угоди (договори, довіреності та ін.), крім договорів про надання у безстрокове користування земельних ділянок для спорудження індивідуальних жилих будинків і угод, які стосуються майна, що знаходиться за кордоном, або прав, які мають бути здійснені за кордоном;
- 3) вживають заходів до охорони спадкового майна;
- 4) накладають заборони відчуження жилого будинку;
- 5) засвідчують вірність копій документів і виписок з них;
- 6) засвідчують справжність підпису на документах;
- 7) передають заяви громадян, державних установ, підприємств і організацій, колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій іншим громадянам, державним установам, підприємствам і організаціям, колгоспам, іншим кооперативним та іншим громадським організаціям.

Як справедливо зауважує О. Нелін, Закон «Про державний нотаріат» також підтвердив існування інституту квазі-нотаріату¹.

Нотаріальні дії у виконавчих комітетах міських, селищних, сільських рад вчиняли голова, заступник голови або секретар виконкому, на яких за рішенням виконавчого комітету відповідної ради покладено вчинення нотаріальних дій.

Відповідно до статті 15 закону УРСР «Про державний нотаріат» консульські установи Союзу РСР вчиняють такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчують угоди (договори, заповіти, довіреності та ін.), крім договорів про відчуження і заставу жилих будинків, які знаходяться в СРСР;
- 2) вживають заходів з охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- 5) засвідчують вірність копій документів і виписок з них;

¹Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 20.

- 6) засвідчують справжність підпису на документах;
- 7) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 8) посвідчують факт, що громадянин є живим;
- 9) посвідчують факт перебування громадянина в певному місці;
- 10) посвідчують тотожність громадянина з особою, зображеною на фотографічній картці;
- 11) посвідчують час пред'явлення документів;
- 12) приймають у депозит грошові суми і цінні папери;
- 13) вчиняють виконавчі написи;
- 14) приймають на зберігання документи;
- 15) забезпечують докази;
- 16) вчиняють морські протести.

Посвідчення службовими особами заповітів і довіреностей, прирівнюваних до нотаріально посвідчених врегульовано статтею 16 Закону Української РСР «Про державний нотаріат».

До нотаріально посвідчених документів прирівнюються:

– заповіти громадян, які перебувають на лікуванні в лікарнях, інших стаціонарних лікувально-профілактичних закладах, санаторіях або проживають у будинках для престарілих та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їх заступниками по медичній частині або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами і головними лікарями зазначених будинків для престарілих та інвалідів;

– заповіти громадян, які перебувають під час плавання на морських суднах або суднах внутрішнього плавання, що плавають під прапором СРСР, посвідчені капітанами цих суден;

– заповіти громадян, які перебувають у розвідувальних, арктичних та інших подібних їм експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

– заповіти і довіреності військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками, їх заступниками по медичній частині, старшими і

черговими лікарями цих госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів;

– заповіти і довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор та інших органів, що вчиняють нотаріальні дії, також заповіти і довіреності робітників і службовців, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ і закладів;

– заповіти і довіреності осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, посвідчені начальниками місць позбавлення волі¹.

Посвідчення заповітів і довіреностей службовими особами, вказаними в цій статті, провадилося з додержанням вимог статей 6–8, 19, 20 і 28 Нотаріального Закону, в порядку, який відповідно до Закону СРСР «Про Державний нотаріат» визначає Рада Міністрів СРСР.

Розширено порівняно з існуючою компетенцію державних нотаріальних контор. Розділ другий надає їм право засвідчувати тотожність громадянина з особою, зображеною на фотографічній картці, приймати на зберігання документи. Розширено і компетенцію виконавчих комітетів місцевих органів влади, яким надано право засвідчувати угоди незалежно від їхньої суми. Винятком були лише договори про надання у безстрокове користування земельних ділянок для спорудження індивідуальних житлових будинків та угоди, які стосувалися майна, що перебувало за кордоном, або прав, які мали здійснюватися за кордоном. Такі угоди не мали права укладати виконавчі комітети².

Основне місце у законі займає третій розділ, який, своєю чергою, складається з 15 глав: загальні правила вчинення нотаріальних дій; посвідчення угод; вжиття заходів з охорони спадкового майна; видання свідоцтв про право на спад-

¹ Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1975. – № 1. – Ст. 4.

² Чванов Г. Новий Закон Української РСР «Про державний нотаріат» / Г. Чванов // Радянське право. – 1975. – № 3. – С. 11.

щину; видання свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя; видання свідоцтв про придбання жилих будинків з прилюдних торгів; накладення заборони відчуження жилого будинку; засвідчення вірності копій документів і виписок з них, справжності підписів і вірності перекладів; посвідчення фактів; передача заяв громадян, державних установ, підприємств і організацій, колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій; прийняття в депозит грошових сум і цінних паперів; здійснення виконавчих написів; вчинення протестів векселів, пред'явлення чеків до платежу і посвідчення неоплати чеків; прийняття документів на зберігання, вчинення морських протестів¹.

Проте найбільш детально розглянуто загальні правила вчинення нотаріальних дій. Відтак відповідно до статті 19 Закону під час вчинення нотаріальних дій державні нотаріуси та інші службові особи, що вчиняють нотаріальні дії, встановлюють особу громадян, їх представників або представників державних установ, підприємств і організацій, колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій. У процесі посвідчення угод з'ясовувалася дієздатність громадян і перевірялася правоздатність юридичних осіб, які беруть участь в угодах. У разі укладення угоди представником перевіряються його повноваження.

У статті 22 встановлено обмеження в праві вчинення нотаріальних дій. Державні нотаріуси, службові особи виконавчих комітетів міських, селищних, сільських Рад народних депутатів, які вчиняють нотаріальні дії, не вправі вчиняти нотаріальні дії на своє ім'я і від свого імені, на ім'я та від імені своїх чоловіка або дружини, їхніх і своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер), а також на ім'я та від імені працівників цієї державної нотаріальної контори або цього виконавчого комітету Ради народних депутатів. Служ-

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 12.

бові особи виконавчих комітетів міських, селищних, сільських рад не вправі вчиняти нотаріальні дії також на ім'я і від імені цього виконавчого комітету Ради народних депутатів¹.

Нотаріальні дії, які згідно з законодавством Союзу РСР або Української РСР повинні бути вчинені в певній державній нотаріальній конторі або виконавчому комітеті певної Ради народних депутатів, вчиняються в зазначених випадках іншою державною нотаріальною конторою, визначеною відділом юстиції виконавчого комітету обласної, Київської міської Ради народних депутатів, або виконавчим комітетом іншої міської, селищної, сільської Рад народних депутатів, визначеним виконавчим комітетом вищої Ради народних депутатів.

Відповідно до Закону СРСР «Про державний нотаріат» консульські службові особи не можуть вчиняти нотаріальні дії на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені своїх чоловіка або дружини, їхніх і своїх родичів по прямій лінії.

Службові особи, зазначені у статті 16 Закону УРСР «Про державний нотаріат», не вправі посвідчувати заповіти і довіреності на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені своїх чоловіка або дружини, їхніх і своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер). Нотаріальні та прирівняні до них дії, вчинені з порушенням установлених цією статтею правил, є недійсними².

Тексти нотаріально посвідчуваних угод, засвідчуваних копій документів і виписок з них, тексти перекладів повинні бути (стаття 22 Закону) написані ясно і чітко; числа і строки, які належали до змісту посвідчуваних угод, мають бути позначені хоча б один раз словами, а назви юридичних осіб, прізвища, імена та по батькові громадян – без скорочень і з зазначенням їх адрес. У статті 79 Закону УРСР «Про державний нотаріат» вперше в українському нотаріальному праві на законодавчому рівні закріплено право іноземних громадян та

—¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 12.

² Там же.

осіб без громадянства нарівні з радянськими громадянами звертатися в державні нотаріальні контори УРСР, а також в інші органи, які вчиняють нотаріальні дії, за нотаріальними послугами¹.

Отже, як справедливо стверджує Л. Ясінська, у законі СРСР 1973 р. було закріплено і надалі розвинено такі нововведення щодо організації і діяльності нотаріальних органів: уперше на загальносоюзному рівні були визначені завдання державного нотаріату, що мали важливе значення для належного здійснення нотаріальної функції, удосконалення практики і розвитку юридичної теорії; закріплено принципи законності, дотримання таємниці виконуваних нотаріальних дій, національної мови нотаріального діловодства; розширено сферу судового контролю за нотаріальною діяльністю; вперше врегульовано головні питання застосування радянського нотаріального законодавства до іноземців, а також застосування іноземного права, міжнародних договорів та угод щодо нотаріальної діяльності; іноземним підприємствам та організаціям, а також іноземним громадянам та особам без громадянства, незалежно від того, проживали вони в СРСР чи ні, була надана можливість звернення в державні нотаріальні контори².

Наказами міністра юстиції Української РСР затверджено: 31 жовтня 1975 року № 45/5 Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій державними нотаріальними конторами Української РСР; 19 січня 1976 року № 1/5 Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських, селищних, сільських Рад народних депутатів; 30 квітня 1976 року № 22/05 Інструкцію по діловодству в державних нотаріальних конторах Української РСР. Поста-

¹ Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 12.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 155.

новою Ради Міністрів Української РСР від 12 жовтня 1976 р. № 483 затверджено Перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться в безспірному порядку на підставі виконавчих написів державних нотаріальних контор¹.

Важливе значення в діяльності органів нотаріату мали всесоюзні нормативні акти. Наприклад, Інструкція про державну пошліну від 31 грудня 1976 року № 95, затверджена Міністерством фінансів СРСР, Інструкція про порядок надання судами та органами нотаріату СРСР правової допомоги установам юстиції іноземних держав та в порядку звернення за правовою допомогою до цих установ від 9 березня 1972 р. № 05-3-1, затверджена міністром юстиції СРСР.

Закони СРСР і Української РСР «Про державний нотаріат» діяли доволі тривалий для Радянської держави час, майже двадцять років.

Здійснивши аналіз процесів прийняття, зміни та скасування нормативно-правових актів про нотаріат в радянський період розвитку Російської держави, А. Олейнова зауважила, що їх розробка відбувалася з урахуванням досвіду роботи лише радянських нотаріальних органів. Після відновлення нотаріату в 1918 році, законодавчі акти, що приймаються, знову почали відображати лише накопичувану практику діяльності радянського нотаріату і вирішення виникаючих проблем безвідносно до попереднього досвіду роботи російських нотаріальних органів. Саме це, на погляд А. Олейнової, стало першопричиною такої величезної кількості актів загального характеру і регламентуючих окремі сторони нотаріальної діяльності². На нашу думку, це також стосується і органів нотаріату Української РСР.

¹Про затвердження Переліку документів, по яких стягнення заборгованості провадиться в безспірному порядку на підставі виконавчих написів державних нотаріальних контор: Постанова Ради Міністрів Української РСР // ЗП УРСР. – 1976. – № 10. – Ст. 60.

²Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – С. 115. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

Незважаючи на наведені зміни в організації та діяльності державного нотаріату, його роль і надалі була незначною. Відсутність інституту приватної власності істотно зменшувала можливість громадян користуватися правами розпоряджатись (продажу, дарування) житловою площею, землею, а також займатись підприємницькою діяльністю. Існувала також державна монополія на зовнішньоекономічну діяльність¹.

Погоджуємося, що після 1917 р. вільний нотаріат докорінно змінив свій правовий статус. Ліквідація приватної власності на землю, засоби виробництва, на нерухомість призвела до нівелювання значення інституту нотаріату. Відбувалися часті та непродумані зміни в системі нотаріального законодавства, що проводились без об'єктивних, науково обґрунтованих передумов і не могли призвести до позитивних результатів. В умовах домінування державної власності, заборони на зайняття підприємницькою діяльністю та комерційним посередництвом, монополії держави на зовнішньоекономічну діяльність нотаріат виступав у ролі непомітного додатку до правової системи держави. Часто здійснювалося формальне засвідчення порівняно невеликої кількості угод і оформлення документів про спадщину².

О. Нелін зауважує, що і в СРСР, і в Радянській Україні потреби в нотаріальній діяльності практично не було. Відміна приватної власності на землю, засоби виробництва, житло спричинила зникнення нотаріату³.

¹ Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 155.

² Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 12.

³ Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 14; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 113.

Нотаріат в цей період історії нашої держави опинився на «задвірках» юриспруденції. Це насамперед пов'язано з тим, що цивільний обіг у той час не був розвинений, економіка регулювалася здебільшого адміністративно-командними методами, не було приватної власності, внаслідок чого компетенція нотаріату була доволі вузькою. Основною роботою було лише посвідчення копій доручень, оформлення спадкових прав. Угоди між громадянами укладалися вкрай рідко. В основному тільки з купівлі-продажу й інших форм відчуження житлових будинків¹.

Серед правоохоронних органів нотаріат займає останнє місце, бо його діяльність в основному стосувалася людини, її власності, її прав та інтересів. Людині з вищою освітою працювати в нотаріальній конторі було непросто: низька заробітна плата, непристосовані для роботи приміщення, відсутність необхідних засобів, нецікава робота, бо 70% нотаріальних дій – це засвідчення вірності копій документів, тоді як у країнах із розвинутою правовою системою ці дії становлять лише 7–10%².

Подібної думки притримується також Л. Ясінська, яка зауважує, що нотаріуси перетворилися на технічних працівників. Нотаріальне законодавство зазнавало частих і непродуманих змін, які зазвичай мали волюнтаристський характер³. Діяльність нотаріату характеризувала значна плинність кадрів у зв'язку з низьким рівнем заробітної плати, щоденні нескінченні черги відвідувачів, дефіцит сучасних засобів оргтехніки і постійна відсутність коштів на їх придбання⁴.

— ¹ Нотаріат в Україні: навч. посіб. / за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – С. 20.

² Радзівєвська Л. К. Нотаріат в Україні: навч. посіб. – 2-е вид., стер. / Л. К. Радзівєвська, С. Г. Пасічник; за відп. ред. Л. К. Радзівєвської. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 7.

³ Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 161.

⁴ Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 14; Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 114.

Попит на нотаріальні послуги практично не виходив за межі посвідчення угод про відчуження будинків, дарування автомобілів, оформлення спадкових прав. За таких умов професія нотаріуса була доволі ординарною і непрестижною. Це був державний службовець, який перебував на нижчих сходинках виконавчого механізму. Його мало цікавили підсумки своєї праці ще й тому, що незалежно від кількості та якості виконуваної роботи він одержував скромну заробітну плату, оскільки нотаріат утримувався за рахунок республіканського бюджету, а державне мито, що стягувалося за вчинення нотаріальних дій, повністю надходило до місцевого бюджету. Все це призводило до того, що висококваліфіковані юристи уникали роботи в органах нотаріату, через що на посадах опинялися люди, які не мали достатньої кваліфікації та відповідної юридичної освіти. О. Нелін зауважує чи було можливим назвати такого клерка «нотаріусом» (а це одне з найвищих «звань» у світовій юридичній ієрархії)¹.

Ми не погоджуємося з думкою вченого, оскільки:

1) лише за часів Радянської України вперше на законодавчому рівні було встановлено посаду нотаріуса та окреслено його функції;

2) ні в який інший період державна влада не приймала настільки численну кількість законодавчих актів, які безпосередньо стосуються нотаріальної діяльності;

3) нотаріальна діяльність у Радянській Україні зазнала величезного розвитку. Зокрема радянський нотаріат розпочав свій генез від розподілу нотаріальних повноважень між іншими державними органам, через нотаріальні столи, до державного нотаріату;

4) український радянський нотаріат виконував функції державного органу, який сприяв охороні соціалістичної власності, прав та законних інтересів громадян, державних, кооперативних та інших громадських організацій;

¹Нелін О.І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 14.

5) дійсно серед юристів посада нотаріуса не була в пошані. Однак ця посада була шанована серед пересічних громадян, оскільки нотаріальне посвідчення правочину та інших нотаріальних дій надавали достовірність складеним документам, усували зайві суперечки та забезпечували можливість доказування в суді, чим сприяючи забезпеченню соціалістичної законності.

Заслугове на повагу думка вчених, що загалом нотаріат радянського періоду виконував поставлені перед ним завдання, функціонував як керована частина державного апарату в межах сформованої адміністративної системи. Крім того, необхідно наголосити, що державні нотаріуси того періоду стали основою сучасного позабюджетного нотаріату¹.

5.2 Законодавче регулювання нотаріальної діяльності в незалежній Україні

Посилення громадської активності наприкінці 1980-х – початку 1990-х років завершилося всенародною підтримкою України на шляху до державного суверенітету. Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., багатомільйонне «так» на користь цього акта на грудневому референдумі розгорнуло нову сторінку вітчизняної історії. Природно, що зміна статусу країни спричинила оновлення законодавчої бази².

Суверенна Україна впевнено стала на шлях радикальних реформ. Епіцентром ринкових реформ у державі була земельна та аграрна реформи, головна мета яких полягала в тому, щоб перевести сільське господарство на засади багатоструктурної аграрної економіки, сприяти виникненню нових форм господарювання на селі, заснованих на праві приватної власності на землі сільськогосподарського призначення³.

¹ Нотаріат в Україні: навч. посіб. / за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – С. 20.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 81.

³ Долинська М. С. Правове становище селянських (фермерських) господарств в Україні / М. С. Долинська. – Львів: Каменяр, 1999. – С. 3.

В Україні здійснено роздержавлення сільськогосподарських підприємств, більшість земель сільськогосподарського призначення передана у приватну власність селянам, формуються нові організаційно-правові структури ринкового типу, створюються умови для розвитку конкурентоспроможного агропромислового виробництва. Поява значної кількості приватних власників передбачає постійний перерозподіл земельної власності, тобто включення земельних ділянок у майнові: цивільний та господарський обороти¹.

Відповідно до Закону Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 року затверджено індивідуальну (особисту трудову і приватну трудову діяльність).

18 грудня 1990 р. Верховна Рада приймає постанову «Про земельну реформу», відповідно до якої з 15 березня 1991 р. всі землі оголошено об'єктом земельної реформи. Земля надавалась громадянам у довічне успадковане володіння згідно зі Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 р., зокрема для ведення селянського (фермерського) господарства.

Закон України «Про власність»² від 7 лютого 1991 р. був основним для регламентації майнових відносин. Він засвідчив право громадян самостійно визначати долю свого майна (користуватись, розпоряджатись та володіти ним спільно з іншими (на праві спільної сумісної власності) чи особисто), тобто закон закріпив право осіб об'єднувати своє майно з майном інших суб'єктів для досягнення певної мети, зокрема для підприємницької діяльності через створення фермерських господарств. Закон визначав приватну, колективну і державну власність (причому приватну власність визнано як основну), а серед суб'єктів приватної власності першість мали громадяни України³.

¹ Долинська М. Порядок створення, землекористування та діяльність фермерських господарств України: навчально-практичний посібник / М. Долинська. - Львів: ЛЮІ, 2005. - С. 4.

² Про власність: Закон України від 07.02.1991 № 697-XII // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 20. - Ст. 249.

³ Долинська М. С. Фермерські господарства: землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності / М. С. Долинська. - Х.: Страйд, 2005. - С. 19. - Серія «Юридичний радник».

Ст. 6 Земельного кодексу України від 13 березня 1992 р. передбачала надання земельних ділянок на праві приватної власності громадянам України з правом у майбутньому вільно розпоряджатися ними.

Процес становлення незалежної Української держави на справді демократичних засадах (розбудова законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, створення системи незалежних засобів масової інформації як необхідної громадської інституції сучасного цивілізованого суспільства тощо) виявився набагато складнішим, аніж це багатьом видавалось одразу після розпаду СРСР. Стало очевидно, що одним із найперших завдань у сучасній Україні, яке потребує нагального вирішення, є проведення державно-правової реформи, складовою якої є формування ефективної судової системи. Значною мірою її результативність залежатиме від правильного вибору стратегії реалізації положень Конституції України, стану правової культури у суспільстві, досконалої організації і діяльності судових органів¹.

Відтак правова реформа в Україні спрямовується на вдосконалення, утвердження та поширення національного права, використання позитивного досвіду інших країн та надбання нашого історичного минулого².

Поділяємо думку В. Сокурєнка, що надмірна законотворчість, та ще й не позбавлена суперечностей, руйнує надійність права³.

З переходом суспільства до ринкових відносин стало відомо, що державний нотаріат втрачає своє значення і не

¹ Кондратюк О. Правовий статус Галичини у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) / О. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40 – С. 130.

² Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 105.

³ Сокурєнко В. Г. Основні вимоги сучасної правової політики в Україні / В. Г. Сокурєнко // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – Випуск 32. – С. 3.

може повністю виконувати покладені на нього функції. Пояснень цьому було декілька: по-перше, доволі слабка організація органів нотаріату, і, як наслідок, надзвичайна перевантаженість роботою державних нотаріальних контор; по-друге, втрата у нотаріусів зацікавленості у результатах своєї діяльності та особистої відповідальності перед клієнтом і, відповідно, низька продуктивність і ефективність їхньої праці¹; по-третє, дефіцит кваліфікованих кадрів у нотаріальному корпусі. Існуючі низькі посадові оклади визначали рівень юридичної підготовки у нотаріусів. Брак у нотаріальному середовищі навиків щодо аналізу законодавства, а також страх відійти від колись прийнятих інструкцій породжували небажання сприймати та реагувати на правові новели, і, як наслідок, спричиняли відмову засвідчити угоду, якщо вона виходила за межі типових договорів, розроблених ще у 60–70-х роках².

С. Нечипорук вважає, що після проголошення незалежності України спостерігаємо новий етап у розвитку інституту нотаріату, що посилюється потребою держави в утворенні стабільної системи захисту прав та законних інтересів своїх громадян. Із появою ринкових відносин, визнанням на законодавчому рівні рівноправності всіх форм власності, розвитком підприємницької діяльності і процесів приватизації виникла суспільна необхідність у приватному нотаріаті і, відповідно, законодавчого закріплення положень, які давали б змогу провадити нотаріальну діяльність без допомоги державних органів³.

На початку 90-х рр. ХХ ст. через кризову економічну ситуацію в Україні, необхідність виділення значних фінансів на

¹Черемных И. Г. Общая характеристика современного этапа развития российского нотариата / И. Г. Черемных // Нотариус. – 2000. – № 3 (23). – С. 18.

²Черемных Г. Г. Возрождение в России независимого нотариата и его взаимоотношения с властью / Г. Г. Черемных // Нотариус. – 1998. – № 3 (11). – С. 4.

³Нечипорук С. В. Проблеми та перспективи розвитку нормативно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні / С. В. Нечипорук // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 143.

вирішення невідкладних соціально-економічних проблем державне регулювання проблем нотаріату втратило свою актуальність. Радикальним з'ясуванням такої ситуації було розроблення нової концепції українського нотаріату, що передбачала, поряд із державним, введення інституту приватного нотаріату і, відповідно, законодавче закріплення положень, що давали б змогу вирішувати важливі питання нотаріальної діяльності без допомоги державних органів і водночас забезпечити нотаріальні контори необхідною оргтехнікою та персоналом¹.

Із прийняттям Закону «Про власність»² та деяких інших, зокрема Закону України «Про заставу»³, значно розширилася компетенція державних нотаріусів, збільшилась кількість і обсяг нотаріальних дій. Робота, яку провадило Міністерство юстиції України у справі вдосконалення системи нотаріату, не могла істотно вплинути на стабілізацію нотаріальної діяльності. Працівники нотаріату нерідко порушували питання про те, що стиль і методи керівництва ним не відповідають вимогам часу, а наявні проблеми не мають вирішення. Недостатня забезпеченість нотаріальними бланками, відсутність у кожного нотаріуса гербової печатки, посвідчення величезної кількості нікому не потрібних копій документів, невдало встановлений режим роботи нотаріальних контор, їх у край обмежені штати спричиняли черги, невинуваті втрати робочого й особистого часу, нарікання і невдоволення громадян. Керівництво державного нотаріату, на самих нотаріусів, знаючи всі ці проблеми, не поспішало їх вирішувати, допускало паперотворчість, адміністрування, видимість пошуку шляхів усунення недоліків⁴.

¹ Ясіньська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис..... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Е. Ясіньська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 159.

² Про власність: Закон України від 07.02.1991 № 697-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

³ Про заставу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.

⁴ Адамович В. Перебудова в діяльності державного нотаріату – необхідна / В Адамович // Радянське право. – 1988. – № 6. – С. 64.

На думку А. Давиденко, історія розвитку і реформування нотаріату сучасної незалежної України тісно переплітається з історією двох великих подій, які дали змогу українським нотаріусам самостійно вирішувати свою долю, – прийняття Закону України «Про нотаріат» та заснування Української нотаріальної палати – єдиного всеукраїнського об'єднання нотаріусів. Ці події суттєво вплинули на життя нотаріату, адже як інститут, який функціонує у сфері перетину приватних і публічних інтересів, нотаріат має володіти організаційною структурою, що відповідає його унікальній природі¹.

Українську нотаріальну палату (УНП) створено на конференції нотаріусів 22 квітня 1993 р. та офіційно зареєстровано Міністерством юстиції. Так було реалізовано прагнення українських нотарів до фахового об'єднання, перші кроки до якого було зроблено ще у 1917–1918 роках².

Згідно зі Статутом Українська нотаріальна палата – добровільне громадське об'єднання нотаріусів, що діє на засадах гласності, самоврядування і відповідно до Конституції України, чинного законодавства, а також свого Статуту. Центральними органами Української нотаріальної палати є Конференція членів УНП (вищий керівний орган), Рада УНП, ревізійна комісія, комісія з питань професійної етики. Основна мета УНП – об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для задоволення та захисту їх законних соціальних та інших спільних інтересів, сприяння підвищенню їх професійного рівня та вдосконаленню правової допомоги, що надається органами нотаріату громадянам, підприємствам і організаціям³.

Відповідно до доручення Комісії з питань законодавства і законності Верховної Ради України від 19 червня 1992 р. Кабінет Міністрів України 14 грудня 1992 р. вніс до Верховної Ради України проект закону «Про нотаріат». Як зауважує Л. Єфіменко, у пояснювальній записці до проекту цього закону

¹ Давиденко А. О. Історія виникнення нотаріату в Україні / А. О. Давиденко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 27.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 82.

³ Там же.

зазначалися фактори, що спричинили необхідність його розробки. Це неспроможність існуючої на той час системи державних органів, які вчиняли нотаріальні дії, забезпечити у повному обсязі правовий захист майнових прав та інтересів юридичних осіб в умовах формування в республіці ринкових відносин. Із прийняттям низки законів зросла загальна кількість нотаріальних дій та з'явилися нові, що спричинило збільшення навантаження на державних нотаріусів та поглибило проблему забезпечення громадян та організацій якісними послугами нотаріально-правового характеру. З урахуванням відповідних пропозицій народних депутатів, а також юридичного відділу та групи наукових консультантів Секретаріату Верховної Ради України до цього проекту 2 вересня 1993 р. прийнято Закон України «Про нотаріат»¹.

З цього приводу Л. Єфіменко слушно зазначає, що прийняття 1993 р. Закону України «Про нотаріат» обумовлено неспроможністю системи державних органів, які вчиняли нотаріальні дії, забезпечити правову охорону та захист майнових прав юридичних та фізичних осіб².

Із прийняттям Верховною Радою України 2 вересня 1993 р. Закону України «Про нотаріат»³ інститут нотаріату отримав нове дихання, оскільки поряд із державним нотаріатом з'явився новий інститут – приватний нотаріат⁴.

На думку Г. Трофанчука, Закон України «Про нотаріат» відродив демократичні засади у роботі цього органу, створив правову основу для функціонування нових, раніше невідомих

—¹ Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 39.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – С. 11.

³ Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

⁴ Долинська М. С. Поняття, предмет та методи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2 (59). – С. 186.

інститутів правового захисту громадян¹. Закон також був початком правової реформи в сфері нотаріату, який змінив існуючу організаційну структуру нотаріату в Україні².

Л. Ясінська констатує, що після прийняття 1993 р. Закону України «Про нотаріат» нотаріуси дістали змогу здійснювати публічно-правові функції в умовах, наближених до світових стандартів, керуючись передусім принципом незалежності, водночас несучи повну відповідальність за свої дії³.

На думку Ю. Бисаги, цей закон вніс до історії розвитку українського нотаріату чимало новацій, зокрема:

- створено кваліфікаційні комісії нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;
- запроваджено видачу свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит;
- засновано в обласних центрах, містах державних нотаріальні архіви, що є складовою національного архівного фонду;
- запроваджено тимчасове зберігання нотаріальних документів (до 75 років) саме у національних архівах, що значно полегшує роботу нотаріусів;
- закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність⁴.

—¹ Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 106.

² Чудний О. В. Деякі особливості правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні / О. В. Чудний // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 259.

³ Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 161.

⁴ Бисага Ю. Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату / Ю. Ю. Бисага // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – 2015. – Випуск 30. – Т. 1. – С. 19–20.

На основі порівняння нового Закону із раніше діючим можна зазначити, що за своєю структурою та змістом правового регулювання нотаріальних дій він повністю сприйняв раніше діюче законодавство. Аналіз наведених законодавчих актів щодо обсягу нотаріальних дій, правил ведення окремих нотаріальних дій, застосування законодавства іноземних держав засвідчує навіть уніфікованість режимів їх правового регулювання. Нові положення, що містяться в цьому Законі, стосуються організації нотаріату, але не режиму вчинення нотаріальних дій. Вони передбачають уведення приватного нотаріату, більш докладну регламентацію правового статусу нотаріуса та допуску осіб до нотаріальної діяльності, а також утворення державних нотаріальних архівів¹.

Л. Радзівєвська і С. Пасічник під завданнями нотаріату розуміють забезпечення захисту та охорони власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, сприяння у зміцненні законності та правопорядку, запобігання правопорушенням².

Роль нотаріату в житті суспільства виражається у його функціях, які не є сталими, а змінюються (розширюються) із розвитком нотаріату незалежної України. Розмежування нотаріальних функцій дає змогу встановити місце нотаріату у сучасному суспільстві як особливого правового інституту та показати специфіку його діяльності щодо до учасників вчинюваних нотаріальних дій³.

В. Комаров та В. Баранкова визначають такі функції нотаріату, як забезпечення безспірності та доказової сили документів, законності та надання правової допомоги особам, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій⁴.

¹ Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – С. 29.

² Радзівєвська Л. К. Нотаріат в Україні: навч. посіб. – 2-е вид., стер. / Л. К. Радзівєвська, С. Г. Пасічник; за відп. ред. Л. К. Радзівєвської. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 9.

³ Долинська М. С. Функції українського нотаріату: поняття та види / М. С. Долинська // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 212.

⁴ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 57–58.

На думку М. Дякович, функції нотаріату – це основні напрями його діяльності, що відображають його особливості як унікального правового інституту, який має своїм завданням охорону та захист суб'єктивних прав громадян і юридичних осіб у приватноправовій сфері¹.

Оскільки С. Фурса й Є. Фурса відносять нотаріат до правоохоронних та правозахисних органів, залежно від виконуваних ним функцій, то пропонують відокремити основні функції нотаріату залежно від виконуваного ним завдання – охорони або захисту прав².

Функції нотаріату можна поділити на дві великі групи.

1. Загальносоціальні, що характеризують місце нотаріату в системі органів цивільної юрисдикції та правової системи України.

2. Нотаріально-спеціальні, що відображають особливості, специфіку нотаріальної діяльності щодо учасників нотаріального процесу.

Залежно від характеру та змісту впливу на цивільні правовідносини функції нотаріату також можна поділити на регулятивну, охоронну та контрольну³.

Слушною є думка М. Дякович, яка, з огляду на те, що, з одного боку, нотаріат є інститутом громадянського суспільства, а з іншого – механізм здійснення окремих повноважень держави, його функцій пропонує поділити на дві основні групи.

По-перше, функції, що впливають із публічно-правового характеру нотаріальної діяльності: правоохоронна, правозастосовча, попереджувально-профілактична, фіскальна.

По-друге, функції, що впливають із приватноправового змісту нотаріальної діяльності: правореалізаційна, правовстановлювальна, консультаційна⁴.

¹ Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. – С. 17.

² Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: А.С.К., 2001. – С. 12.

³ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 53.

⁴ Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. – С. 18–21.

Останніми роками набуває дедалі більшого значення функція надання правової допомоги особам, які звернулися з приводу вчинення нотаріальних дій. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про нотаріат» та з метою забезпечення доступності населення до нотаріальних послуг і поліпшення роботи з надання таких послуг Міністерством юстиції України прийнято наказ «Про забезпечення організації доступності населення до нотаріальних послуг та поліпшення роботи з надання таких послуг» від 7 липня 2014 р. № 1066/5¹. Особливу увагу в наказі приділено проведенню постійної та ефективною правороз'яснювальної роботи серед населення з питань вчинення нотаріальних дій.

Зауважимо, що функції нотаріату є взаємопов'язаними та системно впливають на нотаріальну діяльність, яка здійснюється і державними, і приватними нотаріусами від імені держави та спрямована на захист прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, держави².

На нашу думку, з метою гарантування прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб юрисдикційна нотаріальна діяльність має здійснюватися у процесуальній формі³.

Нові принципи нотаріальної діяльності, які були закладені цим законом, дали змогу вирішити організаційні проблеми стосовно нотаріального забезпечення суб'єктів цивільно-правових відносин та практично зняти державі із себе більшість організаційних питань і матеріальних витрат у цій сфері⁴.

Принципи права – основа діяльності правової держави, всіх органів державної влади та стержень усієї системи права

¹ Про забезпечення організації доступності населення до нотаріальних послуг та поліпшення роботи з надання таких послуг: наказ Міністерства юстиції України від 07.14.2014 № 1066/5 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 53. – С. 927. – Ст. 1436.

² Долинська М. С. Функції українського нотаріату: поняття та види / М. С. Долинська // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 212.

³ Долинська М. С. Поняття, предмет та методи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2 (59). – С. 186.

⁴ Шишленко В. Г. Щодо реформування нотаріату України / В. Г. Шишленко // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 1091.

держави. Держава уповноважила нотаріусів на вчинення нотаріальних дій. Відтак постає їх вагоме значення для регулювання суспільних відносин та юридичної практики, що слугуватиме основою правильного застосування юридичних норм під час вчинення нотаріусами нотаріальних дій, зокрема, задля посвідчення правочинів. Застосування конкретних норм права ймовірно лише з урахуванням положень, які містять загальні принципи права¹.

Становлення та розвиток нотаріальної діяльності ґрунтується і на загальноправових принципах, і на галузевих.

Значення принципів діяльності та організації нотаріату, на думку С. Фурси й Є. Фурси, полягає у тому, що вони:

– є основою для об'єднання всіх норм та інститутів в одну галузь права, тобто є індивідуалізуючою ознакою цієї галузі права;

– є похідною основою для тлумачення норм законодавства, розуміння їх змісту та значення;

– не тільки характеризують нотаріат України, а й є основою підставою для порівняння норм, що регулюють діяльність нотаріату, з аналогічними нормами законодавства іноземних країн та, найперше з країнами Міжнародного Союзу Латинського нотаріату².

На думку В. Баранкової, В. Комарова, принципи нотаріату можна класифікувати за сферою поширення на загальноправові (характерні всім галузям права); міжгалузеві (загальні з цивільним процесом); галузеві (властиві тільки нотаріальній діяльності). За функціональною ознакою можна виокремити принципи організації нотаріату та здійснення нотаріальної діяльності³.

Відповідно до джерел закріплення принципи поділяються на: законності; обґрунтованості нотаріальних актів;

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 60–61.

² Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: А.С. К., 2001. – С. 69.

³ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – 240 с. – С. 91.

диспозитивності; безпосередності; національної мови; допомоги громадянам та організаціям в реалізації їх прав; таємниці вчинення нотаріальних дій¹.

Залежно від об'єкта правового регулювання можна виокремити дві групи принципів нотаріального права:

1) організаційні, тобто принципи, які визначають організацію нотаріату:

– право громадян та юридичних осіб на юридичну допомогу;

– публічність системи нотаріату;

– здійснення нотаріальної діяльності спеціально уповноваженими на це особами;

– незалежність та неупередженість нотаріуса;

– право на оскарження нотаріальних дій;

2) функціональні, що визначають здійснення нотаріальної діяльності:

– законність;

– рівність усіх громадян і юридичних осіб під час здійснення нотаріальної діяльності;

– процесуальність нотаріальної діяльності;

– національна мова нотаріальної діяльності².

Розглянемо основні принципи правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні.

Принцип законності. Відповідно до ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні їй відповідати, її норми є нормами прямої дії. Поділяємо думку С. Фурси й Є. Фурси, що принцип верховенства права – це принцип верховенства закону. А принцип верховенства закону виконує визначальну, провідну роль закону у правовій системі, зокрема у системі джерел права, його вищу юридичну силу щодо підзаконних актів. Тобто принцип верховенства закону озна-

¹ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – 240 с. – С. 92.

² Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. – 683 с. – С. 28.

чає співвідношення закону та інших нормативно-правових актів¹.

Принцип законності у нотаріальній діяльності необхідно розглядати у двох аспектах:

– всі дії нотаріусів та осіб, які уповноважені державою на вчинення нотаріальних дій, повинні відповідати законодавству України;

– фізичні та юридичні особи, які звертаються з приводу вчинення нотаріальних дій, також повинні дотримуватися норм чинного законодавства².

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про нотаріат», правову основу діяльності нотаріату становить Конституція України, Закон України «Про нотаріат» та інші законодавчі акти України. Вчиняючи нотаріальну дію, нотаріуси чи уповноважені на вчинення нотаріальних дій особи, підтверджують цим законність і достовірність нотаріальної дії та запобігають імовірним порушенням прав та інтересів осіб, які звернулися до них. Порушення встановленого законодавством порядку вчинення нотаріальних дій призводить до недійсності нотаріального акта (правочину)³.

Гарантією реалізації принципу законності, відповідно до ст. 50 Закону України «Про нотаріат», є право на оскарження у суді нотаріальної дії або відмови у її вчиненні, нотаріального акта особою, прав та інтересів якої стосуються такі нотаріальні дії чи акти. Також нотаріус або посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії, у разі виявлення під час учинення нотаріальних дій порушення законодавства негайно повідомляє про це від-

¹ Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: А.С. К., 2001. – С. 69.

² Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 62; Долинська М. С. Основні принципи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична – Львів, 2012. – Вип. 1 – С. 102.

³ Долинська М. С. Основні принципи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична – Львів, 2012. – Вип. 1 – С. 99–102.

повідні правоохоронні органи для вжиття необхідних заходів. На дотримання нотаріусами принципу законності зазначено у ст.ст. 5, 7, 21, 39, 47, 49, 51 Закону України «Про нотаріат»¹.

Відомий знавець нотаріату Л. Єфіменко слушно пропонує в широкому розумінні принцип законності нотаріату розглядати як систему правових дій та засобів, завдяки яким забезпечується правомірна діяльність та правова поведінка всіх суб'єктів на усіх стадіях механізму правового регулювання нотаріальної діяльності².

Принцип обґрунтованості нотаріальних актів. Цей принцип вимагає, щоб нотаріальні дії вчинялися на підставі дійсних обставин, підтверджених необхідними відомостями та документами.

Пред'явлення зацікавленою особою нотаріусу всіх необхідних документів для вчинення нотаріальних дій – найважливіша умова правильного вирішення нотаріальної справи, одна з гарантій недопущення нотаріусом помилок. Перелік необхідних документів зазвичай визначено в законодавстві. Відтак нотаріус чи інша посадова особа, яка вчиняє нотаріальну дію, не вправі вимагати від зацікавленої особи документів, які не стосуються вчинюваної нотаріальної дії, крім встановлених законодавством³.

Принцип обґрунтованості закріплено у ст.ст. 42, 46, 47, 54, 55 тощо Закону України «Про нотаріат», які зобов'язують нотаріуса перевірити наявність певних фактів для вчинення тієї чи іншої нотаріальної дії. Наприклад, відповідно до ст. 46 нотаріуси або посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії, має право витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії.

¹ Долинська М. С. Основні принципи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична – Львів, 2012. – Вип. 1 – С. 102.

² Єфіменко Л. В. Принципи та функції нотаріальної охорони цивільних прав та інтересів / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 9. – С. 39.

³ Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – С. 94–95.

Принцип рівності перед законом під час провадження нотаріальної діяльності відображено у ст. 24 Конституції України. Тобто кожна людина, яка звернулася до нотаріуса з приводу вчинення нотаріальних дій, не повинна мати привілеїв за будь-якими ознаками, зокрема щодо політичних, релігійних переконань, майнового стану, місця проживання тощо.

Принцип рівності перед законом поширюється на нотаріусів незалежно від того, чи є вони державними, чи займаються приватною нотаріальною практикою. Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про нотаріат» передбачено, що документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Поділяємо думку С. Фурси й Є. Фурси про те, що нотаріус не має жодних переваг порівняно зі суб'єктами, які до нього звернулися. Більше того, нотаріус – особа, покликана за законом (і за ст. 5 Закону України «Про нотаріат», і за присягою) до вчинення нотаріальних дій і сприяння громадянам у їх вчиненню¹.

Принцип безпосередності виконує важливу роль в діяльності нотаріату. Відповідно до ч. 1 ст. 43 зазначеного Закону, під час учинення нотаріальних дій мають бути присутні всі учасники правочинів, не допускається вчинення нотаріальної дії у разі відсутності осіб – її учасників або їх уповноважених представників. Водночас під час учинення нотаріальної дії нотаріуси зобов'язані: встановити кожну особу учасника цивільних відносин та перевірити дійсність та законність пред'явлених документів. Важливим виявом принципу безпосередності є вчинення нотаріусами такого виду правочину, як посвідчення заповіту. Адже заповіт вчиняється особисто заповідачем та посвідчення заповіту через представника не допускається².

¹ Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: А.С. К., 2001. – С. 79.

² Долинська М. С. Основні принципи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична – Львів, 2012. – Вип. 1 – С. 105; Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 65.

Принцип сприяння громадянам, підприємствам, установам та організаціям у здійсненні їх прав та законних інтересів передбачено у ст. 5 Закону України «Про нотаріат». Він полягає в обов'язку нотаріуса роз'яснювати права й обов'язки учасників правочину, попереджувати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду. Нотаріус – неупереджений радник та поборник захисту прав усіх сторін угоди та всіх осіб, які звертаються за вчиненням нотаріальних дій.

Роз'яснення громадянам їх прав та обов'язків до і після вчинення нотаріальних дій, а також роз'яснення несумлінного виконання обумовлених у документах умов є однією з найважливіших функцій нотаріуса.

Принцип таємниці вчинення нотаріальних дій якнайкраще відображає специфіку діяльності нотаріальних органів держави.

Слід зазначити, що всі таємниці охороняють права та законні інтереси в різних сферах суспільного життя. Порушення будь-якої таємниці завдає шкоди суспільним відносинам, що зачіпають особисті чи майнові права та інтереси особи, необхідність правової охорони яких виходить із закріпленого Конституцією України принципу проголошення людини найвищою соціальною цінністю, або права та інтереси суспільства чи держави, національні інтереси¹.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про нотаріат» нотаріальна таємниця – це сукупність відомостей, отриманих під час учинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо.

Зауважимо, що не лише нотаріус та особи, зазначені у ст. 1 Закону, а й помічник нотаріуса зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю, навіть якщо їх діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням із документами, і нотаріальна дія або дія, яка прирівнюється до нотаріальної, не вчинялась.

¹Коротюк О. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат» / О. В. Коротюк. – Х.: Право, 2012. – С. 73.

Обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, на осіб, залучених для вчинення нотаріальних дій як свідків, та на інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці. Особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку, встановленому законом¹.

Унаслідок прийняття зазначеного нормативного акта у сфері нотаріату відбулись докорінні зміни не лише у кількісному, а й у якісному вимірі, які зокрема, стосуються: зростання рівня самосвідомості у нотаріальному співтоваристві та відповідальності перед всіма суб'єктами цивільно-правових відносин; підвищення професіоналізму нотаріусів; збільшення чисельності приватних нотаріусів, які здебільшого значно краще матеріально-технічно оснащені, ніж державні нотаріальні контори; оперативності обслуговування громадян, підприємств, установ та організацій тощо².

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про нотаріат» нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Суб'єктами, які мають право вчиняти нотаріальні дії (ст. 1 Закону України «Про нотаріат»), є: нотаріуси, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси); нотаріуси, які займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси); посадові особи органів місцевого самоврядування у населених пунктах, де немає нотаріусів; посадові особи консульських установ та дипломатичних представництв України; інші посадові особи, передбачені ст. 40 Закону «Про

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 66.

² Шишленко В. Г. Щодо реформування нотаріату України / В. Г. Шишленко // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 1091.

нотаріат», які посвідчують заповіти і довіреності, прирівняні до нотаріальних; начальники установи виконання покарань, які засвідчують справжність підпису особи, яка перебуває в такій установі, відповідно до ст. 40-1 цього Закону.

Слід зауважити, що у тексті ч. 4 ст. 1 Закону України «Про нотаріат» законодавець помилково зазначив статтю 38 замість 37, за якою встановлено компетенцію щодо вчинення нотаріальних дій уповноважених осіб виконавчих комітетів сільських, селищних міських Рад народних депутатів.

Покладаючи на нотаріальні органи функцію вчинення нотаріальних дій, держава наділяє їх владними повноваженнями. Повноваження нотаріальних органів щодо вчинення нотаріальних дій регламентується залежно від суб'єкта, який уповноважений вчиняти нотаріальні дії. Найбільш широкі повноваження щодо вчинення нотаріальних дій покладено на нотаріусів.

Органи, які вправі вчиняти нотаріальні дії, більшість учених поділяє на інститути нотаріату та квазінотаріату. До органів нотаріату належать державні та приватні нотаріуси, а до органів квазінотаріату – посадові особи органів місцевого самоврядування, інші посадові особи, на які покладено вчинення окремих видів нотаріальних дій відповідно до чинного законодавства.

Згідно зі ст. 34 Закону в державних нотаріальних конторах вчиняються такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти та ін.);
- 2) вживаються заходи щодо охорони спадкового майна;
- 3) видаються свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видаються свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- 5) видаються свідоцтва про придбання жилих будинків із прилюдних торгів;
- 6) видаються дублікати документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;
- 7) накладається заборона відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;

- 8) засвідчується відповідність копій документів і виписок із них;
- 9) засвідчується справжність підпису на документах;
- 10) засвідчується відповідність перекладу документів із однієї мови на іншу;
- 11) посвідчується факт, що громадянин є живим;
- 12) посвідчується факт перебування громадянина в певному місці;
- 13) посвідчується тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- 14) посвідчується час пред'явлення документів;
- 15) передаються заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- 16) приймаються у депозит грошові суми та цінні папери;
- 17) вчиняються виконавчі написи;
- 18) вчиняються протести векселів;
- 19) пред'являються чеки до платежу і посвідчується неоплата чеків;
- 20) вчиняються морські протести;
- 21) приймаються на зберігання документи.

Законодавством України на державних нотаріусів може бути покладено вчинення й інших нотаріальних дій¹.

Державні нотаріальні контори створюються і ліквідуються Міністерством юстиції України. Штати державних нотаріальних контор затверджуються Головними територіальними управліннями юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі в межах встановленої для державних нотаріальних контор штатної чисельності і фонду заробітної плати.

Державна нотаріальна контора є юридичною особою, яка створюється та реєструється у встановленому законом порядку. Очолює державну нотаріальну контору завідувач, який призначається з-поміж осіб, що мають свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Призначення на

¹ Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

посаду державного нотаріуса і завідувача державною нотаріальною конторою та звільнення з посади провадиться Головними територіальними управліннями юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі.

І завідувач, і державний нотаріус призначаються відповідно до вимог чинного трудового законодавства з числа осіб, що мають свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Керівництво державними нотаріальними конторами здійснює Міністерство юстиції України через Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі.

На практиці функціональні обов'язки нотаріусів, завідувачів державних нотаріальних контор затверджуються начальниками вказаних відповідних управлінь юстиції.

Згідно зі ст. 20 нотаріального закону державні нотаріальні контори утримуються за рахунок державного бюджету. Шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних або недбалих дій державного нотаріуса, відшкодовується в порядку, передбаченому законодавством України.

Державний нотаріус має печатку із зображенням Державного герба України, найменуванням державної нотаріальної контори і відповідним номером.

Відповідно до п. 5 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»» від 1 жовтня 2008 р. № 614-17 державні нотаріуси в частині оплати праці та пенсійного забезпечення прирівнюються до державних службовців відповідних категорій. Стаж роботи державних нотаріусів у державних нотаріальних конторах зараховується до стажу державної служби.

Особливості здійснення нотаріальної діяльності державними нотаріусами полягають в тому, що:

– юридичною особою є не державний нотаріус, а державна нотаріальна контора;

– державний нотаріус не є самостійним суб'єктом праводносин у сфері здійснення нотаріальної діяльності, а є представником державної нотаріальної контори;

– державний нотаріус перебуває у трудових правовідносинах із державним органом, а в частині оплати праці та пенсійного забезпечення прирівнюється до державних службовців;

– державний нотаріус підконтрольний управлінню юстиції (державному органу) і не несе самостійної відповідальності за результати своєї нотаріальної діяльності;

– нотаріус є штатною одиницею державної нотаріальної контори, що створюється, діє та фінансується за рахунок держави.

Поділ нотаріусів на державних та приватних обумовлений лише особливостями внутрішньої організації та фінансового забезпечення нотаріальної діяльності¹.

Вчинення нотаріальних дій державними та приватними нотаріусами здійснюється на тих же правових засадах, а оформлені ними документи мають однакову юридичну силу.

Варто зауважити, що діяльність державних та приватних нотаріусів України не обмежується віковими показниками. Однак відповідно до ст. 16 Закону «Про нотаріат» Республіки Молдови однією з підстав для припинення нотаріальної діяльності в республіці є досягнення 65 років. На нашу думку, цю норму варто запозичити і законодавству України².

У ст. 36 законодавець передбачив, що приватний нотаріус учиняє такі ж дії, як державний, за винятком:

– накладання і зняття заборони відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;

– видачі свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного із подружжя;

– видачі свідоцтва про право на спадщину;

– вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;

– посвідчення договорів довічного утримання;

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 130.

² Долинская М. С. Сравнительный анализ компетенции нотариусов по законодательству Украины и Республики Молдова / М. С. Долинская // Закон и жизнь. *Legea si Viata*. – 2014. – № 10/2 (274). – С. 59.

– засвідчення справжності підпису на документах, призначених для дії за кордоном, та посвідчення доручень для цієї мети, а також засвідчення справжності підпису батьків або опікуна (піклувальника) на згоді про усиновлення дитини.

Державні нотаріуси у державних нотаріальних архівах відповідно до ст. 35 Закону видають дублікати і засвідчують відповідність копій і виписок з документів, які зберігаються у справах цих архівів. Положення про державний нотаріальний архів затверджено наказом Міністерства юстиції України 7 лютого 1994 р. № 10/5.

Державний нотаріальний архів очолює завідувач, який призначається на посаду і звільняється з неї Головними територіальними управліннями юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі.

Завідувачем архіву може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою та одержав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути завідувачем особа, яка має судимість за вчинення злочину, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. На завідувача архіву, як і на нотаріуса, поширюється заборона щодо зайняття підприємницькою або адвокатською діяльністю та інші обмеження, встановлені ч. 2 ст. 3 Закону України «Про нотаріат».

На посаду нотаріуса архіву призначається особа, яка відповідає вимогам, встановленим цим Законом. Нотаріуси, які працюють в архіві, зобов'язані дотримуватись нотаріальної таємниці, навіть якщо їх діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням із документами і нотаріальна дія не вчинялась. Обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється на працівників архіву, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи¹.

До компетенції посадових осіб виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів, у насе-

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 86.

лених пунктах, де немає державних нотаріусів, (ч. 1 ст. 37 Закону) належить учинення таких нотаріальних дій:

- вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;
- накладення та зняття заборони відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна.

У разі, коли у населених пунктах немає нотаріусів, посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів, окрім дій, передбачених у ч. 1 цієї статті, вчиняють також такі нотаріальні дії:

- посвідчують заповіти;
- посвідчують доручення;
- засвідчують відповідність копій документів із виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах.

Водночас посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів не мають права оформляти документи, призначені для дії за кордоном¹.

Відповідно до Наказу Міністерства юстиції України від 25 серпня 1994 р. № 22/5 затверджено Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

Компетенцію консульських установ України становить учинення нотаріальних дій, передбачених у ст. 38 Закону України «Про нотаріат», зокрема:

1) посвідчення угод (договорів, заповітів, доручень тощо), крім іпотечних договорів, угод про відчуження та заставу жилих будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні;

2) вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;

3) видання свідоцтва про право на спадщину;

4) видача свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;

5) засвідчення відповідності копій документів і виписок з них;

¹Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

- 6) засвідчення справжності підпису на документах;
- 7) засвідчення правильності і відповідності перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 8) посвідчення факту, що громадянин є живим;
- 9) посвідчення факту знаходження громадянина у певному місці;
- 10) посвідчення тотожності громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- 11) посвідчення часу пред'явлення документів;
- 12) прийняття у депозит грошових сум і цінних паперів;
- 13) вчинення виконавчих написів;
- 14) прийняття на зберігання документів;
- 15) учинення морських протестів;
- 16) видання дублікатів посвідчених ними документів¹.

Законодавством України можуть бути передбачені й інші дії, що вчиняються консульськими установами України.

Порядок учинення нотаріальних дій консульськими установами регулюється Законом України «Про нотаріат», Консульським статутом України та іншими актами законодавства України.

Указом Президента України від 2 квітня 1994 р. № 127/94 затверджено Консульський статут України, глава XI якого називається «Нотаріальні дії».

Питання вчинення нотаріальних дій за кордоном визначається Консульським статутом України, Законом України «Про нотаріат», Положенням про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затвердженим спільним наказом Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України від 27 грудня 2004 р. № 142/5/310, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 27 грудня 2004 р. № 1649/10248².

¹Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

²Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затверджене спільним наказом Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України від 27.12.2004 № 142/5/310 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – Т. 2. – С. 796. – Ст. 3492.

Законодавство України окремо визначає компетенцію посадових осіб щодо посвідчення лише двох видів нотаріальних дій – заповітів та довіреностей, прирівняних до нотаріально посвідчених.

Відповідно до ст. 40 нотаріального закону до нотаріально посвідчених заповітів та доручень прирівнюються:

- заповіти громадян, які перебувають на лікуванні в лікарнях, інших стаціонарних лікувально-профілактичних закладах, санаторіях або проживають у будинках для престарілих та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їх заступниками по медичній частині або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами і головними лікарями зазначених будинків для престарілих та інвалідів;

- заповіти громадян, які перебувають під час плавання на морських суднах або суднах внутрішнього плавання, що плавають під прапором України, посвідчені капітанами цих суден;

- заповіти громадян, які перебувають у розвідувальних, арктичних та інших подібних до них експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

- заповіти та доручення військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталах, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками, їх заступниками по медичній частині, старшими і черговими лікарями цих госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів;

- заповіти та доручення військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб та органів, що вчиняють нотаріальні дії, – також заповіти та доручення робітників і службовців, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ і закладів;

- заповіти та доручення осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, посвідчені начальниками місць позбавлення волі¹.

¹Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

Зазначені посадові особи зобов'язані негайно передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів у державний нотаріальний архів чи в державну нотаріальну контору за постійним місцем проживання заповідача.

Капітани морських суден зобов'язані передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів начальникові порту України або консулові України в іноземному порту для подальшого направлення їх до державного нотаріального архіву чи державної нотаріальної контори за постійним місцем проживання заповідача.

Посвідчення заповітів і довіреностей зазначеними посадовими особами проводиться із дотриманням вимог цього Закону та інших нормативно-правових актів. Зокрема, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 6 липня 2006 р. № 940 викладено у новій редакції «Порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених»¹.

Посадові, службові особи при посвідченні заповітів і довіреностей зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю та не розголошувати відомості, отримані під час їх посвідчення. Обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється на осіб, яким про посвідчення заповіту та довіреності стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, на осіб, залучених для їх посвідчення як свідків, та інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці. Особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

Посадові, службові особи не вправі посвідчувати заповіти і довіреності на своє ім'я або від свого імені, на ім'я або від імені свого чоловіка чи своєї дружини, їх та своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер)².

—¹ Порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.07.2006 № 940 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 27. – С. 100. – Ст. 1966.

² Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 104.

Однак не поділяємо думку знаного українського дослідника О. Неліна, що необхідно відмовитися від учинення нотаріальних дій не нотаріусами¹. На наш розсуд, це є не тільки неможливим та ще й недоцільним, оскільки нині в Україні проводиться антитерористична операція. Мужні захисники Вітчизни мають право і надалі повинні мати право і скласти довіреність, і посвідчити свою останню волю. Водночас пропонуємо надати право засвідчення справжності підпису на документах командирам (начальникам) частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів, де немає нотаріусів чи посадових осіб органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії. Таке право мало б прирівнюватися до нотаріального засвідчення справжності підпису особи на документах, зміст яких не суперечить законові і які не мають характеру угод та не містять відомостей, що принижують честь і гідність людини. Це дуже б допомогло у разі оформлення спадщини спадкоємцям, які беруть участь в АТО, оскільки заява про прийняття чи відмову від спадщини подається нотаріусу особисто та не може бути подана повіреним.

Як стверджує Ю. Козьяков, закон створив правові підстави для впровадження принципово нових, раніше не відомих нашому законодавству інститутів (зокрема приватної нотаріальної діяльності), який вже протягом століть існує у багатьох зарубіжних країнах і показав себе з кращого боку. Розроблений з урахуванням досвіду зарубіжних країн, які визнають латинську школу нотаріату (Німеччина, Франція, Італія тощо), чинний закон, реально посилив роль нотаріату у суспільному житті незалежної Української держави, зробив фігуру нотаріуса в системі правозастосування ще вагомішою, підняв на більш високий щабель престиж цієї, без сумніву, цікавої юридичної професії².

Поділяємо думку Л. Єфіменка, що зазначений нормативно-правовий акт сприяв більшому доступу населення до

¹ Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 22.

² Козьяков Ю. М. Нотаріат. Історія і сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотаріат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 15.

нотаріального забезпечення, зрівняв повноваження державних та приватних нотаріусів у вчиненні нотаріальних дій, підвищив вимоги до нотаря, посилив гарантії його діяльності та правового режиму нотаріальної таємниці, забезпечив реалізацію конституційної норми щодо судового контролю за законністю вчинених нотаріальних дій¹, ввів поняття відповідальності нотаріусів, тобто зупинення і припинення їхньої діяльності у разі допущення порушень тощо.

Відтак впроваджено присягу, що її складає особа, якій вперше надається право займатися нотаріальною діяльністю. Слід зазначити, що власне нотаріальні дії у новому Законі не зазнали принципових змін, але істотно оновлено професійний статус нотарів. Закон передбачає паралельне функціонування традиційної системи державного нотаріату і новоутвореного приватного нотаріату. Якщо перший залишається ланкою державних правничих установ і фінансується з бюджету, а його послуги сплачуються за офіційними розцінками, то другий фактично діє на свій страх і ризик, а сплата за послуги визначається у договірний спосіб².

Закон містить загальні положення, що регламентують організацію діяльності органів нотаріату, зокрема реєстрацію приватної нотаріальної діяльності, порядок заміщення посади нотаріуса, анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю та інше. Також у ньому детально регламентовано правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та застосування нотаріусами законодавства іноземних держав³.

Закон встановив права та обов'язки нотаріусів, спосіб їх призначення на посаду, відомчу підлеглисть.

Акти, вчинені державними та приватними нотаріусами, мають однакову силу; коло нотаріальних дій, що їх вчиняє

— ¹ Єфіменко Л. В. Розвиток нотаріату України: стан та проблеми / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 11–12.

² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 81.

³ Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Випуск 63. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 569.

державний нотаріус, дещо ширше, ніж у приватного. Власне, у вітчизняній практиці такий спосіб вирішення проблеми – створення приватних структур із одночасним збереженням існуючих державних – був поширеним для різних сфер діяльності у перехідну добу¹.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про нотаріат» нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною практикою. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про нотаріат»» від 2 вересня 1993 р. (п. 3) було встановлено, що без стажування і складання кваліфікаційного іспиту до нотаріальної діяльності допускаються нотаріуси, які на день вступу в силу Закону України «Про нотаріат» (1 січня 1994 р.) працювали у державних нотаріальних контрах, а також посадові особи Міністерства юстиції України, управлінь юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, робота яких безпосередньо пов'язана з керівництвом та контролем за діяльністю нотаріату.

Відповідно до ст. 10 Закону для визначення рівня професійної підготовки осіб, котрі мають намір працювати нотаріусами, при Міністерстві юстиції Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій утворюються кваліфікаційні комісії нотаріату². Кваліфікаційні комісії здійснювали свої повноваження відповідно до «Положення про кваліфікаційну комісію нотаріату», затвердженого наказом Міністра юстиції України від 28 грудня 1993 р.

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 81–82.

²Єрух А. Новий Закон про нотаріат України / А. Єрух // Право України. – 1994. – № 3–4. – С. 22.

№ 22/5. Зокрема, термін повноважень комісії становив три роки, а до її складу входило сім чоловік: четверо нотаріусів, двоє представників відповідно від Міністерства юстиції Республіки Крим, управління юстиції обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій і один представник Української нотаріальної палати або іншого об'єднання нотаріусів.

На підставі результатів складеного іспиту кваліфікаційна комісія нотаріату ухвалює рішення про можливість допуску особи до нотаріальної діяльності. Рішення кваліфікаційної комісії може бути оскаржено у Вищій кваліфікаційній комісії нотаріату при Міністерстві юстиції України у місячний термін від дня вручення його копії заінтересованій особі.

Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату при Міністерстві юстиції України затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1994 року № 114. До складу комісії входили чотири нотаріуси, три представники від Мін'юсту і два представники від Української нотаріальної палати.

У ст. 12 Закону встановлено випадки анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, зокрема:

- 1) з власної ініціативи нотаріуса;
- 2) за поданням управління юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської державних адміністрацій у випадках:
 - а) втрати громадянства України або виїзду за межі України на постійне проживання;
 - б) винесення щодо нотаріуса обвинувального вироку суду, який набрав чинності;
 - в) винесення ухвали про застосування щодо нотаріуса примусових заходів медичного характеру, що набрала законної сили;
 - г) винесення постанови про припинення кримінальної справи щодо нотаріуса за nereабілітуючих підстав;
 - д) винесення рішення суду, що набрало законної сили, про обмеження дієздатності особи, яка виконує обов'язки нотаріуса, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, оголошення її померлою;

е) неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян;

є) невідповідності нотаріуса займаній посаді внаслідок стану здоров'я, що перешкоджає нотаріальній діяльності;

ж) порушення нотаріусом вимог, передбачених ч. 2 ст. 3, ч. 1 ст. 8 та ст. 9 цього Закону.

Рішення про анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути оскаржено в суді.

Кабінет Міністрів України 22 лютого 1994 р. прийняв постанову «Про розмір плати за видачу свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю» № 102.

Реєстрацію приватної нотаріальної діяльності проводили Міністерство юстиції Республіки Крим, управління юстиції обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до «Положення про порядок реєстрації приватної нотаріальної діяльності», затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 4 березня 1994 р. № 20/5.

Нотаріальний округ визначався управлінням юстиції, а робоче місце приватного нотаріуса мало розташовуватися у межах визначеного для нього нотаріального округу.

Після одержання реєстраційного посвідчення нотаріус зобов'язаний упродовж трьох місяців стати до виконання своїх обов'язків. У цей же термін він має укласти договір службового страхування чи внести страхову заставу для забезпечення відшкодування ймовірної шкоди, завданої клієнтам своїми незаконними діями або недбалістю. Страхова сума або страхова застава встановлювалася у розмірі стократної мінімальної заробітної плати. Страхова сума є власністю нотаріуса і в разі припинення діяльності він вправі розпорядитися нею (чи її невитраченою частиною) на свій розсуд¹.

У ст. 30 Закону України «Про нотаріат» передбачені підстави припинення нотаріальної діяльності, зокрема у разі:

¹ Єрух А. Новий Закон про нотаріат України / А. Єрух // Право України. – 1994. – № 3–4. – С. 23.

1) подання приватним нотаріусом письмової заяви про припинення нотаріальної діяльності;

2) анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю;

3) коли приватний нотаріус не уклав договір службового страхування чи не вніс страхову заставу для забезпечення відшкодування шкоди, передбачену ст. 28 цього Закону, або не поповнив страхову заставу до встановленого розміру;

4) коли приватний нотаріус без поважних причин не виконує своїх обов'язків протягом двох місяців і не повідомив про це управління юстиції;

5) невідповідності приватного нотаріуса займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок стану здоров'я, що на тривалий час перешкоджає нотаріальній діяльності¹.

Упродовж наступних років до Закону України «Про нотаріат» вносилися численні зміни. Законом істотно оновлено професійний статус нотаріусів, передбачено паралельне функціонування державного нотаріату і новоутвореного приватного нотаріату.

Поряд із прийняттям приватного нотаріату з'явився інститут державного нотаріального архіву, розпочалася дискусія про відмову від державного нотаріату та перехід до нотаріату латинського типу тощо. Однак, зазначає А. Єрух, з огляду на специфіку відносин, що склалися в Україні, повністю відмовитися від державного нотаріату вважалось недоцільним².

Із 1 січня 1994 р., із набранням чинності Закону України «Про нотаріат», в Україні з'явився новий суб'єкт нотаріальних відносин – приватний нотаріус, тоді ж виникла потреба у помічнику приватного нотаріуса. Відтак зауважимо, що вимоги до особи, яка має намір працювати помічником приватного нотаріуса в Україні, все посилюються.

Правила ведення нотаріального діловодства затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 3 лютого

¹ Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

² Єрух А. Новий Закон про нотаріат України / А. Єрух // Право України. – 1994. – № 3–4. – С. 22.

1994 р. № 6/5. Згодом 18 червня 1994 р. Наказом Міністерства юстиції України № 18/5 затверджено Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

Основним нормативно-правовим актом держави є Конституція України¹. Відповідно до її ст. 8 Конституція має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй. Конституція має вищу юридичну силу та пряму дію і застосовується на всій території України.

Поділяємо думку К. Чижмаря, що, безумовно, Конституція прямо не закріплює основ правового статусу інституту нотаріату, а згадка про останній зустрічається в ній лише раз – у ст. 92, що регулює питання, які визначаються виключно законами України².

Відтак ст. 92 Конституції наголошує, що виключно законами України визначається організація і діяльність нотаріату та ставить її на один рівень з судоустроєм, судочинством, статусом суддів, засадами судової експертизи, організацією та діяльністю прокуратури, органів дізнання і слідства, органів і установ виконання покарань³.

Нотаріус, провадячи нотаріальну діяльність, виходить із вимог ст. 41 Конституції України, відповідно до якої кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Законодавець у ч. 4 статті наголошує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а право приватної власності є непорушним⁴.

¹ Конституція України, прийнята 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Чижмарь К. І. Конституція України як джерело нотаріального права / К. І. Чижмарь // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 89.

³ Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Випуск 63. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 569.

⁴ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 68.

Водночас К. Чижмарь слушно зауважує, що у Конституції України роль нотаріату як інституту, що сприяє захисту прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб, не визначена. Низка дослідників вважають, що норма ст. 59 Основного Закону нашої держави, яка гарантує право на отримання правової допомоги, у зв'язку з цим постає як одна з найважливіших за своїм значенням¹.

Знаний український нотаріус Ю. Козьяков відтак зауважує, що кваліфікована правова допомога, яку надає нотаріус, не є ефемерною, зважаючи на наявність у нотаріуса відповідних обов'язків відмови або відкладення вчинення нотаріальної дії в разі виявлення будь-яких суперечностей або утруднень².

Сучасний етап розвитку українського суспільства ґрунтується на Конституції України 1996 р. та пов'язаний із реформуванням національної правової системи загалом та окремих правових інститутів зокрема³.

Законодавство України про нотаріат – це нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими державними органами, в яких закріплені правила, що врегульовують організацію та компетенцію нотаріальних органів держави та процесуальний порядок учинення ними нотаріальних дій⁴.

До загальних джерел правового регулювання нотаріальної діяльності права належать ті нормативні акти, які регулюють і питання нотаріальної діяльності, й інші суспільні відносини. До цієї групи можна віднести Конституцію України, спеціальні акти, присвячені регулюванню лише нотаріальної

¹ Чижмарь К. І. Конституція України як джерело нотаріального права / К. І. Чижмарь // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 90.

² Козьяков Ю. Нотаріат у дзеркалі проблем / Ю. Козьяков // Право України. – 1998. – № 6. – С. 84.

³ Федорова К. І. Генезис інституту приватної нотаріальної діяльності у законодавстві України / К. І. Федорова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – С. 68.

⁴ Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Випуск 63. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 568.

діяльності, наприклад, Закон України «Про нотаріат», Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та ін.¹

Оскільки нотаріальна діяльність тісно пов'язана з такими галузями українського права, як цивільне, цивільно-процесуальне, шлюбно-сімейне, земельне, трудове, нотаріуси, крім джерел нотаріального процесуального права, під час вчинення нотаріальних дій керуються також нормами цих галузей права².

До актів інших галузей права, що регулюють окремі питання організації нотаріату і здійснення нотаріальної діяльності, можна віднести, наприклад, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Земельний кодекс України, Податковий кодекс України та ін.

Як уже зазначалося, Указом Президента України від 23 серпня 1998 р. № 932/98 «Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні»³ встановлено, що вчинення нотаріальних дій не є підприємницькою діяльністю і не має на меті одержання прибутку; державні нотаріуси в частині оплати праці та пенсійного забезпечення прирівнюються до державних службовців відповідних категорій. Однак зауважимо, що цей указ втратив чинність на підставі Указу Президента України від 26.03.2009 р. № 192/2009.

Відповідно до Указу Президента України від 10 липня 1998 року № 762/98 «Про впорядкування справляння плати за вчинення нотаріальних дій» (п. 1)⁴, встановлено, що розмір плати, яка справляється за вчинення нотаріальних дій приватними нотаріусами, не може бути меншим від розміру

¹ Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Випуск 63. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 568.

² Нелін О. Формування тезауруса з нотаріату в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 1. – С. 7.

³ Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні: Указ Президента України від 23.08.1998 № 932/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 34. – Ст. 3.

⁴ Про впорядкування справляння плати за вчинення нотаріальних дій: Указ Президента України від 10.07.1998 № 762/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 16 липня.

ставок державного мита, яке справляється державними нотаріусами за аналогічні нотаріальні дії.

Згідно зі ст. 98 Закону України «Про нотаріат» нотаріуси відповідно до законодавства України, міжнародних договорів застосовують норми іноземного права. Нотаріуси приймають документи, складені відповідно до вимог іноземного права, а також вчиняють посвідчувальні написи за формою, передбаченою іноземним законодавством, якщо це не суперечить законодавству України.

14 квітня 1995 р. в Україні набула чинності Конвенція про правову допомогу і правовідносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, укладена у Мінську 22 січня 1993 р.

Відповідно до Наказу Міністерства юстиції України від 17 жовтня 2000 р. № 51/5 «Про Спадковий реєстр» (п. 5) усі заповіти, складені та засвідчені, змінені або скасовані в установленому законодавством порядку, заведені спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину із 01.12.2000 р. підлягають обов'язковій реєстрації у Спадковому реєстрі¹.

10 січня 2002 р. Верховна Рада України дала згоду на приєднання України до Гаазької конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів від 05.10.1961 р. Конвенція набула чинності в Україні 22 грудня 2003 р. та поширюється на офіційні документи, які були складені на території однієї з держав-учасниць, а також угоди, що мають бути представлені на території іншої держави, яка також уклала цю угоду.

Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р. № 2768-III², який набрав чинності 1 січня 2002 р., регулює земельні відносини у державі. Кодекс визначає повноваження органів влади та місцевого самоврядування щодо розпорядження належними їм земельними ділянками; склад та цільове призначення земель; право власності на землю, право користування на землю, обмеження прав на землю;

¹ Долинская М. С. Некоторые аспекты нотариального удостоверения завещаний и оформления наследства на их основании в Украине / М. С. Долинская // Нотариальный вестникъ. – 2014. – № 10. – С. 56.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

набуття і реалізацію права на землю, продаж земельних ділянок або прав на них на підставі цивільно-правових договорів та інше.

Одним із найважливіших кодифікованих законодавчих актів у діяльності нотаріату України є чинний Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. № 435-IV¹, що набрав чинності 1 січня 2004 р. Цивільне законодавство регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, на вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників. Усі книги Цивільного кодексу 2003 року є важливими в діяльності нотаріату, однак з-поміж них слід виокремити: «Право власності та інші речові права», «Зобов'язальне право», «Спадкове право»².

Зауважимо, що норми Цивільного кодексу УРСР (1963 р.) також застосовувалися та застосовуються нотаріусами при оформленні спадщини. Згідно з вимогами п. 5 Прикінцевих та перехідних положень до Цивільного кодексу України (2003 р.), правила книги шостої кодексу застосовуються не тільки до спадщини, яка відкрилася 1 січня 2004 р., а й до спадщини, яка не була прийнята ніким зі спадкоємців до 1 січня 2004 р.

Якщо ж спадщина відкрита або прийнята хоча б одним спадкоємцем до 1 січня 2004 р., то нотаріуси оформляють спадщину, керуючись нормами Цивільного кодексу УРСР (1963 р.), зокрема для розрахунку розміру обов'язкової частки у спадщині.

На відміну від ЦК УРСР 1963 р., Цивільним Кодексом 2003 р. перевага надається спадкуванню за заповітом, а не за законом. Такий підхід свідчить про розширення приватно-правових засад у регулюванні спадкових правовідносин, оскільки законодавець пріоритет у визначенні спадкового майна надає фізичній особі, яка має право скласти заповіт³.

¹Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

²Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 69.

³Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – №. 1. – С. 65.

Тобто фізична особа має змогу скласти заповіт у нотаріальному порядку.

Відповідно до ст.ст. 1261–1265 Цивільного кодексу України (2003 р.), уперше з 1 січня 2004 р. в державі встановлено п'ять черг спадкування, тобто спадкоємцями можуть бути інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, а також утриманці спадкодавця, які навіть не були членами його сім'ї¹.

Новелою чинного законодавства є право особи скласти секретний заповіт, не повідомляючи про його зміст нікого, навіть нотаріуса. Зазначені секретні заповіти нотаріуси посвідчують, не ознайомлюючись із їх змістом².

Згідно зі ст. 1243 Цивільного кодексу України подружжю надано право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого, який його пережив. Після смерті подружжя право на спадкування набувають особи, визначені у заповіті. Як засвідчує практика, часто такі заповіти у судовому порядку визнаються недійсними³.

Свобода заповіту обмежується в інтересах неповнолітніх і повнолітніх, але непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатних дружини (чоловіка), батьків (усиновителів) померлого⁴. Тому нотаріус при посвідченні заповіту пояснює заповідачеві: якщо небажаний спадкоємець входить до складу спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку в

¹ Долинська М. С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 213.

² Долинська М. С. Актуальні питання посвідчення заповітів в Україні / М. С. Долинська // Життя і право. – 2004. – № 4 (4). – С. 14.

³ Долинская М. С. Некоторые аспекты нотариального удостоверения завещаний и оформления наследства на их основании в Украине / М. С. Долинская // Нотариальный вестникъ. – 2014. – № 10. – С. 59.

⁴ Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – С. 198.

майні, попри волю спадкодавця, переважатимуть норми закону, оскільки не можна позбавити спадщини спадкоємців на обов'язкову частку¹.

Відповідно до ст. 1227 ЦУ України у разі відсутності спадкоємців за заповітом і законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття, спадщина за рішенням суду переходить у розпорядження територіальної громади за місцем відкриття спадщини. Аналіз норм ст. 2, ч. 2 ст. 1222, ст.ст. 1235, 1277 ЦК України дає підстави для висновку, що у спадкових правовідносинах територіальна громада може виступати і як спадкоємиця за заповітом, і як правонаступниця в порядку відумерлості².

Видаючи свідоцтво про право на спадщину за заповітом, нотаріус фактично виконує останню волю померлого. Водночас нотаріус, як інститут позасудового захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб, видає свідоцтво про право на спадщину на обов'язкову частку у спадщині обов'язковим спадкоємцям³.

У незалежній Україні новий Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. та Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. також підтвердили концепцію квазінотаріату⁴.

Сімейний кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 р. № 2947-III¹, набрав чинності одночасно із Цивільним кодексом

¹ Долинська М. С. До питання захисту нотаріусом прав заповідача при посвідченні заповіту / М. С. Долинська // Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права: Міжнародна науково-практична конференція (Словацька Республіка, м. Братислава, 19–20 вересня 2014 р.) – Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: Medzinárodná vedecká konferencia (Slovenská republika, Bratislava, 19–20 septembra 2014 г.). – Братислава, 2014. – С. 284.

² Нелін О. Генезис та розвиток інституту відумерлості спадщини в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 45.

³ Долинська М. С. Особливості видачі нотаріусами свідоцтв про право на спадщину за заповітом / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 56. – С. 242.

⁴ Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 20.

України, тобто 1 січня 2004 р. Кодекс визначає права та обов'язки подружжя, зокрема право особистої приватної власності дружини та чоловіка; регулює: право спільної сумісної власності подружжя, права та обов'язки подружжя щодо утримання; порядок укладення та посвідчення шлюбного договору; права батьків і дітей на майно, усиновлення; опіку й піклування над дітьми та інше.

Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-III², набрав чинності 1 січня 2004 р., визначає основні засади господарювання і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, зокрема щодо утворення суб'єктів господарювання, майнової основи господарювання та господарських зобов'язань.

У зв'язку з уведенням у дію Реєстру прав власності на нерухоме майно нотаріусам при вчиненні нотаріальних дій необхідно було дотримуватися також і вимог Закону України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. № 898-IV³, Порядку ведення Реєстру прав власності на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 28 січня 2003 р. № 7/5, Тимчасового порядку державної реєстрації правочинів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. № 671, Тимчасового Положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 17 травня 2004 р. № 36/5, Інструкції про порядок ведення Державного реєстру правочинів, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 18 серпня 2004 р. № 86/5 та ін.

Слід зауважити, що лише 2003 р. і наказами Міністерства юстиції України врегульовано такі важливі питання, як заміщення приватного нотаріуса та порядок ведення реєстрів для реєстрації нотаріальних дій. Зокрема, наказом від

—¹ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

³ Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.

22 серпня 2003 р. № 98/5 затверджено Положення про порядок заміщення приватного нотаріуса, а наказом від 15 липня 2003 р. № 87/5 – Порядок ведення та заповнення реєстрів для реєстрації нотаріальних дій.

Наступна Інструкція про вчинення нотаріальних дій нотаріусами України затверджена наказом Міністерства юстиції України від 3 березня 2004 р. № 20/5, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України № 283/8882.

У 2006 р. в Україні значну увагу приділено діяльності кваліфікаційних комісій нотаріату. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2006 р. № 1689 затверджено Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату¹, якою суттєво змінено її повноваження. Відтак комісія: розглядає скарги на рішення кваліфікаційних комісій нотаріату про відмову в допуску особи до нотаріальної діяльності, вирішує питання щодо складання повторного кваліфікаційного іспиту комісії особою, яка подала скаргу, розробляє та затверджує план складення кваліфікаційних іспитів особами, які виявили бажання займатися нотаріальною діяльністю.

Слід зауважити, що Наказом Міністерства юстиції України від 1 грудня 2006 р. № 87/5 затверджено Положення про кваліфікаційну комісію нотаріату, відповідно до якого внесено суттєві зміни щодо порядку складання кваліфікаційного іспиту особами, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю. Зокрема, відповідно до п. 4 Положення, у випадках, передбачених рішеннями Міністерства юстиції України, до складу кваліфікаційної комісії могли входити представники Міністерства юстиції України.

17 листопада 2007 р. за рішенням Конференції УНП затверджено Кодекс професійної етики нотаріусів України, який ґрунтувався на Етичному кодексі нотаріусів Європи та заповідях Міжнародного союзу нотаріату. Дотримання його приписів має сприяти сумлінному виконанню нотаріусами свого професійного обов'язку, розумінню нотаріальною спільнотою

¹ Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.12.2006 № 1689 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 50. – Ст. 3314.

публічно-правового призначення та відповідального характеру нотаріальної діяльності і, як наслідок, підвищенню авторитету нотаріату та репутації нотарів. Кодекс передбачав, що професійна поведінка нотаріусів України ґрунтується на таких основних засадах: незалежність; законність; об'єктивність та неупередженість; перевага інтересів фізичних та юридичних осіб над власними й корпоративними; конфіденційність; добросовісність; чесність; повага до професії; культура поведінки. Лише сумлінне дотримання цих чеснот дасть змогу українському нотареві посісти гідне місце серед колег з усього світу¹.

Функціонування сучасного українського нотаріату відбувається на тлі бурхливого поступу науки й техніки, зокрема революційних змін в інформаційних технологіях. Тому 1997 р. створено Державне підприємство «Інформаційний центр» Міністерства юстиції України. Його діяльність полягає насамперед у створенні та супроводженні реєстрів інформаційної мережі Міністерства юстиції; одним із важливих напрямів є інформатизація нотаріату².

Упродовж 1993–2008 рр. до Закону України «Про нотаріат» неодноразово вносились зміни та доповнення, але кардинальних змін Закон зазнав у 2008 р.³, коли проводилася, так звана, «мала» нотаріальна реформа. Відповідна спроба була у 2004 р., однак законопроект не був прийнятий. Така реформа зумовлена прийняттям Цивільного кодексу України 2003 року, який містив чимало новел, метою яких була гармонізація відповідних інститутів українського цивільного права із законодавством європейських країн у цій галузі, встановлення низки положень, спрямованих на більш повний захист цивільних прав та інтересів учасників цивільних відносин. Виразно помітною стала характерна для ЦК України загалом тенденція наближення правового регулювання до тих основ регулювання цивільних відносин, котрі є типо-

¹Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – С. 82–83.

²Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 45.

³Нотаріат України сьогодні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.mk.ua/docs/not01.htm>.

вими для всієї європейської спільноти і мають підґрунтям підвалини, закладені ще римським приватним правом¹.

Кількісний склад нотаріату України зростає, причому за рахунок приватних нотаріусів.

Л. Єфіменко, слушно зазначає, що практика застосування Закону «Про нотаріат» спонукала впровадження у 2008 р., так званої, «малої нотаріальної реформи»².

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про нотаріат» в редакції Закону від 1 жовтня 2008 р. № 614-VI³ із 1 червня 2009 р. державні та приватні нотаріуси вчиняють всі види нотаріальних дій, зокрема:

1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);

2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;

3) видають свідоцтва про право на спадщину;

4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя;

5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);

6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;

7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;

8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;

9) накладають та знімають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягають державній реєстрації;

¹ Черниш В. Нотаріат України на шляху до європейських та міжнародних стандартів / В. Черниш // Юридична Україна. – 2013. – №2. – С. 21.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – С. 11.

³ Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 № 614-V // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 13. – С. 449. – Ст. 161.

- 10) засвідчують копії (фотокопії) документів і виписок з них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;
- 12) засвідчують переклад документів з однієї мови на іншу;
- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- 19) вчиняють виконавчі написи;
- 20) вчиняють протести векселів;
- 21) вчиняють морські протести;
- 22) приймають на зберігання документи.

Також на нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

Водночас із 1 червня 2009 р. набрали чинності норми цього Закону щодо оформлення спадкових прав та видачі свідоцтв про право на спадщину приватними нотаріусами, які зрівняли повноваження приватних і державних нотаріусів.

Ст. 3 Закону викладено у такій редакції: «нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше трьох років, пройшов стажування протягом одного року в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, склав кваліфікаційний іспит, одержав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю»¹.

Логічним вважається втрата чинності п. 3 Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про нотаріат»» від 2 вересня 1993 р., на підставі

¹ Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 № 614-V // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 13. – С. 449. – Ст. 161.

Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»» від 1 жовтня 2008 р. № 614-VI. Цей пункт, зокрема, передбачав допуск до нотаріальної діяльності без стажування і складання кваліфікаційного іспиту посадових осіб Міністерства юстиції України, управлінь юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, робота яких безпосередньо пов'язана з керівництвом та контролем за діяльністю нотаріату. Це впливало з нової редакції ст. 33 Закону «Про нотаріат», щодо компетенції Міністерства юстиції України, управління юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій не входив контроль за законністю вчинення нотаріальних дій нотаріусами, а лише перевірка організації нотаріальної діяльності нотаріуса та виконання ним правил ведення нотаріального діловодства Міністерством юстиції України, Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головними управліннями юстиції в областях, містах Києві та Севастополі¹.

Однак згідно з п. 3 Порядку допуску осіб до складання кваліфікаційного іспиту для осіб, які пройшли стажування в державній нотаріальній конторі або в приватного нотаріуса, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 10 липня 2008 р. № 1168/5, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України за № 621/15312 (в редакції Наказу Міністерства юстиції від 10 грудня 2008 р. № 2135/5), без стажування протягом одного року в державних нотаріальних конторах або у приватного нотаріуса до складання кваліфікаційного іспиту допускаються особи, які не менше семи років працювали у Міністерстві юстиції України, Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі на посадах із безпосереднім здійсненням

¹ Долинська М. С. До питання допуску до складання кваліфікаційного іспиту осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – № 1. – С. 115–116.

контролю за організацією нотаріату, перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів та виконання ними правил нотаріального діловодства¹.

Водночас окреслений Закон «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» суттєво звузив компетенцію щодо вчинення нотаріальних дій посадових осіб органів місцевого самоврядування. Так, відповідно до ст. 37 Закону лише у населених пунктах, де немає нотаріусів, зазначені посадові особи мали право вчиняти такі нотаріальні дії: вживати заходи щодо охорони спадкового майна, посвідчувати заповіти (крім секретних) та видавати дублікати посвідчених ними документів.

Однак ці зміни зазнали негативного відгуку і серед сільських жителів, і з-поміж депутатів. Тому 3 березня 2009 р. Верховною Радою України прийнято Закон «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»» стосовно повноважень щодо вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування»².

У цьому Законі ч. 1 ст. 37 викладено у новій редакції та встановлено, що у населених пунктах, де немає нотаріусів, уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування вчиняють такі нотаріальні дії: вживають заходи щодо охорони спадкового майна; посвідчують заповіти (крім секретних); видають дублікати посвідчених ними документів; засвідчують копії (фотокопії) документів і виписок із них; засвідчують справжність підпису на документах». Водночас у законі не передбачено посвідчення довіреностей.

Також законодавець ч. 2 ст. 40 виклав у новій редакції: до нотаріально посвідчених довіреностей прирівнюються:

¹ Долинська М. С. До питання допуску до складання кваліфікаційного іспиту осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – № 1. – С. 116.

² Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо повноважень по вчиненню нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування: Закон України від 03.03.2009 № 1054-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – С. 1054. – Ст. 392.

1) довіреності військовослужбовців або інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталах, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками цих закладів, їх заступниками з медичної частини, старшими або черговими лікарями;

2) довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи посадових осіб органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, також довіреності працівників, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів;

3) довіреності осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (слідчому ізоляторі), посвідчені начальником місця позбавлення волі (начальником слідчого ізолятора);

4) довіреності осіб, які проживають у населених пунктах, де немає нотаріусів, посвідчені уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреності на управління і розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування та розпорядження транспортними засобами.

Зауважимо, що відповідні зміни також внесені до ст. 245 Цивільного кодексу України на підставі Закону України від 3 березня 2009 р. № 1055-17 «Про внесення змін до статті 245 Цивільного кодексу України щодо повноважень посадових осіб органів місцевого самоврядування по вчиненню дій, прирівняних до нотаріальних».

Зауважимо, що посадові особи органів місцевого самоврядування посвідчують довіреності лише від громадян, які проживають на території сільської чи селищної ради, та не мають права посвідчувати довіреності від юридичних осіб¹.

¹ Долинська М. С. Особливості вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 197; Долинская М. С. Некоторые правовые аспекты деятельности органов нотариата Украины / М. С. Долинская // Biuletyn Człowiek – Rodzina – Prawo. – Польша: Католицький університет, 2014. – № 6. – С. 17.

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»» від 1 жовтня 2008 р. № 614-VI¹ вносить суттєві зміни до чинного законодавства, яке регулювало нотаріальну діяльність. Наприклад, у новій редакції викладено ст. 8 Закону, яка присвячена нотаріальній таємниці.

Законодавцем вперше сформульовано визначення нотаріальної таємниці – як сукупності відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо.

Нотаріус та особи, зазначені у ст. 1 Закону України «Про нотаріат», а також стажист нотаріуса зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю, навіть якщо їх діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням із документами, і нотаріальна дія або дія, яка прирівнюється до нотаріальної, не вчинялась.

Обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи; на осіб, залучених для вчинення нотаріальних дій як свідків; інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці. Особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

Особливої похвали заслуговує нововведена ст. 8-1 щодо гарантії нотаріальної діяльності. Держава гарантує і забезпечує рівні умови доступу громадянам до зайняття нотаріальною діяльністю та рівні можливості нотаріусам в організації та здійсненні ними нотаріальної діяльності. Будь-яке втручання в діяльність нотаріуса, зокрема з метою перешкодження виконанню ним своїх обов'язків або спонукання до вчинення ним неправомірних дій, у тому числі вимагання від нього, його стажиста, інших працівників, які перебувають у трудових відносинах із нотаріусом, відомостей, що становлять

¹ Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 № 614-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 13. – С. 449. – Ст. 161.

нотаріальну таємницю, забороняється і тягне за собою відповідальність відповідно до законодавства.

Обшук, виїмка, огляд робочого місця (контори) проводяться на підставі та в порядку, встановленому законом.

Вилучення (виїмка) реєстрів нотаріальних дій та документів, що передані нотаріусу на зберігання в порядку, передбаченому цим Законом, а також печатки нотаріуса не допускається. Такі реєстри нотаріальних дій, документи чи печатка нотаріуса можуть бути надані суду за мотивованою постановою суду тільки для огляду і мають бути повернуті судом негайно після огляду.

Суттєвих змін зазнала ст. 10, яка регулює питання діяльності Кваліфікаційної комісії нотаріату.

Для визначення рівня професійної підготовленості осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, при Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі утворюються кваліфікаційні комісії нотаріату. Положення про кваліфікаційну комісію нотаріату затверджується Міністерством юстиції України. Термін повноважень кваліфікаційної комісії нотаріату становить три роки, із дня видання наказу про її утворення.

Після проходження стажування особи, які мають намір скласти кваліфікаційний іспит на право на зайняття нотаріальною діяльністю, допускаються кваліфікаційною комісією нотаріату до його складання.

На підставі результатів складеного іспиту кваліфікаційна комісія нотаріату ухвалює рішення про внесення Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головними управліннями юстиції в областях, містах Києві та Севастополі подання до Міністерства юстиції України про видачу свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Особи, які не склали кваліфікаційний іспит, допускаються до його повторного складання не раніше, ніж через рік. Особа, приватна нотаріальна діяльність якої протягом трьох років після отримання свідоцтва про право на зайняття

нотаріальною діяльністю не була зареєстрована і яка не працювала нотаріусом, консультантом державної нотаріальної контори чи помічником (консультантом) приватного нотаріуса, не була посадовою особою, яка здійснює керівництво та контроль за діяльністю нотаріату, до подання заяви про реєстрацію нотаріальної діяльності повинна підтвердити свою кваліфікацію шляхом складання кваліфікаційного іспиту в установленому Міністерством юстиції України порядку.

Кваліфікаційна комісія нотаріату:

1) вирішує питання про допуск або відмову в допуску до складання кваліфікаційного іспиту;

2) приймає кваліфікаційні іспити на право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Рішення кваліфікаційної комісії може бути оскаржено у Вищій кваліфікаційній комісії нотаріату при Міністерстві юстиції України у місячний термін з дня вручення його копії заінтересованій особі або в суді.

Також законодавцем доповнено підстави анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, зокрема:

з) набрання законної сили рішенням суду про порушення нотаріусом вимог законодавства при вчиненні ним нотаріальної дії;

и) знищення нотаріусом або з його вини архіву нотаріуса або окремих документів.

Відповідно до ст. 13 вводиться посада стажиста нотаріуса.

Стажистом нотаріуса може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, має стаж роботи у сфері права не менше трьох років, володіє державною мовою. Керівником стажування може бути нотаріус, який має стаж нотаріальної діяльності не менше 10 років.

Умови роботи визначаються трудовим контрактом між стажистом та приватним нотаріусом чи державною нотаріальною конторою з додержанням законодавства про працю.

Кількість посад стажистів нотаріусів щороку визначалося Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головними управлін-

нями юстиції в областях, містах Києві та Севастополі за погодженням із Міністерством юстиції України.

Не може бути стажистом нотаріуса особа, яка має судимість, а також особа, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. Стажист нотаріуса не може займатися підприємницькою або адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, перебувати у штаті інших юридичних осіб, входити самостійно, через представника або підставних осіб до складу правління чи інших виконавчих органів господарських організацій, кредитно-фінансових установ, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої, у вільний від роботи час.

Стажист нотаріуса має право:

- 1) ознайомитися зі змістом нотаріальних документів, поданих нотаріусу для вчинення нотаріальних дій;
- 2) бути присутнім на прийомі фізичних осіб та представників юридичних осіб;
- 3) складати проекти правочинів, заповітів, свідоцтв та інших документів, що стосуються вчинення нотаріальних дій;
- 4) вносити записи до реєстрів для реєстрації нотаріальних дій;
- 5) виконувати інші завдання, передбачені трудовим контрактом між стажистом та приватним нотаріусом і планом стажування.

Стажист нотаріуса не має права підписувати замість нотаріуса нотаріальні документи та використовувати печатку нотаріуса.

Умови та порядок проходження стажування встановлюються Міністерством юстиції України. До стажування прирівнюється робота, що охоплює термін не менше семи років у Міністерстві юстиції України, Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі на посадах із безпосереднім здійсненням контролю за організацією нотаріату, перевірки організації

нотаріальної діяльності нотаріусів та виконання ними правил нотаріального діловодства.

Зауважимо, що особа, яка проходила стажування в державній нотаріальній конторі й отримала свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю, повинна не менше одного року після отримання такого свідоцтва працювати на посаді державного нотаріуса.

Законодавцем також у новій редакції викладено статтю 14 Закону, що регулює нотаріальне діловодство та звітність.

Ми погоджуємося із знаним українським дослідником нотаріату В. Чернишом, що законодавством України про нотаріат встановлено однакові вимоги щодо ведення діловодства і у державних нотаріальних конторах, і в державних нотаріальних архівах, і приватними нотаріусами і за невиконання цього обов'язку до нотаріуса застосовуються санкції, передбачені законодавством про нотаріат¹.

Правила ведення нотаріального діловодства затверджуються Міністерством юстиції України за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Зокрема Правила ведення нотаріального діловодства були затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 31 грудня 2008 р. № 1325/16016.

Також наказами Міністерства юстиції України були затверджені: Інструкція про порядок передачі нотаріальних документів на тимчасове зберігання до державного нотаріального архіву від 09 липня 2002 р. № 63/5, Порядок ведення та заповнення реєстрів для реєстрації нотаріальних дій від 15.07.2003 р. № 87/5. Наказом Міністерства юстиції від 22 грудня 2010 р. № 3253/5 затверджено нові Правила ведення нотаріального діловодства² та скасовано перелічені нормативні акти.

¹Черниш В. Актуальні проблеми нотаріального діловодства / В. Черниш // Юридична Україна. – 2015. – № 3. – С. 11–12.

²Правила ведення нотаріального діловодства: Наказ Міністерства юстиції України від 22.12.2010 № 3253/5 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 98. – С. 164. – Ст. 3515.

Відповідно до п. 2.4 Правил ведення нотаріального діловодства, нотаріальне діловодство охоплює:

- ведення реєстрів для реєстрації нотаріальних дій відповідно до вимог порядку, встановленого Міністром, книг, журналів реєстрації (обліку), передбачених номенклатурою, у яких реєструються нотаріальні документи і документи, на підставі яких вчиняються нотаріальні дії;

- зберігання, облік, видачу і використання нотаріальних документів і документів, на підставі яких вчинені нотаріальні дії;

- складання, оформлення, реєстрацію, облік і виконання конторою, архівом, приватним нотаріусом документів по витребовуванню і наданню відомостей і (або) документів, необхідних для вчинення нотаріальної дії, у тому числі передбачених міжнародними договорами, у зв'язку з наданням правової допомоги;

- реєстрацію, облік, зберігання та передачу конторою, архівом, приватним нотаріусом довідок, документів і відомостей про вчинені нотаріальні дії, у тому числі відомостей, переданих до органів державної податкової служби про посвідчені договори, видані свідоцтва про право на спадщину тощо;

- розгляд звернень фізичних та юридичних осіб з питань вчинення нотаріальних дій у строки, визначені законодавством;

- тимчасове зберігання документів у конторі, у приватного нотаріуса та їх підготовку для передавання до державного нотаріального архіву.

Невід'ємною складовою нотаріального діловодства та документаційного забезпечення нотаріального процесу є спеціальні бланки нотаріальних документів, що використовуються нотаріусами виключно під час учинення нотаріальних дій.

Документи нотаріального діловодства та архів приватного нотаріуса є власністю держави і перебувають у володінні та користуванні приватного нотаріуса у зв'язку із здійсненням ним нотаріальної діяльності.

Приватний нотаріус зобов'язаний забезпечити зберігання документів нотаріального діловодства та архіву приватного нотаріуса впродовж усього строку здійснення ним

нотаріальної діяльності. У разі припинення приватної нотаріальної діяльності документи нотаріального діловодства та архіву приватного нотаріуса передаються ним до відповідного державного нотаріального архіву в порядку, встановленому законодавством.

Зауважимо, що Наказом Міністерства юстиції України від 07 липня 2014 р. № 1087/5 «Про припинення приватної нотаріальної діяльності» з 08 липня 2014 р. припинено приватну нотаріальну діяльність осіб, які здійснювали приватну нотаріальну діяльність на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя і призначені на посаду нотаріуса Російської Федерації.

Зазначених осіб зобов'язано: впродовж місяця передати до Державного нотаріального архіву Херсонської області всі документи нотаріального діловодства та архіву приватного нотаріуса; протягом трьох робочих днів надати до Державної служби фінансового моніторингу відповідне повідомлення про припинення приватної нотаріальної діяльності; впродовж місяця передати до Головного управління юстиції у Херсонській області гербову печатку приватного нотаріуса для її знищення, а також реєстри для реєстрації нотаріальних дій для проставлення відмітки про закриття реєстрів¹.

Важливими, на нашу думку, є положення, передбачені в ст. 40-1 Закону «Про нотаріат», якою було доповнено вказаний Закон України від 1 липня 2010 р. № 2398-VI «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»² щодо засвідчення справжності підпису на документах начальником установи виконання покарань, яке прирівнюється до нотаріального засвідчення справжності підпису особи на документах, зміст яких не суперечить законові і які не мають характеру угод та не містять відомостей, що порочать честь і гідність людини³.

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 161–162.

² Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – Ст. 509.

³ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 103–104.

Законом України від 18 травня 2010 р. № 2258-17 «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»» внесено зміни до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»¹, виклавши його у новій редакції.

Відповідно до ст. 8 Закону, виконання обов'язків суб'єкта первинного фінансового моніторингу забезпечувалося адвокатами, нотаріусами, особами, які надають юридичні послуги, аудиторами, аудиторськими фірмами, фізичними особами-підприємцями, які надають послуги з бухгалтерського обліку, якщо вони беруть участь у підготовці і здійсненні правочину щодо:

- купівлі-продажу нерухомості;
- управління активами клієнта;
- управління банківським рахунком або рахунком у цінних паперах;
- залучення коштів для утворення юридичних осіб, забезпечення їх діяльності та управління ними;
- утворення юридичних осіб, забезпечення їх діяльності чи управління ними, а також купівлі-продажу юридичних осіб.

Нотаріус як суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний самостійно класифікувати своїх клієнтів із урахуванням критеріїв ризиків, визначених Спеціально уповноваженим органом та органами, що здійснюють регулювання та нагляд за їхньою діяльністю, під час проведення ними фінансових операцій, що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, і вживати застережних заходів щодо клієнтів, діяльність яких свідчить про підвищений ризик проведення ними таких операцій. Нотаріуси не повідомляють Спеціально уповноважений орган про свої підозри щодо фінансових операцій у разі, якщо відповідна інформація стала їм відома за обставин, що є предметом таєм-

¹ Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»: Закон України від 18.05.2010 // Голос України. – 2010. – 22 травня.

ниці вчинюваних нотаріальних дій, крім випадків посвідчення договорів купівлі-продажу нерухомого майна, за умови, що сума такої операції дорівнює чи перевищує 400000 гривень або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, еквівалентну 400000 гривень¹.

Нотаріуси є відповідальними за проведення фінансового моніторингу, а у разі порушення вимог Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» несуть кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність згідно із законом, а також можуть бути позбавлені права провадити певні види діяльності згідно із законом, а юридичні особи, які здійснювали фінансові операції з легалізації (відмивання) доходів або фінансували тероризм, можуть бути ліквідовані за рішенням суду. Отже, Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» на нотаріусів покладено нові обов'язки та повноваження, за неналежне виконання яких настає не тільки адміністративна, але й кримінальна відповідальність².

Міністерство юстиції України як суб'єкт державного фінансового моніторингу задля забезпечення координації діяльності суб'єктів первинного фінансового моніторингу 29 вересня 2010 р. № 2339/5 затвердило «Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання яких здійснює Міністерство юстиції України»³.

Поява якісно нового законодавства, яке регламентує діяльність нотаріату в Україні, була зумовлена об'єктивними

¹ Долинська М. С. Нотаріус як суб'єкт первинного фінансового моніторингу / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Випуск 54. – С. 207.

² Там же.

³ Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання яких здійснює Міністерство юстиції України, затверджене Міністерством юстиції України від 29.09.2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – С. 104. – Ст. 2652.

закономірностями розвитку суспільства, головна з яких полягала у забезпеченні охорони приватної власності, що формується як одне з основних конституційних прав громадян і організацій, створенні умов, за яких власник на свій розсуд і бажання міг володіти та розпоряджатися своїм майном¹.

Реформу нотаріату активізував наказ Міністра юстиції України від 24 грудня 2010 р., яким була затверджена Концепція реформування органів нотаріату в Україні. Головною метою реформування нотаріату було визначено сприяння становленню цілісного підходу до визначення функцій нотаріату, надання населенню послуг правового та нотаріального характеру відповідно до міжнародних стандартів, а також поступове та системне реформування українського нотаріату як інституту позасудового захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб. Концепція реформування органів нотаріату визначила сучасний стан цього інституту, його цілі, пріоритетні завдання та стратегічні напрями, окреслила механізми їхньої реалізації та очікувані результати². Згідно з вказаною Концепцією процес реформування відбуватиметься в декілька етапів³.

Однак О. Нелін зауважує, що згадана Концепція не планує відмовитися від інституту квазінотаріату. На думку науковця, питання квазінотаріату, тобто наділення непрофесійних посадових осіб правом учиняти окремі нотаріальні дії, є доволі актуальним⁴.

Задля реалізації Концепції Міністерством юстиції України проводиться аналіз нормативної бази у сфері нотаріату, ініціюється внесення відповідних змін і доповнень до чинного законодавства, запроваджується ухвалення інших норматив-

¹ Нотаріат в Україні: навч. посіб. / за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – С. 84.

² Журавльов Д. Становлення нотаріату в Україні, перспективи та шляхи розвитку / Д. Журавльов // Правовий тиждень. – 2011. – № 4. – С. 34–35.

³ Нотарі імпортують досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061news&newsid=122986>.

⁴ Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 20.

них актів, які сприятимуть регулюванню процесу реформування органів нотаріату, створюється механізм захисту інтересів трудового колективу державної нотаріальної контори та державного нотаріального архіву під час переходу до єдиного нотаріату, здійснюється законодавче закріплення соціальних прав та врегулювання пенсійного забезпечення нотаріусів¹.

Наказом Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 р. № 3306/5 затверджено Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування.

Суттєві зміни до Закону України «Про нотаріат» було внесено 2011 р. та наступних роках.

Законом України від 21 квітня 2011 р. № 3271-VI «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»»² встановлено, що з 1 січня 2012 року істотно змінено порядок доступу до нотаріальної діяльності.

Так, у новій редакції викладено статтю 10 Закону України «Про нотаріат», відповідно до якої скасовано складання кваліфікаційного іспиту в областях.

Для визначення рівня професійної підготовленості осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, та вирішення питання про анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю при Міністерстві юстиції України утворюється Вища кваліфікаційна комісія нотаріату. Персональний склад Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату затверджується наказом Міністерства юстиції України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 923 затверджено Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату³.

¹ Долинська М. С. Функції українського нотаріату: поняття та види / М. С. Долинська // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 208.

² Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 21.04.2011 № 3271-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 44. – Ст. 460.

³ Про затвердження Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 923 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2011-п.

Після проходження стажування особи, які мають намір скласти кваліфікаційний іспит на право на зайняття нотаріальною діяльністю, допускаються Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату до його складання на підставі подання відповідно Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі.

Міністерством юстиції України встановлюються Порядок допуску до складання кваліфікаційних іспитів та їхнє проведення. Зокрема було ухвалено такі накази: Про затвердження Порядку допуску осіб до складання кваліфікаційного іспиту та проведення кваліфікаційного іспиту Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату від 28 липня 2011 р. № 1905/5, Про затвердження Порядку внесення головними управліннями юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі або Нотаріальною палатою України подання про анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю та його розгляд Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату від 28 липня 2011 р. № 1904/5.

Варто зауважити, що до вказаної постанови вносилися зміни та доповнення згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 54, від 26 вересня 2013 р. № 714, від 11 червня 2014 р. № 179.

Основними завданнями Комісії є: визначення рівня професійної підготовленості осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю та вирішення питання про анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Комісія, відповідно до покладених на неї завдань, розглядає подання Головного управління юстиції Мін'юсту в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі про допуск осіб, які мають намір скласти кваліфікаційний іспит на право на зайняття нотаріальною діяльністю, до його складання; забезпечує проведення кваліфікаційного іспиту на право на зайняття нотаріальною діяльністю; розглядає подання головних управлінь юстиції або Нотаріальної палати України про

анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

До складу Комісії входять чотири представники Мін'юсту та сім нотаріусів України, делегованих Нотаріальною палатою України. Нотаріус може бути делегований до Комісії за умови, що:

- він не був членом попередніх складів Комісії;
- він має безперервний стаж роботи нотаріусом не менш 15 років;
- щодо нього не застосовувалися дисциплінарні стягнення (державний нотаріус) або його діяльність не зупинялася (приватний нотаріус) у зв'язку з допущеними порушеннями законодавства.

На нашу думку, можна запозичити норму щодо участі у складі Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату України одного викладача права вищого навчального закладу, як це передбачено в Республіці Молдова¹.

За результатами розгляду питання Комісія може ухвалити рішення про:

- 1) допуск або відмову в допуску до складення кваліфікаційного іспиту на право на зайняття нотаріальною діяльністю;
- 2) видачу або відмову у видачі Мін'юстом свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю;
- 3) допуск або відмову в допуску до складення нового кваліфікаційного іспиту особою, яка впродовж трьох років після отримання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю не провадила приватну нотаріальну діяльність і не працювала нотаріусом, консультантом державної нотаріальної контори чи помічником (консультантом) приватного нотаріуса, не була посадовою особою, яка здійснює керівництво та контроль за діяльністю нотаріату;
- 4) підтвердження або непідтвердження кваліфікації особою, яка впродовж трьох років після отримання свідоцтва

¹ Долинская М. С. Сравнительный анализ требований к претендентам на должность нотариуса по законодательству Беларуси, Молдовы, Российской Федерации и Украины / М. С. Долинская // *Biuletyn Czowiek – Rodzina – Prawo*. – Польша: Католицький університет, 2014. – № 3. – С. 20.

про право на зайняття нотаріальною діяльністю не провадила приватну нотаріальну діяльність і не працювала нотаріусом, консультантом державної нотаріальної контори чи помічником (консультантом) приватного нотаріуса, не була посадовою особою, яка здійснює керівництво та контроль за діяльністю нотаріату;

5) анулювання або відмову в анулюванні свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

На підставі результатів складеного іспиту Вища кваліфікаційна комісія нотаріату ухвалює рішення про видачу (або відмову у видачі) Міністерством юстиції України свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Особи, які не склали кваліфікаційний іспит, допускаються до його повторного складання не раніш як через рік за поданням відповідно Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі. Особи, які не склали повторний та наступні кваліфікаційні іспити, можуть бути допущені до складання нового кваліфікаційного іспиту після проходження додаткового стажування відповідно до вимог вказаного Закону.

Особа, приватна нотаріальна діяльність якої не провадилася впродовж трьох років після отримання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю і яка не працювала нотаріусом, консультантом державної нотаріальної контори чи помічником (консультантом) приватного нотаріуса, не була посадовою особою, яка здійснює керівництво та контроль за діяльністю нотаріату, до подання заяви про реєстрацію нотаріальної діяльності повинна підтвердити свою кваліфікацію шляхом складання нового кваліфікаційного іспиту в порядку, встановленому Міністерством юстиції України.

Питання про анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю розглядається Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату за поданням відповідно Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі у випадках, визначених

Законом України «Про нотаріат». Рішення Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату може бути оскаржено до суду.

Відповідно до ст. 3 Закону України від 17 травня 2012 р. № 4711-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»¹ нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Для забезпечення реалізації Концепції реформування органів нотаріату в Україні було ухвалено Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5208-VI «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності»², зміни набрали чинності 1 січня 2013 р. У вказаному законі наводиться визначення поняття «нотаріус», за яким він є уповноваженою державою фізичною особою, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності³.

Також удосконалено механізм допуску громадян до нотаріальної діяльності, який забезпечить якісний відбір осіб, котрі бажають займатися нотаріальною діяльністю і, отже, максимально запобіжить порушенням під час здійснення ними професійних обов'язків.

У ст. 3 Закону України «Про нотаріат» в редакції Закону України від 6 вересня 2012 р. № 5208-VI встановлено, що нотаріусом може бути громадянин України, який має повну

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»: Закон України від 17.05.2012 № 4711-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 14. – Ст. 89.

² Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності: Закон України від 06.09.2012 № 5208-VI // Урядовий кур'єр. – 2012. – 17 жовтня.

³ Там же.

вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Однак не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Порівняльний аналіз норм ст. 3 Закону України «Про нотаріат», в редакції Закону від 2 вересня 1993 р. № 3426-XII, в редакції закону України від 1 жовтня 2008 р. № 614-VI та в редакції Закону України від 6 вересня 2012 р. № 5208-VI свідчить про істотне коригування інституту нотаріуса, зокрема посилюються вимоги до особи, яка бажає стати нотаріусом: обов'язкове володіння особою українською мовою, наявність юридичного стажу, обов'язково пропрацювати помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки¹.

У ст. 2¹ Закону України «Про нотаріат», яку викладено у новій редакції, передбачено, що контроль за організацією нотаріату, перевірка організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства здійснюються Міністерством юстиції України, Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головними управліннями юстиції в областях, містах Києві та Севастополі.

На нашу думку, доцільно внести зміни до Закону України «Про нотаріат» та до Порядку допуску осіб до складання кваліфікаційного іспиту та проведення кваліфікаційного іспиту Вищою кваліфікаційною комісією, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 28 липня 2011 р. № 1905/5, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України від 28 липня 2011 р. за № 926/19664, у якому передбачити право допуску до складання кваліфікаційного іспиту також

¹ Долинська М. С. Деякі аспекти правового статусу державного нотаріуса / М. С. Долинська // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 110.

осіб, які мають стаж у сфері права не менш як шість років, та обов'язково пропрацювати з них – не менш як три роки у Міністерстві юстиції України, Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі на посадах з безпосереднім здійсненням контролю за організацією нотаріату, перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів та виконання ними правил нотаріального діловодства¹.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про нотаріат», вчинення нотаріальних дій в основному покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

Як уже зазначалося, нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Тобто, особа, яка отримала свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю, має змогу працювати в державних органах (нотаріальна контора, нотаріальний архів) або відкрити нотаріальну контору та займатися приватною нотаріальною практикою і називається нотаріусом.

На думку К. Чижмарь, щодо нотаріуса як публічної особи, наділеної державою певною компетенцією стосовно вчинення нотаріальних дій, слід вживати поняття «правосуб'єктність», а не «правоздатність», застосування останнього некоректно, оскільки нотаріус наділяється державою не здатністю мати права та обов'язки, а конкретними правами

¹ Долинська М. С. До питання допуску до складання кваліфікаційного іспиту осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – № 1. – С. 118.

та обов'язками, передбаченими законом (ст.ст. 4, 5 Закону «Про нотаріат») і спрямованими на виконання нотаріальної функції¹.

Законодавець, надаючи нотаріусу певні владні повноваження, ставить і певні вимоги, зокрема, нотаріус не може займатися підприємницькою або адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, перебувати у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої.

Також нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Законодавець наділив нотаріусів доволі широким колом прав. А саме, відповідно до ст. 4 Закону, нотаріус має право:

- витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;

- одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій;

- складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру.

Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

До обов'язків нотаріуса належать:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до Закону «Про нотаріат» і складеної присяги, дотримуватися правил професійної етики із змінами;

¹ Чижмарь К. І. Конституційно-правовий статус нотаріату в контексті реалізації його правосуб'єктності / К. І. Чижмарь // Юридичний науковий електронний журнал. - 2014. - № 4. - С. 83.

– сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права й обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;

– зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;

– відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам;

– вести нотаріальне діловодство та архів нотаріуса відповідно до встановлених правил;

– дбайливо ставитися до документів нотаріального діловодства та архіву нотаріуса, не допускати їх пошкодження чи знищення;

– надавати документи, інформацію і пояснення на вимогу Міністерства юстиції України, Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі під час здійснення ними повноважень щодо контролю за організацією діяльності та виконанням нотаріусами правил нотаріального діловодства;

– постійно підвищувати свій професійний рівень, а у випадках, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 29-1 цього Закону, проходити підвищення кваліфікації;

– виконувати інші обов'язки, передбачені законом, зокрема суб'єкта фінансового моніторингу¹.

Вагомим доказом рівності між державними та приватними нотаріусами є положення ст. 6 Закону щодо складання нотаріальної присяги. Особа, якій уперше надається право займатися нотаріальною діяльністю, в Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі в урочистій обстановці складає присягу такого змісту: «Урочисто присягаю виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно з законом і совістю, пова-

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 107.

жати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса»¹.

Відповідно до ст. 9 Закону «Про нотаріат», нотаріуси, які вчиняють нотаріальні дії, не вправі вчиняти нотаріальні дії на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені свого чоловіка чи своєї дружини, його (її) та своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер), а також на ім'я і від імені працівників даної нотаріальної контори, працівників, що перебувають у трудових відносинах з приватним нотаріусом. Нотаріальні дії, вчинені з порушенням встановлених правил, є недійсними.

Також однаковими є гарантії нотаріальної діяльності. Держава гарантує та забезпечує рівні умови доступу громадянам до зайняття нотаріальною діяльністю та рівні можливості нотаріусам в організації та здійсненні ними нотаріальної діяльності.

Будь-яке втручання в діяльність нотаріуса, зокрема для перешкоджання виконанню ним своїх обов'язків або спонукання до вчинення ним неправомірних дій, зокрема вимагання від нього, його помічника, інших працівників, які перебувають у трудових відносинах із нотаріусом, відомостей, що становлять нотаріальну таємницю, забороняється і тягне відповідальність відповідно до законодавства.

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про нотаріат» в редакції Закону від 1 жовтня 2008 р. № 614-VI, з 1 червня 2009 р. державні та приватні нотаріуси вчиняють всі види нотаріальних дій.

Діяльність нотаріусів провадиться в єдиному правовому полі держави України та здійснюється з дотриманням Конституції України, Закону України «Про нотаріат», інших законодавчих актів України. Нотаріуси у встановленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що впливають із норм міжнародного права, а також укладених Україною міждержавних угод.

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 108.

Варто зауважити, що діяльність державних та приватних нотаріусів України не обмежується віковими показниками. Однак, відповідно до ст. 16 Закону Республіки Молдова «Про нотаріат», однією з підстав для припинення нотаріальної діяльності в республіці є досягнення віку 65 років. На нашу думку, цю норму треба запозичити і законодавству України¹.

Нотаріуси, незалежно від їхнього статусу зобов'язані дотримуватися таємниці щодо вчинення нотаріальних дій. Нотаріальна таємниця – сукупність відомостей, отриманих під час учинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, зокрема про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права й обов'язки тощо.

Відмінність між державними та приватними нотаріусами полягає насамперед у фінансуванні державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, в яких працюють державні нотаріуси та нотаріуси, які займаються приватною нотаріальною діяльністю, відповідальності цих нотаріусів, порядку прийому та звільнення з посади державних нотаріусів, порядку реєстрації приватної нотаріальної діяльності та її припинення й ін.

Робота приватного нотаріуса має свою специфіку, і його відповідальність також специфічна. Як стверджує С. Маляренко, фактично діяльність приватного нотаріуса – це приватне підприємництво у сфері правозастосування з певними особливостями. Несучи адміністративну, кримінальну та цивільно-правову відповідальність, він також несе специфічну відповідальність, пов'язану із заборонаю виконувати свої обов'язки щодо вчинення нотаріальних дій. Зокрема в передбачених ст. 12 Закону України «Про нотаріат» випадках у державних та приватних нотаріусів може бути анульовано свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю (Свідоцтво), що означає заборону займатися нотаріальною діяльністю. Згідно зі ст. 29-1 зазначеного Закону, нотаріальна

¹ Долинская М. С. Сравнительный анализ компетенции нотариусов по законодательству Украины и Республики Молдова / М. С. Долинская // Закон и жизнь. *Legea si Viata*. – 2014. – № 10/2 (274). – С. 58.

діяльність приватного нотаріуса може бути також зупинена на час дії передбачених законом обставин. Крім того, з підстав, передбачених ст. 30 цього Закону, нотаріальна діяльність приватного нотаріуса може бути припинена, в тому числі й без анулювання Свідоцтва. Відповідно до ст. 24 Закону України «Про нотаріат», приватний нотаріус має право вчиняти нотаріальні дії лише після реєстрації приватної нотаріальної діяльності та видачі йому реєстраційного посвідчення. Нотаріальна діяльність, якщо вона не розпочата протягом 30 днів без поважних на те причин, може бути заблокована шляхом анулювання реєстраційного посвідчення. Отже, приватного нотаріуса можна усунути від нотаріальної діяльності в чотирьох випадках¹.

З огляду на зміст ст. 12 Закону України «Про нотаріат» (зі змінами, внесеними Законом України від 6 вересня 2012 р.), Свідоцтво може бути анульовано у разі:

- 1) втрати нотаріусом громадянства України;
- 2) виїзду нотаріуса за межі України на постійне проживання;
- 3) винесення щодо нотаріуса обвинувального вироку суду, який набрав чинності;
- 4) винесення ухвали про застосування щодо нотаріуса примусових заходів медичного характеру, що набрала законної сили;
- 5) закриття кримінального провадження щодо нотаріуса з nereабілітуючих підстав;
- 6) винесення рішення суду, що набрало законної сили, про обмеження дієздатності особи, яка виконує обов'язки нотаріуса, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, оголошення її померлою;
- 7) неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян;

¹Маляренко С. Щодо окремих підстав анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю в Україні / С. Маляренко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 1. – С. 72–73.

8) невідповідності нотаріуса займаній посаді внаслідок стану здоров'я, що перешкоджає нотаріальній діяльності;

9) порушення нотаріусом вимог, передбачених ч. 4 ст. 3 Закону України «Про нотаріат», тобто при занятті діяльністю, несумісною з нотаріальною;

10) порушення нотаріусом вимог, передбачених ч. 1 ст. 8 Закону України «Про нотаріат», тобто при незбереженні нотаріальної таємниці;

11) порушення нотаріусом вимог ст. 9 Закону України «Про нотаріат», тобто в разі вчинення нотаріальних дій на своє ім'я чи ім'я передбачених у цій статті осіб;

12) набрання законної сили рішенням суду про порушення нотаріусом вимог законодавства при вчиненні ним нотаріальних дій;

13) знищення чи втрати нотаріусом або з його вини архіву нотаріуса або окремих документів;

14) неодноразового порушення нотаріусом правил професійної етики, затверджених Міністерством юстиції України.

У цих випадках Свідоцтво може бути анульовано Міністерством юстиції України за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату, ухваленим на підставі подання відповідних територіальних головних управлінь юстиції.

Крім того, Законодавець надав право Міністерству юстиції України за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату, ухваленим на підставі подання Нотаріальної палати України, у разі неодноразового порушення нотаріусом правил професійної етики анулювати свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю.

Аналіз наведених підстав для анулювання Свідоцтва дає змогу розділити їх на такі групи:

1) підстави, пов'язані з професійною діяльністю;

2) підстави, викликані вчиненням злочину, не пов'язаного з професійною діяльністю;

3) підстави, викликані вчиненням неетичного вчинку, не пов'язаного з професійною діяльністю;

4) підстави особистого характеру, зокрема втрата нотаріусом громадянства, виїзд за межі України на постійне місце проживання, втрата здоров'я, що перешкоджає нотаріаль-

ній діяльності, обмеження дієздатності, визнання недієздатним або безвісно відсутнім, оголошення померлим.

Передусім С. Маляренко зауважує, що за змістом ст. 12 Закону України «Про нотаріат» Свідоцтво може бути анульоване. Тобто, за логікою законодавця, може бути і не анульоване. Причому навіть за наявності таких підстав, як учинення злочину чи визнання особи померлою або недієздатною. У будь-якому випадку ці питання виносяться на розсуд Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату. Ми погоджуємося з думкою С. Маляренко, що для уникнення суперечностей ч. 1 ст. 12 Закону України «Про нотаріат» потрібно викласти у такій редакції: «Свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю анулюється Міністерством юстиції України» і далі за текстом. Таке формулювання не передбачає обов'язкового анулювання Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату вказаного свідоцтва в усіх випадках внесення відповідного подання: усе залежатиме від встановлених обставин справи. Водночас не дає права Вищій кваліфікаційній комісії нотаріату на свавільний, волюнтаристський розсуд під час ухвалення рішень¹.

Аналіз ст. 12 Закону України «Про нотаріат» свідчить про безсистемність викладення підстав анулювання Свідоцтва, оскільки певні провини нотаріуса не відмежовані від факторів особистого характеру, не пов'язаних із вчиненням якихось протиправних діянь. Із погляду законодавчої техніки, підстави однієї і другої груп слід викласти або у двох статтях закону, або в одній статті, але спершу ті, що передбачають певні провини нотаріуса, а далі решту. Викликає також подив, що питання, пов'язані з анулюванням Свідоцтва за неодноразове порушення нотаріусом правил професійної етики, врегульовані у двох частинах ст. 12 Закону України «Про нотаріат» лише тому, що подання про анулювання такого Свідоцтва вносять різні суб'єкти права².

¹ Маляренко С. Щодо окремих підстав анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю в Україні // С. Маляренко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 1. – С. 72.

² Там же. – С. 73.

Законом України від 6 вересня 2012 р. зі ст. 2 Закону України «Про нотаріат» виключена можливість анулювати Свідоцтво з власної ініціативи нотаріуса. Водночас, згідно зі ст. 30 Закону, за заявою нотаріуса його нотаріальна діяльність може бути припинена. Отже, за задумом законодавця нотаріус може припинити свою нотаріальну діяльність, але Свідоцтво має право зберегти і працювати ким і де завгодно. Ми вважаємо слушною думку С. Маляренко, що такий підхід суперечить положенням ч. 4 ст. 3 Закону України «Про нотаріат», у якій вказано, що нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі тощо. Отже, відповідно до змісту Закону, не нотаріальна діяльність несумісна із зазначеними видами діяльності, а нотаріус не має права займатися ними. Проте, особа вважається нотаріусом доти, доки Свідоцтво не анульовано та не виключено з Державного реєстру. Виключивши зі ст. 12 Закону можливість анулювати Свідоцтво за поданням заяви нотаріуса, останнього фактично поставили у вразливе становище: він не може вільно розпоряджатися своїми правами, оскільки Свідоцтво може бути анульоване лише з ініціативи інших осіб або структур. Ми підтримуємо думку дослідника, що такий підхід суперечить вимогам ст. 43 Конституції України, яка гарантує кожній людині право вільно обирати собі відповідне місце, вид і характер праці. Ніхто не може заборонити людині звільнитися з роботи, а анулювання Свідоцтва – це фактично звільнення з роботи¹.

Також С. Маляренко стверджує, що у ст. 12 Закону України «Про нотаріат» вживається застаріла термінологія, наприклад: «винесення обвинувального вироку», «винесення ухвали», «винесення рішення», «набрання вироком чинності» тощо. Нині, згідно з Конституцією України, судові рішення ухвалюються (ст. 124), а вироки набирають законної сили (ст. 126). Всі процесуальні кодекси України приведені у

¹ Маляренко С. Щодо окремих підстав анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю в Україні // С. Маляренко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 1. – С. 73.

відповідність до зазначеної конституційної термінології. З огляду на це, окремі положення Закону України «Про нотаріат» потребують відповідного редагування. Анулювання Свідоцтва нотаріуса має наслідком втрату роботи за фахом¹.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат» та для підвищення професійного рівня державних та приватних нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів та помічників приватних нотаріусів наказом Міністра юстиції України від 22.12.2010 р. № 3256/5, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 24 грудня 2010 р. № 1331/18626, затверджено Порядок підвищення кваліфікації нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів.

У Законі України від 6 вересня 2012 р. № 5208-VI «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності» викладено в новій редакції статтю 13, якою, вперше за незалежної України, встановлено вимоги до помічника нотаріуса, майже аналогічні вимогам до нотаріуса та скасовано статтю, яка регулювала вимоги до стажиста нотаріуса. Тобто з 1 січня 2013 р. на законодавчому рівні визначено правовий статус помічника приватного нотаріуса в Україні. Фактично вказаним законом посаду стажиста замінено на посаду помічника нотаріуса, термін стажування продовжено до трьох років, а також заборонено нотаріусу мати більше одного помічника².

Помічник нотаріуса – це громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як три роки. Не може бути помічником нотаріуса особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. І нотаріус, і його помічник не може займатися підприємницькою,

¹ Маляренко С. Щодо окремих підстав анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю в Україні // С. Маляренко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 1. – С. 73.

² Долинська М. С. До питання правового статусу помічника приватного нотаріуса в Україні / М. С. Долинська // Університетські наукові записки. – Хмельницьк, 2013. – № 3 (47). – С. 136.

адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності, а також забороняється використовувати свій статус з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб. Також помічнику нотаріуса забороняється використовувати свій статус з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб. Тобто презюмується високий кваліфікаційний рівень претендентів, які мають намір працювати помічником нотаріуса¹.

Законодавцем передбачено компетенцію помічника нотаріуса, а саме: за дорученням нотаріуса бере участь у прийомі фізичних осіб та представників юридичних осіб, складенні проектів правочинів, свідоцтв, інших документів, пов'язаних із учиненням нотаріальних дій, і статистичних звітів; вносить записи до реєстру для реєстрації нотаріальних дій, веде діловодство та архів нотаріуса, готує та надсилає за дорученням нотаріуса запити до підприємств, установ і організацій щодо відомостей та документів, необхідних для вчинення нотаріальних дій, а також виконує іншу допоміжну і технічну роботу. На нашу думку, не всі повноваження можливо передбачити в законодавчому порядку. Тому приватний нотаріус вправі самостійно визначити повноваження помічника нотаріуса залежно від компетенції помічника нотаріуса, його ділових та особистих якостей. У разі підвищення кваліфікації помічника та за його згодою нотаріус вправі розширити повноваження, однак помічник нотаріуса не має права підписувати нотаріальні документи та використовувати печатку нотаріуса².

Оскільки з 1 січня 2013 р. приватний нотаріус має право мати лише одного помічника, то у разі наявності двох та більше помічників у нотаріуса, то останній був змушений

¹ Долинська М. С. До питання правового статусу помічника приватного нотаріуса в Україні / М. С. Долинська // Університетські наукові записки. – Хмельницьк, 2013. – № 3 (47). – С. 136.

² Там же. – С. 136–137.

здійснити вибір, хто з працівників залишиться на посаді помічника, а інших – перевести на інші посади або звільнити¹.

Надзвичайно важливим для нотаріату України є створення нотаріальних органів професійного самоврядування та запровадження обов'язковості членства у них нотаріусів. І цю особливість регламентовано змінами до Закону, які набрали чинності 1 січня 2013 р. У статті 16 зазначено: «Професійне самоврядування нотаріусів функціонує на засадах законності, гласності, незалежності, демократичності, колегіальності, виборності, обов'язковості членства нотаріусів та виконання рішень органів професійного самоврядування, прийнятих відповідно до їх компетенції, забезпечення рівних можливостей доступу нотаріусів до участі в професійному самоврядуванні»².

Нотаріальна палата України є організацією, яка здійснює професійне самоврядування у сфері нотаріату.

Тобто, саме Законом України від 6 вересня 2012 р. № 5410-VI, який набрав чинності з 1 січня 2013 р., вирішено питання створення в Україні органів професійного нотаріального самоврядування. Для реалізації цього Закону 29 березня 2013 р. відбувся Перший установчий з'їзд нотаріусів України, який не тільки вирішив питання створення Нотаріальної палати України як органу професійного самоврядування (зараз проходить процедура державної реєстрації об'єднання), але й затвердив Статут об'єднання, у якому врегульовано всі питання його діяльності, зокрема мету, завдання, функції та повноваження об'єднання і його органів, питання членства, контролю за додержанням нотаріусами Правил професійної етики тощо³.

¹ Долинська М. С. До питання правового статусу помічника приватного нотаріуса в Україні / М. С. Долинська // Університетські наукові записки. – Хмельницьк, 2013. – № 3 (47). – С. 137.

² Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності: Закон України від 06.09.2012 № 5208-VI // Урядовий кур'єр. – 2012. – 17 жовтня.

³ Звернення до Комітету з питань правової політики Верховної Ради України та Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.palata.notariat.org.ua/news/1008.html>.

Нотаріальна палата України є неприбутковою юридичною особою, має свою печатку. Діяльність Нотаріальної палати України здійснюється відповідно до законодавства та її статуту. Повноваження Нотаріальної палати України визначаються Законом України «Про нотаріат» та її статутом.

До повноважень Нотаріальної палати України належать: представлення інтересів нотаріальних палат та нотаріусів у державних та інших установах; забезпечення захисту соціальних та професійних прав нотаріусів; участь у проведенні експертиз законопроектів з питань, пов'язаних із нотаріальною діяльністю; забезпечення підвищення кваліфікації нотаріусів та їхніх помічників; контроль за дотриманням нотаріусами правил професійної етики та інші повноваження.

Членами Нотаріальної палати України можуть бути особи, які отримали свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Розмір членських внесків та інших платежів членів Нотаріальної палати України, необхідних для виконання її функцій, визначає з'їзд нотаріусів.

Зауважимо, що Нотаріальна палата України реєструється в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» з урахуванням особливостей, встановлених Законом «Про нотаріат».

З'їздом нотаріусів України 10 січня 2014 р. затверджено нову редакцію Статуту Нотаріальної палати України.

Згідно з пунктом 2.4 Статуту, Нотаріальна палата України здійснює такі функції:

1) представляє членів НПУ у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, громадськими об'єднаннями та міжнародними організаціями, в межах чинного законодавства приймає участь в роботі органів, що створюються Міністерством юстиції України, в громадських радах при органах державної влади та ін.;

2) захищає професійні інтереси нотаріусів та забезпечує гарантії нотаріальної діяльності;

3) захищає соціальні права членів палати;

4) сприяє підвищенню професійного рівня нотаріусів та наданню їм методичної допомоги;

5) виконує інші функції відповідно до Статуту та Закону України «Про нотаріат».

Членство в Нотаріальній палаті України є індивідуальним. Із моменту державної реєстрації нотаріальної палати її членами стають усі нотаріуси, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах або здійснюють приватну нотаріальну діяльність. Згода нотаріуса на набуття членства Нотаріальної палати України не потребується. Водночас членами Нотаріальної палати України можуть бути особи, які мають свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю, але не провадять її.

Членство в Нотаріальній палаті України припиняється: внаслідок припинення права на зайняття нотаріальною діяльністю члена палати з підстав, передбачених Законом України «Про нотаріат»; у разі смерті члена палати; на підставі заяви члена палати, який не провадить нотаріальну діяльність, про припинення членства за власним бажанням, яке подається до Нотаріальної палати України.

Органами Нотаріальної палати України є: З'їзд нотаріусів України; Рада Нотаріальної палати України; Президент Нотаріальної палати України; Ревізійна комісія Нотаріальної палати України та Комісія з питань професійної етики.

Також у новій редакції викладено ст. 27 Закону України «Про нотаріат» щодо відповідальності приватного нотаріуса. Шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій або недбалості приватного нотаріуса, відшкодовується в повному розмірі.

Нотаріус не несе відповідальності у разі, якщо особа, яка звернулася до нотаріуса по вчинення нотаріальної дії:

- подала неправдиву інформацію щодо будь-якого питання, пов'язаного із учиненням нотаріальної дії;
- подала недійсні та/або підроблені документи;
- не заявила про відсутність чи наявність осіб, прав чи інтересів яких може стосуватися нотаріальна дія, по вчинення якої звернулася особа.

Також вказаним законом у відповідності до чинного законодавства ст. 32 Закону України «Про нотаріат», у якій

зазначено, що приватний нотаріус сплачує податки, встановлені Податковим кодексом України. Слід зауважити, що ще з 1 січня 2011 р. оподаткування приватних нотаріусів здійснюється відповідно до Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI.

Окремої статті, присвяченої оподаткуванню приватних нотаріусів у Податковому кодексі, немає. Податковий кодекс відніс нотаріуса до категорії (поняття) самозайнята особа, яка провадить незалежну професійну діяльність, за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою-підприємцем та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб¹. Оподаткування доходів, отриманих фізичною особою, яка провадить незалежну професійну діяльність, здійснюється відповідно до ст. 178 ПКУ.

Відповідно до п. 178.3 ст. 178 Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI оподаткуванням доходом особи, що проводить незалежну професійну діяльність вважається сукупний чистий дохід, тобто різниця між доходом і документально підтвердженими витратами, необхідними для провадження певного виду незалежної професійної діяльності. У разі, якщо приватний нотаріус не отримав в органах державної податкової служби свідоцтво про державну реєстрацію, то об'єктом оподаткування для нього є доходи, отримані від такої діяльності без урахування витрат. Доходи громадян, отримані протягом календарного року від провадження незалежної професійної діяльності, оподатковуються за ставками, визначеними в п. 167.1 ст. 167 Податкового кодексу України².

Суттєві зміни також внесено до ст. 33 Нотаріального Закону, яка регулює питання здійснення перевірки організації нотаріальної діяльності приватного нотаріуса, дотримання ним порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства.

Має рацію Н. Карнарук, зауваживши, що метою державного контролю за нотаріальною діяльністю можна визнати

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 153.

² Там же. – С. 154–155.

забезпечення дотримання всіма суб'єктами нотаріальної діяльності вимог чинного законодавства та встановленого порядку організації та здійснення такої діяльності, забезпечення найефективнішої реалізації основного призначення нотаріальної діяльності – захисту та охорони прав, свобод та законних інтересів людини у сфері цивільного обігу, створення оптимальних умов для розпорядження власністю¹.

Ми погоджуємося з думкою Н. Карнарук, що мета державної контрольної діяльності в сфері нотаріату, диференціюється у відповідних завданнях та функціях, перебуваючи із зазначеними категоріями у тісному, органічному зв'язку. Виокремлено такі завдання державного контролю за нотаріальною діяльністю: а) забезпечення виконання вимог чинного законодавства в сфері нотаріату, дотримання податкової дисципліни; б) забезпечення формування висококваліфікованого кадрового складу державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів та працівників державного нотаріального архіву; в) забезпечення дотримання встановленого порядку організації нотаріальної діяльності, ефективного виконання нотаріусами своїх обов'язків, якісного рівня надання нотаріальних послуг населенню; г) забезпечення дотримання законності вчинення нотаріальних дій та дотримання встановленої відповідної процедури їх здійснення; ґ) забезпечення виявлення складнощів нотаріальної практики, узагальнення та формування рекомендацій щодо правильного застосування законодавства в сфері нотаріату, надання практичної та методично-інформаційної допомоги особам, які вчиняють нотаріальні дії; д) забезпечення запобігання правопорушенням у зазначеній сфері діяльності, виявлення та усунення відповідних причин та умов їх вчинення; е) забезпечення виявлення фактів правопорушень та притягнення винних до відповідальності, відшкодування завданих неправомірною діяльністю збитків².

¹ Карнарук Н. В. Державний контроль за нотаріальною діяльністю в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Н. В. Карнарук. – Ірпінь, 2007. – С. 13.

² Там же. – С. 13–14.

Міністерство юстиції України, Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі проводять перевірку організації нотаріальної діяльності приватного нотаріуса, дотримання ним порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства за певний період. Проведення повторної перевірки з тих питань, які вже були предметом перевірки, не допускається, крім перевірки звернень громадян чи юридичних осіб у межах предмета звернення та повноважень Міністерства юстиції України, Головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі. Свою діяльність Міністерство юстиції здійснює відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228¹.

До одного з основних завдань Мін'юсту належить організація роботи нотаріату. Зокрема в четвертому пункті вказаного Положення на Мін'юст щодо діяльності нотаріату держави покладено такі завдання:

- організація роботи нотаріату;
- протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму (щодо нотаріусів, адвокатів та інших осіб, які надають юридичні послуги).

Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі підпорядковуються Міністерству юстиції України та є його територіальними органами.

Перевірка організації нотаріальної діяльності приватного нотаріуса, дотримання ним порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, крім повторних перевірок, передбачених Законом України «Про нотаріат», проводиться не частіше одного разу на два роки виключно на робочому місці (у конторі) приватного

¹ Положення про Міністерство юстиції України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 54. – С. 88. – Ст. 1455.

нотаріуса з обов'язковим повідомленням його про проведення такої перевірки.

Приватний нотаріус зобов'язаний надавати посадовим особам, уповноваженим проводити перевірку, відомості та документи щодо організації нотаріальної діяльності, дотримання ним порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства.

У разі виявлення під час перевірки порушень в організації нотаріальної діяльності приватного нотаріуса або неодноразових порушень ним правил нотаріального діловодства Міністерство юстиції України, Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, які проводили перевірку, можуть зупинити або припинити нотаріальну діяльність приватного нотаріуса з підстав та у порядку, передбачених вказаним Законом.

У разі виявлення під час перевірки неодноразового грубого порушення порядку вчинення нотаріальних дій свідомо про право на зайняття нотаріальною діяльністю приватного нотаріуса може бути анульовано у порядку та на підставах, передбачених вказаним Законом.

Зауважимо, що Наказом Міністерства юстиції України від 17 лютого 2014 р. № 357/5 затверджено Порядок проведення перевірки організації роботи державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, організації нотаріальної діяльності приватних нотаріусів, дотримання державними і приватними нотаріусами порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, який регулює не лише порядок здійснення перевірки приватних нотаріусів, але й державних нотаріусів.

Ми погоджуємося з думкою І. Левченко та В. Клемпарської, що публічно-правова діяльність нотаріуса, втілюючи принципи гуманізму, справедливості, засновується насамперед на дотриманні морально-етичних вимог і професійних правил, які є стрижнем його професійної діяльності¹.

¹ Левченко І. В. Етика нотаріальної діяльності / І. В. Левченко, В. В. Клемпарська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 9. – С. 49.

Варто зазначити, що наказом Міністерства юстиції України від 14 березня 2013 р. вперше було затверджено Правила професійної етики нотаріусів України. Міністерством юстиції України ухвалено наказ від 4 жовтня 2013 р. № 2104/5 «Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України»¹. Отже, вказаним наказом ухвалено нові правила етики нотаріусів.

Правила професійної етики нотаріусів України розроблені відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат» і визначають принципи професійної етики нотаріуса, якими нотаріус має керуватися у відносинах із державними органами, фізичними та юридичними особами, іншими нотаріусами.

Завданнями Правил є: забезпечення довіри суспільства та громадян до нотаріусів; забезпечення ефективності виконання завдань і функцій органів нотаріату; підвищення авторитету нотаріату та репутації нотаріусів; розширення можливостей впливу громадськості на якість діяльності нотаріусів; інформування фізичних та юридичних осіб про поведінку, яку вони мають право очікувати від нотаріусів.

Правила професійної етики нотаріусів визначають загальні стандарти професійної етики нотаріуса, морально-етичні принципи нотаріуса під час здійснення нотаріальної діяльності та професійно-етичні правила поведінки у відносинах із колегами, Нотаріальною палатою України, державними органами, установами, організаціями, фізичними та юридичними особами, які до нього звертаються, засобами масової інформації. Крім того, встановлено стандарти поведінки нотаріусів у позаслужбовий час, рекламування та інформування нотаріальної діяльності.

Особливу увагу в нормативному акті приділено основним принципам професійної поведінки нотаріусів, до яких належать: незалежність; законність; об'єктивність та неупередженість; конфіденційність; добросовісність; чесність; повага до професії; культура поведінки.

¹Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: Наказ Міністерства юстиції України від 04.10.2013 № 2104/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – С. 580. – Ст. 3070.

Ці Правила є обов'язковими для нотаріусів, порушення яких тягне відповідальність у порядку і випадках, передбачених Законом України «Про нотаріат».

Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень відображає відносини власності, які виникають у процесі офіційного визнання та підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення прав на нерухоме майно, а також обтяження таких прав шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Використання реєстрації таких прав зумовлене необхідністю ефективного застосування на практиці норм чинного законодавства України з питань, передбачених для здійснення такої реєстрації¹.

Із 1 січня 2013 р. набрали чинності зміни до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»², які полягають у тому, що державним реєстратором є нотаріус як спеціальний суб'єкт, на якого покладені функції державного реєстратора речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень та збільшено розмір страхової суми, яку нотаріус повинен внести до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю до однієї тисячі мінімальних заробітних плат.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», системою органів державної реєстрації прав становлять:

- Міністерство юстиції України;
- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації прав;
- органи державної реєстрації прав, утворені Міністерством юстиції України в установленому законодавством порядку;

¹ Долинська М. С. Теоретичні та практичні аспекти доступу нотаріусів до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 55. – С. 147.

² Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України: Закон України від 11.02.2010 № 1878-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 19. – С. 6. – Ст. 823.

– органи місцевого самоврядування сільських населених пунктів (з 1 січня 2016 р.)¹.

Постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 р. № 703 відповідно до ст. 15 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» затверджено Порядок державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень та Порядок надання витягів з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 868 «Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень і Порядку надання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно»² не лише затвердила новий Порядок, але й скасувала Постанову Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 р. № 703.

Порядок державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень визначає процедуру проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, перелік документів, необхідних для її проведення, права та обов'язки суб'єктів у сфері державної реєстрації прав, а також процедуру взяття на облік безхазяйного нерухомого майна. Державна реєстрація прав на об'єкт незавершеного будівництва та їх обтяжень в установлених законом випадках проводиться відповідно до вимог та з урахуванням особливостей, визначених Порядком.

Законом України від 4 липня 2012 р. № 5037-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення та спрощення процедури державної реєстрації земельних ділянок та речових прав на нерухоме майно»³

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 223 с.

² Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень і Порядку надання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 № 868 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 96. – С. 61. – Ст. 3549.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення та спрощення процедури державної реєстрації земельних ділянок та речових прав на нерухоме майно: Закон України від 04.07.2012 № 5037-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 23. – Ст. 224.

внесено зміни до ст. 28 Закону України «Про нотаріат», яка регулює порядок страхування цивільно-правової відповідальності приватного нотаріуса.

Для забезпечення відшкодування заподіяної внаслідок учиненої нотаріальної дії здійснення функцій державного реєстратора прав на нерухоме майно відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» шкоди приватний нотаріус зобов'язаний до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю укласти договір страхування цивільно-правової відповідальності. Законодавцем встановлено мінімальний розмір страхової суми в розмірі тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Приватний нотаріус не несе відповідальності щодо зобов'язань держави, а держава не несе відповідальності за шкоду, заподіяну неправомірними діями приватного нотаріуса під час здійснення ним нотаріальної діяльності функцій державного реєстратора прав на нерухоме майно. Розмір відшкодування заподіяної шкоди визначається за згодою сторін або в судовому порядку.

Ми погоджуємося з думкою В. Никифорака, що, з огляду на буквальне розуміння змісту цієї статті, можна стверджувати, що вчинення нотаріусом дій, які суперечать законодавству, внаслідок грубої необережності не звільняє страховика від обов'язку виплатити страхове відшкодування¹.

Також Закон України «Про нотаріат» доповнено статтею 46-1, якою передбачено повноваження нотаріусів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Нотаріус під час учинення нотаріальних дій із нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва має доступ та користується Державним реєстром речових прав на нерухоме майно. Нотаріус є спеціальним суб'єктом, на якого покладаються функції державного реєстратора прав на

¹ Никифорак В. М. Страхування цивільно-правової відповідальності приватних нотаріусів в Україні / В. М. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Випуск 644. Правознавство. – С. 78.

нерухоме майно відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» і який має печатку такого реєстратора.

Користування Державним реєстром речових прав на нерухоме майно здійснюється безпосередньо нотаріусом, який учиняє відповідну нотаріальну дію.

Нотаріус під час учинення нотаріальних дій з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва здійснює пошук у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно відомостей про зареєстровані речові права на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, обтяження таких прав та за його результатами формує витяг із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, який залишається у справі державної нотаріальної контори чи приватного нотаріуса.

Законодавець наділив нотаріуса окремими повноваженнями державного реєстратора прав на нерухоме майно, які виникають у результаті нотаріальних дій, а саме: нотаріус здійснює державну реєстрацію прав власності, реєстрація яких була проведена раніше, тобто до 1 січня 2013 р., а також здійснює державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно в результаті нотаріальної дії з такими об'єктами. Також нотаріусу безпосередньо під час учинення нотаріальної дії надана можливість отримати витяг із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Нотаріус, яким учинено нотаріальну дію з нерухомим майном, проводить державну реєстрацію прав, набутих виключно у результаті вчинення такої дії.

У разі, коли у результаті вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном виникають речові права, що є похідними від права власності, за відсутності державної реєстрації права власності на таке майно у Державному реєстрі прав нотаріус, яким учиняється нотаріальна дія, одночасно проводить державну реєстрацію права власності на таке майно та державну реєстрацію речового права, що є похідним від нього¹.

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 230.

Зауважимо, що згідно із Законом України від 20 жовтня 2014 р. № 1709-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування» з 1 січня 2016 р. внесено зміни до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», згідно з якими до системи органів державної реєстрації прав включено органи місцевого самоврядування сільських населених пунктів.

Посадова особа органу місцевого самоврядування сільського населеного пункту як спеціальний суб'єкт здійснює функції державного реєстратора щодо реєстрації прав спадкоємців першої та другої черги за законом (і у випадку спадкування ними за законом, і у випадку спадкування ними за заповітом) і за правом представлення на успадковане ними нерухоме майно, а також щодо реєстрації прав власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного із подружжя¹.

Державні реєстратори, державні кадастрові реєстратори, нотаріуси, посадові особи органів місцевого самоврядування сільських населених пунктів, державні виконавці за порушення законодавства у сфері державної реєстрації прав несуть дисциплінарну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність у порядку, встановленому законом.

Дії або бездіяльність державного реєстратора, державного кадастрового реєстратора, нотаріуса, посадової особи органу місцевого самоврядування сільського населеного пункту, державного виконавця можуть бути оскаржені до суду.

Шкода, завдана органом державної реєстрації прав, державним реєстратором, державним кадастровим реєстратором, нотаріусом, посадовою особою органу місцевого самоврядування сільського населеного пункту, державним виконавцем фізичній чи юридичній особі під час виконання своїх обов'язків, підлягає відшкодуванню на підставі рішення суду, що набрало законної сили, у порядку, встановленому законом².

¹ Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 232.

² Там же.

Законом України від 14 жовтня 2014 р. № 1702-VII «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», який набрав чинності 6 лютого 2015 року, визнано таким, що втратив чинність Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму».

Фінансовий моніторинг – сукупність заходів, які здійснюються суб'єктами фінансового моніторингу в сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, що охоплюють проведення державного фінансового моніторингу та первинного фінансового моніторингу.

Об'єкт фінансового моніторингу – дії з активами, пов'язані з відповідними учасниками фінансових операцій, які їх проводять у разі наявності ризиків використання цих активів для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення, а також будь-яка інформація про такі дії чи події, активи та їх учасників.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 455 затверджено нове Положення про Державну службу фінансового моніторингу України¹.

Законом України від 14 жовтня 2014 р. № 1702-VII «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»² суттєво доповнено ст. 8 Закону України «Про нотаріат», яким розширено поняття нотаріальної таємниці. Зокрема на законодавчому

¹ Положення про Державну службу фінансового моніторингу України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 № 455 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 77. – С. 106. – Ст. 2180.

² Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 № 1702-VII // Голос України. – 2014. – 8 листопада.

рівні встановлено, що не є порушенням нотаріальної таємниці подання нотаріусом в установленому порядку та у випадках, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», інформації центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

Нотаріус не несе дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності за подання центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, інформації про фінансову операцію, навіть якщо такими діями завдано шкоди юридичним або фізичним особам, та за інші дії, якщо він діяв у межах виконання Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

Слід зауважити, що вказаним законом скасована норма про те, що нотаріуси як суб'єкти первинного фінансового моніторингу не повідомляють Спеціально уповноважений орган про свої підозри щодо фінансових операцій у разі, якщо відповідна інформація стала їм відома за обставин, що є предметом таємниці вчинюваних нотаріальних дій, крім випадків посвідчення договорів купівлі-продажу нерухомого майна, за умови, що сума такої операції дорівнює чи перевищує 400000 гривень або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, еквівалентну 400000 гривень (ч. 6 ст. 8 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму»).

Відповідно до ч. 1 ст. 15 вказаного Закону, з 6 лютого 2015 року фінансова операція підлягає обов'язковому фінан-

совому моніторингу у разі, якщо сума, на яку вона здійснюється, дорівнює чи перевищує 150000 гривень (для суб'єктів господарювання, які проводять лотереї або проводять та надають можливість доступу до азартних ігор у казино, будь-яких інших азартних ігор, у тому числі електронне (віртуальне) казино, – 30000 гривень) або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, банківських металах, інших активах, еквівалентну 150000 гривень (для суб'єктів господарювання, які проводять лотереї або проводять та надають можливість доступу до азартних ігор у казино, будь-яких інших азартних ігор, у тому числі електронне (віртуальне) казино, – 30000 гривень) та має одну або більше таких ознак:

1) переказ коштів на анонімний (номерний) рахунок за кордон і надходження коштів з анонімного (номерного) рахунка з-за кордону; зарахування або переказ коштів у разі, якщо хоча б одна із сторін-учасників фінансової операції має відповідну реєстрацію, місце проживання чи місцезнаходження в державі, що віднесена Кабінетом Міністрів України до переліку офшорних зон, а також переказ коштів на рахунок, відкритий у фінансовій установі, зареєстрованій у зазначеній державі;

2) купівля-продаж за готівку чеків, дорожніх чеків, у тому числі інших платіжних інструментів або платіжних засобів чи засобів платежу;

3) зарахування або переказ коштів, надання або отримання кредиту (позики), здійснення інших фінансових операцій у разі, якщо хоча б одна із сторін-учасників фінансової операції має відповідну реєстрацію, місце проживання чи місцезнаходження в державі (на території), що не виконує чи неналежним чином виконує рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, що провадять діяльність у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму чи фінансуванням розповсюдження зброї масового знищення (в тому числі дипломатичне представництво, посольство, консульство такої іноземної держави), або однією із сторін-учасників фінансової операції є особа, яка має рахунок у банку, зареєстрованому у зазначеній державі (території). Перелік таких

держав (територій) визначається відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України, на основі висновків міжнародних, міжурядових організацій, діяльність яких спрямована на протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму чи фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, і підлягає оприлюдненню;

4) фінансові операції з готівкою (внесення, переказ, отримання коштів);

5) здійснення розрахунку за фінансову операцію у готівковій формі;

6) зарахування коштів на поточний рахунок юридичної або фізичної особи-підприємця чи списання коштів з поточного рахунка юридичної або фізичної особи-підприємця, період діяльності якої не перевищує трьох місяців з дня реєстрації, або зарахування коштів на поточний рахунок чи списання коштів з поточного рахунка юридичної або фізичної особи-підприємця у разі, якщо операції на зазначеному рахунку не здійснювалися з дня його відкриття;

7) переказ коштів за кордон за зовнішньоекономічними договорами (контрактами), крім переказів коштів за договорами (контрактами), які передбачають фактичне постачання товарів на митну територію України;

8) обмін банкнот на банкноти іншого номіналу;

9) здійснення фінансових операцій з цінними паперами на пред'явника, які не депоновані в депозитарних установах;

10) здійснення операцій з векселями (крім фінансових казначейських векселів), ордерними цінними паперами;

11) перерахування або отримання коштів неприбутковою організацією;

12) здійснення фінансових операцій за правочинами, форма розрахунків за якими не визначена;

13) одержання (сплата, переказ) страхового чи перестрахового платежу (страхового чи перестрахового внеску, страхової чи перестрахової премії), крім сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

14) проведення страхової чи перестрахової виплати або страхового чи перестрахового відшкодування або виплати

викупної суми, крім зарахування чи списання коштів на/з рахунки (рахунків) державних позабюджетних фондів;

15) виплата (передача) особі виграшу в лотерею, придбання фішок, жетонів, внесення особою в інший спосіб плати за право участі в азартній грі, виплата (передача) виграшу суб'єктом господарювання, який проводить азартні ігри;

16) надання кредитних коштів особі, яка є членом небанківської кредитної установи, в один і той самий день два рази і більше за умови, що загальна сума фінансових операцій дорівнює чи перевищує суму, визначену частиною першою цієї статті;

17) фінансові операції осіб, щодо яких встановлено високий ризик.

Відповідно до вимог ст.ст. 6–9, 11 Закону України від 14 жовтня 2014 р. № 1702-VII «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» Міністерство юстиції України як суб'єкт державного фінансового моніторингу Наказом від 18 червня 2015 р. № 999/5 затвердило «Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання та нагляд за діяльністю яких здійснює Міністерство юстиції України» (zareєстроване в Міністерстві юстиції України 22 червня 2015 р. № 735/27180).

Вказане Положення обов'язкове до виконання та застосування Суб'єктами та їх відокремленими підрозділами, державне регулювання і нагляд за діяльністю яких у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення здійснює Мін'юст, а саме: нотаріуси; адвокати, адвокатські бюро та об'єднання; суб'єкти господарювання, що надають юридичні послуги (за винятком осіб, що надають послуги у межах трудових правовідносин).

Зокрема Положенням регулюються питання:

– встановлення правил фінансового моніторингу та програм здійснення фінансового моніторингу;

- здійснення ідентифікації, верифікації клієнта (представника клієнта), вивчення клієнта та уточнення інформації про клієнта у випадках, встановлених законом;
- управління ризиками;
- виявлення фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу та які можуть бути пов'язані, стосуються або призначені для фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення;
- зупинення фінансових операцій;
- призначення працівника, відповідального за проведення фінансового моніторингу;
- підготовки персоналу Суб'єкта (відокремлених підрозділів) для виконання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

На нашу думку, нотаріусами під час здійснення фінансового моніторингу не застосовуються вимоги розділу II вказаного Положення, оскільки вони провадять свою діяльність одноособово та не призначають відповідального працівника для здійснення вказаних повноважень.

Нотаріус відповідно до законодавства зобов'язаний на підставі поданих клієнтом (представником клієнта) офіційних документів або засвідчених в установленому порядку їх копій (якщо інше не передбачено вказаним Законом) здійснювати ідентифікацію та верифікацію клієнта (представника клієнта). Ідентифікація та верифікація клієнта (представника клієнта) здійснюються до/або під час встановлення ділових відносин, учинення правочинів (крім випадків, передбачених вказаним Законом), але до проведення фінансової операції.

Оцінювання ризику клієнта здійснюється нотаріусом за відповідними критеріями, зокрема за типом клієнта, географічним розташуванням держави реєстрації клієнта або установи, через яку він здійснює передачу (отримання) активів, і видом товарів, послуг, які клієнт отримує від нотаріуса.

Нотаріус зобов'язаний розробляти власні критерії ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування

розповсюдження зброї масового знищення з урахуванням критеріїв ризику, визначених Мінфіном, та особливостей здійснення нотаріальної діяльності.

Нотаріус за результатом аналізу ідентифікаційних даних клієнта, інших наявних відомостей та інформації про клієнта та його діяльність, встановлює категорії клієнтів, які мають низький, середній або високий ризик проведення ними операцій, що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Водночас нотаріус вправі переглянути рівень ризику.

Нові форми обліку інформацій затверджено Наказом Міністерства фінансів України від 26 квітня 2013 р. № 496 «Про затвердження форм обліку та подання інформації, пов'язаної із здійсненням фінансового моніторингу, та інструкції щодо їх заповнення»¹.

Нотаріуси як суб'єкти первинного фінансового моніторингу є відповідальними за проведення фінансового моніторингу, а у разі порушення вимог цього Закону несуть відповідальність згідно із законом. Відповідно до ст. 24 Закону України від 14 жовтня 2014 р. № 1702-VII «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» особи, винні у порушенні вимог вказаного Закону, несуть кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність згідно із законом, а також можуть бути позбавлені права провадити певні види діяльності згідно із законом, а юридичні особи, які здійснювали фінансові операції з легалізації (відмивання) доходів або фінансували тероризм, можуть бути ліквідовані за рішенням суду².

¹Про затвердження форм обліку та подання інформації, пов'язаної із здійсненням фінансового моніторингу, та інструкції щодо їх заповнення: Наказ Міністерства фінансів України від 26.04.2013 № 496 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 43. – С. 83. – Ст. 1554.

²Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 214.

Наказом Міністерства юстиції України від 29 вересня 2010 р. № 2340/5 затверджено Порядок розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та застосування санкцій¹.

Слід зауважити, що певних змін зазнала ст. 34 Закону України «Про нотаріат», що регулює компетенцію нотаріусів. Станом на 2015 рік державні та приватні нотаріуси України вчиняють такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- 2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- 5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- 6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- 7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- 8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;
- 9) накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;
- 10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок із них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;
- 12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;

¹Порядок розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та застосування санкцій, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 29.09.2010 № 2340/5 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – С. 114. – Ст. 2653.

- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- 19) вчиняють виконавчі написи;
- 20) вчиняють протести векселів;
- 21) вчиняють морські протести;
- 22) приймають на зберігання документи.

На нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

Тексти договорів, заповітів, довіреностей, свідоцтв, актів про морські протести та протести векселів, перекладів у разі засвідчення нотаріусом вірності перекладу документа з однієї мови на іншу, заяв, на яких нотаріусом засвідчується справжність підпису, за винятком тих примірників, що залишаються у справах нотаріуса, а також дублікатів нотаріальних документів, викладаються на спеціальних бланках нотаріальних документів.

Зразок, опис, порядок витрачання, зберігання, обігу та звітності спеціальних бланків нотаріальних документів устанавлюються Кабінетом Міністрів України.

Зауважимо, що введення бланків нотаріальних документів на Україні було запроваджено ще 1 жовтня 1996 р.

На думку знаних українських дослідників нотаріальної діяльності В. Черниша та О. Неліна, під час реформування українського нотаріату, крім повноважень щодо вчинення нотаріальних дій, в новому Законі «Про нотаріат та організацію нотаріальної діяльності в Україні» дозволити нотаріусам, як самостійний напрям нотаріальної діяльності, надання консультацій із питань забезпечення оформлення прав на нерухоме майно; участь нотаріусів у врегулюванні конфліктних ситуацій шляхом процедури медіації; збір необхідних документів на реєстрацію прав і юридичних осіб; участь у

зборах органів управління юридичних осіб з питань виборності (призначення) органів управління, розпорядження майном тощо¹.

Між державними та приватними нотаріусами є багато спільного, зокрема:

- назва професії (ст. 1 Закону України «Про нотаріат» (надалі Закону);
- єдина правова основа діяльності нотаріату (ст. 2 Закону);
- державне регулювання нотаріальної діяльності (ст. 2-1 Закону);
- єдині вимоги до посади нотаріуса (ст. 3 Закону);
- права та обов'язки (ст.ст. 4–9 Закону);
- права вступу до професії (ст.ст. 10–11 Закону)
- однакові випадки анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю (ст. 12 Закону);
- компетенція державних та приватних нотаріусів та ін.².

Слід зазначити, що належну увагу приділено підвищенню кваліфікації працівників нотаріату. Наприклад, діє наказ Міністерства юстиції України від 28 серпня 2014 р. № 1422/5 «Про затвердження Порядку підвищення кваліфікації нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів», зареєстрований у Міністерстві юстиції України 29 серпня 2014 року № 1046/25823³.

Відповідно до п. 2 зазначеного Порядку, метою підвищення кваліфікації державних та приватних нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор і державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів є вдос-

¹ Черниш В. До питання про реформування органів нотаріату в Україні / В. Черниш, О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – С. 12.

² Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 104.

³ Про затвердження Порядку підвищення кваліфікації нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2014 № 1422/5 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 69 – С. 327. – Ст. 1951.

коналення їх професійної підготовки шляхом оновлення, поглиблення і розширення професійних знань, умінь і навичок, забезпечення інформацією про зміни у чинному законодавстві та практиці їх застосування при здійсненні нотаріальної діяльності.

Наголошено, що підвищення кваліфікації є безперервним процесом і здійснюється на принципах доступності, ґрунтовності, системності й послідовності навчання, поєднання теоретичних знань з практичними вміннями та навичками.

Підвищення кваліфікації державних та приватних нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор і державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів здійснюється за такими видами: самостійне навчання; навчання за професійними програмами підвищення кваліфікації та за програмами тематичних короткострокових семінарів, які організуються Центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників юстиції за дорученням Міністерства юстиції та вищими навчальними закладами; навчання за програмами тематичних короткострокових семінарів, які організуються самоврядними організаціями нотаріусів та науковими установами.

На думку Ю. Бисаги, нотаріус – фахівець із юридичних питань, нотаріус – радник, довірена особа учасників юридичних угод, нотаріус – носій правової захищеності, нотаріус – гарант збереження доказів, нотаріус – уповноважений правосуддя. Багато чого до цих висловів можна ще додати, але найточніше визначення нотаріуса, на думку дослідника, надав представник Ради Європи на Віденській конференції, яка відбулася 25 лютого 1995 року: «Нотаріус – це особа, яка є гарантом правової захищеності. Місія нотаріуса як довіреної особи та третейського свідка полягає в охороні домовленостей і, виходячи з принципу справедливості, захисту слабшого перед сильним, незнаючого перед тим, хто знає. З моменту історичного виникнення нотаріату в руках нотаріуса знаходяться інтереси сторін, він захищає діяльність і майно людини, права особи і власності як невід’ємний елемент свободи її власника. Нотаріус стоїть на варті гідності людини і використовує всі

можливості, аби забезпечити їй доступ до свободи прийняття рішення в умовах повної захищеності»¹.

К. Чижмарь стверджує, що Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності» 6 вересня 2012 р. став завершальним етапом реформування українського нотаріату. За період із 2010 до 2013 р. Україною було проведено ґрунтовну роботу, насамперед на законодавчому рівні, щодо забезпечення умов для вступу українського нотаріату до Міжнародного союзу Латинського нотаріату. Зокрема створено єдиний орган самоорганізації та регулювання нотаріальної діяльності – Нотаріальну палату України та затверджено Правила професійної етики нотаріусів. Проведено широкомасштабну реформу в сфері реєстрації речових прав за участі нотарів, кращий досвід якої поширено на території багатьох пострадянських країн. Ці чинники та кропітка щоденна праця вітчизняних нотаріусів одержали міжнародне визнання та схвалення світової нотаріальної спільноти – 9 жовтня 2013 р. український нотаріат було прийнято до МСЛН, до якого входять асоціації нотаріусів більшості країн Європи².

Як зауважує Президент Нотаріальної палати України Н. Василина, основною проблемою на практиці є неузгодженість законодавчих актів, ухвалення та намагання впровадити суто популістські акти, зокрема й стосовно нотаріальної діяльності. Всі нотаріуси очікують чітких правових норм для виконання з метою забезпечення безспірності вчинюваних нотаріальних дій. Тому нотаріуси очікують насамперед приведення у відповідність між собою низки законів та нормативно-правових актів, пропозиції щодо яких було підготовлено робочою групою для підготовки змін до законодавства України, створеною у березні 2014 р. за ініціативою Міністерства юстиції

—¹ Бисага Ю. Ю. Историко-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату / Ю. Ю. Бисага // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – 2015. – Випуск 30. – Т. 1. – С. 19–20.

² Чижмарь К. Назрів час оновити й доповнити стратегічні шляхи розвитку сучасного українського нотаріату / К. Чижмарь // Юридична газета. – 2014. – 4 вересня.

України та НПУ. Серед цих пропозицій – розширення повноважень нотаріусів як державних реєстраторів, удосконалення чинних, наповнення та створення нових електронних реєстрів (наприклад, реєстру недієдатних та обмежено дієдатних осіб для захисту їхніх прав), дієвість впровадження електронного цифрового підпису, низка пропозицій щодо процедурних питань учинення нотаріальних дій, діловодства тощо¹.

Наприклад, Проект Нотаріального процесуального кодексу від 19 вересня 2008 р. № 3197, в якому відображено теоретичні напрацювання нотаріального процесу, був предметом розгляду Верховної Ради України. Однак ідея такого кодексу не була підтримана². У Висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 25 лютого 2010 р. зазначалося, що процесуальні кодекси регулюють здійснення правосуддя як розгляду певних справ між учасниками відповідного спору, а не як здійснення дій, що самі собою не є предметом спору, як це відбувається під час нотаріальної діяльності. На думку Головного науково-експертного управління, намагання надати притаманну судовому розгляду процесуальну форму вчиненню нотаріальних дій призведе до надмірної формалізації цього процесу³.

Верховна Рада України ухвалила 20 жовтня 2014 р. № 1709-VII Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування»⁴, яким розширено з 1 січня 2016 р. повноваження. Відповідно до ч. 1 ст. 37 Закону України «Про нотаріат», посадові особи органів

¹ Василина Н. Потрібно підвищити роль нотаріату в законотворчості країни / Н. Василина // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2 (13–14). – С. 7.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 74.

³ Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України до проекту Нотаріально-процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33400.

⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20.10.2014 № 1709-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – Ст. 2.

місцевого самоврядування вчиняють нотаріальні дії у сільських населених пунктах, незалежно від реєстрації у ньому приватного нотаріуса. До компетенції посадових осіб органів місцевого самоврядування у сільських населених пунктах, із 1 січня 2016 р. також належать видача свідоцтва про право на спадщину та видача свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя. Однак право видавати свідоцтва про право на спадщину та видавати свідоцтво про право власності на частку в спільному майні подружжя мають право лише уповноважені посадові особи органу місцевого самоврядування, які мають вищу юридичну освіту, досвід роботи у галузі права не менше трьох років, пройшли протягом року стажування у державній нотаріальній конторі або приватного нотаріуса, завершили навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують у системі Міністерства юстиції України, та склали іспит із спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України. Водночас слід зауважити, що лише Наказом Міністерства юстиції України від 25 травня 2015 р. № 779/5 затверджено Порядок проходження уповноваженими посадовими особами органу місцевого самоврядування стажування в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса з питань оформлення спадкових прав та Наказом Міністерства юстиції України від 25 червня 2015 р. № 1075/5 затверджено Порядок проведення іспиту комісією з питань складення іспиту із спадкового права посадовими особами органів місцевого самоврядування, уповноваженими на вчинення нотаріальних дій. Контроль за організацією нотаріальної діяльності уповноважених на це посадових осіб органів місцевого самоврядування, дотриманням ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконанням правил нотаріального діловодства здійснюється Міністерством юстиції України.

На думку Н. Василяни, законодавчі ініціативи щодо передачі повноважень з оформлення спадщини від нотаріусів до сільських рад, які останнім часом були актуальні в парламенті, на жаль, є тільки політичними авантюрами для швидкого отримання балів перед виборами і не мають нічого спільного з обіцяним «поліпшенням» порядку оформлення спадкових

прав на нерухомість для жителів сільських місцевостей. Дуже важливо, щоб такі речі більше не повторювалися¹.

Народними депутатами України І. Алексєєвим та А. Помазановим 2 квітня 2015 р. на розгляд Верховної Ради України внесено законопроект № 2516 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення порядку забезпечення охорони нотаріальної таємниці». На думку авторів законопроекту, нині є прогалини в механізмі забезпечення охорони нотаріальної таємниці. Відтак Законом України «Про нотаріат» встановлено, що обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється не тільки на нотаріусів, але і на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи; залучених для вчинення нотаріальних дій у якості свідків, та на інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці (ч. 3 ст. 8), тоді ж як згідно з кримінально-процесуальним законодавством, тільки нотаріуси не можуть бути допитані як свідки з питань, що становлять нотаріальну таємницю (п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК України). Пропонується доповнити п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК України положенням, що не підлягають допиту як свідки нотаріуси та інші особи, які згідно з законом зобов'язані дотримуватися нотаріальної таємниці – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю².

Необхідно зазначити, що В. Черниш вважає, що предметом нотаріальної таємниці є не лише інформація, яка стала відомою нотаріусу від заінтересованої особи, а й ті відомості, які він отримав з інших джерел під час виконання своїх професійних обов'язків, а також його процесуальна дієздатність, яка спрямована на досягнення певного правового результату³.

¹ Василина Н. Потрібно підвищити роль нотаріату в законотворчості країни / Н. Василина // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2 (13–14). – С. 7.

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку забезпечення охорони нотаріальної таємниці» (реєстр. № 2516 від 02.04.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54625

³ Черниш В. Теоретичні аспекти мови нотаріального діловодства та нотаріальної таємниці як основоположних принципів діяльності нотаріату в Україні / В. Черниш // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 11.

Народними депутатами України Н. Новаком та С. Алексєєвим 23 квітня 2015 р. внесено на розгляд Верховної Ради України законопроект № 2716 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання повноважень нотаріусам забезпечувати докази». У проекті пропонується надати нотаріусу право забезпечувати докази для розгляду цивільних чи адміністративних справ у судах або інших органах державної влади. Ухвалення цього проекту, на думку суб'єктів права законодавчої ініціативи, забезпечить заповнення прогалін в українському законодавстві щодо забезпечення доказів та дасть змогу належно врегулювати відносини у цій сфері. У Висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 28 вересня 2015 р. зазначалося, що чинне процесуальне законодавство України вже передбачає порядок забезпечення доказів у відповідному провадженні. Зважаючи на вимоги ч. 1 ст. 124 Конституції України про те, що *делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються*, вважаємо, що *нотаріуси не можуть мати повноваження щодо забезпечення доказів у справі, яка є на розгляді в суді. У зв'язку з цим забезпечення доказів нотаріусом можливе найперше щодо цивільних, господарських, а також за аналогією й адміністративних справ, судове провадження за якими ще не відкрито, тобто фактично йдеться не про докази у справі, а про певні фактичні дані, які надалі можуть бути доказами у відповідній справі*¹.

Народними депутатами України Р. Сидоровичем, М. Поляковим, Д. Силантьєвим, Г. Кривошеєю, Ю. Македоном, В. Івченком, В. Голубом, О. Сотник, С. Соболевим, В. Ар'євим, П. Сабашуком 21 травня 2015 р. на розгляд Верховної Ради України внесено законопроект № 2929 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень нотаріуса як спеціального суб'єкта державної реєстрації прав на

¹ Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання повноважень нотаріусам забезпечувати докази» (реєстр. № 2716 від 23.04.2015): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54915

нерухоме майно та їх обтяжень». Зокрема пропонується викласти в новій редакції статтю 46-1 Закону України «Про нотаріат». У статті пропонується, що нотаріус лише у випадках, передбачених Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», має доступ та користується Державним реєстром речових прав на нерухоме майно, здійснює пошук у ньому відомостей про зареєстровані речові права на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, обтяження таких прав та за його результатами формує витяг із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, який під час учинення нотаріальної дії з нерухомим майном залишається у справі державної нотаріальної контори чи приватного нотаріуса¹.

На думку М. Дякович, питання майнової відповідальності та відшкодування моральної шкоди, завданої протиправними діями або бездіяльністю нотаріуса, розширення функцій нотаріуса мають посісти належне місце у Законі України «Про нотаріат» та відповідних нормах Цивільного кодексу².

О. Нелін зазначає, що виникла потреба в детальному подальшому регулюванні нотаріальних дій, підвищенні кваліфікації нотаріусів та їхньої відповідальності – адже саме від якості роботи органів нотаріату залежить правильне функціонування цивільного обороту, ефективність захисту майнових прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб тощо³.

М. Дякович пропонує також доповнити Сімейний кодекс України положенням, що одним із юрисдикційних способів охорони і захисту прав та законних інтересів членів сімейних правовідносин є нотаріальна діяльність⁴.

— ¹Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень нотаріуса як спеціального суб'єкта державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (реєстр. № 2929 від 21.05.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54625

² Дякович М. Цивільно-правові аспекти відповідальності нотаріуса / М. Дякович // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 75.

³ Нелін О. Теоретичні і практичні аспекти співвідношення права і закону в діяльності нотаріату в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 2. – С. 4.

⁴ Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: монографія / М. М. Дякович. – К.: Істина, 2014. – С. 451.

Також, на думку науковця, необхідно доповнити Закон України «Про нотаріат» статтею 7-1 під назвою «Нотаріальний акт», в якій дати визначення нотаріального акта: «Це публічне рішення нотаріуса, яке ухвалюється та виражається у формі документа на підставі правових норм та закріплює волю сторін, спрямоване на виникнення, зміну або припинення відповідних правовідносин, забезпечує охорону прав та інтересів суб'єктів цих правовідносин і наділене доказовою і виконавчою силою»¹.

Нотаріальна спільнота та науковці, які опікуються питаннями нотаріату, неодноразово порушували на науково-практичних конференціях питання про долучення українського нотаріату до світового досвіду країн, в яких існує класичний нотаріат латинського типу, про законодавче врегулювання умов та процедури передачі певних суперечок із суду на розгляд медіатору. На думку О. Неліна, це значно зменшить завантаженість судів².

Зокрема, В. Черниш та О. Нелін пропонують у новому Законі України «Про нотаріат та організацію нотаріальної діяльності в Україні» дозволити нотаріусам, як самостійний напрям нотаріальної діяльності, надання консультацій із питань забезпечення оформлення прав на нерухоме майно; участь нотаріусів у врегулюванні конфліктних ситуацій шляхом процедури медіації³.

М. Дякович пропонує доповнити ст. 4 Закону України «Про нотаріат» абзацом 4, в якому передбачити право нотаріуса надавати юридичну допомогу в питаннях урегулювання суперечностей сторін під час учинення нотаріальних дій як медіатора. Визначити у Законі України «Про нотаріат» процедуру, стадії медіації, порядок оплати такого виду нотаріальної допомоги і відповідальність нотаріуса у разі неналежного виконання ним функцій медіатора. Встановити, що нотаріальний акт,

¹ Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: монографія / М. М. Дякович. – К.: Істина, 2014. – С. 452.

² Нелін О. Медіація як один із альтернативних способів вирішення нотаріальних конфліктів / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 6.

³ Черниш В. До питання про реформування органів нотаріату в Україні / В. Черниш, О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – С. 12.

який створений нотаріусом у результаті процедури медіації, має силу виконавчого документа і може бути представлений до примусового виконання без звернення до суду, у порядку, передбаченому законодавством про виконавче провадження¹.

Ми погоджуємося з думкою Л. Єфіменка, що постійні законодавчі ініціативи щодо ухвалення нових законопроектів, зокрема стосовно нової редакції Закону про нотаріат, Нотаріального процесуального кодексу тощо, не слід оцінювати як поодинокі явища, що існують самі собою і не вкладаються у загальний тренд переосмислення значення нотаріату в суспільних процесах. Практика, як відомо, без теорії не існує. І хоча перманентна полеміка науковців щодо природи нотаріату, його галузевої належності, сутності цього інституту не дає сьогодні однозначних відповідей на всі проблемні питання нотаріату, втім вона створює те підґрунтя, на якому тепер з'являються паростки нового майбутнього цієї інституції².

Ми вважаємо слушною думку В. Черниша, що хотілося б, аби зміни, які відбуваються зараз і відбуватимуться в майбутньому у нотаріаті, мали прораховані та прогнозовані наслідки³.

Має рацію Н. Василина зауваживши, що нотаріусові потрібно володіти мало не взаємовиключними здібностями: бути обережним, але сміливим, скрупульозним, вдумливим і водночас компанійським. Бути психологом, уміти налагодити контакт із дуже різними людьми. І ще, вміння працювати оперативно, ухвалювати миттєві рішення, брати на себе відповідальність – завдання нелегкі, наодинці з ними не завжди впорасешся. Тому досвід колег, професійна підтримка та можливість обговорити свої проблеми – неоціненні. У цьому і полягає завдання Нотаріальної палати – стати колективним професіоналом,

¹ Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: монографія / М. М. Дякович. – К.: Істина, 2014. – С. 453.

² Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – С. 80.

³ Черниш В. Проблеми нормотворчого врегулювання нотаріальної діяльності / В. Черниш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 5. – С. 166.

здатним не лише допомогти кожному, але і разом генерувати ідеї, які зможуть поліпшити роботу всього співтовариства¹.

Ми погоджуємося з думкою Л. Єфіменка, що реформування нотаріальної діяльності і, як наслідок, організації нотаріату не є самоціллю. Важливо те, що воно має здійснюватися системно. Тобто йдеться не про втілення певного плану послідовних дій, а про комплекс заходів щодо цілісної реформи діючої правової системи. З огляду на реалії сьогодення, найперше мають бути створені передумови більш вагомого закріплення і використання потенціалу нотаріату в сфері цивільного обороту, забезпечення охорони та захисту прав й інтересів громадян та юридичних осіб з метою розбудови громадянського суспільства нашої держави².

Має рацію Дж. Лауріні, який наголошує, що в будь-якому випадку нотаріат відіграє свою роль, і його важливість у формуванні європейського правового простору буде залежати від кожного нотаріату і його керівників у створенні образу професії з давніми традиціями, але абсолютно сучасною, чії прерогативи ґрунтуються не на привілеях, а на високій культурі, професіоналізмі і насамперед на лояльності стосовно держави³.

В. Комаров та В. Баранкова наголошують на необхідності ґрунтовного доопрацювання проектів закону для того, щоб удосконалити правове регулювання організаційних питань нотаріальної діяльності та нотаріально-процесуальних правовідносин на підставі концептуальних підходів до подальшого законодавчого закріплення конструкції нотаріату латинської школи як інституту превентивного позасудового захисту цивільних прав та інтересів⁴.

¹ Василина Н. Потрібно підвищити роль нотаріату в законотворчості країни / Н. Василина // Нотаріат України. – 2015. – № 1-2 (13-14). – С. 8.

² Єфіменко Л. В. Розвиток нотаріату України: стан та проблеми / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 11-12.

³ Лауріні Д. Чи є в нотаріату майбутнє в Євросоюзі? / Д. Лауріні // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 11 (39). – С. 22.

⁴ Комаров В. Законодавство про нотаріат: очікувані зміни / В. Комаров, В. Баранкова // Право України. – 2003. – № 11. – С. 64.

ВИСНОВКИ

Історико-правовий аналіз становлення та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні дає змогу сформулювати низку науково-практичних підсумків та узагальнень, серед яких головними є такі:

1. Аналіз стану дослідження проблем становлення та розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні свідчить, що лише у період незалежної України проведено основні розвідки українськими науковцями, які присвячені становленню інституту нотаріату.

2. Виникнення органів, що виконують нотаріальні функції, і в Давній Європі, і Давній Україні обумовлено доволі високим рівнем розвитку господарського життя держави, що зумовлює потребу в укладенні договорів і забезпеченні їхнього правового значення, публічного визнання, тобто їхньої юридичної вірогідності. Воно виникло з природної потреби суспільства і у впорядкуванні суспільних відносин щодо власності на нерухоме майно, і закріпленні прав та обов'язків його набувачів.

3. Правове регулювання нотаріальної діяльності виникло в Римській імперії. Доказом існування правового регулювання праорганів нотаріату – табуляріїв – є «Книга Епарха» (збірник статутів константинопольських цехів візантійського імператора Лева VI (886–912), перший титул якого має назву «Про табуляріїв».

4. Основоположним законом щодо правового регулювання нотаріальної діяльності не лише французького та латинського нотаріату, а також українського, є Закон Франції від 16 березня 1803 р. (або за французьким республіканським календарем 25 Вентоза XI р.), яким запроваджено новий закон, котрим введено інститут нотаріату як безспірну публічну юрисдикцію.

5. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності впродовж століть не було сталим процесом. Воно розвивалося ґрунтуючись на українських правових традиціях, звичаях, нормах права, а також на них вплинули правові норми тих держав, до складу яких у різні історичні періоди входили захоплені ними українські землі.

6. Генезис становлення нотаріату та певною мірою правового регулювання в українському праві було започатковано в період розквіту та роздробленості Київської Русі, зокрема в Галицько-Волинській державі. Наприклад, норми збірника «Еклога», рецептовані правниками Київської Русі, щодо порядку складання письмових договорів, заповітів сформували підвалини нотаріального процесу їх посвідчення. Також зародження правового інституту нотаріату за часів Київської Русі підтверджують договір Русі з Візантією 911 року, численні норми «Руської правди», а також духівниці Климента і Антонія Римлянина та два заповіти князя Володимира Васильковича Волинського. Тобто правове регулювання нотаріальної діяльності зароджувалося на духовних засадах рецепційованого римського права, зокрема східний шлях визначався через візантійське канонічне право («Номоканон») і через переробки світського права («Еклога», «Прохірона») та західний – через магдебурзьке (німецьке) право.

7. У правовому регулюванні нотаріальної діяльності у Галичині XVI–XVI ст. у складі Польського королівства (1387–1569 рр.) простежується вплив західних традицій, який переважно здійснювався на ґрунті канонічного права.

8. Подальший розвиток нотаріату та правового регулювання продовжено за часів Литовсько-Руської держави, який ґрунтується на «Руській правді» і звичаєвому праві, а також він формується під впливом польського, німецького права, рецепційованого римського та візантійського права. Прямої вказівки на правове регулювання нотаріальної діяльності у Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років немає. Однак зазначені статuti встановлювали вимоги до посади писаря як майбутнього нотаріуса, порядок реєстрації нотаріальних дій, а також складання та реєстрації заповітів та деяких видів договорів.

9. Підвалини правового регулювання нотаріальної діяльності в Українській гетьманській державі сформовано, зокрема, в кодексі 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», що встановлював порядок укладення договорів і заповітів та їх реєстрації.

10. Правове регулювання нотаріальної діяльності на західноукраїнських землях за часів перебування в складі Австро-Угорської монархії здійснювалося переважно Нотаріальним порядком 1871 року, відповідно до якого нотаріат підлягав корпорації, водночас не відокремлюючись від судових органів.

11. Правове регулювання нотаріальної діяльності на українських землях, які входили до Російської імперії, здійснювалося «Положенням про нотаріальну частину» 1866 р., котре зумовило появу єдиного універсального інституту нотаріату як форми публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій не лише в Російській імперії, але і в Україні.

12. Правове регулювання нотаріальної діяльності у радянський період здійснювалося як частиною державного апарату в межах сформованої адміністративної системи. Призначення тогочасного нотаріату – забезпечення функціонування цивільного обороту, що змінювалося залежно від ставлення Радянської держави до місця цивільного права у регулюванні ним суспільних відносин. Водночас зауважимо, що державні нотаріуси того періоду були фундаторами сучасного приватного нотаріату.

13. Правове регулювання нотаріальної діяльності в незалежній Україні розвивається. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. як один із головних етапів правової реформи України створив правові підстави для впровадження в державі нотаріальної діяльності латинського типу. Однак регулювання нотаріальної діяльності в Україні переважно здійснюється значною кількістю підзаконних нормативно-правових актів. Тобто існують суттєві передумови для подальшого реформування нотаріату. З огляду на те, що нотаріальна діяльність завжди повинна здійснюватись за суворого дотримання законодавства під час учинення нотаріальних

дій, пропонуємо норми матеріального права врегулювати новим Законом України «Про нотаріат», а норми процесуального права – Законом України, який можна назвати «Про нотаріальний процес» або «Про нотаріальне провадження».

14. Основними тенденціями правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні є орієнтація української законотворчості на латинську систему нотаріату, зменшення імперативності та меж державного впливу на нотаріальну діяльність, вжиття заходів для переходу до єдиної форми нотаріальної діяльності та розширення повноважень професійного об'єднання нотаріусів. Водночас процес реформування нотаріальної діяльності має ґрунтуватися на попередніх розробках концептуальних засад функціонування нотаріальних органів держави та потреб реформування правової системи України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеенко Н. И. Нотариат в СССР / Н. И. Авдеенко, М. А. Кабакова. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1984. – 143 с.
2. Австрійське нотаріальне Положення 25 липня 1871 р. // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – XXXII. – Ч. 75. – С. 160–203.
3. Адамович В. Перебудова в діяльності державного нотаріату – необхідна / В Адамович // Радянське право. – 1988. – № 6. – С. 64–67.
4. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1846. – Т. I. – 375 с.
5. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – Т. 2. – 397 с.
6. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб.: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – Т. 3 (1544–1587). – 356 с.
7. Андреев Н. Прошлое русского народа / Н. Андреев. – Л.; М.: Книга, 1924. – 360 с.
8. Андреева Ю. А. Становление и развитие государственного контроля и надзора в сфере нотариата / Ю. А. Андреева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.notariat.ru/press_2885_23.aspx.htm
9. Анев В. Н. Свет истины: к истокам духовности в нотариате / В. Н. Анев, А. А. Ерёмченко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 3. – С. 3–10.
10. Аршава І. О. Державне управління розвитком нотаріату в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 / І. О. Аршава; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Донецьк, 2013. – 20 с.
11. Асосков К. Продолжение к разрешителю вопросов по нотариальному и материальному праву / К. Асосков. – СПб., 1901. – 141 с.

12. Ахмедов Ч. Н. Нотариус Российской империи: нормативно-правовые и организационные основания деятельности / Ч. Н. Ахмедов, Л. В. Карнаушенко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 4 (32). – С. 37–41.
13. Ахмедов Ч. Н. Функционирование нотариальной части: законодательная регламентация в Российской империи / Ч. Н. Ахмедов // Вестник ЮрГУ. – 2006. – № 13. – С. 18–19.
14. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української СРР в 1917–1920 рр. / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1956. – 268 с.
15. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 387–442.
16. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник. – 2-е вид., переробл. і доповн. / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.
17. Бантышъ-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. – Часть II / Д. Н. Бантышъ-Каменский. – М.: В Университетской типографии, 1859. – 341 с.
18. Баранкова В. В. Проблеми нотаріальної форми охорони та захисту прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. В. Баранкова. – Х., 1997. – 24 с.
19. Бараць Г. М. Критико-сравнительный анализ Договоровъ Руси съ Византією / Г. М. Бараць. – К.: Типографія 1-й Київської Артели Печатного Дѣла (Трехсвятительская № 5), 1910. – 265 с.
20. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетричак. – М.: Юридическая литература, 1980. – 559 с.
21. Барсов Т. В. Константинопольский патриарх и его власть над русской церковью / Т. В. Барсов. – СПб.: Типография И. А. Резова, 1878. – 578+III с.
22. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек; пер. с чешк. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.
23. Бачур В. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. С. Бачур; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004.
24. Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / М. Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.

25. Бездрабко В. В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В. В. Бездрабко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dilo.kiev.ua/publisher/articles/31-persh-praktiki-z-dokumentami-abo-peredumovi-narod-zennyu-znan-pro-dokument.html?do=praktiki_z_dokumentami
26. Бездрабко В. В. Формування початкових знань про документ у давньосхідній цивілізації: основні напрями і наслідки / В. В. Бездрабко // Наукові праці Чорноморського університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». – 2011. – Вип. 142. – Т. 154. – С. 75–81.
27. Безклубий І. А. Методологія дослідження нотаріальної діяльності / І. А. Безклубий, Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 6 (104). – С. 48–59.
28. Беляєв І. Д. История русского законодательства / И. Д. Беляєв. – СПб., 1999. – 639 с.
29. Беляєв І. О. О наследстве без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляєв. – М.: Унив. тип., 1858. – 142 с.
30. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; пер. с англ. – М., 1998. – 624 с.
31. Борова Д. М. Формирование российского нотариата в до-революционный период и его роль в гражданском обороте / Д. М. Борова, И. В. Москаленко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 2 (30). – С. 36–39.
32. Бирилюк О. М. Формування шлюбу в Київській Русі: Норми звичаєвого та церковного права / О. М. Бирилюк // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 44–48.
33. Бисага Ю. Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату / Ю. Ю. Бисага // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – 2015. – Випуск 30. – Т. 1. – С. 17–20.
34. Білецький Л. Т. Руська правда й історія її тексту / Л. Т. Білецький // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 553–591.
35. Білецький С. Т. Соціальна структура населення Львова в середині XVII ст. / С. Т. Білецький // З історії західноукраїнських земель / відп. редактор І. П. Крип'якевич. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – С. 3–14.

36. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 360 с.

37. Благовісний С. Г. Історичні аспекти інституту спадкового права України / С. Г. Благовісний // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 28–32.

38. Блажівська О. Вчення про зобов'язання за Галицьким цивільним кодексом 1793 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 9–14.

39. Блажівська О. Спадкове право за Галицьким цивільним кодексом 1793 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2 (35). – С. 92–99.

40. Блинов И. Я. Закон и практика по имущественным сделкам: практическое нотариальное руководство / И. Я. Блинов, М. В. Победимов. – М., 1913. – 454 с.

41. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія / В. С. Бліхар. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 516 с.

42. Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде»: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук.: 12.00.01 / О. В. Бобровский. – Казань, 2007. – 27 с.

43. Богатырева И. Н. Нотариат (квазинотариат) Московского централизованного государства и Российской империи / И. Н. Богатырева // Образование и право. – 2012. – № 7 (35). – С. 104–112.

44. Боголепов Н. Учебник истории римского права: пособие к лекциям / Н. Боголепов. – М., 1895. – 640 с.

45. Боднарук Т. Західноруське право: дослідники і дослідження / Т. Боднарук; відп. ред. І. Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 160 с.

46. Бойко І. Державний лад і право в Галичині у складі середньовічної Польщі (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2005. – № 11. – С. 123–127.

47. Бойко І. Джерела права Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 59–65.

48. Бойко І. До питання про сімейне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 23–26.

49. Бойко І. Застосування Судебника М. Гоша на західноукраїнських землях / І. Бойко // Право України. – 2001. – № 12. – С. 140–141.

50. Бойко І. Звичаєве право як джерело українського права / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2014 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. – С. 75–79.

51. Бойко І. Історико-правові аспекти приєднання Галичини до складу середньовічної Польщі у XIV ст. / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 73–75.

52. Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 55. – С. 46–54.

53. Бойко І. Методологічні аспекти дослідження історії державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 48–55.

54. Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44 – С. 59–67.

55. Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 156–161.

56. Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 215–223.

57. Бойко І. Правове регулювання відносин у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2009. – № 5. – С. 169–176.

58. Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні у період відродження національної державності (1917–1920 рр.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIX звітної науково-практичної конференції

(7–8 лютого 2013 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. – С. 32–35.

59. Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 88–96.

60. Бойко І. Правовий статус вірменських громад у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві (порівняльний аспект) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 71–72.

61. Бойко І. Правовий статус вірменських поселень у Галичині (XIV–XVIII ст.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2004 р.) – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – С. 79–80.

62. Бойко І. Правові засади організації судової системи Польського королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434–1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Випуск 50. – С. 39–49.

63. Бойко І. Соціально-політичні передумови і правові наслідки приєднання Галичини до складу Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 47–48.

64. Бойко І. Й Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 59–65.

65. Бойко І. Й. Вплив римського права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні / І. Й. Бойко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 87–96.

66. Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права в Галичині (1349–1434 рр.) / І. Й. Бойко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 20–25.

67. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник для студ. вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – 120 с.

68. Бойко І. Й. Державний лад і право Київської Русі: текст лекцій / І. Й. Бойко. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – 67 с.

69. Бойко І. Й. Джерела права Галицько-Волинської держави (1139–1349 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 59–65.

70. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.

71. Бойко І. Й. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко // Право України. – 1998. – № 5.

72. Бойко І. Й. Звичаєве право як джерело українського права / І. Й. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2014 р.). – Львів. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. – С. 75–79.

73. Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 1998. – 52 с.

74. Бойко І. Й. Органи влади і право Галичини в Галичині в складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 628 с.

75. Бойко І. Й. Органи міського самоврядування у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 43. – С. 159–163.

76. Бойко І. Й. Правове регулювання спадкування у Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 7. – С. 87–90.

77. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – 348с.

78. Бойко І. Й. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569) /

І. Й. Бойко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – Т. 20 (59) – С. 28–33.

79. Бойко І. Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року / І. Бойко // Право України. – 1999. – № 3. – С. 88–90.

80. Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 41–48.

81. Бойко І. Й. Формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського королівства (1387–1569 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / І. Й. Бойко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – 43 с.

82. Бойко І. Й. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 32–38.

83. Бондарев Н. И. Нотариат / Н. И. Бондарев, Э. Б. Эйдинова, А. Л. Яковлева. – М.: Юрид. лит., 1968. – 120 с.

84. Бондарев Н. И. Право на наследство и его оформление / Н. И. Бондарев, Э. Б. Эйдинова. – М.: Юрид. лит., 1971. – 88 с.

85. Бондарева М. Особливості організації системи нотаріальних органів у країнах латинського типу / М. Бондарева // Право України. – 2006. – № 4. – С. 146–148.

86. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.

87. Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі? / Д. Бочарников // Право України. – 1997. – № 11. – С. 109–110, 115.

88. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, Н. А. Эфрон. – СПб., 1897. – Т. XXI.

89. Будзилович І. Деякі особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) / І. Будзилович // Право України. – 1999. – № 1. – С. 126–133.

90. Будзілович І. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) / І. Будзілович, А. Юрченко // Право України. – 1994. – № 10. – С. 63–67.

91. Бунчук О. Б. Історія українського права у науковій спадщині Івана Франка / О. Б. Бунчук // Юридична наука та практика у третьому тисячолітті: збірник доповідей Міжнародної наукової конференції (Словацька Республіка, м. Кошице, 27–28 лютого 2015 р.). – Кошице: Університет Павла Йозефа Шафарика, 2015. – С. 8–10.

92. Бунчук О. Б. Міжнародно-правові акти Київської Русі в оцінці І. Я. Франка / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2006. – Випуск 333. Правознавство. – С. 37–41.

93. Бунчук О. Б. Характеристика І. Франком українського права литовсько-польської доби / О. Б. Бунчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 597. Правознавство. – С. 39–44.

94. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. / Л. К. Буркацький. – К.: Ін Юре, 2008. – 384 с.

95. Варфоломеева Т. В. Історія адвокатури. Правове становище адвокатури та адвокатська діяльність. Правила адвокатської етики: посібник / Т. В. Варфоломеева, С. В. Гончаренко. – К.: Прецедент, 2008. – 214 с.

96. Васецький Ю. П. Березняки: від минувшини до сьогодення. В історії села – історія України / Ю. П. Васецький, В. І. Посухов, В. П. Дацій, О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 270 с.; 26 іл.

97. Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – 336 с.

98. Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. В. Василина. – К., 2012. – 18 с.

99. Василина Н. В. Охорона та захист права власності нотаріусом: дис канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. В. Василина. – К., 2012. – 196 с.

100. Василина Н. Потрібно підвищити роль нотаріату в законотворчості країни / Н. Василина // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2 (13–14). – С. 4–8.

101. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волини на формування Першого Литовського Статуту / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 177–191.

102. Величко Г. Спомини про Івана Франка / Г. Величко // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 288–292.

103. Византийская книга Эпарха. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 296 с. – Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/Eparch/text.htm

104. Винницький М. Проект нотарійного закону / М. Винницький // Життя і право. – Львів, 1932. – грудень. – Ч. 4 (23). – С. 10–24.

105. Виноградов Л. Историческое развитие русского нотариата / Л. Виноградов // Вестник права. – 1916. – № 15–16. – С. 389–393.

106. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України до проекту Нотаріально-процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33400.

107. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання повноважень нотаріусам забезпечувати докази» (реєстр. № 2716 від 23.04.2015): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54915

108. Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка ЛНБ ЛНУ імені І. Франка. – Архів Самбірської економіки 17. – Спр. 518/III. – Арк. 200, 204.

109. Вінниченко О. В. Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) / О. В. Вінниченко // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 68–87.

110. Вінниченко О. В. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 / О. В. Вінниченко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 19 с.

111. Вінниченко О. В. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) / О. Вінниченко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 527–555.

112. Віслобоков К. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / К. А. Віслобоков; Державний комітет архівів України;

Український НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2004. – 22 с.

113. Віслобоков К. А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення / К. А. Віслобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К.: Ін Юре, 1997. – 340 с.

114. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1995. – 640 с.

115. Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. – изд. 4-е / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб.; К.: Оглоблин, 1889. – Вып. 1. – 249 с.

116. Вовк В. М. Бівалентність римського правової дійсності: монографія / В. М. Вовк. – Полтава: Полтавський літератор, 2011. – 352 с.

117. Вовк О. Й. Джерела міського права Києва XV–XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 90. – С. 27–32.

118. Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О. Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 49. – С. 64–70.

119. Вовк О. Й. Литовська метрика – комплекс джерел литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть / О. Й. Вовк // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2005. – № 63–64. – С. 19–22.

120. Вовк О. Й. Литовські статuti – джерело міського права України XVI – першої половини XIX ст. / О. Й. Вовк // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 12–16.

121. Вовк О. Й. Розвиток українського міського звичаєвого права у Великому князівстві Литовському періоду пізнього середньовіччя / О. Й. Вовк // Наше право. – 2013. – № 10. – С. 11–15.

122. Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Й. Вовк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – 157 с.

123. Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. Й. Вовк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – 28 с.

124. Вовк О. Й. Формування системи литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI ст. / О. Й. Вовк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9 (83). – С. 115–125.

125. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду радянської України у 1917–1922 роках // Ю. Вовк // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2010. – Вип. 51. – С. 27–35.

126. Вольман И. С. Нотариальное положение (с продолжением 1906 г.) / И. С. Вольман. – СПб., 1909. – 472 с.

127. Вольман И. С. Юбилей русского нотариата / И. С. Вольман // Вестник права. – 1916. – № 15–16. – С. 384–388.

128. Вольман И. С. Нотариат. Очерк организации современного Западно-Европейского нотариата / И. С. Вольман // Вестник Права. – 1915. – № 30–34.

129. Вольфганг Р. И. Устройство немецкого нотариата / Р. И. Вольфганг // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.

130. Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1856. – Т. 7.

131. Выменец С. П. Историко-правовые аспекты становления и развития института нотариата: Российский и международный опыт: дисс. ... канд. юрид. наук / С. П. Выменец. – СПб.: Академия общественных связей, 2000. – 231 с.

132. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

133. Галицька М. М. Культурологічні засади розвитку освіти у Київській Русі / М. М. Галицька // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2014. – № 3–4. – С. 117–121.

134. Галоян А. Л. Систематизація вірменського права на українських землях у XIV–XVIII ст. / А. Л. Галоян // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2001. – Вип. 2. – С. 12–21.

135. Гетьман О. М. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених ХІХ – початку ХХ сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Гетьман; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – 20 с.

136. Гетьман-Пятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України / І. А. Гетьман-Пятковська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 32–37.

137. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. – 5-те вид., перероб. і допов. / В. П. Глиняний. – К.: Істина, 2005. – 768 с.

138. Головащенко С. І. Історія християнства: курс лекцій / С. І. Головащенко. – К.: Либідь, 1992. – 432 с.
139. Головки Л. О. Право власності в Україні радянського періоду (1917–1992 рр.) / Л. О. Головки // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 58–62.
140. Гончаренко В. Д. Право Київської Русі за Руською Правдою / В. Д. Гончаренко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 286–293.
141. Горбань Н. С. Принципи нотаріального процесу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н. С. Горбань; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2014. – 21 с.
142. Горчаков М. И. Церковное право: краткий курс лекций / М. И. Горчаков. – СПб., 1909. – 338 с.
143. Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
144. Государственный нотариат: сборник нормативных актов. – М.: Юрид. лит., 1989. – 480 с.
145. Государственный нотариат: сборник официальных материалов / сост.: М. А. Лещенко (руководитель), А. А. Первой, Г. Н. Чванов, А. М. Яременко; под ред. С. И. Рудика. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 543 с.
146. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.) / Т. Д. Гошко. – Львів: Афіша. – 255 с.
147. Гошко Т. Львівська Магдебургія через призму окремих рукописних джерел (XIV–XVIII ст.) / Т. Гошко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Випуск 2. – С. 27–49.
148. Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XVI–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Ін-т народознав. НАН України, 1999. – 336 с.
149. Грабовець Н. Історичний розвиток обліку земель в Україні (IX–XIX століття) / Н. Грабовець // Юридична Україна. – 2010. – № 4. – С. 96–102.
150. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – Приложение 1–4. – 1008 с.
151. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.

152. Греченко В. А. М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі / В. А. Греченко // Вісник ХНУВС. – 2013. – № 4 (63). – С. 6–13.

153. Гримнич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М. В. Гримнич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

154. Гринько С. Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права / С. Д. Гринько // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (21). – С. 90–96.

155. Грицаєнко О. Хрещення Київської Русі: чисте джерело, що тече в майбутнє / О. Грицаєнко // Зовнішні справи. – 2013. – № 7. – С. 32–35.

156. Грицак М. В. Правова характеристика адміністративно-територіального устрою українських земель у період з 1917 по 1991 рр. / М. В. Грицак // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9 (35). – С. 5–25.

157. Гриценко І. С. Римське право в університеті Святого Володимира / І. Г. Гриценко, В. А. Короткий // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам'ятки правничої думки Київського університету. – С. V–XLVIII.

158. Гришук В. Договори київських князів з візантійськими імператорами в X ст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 69–72.

159. Гришук В. Злочини проти життя та здоров'я за Короткою редакцією «Руської правди» / В. Гришук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 52–56.

160. Гришук В. К. Вопросы уголовного права по кодексу Украины 1743 года / В. К. Гришук // Вибрані наукові твори. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 91–96.

161. Грінченко О. О. Особливості правового статусу консула при виконанні нотаріальної функції: міжнародно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. О. Грінченко. – К., 2005. – 26 с.

162. Грозовський І. Козацьке право / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76–80.

163. Грозовський І. М. Звичаєве право Запорізької Січі / І. М. Грозовський // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 58–60.

164. Грозовський І. М. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65.

165. Грозовський І. М. Право Нової Січі / І. М. Грозовський. – Х.: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 226 с.

166. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.

167. Грушевський М. С. Духовна Україна: збірка творів / М. С. Грушевський; упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1994. – 560 с. – Пам'ятки історичної думки України.

168. Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К.: Варта, 1993. – 256 с.

169. Грушевський М. С. Історія України–Руси: репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. До року 1340. – 592 с.

170. Грушевський М. С. Історія України–Руси: репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 704 с.

171. Губарев В. К. Історія України: довідник школяра і студента / В. К. Губарев. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 640 с.

172. Губарев В. К. Історія України: конспект лекцій для студ. і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2007. – 352 с.

173. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. / Э. Гудавичюс – М.: Baltus, 2005. – 680 с.

174. Гуджій О. Заїмка землі й вільні військові села та містечка у загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. / О. Гуджій // Історія та історіографія України. – К., 1985. – С. 62–68.

175. Гуджій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуджій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

176. Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк // Ковчег: збірник статей з церковної історії. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, Інститут Історії Церкви, 1993. – С. 1–24.

177. Гужва А. М. Codex Civilis pro Galicia Orientali – маловідома сторінка розвитку цивільного законодавства / А. М. Гужва // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – Х.: ХНУ, 2012. – № 1034. – С. 124–128.

178. Гужва А. М. Рецепція римського права у Цивільному кодексі Східної Галичини 1797 р. / А. М. Гужва // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 72–75.

179. Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навч. посібник (упорядкування і наукові коментарі) / А. М. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – 72 с.

180. Гуледза А. Г. Нотаріальна діяльність в Україні: становлення, розвиток, удосконалення (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / А. Г. Гуледза; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2012. – 19 с.

181. Гулевська Г. Ю. Організаційно-правові аспекти державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Г. Ю. Гулевська. – Ірпінь, 2004. – 21 с.

182. Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 83–92.

183. Гураль П. Господарська діяльність територіальної громади у Київській Русі / П. Гураль // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 3. – С. 1–13.

184. Гураль П. Міські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 56–63.

185. Гураль П. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Гураль. – Львів: Край, 2008. – 468 с.

186. Гураль П. Територіальні громади міст Гетьманщини та їх виконавчий апарат / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 68–76.

187. Гурлянд Я. Юридические вопросы и задачи из нотариальной практики и гражданского права с ответами по решению кассационного сената / Я. Гурлянд. – Одесса, 1883. – 163 с.

188. Гурлянд Я. Юридический разбор нотариальных вопросов и разные заметки из практики / Я. Гурлянд. – Х., 1875. – 248 с.

189. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К.: Знання, 2005. – 375 с.

190. Гусев В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький; за ред. С. В. Кульчицького. – К.: Вища шк., 2003. – 431 с.; іл.

191. Давиденко А. О. Історія виникнення нотаріату в Україні / А. О. Давиденко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 22–28.

192. Дандамаев М. А. Вавилонские писцы / М. А. Дандамаев. – М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1983. – 245 с.

193. Данюк Л. В. Управління нотаріатом в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Л. В. Данюк; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2011. – 20 с.

194. Данюк Л. В. Управління нотаріатом в Україні: історія та сучасність (адміністративно-правове регулювання відносин у сфері управління нотаріатом): монографія / Л. В. Данюк; за наук. ред. А. О. Селіванова. – К.: Логос, 2011. – 182 с.

195. Дворянская империя XVIII века. Основные законодательные акты: сборник документов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 224 с.

196. Делопроизводство (организация и технологии документационного обеспечения управления) / Т. В. Кузнецова, Л. В. Санкина, Т. А. Быкова и др.; под ред. Т. В. Кузнецовой. – М., 2002. – 359 с.

197. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час / Г. Г. Демиденко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – 344 с.

198. Демина Н. В. Формирование и развитие нотариата в контексте эволюции государственности России (историко-правовой аспект): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. В. Демина. – СПб., 2010. – 19 с.

199. Демкова М. Вірменський Статут 1519 р.: зміст, структура, джерела / М. Демкова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 104–110.

200. Демкова М. Зобов'язальне право за Вірменським Статутом 1519 р. / М. Демкова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2004 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – С. 91–93.

201. Демкова М. Цивільне право за Вірменським Статутом 1519 р. / М. Демкова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Випуск 38. – С. 48–55.

202. Демченко В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательства по судебным делам по русскому праву до Петра Великого / В. Г. Демченко. – К.: В Университет. Тип., 1859. – 107 с.
203. Дернабург Г. Пандекты. Семейное и наследственное право / Г. Дернабург. – СПб.: Право, 1911. – 498 с.
204. Джафарова С. Писемні джерела України-Русі у рецепції Івана Франка / С. Джафарова // Мандрівець. – 2011. – № 6. – С. 41–49.
205. Дзейко Ж. О. Історія законодавчої техніки в Україні періоду княжої доби кінця IX – початку XVI ст. / Ж. О. Дзейко, О. Й. Вовк // Держава і право. – 2005. – Випуск 28. – С. 149–158.
206. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории / Ш. Диль; пер. с франц. – СПб.: Тип. Альтшулера, 1908. – XXXVI+687 с.
207. Дмитриевский Н. Нотариальное руководство: системный сборник узаконений, относящихся к нотариальной части / Н. Дмитриевский. – М., 1882. – 864 с.
208. Дмитрієнко Ю. М. Першоджерела традиційної української правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 28–35.
209. Дніпров О. С. Історико-правовий аспект формування і розвитку освіти в Україні / О. С. Дніпров // Митна справа. – 2012. – № 6 (84). – Частина 2. – Книга 1. – С. 39–44.
210. Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – 1063 с.
211. Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського прав / за ред. М. П. Васильченка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Випуск 1. – С. 82–89.
212. Довгерт А. С. Цивільний кодекс Франції / А. С. Довгерт, В. М. Захватаєв // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 368–370.
213. Договір Ігоря з греками // Хрестоматія з історії СРСР. / упорядники В. І. Лебедев, М. М. Тихомиров, В. Є. Сироечковський. – К.: Радянська школа, 1950. – Том 1. З найдавніших часів до кінця XVII ст. – С. 42–48.
214. Договори Русі з Візантією. Договір 907 року // Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навч. посібник. – К.: КНТ, 2007. – 72 с.
215. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник. – 3-е изд., испр. и доп. / Д. В. Дождев; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма; ИНФРА-М, 2013 – 784 с.

216. Долгов М. А. Большая история нотариата / М. А. Долгов // Нотариус. – 2000. – № 3 (23). – С. 76–80.

217. Долгов М. А. Институт нотариата в Российском государстве: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / М. А. Долгов. – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0568/050568012.pdf>

218. Долгов М. А. История нотариата. История становления законодательства о нотариате в России / М. А. Долгов. – М.: РГБ, 2005. – 146 с.

219. Долгов М. А. Краткая история нотариата / М. А. Долгов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-172178.html>

220. Долинська М. С. Актуальні питання посвідчення заповітів в Україні / М. С. Долинська // Життя і право. – 2004. – № 4 (4). – С. 11–16.

221. Долинська М. С. Генезис нотаріату в Київській Русі / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 96–104.

222. Долинська М. С. Деякі аспекти правового статусу державного нотаріуса / М. С. Долинська // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 108–114.

223. Долинська М. С. До питання допуску до складання кваліфікаційного іспиту осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – № 1. – С. 111–119.

224. Долинська М. С. До питання захисту нотаріусом прав заповідача при посвідченні заповіту / М. С. Долинська // Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права: Міжнародна науково-практична конференція (Словацька Республіка, м. Братислава, 19–20 вересня 2014 р.) – Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: Medzinárodná vedecká konferencia (Slovenská republika, Bratislava, 19–20 septembra 2014 r.). – Братислава, 2014. – С. 283–286.

225. Долинська М. С. До питання значення «Положення про державний нотаріат» 1923 року в діяльності українського нотаріату / М. С. Долинська // Захист прав і свобод людини та гро-

мадянина в умовах формування правової держави: збірник тез III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 травня 2014 р.). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 154–156.

226. Долинська М. С. До питання історіографії та методології дослідження інституту українського нотаріату та нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – Вип. 1 – С. 136–145.

227. Долинська М. С. До питання правового статусу помічника приватного нотаріуса в Україні / М. С. Долинська // Університетські наукові записки. – Хмельницьк, 2013. – № 3 (47). – С. 135–140.

228. Долинська М. С. До питання посвідчення заповітів за Еклою, як передумови нотаріального посвідчення заповітів / М. С. Долинська // Фрагментація наукових досліджень: перспективи та проблеми: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 28 липня 2013 р.). – К.: Центр наукових публікацій, 2013. – С. 99–102.

229. Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм, як передумови зародження нотаріального законодавства України / М. С. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 121–124.

230. Долинська М. С. До питання рецепції норм Еклоги при нотаріальному посвідченні шлюбних договорів в Україні / М. С. Долинська // Направления усовершенствования правотворческой деятельности в Украине как основы создания согласованной системы эффективных нормативно-правовых актов: Международная научно-практическая конференция (г. Симферополь, 9–10 августа 2013 г.). – Симферополь: Юридическая мысль, 2013. – С. 11–14.

231. Долинська М. С. До питання укладення договорів дарування за Еклою, як передумови нотаріального посвідчення договорів / М. С. Долинська // Актуальні питання взаємодії інститутів громадського суспільства та органів публічної адміністрації у напрямку розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10–11 серпня 2013 р.). – К.: Центр правових наукових досліджень, 2013. – С. 36–39.

232. Долинська М. С. До питання характеристики Статутів Великого князівства Литовського як джерела нотаріального процесу / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 10–14.

вного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 5. – Т. 1. – С. 25–29.

233. Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 9–13.

234. Долинська М. С. Загальна характеристика «Нотаріальної Устави» 1928 року – як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С. 81–85.

235. Долинська М. С. Загальна характеристика Положення про державний нотаріат Української РСР 1964 року як джерела українського нотаріального законодавства / М. С. Долинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія юриспруденція. – 2014. – Випуск 9–2. – Т. 1. – С. 8–11.

236. Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Випуск 63. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 568–575.

237. Долинська М. С. Нотаріат та нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1971 року) / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 85–99.

238. Долинська М. С. Нотаріус як суб'єкт первинного фінансового моніторингу / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Випуск 54. – С. 202–208.

239. Долинська М. С. Основні принципи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична – Львів, 2012. – Вип. 1 – С. 99–108.

240. Долинська М. С. Особливості видачі нотаріусами свідоцтв про право на спадщину за заповітом / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 56. – С. 237–243.

241. Долинська М. С. Особливості вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування / М. С. До-

линська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 197–203.

242. Долинська М. С. Поняття, предмет та методи українського нотаріального права / М. С. Долинська // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2 (59). – С. 186–194.

243. Долинська М. С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України / М. С. Долинська // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – Вип. 782. – С. 209–213.

244. Долинська М. С. Правове становище селянських (фермерських) господарств в Україні / М. С. Долинська. – Львів: Каменяр, 1999. – 184 с.

245. Долинська М. С. Правовий статус нотаріуса на українських землях за часів Російської імперії на підставі Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року / М. С. Долинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 4. – С. 98–106.

246. Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1925–1927 років // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 29–34.

247. Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1930–1941 років / М. С. Долинська // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – С. 21–27.

248. Долинська М. С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років / М. С. Долинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – С. 22–27.

249. Долинська М. С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 17–20.

250. Долинська М. С. Становлення українського нотаріату та нотаріального законодавства в період 1921–1924 років / М. С. Долинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 22–26.

251. Долинська М. С. Теоретичні та практичні аспекти доступу нотаріусів до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень / М. С. Долинська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 55. – С. 147–157.

252. Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. / М. С. Долинська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 248 с.
253. Долинська М. С. Український нотаріат та нотаріальне законодавство в період національних державотворчих процесів України в 1917–1920 роках / М. С. Долинська // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса, 2014. – Випуск 72. – С. 85–90.
254. Долинська М. С. Фермерські господарства: землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності / М. С. Долинська. – Х.: Страйд, 2005. – 264 с. – Серія «Юридичний радник».
255. Долинська М. С. Функції українського нотаріату: поняття та види / М. С. Долинська // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 208–212.
256. Долинська М. Порядок створення, землекористування та діяльність фермерських господарств України: навчально-практичний посібник / М. Долинська. – Львів: ЛЮІ, 2005. – 192 с.
257. Долинская М. С. Некоторые аспекты нотариального удостоверения завещаний и оформления наследства на их основании в Украине / М. С. Долинская // Нотариальный вестник. – 2014. – № 10. – С. 54–62.
258. Долинская М. С. Некоторые правовые аспекты деятельности органов нотариата Украины / М. С. Долинская // *Biuletyn Człowiek – Rodzina – Prawo*. – Польша: Католицький університет, 2014. – № 6. – С. 13–19.
259. Долинская М. С. Сравнительный анализ компетенции нотариусов по законодательству Украины и Республики Молдова / М. С. Долинская // *Закон и жизнь. Legea si Viata*. – 2014. – № 10/2 (274). – С. 55–59.
260. Долинская М. С. Сравнительный анализ требований к претендентам на должность нотариуса по законодательству Беларуси, Молдовы, Российской Федерации и Украины / М. С. Долинская // *Biuletyn Człowiek – Rodzina – Prawo*. – Польша: Католицький університет, 2014. – № 3. – С. 18–21.
261. Дорошенко Д. І. Історія України: в 2 т. – Т. 1. До половини XVII століття / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – 238 с.
262. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 573 с.
263. Досінчук К. Ф. Розвиток наукових підходів до осмислення правового забезпечення організації та діяльності органів нотаріату в Україні / К. Ф. Досінчук // *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. – 2013. – Вип. 59. – С. 170–174.

264. Достдар Р. М. Рецепція принципів Візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Р. М. Достдар; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 19 с.

265. Достдар Р. Рецепція права та правові традиції у сучасному спадковому праві України / Р. Достдар // Право України. – 2010. – № 6. – С. 117–121.

266. Древнерусское государство и право: учебное пособие / под редакцией Т. Е. Новицкой. – М.: Зерцало, 1998. – 96 с.

267. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники / сост. М. В. Бибиков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 384 с.

268. Дудченко В. В. Правогенеза в історичній школі / В. В. Дудченко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 6–12.

269. Дювернуа Н. Значение римского права для русских юристов / Н. Дювернуа. – Ярославль, 1872. – 25 с.

270. Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – М.: В Университет. тип. (Катков и К^о), 1869. – 415 с.

271. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

272. Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. – 686 с.

273. Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: монографія / М. М. Дякович. – К.: Істина, 2014. – 520 с.

274. Дякович М. Цивільно-правові аспекти відповідальності нотаріуса / М. Дякович // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 71–75.

275. Дячук Л. Нормативно-правовий зміст інституту посагу у Еклозі – візантійському законодавчому зводі / Л. Дячук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2011. – № 87 – С. 45–52.

276. Дячук Л. Проблеми волевиявлення та форми візантійського шлюбу (IV–VIII ст.) / Л. Дячук // Вісник Київського націо-

нального університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2010. – № 84. – С. 19–25.

277. Ерєменко А. А. От античности к средневековью: нотариальный акт в контексте формирования доминант европейской цивилизации / А. А. Ерєменко // Нотариальный вестник. – 2014. – № 12. – С. 37–43.

278. Ерєменко А. А. Проблемы институционализации российского нотариата: истоки и современность / А. А. Ерєменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.notariat.ru/prees_4557_23.aspx.htm

279. Ефремов В. А. К вопросу об исторических этапах становления и развития института нотариата в России (историко-правовой аспект). Дореволюционный период / В. А. Ефремов // Нотариус. – 2010. – № 4. – С. 36–39.

280. Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / В. М. Єрмолаєв // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 322–340.

281. Єрух А. Новий Закон про нотаріат України / А. Єрух // Право України. – 1994. – № 3–4. – С. 22–23.

282. Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5. – С. 12–20

283. Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. В. Єфіменко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – 20 с.

284. Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Єфіменко. – К., 2013. – 236 с.

285. Єфіменко Л. В. Принципи та функції нотаріальної охорони цивільних прав та інтересів / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 9. – С. 36–43.

286. Єфіменко Л. В. Розвиток нотаріату України: стан та проблеми / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 11–12.

287. Єфіменко Л. В. Теоретико-методологічні засади нотаріату України / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 9. – С. 30–36.

288. Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5. – С. 12–20

289. Єфіменко Л. Гносеологічні аспекти нотаріату та нотаріальної діяльності / Л. Єфіменко // Нотаріат України. – 2015. – № 1–2 – С. 57–66.

290. Єфремова Н. В. Проблеми кодифікації у Великому князівстві Литовському кінця XVI ст. / Н. В. Єфремова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 139–147.

291. Єфремова Н. Рецепт римського права в Статуте Велико-го Княжества Литовского 1588 г. / Н. Єфремова // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 100–110.

292. Єфремова Н. Сучасні історіографічні та джерелознавчі проблеми в області дослідження історії права на українських землях Речі Посполитої / Н. Єфремова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 96–98.

293. Ждан М. Д. Виникнення та розвиток інституту нотаріату / М. Д. Ждан, І. А. Кузнецов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. ПРАВО. – 2011. – Випуск 16. – С. 101–113.

294. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкирева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

295. Жидков О. А. История государства и права зарубежных стран / О. А. Жидков, Н. А. Крашенинникова, В. А. Савельев. – М., 1996. – Ч. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yport.inf.ua/istoriya-gosudarstva-prava-zarubejnyih-stran.html>

296. Жуковський А. Нарис Історії України / А. Жуковський, О. Субтельний; ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові; Львівська книжкова фабрика «Атлас», 1992. – 230 с.

297. Журавель М. В. Становлення державної служби Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. (на прикладі діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії) / М. В. Журавель // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 232–238.

298. Журавльов Д. Становлення нотаріату в Україні, перспективи та шляхи розвитку / Д. Журавльов // Правовий тиждень. – 2011. – № 4. – С. 34–35.

299. Забзалюк Д. Є. Історико-правові засади католицизму в Київській Русі та Галицько-волинській державі / Д. Є. Забзалюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 26–29.

300. Задорожний Ю. А. «Руська правда» і римське право: порівняльний аспект / Ю. А. Задорожний // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 1 (87). – С. 49–53.

301. Зайцев О. Л. Право спадкування землі в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. Л. Зайцев. – Х: Університет внутрішніх справ, 2000. – 224 с.

302. Закон Судный людем. Краткая редакция / под ред. акад. М. Н. Тихомирова. – М., 1961. – 24 с.

303. Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступленних. – 1871. – № 95. – Ч. XXXVII.

304. Законы о судопроизводстве и судоустройстве Женевского кантона / перевод Н. Фемьелинский. – СПб, 1864. – 96 с.

305. Залізняк Л. Київська Русь – перша українська держава / Л. Залізняк // Що було до Русі?: збірка статей / упорядник В. Лисенко. – К., 2008. – С. 3–13.

306. Заломов В. А. Временное положение о нотариальной части 1866 г. в системе источников права Российской империи / В. А. Заломов // ЕврАзЮж. – 2012. – № 1 (44) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurasialaw.ru/index.php?Itemid=196&catid=161:201article0-09-14-08-38-53&id=2749:-1866-&option=com_contentplus&view

307. Заломов В. А. Методологические основы изучения истории нотариата / В. А. Заломов // Правовое поле современной экономики. – 2012. – № 2. – С. 78–82.

308. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / сост. Н. М. Колмаковъ. – К., 1872. – 32 с.

309. Заповіді і заповіти видатних людей / укладачі Р. Коритко, О. Бояківський. – Львів: Тріада плюс, 2010. – 380 с.

310. Заповіді МСЛН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/ua/mizhnarodnij-notariat/msln/zapovidi-msln#.VRLRgfmsWKI>

311. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.

312. Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с.

313. Зацепина С. Обратив в бумажную массу... (Очерк истории советского нотариата) / С. Зацепина // Нотариальный вестник. – 1999. – № 5–6.

314. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ, 2002. – 752 с.

315. Збірник Козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.

316. Звернення до Комітету з питань правової політики Верховної Ради України та Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.palata.notariat.org.ua/news/1008.html>.

317. Звід місцевих законів Західних губерній: проект. – СПб., 1910. – 446 с.

318. Земельний кодекс України від 25.10.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

319. Земледельческий закон // История средних веков (V–XV века): хрестоматия. – 2-е изд., перераб. / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. – М.: Просвещение, 1980. – Ч. 1. – 303 с.

320. Зимин А. А. Введение / А. А. Зимин // Памятники права Киевского государства X–XI вв. / составитель А. А. Зимин; под ред. С. В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры., 1952. – С. 3–5.

321. Зимин А. А. Правда русская / А. А. Зимин. – М.: Древлехранилище, 1999. – 424 с.

322. Зими́на Т. П. История развития института нотариата в России / Т. П. Зими́на // Среднерусский вестник общественных наук. – 2009. – № 1. – С. 111–113.

323. Злотников М. Ф. Подьячие Ивановской площади. К истории нотариата Московской Руси / М. Ф. Злотников // Нотариальный вестник. – 1998. – № 1.

324. Злупко С. Економічна платформа «Руської правди» / С. Злупко // Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004. – С. 12–16.

325. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.

326. Змирлов К. Французский законопроект о реформе нотариата / К. Змирлов // Журнал Министерства юстиции. – 1897. – № 3.

327. Зубашенко Ю. Джерела кримінального права Староруської держави / Ю. Зубашенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 79–82.

328. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.

329. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. – Часть первая / Р. Иеринг; пер. с нем. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1875. – 309 с.

330. Из истории российского нотариата // Нотариус. – 1997. – № 1. – С. 79–84.

331. Из истории российского нотариата // Нотариус. – 1997. – № 2. – С. 80–85.

332. Институции Юстиниана / пер. с лат. Д. Расснера; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – Серия «Памятники русского права».

333. Историография // Советская историческая энциклопедия. – М.: Сов. энцикл., 1965. – Т. 6. – 1022 с.

334. Исторические хроники российского нотариата. – М.: РИА «Внешторгиздат», 2003. – 292 с.

335. История античной литературы: учебник. – 4-е изд., испр. и доп. / И. М. Тронский. – М.: Высш. шк., 1983. – 464 с.

336. История нотариата // Нотариус. – 1997. – № 1. – С. 79–84.

337. История Украинской ССР: в 10 т. / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 496 с.

338. Иванов В. М. Історія держави і права України: навч. посібник / В. М. Иванов. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.

339. Иванов В. М. Історія держави і права України: навч. посібник / В. М. Иванов. – К.: Атіка, 2007. – 728 с.

340. Иванов В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом / В. Иванов, В. Озель // Персонал. – 2007. – № 5. – С. 45–47.

341. Ивановська О. П. Звичаєве право в Україні: етнотворчий аспект: навч. посібник / О. П. Ивановська. – К.: ЕксОб, 2002. – 264 с.

342. Ідзьо В. С. Релігійна культура Європи та зародження, становлення і розвиток християнства на території України / В. С. Ідзьо. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – 320 с.

343. Ільева Н. В. Виникнення та розвиток інституту нотаріату в Україні / Н. В. Ільева // Південноукраїнський правничий часопис Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – Випуск 3. – С. 267–269.

344. Ільева Н. В. Правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні: адміністративно-правові засади: автореф. дис. на здо-

буття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Н. В. Ільєва; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 19 с.

345. Ільїна Ю. П. Значення «Положення про нотаріальну частину» 1866 року для розвитку нотаріату в Україні / Ю. П. Ільїна // Держава і право: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Ліон, 2009. – С. 48–49.

346. Ільїна Ю. П. Значення радянського періоду розвитку українського нотаріату / Ю. П. Ільїна // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 113–116.

347. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Інкін; упоряд. та наук. ред. М. Крикун. – Львів: Добра Справа, 2004. – 420 с.

348. Інструкція по діловодству в нотаріальних конторах Української РСР, затверджена постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 18.09.1964 (зі змінами і доповненнями, затвердженими постановою Президії Верховного Суду УРСР від 24.05.1968) // Нотаріат: збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – С. 117–158.

349. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських, районних, селищних і сільських рад депутатів трудящих, затверджена постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 12.02.1965 (в редакції постанови Президії Верховного Суду УРСР від 19.08.1966) // Нотаріат: збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – С. 180–234.

350. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріальними конторами Української РСР, затверджена постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 22.01.1965. – К.: Друкарня МОГП УРСР, 1965. – С. 68. – Ст. 113.

351. Інструкція про порядок прийому-передачі депозитних сум або цінних паперів і обліку депозитних операцій в нотаріальних конторах Української, затверджена Президією Верховного Суду УРСР від 18.09.1964. – К.: Друкарня МОГП УРСР, 1964 – С. 13.

352. Ісманицька Т. І. Заставні правовідносини за першим Литовським Статутом 1529 р. / Т. І. Ісманицька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 1. – С. 92–99.

353. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / Л. В. Войтович та ін.; за ред. С. Б. Сорочана, Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – 830 с.

354. Історія держави в права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посіб. / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.

355. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / за заг. ред. Л. М. Князькової, О. С. Туренка; Донецький юрид. інститут ЛДУВС. – Донецьк: Ноулідж, 2011. – 314 с.

356. Історія держави і права України: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко, В. О. Самохвалов, М. О. Шевченко, В. П. Капелюшний; за ред. В. Г. Гончаренко. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с.

357. Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. А. Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996. – Ч. 1. – 368 с.

358. Історія держави і права України: підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

359. Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 656 с.

360. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів: навч. посібник / за заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.: Книги – XXI, 2005. – 774 с.

361. Історія митної справи в Україні / К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов та ін.; за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова; вступне слово О. Б. Єгорова. – К.: Знання, 2006. – 606 с.

362. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.

363. Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.

364. Історія української Конституції / упоряд. А. Г. Слісаренко, М. В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.

365. Історія Української РСР: у 8 т. – Т. 1. Первіснообщинний лад і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної боротьби (друга половина XII – перша половина XVII ст.) / ред. кол. В. О. Голобуцький, С. З. Заремба, Я. Д. Ісаєвич, П. В. Михайлина. – К., 1979. – 344 с.

366. Кальницький М. 125 років київському нотаріатові / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2005. – № 9 (вересень). – С. 26–27.
367. Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – 144 с.
368. Кальницький М. Нерухомість і посвідчення угод у старому Києві / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 2. – С. 46–47.
369. Кампо В. Методологія досліджень конституційної юстиції в Україні: науковий огляд / В. Кампо // Право України. – 2014. – № 6. – С. 158–170.
370. Канонічне право: підручник / за ред. В. І. Лубського. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 572 с.
371. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.
372. Капустин М. Н. История права / М. Н. Капустин. – Ярославль, 1872. – 270 с.
373. Карабаш А. О. Ретроспективний аналіз інститута нотаріата в Російській Федерації і Хабаровському краї / А. О. Карабаш // Ученые заметки ТОГУ. – 2013. – № 4. – Т. 4. – С. 513–517.
374. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: ЭКСМО, 2007. – 1024 с.
375. Карвацька С. Б. Герменевтична інтерпретація у пізнанні історико-правової дійсності / С. Б. Карвацька // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Вип. 578. Правознавство. – С. 5–11.
376. Кармишев С. М. К вопросу о развитии нотариата в России / С. М. Кармишев // Пробелы в российском законодательстве. – 2008. – № 2. – С. 369–370.
377. Карнарук Н. В. Державний контроль за нотаріальною діяльністю в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Н. В. Карнарук. – Ірпінь, 2007. – 24 с.
378. Карнарук Н. В. Державний контроль за нотаріальною діяльністю в Україні: дис. канд. юрид. наук / Н. В. Карнарук. – Ірпінь, 2007. – 186 с.
379. Карнаушенко Л. В. Нотариальный акт: регламентация вида и порядка совершения в Российской империи / Л. В. Карнау-

шенко, Ч. Н. Ахмедов // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2006. – № 13. – Выпуск 8. – Т. 2. – С. 101–104.

380. Карплюк С. Г. Писцы Афинской демократии / С. Г. Карплюк // Вестник древней истории. – 2009. – № 1. – С. 161–165.

381. Карышев Н. Вечно наследственный наем земель на континенте Западной Европы / Н. Карышев. – СПб, 1885. – 410 с.

382. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / упоряд. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К., 1972. – С. 85–86.

383. Кахнич В. Розвиток правової думки та освіти на юридичному факультеті Львівського державного університету за часів Австрії та Австро-Угорщини / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 66–71.

384. Кахнич В. С. Методологічні аспекти дослідження правової освіти та науки у Львівському університеті / В. С. Кахнич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – Вип. 2. – С. 472–479.

385. Квитко А. Ф. Основные правовые модели развития нотариата в зарубежных государствах / А. Ф. Квитко // Новый юридический журнал. – 2012. – №2.

386. Квитко Ф. А. Этапы, перспективы развития и правовые модели российского нотариата / Ф. А. Квитко // Образование и право. – 2012. – № 9 (37). – С. 56–78.

387. Квіт С. Основи герменевтики: навч. посіб. / С. Квіт. – К.: КМ Академія, 2003. – 192 с.

388. Кельман М. С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002. – 354 с.

389. Кельман М. С. Загальнонаукова методологія і методологія права / М. С. Кельман // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Третього всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 23–24 листопада 2007 р.). – Львів: СПОЛОМ, 2008. – С. 170–181.

390. Кельман М. С. Методологічна ситуація у сучасному правознавстві та тенденції розвитку його методології / М. С. Кельман // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 4–8.

391. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – 492 с.

392. Кернична С. Я. Форма заповіту як обов'язкова умова його дійсності в українському законодавстві та законодавстві окремих європейських країн (Франції, Німеччини, Польщі) / С. Я. Кернична // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 49. – С. 339–345.

393. Киевская Старина. – К., 1887. – Січень – Т. XVII.

394. Киевская Старина. – К., 1892. – Кн. XI.

395. Києво-Печерський патерик (Уривки) // Давня українська література: хрестоматія. – 3-тє вид. / упоряд. М. М. Сулима. – К.: Освіта, 1996. – С. 245–249.

396. Кириченко В. Є. Селянське право Російської імперії (загальні, місцеві та звичаєві норми) / В. Є. Кириченко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 252–261.

397. Кистяковский А. Ф. Очеркъ историческихъ сведеній о своде законовъ, действовавшихъ въ Малороссіи подъ заглавіемъ: Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ / А. Ф. Кистяковский – К.: Университетская Типографія, 1879. – 1027 с.

398. Ківалов С. Короткий коментар загальної спрямованості норм Статуту 1529 р. / С. Ківалов, П. Музиченко // Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 18–36.

399. Кіселичник В. Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація та зміст / В. Кіселичник // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Випуск 39. – С. 101–110.

400. Ключевский В. О. Курс русской истории: лекция XVIII / В. О. Ключевский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluchlec.htm>

401. Ключевский В. О. Содействие церкви успехам русского гражданского права и порядка // В. О. Ключевский // Православие в России. – М., 2000. – 634 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gosudarstvo.voskres.ru/kluchvsk.htm>

402. Книга Премудрості Ісуса сина Сирахового // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту / Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 692–731.

403. Кобилецький М. Виникнення магдебурзького права / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 35–43.

404. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Гетьманщині / М. Кобилецький // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 12. – С. 159–162.

405. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.

406. Кобилецький М. Магдебурзьке право у місті Тереховля / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 111–116.

407. Кобилецький М. Надання місту Львову магдебурзького права / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Випуск 36. – С. 60–64.

408. Кобилецький М. Поширення магдебурзького права в Україні XIV ст. / М. Кобилецький // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 81–82.

409. Кобилецький М. Саксонське Зерцало та його застосування в Україні / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 97–104.

410. Кобилецький М. Самоврядування у місті Самборі за магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Вісник львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 93–99.

411. Коваленко Г. Українська історія / Г. Коваленко. – К.: Велес, 1992. – 176 с.

412. Коваленко Л. М. Нестаріюча професія нотаря / Л. М. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8 (серпень). – С. 163–173.

413. Коваленко Т. О. Звичаєво-правове регулювання земельних відносин на території України / Т. О. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 9 (95). – С. 63–73.

414. Ковальова С. Г. Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV–XVI століть на українських землях / С. Г. Ковальова, П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 1998. – С. 77–84.

415. Ковальова С. Г. Інститут заповіту в праві українських земель Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Випуск 33. – С. 104–110.

416. Ковальова С. Г. Інститут заповіту в руському праві – першої половини XIV ст. / С. Г. Ковальова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 43. – С. 153–159.

417. Ковальова С. Особисті немайнові права й обов'язки батьків і дітей в українській родині за звичаєвим правом: відображення у фольклорі / С. Ковальова // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність: матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції. – Львів, 2009. – С. 181–187.

418. Ковальова С. Судові чиновники в українських судах XIV–XVI століть / С. Ковальова // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 110–117.

419. Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>

420. Кодинцев А. Я. Нотариат в послевоенный период / А. Я. Кодинцев // Бюллетень нотариальной практики. – 2008. – № 1. – С. 23–29.

421. Кодинцев А. Я. Советский нотариат в годы войны / А. Я. Кодинцев // Нотариус. – 2007. – № 6. – С. 22–24.

422. Кодинцев А. Я. Управление системой советского нотариата накануне Великой Отечественной войны / А. Я. Кодинцев // Нотариус. – 2007. – № 2. – С. 45–47.

423. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. – Т. 1 / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність 2009. – С. 759–884.

424. Козинець О. Цивільне право за Соборним Уложенням / О. Козинець // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 138–141.

425. Козюбра М. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф / М. Козюбра, О. Лисенко / Українське право. – 2003. – № 1 (16). – С. 7–16.

426. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості / М. Козюбра // Право України. – 2014. – № 1. – С. 22–32.

427. Козьяков Ю. М. Нотаріат. Історія і сучасність (короткий огляд) / Ю. М. Козьяков // Нотаріат для Вас. – 1998. – № 1. – С. 11–15.

428. Козьяков Ю. Нотаріат у дзеркалі проблем / Ю. Козьяков // Право України. – 1998. – № 6. – С. 84–85.

429. Колобова К. М. Находки цилиндров-печатей в Фивах и спор о Кадме / К. М. Колобова // Вестник древней истории. – 1970. – № 2. – С. 111–121.
430. Колодій А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
431. Кольбенко А. В. Історико-правові аспекти утворення та діяльності митних органів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. В. Кольбенко. – Львів, 1997. – 20 с.
432. Кольбенко А. Надання судового самоврядування вірменським поселенням у Галичині (XIV–XVIII ст.) / А. Кольбенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Випуск 34. – С. 37–40.
433. Кольбенко А. Сучасні методи та підходи в дослідженні історії держави і права / А. Кольбенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 83–84.
434. Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Консум, 1999. – 240 с.
435. Комаров В. В. Нотариат: учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Основа, 2001. – 224 с.
436. Комаров В. Законодавство про нотаріат: очікувані зміни / В. Комаров, В. Баранкова // Право України. – 2003. – № 11. – С. 60–64.
437. Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – 384 с.
438. Комаров Н. И. Нотариат в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века: Историко-правовое исследование: дисс канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. И. Комаров. – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0277/050277045.pdf>
439. Комаров Н. И. Очерки истории права Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.) / Н. И. Комаров, Д. А. Пашенцев, С. В. Пашенцева. – М.: Статут, 2006. – 384 с.
440. Кондратюк О. В. До питання утворення і місця органів прокуратури Галичини в судовій системі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 20–24.

441. Кондратюк О. Правовий статус Галичини у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) / О. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40 – С. 130–136.
442. Кондратюк С. В. Правовий статус органів місцевого самоврядування за Конституцією Польщі 1921 року / С. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 1–8.
443. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. К. Кондратюк. – Львів, 2003. – 18 с.
444. Кониський Г. Історія Русів / Г. Кониський; пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318 с.
445. Конституція України, прийнята 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
446. Коняев А. Е. Становление нотариата в Ярославском и Ивановском регионах (конец XVIII – XIX в.) / А. Е. Коняев // Ярославский педагогический вестник. – 2012 – № 2 – Т. I. Гуманитарные науки. – С. 325–329.
447. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920: навч. посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
448. Коробочкіна Л. Л. Перші кроки на шляху становлення паспортної системи України: історико-правовий аспект / Л. Л. Коробочкіна // Держава і право: *de lege praeterita, instante, future*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Іліон, 2009 – С. 50–51.
449. Король О. М. Чорнила нотаріуса віками не вицвітають / О. М. Король; кер. проекту С. М. Дунаєвська; укл. О. М. Король, М. О. Башта; Вінницька обласна нотаріальна палата. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – 144 с.
450. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у ХІХ столітті / О. Коросташов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 129–132.
451. Коростовцев М. А. Писцы Древнего Египта / М. А. Коростовцев; под общ. ред. А. С. Четверухина. – СПб.: Нева; Лет. сад, 2001. – С. 111–121.
452. Коротюк О. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат» / О. В. Коротюк. – Х.: Право, 2012, – 648 с.

453. Костенко О. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції / О. Костенко // Право України. – 2014. – № 1. – С. 126–135.
454. Костомаров М. Історія України в життєписях визначніших її діячів / М. Костомаров; переложив О. Барвінський. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1918. – 494 с.
455. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – 2-е изд. / Н. И. Костомаров; сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – 736 с. – Памятники исторической мысли Украины.
456. Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 4–15.
457. Кочерьянц Р. Г. Возникновение, развитие и сущность советского государственного нотариата: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Р. Г. Кочерьянц. – К., 1973. – 17 с.
458. Кравець М. М. Іван Франко – історик України / М. М. Кравець. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 204 с.
459. Кралюк П. Євангеліє княгині Жеславської. Українська національна святина: історія, зміст, загадки / П. Кралюк // День. – 2010. – 30 липня. – № 134–135.
460. Кралюк П. Королева українських книг / П. Кралюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/koroleva-ukrayinskix-knig.html>
461. Краткий учебник истории римского права / С. П. Никонов. – Х., 1907. – Ч. 1. – 117 с.
462. Крестовська Н. М. Герменевтика та семіотика в історико-правових дослідженнях / Н. М. Крестовська // Поняття, терміни і категорії історико-правової думки: матер. XXI Міжнар. історико-правової конф. (м. Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.). – Миколаїв: Вид-во УДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с.
463. Кривонос Г. Зробити нотаріат передовою ланкою органів юстиції / Г. Кривонос // Революційне право. – 1940. – № 10. – С. 36–38.
464. Кривонос Г. Радянський нотаріат і його завдання / Г. Кривонос // Революційне право. – 1939. – № 2. – С. 25–26.
465. Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. – К.; Львів: Опір, 1996. – 288 с.

466. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
467. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич, М. Терлецький, П. Ісаїв, М. Дольницький. – Львів: Фенікс, 1991. – 168 с.
468. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
469. Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та Іої кляси гімназії / І. Крип'якевич. – К.; Львів; Відень: ВЕРНИГОРА, 1918. – 88 с.
470. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2-е вид., переправлене і доповнене / І. П. Крип'якевич; відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
471. Криштопа О. Міжнародний союз нотаріату: принципи латинського нотаріату та їх значення для діяльності нотаріусів України / О. Криштопа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – № 88. – С. 63–67.
472. Крумаленко М. В. Правоохоронна функція возного за Статутами Великого князівства Литовського / М. В. Крумаленко // Держава і право: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). – Миколаїв: Ліон, 2009. – С. 23–24.
473. Кудін С. В. Виникнення вітчизняної традиції рецепції права у період Київської Русі (X – перша чверть XII ст.) / С. В. Кудін // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 31–35.
474. Кузьминець О. В. Історія держави і права України: навч. посібник для студ. вищих навчальних закладів / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр. – К.: Україна, 2000. – 429 с.
475. Кузьминець О. В. Історія держави і права України: навч. посібник / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський. – К.: Україна, 2002. – 448 с.
476. Кулаковская А. А. Историческая характеристика становления контроля и надзора в сфере нотариата / А. А. Кулаковская // Теория и практика общественного развития. Юридические науки. – 2012. – № 8. – С. 385–388.
477. Кулішенко О. Україна як суб'єкт міжнародних відносин в другій половині XVII ст. / О. Кулішенко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – № 95. – С. 84–87.
478. Кулішенко О. Ю. Політика українських гетьманів щодо формування земельного законодавства в українській Гетьмансь-

кій державі в другій половині XVII – на початку XVIII століття / О. Ю. Кулішенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 3. – С. 23–25.

479. Культура і побут населення України: навч. посібник. – 2-е вид., доп. та перероб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

480. Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів, 2005. – 280 с.

481. Кульчицький В. Джерела, структура, основні положення австрійського цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Випуск 48. – С. 47–49.

482. Кульчицький В. Застосування кодексів австрійського права на території Галичини та Буковини / В. Кульчицький, Л. Присташ // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 61–62.

483. Кульчицький В. Історія держави і права України: навч. посіб. – Випуск другий, доповнений / В. Кульчицький, Б. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2000. – 400 с.

484. Кульчицький В. Кодекс Українського права 1743 р. / В. Кульчицький // Право України. – 1994. – № 9. – С. 28–29.

485. Кульчицький В. Органи самоврядування на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) / В. Кульчицький, Л. Присташ, Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 124–129.

486. Кульчицький В. Органи самоуправління у Галичині за часів австрійського панування / В. Кульчицький, І. Бойко, І. Лісна // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 90–94.

487. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, І. Ю. Настасяк, О. І. Мікула. – Львів: Тріада плюс, 2002. – 88 с.

488. Кульчицький В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування / В. С. Кульчицький // Проблеми правознавства. – 1971. – Вип. 19. – С. 46–47.

489. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

490. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К., 2006. – 352 с.
491. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
492. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті / В. С. Кульчицький. – Львів, 1958. – 86 с.
493. Кульчицький В. Система судових органів Галичини у складі Австро-Угорщини / В. Кульчицький, І. Бойко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 137–139.
494. Кульчицький В. С. Юридичне оформлення входження Західної України до складу Польщі / В. С. Кульчицький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Випуск 42. – С. 90–94.
495. Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / О. Купчинський. – К.: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. – 98 с.
496. Курс лекцій з історії України та її державності: навч. посібник / за ред. Л. Є. Дещинського. – Львів: Львівська політехніка, 1997. – 340 с.
497. Кучабський О. Мінлива зоря слави / О. Кучабський // Нотар. – 1999. – вересень. – № 1. – С. 22–23.
498. Кушинська Л. А. Звичаєва правосвідомість та особливості монархічного устрою давньоруської держави / Л. А. Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 7 (57). – С. 29–40.
499. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: монографія / Л. А. Кушинська. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 142 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4772/1/Кушинська
500. Кушинська Л. А. Нормативність звичаєвого права / Л. А. Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 9 (95). – С. 54–62.
501. Кушинська Л. А. Християнський закон і звичаєва правосвідомість / Л. А. Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 4 (66). – С. 82–89.
502. Кушинська Л. Становлення права і племінна звичаєва традиція у Київській Русі (кінець IX–X ст.) / Л. Кушинська // Історія України. – 2000. – № 38.

503. Къера Э. Они писали на глине/ Э. Къера; пер. с англ. и по-слесл. И. С. Клочкова. – М., 1994. – 168 с.
504. Лауріні Д. Чи є в нотаріату майбутнє в Євросоюзі? / Д. Лауріні // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 11 (39). – С. 21–22.
505. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К.: Україна, 1998. – 254 с.
506. Лашенко Р. М. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському / Р. М. Лашенко // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 433–448.
507. Лашенко Р. М. Руська Правда (з «Лекції по історії українського права») / Р. М. Лашенко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 200–202.
508. Лашенко Р. Пам'ятки права німецького / Р. Лашенко // Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998. – С. 220–233.
509. Лебедев А. П. Духовенство древней Вселенской Церкви / А. П. Лебедев. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 448 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/128369-lebedev-ap-duhovenstvo-drevney-vselenskoj-cerkvi-ot-vremen-apostolskih-do-x-veka.html>
510. Левицкий О. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1900. – январь. – Т. 68.
511. Левицкий О. И. Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Югозападного Края и Малороссии / О. И. Левицкий. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – 40 с.
512. Левицкий Я. Нотарійний примус / Я. Левицкий // Життя і право. – Львів, 1934. – березень. – № 1 (28). – С. 22–26.
513. Левченко І. В. Етика нотаріальної діяльності / І. В. Левченко, В. В. Клемпарська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 9. – С. 44–49
514. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. И. Леонтович // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.:

Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 155–223.

515. Леонтович Ф. І. Русская Правда и Литовский статут (1865) / Ф. І. Леонтович // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / укл. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 133–156.

516. Лепісевич П. М. Козацька держава і право: навч. посібник з історії держави і права України / П. М. Лепісевич, І. Я. Терлюк. – Львів: Край, 2005. – 136 с.

517. Лесницькая Л. Ф. Закон о государственном нотариате / Л. Ф. Лесницькая // Советское государство и право. – 1973. – № 12. – С. 53–61.

518. Леклан Ж. «Нотаріуси» Давнього Єгипту / Ж. Леклан // Нотаріат для Вас. – 2002. – № 12 (40). – С. 29–30.

519. Ливак М. М. Становлення інституту спадкування з заповітом у феодальному українському суспільстві / М. М. Ливак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 2. – С. 13–23.

520. Ливанцев К. Е. История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. / К. Е. Ливанцев. – Л.: Ленинградский университет, 1958. – 159 с.

521. Липитчук О. В. Система судових органів та судочинства Республіки Польща (1918–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. В. Липитчук. – Львів, 2004. – 18 с.

522. Липитчук О. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Липитчук, Н. Лешкович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Випуск 60. – С. 82–91.

523. Липитчук О. Судова система Другої Речі Посполитої: основні періоди розвитку (1918–1939 рр.) / О. Липитчук // Право України. – 2001. – № 6. – С. 109–112.

524. Лінч Д. Г. Середньовічна церква: Коротка історія / Д. Г. Лінч; пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Основи, 1994. – 492 с.

525. Лісна І. Становлення Радянської влади на західноукраїнських землях / І. Лісна // Радянське право. – 1989. – № 8. – С. 14–17.

526. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

527. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу. Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу / Ю. П. Лобода. – Львів: Світ, 2009. – 280 с.

528. Лозінська С. В. Порівняльно-правові аспекти розвитку церковних відносин в практиці державотворення Київської Русі та Російської держави (XIV–XVIII ст.ст.) / С. В. Лозінська, О. С. Бись // Університетські наукові записки. – 2009. – № 2 (30). – С. 13–19.

529. Лозовицький В. Унікальність Пересопницького Євангелія в контексті перекладної церковно-писемної спадщини українського народу XVI ст. / В. Лозовицький // Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450-річчя духовно-національної святині): збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 450-річчю Пересопницького Євангелія. – Луцьк, 2011. – С. 48–68.

530. Лотоцький А. Л. Історія України для дітей / А. Л. Лотоцький. – Львів: Фенікс, 1990. – 239 с.

531. Лубський В. І. Канонічне право: підручник / В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко, М. В. Лубська, А. І. Яковенко; за ред. В. І. Лубського. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 572 с.

532. Луць Л. Методологія вітчизняного правознавства: сучасний стан та перспективи розвитку / Л. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХХІ звітної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2015 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2015. – С. 47–50.

533. Луцький І. М. Вплив християнської етики на Перший і Другий Литовські статuti / І. М. Луцький // Держава і право. Політичні і юридичні науки. – 2010. – Випуск 47. – С. 89–94.

534. Луцький М. І. Основи формування і практична реалізація земельного законодавства ЗУНР / М. І. Луцький // Право і суспільство. – 2014. – № 5–2. – С. 161–164.

535. Луцький М. І. Рецепція норм австрійського цивільного законодавства в правовій системі ЗУНР / М. І. Луцький // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 2. – Т. 1. – С. 77–80.

536. Ляпидевский Н. П. История нотариата. – Т. 1 / Н. П. Ляпидевский. – М.: ВЪ Университетской типографии на Страстномъ бульваре (Катков и К°), 1875. – 310 с.

537. Майкут Х. В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 37–41.

538. Майкут Х. В. Інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 68–73.

539. Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – № 2. – С. 34–42.

540. Майкут Х. В. Нотаріат: курс лекцій / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 212 с.

541. Майкут Х. В. Регулювання інституту опіки на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 130–132.

542. Майкут Х. В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – № 1. – С. 21–32.

543. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – 19 с.

544. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 218 с.

545. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: монографія / Х. В. Майкут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 166 с.

546. Макаренко А. Джерела Кодексу українського права 1743 року / А. Макаренко // Вісник Львівського університету. – 2000. – Вип. 35. – С. 82–87.

547. Макаренко А. Органи судочинства за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» / А. Макаренко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 41–45.

548. Макаренко О. В. Магдебурзьке право як основа самоврядування міст Гетьманщини / О. В. Макаренко // Юридичний вісник. – 2010. – № 3 (16) – С. 57–59.

549. Макарова З. Історія становлення інституту глави України в Руській державі / З. Макарова // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – № 87. – С. 93–97.

550. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2009. – 624 с.

551. Макарчук В. С. Римське приватне право: навч. посібник / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – 256 с.

552. Макарчук С. Звичаєве право / С. Макарчук // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: в 4 т. – Том II: Етнологія та мистецтвознавство. – Львів: Афіша, 2006. – С. 385–408.

553. Максимейко М. О. Опыт критического исследования Русской Правды / М. О. Максимейко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 193–195.

554. Максимейко М. О. Система Руської Правди в її поширеній редакції / М. О. Максимейко // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 196–199.

555. Максимович К. А. Греко-римское право в древней Руси / К. А. Максимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ruslang.ru/doc/maximovich/maximovich110.pdf

556. Малиновський О. О. Русская Правда (из «Лекции по истории русского права») / О. О. Малиновський // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 382–387.

557. Мальшев К. И. Гражданские законы Калифорнии / К. И. Мальшев. – СПб., 1906. – Т. 2.

558. Маляренко С. Щодо окремих підстав анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю в Україні // С. Маляренко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 1. – С. 71–76.

559. Мамут А. С. Анализ правогенеза и правопонимания / А. С. Мамут // Историческое в теории права. – Тарту, 1989.

560. Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 1–52.

561. Мартынов Н. К. Положение о нотариальной части, разъясненное и дополненное / Н. К. Мартынов. – СПб., 1917. – 1043 с.

562. Марцеллин А. Римская история / А. Марцеллин. – М.: АСТ; Ладомир. – 638 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.libnet.narod.ru/ammianus.htm>

563. Марчук Р. П. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі / Р. П. Марчук, О. О. Шебуренков // Держава і право Юридичні і політичні науки. – 2010. – Випуск 50. – С. 99–104.

564. Матвеева Т. О. Джерела права Гетьманщини у першій половині XVIII століття / Т. О. Матвеева // Університетські наукові записки – 2013. – № 1 (45). – С. 48–51.

565. Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. / Т. О. Матвеева // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 41–44.

566. Мацелюх І. Правове регулювання внутрішньоцерковних відносин у джерелах римського та візантійського права / І. Мацелюх // Юридична Україна. – 2013. – № 1. – С. 22–27.

567. Мацькевич М. Адміністративно-територіальне управління в Галичині в період 1772–1848 рр. / М. Мацькевич // Право України. – 2008. – № 9. – С. 136–144.

568. Машкін М. О. Історія стародавнього Риму / М. О. Машкін. – К.: Рад. школа, 1952. – 692 с.

569. Медведев И. Г. Некоторые тенденции эволюции нотариата и нотариальной формы в мире / И. Г. Медведев // Нотариальный вестник. – 2015. – № 5. – С. 47–53.

570. Медведев И. Г. Современный латинский нотариат: обзор последних решений / И. Г. Медведев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.notiss.ru>.

571. Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – 264 с.

572. Медведев И. П. Правовая культура Византии / И. П. Медведев. – СПб.: Алетей, 2001. – 575 с.

573. Медвідь Ф. М. Нотаріальний процес в Україні: навч. посібник / Ф. М. Медвідь, В. Ф. Усенко, Я. Ф. Медвідь; за ред. Ф. М. Медвідя. – К.: Атіка, 2006. – 324 с.

574. Медиация в нотариальной практике (Альтернативные способы разрешения конфликтов) / Петер Фар и др.; отв. редакторы Катарина Грефин фон Шлиффен и Бернд Вегманн; пер. с нем. С. С. Трушников. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 388 с.

575. Международный Союз латинского нотариата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tonp.ru/notary/19-notary-iuln-main>
576. Мельник Б. В. Вулицями старовинного Львова. – Вид. 2-ге, зі змінами / Б. В. Мельник. – Львів: Світ, 2002. – 272 с.
577. Меньшиков А. В. Архивы Византии X–XV вв.: дис. ... канд. истор. наук: спец. 05.25.02 / А. В. Меньшиков. – М., 2009. – 156 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/arkhivy-vizantii-x-xv-vv>
578. Мерлотти М. Единые стандарты нотариальной деятельности в Европе / М. Мерлотти // Нотариальный вестник. – 2003. – № 1. – С. 48–50.
579. Мерлотти М. Общие соображения о роли нотариата Латинского типа и основные принципы свободного нотариата / М. Мерлотти // Развитие небюджетного нотариата в России: квалифицированная помощь и защита прав граждан и юридических лиц / ред. Б. И. Лившиц. – М.: ОСТ-МЕДИЯ, 2000. – С. 13–18.
580. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – К.: ВИНТИ, 1964. – 378 с.
581. Мизинцев Е. Н. История нотариата в Германии / Е. Н. Мизинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.notary-krsk.ru/index.php/2011-11-02-Історія-нотаріату-в-Германії.html>
582. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К., 1995. – 328 с.
583. Мишко Д. І. Київ. Короткий історичний нарис / Д. І. Мишко. – К.: Радянська школа, 1954. – 116 с.
584. Мищак І. До історії законотворчості Західноукраїнської Народної Республіки / І. Мищак // Право України. – 2008. – № 8. – С. 156–163.
585. Мищак І. Спадкове право за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / І. Мищак // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 9–14.
586. Мікула О. Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією 1876 року / О. Мікула // Право України. – 2002. – № 5. – С. 140–142.
587. Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. – 2-ге видання, допов. і перероб. / А. М. Мірошніченко. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 678 с.
588. Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

юрід. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / С. В. Місевич; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2005. – 19 с.

589. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В. В. Момотов. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2003. – 416 с.

590. Морозов М. А. Рецензия на книгу: Медведев И. П. Правовая культура Византии. – СПб.: Алетейя, 2001 / А. М. Морозов // IVS ANTIQVVM. Древнее право. – 2002. – № 2 (10). – С. 278–284.

591. Москаленко И. В. Нотариат: модель юрисдикции. Превентивный правоохранительный механизм реализации гражданского (частного) права: монография / И. В. Москаленко. – М.: ФРПК, 2007. – 118 с.

592. Музиченко П. П. III Литовский статут: исторические корни / П. П. Музиченко // Юридический вестник. – 1994. – № 1. – С. 113–119.

593. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. – 5-те вид. випр. і доп. / П. П. Музиченко. – К.: Знання, КОО, 2006. – 438 с.

594. Музиченко П. П. Сембіоз правових культур Великого князівства Литовського і Московської держави в XVI–XVII ст. / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини і держави / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Юридична література, 2008. – 518 с.

595. Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 7–14.

596. Музиченко П. Пам'ятка історії української державності і права / П. Музиченко // Радянське право. – 1998. – № 11. – С. 76–77, 80.

597. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / С. А. Муромцев. – М.: Статут, 2003 – 685 с.

598. Мурсалов А. В. Варварские (германские) правды и Краткая редакция Русской Правды: Сравнительный анализ положений и норм уголовного права / А. В. Мурсалов // Военно-юридический журнал. – 2007. – № 11. – С. 23–26.

599. Муссоліні – ініціатор підчинення Східної Галичини Польщі // Діло. – 1925. – 25 серпня.

600. Мухин В. Ф. Очерк магометанского права наследования / В. Ф. Мухин. – СПб., 1898. – 314 с.

601. Мэн Г. С. Древнее право, его связь с древней историей общества и его соотношение к новейшим идеям / Г. С. Мэн; пер. с англ. – СПб.: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1873. – 305 с.

602. Нагорна А. О. Генеза посвідчення заповітів посадовими особами в історичній ретроспективі / А. О. Нагорна // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 36–43.

603. Нартов В. В. Історія України з давніх-давен до сьогодення / В. В. Нартов. – Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2006. – 352 с.

604. Настасяк І. Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу Австрійської імперії / І. Настасяк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Випуск 38. – С. 84–89.

605. Настасяк І. Організація і діяльність судових органів у Галичині (1772–1848 рр.) / І. Настасяк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Випуск 35. – С. 88–89.

606. Настюк М. И. Восстановление местных органов Советской власти, юстиции и прокуратуры в западных областях УССР (1944–1945) / М. И. Настюк, П. Ф. Гураль, М. П. Парпан // Вестник Львовского государственного университета. Серия юридическая. – 1982. – Выпуск 21 «Вопросы совершенствования правового регулирования». – С. 96–110.

607. Настюк М. І. Становлення і розвиток органів юстиції і прокуратури в западних областях УССР (1939–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / М. І. Настюк. – К., 1977. – 20 с.

608. Неволин К. А. История российских гражданских законов. – Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейных / К. А. Неволин. – М.: Статут, 2005. – 590 с.

609. Неволин К. А. История российских гражданских законов: в 3 т. / К. А. Неволин. – СПб., 1845. – Т. 2. – 1912. – Кн. 2.

610. Нелін О. «Двір» («дворище») в сімейній і соціальній організації українського соціуму та у спадковому праві України (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 4. – С. 4–8.

611. Нелін О. Генезис та розвиток інституту відумерлості спадщини в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 43–47.

612. Нелін О. До питання спадкового права Запорізької Січі та Гетьманщини / О. Нелін // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2002. – Випуск 154. Правознавство. – С. 20–22.

613. Нелін О. До питання спадкування за заповітом за Зводом законів Російської імперії / О. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 122–125.

614. Нелін О. Інститут відказів (заповітів) в українському звичаєвому праві: історичний аспект / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 4–8.

615. Нелін О. Історико-правовий аналіз поняття «склад спадщини» в українському звичаєвому праві за цивільним законодавством України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2015. – № 1. – С. 4–9.
616. Нелін О. Історико-правовий аналіз спадкового права України та країн континентальної Європи, Великої Британії, США / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 4–8.
617. Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 1. – С. 62–66.
618. Нелін О. Медіація як один із альтернативних способів вирішення нотаріальних конфліктів / О. Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 4–7.
619. Нелін О. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 19–22.
620. Нелін О. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві / О. Нелін. – Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 8–13.
621. Нелін О. Питання спадкування зятями-приймаками в українській селянській родині XIX – початку XX ст. / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 6. – С. 4–7.
622. Нелін О. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 4–8.
623. Нелін О. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX ст.) / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 2. – С. 8–12.
624. Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 5. – С. 4–8.
625. Нелін О. Спадкове право УРСР за цивільним кодексом 1922 р. / О. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 4. – С. 32–35.
626. Нелін О. Співвідношення сімейної власності і спадкування у Київській Русі / О. Нелін // Юридична Україна. – 2011. – № 8. – С. 11–15.
627. Нелін О. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 4–9.
628. Нелін О. Теоретичні і практичні аспекти співвідношення права і закону в діяльності нотаріату в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 2. – С. 4–8.

629. Нелін О. Формування тезауруса з нотаріату в Україні / О. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 1. – С. 4–8.

630. Нелін О. І. До питання про спадкове право рабовласницького суспільства / О. І. Нелін // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 44–48.

631. Нелін О. І. До питання спадкового права за «Руською правдою» / О. І. Нелін // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. – 2004. – Вип. XIII. – С. 7–15.

632. Нелін О. І. До питання спадкового права за русько-візантійськими договорами / О. І. Нелін // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. – 2004. – Випуск XII. – С. 21–27.

633. Нелін О. І. До питання успадкування в українських землях у складі Австро-Угорської імперії / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Випуск 45. – С. 141–146.

634. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 39 с.

635. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 415 с.

636. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2009. – 365 с.

637. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.ст.): проблеми становлення / О. І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 15–18.

638. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні та Росії (IX–XIX ст.): порівняльний аналіз / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Випуск 60. – С. 64–69.

639. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 130 с.

640. Нелін О. І. Інститут успадкування за українським звичаєвим правом (IX–XIX століття): монографія / О. І. Нелін. – К.: Ун-т туризму, економіки і права; Київський університет, 2014. – 130 с.

641. Нелін О. І. Особливості успадкування в Україні у період перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – початку XX століття (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 9. – С. 4–9.

642. Нелін О. І. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (ІХ–ХІХ ст.) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 4–8.

643. Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (ІХ–ХІХ століття): монографія / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2014. – 246 с.

644. Нелін О. І. Правові аспекти спадкування у бічних лініях в українському звичаєвому праві / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 8. – С. 4–8.

645. Нелін О. І. Спадкове право України: навч. посібник / О. І. Нелін. – К.: Київський університет, 2013. – 247 с.

646. Нелін О. І. Спадковий договір: історичні аспекти розвитку / О. І. Нелін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 7 (93). – С. 91–97.

647. Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 11–15.

648. Нелін О. І. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2014. – № 11. – С. 4–9.

649. Нечипорук С. В. Проблеми та перспективи розвитку нормативно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні / С. В. Нечипорук // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 143–146.

650. Никифорак В. М. Страхування цивільно-правової відповідальності приватних нотаріусів в Україні / В. М. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Випуск 644. Правознавство. – С. 76–81.

651. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.

652. Никифорак М. В. З історії кодифікації австрійського цивільного та цивільно-процесуального права // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. – Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 18–21.

653. Никифорак М. В. Нотаріат на Буковині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Випуск 62. Правознавство. – С. 61–63.

654. Никифорак М. В. Фінансова прокуратура Буковини у 1867–1918 рр. / М. В. Никифорак // Право України. – 2001. – № 1. – С. 133–134.

655. Никифорак М. Нотаріат на Буковині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / М. Никифорак, В. Дуган // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 3–4. – С. 56–57.

656. Никифорак М. Про джерела вивчення державного ладу і права на Буковині у складі Австрії (1774–1918) / М. Никифорак // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 79–83.

657. Никонов С. П. Краткий учебник истории римского права / С. П. Никонов. – Х., 1907. – Ч. 1. – 117 с.

658. Нікольченко Ю. М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами / Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2013. – Вип. 6. – С. 72–79.

659. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.

660. Нольде А. Е. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / А. Е. Нольде. – СПб., 1906. – Вып. 1. Попытка кодификации литовско-польского права. – 314 с.

661. Нотариальное право Германии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/images/documents/international/Germany-notar-pravo.pdf>

662. Нотариальное право России: учебник для студентов юридических вузов и факультетов / под ред. проф. В. В. Яркова. – М.: Волтерс Клувер, 2003. – 408 с. – Серия «Библиотека нотариуса».

663. Нотариальный сборник законов, правил и форм / состав. А. Н. Гусев. – Х., 1890. – 720 с.

664. Нотариат в СССР / отв. ред. А. Ф. Клейман. – М., 1960.

665. Нотариат в СССР / под ред. М. А. Авдюкова. – М.: Изд. Московского ун-та, 1974. – 167 с.

666. Нотариат в СССР. – М.: Юрид. лит., 1985. – 160 с.

667. Нотариат и органы записи актов гражданского состояния в зарубежных странах (организация и управление). – М., 1973. – С. 23–25.

668. Нотариат на Украине. Краткий обзор деятельности // Вестник советской юстиции. – 1924. – № 12 (22). – С. 355.

669. Нотариат Франции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/images/documents/international/fr-notariat.pdf>

670. Нотариат: сборник официальных документов. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 226 с.
671. Нотариат: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». – 5-е изд. перераб. и доп. / Н. Д. Эриашвили и др.; под ред. Г. Б. Мирзоева, Н. А. Волковой, Л. В. Щербачевой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2013. – 447 с.
672. Нотарі імпортують досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalweekly.com.ua/id=news&newsid=122986>.
673. Нотаріальна інструкція для сільських та селищних рад: Постанова Наркомюсту УСРР від 15.02.1929 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1929. – № 3. – Арт. 9.
674. Нотаріальна інструкція: Постанова Наркомюсту УСРР від 17.11.1928 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1928. – № 12. – Арт. 138.
675. Нотаріат в Україні: навч. посіб. / за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – 494 с.
676. Нотаріат в Україні: підручник: у 3 кн. – 3-тє вид., доповн. і переробл. – Книга 1. Організація нотаріату з практикумом / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта, 2015. – 484 с.
677. Нотаріат України сьогодні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.mk.ua/docs/not01.htm>.
678. Нотаріат України: навч. посіб. для студ. галузі знань «Право» напрямку підгот. «Правознавство» ден. та заоч. форм навчання / уклад.: О. С. Котуха; Укоопспілка; Львів. комерц. акад. – Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2014. – 207 с.
679. Нотаріат: збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих / відп. ред. Д. І. Чорпіта. – К.: Видавництво політичної літератури, 1969. – 275 с.
680. О государственном нотариате: Закон СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1973. – № 30. – Ст. 393.
681. О порядке удостоверения доверенностей и завещаний военнослужащих в военное время: Постановление Совета Народных Комиссаров от 15.09.1942 № 1536 // СП СССР. – 1942. – № 8. – Ст. 133.
682. Об основных принципах организации государственного нотариата: Постановление ВЦИК И СНК СССР от 14.05.1926 // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1926. – № 35. – Ст. 252.
683. Об отмене наследования: Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 21.03.1919 // Собрание Узаконений и Распо-

ражений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 32. – С. 348.

684. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю. Оборотов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 33–39.

685. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – 360 с.

686. Объяснительная записка к проекту новой редакции положения о нотариальной части. – СПб., 1904. – Ч. 1. – 386 с. – С. I-LVIII (Введение).

687. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви / І. Огієнко. – К., 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm>

688. Озель В. Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права (історико-правовий аспект) / В. Озель // Право України. – 2010. – № 1. – С. 169–173.

689. Озель В. Вплив християнства на формування сімейного права за часів княжої доби / В. Озель // Держава і право. – 2007. – Вип. 37. – С. 150–155.

690. Озель В. І. Договірні засади шлюбних відносин в історії українського права (X – перша половина XVII ст.) / В. І. Озель // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 41–44.

691. Озель В. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Київській Русі / В. І. Озель // Право і суспільство. – 2014. – № 5-2. – С. 100–104.

692. Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России: дис. канд. юрид. наук.: 12.00.01, 12.00.11 / А. Г. Олейнова. – М.: РГБ, 2005. – 182 с. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

693. Олейнова А. Г. История возникновения российского нотариата. Положение о нотариальной части 1866 г. / А. Г. Олейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://diss.rsl.ru/diss/05/0018/050018033.pdf>

694. Олійников В. Початок відділення західної церкви від східної (1054) / В. Олійников // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія культурологія. – 2013. – Вип. 12 (2). – С. 369–373.

695. Омельчук В. В. Церковно-канонічне право Візантійської імперії у науковій літературі / В. В. Омельчук // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 2 (37). – С. 96–102.

696. Орач Є. М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – 238 с.

697. Орзіх Ю. Г. До історії формування та розвитку римського нотаріату / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 59. – С. 178–184.

698. Орзіх Ю. Г. Нотаріат у країнах Європи / Ю. Г. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66. – С. 208–216.

699. Орленко В. І. Історія держави і права України: посіб. для підготов. до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 164 с. – Б-ка студента.

700. Основи держави і права України. – Видання 2-е, доп. і випр. / за редакцією М. І. Настюка. – Львів: Вільна Україна, 1994. – 243 с.

701. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: Ухвалено Ювілейним Архієрейським Собором РПЦ та Архієрейським Собором УПЦ. – К.: ІВЦ УПЦ, 2002. – 80 с.

702. Основы судостройства Союза ССР и союзных республик от 29.10.1924 // Собрание Законов и Распоржений Рабоче-Крест. Правительства СССР. – 1924. – № 23. – Ст. 203.

703. Остапенко О. І. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат»: станом на 01.01.2012 / О. І. Остапенко, О. В. Шамрай, Ю. І. Руснак та ін.; за заг. ред. О. І. Остапенко. – К.: Професіонал, 2012. – 606 с.

704. Остапенко Т. О. Вплив Статуту Великого князівства Литовського 1588 року на формування системи – права Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. / Т. О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 49. – С. 212–216.

705. Остапенко Т. О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. / Т. О. Остапенко // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 440–446.

706. Острозька Біблія / упор. ермнх. Рафаїл (Роман Турконяк). – Львів: Мастіг, 2006. – 1058 с.

707. Остроумов М. А. Введение в православное церковное право / М. А. Остроумов. – Х.: тип. Губернского правления (Петровский переулоч № 16), 1893. – Т. 1. – Ч. 1. Очерки православного церковного права. – 672 с.

708. Павлов А. А. Нотариат / А. А. Павлов. – Х., 1926.

709. Павлов А. Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV–XVII ст.) / А. Павлов // Право України. – 2003. – № 10. – С. 144–148.

710. Панич Н. Анексія Галичини Австрією та поширення австрійського права на її території / Н. Панич // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2006. – Вип. 43. – С. 73–77.

711. Панич Н. Цивільний кодекс Австрії 1812 р. та його застосування на території Галичини / Н. Панич // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2008. – Вип. 47. – С. 50–55.

712. Панич Н. Ю. Створення та правовий статус Галицької фінансової прокуратури (1852–1918 рр.) / Н. Ю. Панич // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4 (24). – С. 43–48.

713. Паньонко І. М. Звичаєве право запорізьких козаків / І. М. Паньонко // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 1999. – Вип. 34. – С. 49–51.

714. Паньонко І. М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 144 с.

715. Патриаршая или Никоновская летопись. – СПб., 1885. – Т. 10. – 244 с.

716. Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнерусскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии / С. В. Пахман. – М.: Университет. Тип., 1951. – 212 с.

717. Пашук А. Й. До питання про діюче на Україні у другій половині XVII ст. право на його кодифікацію / А. Й. Пашук // Питання теорії і практики радянського права. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. – Випуск 4. – С. 188–95.

718. Перозіо Н. П. Записка об устройстве нотариальной части в России / Н. П. Перозіо. – М., 1880.

719. Петреченко С. А. Актуальні аспекти укладення та розірвання шлюбного договору в Україні: історія та сучасність / С. А. Петреченко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 290–294.

720. Петришак Б. І. Дещо про життя, побут та умови навчання львівських студентів за кордоном у XVII ст. / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2012. – № 6. – С. 123–136.

721. Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: процедура призначення та присяги / Б. І. Петришак // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 93–104.

722. Петришак Б. І. Міські писарі Львова другої половини XIV–XVI ст.: просопографічне дослідження: дис канд. істор. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Б. І. Петришак; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2010. – 407 с.

723. Петришак Б. Львівський період діяльності Петра Вольфрама (1402–1407 рр.) / Б. Петришак // Lwow: miasto-społeczeństwo-

kultura: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziańców Lwowa / pod red. K. Karolczaka i L. T. Sroki. – Kraków, 2010. – T. VII. – S. 177–194.

724. Пиепу Ж.–Ф. Профессиональное нотариальное право / Ж.–Ф. Пиепу, Ж. Ягр.; пер. с франц. – М.: Юрист, 2001. – 224 с.

725. Підпригора О. А. Римське право: підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

726. Підпригора О. А. Римське право: підручник. – 2-ге вид. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.

727. Підпригора О. А. Римське приватне право: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. – Вид 3-є, перероб. та доп. / О. А. Підпригора. – К.: Ін Юре, 2001. – 440 с.

728. Пленюк М. Еволюційні етапи формування зобов'язань у дореволюційний період / М. Пленюк // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 46–50.

729. Плохотенко А. К. Организация нотариальных контор: пособие для нотариусов и лиц подготовляющихся к испытанию на должность нотариуса / А. К. Плохотенко. – СПб., 1913. – 482 с.

730. Плохотенко А. К. Полная программа испытаний на должность нотариуса. – 3-е изд., доп. / А. К. Плохотенко. – М., 1915. – 48 с.

731. Плохотенко А. К. Разрешитель вопросов по нотариальному, материальному и процессуальному праву / А. К. Плохотенко. – СПб., 1914. – 901 с.

732. Повесть временных лет: летопись по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей. – М.; Л.: Наука, 1962. – Т. 1.

733. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории / М. П. Погодин. – М.: Университетская тип., 1846. – Т. 3. Норманский период.

734. Пожарская Ю. В. Институт нотариата России и Германии в XIX – начале XXI вв. (историко-правовое исследование): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Ю. В. Пожарская. – М., 2013. – 27 с.

735. Пожарская Ю. В. Рецепция института нотариата и его развитие в России и Германии в XVIII–XX веках / Ю. В. Пожарская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alrf.msk.ru/journal/publikacii/pozharskaja-juv-recepcija-instituta-notariata>

736. Покровский И. А. Генезис преторского права / И. А. Покровский // Римське право в університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2010. – Т. 1. Пам'ятки правничої думки Київського університету. – С. 39–108.

737. Покровский И. А. История Римского права / И. А. Покровский. – СПб.: Лет. сад, 1999. – 531 с.

738. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 2003. – 354 с.

739. Полное собрание законов Российской империи: в 55 т. – 2-е собр. – СПб., 1842. – Т. XVI: № 14987–15187. – 869 с.

740. Положение о судоустройстве УССР от 23.10.1925 // Собр. Указаний и распоряжений Рабоче-Крест. Правительства Украины. – 1925. – № 92–93. – Арт. 522.

741. Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.12.2006 № 1689 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 50. – Ст. 3314.

742. Положення про державний нотаріат: Постанова РНК від 20.04.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 13. – Арт. 232. – С. 419–428.

743. Положення про Державну службу фінансового моніторингу України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 № 455 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 77. – С. 106. – Ст. 2180.

744. Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання яких здійснює Міністерство юстиції України, затверджене Міністерством юстиції України від 29.09.2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – С. 104. – Ст. 2652.

745. Положення про Міністерство юстиції України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 54. – С. 88. – Ст. 1455.

746. Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затверджене спільним наказом Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України від 27.12.2004 № 142/5/310 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – Т. 2. – С. 796. – Ст. 3492.

747. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – 640 с.

748. Поляковская М. А. Рецензия на книгу: Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики / М. А. Поляковская // Византийский временник – BYZANTINA XRONIKA. – М.: Наука, 1991. – Т. 52 (77). – С. 275–279.

749. Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. / Г. Попов // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського

права / за ред. М. П. Васильченка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Випуск 1.

750. Попова Т. Н. Историография в контексте дисциплинарной истории / Т. Н. Попова // Теории и методы исторических наук: шаг в XXI век: материалы научно-практической конференции (г. Москва, 12–14 ноября 2008 г.). – М., 2008. – С. 232–234.

751. Попович О. С. Регулювання цивільно-правових відносин у вірменських громад Поділля (XIV–XVIII) / О. С. Попович // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 174–179.

752. Поповченко О. Старий заповіт як джерело спадкового права України / О. Поповченко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 5. – С. 37–39.

753. Порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.07.2006 № 940 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 27. – С. 100. – Ст. 1966.

754. Порядок розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та застосування санкцій, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 29.09.2010 № 2340/5 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – С. 114. – Ст. 2653.

755. Порядок совершения нотариальных действий: В помощь работникам исполкомов местных Советов / сост.: М. А. Лещенко (руководитель), Ю. Н. Козьяков, А. А. Первой, А. М. Яременко. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 367 с.

756. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку забезпечення охорони нотаріальної таємниці» (реєстр. № 2516 від 02.04.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf1=54625

757. Права, за якими судиться малоросійський народ // Кистяковский О. Ф. Права по которым судится Малоросійській народ. – К., 1879. – 844 с.

758. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Нац. Акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 547 с.

759. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.); упоряд. та автор нариску

К. А. Вислобоков. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 550 с.

760. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – 344 с.

761. Правила ведення нотаріального діловодства: Наказ Міністерства юстиції України від 22.12.2010 № 3253/5 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 98. – С. 164. – Ст. 3515.

762. Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т. – Х.: Право, 2011. – Т. 1: Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. – 896 с.

763. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006. – 280 с.

764. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.): зб. документів / упоряд. М. Капраль; ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст; Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Львів, 2000. – 575 с. – Т. 2. Львівські історичні пам'ятки.

765. Пригоровский Г. Греция / Г. Пригоровский. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1925. – 112 с.

766. Про введення народного суду: Постанова Народного Секретаріату України від 04.01.1918 // Хронологічне зібрання законів, указів. – К., 1963. – Ст. 30. – Т. 1.

767. Про власність: Закон України від 07.02.1991 № 697-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

768. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»: Закон України від 17.05.2012 № 4711-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 14. – Ст. 89.

769. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення та спрощення процедури державної реєстрації земельних ділянок та речових прав на нерухоме майно: Закон України від 04.07.2012 № 5037-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 23. – Ст. 224.

770. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20.10.2014 № 1709-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – Ст. 2.

771. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України: Закон України від 11.02.2010 № 1878-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 19. – С. 6. – Ст. 823.

772. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»: Закон України від 18.05.2010 // Голос України. – 2010. – 22 травня.

773. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності: Закон України від 06.09.2012 № 5208-VI // Урядовий кур'єр. – 2012. – 17 жовтня.

774. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо повноважень по вчиненню нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування: Закон України від 03.03.2009 № 1054-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – С. 1054. – Ст. 392.

775. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 № 614-V // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 13. – С. 449. – Ст. 161.

776. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 21.04.2011 № 3271-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 44. – Ст. 460.

777. Про внесення змін до Положення «Про державний нотаріат Української РСР»: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 12.04.1966 № 307 // ЗП УРСР. – 1966. – № 1. – Ст. 44.

778. Про впорядкування справляння плати за вчинення нотаріальних дій: Указ Президента України від 10.07.1998 № 762/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 16 липня.

779. Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні: Указ Президента України від 23.08.1998 № 932/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 34. – Ст. 3.

780. Про дарування: Декрет ВЦК РСФРР від 20(7).05.1918 // СУ РСФСР. – 1918. – № 43. – Ст. 525.

781. Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1975. – № 1. – Ст. 4.

782. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – Ст. 509.

783. Про дозвіл угод з нерухомістю: Постанова РНК України від 18.11.1921 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1921. – № 21 – С. 600.

784. Про забезпечення організації доступності населення до нотаріальних послуг та поліпшення роботи з надання таких послуг: наказ Міністерства юстиції України від 07.14.2014 № 1066/5 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 53. – С. 927. – Ст. 1436.

785. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 № 1702-VII // Голос України. – 2014. – 8 листопада.

786. Про заставу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.

787. Про затвердження Переліку документів, по яких стягнення заборгованості провадиться в безспірному порядку на підставі виконавчих написів державних нотаріальних контор: Постанова Ради Міністрів Української РСР // ЗП УРСР. – 1976. – № 10. – Ст. 60.

788. Про затвердження Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 923 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2011-p

789. Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 26.12.1956 // ЗУ УРСР. – 1956. – № 23-24. – Ст. 240.

790. Про затвердження Положення про державний нотаріат Української РСР та Переліку документів, на підставі яких вчиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.1964 № 941 // ЗП УРСР. – 1964. – № 8. – Ст. 113.

791. Про затвердження Положення про Державний нотаріат УРСР і Переліку документів, на підставі яких учиняються нотаріальні виконавчі написи на стягнення грошей та майна: Постанова РНК УРСР від 09.12.1944 // ЗУ УРСР. – 1944. – Ст. 18.

792. Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень і Порядку надання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 № 868 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 96. – С. 61. – Ст. 3549.

793. Про затвердження Порядку підвищення кваліфікації нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2014 № 1422/5 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 69 – С. 327. – Ст. 1951.

794. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: Наказ Міністерства юстиції України від 04.10.2013 № 2104/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – С. 580. – Ст. 3070.

795. Про затвердження форм обліку та подання інформації, пов'язаної із здійсненням фінансового моніторингу, та інструкції щодо їх заповнення: Наказ Міністерства фінансів України від 26.04.2013 № 496 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 43. – С. 83. – Ст. 1554.

796. Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР: Постанова РНК УРСР від 03.12.1940 // ЗУ УРСР. – 1940. – № 27. – Ст. 198.

797. Про зміну й доповнення «Положення про Державний Нотаріат» від 13.03.1925 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – Ч. 12. – Арт. 97.

798. Про зміну й доповнення Нотаріального Положення: Постанова ВЦВК і РНК УСРР // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 70. – Арт. 444.

799. Про зміну й доповнення Положення про судоустрій УСРР: Постанова ВЦВК і РНК УСРР від 10.11.1926 // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 70. – Арт. 443.

800. Про зміну підпункту а пункту 1 ст. 13 Положення про державний нотаріат Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.1961 № 373 // ЗП УРСР. – 1961. – № 3. – Ст. 44.

801. Про зміну Положення про Судоустрій УСРР: Постанова ВЦВК і РНК УСРР // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1927. – № 21. – Арт. 104.

802. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.

803. Про надання чинності Нотаріальному Положенню: Постанова ВЦВК й РНК УСРР від 16.12.1925 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 102. – Ст. 557.

804. Про надання чинності Уставі про судоустрій УСРР в редакції 1931 року: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 25.09.1931 // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1931. – № 35. – Арт. 280–281.

805. Про нотаріальні функції: Постанова РНК України від 27.09.1921 № 554 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1921. – № 19 – С. 644.

806. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

807. Про нотаріат: Постанова СНК УСРР від 27.07.1921 № 400 // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1921. – № 14. – С. 477–478.

808. Про поліпшення організації державного нотаріату УСРР: Постанова РНК УСРР від 27.12.1940 // ЗП УСРР. – 1941. – № 3. – Ст. 28.

809. Про прикладення нотаріальної устави народними судами та райвиконкомами: Постанова Секретаріату ВУЦВКу і Наркомюсту від 14.02.1929 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1929. – № 4. – Арт. 15.

810. Про реорганізацію державного апарату: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20.06.1933 // ЗУ УСРР. – 1933. – Ст. 377.

811. Про скасування спадкування: Декрет ВЦВК РСФРР від 27(14).04.1918 // СУ РСФСР. – 1918. – № 1. – Ст. 7.

812. Про скасування спадкування: Декрет РНК УСРР від 11.03.1919 // Вісник державних законів і розпоряджень. – 1919. – Вип. 1. – 31 січ.

813. Про спадщинний податок: Постанова ВУЦВК від 14.03.1923 // Збірник законів і розпоряджень Робіт.-Сел. Уряду України. – 1923. – № 9. – Арт. 158. – С. 290.

814. Про утворення народних Нотаріальних Камер: Постанова РНК УСРР від 25.02.1919 // ЗУ УСРР. – 1919. – № 15. – Ст. 163.

815. Программа испытаний на должность нотариуса / сост. И. С. Вольман. – СПб., 1905. – 26 с.

816. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень нотаріуса як спеціального суб'єкта державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (реєстр. № 2929 від 21.05.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54625

817. Проект новой редакции положения о нотариальной части // Приложение к № 9 Журнала Министерства юстиции. – 1904. – ноябрь. – 122 с.

818. Професія нотаріуса у Квебеці: збірник текстів. – К.: Заповіт, 2004. – 364 с.

819. Псалтир // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту / Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 575–640.

820. Пютцер Х. Я. Нотариат в частноправовой системе Германии / Х. Я. Пютцер // Нотариус. – 1997. – № 2 (4). – С. 86–91.

821. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посібник. – Вид. 9-е, зі змінами / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2007. – 192 с.

822. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми / П. М. Рабінович // Юридична Україна. – 2003. – № 1 – С. 20–25.

823. Рабінович С. П. *Natura hominis* як джерело права (за творами римських юристів) / С. П. Рабінович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 3. – С. 14–22.

824. Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного правознавства: деякі сучасні тенденції / П. Рабінович // Право України. – 2014. – № 1. – С. 11–21.

825. Радзівєвська Л. К. Нотаріат в Україні: навч. посіб. – 2-е вид., стер. / Л. К. Радзівєвська, С. Г. Пасічник; за відп. ред. Л. К. Радзівєвської. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 528 с.

826. Радутний О. Новітній погляд на Правду Руську Ярослава Мудрого (рецензія на видання уклад. Г. Г. Демиденка та В. М. Єрмолаєва «Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі») / О. Радутний // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4 (79). – С. 210–214.

827. Рифтин А. П. Старо-вавилонские документы в собраниях СССР / А. П. Рифтин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – 176 с.; 92 с. табл.

828. Рогожин А. Ярослав Мудрий – видатний діяч, великий князь Київської Русі / А. Рогожин, В. Сташис // Право України. – 1996. – № 4. – С. 54–56.

829. Розпорядок Державного Секретаріату судівництва з дня 1 марта 1919 р. про тимчасову організацію нотарів // Вісник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. – 1919. – Ч. 32. – Вип. 4. – С. 27–28.

830. Романюк Б. І. Джерела права Київської Русі / Б. І. Романюк // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування

в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16–17 лютого 2013 р.). – Херсон: Гельветика, 2013. – С. 33–35.

831. Ромінський Є. В. Вплив нормативних договорів на розвиток державного права Київської Русі / Є. В. Ромінський // 300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 203–206.

832. Россия: энциклопедический словарь. – СПб., 1898. – Раздел IX. Русское право.

833. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження / В. Є. Рубаник. – Х.: Легас, 2002. – 352 с.

834. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в Україні: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Я. Рудий. – Львів, 2011. – 21 с.

835. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в Україні: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Я. Рудий. – Львів, 2011. – 232 с.

836. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія / Н. Я. Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 216 с.

837. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві / Н. Я. Рудий // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – Випуск 4. – С. 33–40.

838. Рукавицын И. Из истории отечественного нотариата. Порядок и процедура удостоверения нотариальных и домашних духовных завещаний / И. Рукавицын // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2014. – № 1. – С. 155–161.

839. Руководство к совершению актов, договоров и обязательств на основании положения о нотариальной части. – 7-е изд. – СПб., 1881. – 237 с.

840. Русу С. Д. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права / С. Д. Русу // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 12–16.

841. Руська Правда (За Троїцьким списком): поширена редакція // Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела періоду

Київської Русі: навч. посібник (упорядкування і наукові коментарі). – К.: КНТ, 2007. – 72 с.

842. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б. А. Рыбаков. – М.: Академия наук СССР, 1963. – 358 с.

843. Рябенко С. Звичай як джерело права власності в Київській Русі / С. Рябенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=622>

844. Рязанов М. Ю. Слов'янські засади норм Литовських статутів / М. Ю. Рязанов // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 243–247.

845. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / А. Х. Саидов; под ред. В. А. Туманова. – М., 2000. – 448 с.

846. Саксонское гражданское уложение // Саксонские гражданские законы. – СПб., 1885. – Вып. I: Гражданское уложение.

847. Сальников Ю. Н. Исторический аспект становления и развития нотариата в России как института защиты прав и законных интересов граждан / Ю. Н. Сальников // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2009. – № 1. – С. 89–93.

848. Самоквасов Д. Я. Лекції по історії руського права / Д. Я. Самоквасов. – М.: Типографія Э. Лиснера и Ю. Романа, 1896. – Вып. 2: Происхождение и содержание общих законовъ Русской земли эпохи удельныхъ государствъ.

849. Самсонов В. В. Нотариат: курс лекций / В. В. Самсонов, В. В. Ефимова. – М.: Экзамен, 2006. – 252 с.

850. Санникова Л. В. Институты частного права в Русской Правде / Л. В. Санникова. – М.: Статут, 2014. – 80 с.

851. Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.) / Т. Б. Саркісова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9 (83). – С. 99–106.

852. Сатохіна Н. Герменевтичні смисли правової реальності / Н. Сатохіна // Право України. – 2014. – № 1. – С. 136–147.

853. Сборник государственного нотариуса (сборник официальных материалов). – М.: Юрид. лит., 1968. – 488 с.

854. Сборник узаконений по нотариальной части со всякими позднейшими изменениями и дополнениями / сост. В. И. Выдрин. – К., 1890. – 530 с.

855. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит, 1988. – 175 с.

856. Свод законов Российской империи: в 15 т. – СПб., 1842. – Т. 10. Свод законов гражданских и межевых. – 738 с.

857. Сворака С. Д. Народовладний концепт Литовсько-Руської держави у державно-правових поглядах дослідників ХІХ–ХХ ст. / С. Д. Сворака // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1 (60). – С. 25–35.

858. Сворака С. Д. Народовластие Литовско-Русского государства в государственно-правовых взглядах белорусских и украинских ученых / С. Д. Сворака // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2013. – № 2 (26). – С. 220–222.

859. Сворака С. Д. Соціокультурні чинники формування Києво-руської і Московської держав / С. Д. Сворака // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 2 (1). – С. 1–11.

860. Семків В. Роль римо-католицької церкви у середньовічній Європі: історико-правові аспекти / В. Семків // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 96–99.

861. Сенсацияна знахідка на Рівенщині – тисячолітня печатка з тризубом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ogo.ua/articles/view/2014-02-26/48322.html

862. Сенчук В. В. Досвід реєстрації нерухомого майна та прав на нього в Україні за часів Гетьманщини / В. В. Сенчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 10 (84). – С. 110–116.

863. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Випуск. 46. – С. 59–64.

864. Серафим Владимирович Юшков // Труды выдающихся юристов. – М.: Юрид. лит., 1989. – 464 с.

865. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – СПб.: Типографія Н. М. Стасюлевича, 1894. .

866. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд., доп. и поправл. / В. И. Сергеевич. – СПб: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 667 с.

867. Сидоренко Д. В. История возникновения и развития нотариального акта как инструмента доказывания в странах общего

и континентального права / Д. В. Сидоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/istnotact.html>

868. Сидорова Т. А. Историография как интеллектуальная история: проблемы междисциплинарности и контекста / Т. А. Сидорова // Теории и методы исторических наук: шаг в XXI век: материалы научно-практической конференции (г. Москва, 12–14 ноября 2008 г.) – М., 2008. – С. 236–238.

869. Сирко М. Кодекс Наполеона Бонапарта в князівстві Варшавському / М. Сирко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIX звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2013 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка, 2013. – С. 69–70.

870. Сирко М. Право власності в Цивільному кодексі Наполеона Бонапарта 1804 р. / М. Сирко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 109–115.

871. Систематический сборник узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – М., 1918. – Ст. 6. – С. 15–17.

872. Ситар І. М. Методологічні основи порівняльного правознавства: навч.-метод. посібник/ І. М. Ситар, О. Л. Чорнобай. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 72 с.

873. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.

874. Скабаланович Н. А. Разделение церквей при патриархе Михаиле Керуларие / Н. А. Скабаланович // Христианское чтение. – 1885. – № 1–2. – С. 95–145.

875. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу: наукові доп. Ін-ту держ. будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / О. Ф. Скакун; Акад. прав. наук України; Ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування. – Х., 2004. – 96 с.

876. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консул, 2006. – 656 с.

877. Скрипилев Е. О происхождении нотариата на Руси / Е. Скрипилев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://notarius.spb.ru/content/File/about_origin.pdf.

878. Скрипник О. В. Визначення черг спадкоємців за законом в Україні: історія питання / О. В. Скрипник // Митна справа. – 2013. – № 1 (85). – Ч. 2. – Кн. 2. – січень–лютий. – С. 196–203.

879. Скурідін М. Діяльність нотаріату України / М. Скурідін // Вісник радянської юстиції. – 1925. – № 5 (39). – С. 205–206.
880. Слабошпицька У. О. Форма міжнародного заповіту у міжнародному приватному праві / У. О. Слабошпицька // Часопис Київського університету права. – 214. – № 2. – С. 371–375.
881. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Слабченко. – Одесса, 1911. – 578 с.
882. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії з вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 202–340.
883. Сливка С. С. Канонічне право: навч. посібник / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2013. – 232 с.
884. Сміян Л. С. Нотаріат в Україні. Загальна частина: підручник / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко. – К.: КНТ, 2009. – 632 с.
885. Сміян Л. С. Нотаріат в Україні: навч. посібник. – 3-тє вид., доп. і перероб. / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко; за ред. Ю. В. Нікітіна. – К.: КНТ, 2008. – 632 с.
886. Смышляев А. Л. Об эволюции канцелярского персонала Римской империи III в. н. э. / А. Л. Смышляев // Вестник древней истории. – 1979. – № 3. – С. 60–67.
887. Соболева Н. А. Печать как атрибут права и Судебник 1497 г. / А. Н. Соболева // Судебник 1497 г. в контексте истории российского и зарубежного права XI–XIX вв. / под общей редакцией А. Н. Сахарова. – М.: Парад, 2000. – С. 158–171.
888. Собрание малороссийских прав 1807 г. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / укл.: Р. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – Т. 1. – С. 888–920.
889. Совенко Б. В. Викладання канонічного права: короткий історичний огляд та перспективи розвитку / Б. В. Совенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 33. – С. 126–131.
890. Совенко Б. В. Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Б. В. Совенко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова України. – К., 2011. – 19 с.
891. Сокурєнко В. Г. Основні вимоги сучасної правової політики в Україні / В. Г. Сокурєнко // Актуальні проблеми формування

правової держави в Україні: вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – Випуск 32. – С. 3–6.

892. Сопільник Л. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Л. І. Сопільник, М.-Б. І. Камінський. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013 – 500 с.

893. Спасибо-Фатеєва І. Фундаментальне дослідження історії кодифікації цивільного законодавства / І. Спасибо-Фатеєва // Право України. – 2009. – № 11. – С. 229–231.

894. Спектор О. М. Шляхи реформування нотаріальної діяльності в Україні в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду / О. М. Спектор, В. О. Негода // Сучасні питання економіки і права. Право. – 2014. – № 1. – С. 108–112.

895. Станиславский А. Исследование начал имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства / А. Станиславский. – Казань, 1855. – 66 с.

896. Старий Завіт Второчитання // Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту / Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 1415 с.

897. Старцева М. С. Виникнення писемності. Поява документа / М. С. Старцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua_referat.com

898. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

899. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.

900. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – Кн. 1. – 672 с.

901. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – Кн. 2. – 568 с.

902. Стоян В. Історико-правовий аналіз оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні, нотаріального акта у цивіль-

ному судочинстві західної України на рубежі XIX–XX століть / В. Стоян // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 78–82.

903. Страхов М. М. Історія держави та права зарубіжних країн: підручник / М. М. Страхов. – К.: Ін Юре, 2003. – 584 с.

904. Страхов М. М. Методологічні проблеми правової науки / М. М. Страхов // Методологічні проблеми правової науки: мат. міжн. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.) / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевой. – Х.: Право, 2003. – 427 с.

905. Стрибко Т. І. Історичні передумови виникнення та розвитку нормативного договору / Т. І. Стрибко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Випуск 4. – Том 1. – С. 56–61.

906. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

907. Суворов Н. С. Византийский Папа / Н. С. Суворов. – М.: Унив. Типография, 1902. – 164 с.

908. Суд і розправа в правах малоросійських 18 жовтня 1750 р. // Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. – К.: друкарня Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1. – С. 83–147.

909. Сучасні системи нотаріату – історія їх розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://npu.in.ua/ua/pro-npu/istoriya/suchasni-sistemi-notariatu-istoriya-jikh-rozvitku#.VNtAmfmsWKI>

910. Сучкова Н. В. Нотаріат: учебник для бакалавров / Н. В. Сучкова. – М.: Юрайт, 2014. – 330 с.

911. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право / Л. Р. Сюкияйнен. – М., 1986. – 256 с.

912. Такси оплати нотаріальних чинностей і правил справляння нотаріальних зборів: Постанова РНК УСРР від 21.09.1925 // Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – №70. – Ст. 401.

913. Таланчук П. З думкою про Україну...: вибрана публіцистика / П. Таланчук; ред.-упоряд. В. О. Карпенко. – К.: Університет «Україна», 2008. – 480 с.

914. Тараненко О. М. Право і законодавство Київської Русі / О. М. Тараненко // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Litopys.org.ua>

915. Теорія держави і права: підр. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – 368 с.

916. Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посібник / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта, 2012. – 920 с.

917. Терлюк І. Джерела та становлення руського права / І. Терлюк // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 34–39.

918. Терлюк І. Я. Джерела та кодифікація права в російській Україні XIX століття / І. Я. Терлюк // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник наукових статей за матеріалами II Міжвузівської науково-практичної конференції. – Луцьк: Волинський державний університет імені Лесі Українки. Юридичний факультет, 2005. – Ч. 1. – С. 126–129.

919. Терлюк І. Я. Історія держави і права середньовічної України / І. Я. Терлюк, Д. Є. Забзалюк. – Львів: Каменяр, 2010. – 232 с.

920. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с.

921. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.

922. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918) / О. В. Тимошук. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.

923. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Т. VI. – К.: Дніпро, 2001. – 519 с.

924. Тихомиров О. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект / О. Тихомиров, С. Гусарев // Право України. – 2013. – № 9. – С. 117–137.

925. Тишкова О. Г. Положение о нотариальной части 1866 г.: историко-правовой источник / О. Г. Тишкова // Гуманитарные и социальные науки. – Ростов н/Д., 2011. – № 5. – С. 173–185.

926. Тищик Б. До питання про причини виникнення, суть, державний устрій Галицької Соціалістичної Радянської Республіки / Б. Тищик // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 80–83.

927. Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство) / Б. Тищик // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 44–47.

928. Тищик Б. Й. Законодавча діяльність Західноукраїнської Народної Республіки / Б. Й. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – Випуск 32. – С. 10–14.

929. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності) / Б. Й. Тищик, О. А. Вічаренко. – Коломия: Світ, 1993. – 119 с.

930. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. – 188 с.

931. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник: у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів: Сполом, 1999. – Т. 2. Історія держави і права країн Стародавнього Риму. – 180 с.

932. Тищик Б. Й. Історія держави і права Середньовічної Польщі (X ст. – 1795 р.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2003. – 128 с.

933. Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – 512 с.

934. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 170 с.

935. Ткач А. П. Кодифікація, пам'ятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст.: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук / А. П. Ткач. – К., 1969. – 36 с.

936. Ткач А. П. Суд і розправа Ф. Чуйкевича – пам'ятка феодального права України XVIII ст. / А. П. Ткач // Вісник Київського університету. Серія економіки та права. – К., 1962. – № 5. – Вип. 1. – С. 122–127.

937. Толкачова Н. Є. Звичаєве право в системі соціально-ціннісних установлень і нормативного регулювання відносин / Н. Є. Толкачова // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Випуск 375. Правознавство. – С. 33–41.

938. Толкачова Н. Є. Звичаєве право: навч. посіб. / Н. Є. Толкачова. – К.: Київський університет, 2005 – 367 с.

939. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К.: Альтернатива, 1998. – 352 с.

940. Толочко П. П. Літописи Київської Русі / П. П. Толочко. – К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994. – 125 с.

941. Томсинов В. А. Юриспруденція Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 3–26.

942. Торосян Х. Суд и процесс в Армении. X–XIII вв. / Х. Торосян. – Ереван, 1985. – С. 189–249.

943. Тоу Дебора. Все нотариусы исповедуют одни и те же главные ценности / Дебора Тоу; пер. Н. Хорунжего // Нотариальный вестник. – 1999. – № 5–6.

944. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.

945. Трофанчук Г. Історико-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.) – Львів: Львівський національний університети імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2003. – С. 105–106.

946. Тура Н. А. Австрийский Устав гражданского судопроизводства 1895 г. / Н. А. Тура. – СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1896. – 226 с.

947. Турчак О. В. Нормативно-правові акти суспільно-політичного становища українців у Польщі в 1920-роках / О. В. Турчак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Випуск 4. – Т. 1. – С. 66–71.

948. Тюменев А. И. Государственное хозяйство Древнего Шумера / А. И. Тюменев; АН СССР, Ин-т истории. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 518 с.

949. Удальцова З. В. Отличительные черты феодальных отношений в Византии / З. В. Удальцова, К. А. Осипова // Византийский временник. – М., 1974. – Т. 36. – С. 3–30.

950. Узаконення та розпорядження Робіт.-Сел. Уряду України за 1919 р. – Х., 1925. – 147 с.

951. Український календар. – Варшава: Українське суспільно-культурне товариство, 1968. – 352 с.

952. Усенко І. Б. Звичай / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2.: Д–Й. – 1999. – 744 с.

953. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко. – Х.: Ун-т вн. справ, 1995. – 74 с.

954. Усенко І. Б. Українська історико-юридична наука та «Руська Правда» / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 7–34.

955. Утворення Галицько-Волинського князівства в 1199 році // Український календар 1969 / Українське суспільно-культурне товариство. – Warszawa: Tamka, 1969. – 352 с.

956. Федін М. І. Майновий статус православної церкви у Польщі міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): особливості правового врегулювання / М. І. Федін // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – Вип. 4. – С. 59–67.

957. Федоренко Т. Вплив християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі (кінець X – перша третина XIII ст.) / Т. Федоренко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 114–116.

958. Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / К. І. Федорова; Національний аграрний ун-т. – К., 2008. – 20 с.

959. Федорова К. І. Генезис інституту приватної нотаріальної діяльності у законодавстві України / К. І. Федорова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – С. 63–69.

960. Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні / А. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 149–155.

961. Федущак-Паславська Г. До питання про історію становлення нового *Jus Eugoreum* (VI–XIX ст.) / Г. Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 146–153.

962. Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів: ПАІС, 2012. – 234 с.

963. Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом / Г. Федущак-Паславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали X регіональної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2004 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2004. – С. 69–70.

964. Фемелиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апр. 1866 г. / А. М. Фемелиди. – СПб.: Издание Я. А. Канторовича, 1902. – 74 с.

965. Филиппова О. В. Становление нотариата в России. История и современность / О. В. Филиппова // Нотариальный вестник. – 2012. – № 9. – С. 35–45.

966. Франко І. Я. Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 46. – Кн. 2.

967. Франко І. Я. Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 47.

968. Франко І. Я. Найстаріші традиції культурного життя в Південній Русі / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. П. Колосової, В. І. Кречотня, О. В. Мишанича та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 40. – С. 373–401.

969. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–470.

970. Франко І. Я. Українці / І. Я. Франко // Зібрання творів в п'ятдесяти томах / І. Я. Франко; редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес, А. Т. Гордієнко та ін.; упоряд. та комент.: В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 162–193.

971. Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении / В. Ю. Франчук. – К.: Наукова думка, 1986. – 180 с.

972. Функція латинського нотаріуса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru/latnot.html>

973. Фурса С. Я. Нотаріальний процес: Теоретичні основи / С. Я. Фурса. – К.: Істина, 2002. – 320 с.

974. Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Загальна частина: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: Вентурі, 1999. – 208 с.

975. Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса – К.: А.С.К., 2001. – 976 с.

976. Фурса С. Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. Я. Фурса. – К., 2003. – 42 с.

977. Хабатин Н. Нотарі з Станиславова / Н. Хабатин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gk-press.if.ua/node/5595>.

978. Харитонов Е. О. Формирование современного гражданского права Украины: влияние западной и восточной традиции права / Е. О. Харитонов // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т. / под общ. ред. Н. С. Кузнецовой. – Х.: Право, 2011. – Т. 3. Гражданско-правовые науки. Частное право. – С. 81–126.

979. Харитонов Є. О. Правова система України: між західною та східною традиціями права / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1–29. – С. 161–169.

980. Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – № 49. – С. 14–24.

981. Харитонов Є. О. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 24 – С. 10–17.

982. Харитонов Є. О. Римське право (Інституції) / Є. О. Харитонов. – Х.: Одісей, 2000.

983. Харитонova Т. А. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (систематизація Юстиніана): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т. Є. Харитонova. – Одеса, 2003. – 16 с.

984. Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией: монография / Р. Л. Хачатуров. – М.: Юридическая литература, 1988. – 136 с.

985. Хачатуров Р. Л. Становление права: на материале Киевской Руси / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1988. – 260 с.

986. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., випр. і доп. / Н. М. Хома. – Львів: Магнолія плюс; Новий Світ–2000; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2004. – 480 с.

987. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Новое и новейшее время) / сост. Н. А. Крашенинникова. – М., 2000.

988. Хрестоматия по истории государства и права СССР. До-октябрьский период / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. – М., 1990.

989. Худоба Н. В. Кодифікація австрійського права та особливості її застосування у Галичині (1772–1918 рр.) / Н. В. Худоба // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – Т. 20 (59). – С. 295–299.

990. Цветкова Ю. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції / Ю. Цветкова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 85. – С. 41–46.

991. Цвікла Л. Чи Перша Річ Посполита була також і формою устрою української держави? / Л. Цвікла // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 76–79.

992. ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 4. – Спр. 4.

993. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 19.

994. ЦДІА України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 16–22; Спр. 317. – Арк. 10–11 зв.

995. ЦДІА України м. Львів. – Ф. 131 (Колекція грамот на пергаменті). – Оп. 1. – Спр. 383 (Грамота каноніка костьола св. Мартина у Львові про призначення Яна, сина Георгія, публічним нотаріусом 11 листопада 1533 р.). – 1 арк.

996. Церковь в политической системе западноевропейских государств. – М., 1905. – 122 с.

997. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

998. Цивільний кодекс УРСР від 16.12.1922 // ЗУ УРСР. – 1922. – № 55. – Ст. 780.

999. Цикульська О. М. Сведения о славянах и Руси до X в. из восточных (арабских) источников / О. М. Цикульська // Збірник документів з історії слов'янських народів (для студ. I–II курсів історичного факультету). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – 194 с.

1000. Цитович П. П. Значение договоров русских с греками в истории русского наследственного права / П. П. Цитович // Наследственное право. – 2009. – № 1.

1001. Цупренко П. 60-річчя. Декрет Ради Народних комісарів України «Про суд» / П. Цупренко, Д. Постовий // Право України. – 1979. – № 7. – С. 8–12.

1002. Цыпин В. А. Церковное право. – 2-е изд. / В. А. Цыпин. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – 426 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://azbyka.ru/dictionary/10/tsypin_tserkovnoe_pravo_038-all.shtml

1003. Чванов Г. Новий Закон Української РСР «Про державний нотаріат» / Г. Чванов // Радянське право. – 1975. – № 3. – С. 8–12.

1004. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: дослідження. Транслітерований текст. Словопоказник. – К.: Літтон, 2001. – С. 13–54.

1005. Черемных Г. Г. Возникновение и развитие нотариата в России в период до 1917 г. / Г. Г. Черемных, И. Г. Черемных // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mirrnot.narod.ru/rusnot-cher.html

1006. Черемных Г. Г. Возрождение в России независимого нотариата и его взаимоотношения с властью / Г. Г. Черемных // Нотариус. – 1998. – № 3 (11). – С. 4–8.

1007. Черемных И. Г. Нотариат и нотариальное право России: учеб. пособ. / И. Г. Черемных; под. ред. Г. Г. Черемных. – М.: Эксмо, 2007. – 268 с.

1008. Черемных И. Г. Общая характеристика современного этапа развития российского нотариата / И. Г. Черемных // Нотариус. – 2000. – № 3 (23). – С. 18–26.

1009. Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М.: ОК ТБ, 1999. – 240 с.

1010. Черкаський І. Спадщина в українському праві звичаєвому / І. Черкаський. – СПб.: Часопись правнича, 1899. – С. 58–64.

1011. Черниловский З. М. Русская Правда в свете других славянских судебников / З. М. Черниловский // Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. – М., 1984. – С. 3–35.

1012. Черниш В. Актуальні проблеми нотаріального діловодства / В. Черниш // Юридична Україна. – 2015. – № 3. – С. 10–13.

1013. Черниш В. До питання про реформування органів нотаріату в Україні / В. Черниш, О. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – С. 10–14.

1014. Черниш В. М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В. М. Черниш, В. Д. Сте-

паненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12. – С. 39–47.

1015. Черниш В. М. Нотаріат / В. М. Черниш, М. Й. Штефан // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 1998. – Т. 4: Н–П. – 2002. – 720 с.

1016. Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Черниш. – К., 2003. – 200 с.

1017. Черниш В. Незалежний нотаріат – необхідна умова становлення громадського суспільства в Україні / В. Черниш // Право України. – 2000. – № 9. – С. 4–8.

1018. Черниш В. Нотаріат України на шляху до європейських та міжнародних стандартів / В. Черниш // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 21–25.

1019. Черниш В. Питання становлення та функціонування органів нотаріату в Україні на принципах класичного нотаріату латинського типу / В. Черниш // Юридична Україна. – 2014. – № 12. – С. 35–40.

1020. Черниш В. Проблеми нормотворчого врегулювання нотаріальної діяльності / В. Черниш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 5. – С. 162–166.

1021. Черниш В. Теоретичні аспекти мови нотаріального діловодства та нотаріальної таємниці як основоположних принципів діяльності нотаріату в Україні / В. Черниш // Юридична Україна. – 2014. – № 7. – С. 9–12.

1022. Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес» / В. М. Черниш; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 20 с.

1023. Чижмарь К. І. Конституційно-правовий статус нотаріату в контексті реалізації його правосуб'єктності / К. І. Чижмарь // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 4. – С. 82–84.

1024. Чижмарь К. І. Конституція України як джерело нотаріального права / К. І. Чижмарь // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 89–91.

1025. Чижмарь К. І. Методологічні засади дослідження інституту нотаріату / К. І. Чижмарь // Науковий вісник Ужгородського

національного університету. – Серія право. – 2014. – Вип. 26. – С. 90–92.

1026. Чижмарь К. І. Питання історіографії дослідження інституту нотаріату / К. І. Чижмарь // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія право. – 2014. – Вип. 25. – С. 69–70.

1027. Чижмарь К. Назрів час оновити й доповнити стратегічні шляхи розвитку сучасного українського нотаріату / К. Чижмарь // Юридична газета. – 2014. – 4 вересня.

1028. Чубатий М. Д. «Руська правда» (з «Огляду історії українського права») / М. Д. Чубатий // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2. Історія держави і права України: Руська правда / упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 454–459.

1029. Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий // Ноосфера: Укр. діловий журнал. – Мюнхен-К., 1994. – № 2–4 (4–6). – 224 с.

1030. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі / М. Чубатий. – Львів, 1925. – 376 с.

1031. Чудийович В. Політико-правове становище земель та людності Східної Галичини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: історико-правовий аналіз / В. Чудийович // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 107–109.

1032. Чудиновских Э. И. Далматинский нотариат и его византийские корни / Э. И. Чудиновских // Византийский временник. – 1973. – Т. 35. – С. 244–248.

1033. Чудний О. В. Деякі особливості правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні / О. В. Чудний // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 258–264.

1034. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.

1035. Шандра М. Правове регулювання цивільних правовідносин в селах волоського права Галичини (ХІV–ХVІІІ ст.) / М. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 105–116.

1036. Шаповалова Л. Л. Институт нотариата в России: историко-правовой аспект / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2000. – 108 с.

1037. Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – 20 с.

1038. Шаповалова Л. Л. Становление и развитие института нотариата в России: историко-правовой аспект: дисс канд. юрид. наук / Л. Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – 176 с. 1039. Шатіло В. Витоки українського права / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 1 (2). – С. 31–35.

1040. Шатіло В. «Руська Правда» – найвидатніша правова пам'ятка Київської Русі / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 3. – С. 35–39.

1041. Шафіров В. Людиноцентриський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві / В. Шафіров // Право України. – 2014. – № 1. – С. 148–155.

1042. Шахрайчук І. А. Спадкове право України (Ретроспективний аналіз): навч. посіб. / І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. – 224 с.

1043. Швидько Г. К. Магістратські архіви / Г. К. Швидько // Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: КМ Академія, 2002. – С. 78–88.

1044. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1997. – 304 с.

1045. Шевчук В. П. Історія української державності: курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – 479 с.

1046. Шевчук Л. Е. Нотаріальна реформа 1864–1866 рр. в оцінках сучасників / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Випуск 59. – С. 156–162.

1047. Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 154–162.

1048. Шемшученко Ю. С. Козацьке звичаєве право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т. 3.: К.–М. – 792 с.

1049. Шигаль Д. А. Логічні засади порівняльно-історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ / Д. А. Шигаль // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 790–794.

1050. Шигаль Д. А. Структурно-функціональні рівні історико-правового порівняльного методу / Д. А. Шигаль // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 1183–1186.

1051. Шишка С. З. Вплив римського інституту табеліонату на виникнення нотаріату (історико-правовий аспект) / С. З. Шишка // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави. – Одеса, 2012. – С. 198–200.

1052. Шишленко В. Г. Щодо вдосконалення організації професійного самоврядування нотаріату України / В. Г. Шишленко // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 770–773.

1053. Шишленко В. Г. Щодо реформування нотаріату України / В. Г. Шишленко // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 1091–1099.

1054. Шур Г. М. Очерки по истории государства и права Польской Народной Республики / Г. М. Шур. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1966. – 236 с.

1055. Шутко Н. І. Структура, джерела та основні положення Цивільного кодексу Західної Галичини 1797 року / Н. І. Шутко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 62–66.

1056. Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1978. – 291 с.

1057. Щапов Я. Н. Прохирон в восточнославянской письменности / Я. Н. Щапов // Византийский временник. – 1977. – Т. 38. – С. 48–58.

1058. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / вступ. ст., пров., коммент. Э. Е. Липшиц. – М., 1965 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.istorichka.ru

1059. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей 1786 года // Материалы для истории экономического и общественного быта Старой Малороссии / издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Чернигов, 1902. – Вып. II. – 296 с.

1060. Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской грамоте: рассуждение студ. С.-Петербур. ун-та, Юрид. фак., по юрид. разряду, 4 курса / И. Энгельман. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1855. – 199 с.

1061. Юдельсон К. С. Избранное: Советский нотариат. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Статут, 2005. – 616 с.

1062. Юдельсон К. С. Научно-практический комментарий к Положению о государственном нотариате / К. С. Юдельсон, А. К. Кац. – М.: Юрид. лит., 1970. – 216 с.

1063. Юдельсон К. С. Советский нотариат / К. С. Юдельсон. – М.: Госюриздат, 1959. – 376 с.

1064. Южно-русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т. 1. – К.: Универс. типогр., 1856. – 64 с.

1065. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.; іл.

1066. Юрченко А. Д. Історія розвитку права власності на землю в Україні (друга половина XVII – перша половина XIX століття) / А. Д. Юрченко, І. С. Будзілович, М. Г. Переходюк // Земле-впорядкування. – 2001. – № 2. – С. 57–59.

1067. Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) / П. Юсяк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – № 34. – С. 81–91.

1068. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Мн., 1978. – 144 с.

1069. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М.: Юрид. издат. Минюста ССР, 1967. – Ч. 1. – 467 с.

1070. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – 544 с.

1071. Юшков С. В. Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков. – М.: Гос. издат., 1950. – 257 с.

1072. Ющик О. До проблеми розвитку методології права / О. Ющик // Право України. – 2014. – № 1. – С. 40–49.

1073. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

1074. Яворська О. С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин / О. С. Яворська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=149

1075. Якобсон В. А. Регулирование международной торговли по законам Хаммурапи / В. А. Якобсон // История древнего Востока: материалы по историографии / под ред. В. И. Кузищина, А. А. Вигасина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – С. 99–109.

1076. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. [Елек-

тронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0121.html>

1077. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

1078. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. / А. Яковлів. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1929. – Накладом Українського Університету в Празі. – 83 с.

1079. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>.

1080. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрымъ судится малоросійській народъ» / А. Яковлів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1949. – 210 с. – Т. CLIX.

1081. Яроцкий Н. Замечания на проект новой редакции положения о нотариальной части, составленной в 1904 г. / Н. Яроцкий. – СПб., 1910. – 78 с.

1082. Ярош Д. В. Формування судової системи Української Народної Республіки періоду Центральної Ради / Д. В. Ярош // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (21). – С. 18–22.

1083. Ясинский М. Уставныя земскіе грамоты Литовско-Русскаго государства / М. Ясинский. – К.: Въ университетской типографіи В. І. Завадзкаго, 1889. – 205 с.

1084. Ясинский М. Уставные грамоты Литовско-Русского государства / М. Ясинский. – К., 1889. – 321 с.

1085. Ясінська Л. Виникнення та розвиток інституту нотаріату / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 113–114.

1086. Ясінська Л. Е. Європейська правова традиція та розвиток інституту нотаріату в Україні / Л. Е. Ясінська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 153–162.

1087. Ясінська Л. Е. Нотаріальна діяльність за римським правом та її рецепція в країнах Західної Європи / Л. Е. Ясінська // Римське право та правова культура Європи. – Люблін, 2008. – С. 124–129.

1088. Ясінська Л. Е. Нотаріат в Галичині за Австрійським Положенням 1871 р. / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38 – С. 112–118.

1089. Ясінська Л. Е. Нотаріат латинського типу: основні риси та особливості / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – С. 75–82.

1090. Ясінська Л. Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях / Л. Е. Ясінська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 377–382.

1091. Ясінська Л. Е. Розвиток інституту нотаріату в країнах Європи XVIII – перша половина XX ст. / Л. Е. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали X регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 5–6 лютого 2004 р.). – Львів, 2004. – С. 98–99.

1092. Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 93–101.

1093. Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 16 с.

1094. Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 210 с.

1095. Ясінська Л. Е. Становлення та функціонування органів нотаріального самоврядування (історико-правовий аспект) / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 93–100.

1096. Ясінська Л. Коли нотаріусом був доктор права / Л. Ясінська // Нотар – XXI. – 2003. – № 3 (13). – жовтень. – С. 9–13.

1097. Ясінська Л. Окремі аспекти виникнення та розвитку нотаріальної діяльності в Україні (X–XVI ст.) / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). – Львів: Львівський національний університету імені Івана Франка. Юридичний факультет, 2005. – С. 73–75.

1098. Ясінська Л. Організація і діяльність нотаріальних органів за судовою реформою 1864 р. в Росії / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 114–116.

1099. Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ясінська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 107–108.

1100. Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. / Л. Ясінська // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 104–111.

1101. Ясінська Л. Становлення нотаріальної діяльності в Римі та її поширення на країни Західної Європи / Л. Ясінська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 17. – С. 79–84.

1102. Ясінська Л. Становлення нотаріату як окремого правового інституту (середина XIX – поч. XX ст.) / Л. Ясінська // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник наукових статей за матеріалами I Міжвузівської наукової конференції (27–28 травня 2005 р.). – Луцьк, 2005. – С. 48–53.

1103. Ясінська Л. Становлення та функціонування органів нотаріального самоврядування (історико-правовий аспект) / Л. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 93–100.

1104. 200-летие Закона 25 вантоза XI г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirnot.narod.ru>

1105. Acta scabinalia Casimiriensia 1407–1427. Księga ławnicza kazimierska 1407–1427 / wydała B. Wyrozumska. – Kraków: Wydwo i druk. DR UKPOL S. C., 1996. – 524 s.

1106. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie: w XXV tt. / wydał X. Liske. – Lwów: Z Drukarni zakładu narodowego im. Osolińskich, 1868. – T. III. – 1872. – VII, 313 s.

1107. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie: w XXV tt. / wydał X. Liske. – Lwów: Z Drukarni zakładu narodowego im. Osolińskich, 1868. – T. IV: Dyplomatarjusz. – 1873. – VI, 303 s.

1108. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie: w XXV tt. / wydał X. Liske. – Lwów: Z Drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1868. – T. VII: Dyplomatarjusz. – 1878. – VI, 326 s.

1109. Allmendingen L. Hv. Offiziell-wissenschaftl. Vorträge über den Code Napoleon und seine organischen Umgebungen in den Conferenzen zu Gießen / L. Hv. Allmendingen. – Gießen, 1811.

1110. Balzer O. Kancelarye I akta grodzkie w wieku XVIII / O. Balzer. – Lwow, 1882. – 55 s.

1111. Balzer O. Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego / O. Balzer. – Lwow, 1912. – 188 s.

1112. Balzer O. Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z. r. 1519 / O. Balzer. – Lwow, 1910. – 290 s.

1113. Bandtkie J. W. O notaryacie dawniejszym i nowszym w Polsce / J. W. Bandtkie // Pamiętnik Warszawski. – 1815. – T. III. – S. 327–469.

1114. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrak. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze «LexisNexis», 2005. – 667 s.

1115. Bardach J. Statuty litevskie a prawo rzymskie / J. Bardach // Lacina w Polsce: zeszyty naukowe / pod red. J. Axera. – Zeszyt 7–9. – Warszawa, 1999.

1116. Bielińska M. Kancelaria I dokumenty wielkopolskie XIII w. / M. Bielińska. – Wrocław, 1967. – 314 s.

1117. Brèhier L. Le Schisme Oriental Du Xie Siecle (French Edotion) / L. Brèhier. – Paris: Ernest Leroux, Editeur, 1899. – 312+XXIX S.

1118. Bresslau Harry. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. 1. Band. 1. Aufl / Harry Bresslau. – Leipzig, 1912.

1119. Dabkowski P. Urzednicy kancelaryjni sadow ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Lwow, 1918. – 35 s.

1120. Dekret Naczelnika Państwa z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego // Dziennik Praw. – 1918. – № 21. – Poz. 67.

1121. Euler J. Handbuch des Notariats in Preuen, nebst der freiwilligen Gerichtsbarkeit der Gerichte und mit Rücksicht auf das ubrige Deutschland, Frankreich und andere Lander / J. Euler. – Dusseldorf, 1858.

1122. Franz. Eine Deutsche Reichs-Notariatsordnung / Franz // Deutsche Juristen-Zeitung. – 1907. – № 16/17.

1123. Gąsiorowski A. O mieszczanach studiujących na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku / A. Gąsiorowski // Aetas media aetas

moderna: studia ofiarowane pr. H. Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa, 2000.

1124. Gąsiorowski A. Mieszczanie w notariacie publicznym późnośredniowiecznej Polski / A. Gąsiorowski // Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: studia ofiarowane H. Samsonowiczowi w 60-ą rocznicę urodzin. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 343–349.

1125. Genzmer E. Il diritto romano come fattore della civiltà Europa / E. Genzmer // Conferenze roman-istiche. – Milano, 1960.

1126. Glass J. Rzut oka na polską ustawą notarialną / J. Glass // PN. – 1933. – nr. 10. – S. 24, 26

1127. Helcel A. Starodawne prawa polskiego pomniki / A. Helcel. – Warszawa, 1882. – T. 2. – 229 s.

1128. Heuberger R. Das deutschtiroler Notariat. Umriss seiner mittelalterlichen Entwicklung / R. Heuberger // Veröffentlichungen des Ferdinandeum – 1927. – S. 6.

1129. Historia-notariatu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gdin.pl/notariat...polsce/historia-notariatu>

1130. Hube R. Prawo polskie w XIV wieku: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego / R. Hube. – Warszawa, 1881. – 226, LXVI, V s.

1131. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / A. Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – 220 s.

1132. Jaworski W. L. Reforma notariatu / W. L. Jaworski. – Krakow, 1919. – 146 s.

1133. Kadlec K. O prawie prywatnem zachodnich Słowian przed X wiekiem / K. Kadlec // Encyclopedya Polska. – T. IV. – Część 2 / pracowali: A. Brückner, L. Niederle, K. Kadlec. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1912. – Dział V: Początki kultury słowiańskiej. – S. 90–113.

1134. Kaindl R. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien / R. Kaindl // Archiv für Österreichische Geschichte. – Wien, 1906. – Bd. 95. – S. 317–492.

1135. Kluge A. Abriss einer Geschichte des Notariats in der Pfalz, in: 175 Jahre Pfälzisches Notariat / A. Kluge. – Berlin, 1978.

1136. Koczerska M. De manu, signo et nomine, czyli o krakowskich notariuszach publicznych w późnym średniowieczu / M. Koczerska // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane A. Gieysztorowi w 50-cie pracy naukowej. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 191–206.

1137. Koechling L. Untersuchungen über die Anfänge des öffentlichen Notariats in Deutschland / L. Koechling. – Marburg, 1925.

1138. Koranyi K. Przywileje dla miasta Krakowa i miasta Lwowa z r. 1444 / K. Koranyi. – Lwow, 1936.
1139. Kostórkiewicz T. Konstytucja notariatu polskiego / T. Kostórkiewicz // PN. – 1933. – nr. 13. – S. 4.
1140. Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414 / wydał A. Czołowski. – Lwów: Nakł. gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1896. – 183 s. – T. II. Pomniki dziejowe Lwowa. Monumenta Leopoliensia Historica.
1141. Kutrzeba S. Dastangirk Mechitara Gosza i Statut ormiański z r. 1519 / S. Kutrzeba // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1908. – S. 81–87.
1142. Lelewel J. Początkowe prawodawstwo polskie cywilne i kryminalne do czasów Jagiellońskich / J. Lelewel. – Warszawa, 1828. – 403 s.
1143. Lieberwirth R. Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle osteropäischer Rechtsordnungen / R. Lieberwirth // Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: Philologisch-historische Klasse. – Berlin: Akademie Verlag, 1986. – Bd. 127. – H. 1. – 34 s.
1144. Limanowski A. K. Stan notarialny Wschodney Malopolski w chwilach przelomowych. – R. 1914–1920 / A. K. Limanowski. – Lwow, 1920. – 40 s.
1145. Makowski T. O prawidłowe zasilenie notariatu / T. Makowski // PN. – 1935. – nr. 23. – S. 12.
1146. Malec D. Dzieje notariatu polskiego / D. Malec. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. – 349 s.
1147. Malec D. Notariat Drugiej Rzeczypospolitej / D. Malec. – Krakow: wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002. – 468 s.
1148. Malec D. Notariat polski w rozwoju dziejowym / D. Malec; Uniwersytet Jagielloński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krn.org.pl/plik/sysPlik/13>.
1149. Malec D. Postawowe zasady ustroju polskiego notariatu w swietle projektow i opinii z lat 1918–1933 / D. Malec // Czasopismo prawno-historyczne. – 2000. – Zeszyty 1–2. – T. LII. – S. 127–149.
1150. Maleczyński K. Dyplomatyka wiekow średnich / K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski. – Warszawa, 1997.
1151. Mikucki S. Początki notariatu publicznego w Polsce / S. Mikucki // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1937–1938. – T. XXXIV. – S. 10–26.
1152. Mitteis L. Reichsrecht und Volksrecht in der oestlichen Provinzen des roemischen Kaiserreichs / L. Mitteis. – Leipzig, 1891. – S. 4–34.

1153. Niemirowski A. Wykład notariatu dziejowy i porownawczy. – Czeszc szczelna / A. Niemirowski. – Warszawa: Druk. K. Kówalewskiego, 1876. – 464 s.

1154. Nowe ustalenie stanowisk notariuszów. Od 1 I 1935 r. 783 notariuszów w państwie // PN. – 1935. – nr. 1. – S. 3.

1155. Pasza S. Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. – Część 1 / S. Pasza. – Kraków, 2002.

1156. Pauli L. Die polnische Literatur des Magdeburger Rechts im 16. Jahrhundert / L. Pauli // Studien zur Geschichte des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Deutschland und Polen / Hg. v. D. Willoweit und W. Schich. – Frankfurt am Main: Lang, 1980. – S. 150–162.

1157. Pfaff S. Zur Entstehungsgeschichte des Westgalizisches Gesetzbuches / S. Pfaff // Juristische Blätter. – 1890. – XIX. Jahrgang. – Nr. 35. – 814 s. – THE 1812 CIVIL.

1158. Pieradzka K. Monarchia stanowa w Polsce XIV w. w walce z feudałami, a działalność kricia Władysława Opolskiego / K. Pieradzka // Sprawordania z pasiedren Wydziału Akademii Umiejetnoscni w Kraków. – 1951. – T. 5. – 216 s.

1159. Podhorodecki I. Dzieje Lwówa / I. Podhorodecki. – Warszawa, 1993. – 286 s.

1160. Ptaszycki S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego s jego przeróbki / S. Ptaszycki // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statuty Litewskiego. – Wilno, 1935. – 26 s.

1161. Qikonomides N. La chancellerie impèriale de Byzance du 13e au 15e siècle / N. Qikonomides // Revue des Etudes Byzantines. – 1985. – №. 43. – P. 172–173.

1162. Roepell R. Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwärts der Weichsel / R. Roepell // Abhandlungen der Hist. Phil. Gesellschaft in Breslau. – Breslau: Trewendt, 1857. – S. 241–301.

1163. Rosl G. E. Das Notariat. Ein Beitrag zur Geschichte und Kritik dieses Rechtsunstituts, insbesondere der in Bayern diesseits und jenseits des Rheins bestehenden notariellen Einrichtungen / G. E. Rosl. – Nordlingen, 1861.

1164. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 22 października 1919 r. // Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 25. – Poz. 256.

1165. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitey Polsky. – 1933. – № 84. – S. 1570–1583.

1166. Schubert W. Materialien zur Vereinheitlichung des Notarrechts (1872–1937) / W. Schubert; Verlag Dr. Otto Schmidt. – Köln, 2004.

1167. Shubert W. Französische Rech in Deutschland zu begin des 19. Jahrhunderts / W. Shubert // Köln. – 1977.

1168. Shymanski J. Pomoc Nauki pomocnicze historii / J. Shymanski. – Warszawa, 2002. – 458 s.

1169. Sieradzki J. Regnum Russial / J. Sieradzki // Kwartalnyk historychny. – 1958. – № 2. – S. 506–507.

1170. Sierocki T. Polonica w Archiwum Instytutu Historii Partii KC KPU w Kijowie / T. Sierocki // Z Pola Walki. – 1965. – № 4. – S. 264–271.

1171. Skoczek J. Ze studiów nad średniowiecznym Lwowem / J. Skoczek // Pamiętnik Historyczno-Prawny. – Lwów, 1928. – T. VI. – Z. 3. – S. 255–368.

1172. Skupieński K. Miejsce notariatu publicznego wśród środków realizacji programu politycznego arcybiskupa Jakuba Świnki / K. Skupieński // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa; Poznań, 1990. – R. XCVI. – Z. 3–4. – S. 63–84.

1173. Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce / K. Skupieński. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2002. – 290 s.

1174. Skupieński K. O znaku notarialnym jako źródle poznania polskiej herardyki shistedesyata redniowiecznej / K. Skupieński // Discernere vera ac falsa: praca ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. – Lublin, 1992. – S. 231–243.

1175. Szematyzm królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1914. – Lwów, 1914. – 309 s.

1176. Tontti J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of law / J. Tontti. – Burlington, 2004. – 204 p.

1177. Ustalenie stanowisk notariuszów. Od 1 I 1934 r. 780 notariuszów w państwie // PN. – 1933. – nr. 12. – S. 17–21.

1178. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przyjęciu na własność państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Urzędowy. – 1921. – № 4. – Poz. 17.

1179. Verordnungs – Blatt für d. Lienstbereich des Finanz-Ministeriums. – 1855. – № 13. – 105 s.

1180. Vetulani A. Początki oficjalutu biskupiego w Polsce / A. Vetulani // Nowa Poloniya Sacra. – III. – Kraków, 1934. – 34 s.

1181. Wajcicki K. W. Statuta polskie króla Kazimierza w Wislicy złożone / K. W. Wajcicki. – Warszawa, 1847.

1182. Weisweiler W. Geschichte des rheinpreußischen Notariats / W. Weisweiler // Essen. – 1916. – Bd. 1.

1183. Zachariae von Lingenthal K. E. Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Berlin, 1892.

1184. Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy seymowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841. – 418 s.

1185. Zimorowicz J. B. Viri illustres civitatis Leopoliensis, Metropoliiae Russiae, collecti per Bartholomaeum Zimorowicz, consulem Leopoliensem / J. B. Zimorowicz // Opera quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis / ed. C. J. Heck. – Leopoli: Sumptibus regiae urbis Leopoliensis, 1899. – P. 285–339.

1186. Zubrycki D. Kronica miasta Lwowa / D. Zubrycki. – Lwow: Nakł. autora, 1844. – 492 s.

Наукове видання

Долинська Марія Степанівна
кандидат юридичних наук, доцент

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ**

Монографія

Редагування
Г. А. Ялечко

Макетування і друк
А. М. Радченко

Підписано до друку 24.11.2015 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 57,43.
Тираж 300 прим. Зам. № 133-15.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.